

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Απόψεις και στάσεις για φαινόμενα ανομίας στα πανεπιστήμια:
Συγκριτική μελέτη σε Έλληνες και Τούρκους φοιτητές

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ευάγγελος Γ. Τσιροβασίλης

ΑΘΗΝΑ, 2020

Τριμελής Επιτροπή

Γρηγόρης Λάζος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Αντώνης Μαγγανάς, Ομότιμος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Έφη Λαμπροπούλου, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Ενάγγελος Γ. Τσιροβασίλης, 2020

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διδακτορικής διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στους γονείς μου

Συντομογραφίες

ΑΕΠ:	Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
AKP:	Adalet ve Kalkınma Partisi (Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης)
ΑΝΕΛ:	Ανεξάρτητοι Έλληνες (πολιτικό κόμμα)
CHP:	Cumhuriyet Halk Partisi (Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα)
ΔΕΗ:	Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού
ΔΗΜΑΡ:	Δημοκρατική Αριστερά (πολιτικό κόμμα)
ΔΝΤ:	Διεθνές Νομισματικό Ταμείο
ΕΑΣ:	Ελληνικά Αμυντικά Συστήματα
ΕΚΤ:	Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα
ΕΛΒΟ:	Ελληνική Βιομηχανία Οχημάτων
ΕΛΣΤΑΤ:	Ελληνική Στατιστική Αρχή
ΕΛΤΑ:	Ελληνικά Ταχυδρομεία
ΕΥΔΑΠ:	Εταιρεία Ύδρευσης και Αποχέτευσης Πρωτεύουσας
Η.Π.Α.:	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
ΛΑΟΣ:	Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός (πολιτικό κόμμα)
NASA:	National Aeronautics and Space Administration
ΝΔ:	Νέα Δημοκρατία (πολιτικό κόμμα)
ΟΠΑΠ:	Οργανισμός Προγνωστικών Αγώνων Ποδοσφαίρου
ΟΤΕ:	Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος
ΠΑΣΟΚ:	Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (πολιτικό κόμμα)
ΣΥΡΙΖΑ:	Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς (πολιτικό κόμμα)
TRT:	Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (Ιδρυμα Τουρκικής Ραδιοφωνίας Τηλεόρασης)
UNESCO:	United Nations Educational Scientific and Cultural Organization
ΦΠΑ:	Φόρος Προστιθέμενης Αξίας

βλ.	βλέπε
df	degrees of freedom (βαθμοί ελευθερίας)
επιμ.	επιμέλεια
κ.	κύριος, -α
κ.ά.	και άλλοι, -ες, -α
κ.α.	και αλλού
κλπ.	και λοιπά
μτφρ.	μετάφραση
μ.Χ.	μετά Χριστόν
Π.Δ.	Προεδρικό Διάταγμα
π.χ.	παραδείγματος χάριν
π.Χ.	προ Χριστού
περ.	περίπου
σ.	σελίδα, -ες
τ.	τόμος

Ευχαριστίες

Η παρούσα εργασία δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς τη βοήθεια και τη συμπαράσταση ορισμένων ανθρώπων, τους οποίους και επιθυμώ να ευχαριστήσω.

Κατ' αρχάς, τον επιβλέποντα της διατριβής μου, Καθηγητή κ. Γρηγόρη Λάζο, για την καθοδήγηση, τις συμβουλές και την εμπιστοσύνη του.

Την Καθηγήτρια κ. Έφη Λαμπροπούλου, για τα εποικοδομητικά σχόλια, τις συμβουλές και την ευγενική ενθάρρυνση να ολοκληρώσω τη διατριβή μου.

Τον Ομότιμο Καθηγητή του Παντείου Πανεπιστημίου, κ. Αντώνη Μαγγανά, για το ενδιαφέρον, την υποστήριξη και την άμεση ανταπόκριση του.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Καθηγητή κ. Önal Sayın, την αναπληρώτρια Καθηγήτρια κ. Göknur Bostancı Ege, τη συνάδελφο κ. Pelin Önder Erol και τον φίλο μου κ. Ufuk Bolat, για τις συμβουλές και την πολύτιμη βοήθειά τους στη διεξαγωγή της έρευνας στο Πανεπιστήμιο Ege της Σμύρνης.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες στους φοιτητές και τις φοιτήτριες των Πανεπιστημίων Ege και Παντείου για τη συμμετοχή τους στην έρευνα και τη συμβολή τους στην ολοκλήρωση αυτής της εργασίας.

Τέλος, ευχαριστώ την οικογένειά μου για τη συμπαράσταση και ενθάρρυνση καθ' όλη τη διάρκεια συγγραφής της διατριβής.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη	27
Abstract.....	28
Εισαγωγή	29
Κεφάλαιο πρώτο: Θεωρίες της ανομίας.....	37
1.1. Εννοιολογική προέλευση	37
1.1.1. Αρχαία ελληνική γραμματεία	37
1.1.2. Βιβλικά κείμενα	42
1.1.3. Η περίοδος του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης	44
1.2. Κοινωνιολογικές θεωρίες	45
1.2.1. Émile Durkheim.....	45
1.2.2. Sebastian de Grazia.....	59
1.2.3. Robert Merton.....	61
1.2.4. Talcott Parsons.....	69
1.2.5. Robert Dubin.....	71
1.2.6. Robert Agnew	77
1.2.7. Steven Messner & Richard Rosenfeld	82
1.2.8. Diane Vaughan.....	87
1.3. Ψυχολογικές προσεγγίσεις	89
1.3.1. Leo Srole	89
1.3.2. Wolfgang Jilek	92
1.4. Σύγχρονες μελέτες με αναφορά στην ανομία	95
1.4.1. Αυτοκτονία	95
1.4.2. Εξωτερικότητα και καταναγκασμός	97
1.4.3. Ανισορροπία ταυτότητας και αίσθημα του ανήκειν	99
1.4.4. Εργασιακές σχέσεις και οργανωτική δομή	101
1.4.5. Κοινωνικές σχέσεις και εγκληματικότητα.....	103

1.4.6. Υγεία και ασθένεια	106
1.4.7. Πολιτική και κοινωνική μεταβολή.....	108
1.4.8. Υπογεννητικότητα	111
1.4.9. Τέχνη.....	112
1.4.10. Διανόηση.....	114
1.5. Ανακεφαλαίωση και συμπεράσματα.....	116
Κεφάλαιο δεύτερο: Μεθοδολογία	121
2.1. Ερευνητικά ερωτήματα και υποθέσεις εργασίας	121
2.2. Τα πεδία της έρευνας	122
2.2.1. Ege Üniversitesi	122
2.2.2. Πάντειο Πανεπιστήμιο	123
2.3. Ερευνητική μέθοδος	123
2.4. Επιλογή περιπτώσεων	124
2.5. Συλλογή δεδομένων	125
2.6. Επεξεργασία δεδομένων.....	128
2.7. Περιορισμοί.....	128
2.8. Δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων στην έρευνα ...	129
2.8.1. Φύλο.....	129
2.8.2. Τμήμα φοίτησης.....	130
2.8.3. Ταξική προέλευση	131
2.8.4. Πολιτική ιδεολογία	134
2.8.5. Πίνακες διασταύρωσης με ποσοστιαίες συχνότητες	146
Κεφάλαιο τρίτο: Κοινωνικές αξίες, ηθική και ανομία	147
3.1. Φιλοσοφικές θεωρίες περί ηθικής και αξιών	148
3.1.1. Οι αρετές ως αξίες στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία	149
3.1.2. Οι αξίες ως καθήκον	155
3.1.3. Οι συνέπειες των πράξεων ως γνώμονας αξιών	161

3.1.4.	Η αντικειμενική φύση των αξιών	167
3.1.5.	Η υποκειμενική φύση των αξιών	170
3.1.6.	Κοινωνική πραγματικότητα και αξίες	182
3.1.7.	Οι αξίες στη σύγχρονη εποχή της παγκοσμιοποίησης.....	186
3.1.8.	Συμπεράσματα	190
3.2.	Κοινωνιολογικές θεωρίες περί αξιών.....	191
3.2.1.	Θεωρίες του λειτουργισμού	192
3.2.2.	Θεωρίες της κοινωνικής σύγκρουσης.....	195
3.2.3.	Θεωρίες της κοινωνικής αλληλεπίδρασης.....	197
3.2.4.	Συμπεράσματα	199
3.3.	Στάσεις των φοιτητών απέναντι στις αξίες	200
3.3.1.	Περιγραφική ανάλυση	203
3.3.2.	Μέτρηση αποδοχής αξιών	205
3.3.3.	Η χαρτογράφηση των αξιών	207
3.3.4.	Διατήρηση ή αντικατάσταση των αξιών;.....	209
3.3.5.	Συμπεράσματα	210
3.3.6.	Πίνακες διασταύρωσης με ποσοστιαίες συχνότητες	211
Κεφάλαιο τέταρτο: Θεσμοί και ανομία		217
4.1.	Κοινωνιολογικές θεωρίες για τους θεσμούς	218
4.1.1.	Θεωρίες του λειτουργισμού	218
4.1.2.	Θεωρίες της κοινωνικής σύγκρουσης.....	221
4.1.3.	Θεωρίες της κοινωνικής αλληλεπίδρασης.....	224
4.1.4.	Συμπεράσματα	226
4.2.	Ικανοποίηση των φοιτητών από τη λειτουργία των θεσμών.....	227
4.2.1.	Περιγραφική ανάλυση	230
4.2.2.	Μέτρηση δυσaráσκειας από τους θεσμούς	232
4.2.3.	Η χαρτογράφηση των θεσμών	234

4.2.4. Λειτουργικότητα θεσμών και κοινωνική οργάνωση	237
4.2.5. Κοινωνική σταθερότητα ή κοινωνική αλλαγή;.....	238
4.2.6. Συμπεράσματα	239
4.2.7. Πίνακες διασταύρωσης με ποσοστιαίες συχνότητες	248
Κεφάλαιο πέμπτο: Εκπαιδευτικό σύστημα και ανομία	257
5.1. Θεωρίες για τον θεσμό της εκπαίδευσης	258
5.1.1. Θεωρίες του λειτουργισμού	258
5.1.2. Θεωρίες της κοινωνικής σύγκρουσης.....	261
5.1.3. Θεωρίες της κοινωνικής αλληλεπίδρασης.....	264
5.1.4. Συμπεράσματα	266
5.2. Απόψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα και τα Πανεπιστήμια.....	267
5.2.1. Απόψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα	267
5.2.2. Απόψεις για τη λειτουργία των Πανεπιστημίων.....	271
5.2.3. Απόψεις για τους καθηγητές και τους φοιτητές	278
5.2.4. Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων	283
5.2.5. Συνολική βαθμολογία των ιδρυμάτων Εγγε και Παντείου	287
5.2.6. Συμπεράσματα	288
5.2.7. Πίνακες διασταύρωσης με ποσοστιαίες συχνότητες	291
Κεφάλαιο έκτο: Κοινωνικοί δεσμοί και ανομία	306
6.1. Θεωρίες κοινωνικού ελέγχου και κοινωνικού κεφαλαίου	307
6.1.1. Θεωρίες του κοινωνικού ελέγχου	307
6.1.2. Θεωρίες του κοινωνικού κεφαλαίου.....	312
6.1.3. Συμπεράσματα	317
6.2. Στάσεις των φοιτητών απέναντι στην κοινωνία.....	318
6.2.1. Απόψεις για τη σχέση ατόμου-κοινωνίας.....	318
6.2.2. Στάσεις απέναντι στην επίτευξη ατομικών στόχων.....	324
6.2.3. Αξιολόγηση κοινωνικών σχέσεων	330

6.2.4. Ικανοποίηση από τη ζωή.....	336
6.2.5. Κάπνισμα, κατανάλωση αλκοόλ και χρήση ουσιών.....	339
6.2.6. Συναισθήματα και σκέψεις των φοιτητών για την κοινωνία	342
6.2.7. Διμεταβλητές συσχετίσεις παραμέτρων ανομίας.....	352
6.2.8. Συμπεράσματα	357
6.2.9. Πίνακες διασταύρωσης με ποσοστιαίες συχνότητες	359
Κεφάλαιο έβδομο: Τελικά συμπεράσματα.....	377
Πηγές - Βιβλιογραφία	383
Παράρτημα	405

Πίνακες

Πίνακας 1.1. Οι τέσσερις τύποι αυτοκτονίας κατά τον Durkheim	49
Πίνακας 1.2. Οι τρεις παρεκκλίνοντες τύποι στο έργο του Durkheim	55
Πίνακας 1.3. Οι πέντε τύποι προσαρμογής κατά τον Merton.....	62
Πίνακας 1.4. Οι οκτώ τύποι παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς κατά τον Parsons.....	70
Πίνακας 1.5. Οι δεκαπέντε τύποι προσαρμογής κατά τον Dubin.....	72
Πίνακας 1.6. Η κλίμακα μέτρησης ανομίας του Srole	91
Πίνακας 2.1. Αριθμός εισακτέων φοιτητών, ακαδημαϊκού έτους 2009-2010.....	125
Πίνακας 2.2. Αναλογικό δείγμα φοιτητών, δευτέρου έτους.....	125
Πίνακας 3.1. Οι αρετές και οι κακίες, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη	151
Πίνακας 3.2. Οι αρετές και οι κακίες της ψυχής, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη	152
Πίνακας 6.1. Συσχετίσεις μεταβλητών κατά Spearman (ρ), φοιτητές Ege.....	355
Πίνακας 6.2. Συσχετίσεις μεταβλητών κατά Spearman (ρ), φοιτητές Παντείου.....	356

Πίνακες διασταύρωσης με ποσοστιαίες συχνότητες (Κεφάλαιο Δεύτερο):

Πίνακας B1. Φύλο	146
Πίνακας B2. Τμήμα φοίτησης	146
Πίνακας B3. Αυτοτοποθέτηση σε κοινωνική τάξη.....	146
Πίνακας B4. Αυτοτοποθέτηση στο πολιτικό φάσμα	146

Πίνακες διασταύρωσης με ποσοστιαίες συχνότητες (Κεφάλαιο Τρίτο):

Πίνακας Γ1. Απόδοση σημασίας σε πολιτισμικές αξίες.....	211
Πίνακας Γ2. Απόδοση σημασίας σε οικονομικές αξίες.....	211
Πίνακας Γ3. Απόδοση σημασίας σε εκπαιδευτικές αξίες.....	211
Πίνακας Γ4. Απόδοση σημασίας σε συναισθηματικές αξίες.....	212
Πίνακας Γ5. Απόδοση σημασίας σε ηθικές αξίες.....	212
Πίνακας Γ6. Απόδοση σημασίας σε υλικές αξίες.....	212
Πίνακας Γ7. Απόδοση σημασίας σε προσωπικές αξίες	213
Πίνακας Γ8. Απόδοση σημασίας σε φιλανθρωπικές αξίες.....	213
Πίνακας Γ9. Απόδοση σημασίας σε φυσικές αξίες	213
Πίνακας Γ10. Απόδοση σημασίας σε κοινές αξίες	214
Πίνακας Γ11. Απόδοση σημασίας σε ψυχαγωγικές αξίες	214
Πίνακας Γ12. Απόδοση σημασίας σε διαπροσωπικές αξίες.....	214

Πίνακας Γ13. Απόδοση σημασίας σε πνευματικές αξίες	215
Πίνακας Γ14. Απόδοση σημασίας σε εργασιακές αξίες	215
Πίνακας Γ15. Στάση απέναντι στην ανάγκη ανανέωσης των κοινωνικών αξιών	215
Πίνακες μέσων τιμών και έλεγχοι Kruskal-Wallis	
Πίνακας Γ16. Μέτρηση αποδοχής αξιών, κατά κατηγορίες φοιτητών	216
Πίνακας Γ17. Kruskal-Wallis test μέσων κατατάξεων, κατά κατηγορίες μεταβλητών	216

Πίνακες διασταύρωσης με ποσοστιαίες συχνότητες (Κεφάλαιο Τέταρτο):

Πίνακας Δ1. Ικανοποίηση από τον θεσμό της οικογένειας	248
Πίνακας Δ2. Ικανοποίηση από τον θεσμό της οικονομίας	248
Πίνακας Δ3. Ικανοποίηση από τους απασχολούμενους	248
Πίνακας Δ4. Ικανοποίηση από το ασφαλιστικό/συνταξιοδοτικό σύστημα	249
Πίνακας Δ5. Ικανοποίηση από τον τομέα της βιομηχανίας.....	249
Πίνακας Δ6. Ικανοποίηση από τον κλάδο του τουρισμού.....	249
Πίνακας Δ7. Ικανοποίηση από το πολιτικό σύστημα	250
Πίνακας Δ8. Ικανοποίηση από την Κυβέρνηση	250
Πίνακας Δ9. Ικανοποίηση από το εκπαιδευτικό σύστημα.....	250
Πίνακας Δ10. Ικανοποίηση από τους θρησκευτικούς λειτουργούς.....	251
Πίνακας Δ11. Ικανοποίηση από τις ένοπλες δυνάμεις	251
Πίνακας Δ12. Ικανοποίηση από τα σώματα ασφαλείας	251
Πίνακας Δ13. Ικανοποίηση από τον θεσμό της δικαιοσύνης	252
Πίνακας Δ14. Ικανοποίηση από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης	252
Πίνακας Δ15. Ικανοποίηση από τα δημόσια μέσα μαζικής μεταφοράς	252
Πίνακας Δ16. Ικανοποίηση από το Εθνικό Σύστημα Υγείας	253
Πίνακας Δ17. Ικανοποίηση από την τοπική αυτοδιοίκηση	253
Πίνακας Δ18. Ικανοποίηση από τα συνδικάτα	253
Πίνακας Δ19. Ικανοποίηση από τους αθλητικούς συλλόγους.....	254
Πίνακας Δ20. Ικανοποίηση από τους καλλιτέχνες	254
Πίνακας Δ21. Ικανοποίηση από την εξωτερική πολιτική.....	254
Πίνακας Δ22. Ικανοποίηση από τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις.....	255
Πίνακας Δ23. Γνώμη για τη λειτουργικότητα των θεσμών.....	255
Πίνακας Δ24. Κατεύθυνση της κοινωνίας και ανάγκη μεταρρυθμίσεων.....	255

Πίνακες μέσων τιμών και έλεγχοι Kruskal-Wallis

Πίνακας Δ25. Μέτρηση δυσαρέσκειας από τους θεσμούς, κατά κατηγορίες φοιτητών	256
Πίνακας Δ26. Kruskal-Wallis test μέσων κατατάξεων, κατά κατηγορίες μεταβλητών	256

Πίνακες διασταύρωσης με ποσοστιαίες συχνότητες (Κεφάλαιο Πέμπτο):

Απόψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδας και της Τουρκίας

Πίνακας E1. «Ανταποκρίνεται στις ανάγκες της κοινωνίας»	291
Πίνακας E2. «Προσφέρει ίσες ευκαιρίες για μόρφωση»	291
Πίνακας E3. «Εξασφαλίζει στους ικανούς μαθητές μια καλή θέση στην κοινωνία»	291
Πίνακας E4. «Είναι περισσότερο πεδίο συνεργασίας παρά ανταγωνισμού»	292
Πίνακας E5. «Διαμορφώνει υπεύθυνους πολίτες»	292

Απόψεις για τη λειτουργία των Πανεπιστημίων Ege και Παντείου

Πίνακας E6. «Απασχολεί διακεκριμένο διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό»	292
Πίνακας E7. «Τα μαθήματα που διδάσκονται ανταποκρίνονται στην αγορά εργασίας»	293
Πίνακας E8. «Η βιβλιοθήκη είναι εφοδιασμένη με σύγχρονο υλικό»	293
Πίνακας E9. «Οι αίθουσες διδασκαλίας διαθέτουν τεχνολογικό εξοπλισμό»	293
Πίνακας E10. «Οι υπηρεσίες πληροφορικής και διαδικτύου ανταποκρίνονται ικανοποιητικά στις ανάγκες των φοιτητών»	294
Πίνακας E11. «Η εστία ανταποκρίνεται ικανοποιητικά στις ανάγκες των φοιτητών για στέγαση»	294
Πίνακας E12. «Οι τιμές στους χώρους σίτισης είναι προσιτές»	294
Πίνακας E13. «Τα έξοδα για τη φοίτηση είναι προσιτά»	295
Πίνακας E14. «Τα συγγράμματα των μαθημάτων παρέχονται σε προσιτή τιμή»	295
Πίνακας E15. «Η υγειονομική υπηρεσία (το ιατρείο) ανταποκρίνεται ικανοποιητικά στις ανάγκες των φοιτητών	295
Πίνακας E16. «Οι αθλητικές εγκαταστάσεις (το γυμναστήριο) είναι σε καλή κατάσταση»	296
Πίνακας E17. «Το πανεπιστήμιο διαθέτει επαρκείς χώρους αναψυχής»	296
Πίνακας E18. «Στον χώρο του πανεπιστημίου υπάρχει επαρκής φύλαξη»	296

Πίνακας E19. «Το πανεπιστήμιο συνεργάζεται με άλλα πανεπιστήμια ή ερευνητικά κέντρα»	297
Πίνακας E20. «Διοργανώνονται συνέδρια, σεμινάρια και ημερίδες»	297
Πίνακας E21. «Το πανεπιστήμιο ενημερώνει τους φοιτητές για ευκαιρίες απασχόλησης».....	297
Πίνακας E22. «Οι διοικητικοί υπάλληλοι είναι πρόθυμοι να εξυπηρετήσουν»	298
Πίνακας E23. «Οι χώροι του πανεπιστημίου διατηρούνται καθαροί»	298
<u>Απόψεις για τους καθηγητές του Ege και του Παντείου</u>	
Πίνακας E24. «Συμπεριφέρονται ίσα σε όλους τους φοιτητές»	298
Πίνακας E25. «Συμπεριφέρονται φιλικά (οικεία) στους φοιτητές»	299
Πίνακας E26. «Διδάσκουν ικανοποιητικά την ύλη που ορίζεται από το πρόγραμμα σπουδών»	299
Πίνακας E27. «Απεργούν για να υπερασπιστούν τα δικαιώματά τους»	299
<u>Απόψεις για τους φοιτητές του Ege και του Παντείου</u>	
Πίνακας E28. «Φέρονται με σεβασμό στους καθηγητές»	300
Πίνακας E29. «Παρακολουθούν με ενδιαφέρον τις διαλέξεις».....	300
Πίνακας E30. «Καταλαμβάνουν τα κτίρια της σχολής ως μέσο διαμαρτυρίας».....	300
Πίνακας E31. «Καταστρέφουν την περιουσία του πανεπιστημίου»	301
Πίνακας E32. «Κυκλοφορούν με ασυμβίβαστο ντύσιμο».....	301
<u>Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων</u>	
Πίνακας E33. «Μελετούν καλά την ύλη των μαθημάτων»	301
Πίνακας E34. «Επιλύουν τις απορίες τους πριν την εξέταση»	302
Πίνακας E35. «Εξετάζουν τη βιβλιογραφία των μαθημάτων».....	302
Πίνακας E36. «Διαβάζουν τις σημειώσεις του καθηγητή»	302
Πίνακας E37. «Στις εξετάσεις αντιγράφουν από τους συμφοιτητές τους»	303
Πίνακας E38. «Προσπαθούν να εξασφαλίσουν την εύνοια του καθηγητή»	303
Πίνακας E39. «Προσέρχονται απροετοίμαστοι/ες στις εξετάσεις».....	303
Πίνακας E40. «Δίνουν σημασία στον βαθμό επίδοσης»	304
Πίνακας E41. «Αντιδρούν έντονα όταν τα θέματα των εξετάσεων είναι δύσκολα»	304
Πίνακας E42. «Αρνούνται να συμμετέχουν σε συγκεκριμένους τρόπους εξέτασης (π.χ. προφορικά, «πρόοδος», απαλλακτική εργασία)»	304

Βαθμολογία ιδρυμάτων [0-10]

Πίνακας E43. Βαθμολογία Ege, ανά κατηγορίες και τμήματα [0-10].....	305
Πίνακας E44. Βαθμολογία Παντείου, ανά κατηγορίες και τμήματα [0-10].....	305
Πίνακας E45. t-test μέσων τιμών από ανεξάρτητα δείγματα	305

Πίνακες διασταύρωσης με ποσοστιαίες συχνότητες (Κεφάλαιο Έκτο):

Απόψεις για τη σχέση ατόμου – κοινωνίας

Πίνακας ΣΤ1. «Το συμφέρον της κοινωνίας είναι πιο σημαντικό από το δικό μου συμφέρον»	359
Πίνακας ΣΤ2. «Τα άτομα πρέπει να τηρούν τους νόμους ακόμα και αν δεν συμφωνούν με κάποιους από αυτούς».....	359
Πίνακας ΣΤ3. «Τα άτομα πρέπει να ανταποκρίνονται σωστά στους κοινωνικούς ρόλους που αναλαμβάνουν»	359
Πίνακας ΣΤ4. «Τα άτομα δεν έχουν μόνο δικαιώματα αλλά και υποχρεώσεις απέναντι στην κοινωνία»	360
Πίνακας ΣΤ5. «Τα άτομα πρέπει να θέτουν όρια στις ανάγκες τους».....	360
Πίνακας ΣΤ6. «Τα άτομα πρέπει να θέτουν ρεαλιστικούς στόχους»	360

Στάσεις απέναντι στην επίτευξη ατομικών στόχων

Πίνακας ΣΤ7. «Μερικές φορές πρέπει να συμπεριφερόμαστε βίαια προκειμένου να επιτύχουμε τους στόχους μας»	361
Πίνακας ΣΤ8. «Μερικές φορές πρέπει να συμπεριφερόμαστε άδικα προκειμένου να επιτύχουμε τους στόχους μας»	361
Πίνακας ΣΤ9. «Μερικές φορές πρέπει να συμπεριφερόμαστε ανήθικα προκειμένου να επιτύχουμε τους στόχους μας»	361
Πίνακας ΣΤ10. «Μερικές φορές πρέπει να παραβιάζουμε τους κανόνες προκειμένου να επιτύχουμε τους στόχους μας».....	362
Πίνακας ΣΤ11. «Δεν πρέπει να χάνουμε όποια ευκαιρία μας παρουσιάζεται για να επιτύχουμε τους στόχους μας»	362
Πίνακας ΣΤ12. «Μερικές φορές πρέπει να κρύβουμε τις προθέσεις μας από τους άλλους προκειμένου να επιτύχουμε τους στόχους μας».....	362
Πίνακας ΣΤ13. «Μερικές φορές φταίμε εμείς για τις αποτυχίες της ζωής μας»	363
Πίνακας ΣΤ14. «Ακόμα και αν αποτύχουμε σε κάποιους στόχους μας, θα επιτύχουμε σε άλλους»	363

Αξιολόγηση κοινωνικών σχέσεων

Πίνακας ΣΤ15. Αξιολόγηση των σχέσεων με την οικογένεια	363
Πίνακας ΣΤ16. Αξιολόγηση των σχέσεων με τους συγγενείς	364
Πίνακας ΣΤ17. Αξιολόγηση των σχέσεων με τους γείτονες	364
Πίνακας ΣΤ18. Αξιολόγηση των σχέσεων με τους φίλους.....	364
Πίνακας ΣΤ19. Αξιολόγηση των σχέσεων με τους συμφοιτητές	365

Ικανοποίηση από τη ζωή

Πίνακας ΣΤ20. Ικανοποίηση από τη ζωή	365

Κάπνισμα, κατανάλωση αλκοόλ και χρήση ουσιών

Πίνακας ΣΤ21. Χρήση τσιγάρου	365
Πίνακας ΣΤ22. Χρήση αλκοόλ	366
Πίνακας ΣΤ23. Χρήση ψυχοτρόπων ουσιών	366

Συναισθήματα και σκέψεις των φοιτητών για την κοινωνία

Πίνακας ΣΤ24. «Αισθάνομαι ότι δεν μπορώ να εμπιστευτώ τους άλλους»	366
Πίνακας ΣΤ25. «Ανησυχώ ότι οι σχέσεις που συνάπτω με τους άλλους θα διαρκέσουν για λίγο»	367
Πίνακας ΣΤ26. «Αισθάνομαι την πίεση του κοινωνικού περιβάλλοντος στην προσωπική μου ζωή»	367
Πίνακας ΣΤ27. «Η κοινωνία γίνεται εμπόδιο στα όνειρά μου»	367
Πίνακας ΣΤ28. «Αισθάνομαι αποκλεισμένος/η από τον κοινωνικό περίγυρο»	368
Πίνακας ΣΤ29. «Η κοινωνία δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες μου»	368
Πίνακας ΣΤ30. «Ανησυχώ για το μέλλον»	368
Πίνακας ΣΤ31. «Αισθάνομαι αγανάκτηση για την εποχή μας»	369
Πίνακας ΣΤ32. «Αισθάνομαι ότι οι ελπίδες μου διαψεύδονται»	369
Πίνακας ΣΤ33. «Αισθάνομαι ότι η ζωή μου δεν έχει κανένα νόημα»	369

Πίνακες μέσων τιμών και έλεγχοι Kruskal-Wallis

Πίνακας ΣΤ34. Μέτρηση αποδοχής κοινωνικών δεσμεύσεων, κατά κατηγορίες φοιτητών	370
Πίνακας ΣΤ35. Kruskal-Wallis test μέσων κατατάξεων, κατά κατηγορίες μεταβλητών	370
Πίνακας ΣΤ36. Μέτρηση ροπής στην παραβατικότητα, κατά κατηγορίες φοιτητών	371

Πίνακας ΣΤ37. Kruskal-Wallis test μέσω των κατατάξεων, κατά κατηγορίες μεταβλητών	371
Πίνακας ΣΤ38. Μέτρηση εν δυνάμει κοινωνικού κεφαλαίου, κατά κατηγορίες φοιτητών	372
Πίνακας ΣΤ39. Kruskal-Wallis test μέσω των κατατάξεων, κατά κατηγορίες μεταβλητών	372
Πίνακας ΣΤ40. Μέτρηση ικανοποίησης από τη ζωή, κατά κατηγορίες φοιτητών ...	373
Πίνακας ΣΤ41. Kruskal-Wallis test μέσω των κατατάξεων, κατά κατηγορίες μεταβλητών	373
Πίνακας ΣΤ42. Μέτρηση κοινωνικής δυσπιστίας, κατά κατηγορίες φοιτητών	374
Πίνακας ΣΤ43. Kruskal-Wallis test μέσω των κατατάξεων, κατά κατηγορίες μεταβλητών	374
Πίνακας ΣΤ44. Μέτρηση κοινωνικής πίεσης, κατά κατηγορίες φοιτητών	375
Πίνακας ΣΤ45. Kruskal-Wallis test μέσω των κατατάξεων, κατά κατηγορίες μεταβλητών	375
Πίνακας ΣΤ46. Μέτρηση κοινωνικής απαισιοδοξίας, κατά κατηγορίες φοιτητών ..	376
Πίνακας ΣΤ47. Kruskal-Wallis test μέσω των κατατάξεων, κατά κατηγορίες μεταβλητών	376

Διαγράμματα

Διάγραμμα 2.1. Φύλο.....	129
Διάγραμμα 2.2. Τμήμα φοίτησης.....	130
Διάγραμμα 2.3. Αυτοτοποθέτηση σε κοινωνική τάξη.....	133
Διάγραμμα 2.4. Αυτοτοποθέτηση στο πολιτικό φάσμα.....	144
Διάγραμμα 2.5. Αυτοτοποθέτηση στο πολιτικό φάσμα, κατά φύλο και ίδρυμα	144
Διάγραμμα 3.1. Απόδοση σημασίας σε αξίες, φοιτητές Ege.....	201
Διάγραμμα 3.2. Απόδοση σημασίας σε αξίες, φοιτητές Παντείου	201
Διάγραμμα 3.3. Απόδοση σημασίας σε αξίες, φοιτητές Ege (αναλυτικά)	202
Διάγραμμα 3.4. Απόδοση σημασίας σε αξίες, φοιτητές Παντείου (αναλυτικά).....	202
Διάγραμμα 3.5. Μέτρηση αποδοχής αξιών, κατά κατηγορίες φοιτητών.....	206
Διάγραμμα 3.6. Δισδιάστατη απεικόνιση αξιών, φοιτητές Ege (MDS)	208
Διάγραμμα 3.7. Δισδιάστατη απεικόνιση αξιών, φοιτητές Παντείου (MDS)	208
Διάγραμμα 3.8. Ανάγκη ανανέωσης των κοινωνικών αξιών.....	209
Διάγραμμα 3.9. Ανάγκη ανανέωσης των κοινωνικών αξιών (αναλυτικά)	209
Διάγραμμα 4.1. Ικανοποίηση από τους θεσμούς, φοιτητές Ege.....	228
Διάγραμμα 4.2. Ικανοποίηση από τους θεσμούς, φοιτητές Παντείου	228
Διάγραμμα 4.3. Ικανοποίηση από τους θεσμούς, φοιτητές Ege (αναλυτικά).....	229
Διάγραμμα 4.4. Ικανοποίηση από τους θεσμούς, φοιτητές Παντείου (αναλυτικά)..	229
Διάγραμμα 4.5. Μέτρηση δυσαρέσκειας από τους θεσμούς, κατά κατηγορίες φοιτητών	233
Διάγραμμα 4.6. Δισδιάστατη απεικόνιση θεσμών, φοιτητές Ege (MDS)	236
Διάγραμμα 4.7. Δισδιάστατη απεικόνιση θεσμών, φοιτητές Παντείου (MDS)	236
Διάγραμμα 4.8. Λειτουργικότητα των θεσμών.....	237
Διάγραμμα 4.9. Λειτουργικότητα των θεσμών (αναλυτικά)	237
Διάγραμμα 4.10. Κατεύθυνση κοινωνίας και ανάγκη μεταρρυθμίσεων	238
Διάγραμμα 4.11. Κατεύθυνση κοινωνίας και ανάγκη μεταρρυθμίσεων (αναλυτικά)	238
Διάγραμμα 5.1. Απόψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα, φοιτητές Ege.....	268
Διάγραμμα 5.2. Απόψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα, φοιτητές Παντείου.....	268
Διάγραμμα 5.3. Απόψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα, φοιτητές Ege (αναλυτικά)	269

Διάγραμμα 5.4. Απόψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα, φοιτητές Παντείου (αναλυτικά)	269
Διάγραμμα 5.5. Απόψεις για το Πανεπιστήμιο Ege -1	273
Διάγραμμα 5.6. Απόψεις για το Πανεπιστήμιο Ege -2	273
Διάγραμμα 5.7. Απόψεις για το Πάντειο Πανεπιστήμιο -1	274
Διάγραμμα 5.8. Απόψεις για το Πάντειο Πανεπιστήμιο -2	274
Διάγραμμα 5.9. Απόψεις για το Πανεπιστήμιο Ege -1 (αναλυτικά).....	275
Διάγραμμα 5.10. Απόψεις για το Πανεπιστήμιο Ege -2 (αναλυτικά).....	275
Διάγραμμα 5.11. Απόψεις για το Πάντειο Πανεπιστήμιο -1 (αναλυτικά).....	276
Διάγραμμα 5.12. Απόψεις για το Πάντειο Πανεπιστήμιο -2 (αναλυτικά).....	276
Διάγραμμα 5.13. Απόψεις για τους καθηγητές του Ege	279
Διάγραμμα 5.14. Απόψεις για τους καθηγητές του Παντείου	279
Διάγραμμα 5.15. Απόψεις για τους καθηγητές του Ege (αναλυτικά).....	280
Διάγραμμα 5.16. Απόψεις για τους καθηγητές του Παντείου (αναλυτικά).....	280
Διάγραμμα 5.17. Απόψεις για τους φοιτητές του Ege	281
Διάγραμμα 5.18. Απόψεις για τους φοιτητές του Παντείου	281
Διάγραμμα 5.19. Απόψεις για τους φοιτητές του Ege (αναλυτικά).....	282
Διάγραμμα 5.20. Απόψεις για τους φοιτητές του Παντείου (αναλυτικά).....	282
Διάγραμμα 5.21. Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων, Πανεπιστήμιο Ege.....	285
Διάγραμμα 5.22. Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων, Πάντειο Πανεπιστήμιο.....	285
Διάγραμμα 5.23. Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων, Πανεπιστήμιο Ege (αναλυτικά)	286
Διάγραμμα 5.24. Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων, Πάντειο Πανεπιστήμιο (αναλυτικά)	286
Διάγραμμα 5.25. Συνολική βαθμολογία ιδρυμάτων [0-10]	288
Διάγραμμα 6.1. Απόψεις για τη σχέση ατόμου-κοινωνίας, φοιτητές Ege	319
Διάγραμμα 6.2. Απόψεις για τη σχέση ατόμου-κοινωνίας, φοιτητές Παντείου	319
Διάγραμμα 6.3. Απόψεις για τη σχέση ατόμου-κοινωνίας, φοιτητές Ege (αναλυτικά)	320
Διάγραμμα 6.4. Απόψεις για τη σχέση ατόμου-κοινωνίας, φοιτητές Παντείου (αναλυτικά)	320

Διάγραμμα 6.5. Μέτρηση αποδοχής κοινωνικών δεσμεύσεων, κατά κατηγορίες φοιτητών	321
Διάγραμμα 6.6. Στάσεις απέναντι στην επίτευξη ατομικών στόχων, φοιτητές Ege	325
Διάγραμμα 6.7. Στάσεις απέναντι στην επίτευξη ατομικών στόχων, φοιτητές Παντείου	325
Διάγραμμα 6.8. Στάσεις απέναντι στην επίτευξη ατομικών στόχων, φοιτητές Ege (αναλυτικά)	326
Διάγραμμα 6.9. Στάσεις απέναντι στην επίτευξη ατομικών στόχων, φοιτητές Παντείου (αναλυτικά)	326
Διάγραμμα 6.10. Ποσοστιαία κατανομή ροπής στην παραβατικότητα.....	327
Διάγραμμα 6.11. Μέτρηση ροπής στην παραβατικότητα, κατά κατηγορίες φοιτητών	328
Διάγραμμα 6.12. Αξιολόγηση κοινωνικών σχέσεων, φοιτητές Ege.....	331
Διάγραμμα 6.13. Αξιολόγηση κοινωνικών σχέσεων, φοιτητές Παντείου	331
Διάγραμμα 6.14. Αξιολόγηση κοινωνικών σχέσεων, φοιτητές Ege (αναλυτικά)	332
Διάγραμμα 6.15. Αξιολόγηση κοινωνικών σχέσεων, φοιτητές Παντείου (αναλυτικά)	332
Διάγραμμα 6.16. Μέτρηση εν δυνάμει κοινωνικού κεφαλαίου, κατά κατηγορίες φοιτητών	334
Διάγραμμα 6.17. Ικανοποίηση από τη ζωή.....	337
Διάγραμμα 6.18. Ικανοποίηση από τη ζωή (αναλυτικά)	337
Διάγραμμα 6.19. Μέτρηση ικανοποίησης από τη ζωή, κατά κατηγορίες φοιτητών	338
Διάγραμμα 6.20. Κάπνισμα, κατανάλωση αλκοόλ και χρήση ουσιών.....	340
Διάγραμμα 6.21. Κάπνισμα, κατανάλωση αλκοόλ και χρήση ουσιών (αναλυτικά)	340
Διάγραμμα 6.22. Συναισθήματα και σκέψεις για την κοινωνία, φοιτητές Ege	343
Διάγραμμα 6.23. Συναισθήματα και σκέψεις για την κοινωνία, φοιτητές Παντείου	343
Διάγραμμα 6.24. Συναισθήματα και σκέψεις για την κοινωνία, φοιτητές Ege (αναλυτικά)	344
Διάγραμμα 6.25. Συναισθήματα και σκέψεις για την κοινωνία, φοιτητές Παντείου (αναλυτικά)	344

Διάγραμμα 6.26. Μέτρηση κοινωνικής δυσπιστίας, κατά κατηγορίες φοιτητών.....	346
Διάγραμμα 6.27. Μέτρηση κοινωνικής πίεσης, κατά κατηγορίες φοιτητών.....	349
Διάγραμμα 6.28. Μέτρηση κοινωνικής απαισιοδοξίας, κατά κατηγορίες φοιτητών	351

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας διατριβής είναι η κατανόηση του κοινωνικού φαινομένου της ανομίας μέσα από την καταγραφή και την αντιπαραβολή των απόψεων και στάσεων δύο φοιτητικών πληθυσμών, από την Ελλάδα και την Τουρκία.

Ως «ανομία» ορίζεται η κατάσταση έλλειψης ή ασάφειας των κανόνων που ρυθμίζουν την κοινωνική συμπεριφορά των ατόμων. Η ανομία οφείλεται κυρίως στην αμφισβήτηση ή την απόρριψη των κοινωνικών αξιών, σε δυσλειτουργίες των θεσμών, και στη διάρρηξη των κοινωνικών δεσμών και των κοινωνικών σχέσεων. Τα φαινόμενα ανομίας παρουσιάζονται σε περιόδους κρίσεων, βίαιων μεταβολών και ρευστότητας και προκαλούν αισθήματα αβεβαιότητας, σύγχυσης και ανασφάλειας στα άτομα, ενώ παράλληλα αποτελούν γενεσιουργό αιτία παρεκκλινουσών αντιδράσεων.

Τα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας εργασίας εστιάζουν στις στάσεις και τις αντιλήψεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών απέναντι: i) στις κοινωνικές αξίες, ii) στη λειτουργία των θεσμών και φορέων, iii) στη λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος και των Πανεπιστημίων, iv) στις κοινωνικές δεσμεύσεις και τις κοινωνικές τους σχέσεις. Η συγκριτική διάσταση της έρευνας επιτρέπει να εντοπιστούν ομοιότητες και διαφορές, καθώς και ισχυρά και αδύναμα σημεία της ελληνικής και της τουρκικής κοινωνίας από την οπτική των νέων φοιτητών.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στους φοιτητές του Ege Üniversitesi (Σμύρνη) και του Παντείου Πανεπιστημίου (Αθήνα), μεταξύ Φεβρουαρίου και Μαρτίου 2011. Το συνολικό δείγμα της έρευνας ήταν 400 φοιτητές (δηλαδή 200 από κάθε ίδρυμα) και η επιλογή τους έγινε με τη μέθοδο των ποσοτώσεων (quota sampling) ως προς το φύλο και το τμήμα φοίτησης. Η συλλογή των δεδομένων έγινε με τη χρήση δομημένου ερωτηματολογίου και η ανάλυσή τους με το στατιστικό πακέτο SPSS v.23.

Από τα αποτελέσματα της έρευνας προέκυψε ότι οι φοιτητές των δύο χωρών εντοπίζουν φαινόμενα ανομίας κυρίως σε θεσμικό επίπεδο· εύρημα που θα μπορούσε να αξιοποιηθεί από τους αρμόδιους φορείς πολιτικού σχεδιασμού για να προωθήσουν βελτιωτικές παρεμβάσεις στην ελληνική και την τουρκική κοινωνία, οι οποίες θα ανακούφιζαν τα άτομα από την κοινωνική πίεση και θα επέτρεπαν στους νέους να αισθάνονται μεγαλύτερη σιγουριά και ασφάλεια για το μέλλον τους.

Λέξεις-κλειδιά: ανομία, αξίες, θεσμοί, εκπαίδευση, πανεπιστήμια, κοινωνικοί δεσμοί

**Opinions and attitudes about anomie phenomena in universities:
A comparative study between Greek and Turkish students**

Evangelos G. Tsirovasilis

Abstract

The aim of this thesis is the understanding of the social phenomenon of anomie by investigating and comparing the views and attitudes of two student populations from Greece and Turkey.

"Anomie" is defined as the state of lack or ambiguity of rules that regulate the social behavior of individuals. Anomie is mainly due to the questioning or rejection of values, the dysfunctions of institutions, and the rupture of social bonds and social relations. The anomie phenomena occur in times of crisis, violent change and fluidity, and give rise to feelings of uncertainty, confusion and insecurity in individuals, while at the same time they are the root cause of deviant reactions.

The research questions of this paper focus on the attitudes and perceptions of Greek and Turkish students towards: i) social values, ii) the functioning of institutions, iii) the functioning of the education system and universities, iv) social commitments and their social relationships. The comparative dimension of the research allows identification of similarities and differences, as well as strengths and weaknesses of Greek and Turkish society from the perspective of young students.

The survey was conducted among the students of Ege University (İzmir) and Panteion University (Athens) between February and March 2011. The total sample was 400 students (i.e. 200 from each institution) who were selected by quota sampling method in terms of gender and academic department. The data were collected using a structured questionnaire and analyzed with SPSS v.23.

The results of the survey indicated that the students of both countries identify phenomena of anomie mainly at the institutional level; a finding that can be used by policy-makers to promote interventions in Greek and Turkish society that would relieve individuals of the social strain and would allow young people to feel more confident and secure for their future.

Keywords: anomie, values, institutions, education, universities, social bonds

Εισαγωγή

Η θεωρία της ανομίας κυριάρχησε στην εγκληματολογία κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1950 και του 1960, αλλά στη συνέχεια εισήλθε σε μια περίοδο παρακμής (Agnew & Passas, 1997, σ. 1). Ιδιαίτερα κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980, η γενικότερη μείωση της επιρροής του Λειτουργισμού παρέσυρε τη θεωρία της ανομίας (ως παράγωγο του) σε αδράνεια. Αρκετοί κοινωνικοί επιστήμονες και εγκληματολόγοι, ορισμένοι εκ των οποίων ιδιαιτέρως επιφανείς (βλ. Hirschi, 1969· Kornhauser, 1978), άρχισαν τότε να αμφισβητούν την ισχύ της θεωρίας, κυρίως σε εμπειρικό επίπεδο, προτείνοντας την αντικατάσταση της από άλλες νεότερες προσεγγίσεις¹ (Agnew & Passas, 1997, σ. 1). Ωστόσο, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 ξεκίνησε μια προσπάθεια υπεράσπισης και αναβίωσής της. Το βασικό πλεονέκτημα αυτής της θεωρίας, έναντι των άλλων θεωριών παρέκκλισης, είναι ότι λειτουργεί ως «θεωρητική ομπρέλα» κάτω από την οποία μελετώνται φαινόμενα κοινωνικής απορρύθμισης, δηλαδή απουσίας ή καταστρατήγησης των κανόνων που ορίζουν τη σωστή λειτουργία της κοινωνίας. Η αμφισβήτηση των κοινωνικών αξιών, οι δυσλειτουργίες των θεσμών και η διάρρηξη των κοινωνικών δεσμών και σχέσεων αποτελούν ενδείξεις ανομίας και συσχετίζονται, σε κάποιον βαθμό, με την παρέκκλιση και την παραβατικότητα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Downes και Rock (2007), «και μόνο για την κεντρική θέση που κατέχει [η ανομία] στην κοινωνιολογική παράδοση των θεωριών παρέκκλισης, αξίζει αυτήν την ανάκαμψη» (σ. 89).

Τι είναι όμως η «ανομία»; Παρά το γεγονός ότι η ετυμολογία της λέξης είναι απλή και σημαίνει, γενικά, «την απουσία νόμων», οι κοινωνιολογικές θεωρίες που έχουν αναπτυχθεί γύρω από αυτήν την έννοια είναι περισσότερο σύνθετες. Ανομία μπορεί να σημαίνει την «έλλειψη περιορισμών στην κοινωνική συμπεριφορά και τις προσδοκίες των ατόμων» (Durkheim), μπορεί να υποδηλώνει μια «κατάσταση σύγκρουσης των διαφόρων συστημάτων πεποίθησης που υπάρχουν στην κοινωνία» (de Grazia), μπορεί να αναφέρεται στην «ανισορροπία μεταξύ των πολιτισμικών σκοπών και των θεσμικών μέσων που προσφέρονται από την κοινωνία για την επίτευξη τους»

¹ Ο Travis Hirschi (1969) αναφέρει χαρακτηριστικά ότι: «η θεωρία του Durkheim [περί ανομίας] είναι ένα καθαρό παράδειγμα θεωρίας ελέγχου (control theory)» (σ. 3) (βλ. και Agnew & Passas, 1997, σ. 3). Οι θεωρίες του κοινωνικού ελέγχου και η κριτική που ασκήθηκε στις θέσεις του Hirschi παρουσιάζονται αναλυτικά στην ενότητα 6.1.1. της παρούσας διατριβής.

(Merton) ή μπορεί να περιγράψει μια «ψυχολογική κατάσταση αποξένωσης του ατόμου από την κοινωνία» (Srole) (Orrù, 1987, σ. 1-2).

Κατά την εξέταση των φαινομένων ανομίας, ορισμένοι μελετητές εστιάζουν στο μακρο-κοινωνιολογικό επίπεδο και στην αδυναμία της κοινωνίας να ρυθμίσει την ανθρώπινη συμπεριφορά (μέσω των αξιών, των θεσμών, της κοινωνικοποίησης κλπ.) (γνωστή και ως «θεωρία της ανομίας» / *anomie theory*), ενώ κάποιοι άλλοι εστιάζουν στο μικρο-κοινωνιολογικό επίπεδο, στις προβληματικές κοινωνικές σχέσεις και στις αρνητικές κοινωνικές συνθήκες που ασκούν πίεση στα άτομα και τα «ωθούν» στην παρέκκλιση κατά την επιδίωξη των στόχων τους (γνωστή και ως «θεωρία της πίεσης» / *strain theory*). Συνδυάζοντας τις δύο προσεγγίσεις, η σύγχρονη ενοποιημένη θεωρία της «ανομίας/πίεσης» (*anomie/strain theory*) υποστηρίζει ότι η έλλειψη κοινωνικής ρύθμισης (στους κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς και στη δυνατότητα ικανοποίησης των αναγκών με έννομα μέσα) προκαλεί αίσθημα πίεσης στα άτομα με αποτέλεσμα ορισμένα από αυτά να παρεκκλίνουν κατά την επιδίωξη των στόχων τους (Agnew & Passas, 1997, σ. 2-3).

Το γεγονός ότι οι κοινωνικοί επιστήμονες έχουν χρησιμοποιήσει με κάποια ευρύτητα την έννοια της ανομίας, για να περιγράψουν διάφορα φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας, κατέστησε δύσκολη την οριοθέτηση και περιχαράκωση της, ώστε να αποτελέσει τη βάση μιας σταθερής και συγκροτημένης θεωρίας. Επιπλέον, ο όρος «ανομία» κακοποιήθηκε και στον δημόσιο λόγο, λειτουργώντας ως «παν-περιεκτικό εργαλείο ερμηνείας τόσο της κοινωνικής ανυπακοής και απειθαρχίας όσο και της . . . παρέκκλισης» (Τσίγκανου, 2011, σ. 257). Η κακοποίηση της έννοιας έγκειται κυρίως στη στοχοποίηση των παραβατικών, οι οποίοι φέρουν την αποκλειστική ευθύνη των πράξεων τους, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι κοινωνικοί παράγοντες και μηχανισμοί που «ωθούν» τα άτομα στην παρέκκλιση (Τσίγκανου, 2011, σ. 259 και 265).

Από μια άλλη οπτική βέβαια, η ποικιλομορφία με την οποία χρησιμοποιείται ο όρος «ανομία» δεν αποτελεί μειονέκτημα, αλλά πλεονέκτημα για τη θεωρία. Σύμφωνα με τον Passas (1995), αυτό που διακρίνει την έννοια της ανομίας είναι «η δυνατότητα επεξεργασίας της, η ευελιξία της, και η δυνατότητα εφαρμογής της σε πολλές καταστάσεις και επίπεδα ανάλυσης» (σ. 91). Αυτή ακριβώς η ιδιότητα καθιστά την ανομία «έννοια μέσης εμβέλειας» (*middle range concept*)· με δυνατότητα να περιγράφει ένα φαινόμενο διερευνώντας τις διαφορετικές αιτίες που το προκαλούν (σ. 92). Την ίδια άποψη είχε εκφράσει στο παρελθόν και ο Lukes (1977), υποστηρίζοντας ότι η ανομία είναι «έννοια μέσης εμβέλειας» και, ως φαινόμενο, «προσεγγίζεται καλύτερα με την

παραδοχή ότι οι αιτίες της είναι πολλαπλές και πρέπει να αναζητηθούν σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης» (σ. 89) (αναφέρεται και από τον Passas, 1995, σ. 98).

Ο όρος «θεωρίες μέσης εμβέλειας» (middle range theories), στις οποίες περιλαμβάνεται η ανομία, εισήχθη στην κοινωνιολογία από τον Robert Merton (1968) για να περιγράψει μια συγκεκριμένη τεχνική προσέγγισης και διερεύνησης των κοινωνικών φαινομένων. Οι «μέσες» ή «ενδιάμεσες» θεωρίες παρεμβάλλονται μεταξύ των «γενικών θεωριών» (grand theories), οι οποίες εξετάζουν ενιαία το κοινωνικό σύστημα επινοώντας πολύπλοκα θεωρητικά μοντέλα, και των πολύ συγκεκριμένων και λεπτομερών καταγραφών μικρής κλίμακας που δεν μπορούν να γενικευτούν. Οι θεωρίες μέσης εμβέλειας εστιάζουν σε ορισμένες όψεις ενός κοινωνικού φαινομένου, βασίζονται σε εμπειρικά δεδομένα και αναζητούν ομοιομορφίες ή πιθανές συσχετίσεις μεταξύ δύο ή περισσότερων μεταβλητών (σ. 39-41). Τα ευρήματα που θα προκύψουν, θα επιβεβαιώσουν ή θα απορρίψουν τις υποθέσεις εργασίας συνεισφέροντας έτσι στην ανάπτυξη πληρέστερων θεωριών για την ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας.

Η βασική κριτική που ασκήθηκε στις θεωρίες μέσης εμβέλειας είναι ότι περιορίζονται σε μια απλή θετικιστική καταγραφή που δεν υπερβαίνει τα εμπειρικά δεδομένα. Η απάντηση όμως του Merton (1968) σε αυτήν την κριτική είναι αφοπλιστική. Πρώτον, οι υποθέσεις εργασίας που υπόκεινται σε διερεύνηση προέρχονται από κάποια θεωρία και τα ευρήματα, με τη σειρά τους, συμβάλλουν στη διαμόρφωση αυτής της θεωρίας (σ. 66). Δεύτερον, οι κοινωνιολόγοι που εφαρμόζουν τις θεωρίες της μέσης εμβέλειας βασίζονται σε εμπειρικά δεδομένα: «δεν μιλούν χωρίς να παρατηρούν, ούτε παρατηρούν χωρίς να σκέπτονται, ούτε σκέπτονται χωρίς να θέτουν τις σκέψεις τους στη δοκιμασία της συστηματικής εμπειρικής έρευνας» (σ. 68). Τρίτον, σε αντίθεση με άλλους κοινωνικούς επιστήμονες (των γενικών ή πολύ συγκεκριμένων θεωριών), οι οποίοι συχνά υιοθετούν ένα γλωσσικό ύφος που μοιάζει με εκείνο των μυθιστοριογράφων σε μια προσπάθεια να γοητεύσουν τους αναγνώστες τους και να αποδείξουν ότι δεν είναι ακαδημαϊκά ανειδίκευτοι, οι εφαρμοστές των θεωριών μέσης εμβέλειας οφείλουν να είναι σαφείς και ακριβείς στις διατυπώσεις τους, όπως συμβαίνει και σε άλλους επιστημονικούς κλάδους που βασίζονται στην έρευνα. «Αλλά ακόμα και αν κάποιος διαφωνεί ότι η κοινωνιολογία πρέπει να ακολουθεί τη γραμμή της χημείας, της φυσικής και της βιολογίας, δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι πρέπει να μιμείται την ιστορία, τη συλλογιστική φιλοσοφία ή τη λογοτεχνία» (σ. 70). Επιπλέον, σύμφωνα με τον Merton, ένα πολύ σημαντικό πλεονέκτημα των θεωριών μέσης εμβέλειας είναι η συνθετική τους δυνατότητα (σ. 68). Από τη γέννηση της επιστήμης της κοινωνιολογίας,

πολλοί μελετητές προσπάθησαν να επινοήσουν μια γενική θεωρία, η οποία θα εξηγεί τις αιτίες κάθε κοινωνικού προβλήματος, θα βρίσκει τρόπους αντιμετώπισης και θα ερμηνεύει συνολικά το κοινωνικό σύστημα. Όμως, στην πραγματικότητα, καμία από αυτές τις θεωρίες δεν είναι πλήρης, ούτε μπορεί να διεκδικήσει τον τίτλο της αυθεντίας. Άλλωστε, αρκετές από αυτές είναι εκ διαμέτρου αντίθετες (σ. 46). Επομένως, τα κοινωνικά φαινόμενα, για να μπορούν να γίνουν καλύτερα κατανοητά, θα πρέπει πρώτα να εξετάζονται από διάφορες οπτικές (και επίπεδα αφαίρεσης) και έπειτα να γίνεται η σύνθεση των αποτελεσμάτων. Η θεωρία της ανομίας σίγουρα προσφέρει τέτοιες δυνατότητες στον κλάδο της κοινωνιολογίας της παρέκκλισης.

Ειδικότερα, όσον αφορά την παρούσα εργασία, ο σκοπός της είναι να αποτυπώσει και να συγκρίνει τις απόψεις δύο ομάδων φοιτητών, από Ελλάδα και Τουρκία, και να διερευνήσει πιθανά φαινόμενα ανομίας: *i)* στο επίπεδο των κοινωνικών αξιών, *ii)* στη λειτουργία των θεσμών, *iii)* στο εκπαιδευτικό σύστημα και στον χώρο των πανεπιστημίων και *iv)* στο επίπεδο των κοινωνικών δεσμών και των διαπροσωπικών σχέσεων. Δεδομένου ότι η θεωρία της ανομίας είναι αρκετά σύνθετη και ευρεία, είναι αναγκαίο τα στοιχεία που την αποτελούν να εξεταστούν ξεχωριστά και έπειτα να γίνει η σύνθεση των αποτελεσμάτων, ώστε να προκύψουν χρήσιμα συμπεράσματα.

Πιο αναλυτικά, η διατριβή αποτελείται από επτά (7) κεφάλαια:

Το πρώτο κεφάλαιο, με τίτλο «Θεωρίες της ανομίας», περιλαμβάνει τη βιβλιογραφική επισκόπηση των εν λόγω θεωριών μέσα από μια ιστορική καταγραφή. Αρχικά, εξετάζεται η εννοιολογική προέλευση του όρου «ανομία» στα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και της Βίβλου. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται αναλυτικά η κοινωνιολογική θεωρία της ανομίας του Émile Durkheim, η επεξεργασία της από τον Robert Merton και άλλους σημαντικούς κοινωνιολόγους (Talcott Parsons και Robert Dubin), καθώς και η αναβάθμισή της σε θεωρία «ανομίας/πίεσης» κυρίως από τους Robert Agnew και Nikos Passas. Η βιβλιογραφική επισκόπηση συμπληρώνεται με τις θεωρίες και άλλων μελετητών (όπως των Sebastian de Grazia, Steven Messner, Richard Rosenfeld, Diane Vaughan, Leo Srole, Wolfgang Jilek κ.ά.) και ολοκληρώνεται με την παρουσίαση σύγχρονων κοινωνιολογικών ερευνών που αναφέρονται στο φαινόμενο της ανομίας και το συσχετίζουν με άλλα κοινωνικά γεγονότα, όπως για παράδειγμα με την αυτοκτονία, την εγκληματικότητα, την κοινωνική μεταβολή, την κοινωνική βία, την υπογεννητικότητα κλπ.

Το δεύτερο κεφάλαιο περιλαμβάνει τη μεθοδολογία της έρευνας· δηλαδή τα ερωτήματα και τις υποθέσεις εργασίας για τη διερεύνηση πιθανών φαινομένων ανομίας

στα πανεπιστήμια, τα πεδία διεξαγωγής της έρευνας (τα πανεπιστήμια Ege και Πάντειο, στη Σμύρνη και την Αθήνα αντιστοίχως), καθώς και τις μεθόδους που εφαρμόστηκαν για την επιλογή των περιπτώσεων, τη συλλογή, την επεξεργασία και την ανάλυση των δεδομένων. Επίσης, σε αυτό το κεφάλαιο παρουσιάζονται τα βασικά δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων στην έρευνα (όπως το φύλο, το τμήμα φοίτησης, η ταξική προέλευση και η πολιτική τους τοποθέτηση). Οι μεταβλητές αυτές θα χρησιμεύσουν στα επόμενα κεφάλαια για να εξηγήσουν τις διαφοροποιήσεις στις κατανομές των απαντήσεων άλλων μεταβλητών (π.χ. ως προς την αποδοχή των κοινωνικών αξιών, την ικανοποίηση από τη λειτουργία των θεσμών κλπ.) διευκολύνοντας τη διεξαγωγή συμπερασμάτων.

Το τρίτο κεφάλαιο, με τίτλο «Κοινωνικές αξίες, ηθική και ανομία», αποτελείται από τρεις ενότητες. Η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει τις βασικές φιλοσοφικές θεωρίες μεταηθικής και κανονιστικής ηθικής, οι οποίες είναι χρήσιμες για την κατανόηση των αξιακών προτύπων που ορίζουν τους αποδεκτούς τρόπους κοινωνικής συμπεριφοράς. Ορισμένοι από τους πιο επιφανείς φιλοσόφους που αναφέρθηκαν στο ζήτημα των αξιών και της ηθικής και παρουσιάζονται σε αυτήν την ενότητα είναι οι: Αριστοτέλης, Πλάτων, Επίκουρος, Πρωταγόρας, Thomas Hobbes, John Locke, Immanuel Kant, Max Stirner, Jeremy Bentham, John Stuart Mill, Friedrich Nietzsche, Jean-Paul Sartre, William James, John Dewey, Hans Jonas, Emmanuel Levinas, Zygmunt Bauman, κ.ά. Η δεύτερη ενότητα αυτού του κεφαλαίου περιλαμβάνει τις κοινωνιολογικές θεωρίες περί αξιών· δηλαδή τις θεωρίες του λειτουργισμού (των Durkheim και Parsons), τις θεωρίες των συγκρούσεων (των Marx και Engels) και της κοινωνικής αλληλεπίδρασης (των Weber και Simmel). Η τρίτη και τελευταία ενότητα του κεφαλαίου περιλαμβάνει τα ερευνητικά αποτελέσματα σχετικά με τη στάση των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών απέναντι στις κοινωνικές αξίες.

Το τέταρτο κεφάλαιο, με τίτλο «Θεσμοί και ανομία», αποτελείται από δύο ενότητες. Η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει κοινωνιολογικές θεωρίες σχετικά: i) με την αναγκαιότητα και τις λειτουργίες των θεσμών (βλ. Durkheim, Parsons, Merton), ii) τις ανισότητες και τις συγκρούσεις που προκαλούν (βλ. Marx, Engels, Dahrendorf), και iii) την αμφίδρομη σχέση επίδρασης μεταξύ «κοινωνικής δομής» και «ατόμου» (βλ. Weber, Mead, Cooley). Στη δεύτερη ενότητα καταγράφεται η ικανοποίηση και η δυσαρέσκεια των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών από τον τρόπο λειτουργίας των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών και, παράλληλα, αποτυπώνονται οι ομοιότητες και οι διαφορές στις αντιλήψεις τους για την ελληνική και την τουρκική πραγματικότητα.

Το πέμπτο κεφάλαιο, με τίτλο «Εκπαιδευτικό σύστημα και ανομία», αποτελείται από δύο ενότητες. Η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει τις βασικές κοινωνιολογικές θεωρίες της εκπαίδευσης: δηλαδή τις θεωρίες του λειτουργισμού (των Durkheim και Parsons), τις θεωρίες των συγκρούσεων (των Bowles & Gintis, Bourdieu & Passeron, Apple και Willis) και της κοινωνικής αλληλεπίδρασης (των Pollard και Hargreaves). Στη δεύτερη ενότητα καταγράφονται οι απόψεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών, πρώτον, για το εκπαιδευτικό σύστημα στη χώρα τους και, δεύτερον, για τα Πανεπιστήμια στα οποία φοιτούν (Πάντειο και Ege) ως προς τις εγκαταστάσεις και τις υπηρεσίες που προσφέρουν, αλλά και ως προς τις στάσεις και τις συμπεριφορές των καθηγητών και των φοιτητών.

Το έκτο κεφάλαιο, με τίτλο «Κοινωνικοί δεσμοί και ανομία», αποτελείται και αυτό από δύο ενότητες. Η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει τις θεωρίες του κοινωνικού ελέγχου (των Reiss, Nye και Hirschi) και του κοινωνικού κεφαλαίου (των Bourdieu, Coleman και Putnam), οι οποίες επικεντρώνονται στους κυριότερους παράγοντες που λειτουργούν ως «ασπίδα» απέναντι στις κοινωνικές πιέσεις και την παραβατικότητα. Στη δεύτερη ενότητα καταγράφονται οι αντιλήψεις και οι στάσεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών απέναντι στην κοινωνία και τους τρόπους επίτευξης ατομικών στόχων. Επίσης, αξιολογούνται οι κοινωνικές τους σχέσεις και εξετάζονται τα συναισθήματά τους απέναντι στην κοινωνική πραγματικότητα που ζουν.

Το έβδομο και τελευταίο κεφάλαιο περιλαμβάνει τα τελικά συμπεράσματα της έρευνας και ορισμένες κατευθύνσεις για την περαιτέρω διερεύνηση των φαινομένων ανομίας.

Αιτιολόγηση επιλογής του θέματος

Οι βασικότεροι λόγοι που οδήγησαν σε αυτήν την εργασία είναι οι εξής:

Πρώτον, μια αναζήτηση στην ελληνική βιβλιογραφία αρκεί για να διαπιστώσει κάποιος ότι το φαινόμενο της ανομίας έχει μελετηθεί ελάχιστα². Βεβαίως, σχεδόν σε όλα τα συγγράμματα Εγκληματολογίας και Κοινωνιολογίας υπάρχουν αναφορές στη θεωρία της ανομίας, αλλά συνήθως αφιερώνονται λίγες παράγραφοι στον Durkheim και τον Merton αφήνοντας έτσι ένα κενό στη βιβλιογραφία σχετικά με τη γενεσιουργό αιτία της παρέκκλισης και της εγκληματικότητας.

² Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι η αναζήτηση ελληνικών διδακτορικών διατριβών με τον όρο «ανομία», «άνομος/ανομικός, -η, -ο», «anomie», «anomia», «anomic» επέστρεψε 1 αποτέλεσμα σε σύνολο 43.446 διατριβών (Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών, <https://www.didaktorika.gr/eadd/>, Μάρτιος 2020).

Δεύτερον, η θεωρία της ανομίας είναι ιδιαιτέρως ελκυστική και ενδιαφέρουσα, διότι εξετάζει ένα φαινόμενο κοινωνικής παθογένειας (την ανυπακοή στους νόμους και τους κανονισμούς) από πολλές οπτικές, διερευνώντας τόσο τις σύνθετες αιτίες που το προκαλούν, όσο και τις επιπτώσεις του σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο.

Τρίτον, η Ελλάδα και η Τουρκία είναι δύο γειτονικές χώρες με ομοιότητες και προφανείς διαφορές στη γλώσσα, στο θρήσκευμα, την ιστορία, τον πολιτισμό και τον καθημερινό τρόπο ζωής³. Ο ελληνικός και ο τουρκικός λαός έχουν περάσει σοβαρές κρίσεις, αλλά και περιόδους ειρηνικής συνύπαρξης, στην ιστορική τους πορεία. Δεδομένου ότι οι νέες γενιές είναι πάντα φορείς αλλαγής νοοτροπιών και αντιλήψεων, είναι σημαντικό να καταγραφούν οι απόψεις και οι στάσεις της ελληνικής και της τουρκικής φοιτητικής νεολαίας απέναντι σε θέματα αξιών, θεσμών και κοινωνικών σχέσεων, και να εντοπιστούν οι ομοιότητες και οι διαφορές, οι κοινές ελπίδες και οι ανησυχίες τους.

Τέταρτον, η οικονομική κρίση κατά κανόνα προκαλεί κοινωνική αστάθεια και απορρύθμιση (ανομία). Την τελευταία εικοσαετία, τόσο η Ελλάδα όσο και η Τουρκία βρέθηκαν αντιμέτωπες με σοβαρές οικονομικές κρίσεις. Η Τουρκία εφάρμοσε το οικονομικό πρόγραμμα του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου την περίοδο 1998-2008, ενώ η Ελλάδα από το 2010 έως (τυπικά) το 2018. Νεότερες εξελίξεις δείχνουν ότι η Ελλάδα βγαίνει από την κρίση και «επιστρέφει στην κανονικότητα», ενώ η Τουρκία βρίσκεται εκ νέου σε ύφεση. Επομένως, έχει ενδιαφέρον να αποτυπωθεί η επίδραση της κρίσης στις αντιλήψεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών για την κοινωνία που ζουν.

Πέμπτον, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, και ιδιαιτέρως τα πανεπιστήμια, είναι χώροι παραγωγής και μεταβίβασης γνώσεων, πνευματικής καλλιέργειας και εξέλιξης των νέων, οι οποίοι θα κληθούν σύντομα να αναλάβουν κοινωνικούς ρόλους και να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις της σύγχρονης εποχής. Η ομαλή λειτουργία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων αποτελούσε πάντα θετική ένδειξη για τη συλλογική πρόοδο της κοινωνίας, ενώ οι δυσλειτουργίες τους μπορούν να επηρεάσουν αρνητικά και άλλους θεσμούς ή πτυχές της κοινωνικής ζωής. Καταγράφοντας τις απόψεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών για το εκπαιδευτικό σύστημα και τα πανεπιστήμια στα οποία

³ Οι γλωσσικές ομοιότητες εντοπίζονται στη χρήση κοινών λέξεων, οι θρησκευτικές ομοιότητες στις κοινές καταβολές του Χριστιανισμού και του Ισλάμ από τον Ιουδαϊσμό, η κοινή ιστορία στις περιόδους συνύπαρξης και συγκρούσεων, ενώ οι ομοιότητες στον πολιτισμό και στον καθημερινό τρόπο ζωής εντοπίζονται κυρίως στις διατροφικές συνήθειες, τον τρόπο διασκέδασης, τα μουσικά ακούσματα, τη λογοτεχνία κ.α.

σπουδάζουν, εντοπίζονται τα δυνατά σημεία και οι πιθανές αδυναμίες που χρήζουν αντιμετώπισης.

Έκτον, η καταγραφή των απόψεων και στάσεων δύο φοιτητικών ομάδων που προέρχονται από διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον προσφέρει καλύτερη αντίληψη για το «οικείο», η οποία θα ήταν ελλιπής χωρίς την αντιπαραβολή προς το «ξένο».

Έβδομο και τελευταίο, εάν από τις απαντήσεις των φοιτητών προκύψουν ενδείξεις ανομίας σε κάποιον από τους άξονες ενδιαφέροντος, δηλαδή ως προς την αποδοχή των κοινωνικών αξιών, τη λειτουργία των θεσμών, του εκπαιδευτικού συστήματος και των πανεπιστημίων, ή ως προς τους κοινωνικούς δεσμούς και τις σχέσεις των ατόμων, αυτό οφείλει να προβληματίσει τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικών, ώστε να προβούν σε βελτιωτικές παρεμβάσεις που ενισχύουν την κοινωνική συνοχή και μετριάζουν τα αισθήματα κοινωνικής πίεσης και ανασφάλειας στους νέους.

Κεφάλαιο πρώτο: Θεωρίες της ανομίας

Στο πρώτο κεφάλαιο της διατριβής γίνεται βιβλιογραφική επισκόπηση των θεωριών ανομίας, προκειμένου να συλλεχθούν χρήσιμες πληροφορίες για το υπό διερεύνηση αντικείμενο και τις μεθόδους που ακολούθησαν άλλοι ερευνητές για να το προσεγγίσουν. Αρχικά, εξετάζεται η εννοιολογική προέλευση του όρου «ανομία» στα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, της Βίβλου και της Αναγέννησης. Στη συνέχεια, γίνεται εκτενής αναφορά στη γέννηση της θεωρίας από τον Émile Durkheim, αλλά και στη μετέπειτα επεξεργασία της από τους Robert Merton, Talcott Parsons και Robert Dubin. Αργότερα, η θεωρία της ανομίας αναβαθμίζεται σε θεωρία «ανομίας/πίεσης», χάρη στη συμβολή κυρίως των Robert Agnew, Steven Messner και Richard Rosenfeld. Η βιβλιογραφική επισκόπηση συμπληρώνεται με τις απόψεις και άλλων μελετητών και ολοκληρώνεται με αναφορά στις σύγχρονες κοινωνιολογικές έρευνες.

1.1. Εννοιολογική προέλευση

1.1.1. Αρχαία ελληνική γραμματεία

Ετυμολογικά, το επίθετο *άνομος*, -η, -ο, από το οποίο παράγεται το ουσιαστικό *ανομία*, προέρχεται από το α- (στερητικό) και το λήμμα «νόμος» για να δηλώσει τους μη εφαρμοστές των νόμων. Κατ' επέκταση, το ουσιαστικό *ανομία* αναφέρεται σε μια κατάσταση, όπου οι νόμοι είτε απουσιάζουν ή δεν εφαρμόζονται. Ως *νόμος* ορίζεται το μερίδιο των υποχρεώσεων και δικαιωμάτων που αναλογεί στα μέλη της κοινωνίας και ρυθμίζει τη συμπεριφορά τους σε κάποια όρια. Σύμφωνα με τον Orrù (1987), η λέξη «άνομος» απαντάται για πρώτη φορά περίπου το 700 π.Χ. στο έργο του Ησιόδου *Θεογονία* και αποδίδεται στον Τυφώνα, το μυθικό τέρας που είχε πρόσωπο ανθρώπου και σώμα από φίδια, λόγω της αυταρχικής και εχθρικής συμπεριφοράς που εκδήλωνε απέναντι στους ανθρώπους, αλλά και εξαιτίας των σοβαρών φυσικών καταστροφών που προκαλούσε (*Θεογονία*, 307). Ο Σοφοκλής, περί το 438 π.Χ., στο έργο *Τραχίνιαι* χρησιμοποιεί τον ίδιο χαρακτηρισμό για να περιγράψει τον Κένταυρο, ένα παντοδύναμο τέρας με πρόσωπο ανθρώπου και σώμα αλόγου, που με το αίμα του σκότωσε τον ημίθεο Ηρακλή (*Τραχίνιαι*, 1095-1096). Στην ίδια λογική κινείται και ο Ισοκράτης, ο οποίος στο έργο *Ελένης ἐγκώμιον* (370 π.Χ.) επαινεί τον Θησέα για τη γενναία πράξη του να ταξιδέψει στην Κρήτη και να θανατώσει τον άνομο Μινώταυρο, το τέρας με σώμα ανθρώπου και κεφάλι ταύρου, ο οποίος κάθε εννέα χρόνια κατέτρωγε επτά νέους

και επτά νέες που στέλνονταν από την Αθήνα ως φόρος υποτελείας (*Ελένης ἐγκώμιον*, 10.27). Η διαπίστωση ότι ο Ησίοδος, ο Σοφοκλής και ο Ισοκράτης χαρακτηρίζουν ως άνομα μυθικά πλάσματα με υπερφυσικές δυνάμεις σημαίνει ότι η έννοια της ανομίας από το 700 π.Χ. συνδεόταν στενά με την απανθρωπιά και τη βία (Ortù, 1987, σ. 16).

Σε άλλες αναφορές, της αρχαίας ελληνικής ποίησης, η ανομία ταυτίζεται με την ασέβεια, την αθεΐα, την ύβρη, το ανίερο και το βέβηλο (Ortù, 1987). Για παράδειγμα, ο τραγικός ποιητής Ευριπίδης στο έργο του *Άνδρομάχη* (περ. 420 π.Χ.) περιγράφει ως «αχρεία, άνομη και οικτρή» τη συνωμοσία της Ερμιόνης, η οποία σχεδίασε να δολοφονήσει την Ανδρομάχη και τον υιό της (*Άνδρομάχη*, 491). Ο ίδιος ποιητής στην τραγωδία *Ιφιγένεια ἐν Αύλιδι* (408 π.Χ.) εμφανίζει τον Χορό των γυναικών να διαμαρτύρεται ότι η ανομία έχει κυριαρχήσει έναντι των νόμων και ουδείς πλέον φοβάται τη θεία δίκη (*Ιφιγένεια ἐν Αύλιδι*, 1095). Κατά την ίδια περίοδο, ο Σοφοκλής στο έργο *Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῷ* (401 π.Χ.) παρουσιάζει τον Οιδίποδα να ικετεύει τους ηλικιωμένους του Κολωνού να μην τον αντιμετωπίσουν σαν άνομο, δηλαδή ασεβές άτομο, καθώς βγαίνει από το ιερό δασύλλιο που κρυβόταν (*Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῷ*, 142). Επομένως, η έννοια της ανομίας, εκτός από τις εκδηλώσεις απανθρωπιάς και βίας, περιλαμβάνει τις ανίερες σκέψεις και πράξεις των ατόμων (Ortù, 1987, σ. 16-17, 20).

Η τρίτη σημασία του όρου «ανομία» συνδέεται με την έλλειψη μέτρου και την παρέκκλιση από τον ενδεδειγμένο τρόπο κατά τον οποίο ο άνθρωπος οφείλει να ενεργεί. Στο έργο του Ευριπίδη, *Ιφιγένεια ἐν Αύλιδι*, ο Αγαμέμνονας αρνείται να θυσιάσει την κόρη του, Ιφιγένεια, στους θεούς ισχυριζόμενος ότι μια τέτοια πράξη είναι υπερβολική, άνομη και άδικη (*Ιφιγένεια ἐν Αύλιδι*, 399). Σε άλλο έργο, με τίτλο *Βάκχαι* (407 π.Χ.), ο ίδιος ποιητής εμφανίζει τις γυναίκες ακόλουθες του Διονύσου να απαιτούν το ξίφος της δικαιοσύνης να πέσει στον λαιμό των ασεβών, των ανόμων και των αδίκων (*Βάκχαι*, 995). Μάλιστα, η τελευταία περίπτωση αναφέρεται στην ανάγκη δικαιοσύνης, η οποία προβλέπει κυρώσεις για τους παραβάτες των νόμων (Ortù, 1987, σ. 17).

Τα παραδείγματα που προηγήθηκαν επικεντρώθηκαν στην ανομία ως ένα ατομικό χαρακτηριστικό που συνδέεται με την απανθρωπιά, την ασέβεια και την αδικία. Ωστόσο, ο Ηρόδοτος, στο έργο *Ιστορίαι* (440 π.Χ.), διευρύνει την έννοια για να περιγράψει ένα χαρακτηριστικό της κοινωνίας, όπως την ηθική παρακμή του κράτους των Μήδων (*Ιστορίαι*, A96:2, A97:3). Σε άλλο σημείο, ο Ηρόδοτος συγκρίνει την Αθήνα με τη Σπάρτη προκειμένου να εξηγήσει την επιλογή του Κροίσου να έχει σύμμαχο τη δεύτερη στον πόλεμο εναντίον των Περσών. Ο λόγος αυτής της απόφασης έγκειται στο γεγονός ότι η Σπάρτη βρισκόταν ακόμη σε κατάσταση *ευνομίας* εξαιτίας

της παρακαταθήκης του νομοθέτη Λυκούργου, ενώ στην Αθήνα επικρατούσε ανομία εξαιτίας της τυραννίδας του Πεισίστρατου. Συνεπώς, η Σπάρτη παρουσίαζε αυξημένες πιθανότητες να είναι συγκροτημένη και ισχυρή σε μια τέτοια πολεμική αναμέτρηση (*Ιστορίαι*, A56:1, A65:1-4, A69:1). Και ο Θουκυδίδης, όμως, στο έργο του *Ιστορία τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου* (404 π.Χ.) αναφέρει ότι ο μεγάλος λοιμός που έπληξε την Αθήνα το 430 π.Χ. προκάλεσε ανομία και αποδιοργάνωση, καθώς οι Αθηναίοι πολίτες, υπό τον φόβο του θανάτου, προέβαιναν απροκάλυπτα σε άδικες πράξεις, αδιαφορώντας για τη δικαιοσύνη (*Ιστορία τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου*, B53:1-4). Οι αφηγήσεις αυτές των ιστορικών της αρχαιότητας, για την ανυπακοή των πολιτών στους ηθικούς νόμους της πόλης, προσέθεσαν ένα ακόμα επίπεδο αναφοράς στην έννοια της ανομίας (Ortù, 1987, σ. 20-21).

Μια πιο αναπτυγμένη θεώρηση της ανομίας βρίσκεται στο έργο του Πλάτωνα, *Πολιτεία* (360 π.Χ.), το οποίο θεωρείται από αρκετούς επιστήμονες ως η απαρχή της κοινωνιολογικής σκέψης. Επιπλέον, στο ίδιο έργο εκφράζονται ενδιαφέρουσες απόψεις για το *έννομο*, την *ευνομία* και την *αναρχία*. Ο Πλάτων, λοιπόν, ξεκινά με την παραδοχή ότι οι έννομοι πολίτες διαμορφώνονται από μικρή ηλικία μέσω της σωστής διαπαιδαγώγησης και, επομένως, προτρέπει τους Αθηναίους γονείς να μαθαίνουν στα παιδιά τους παιχνίδια που είναι κοντά στο πνεύμα των νόμων, ώστε όταν μεγαλώσουν να γίνουν φιλόνομοι (*Πολιτεία*, Δ:424E, Δ:425A). Κατ' αναλογία, ευνομούμενη είναι η κοινωνία που ενδιαφέρεται ως ολότητα για το κάθε μέλος της και χαίρεται για ό,τι καλό ή αντίστοιχα λυπάται για ό,τι κακό του συμβαίνει (*Πολιτεία*, E:462E). Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, υπάρχουν τουλάχιστον τρεις προϋποθέσεις που διασφαλίζουν την ευνομία στην κοινωνία. Πρώτον, η ομοφωνία αρχόντων και αρχομένων· δεύτερον, το υψηλό φρόνημα των στρατιωτών· τρίτον, η προσήλωση του κάθε πολίτη, καθώς είναι ένας, στο δικό του έργο, χωρίς να εμπλέκεται σε πολλά (*Πολιτεία*, Δ:433C-D). Όσον αφορά το δημοκρατικό πολίτευμα, μερικές φορές μπορεί να γίνει τρωτό στην αναρχία εξαιτίας της εγγενούς φύσης του να είναι ευχάριστο στους πολίτες και να προσφέρει ισότητα σε όλους, ίσους και άνισους (*Πολιτεία*, H:558C). Σε μια τέτοια περίπτωση, οι πολίτες παραστρατούν και θεωρούν ως ελευθερία την αναρχία, συγχέουν τη μεγαλοπρέπεια με την ασωτία, και αποκαλούν ως ανδρεία την αδιαντροπία (*Πολιτεία*, H:560E).

Η διδασκαλία του Πλάτωνα, όπως του Σωκράτη και του Αριστοτέλη, έχει τελεολογικό χαρακτήρα. Οι πολίτες, δηλαδή, θα πρέπει να επιδιώκουν το υπέρτατο αγαθό, την ιδανική πολιτεία· επομένως, η ανομία εκλαμβάνεται ως μεγάλος κίνδυνος για την επίτευξη αυτού του σκοπού. Μολονότι ο Πλάτων αναγνωρίζει ότι η ανομία

είναι ένα τυπικό χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης, προτρέπει τους πολίτες να αντιστέκονται στις άνομες επιθυμίες τους προκειμένου να υπάρξει ευνομία και ευταξία στην κοινωνία που με τη σειρά τους θα οδηγήσουν στην ιδανική πολιτεία (*Πολιτεία*, Θ:572B).

Ο δάσκαλος του Πλάτωνα, Σωκράτης, κήρυττε στη διδασκαλία του ότι οι πολίτες οφείλουν να υπακούν στους νόμους, ακόμη και όταν έρχονται σε αντίθεση με το προσωπικό τους συμφέρον· ενώ, αν τους θεωρούν άδικους, θα πρέπει να προσπαθούν να τους αλλάξουν με την πειθώ (Πλάτων, *Κρίτων*, 51A-E· βλ. και Orrù, 1987, σ. 27). Ο Σωκράτης έκανε πράξη τη φιλοσοφία του έως την ύστατη στιγμή της ζωής του. Όταν τρεις Αθηναίοι συμπολίτες του, ο πολιτικός Άνυτος, ο ποιητής Μέλητος και ο ρήτορας Λύκων, τον κατηγορήσαν για ανηθικότητα και διαφθορά των νέων, εκείνος απολογήθηκε στο δικαστήριο με αξιοπρέπεια και δέχτηκε να πιει το κώνειο, παρά την πρόταση των μαθητών του και του Κρίτωνα να δραπετεύσει και να σωθεί.

Σε αντίθεση με τους Σωκράτη και Πλάτωνα, οι σοφιστές αντιλαμβάνονταν την ανομία από μια άλλη οπτική, η οποία οφείλεται σε μια διαφορετική φιλοσοφία ζωής. Ειδικότερα, ισχυρίζονταν ότι η ανομία είναι εγγενής τάση της ανθρώπινης φύσης, με αποτέλεσμα οι κοινωνικοί κανόνες -που είναι ανθρώπινη επινόηση- να μην μπορούν να την αποτρέψουν (Orrù, 1987, σ. 23). Στο έργο του Πλάτωνα *Γοργίας* (380 π.Χ.), ο σοφιστής Καλλικλής θεωρεί φυσικό για τον ισχυρό να κυριαρχεί στον ανίσχυρο, αλλά οικτρό για τον ανίσχυρο να υποφέρει την κυριαρχία του ισχυρού, ευρισκόμενος στη θέση του θύματος (*Γοργίας*, 483B-D). Επομένως, η ανομία είναι μη-αποδεκτή από την κοινωνία, αλλά σύμφωνη με τη φύση. Στη συνέχεια, ο Καλλικλής υπερασπίζεται το δικαίωμα του ανθρώπου να έχει απεριόριστες επιθυμίες, καθώς και τη θέληση να τις ικανοποιεί με οποιονδήποτε τρόπο. Μόνο οι αδύναμοι αναγκάζονται να καταφύγουν στην εγκράτεια και τη δικαιοσύνη, επειδή δεν είναι ικανοί να διεκδικήσουν όσα επιθυμούν από μόνοι τους (*Γοργίας*, 492A). Ο Σωκράτης, που συμμετέχει στον διάλογο με τον Καλλικλή, υποστηρίζει ότι οι πολίτες με απεριόριστες επιθυμίες είναι δυστυχείς στη ζωή τους εξαιτίας της απληστίας (*Γοργίας*, 505A-B).

Τέλος, σε ένα κείμενο αγνώστου συγγραφέα, που διασώθηκε αποσπασματικά από τον νεοπλατωνικό φιλόσοφο Ιάμβλιχο, με τίτλο *Ανώνυμος Ιαμβλίκου*⁴, κάποιος σοφιστής του 5ου π.Χ. αιώνα υποστηρίζει ότι οι πολίτες πρέπει να χρησιμοποιούν τις

⁴ Για τα πλήρη αποσπάσματα που διασώθηκαν, βλ. Graham, D. (επιμ.) (2010). *The texts of early Greek philosophy: The complete fragments and selected testimonies of the major Presocratics* (Τόμος 2). Cambridge: Cambridge University Press.

δυνατότητές τους (όπως τη σοφία, τη δύναμη και την ευγλωττία τους) για καλούς και έννομους σκοπούς. Σε αντίθετη περίπτωση, εάν επιδιώκουν άδικους και άνομους σκοπούς, καλύτερα να στερούνταν αυτών των δυνατοτήτων (*Άνωνυμος Ίαμβλίκου*, 3:1). Στη συνέχεια, ο σοφιστής αναφέρεται σε κάποια χαρακτηριστικά της κοινωνικής ευνομίας και ανομίας. Σε συνθήκες ευνομίας, οι νόμοι εφαρμόζονται στην κοινωνία και αποδίδεται δικαιοσύνη. Οι πολίτες είναι ελεύθεροι να καταπιάνονται με έργα που προσφέρουν ευχαρίστηση, έχουν κοινωνικές συναναστροφές, μοιράζονται τα αγαθά δίκαια και με αμοιβαία εμπιστοσύνη. Το ενδεχόμενο πολέμου είναι λιγότερο πιθανό σε αυτές τις κοινωνίες (*Άνωνυμος Ίαμβλίκου*, 7:1-7). Αντιθέτως, όταν επικρατεί ανομία, οι νόμοι δεν τηρούνται και δεν αποδίδεται δικαιοσύνη. Οι πολίτες δεν έχουν συχνές συναναστροφές και οι σχέσεις τους στερούνται αμοιβαίας εμπιστοσύνης. Τα κοινωνικά προβλήματα, οι αναταραχές και ο πόλεμος εκδηλώνονται πιο εύκολα σε τέτοιου είδους καταστάσεις (*Άνωνυμος Ίαμβλίκου*, 7:7-11). Επιπλέον, ο σοφιστής επισημαίνει ότι η ανομία προκαλεί ευνοϊκές συνθήκες για την εμφάνιση τυραννικών καθεστώτων ως έσχατο μέσο επιβολής των νόμων, οι οποίοι είναι απαραίτητοι για τη συνύπαρξη των ανθρώπων και τη διατήρηση των κοινωνιών (*Άνωνυμος Ίαμβλίκου*, 7:12-16) (βλ. και Orrù, 1987, σ. 24).

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, η μελέτη της αρχαίας ελληνικής γραμματείας μαρτυρά ότι η ανομία υπήρξε για τους Έλληνες πεδίο ενασχόλησης ήδη από τον 8ο π.Χ. αιώνα. Παρ' όλο που η ετυμολογία της λέξης είναι απλή, και σημαίνει γενικά την απουσία νόμων, οι ερμηνείες ποικίλουν ανάλογα με τον συγγραφέα και την εποχή. Έτσι, στον χώρο του αρχαίου δράματος κάποιες φορές σήμαινε απανθρωπιά, βία και αλαζονεία, άλλες φορές ταυτίστηκε με την ασέβεια και την ύβρη, και σε άλλες περιπτώσεις περιέγραφε τις άδικες συμπεριφορές που παρεκκλίνουν του «μέτρου» (Orrù, 1987, σ. 15). Σύμφωνα με τους αρχαίους φιλοσόφους, η ανομία ξεκινά από τα άτομα, αλλά διαχέεται στο κοινωνικό σώμα προκαλώντας αποδιοργάνωση⁵. Η άνομη συμπεριφορά είναι εγγενής της ανθρώπινης φύσης, όπως και η τάση των ανθρώπων να θεσπίζουν κανόνες που ρυθμίζουν την ομαλή κοινωνική συμβίωση.

⁵ Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Marco Orrù (1985), από το επίθετο «άνομος, -η, -ο» που αναφέρεται στην ατομική συμπεριφορά, προέκυψε το ουσιαστικό «ανομία» που περιγράφει μια κοινωνική κατάσταση (Orrù, 1985, σ. 7).

1.1.2. Βιβλικά κείμενα

Σε συνέχεια των αναφορών από την αρχαία ελληνική γραμματεία, η ανομία βρέθηκε στο επίκεντρο των πιο γνωστών θρησκευμάτων της ανθρωπότητας. Η κυριαρχία του Μεγάλου Αλεξάνδρου στη Μικρά Ασία, την Περσία και την Αίγυπτο συνέβαλε στη διάδοση του ελληνικού πνεύματος στο μεγαλύτερο μέρος του τότε γνωστού κόσμου και επηρέασε σημαντικά τους λαούς που ήταν εγκατεστημένοι τον 4ο π.Χ. αιώνα στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Οι Εβραίοι υπήρξαν ένας από τους λαούς που υιοθέτησαν στοιχεία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, με αποτέλεσμα τα κείμενα της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης να αποτελούν για τους μελετητές απόδειξη συγκερασμού της ελληνικής και ιουδαϊκής σκέψης (Ortù, 1987, σ. 42, 46-47).

Η Παλαιά Διαθήκη γράφτηκε σε διάστημα αρκετών αιώνων από διάφορους συγγραφείς και αποτελεί το πρώτο μέρος της ιερής γραμματείας του Ιουδαϊσμού και του Χριστιανισμού, αργότερα και του Ισλάμ. Τα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης ήταν οι μοναδικές ιερές γραφές που χρησιμοποιήθηκαν από τον Ιησού Χριστό και τους Αποστόλους ως βάση της διδασκαλίας τους. Η ελληνική μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης από τους εβδομήκοντα λόγιους Ιουδαίους, μεταξύ 3ου και 1ου π.Χ. αιώνα, περιέχει περισσότερες από τριακόσιες αναφορές στον όρο *ανομία*, ο οποίος αντιστοιχεί σε εβραϊκές λέξεις που σημαίνουν: αδικία, κακία, μοχθηρία, ασέβεια, ανοσιούργημα, αμαρτία, φαυλότητα κ.ά. (Ortù, 1987, σ. 43). Για παράδειγμα, στο βιβλίο *Γένεσις* γίνεται αναφορά στα Σόδομα και τα Γόμορρα, δύο όμορους τόπους όπου επέλεξε αρχικά να κατοικήσει ο ανιψιός του Αβραάμ, Λωτ. Σχετικά με την περιοχή, το ίδιο βιβλίο πληροφορεί ότι επρόκειτο για εύφορη γη, της οποίας οι κάτοικοι είχαν υψηλό επίπεδο ευημερίας. Ωστόσο, αυτό που ο Λωτ έβλεπε ως πλούσια γη, για τον Θεό ήταν ένας τόπος που κατοικούσαν άνομοι (*Γένεσις*, 19:15). Το αποτέλεσμα ήταν ο Θεός να στείλει δύο αγγέλους να καταστρέψουν τα Σόδομα και τα Γόμορρα, αφού πρώτα έσωσε τον Λωτ, τη γυναίκα του και τα παιδιά του. Εκ του *Ίεζεκιήλ* εξηγείται ότι το αμάρτημα των Σοδόμων ήταν η ανομία και η αλαζονεία των κατοίκων να μη βοηθούν τους φτωχούς και όσους είχαν ανάγκη (*Ίεζεκιήλ*, 16:49). Άλλες άνομες πράξεις που προκαλούν την οργή του Θεού είναι: η ασέβεια του τέκνου προς τους γονείς, η μοιχεία, η αιμομιξία, η ομοφυλοφιλία, η κτηνοβασία, η βλασφημία, η ανθρωποκτονία (*Λευϊτικόν*, 20:9-21, 24:14-22), οι μεικτοί γάμοι με άλλες εθνικότητες και θρησκευόμενα (*Έσδρας Α΄*, 9:7), η ειδωλολατρία (*Δευτερονόμιον*, 4:16-25) κ.ά. Οι πιστοί πρέπει να ζητούν από τον Θεό να συγχωρέσει τις αμαρτίες τους (*Ψαλμοί*, 50:3-5), αλλά και να τους προστατεύει από όσους ενεργούν άνομα (*Ψαλμοί*, 5:5-9). Ο Θεός, κατά την ημέρα της κρίσης,

θα εξαφανίσει τους ασεβείς, τους ανόμους και όσους δεν μετανόησαν για τις αμαρτίες τους (*Σοφονίας*, 1:3, 2:1-3), ενώ θα σώσει εκείνους που παρέμειναν πιστοί και δίκαιοι (*Αββακούμ*, 2:4, 3:13).

Η Καινή Διαθήκη αποτελεί το δεύτερο μέρος της Αγίας Γραφής, η οποία και συγκροτεί το σύνολο των ιερών κειμένων του Χριστιανισμού. Η συγγραφή της έγινε σε μια περίοδο περίπου πενήντα χρόνων από τον θάνατο και την ανάσταση του Ιησού με σκοπό τη διάδοση της διδασκαλίας Του στον κόσμο. Τα περισσότερα βιβλία της Καινής Διαθήκης γράφτηκαν εξ αρχής στα ελληνικά και ο όρος «ανομία» απαντάται είκοσι μία φορές σε αυτά (Orrù, 1987, σ. 49). Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στο *Κατά Ματθαϊον Εὐαγγέλιον*, που μάλλον συνεγράφη μεταξύ του 60ου και 66ου έτους μ.Χ., ο ευαγγελιστής προτρέπει τους χριστιανούς να εφαρμόζουν τις εντολές του Θεού και να χρησιμοποιούν τα χαρίσματα που τους έχουν δοθεί για ενάρετους σκοπούς. Αντίθετα, όσοι επιδιώκουν μόνο προσωπικά οφέλη και εργάζονται την ανομία (*Κατά Ματθαϊον*, ζ:23), καθώς και εκείνοι που με τις πράξεις τους γίνονται αιτία για να αμαρτήσουν άλλοι, θα απομακρύνονται από τη βασιλεία του Θεού (*Κατά Ματθαϊον*, ιγ:41). Ο απόστολος Παύλος στην *Προς Ρωμαίους ἐπιστολήν*, που γράφτηκε περίπου το 58 μ.Χ., βεβαιώνει ότι, κατά την ημέρα της κρίσης, όσοι αμάρτησαν χωρίς να γνωρίζουν τον νόμο του Θεού θα καταδικαστούν σύμφωνα με τις πράξεις τους, ενώ όσοι αμάρτησαν και γνώριζαν τον νόμο του Θεού θα κριθούν βάσει αυτού του νόμου (*Προς Ρωμαίους*, β:12). Οι νόμοι είναι αναγκαίοι και ορίστηκαν για τους ανόμους και τους ανυπότακτους, για τους ασεβείς και αμαρτωλούς, για εκείνους που δεν έχουν ιερό και όσιο και βεβηλώνουν τα πάντα (*Προς Τιμόθεον Α΄*, α:9). Επομένως, μακάριοι είναι εκείνοι των οποίων οι ανομίες συγχωρέθηκαν (*Προς Ρωμαίους*, δ:7) ή, όπως αναφέρει ο απόστολος Πέτρος, όσοι πιστοί παρέμειναν δίκαιοι και δεν παρασύρθηκαν από άνομες πράξεις και αισχρά λόγια (*Β΄ Πέτρου*, β:8).

Σύμφωνα με την παράθεση των εδαφίων που προηγήθηκε γίνεται φανερό ότι η ανομία είναι ανεπιθύμητη στα κείμενα της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, διότι λειτουργεί ως συνισταμένη των δυνάμεων του κακού που αντιτίθενται στο έργο και το θέλημα του Θεού. Ο άνθρωπος είναι ευάλωτος και επιρρεπής στην ανομία καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, γι' αυτό πρέπει να έχει συναίσθηση των πράξεων του και να μετανοεί, όταν νιώθει ότι οι αμαρτίες συσσωρεύονται. Μολονότι η ανομία εκφράζει κατά βάση ένα ατομικό χαρακτηριστικό που αναφέρεται στην απαξίωση των ηθικών νόμων, μπορεί εύκολα να μετατραπεί σε κοινωνικό γνώρισμα, όπως στην περίπτωση των Σοδόμων. Στα βιβλικά κείμενα, αυτό που υπογραμμίζεται έντονα είναι οι συνέπειες

των πράξεων ανομίας, δηλαδή ο κολασμός των αμαρτωλών και η αποκατάσταση της δικαιοσύνης από έναν «Θεό-Μεσσία», προς χάριν του ανθρώπου και της κοινωνίας. Τα κείμενα της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης αποτέλεσαν τη βάση ενός σημαντικού κώδικα ηθικής, πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης που αναγνωρίζει περίπου το ήμισυ του παγκόσμιου πληθυσμού.

1.1.3. Η περίοδος του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης

Κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα (5ος μ.Χ. – 15ος μ.Χ. αιώνας), η χρήση του όρου «ανομία» σχεδόν εξαφανίστηκε από τη διεθνή βιβλιογραφία. Ωστόσο, επανήλθε στους κύκλους της ευρωπαϊκής διανόησης την περίοδο της Αναγέννησης (15ος μ.Χ. – 17ος μ.Χ. αιώνας), όταν Άγγλοι, κυρίως, λόγιοι παρουσίασαν έντονο ενδιαφέρον για τη μελέτη της Βίβλου και των αρχαίων ελληνικών κειμένων. Η διαδικασία μετάφρασης των γραπτών έφερε τότε στην επιφάνεια το ζήτημα της απόδοσης του όρου «ανομία» από τα ελληνικά στα αγγλικά. Όπως αναφέρει ο Orrù (1987), τα λεξικά της εποχής, όπως το *Catholicon* του Giovanni Balbi (1460/1971), το *Ortus Vocabulorum*⁶ (1500/1968), και το *Bibliotheca Scholastica* του John Rider (1589/1970), δίνουν ως συνώνυμο της ανομίας την «ανωμαλία» (anomaly) με προεκτάσεις σε ηθικό και νομικό επίπεδο (Orrù, 1987, σ. 65-66). Ειδικότερα, σε ηθικό επίπεδο ως ανωμαλία χαρακτηρίζεται κάθε πράξη που απομακρύνει τον άνθρωπο από τον δρόμο του Θεού, ενώ σε νομικό επίπεδο ως ανωμαλία θεωρείται οποιαδήποτε συμπεριφορά παραβιάζει τους νόμους και τους κανόνες της κοινωνίας, επιφέροντας κολασμό.

Το ζήτημα της ανομίας απασχόλησε ιδιαίτερα τρεις θρησκευτικές φατρίες, τους Ρωμαιοκαθολικούς, του Πουριτανούς και τους Αγγλικανούς, οι οποίοι ανάλογα με το ιδεολογικό τους υπόβαθρο έδωσαν διαφορετικές ερμηνείες (Orrù, 1987). Το 1582, οι Ρωμαιοκαθολικοί δημοσιεύουν την αγγλική μετάφραση της Καινής Διαθήκης, *The New Testament of Jesus Christ*⁷ (1582/1975), εμπεριέχοντας ερμηνευτικά σχόλια για τη βαθύτερη κατανόηση της διδασκαλίας του χριστιανισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, η ανομία εκλαμβάνεται ως ανθρώπινη αδυναμία συμμόρφωσης στους ηθικούς νόμους του Θεού, χωρίς αυτό να υπονοεί την πλήρη καταστρατήγηση τους. Οι αμαρτίες είναι συγχωρητέες, εφόσον προηγηθεί μετάνοια (Orrù, 1987, σ. 72). Ωστόσο, ένα χρόνο μετά τη δημοσίευση της Καινής Διαθήκης στα αγγλικά από τους Ρωμαιοκαθολικούς, ο

⁶ *Ortus Vocabulorum*, βλ. Alston, 1968.

⁷ *The New Testament of Jesus Christ*, βλ. Martin, 1975.

William Fulke συγγράφει το έργο *A defense of the sincere and true translations of the Holy Scriptures into the English tongue* (1583/2007) και ασκεί οξεία κριτική στις ερμηνείες που προηγήθηκαν. Για τον Fulke και τους Πουριτανούς, η ανομία αποτελεί σοβαρό παράπτωμα, πηγή κακών συμπεριφορών και αμαρτίας. Οι εκδηλώσεις ανομίας δεν είναι συγχωρητέες, με αποτέλεσμα όλοι ανεξαιρέτως οι άνθρωποι να φεύγουν από τη ζωή ως άνομοι και αμαρτωλοί (“sinners”) (Orrù, 1987, σ. 72-74). Οι Πουριτανοί διακρίνονταν από δογματική θρησκευτική πίστη και επιθυμούσαν τον συντηρητισμό, την εργατικότητα, την εγκράτεια και την ηθική στον τρόπο ζωής των ανθρώπων. Τέλος, ο θεολόγος και κύριος εκπρόσωπος της αγγλικανικής θεολογικής σκέψης, Richard Hooker, στο έργο του *Of the laws of ecclesiastical polity* (1594/1993), αναφέρει ότι η ανομία είναι αποκλειστικά ανθρώπινο χαρακτηριστικό, διότι απ’ όλα τα όντα της φύσης μόνο ο άνθρωπος έχει τη λογική να κατασκευάζει νόμους και την ελευθερία να πράττει κατά βούληση έχοντας επίγνωση των πράξεων του. Επομένως, εξαιτίας της λογικής, της ελεύθερης βούλησης και της επίγνωσης, μόνο ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται ηθικός ή ανήθικος (Orrù, 1987, σ. 74-76). Η αίσθηση της ηθικής είναι εγγενής σε όλους τους ανθρώπους του πλανήτη, ανεξάρτητα από το εάν γνώρισαν ή όχι τη χριστιανική διδασκαλία, γι’ αυτό και ο Θεός θα κρίνει με βάση την ηθική των πράξεων και όχι με αυτό που θεωρεί σύννομο ο κάθε νομοθέτης. Οι Αγγλικοί επηρεάστηκαν από την αρχαία ελληνική σκέψη και ειδικότερα από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Ωστόσο, μέχρι και το τέλος του 17ου μ.Χ. αιώνα, οι θέσεις τους περί ανομίας προσέθεσαν λίγα πράγματα στη γενικότερη ερμηνεία του όρου, ενώ από τον επόμενο αιώνα η έννοια αποφορτίστηκε από θεολογικές προεκτάσεις.

1.2. Κοινωνιολογικές θεωρίες

1.2.1. Émile Durkheim

Ο Émile Durkheim καθιέρωσε την έννοια της «ανομίας» στην Κοινωνιολογία, περιγράφοντας μια κοινωνική κατάσταση στην οποία οι κανόνες που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά των ατόμων απουσιάζουν ή τίθενται σοβαρά υπό αμφισβήτηση. Αυτό συμβαίνει όταν οι κοινωνικές αξίες και τα πρότυπα συμπεριφοράς απαξιώνονται, όταν τα άτομα χάνουν την εμπιστοσύνη τους στους πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς και,

γενικότερα, όταν επικρατεί μια κατάσταση αποσταθεροποίησης και αποδιοργάνωσης που υπονομεύει την κοινωνική συνοχή⁸.

Σύμφωνα με τον Durkheim, αντικείμενο της Κοινωνιολογίας είναι η μελέτη των κοινωνικών γεγονότων· δηλαδή «των συλλογικών πεποιθήσεων, τάσεων και τρόπων δράσης» (Durkheim, 1895/2013, σ. 23). Τα κοινωνικά γεγονότα «είναι εξωτερικά σε σχέση με το άτομο και προικισμένα με μια δύναμη εξαναγκασμού, χάρη στην οποία του επιβάλλονται»⁹ (Durkheim, 1895/2013, σ. 21). Δεδομένου, λοιπόν, ότι η ανομία είναι ένα γεγονός το οποίο βιώνεται συλλογικά, επιβάλλεται στα άτομα και επηρεάζει τη συμπεριφορά τους, θα πρέπει η ερμηνεία της να είναι κοινωνιολογική, με σκοπό την ανεύρεση των αιτιών που την προκαλούν¹⁰.

Οι κυριότεροι παράγοντες ανομίας, σύμφωνα με τον Durkheim, είναι δύο: πρώτον, ο παθολογικός καταμερισμός εργασίας· και δεύτερον, η χαμηλή κοινωνική ρύθμιση, δηλαδή η αδυναμία της κοινωνίας να κατευθύνει σωστά τη συμπεριφορά των ατόμων.

Στο έργο *The division of labour in society* (1893/2013), ο Durkheim αναφέρεται στη λειτουργία του καταμερισμού εργασίας και στον τρόπο με τον οποίο καθορίζει την κοινωνική αλληλεγγύη. Συγκρίνοντας τον καταμερισμό εργασίας των πρωτόγονων και των αναπτυγμένων κοινωνιών διαπίστωσε ότι οι πρώτες διακρίνονται από «μηχανική αλληλεγγύη» (mechanical solidarity), ενώ οι δεύτερες από «οργανική αλληλεγγύη» (organic solidarity). Αναλυτικότερα, στις πρωτόγονες και πιο απλές κοινωνίες, στις οποίες υπάρχει περιορισμένη κατανομή εργασιών και ρόλων (χαμηλή εξειδίκευση), η «μηχανική αλληλεγγύη» θεμελιώνεται στην ομοιογένεια των ατόμων, στις παρόμοιες δραστηριότητες, στις κοινές εμπειρίες (παραδόσεις, έθιμα, τελετουργίες) και στην καθολική αποδοχή των κοινωνικών κανόνων και αξιών. Τα μέλη αυτών των κοινωνιών

⁸ Ο Durkheim ανακάλυψε τον όρο «ανομία» στα έργα του Jean-Marie Guyau: *Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction* (A sketch of morality independent of obligation and sanction) (1885/1898) και *L'irreligion de l'avenir* (The non-religion of the future) (1887/1897) (όπως αναφέρεται στο Orrù, 1983). Σε αντίθεση όμως με τον Durkheim, ο οποίος θεωρεί την ανομία μια παθολογική κοινωνική κατάσταση, ο Guyau υποστήριζε ότι η ανομία είναι ένα θετικό χαρακτηριστικό της σύγχρονης ηθικής· ένα στοιχείο που περιορίζει την επιτακτική ομοιομορφία των ηθικών κανόνων και, ως εκ τούτου, έχει ιστορική χρησιμότητα στην εξέλιξη των κοινωνιών. Παραδείγματος χάριν, η «θρησκευτική ανομία» ("religious anomie") περιόρισε τη δογματική πίστη σε κάτι υπερβατικό, επιτρέποντας την αμφιβολία, τον σκεπτικισμό και την ελευθερία της σκέψης (Orrù, 1983, σ. 505-506· Orrù, 1987, σ. 103).

⁹ Για την ελληνική μετάφραση, βλ. Durkheim, E. (1978). *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου* (μτφρ. Λουκία Μ. Μουσοπούλου). Αθήνα: Gutenberg.

¹⁰ Σύμφωνα με τον Durkheim, τα κοινωνικά γεγονότα είναι φαινόμενα που αποτελούν «*suì generis*» αντικείμενο της Κοινωνιολογίας και πρέπει να μελετώνται ξεχωριστά από τα βιολογικά ή ψυχολογικά φαινόμενα (Durkheim, 1895/2013, σ. 10-11).

εμφανίζουν υψηλό βαθμό ενσωμάτωσης και ισχυρή συλλογική συνείδηση¹¹. Αντίθετα, στις αναπτυγμένες και πιο σύνθετες κοινωνίες, που χαρακτηρίζονται από ανομοιογένεια πληθυσμού και μεγαλύτερη κατανομή εργασιών και ρόλων (υψηλή εξειδίκευση), η «οργανική αλληλεγγύη» εξασφαλίζεται με την αλληλεξάρτηση των ατόμων και με τον καταναγκασμό που επιφέρουν οι κοινωνικές συμβάσεις (π.χ. οι κανόνες δικαίου, οι ποινές, τα δικαιώματα, οι υποχρεώσεις κλπ.). Στις κοινωνίες αυτές, επειδή είναι πιο εύκολο να εμφανιστούν φαινόμενα χαμηλής ενσωμάτωσης και ασθενούς συλλογικής συνείδησης, οι κοινωνικοί δεσμοί θα πρέπει να είναι ισχυροί και να υπερβαίνουν την ατομικότητα, ώστε να διατηρούν τη συνοχή του κοινωνικού σώματος.

Σε κανονικές συνθήκες, ο καταμερισμός εργασίας ενισχύει την κοινωνική αλληλεγγύη εξαιτίας της διάδρασης και της αλληλεξάρτησης των ατόμων. Όμως, σε εξαιρετικές περιπτώσεις δύναται να παράγει παθολογικά φαινόμενα στη συλλογική ζωή που αποθαρρύνουν τη συνεργασία των ατόμων και προκαλούν συγκρούσεις. «Αν ο καταμερισμός εργασίας δεν παράγει αλληλεγγύη, αυτό συμβαίνει επειδή οι σχέσεις μεταξύ των οργάνων δεν ρυθμίζονται· είναι γιατί βρίσκονται σε κατάσταση ανομίας» (Durkheim, 1893/2013, σ. 287). Σύμφωνα με τον Durkheim, υπάρχουν δύο τύποι παθολογικού καταμερισμού εργασίας: ο «ανομικός» και ο «καταναγκαστικός».

Ο ανομικός καταμερισμός εργασίας (anomic division of labour) εμφανίζεται όταν τα άτομα απομονώνονται σε μια θέση εξειδίκευσης, αδυνατούν να ελέγξουν τον κύκλο της παραγωγικής διαδικασίας, και τελικά αποξενώνονται μεταξύ τους, από το προϊόν που παράγουν, αλλά και από τους εργοδότες τους. Ο Durkheim επεσήμανε τις αρνητικές επιπτώσεις της υπερ-εξειδίκευσης στον χώρο εργασίας, όπως ο Karl Marx αναφέρθηκε στην «αλλοτρίωση» του εργαζομένου στα *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα του 1844*. Παρόμοια φαινόμενα, «ανομικού καταμερισμού πνευματικής εργασίας» (anomic division of intellectual labour), εμφανίζονται και στον χώρο της επιστήμης. «Καθώς η εξειδίκευση εισήχθη στο επιστημονικό έργο, κάθε επιστήμονας απομονώθηκε· όχι μόνο σε μια συγκεκριμένη επιστήμη, αλλά σε ένα συγκεκριμένο είδος προβλήματος» (Durkheim, 1893/2013, σ. 279). Εξαιτίας του κατακερματισμού της γνώσης σε επιμέρους αντικείμενα, οι μελετητές επικεντρώνονται σε ένα πεδίο και χάνουν την επαφή με τα υπόλοιπα· τελικά και με την επιστήμη τους. Η κύρια αρνητική συνέπεια της υπερ-εξειδίκευσης στον χώρο της επιστήμης (όπως άλλωστε και στους

¹¹ Η συλλογική (ή κοινή) συνείδηση ορίζεται από τον Durkheim ως «το σύνολο των πεποιθήσεων και συναισθημάτων που είναι κοινά στον μέσο όρο των μελών μιας κοινωνίας και διαμορφώνουν ένα συγκεκριμένο ανεξάρτητο σύστημα» (Durkheim, 1893/2013, σ. 63).

άλλους χώρους εργασίας) είναι ότι διαμορφώνει άτομα περιορισμένων ικανοτήτων και ενδιαφερόντων που προτιμούν να συνάπτουν δεσμούς με όμοιούς τους, καθιστώντας δύσκολη τη συνεργασία με άλλους συναδέλφους. Φυσικά, αυτό δεν σημαίνει ότι ο καταμερισμός εργασίας είναι ανεπιθύμητος· αρκεί βεβαίως να μπορούν τα άτομα να συνεργάζονται σε ένα οργανικό σύνολο. Για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα του ανομικού καταμερισμού εργασίας, ο Durkheim υποστηρίζει τη δράση των σωματείων και επαγγελματικών ενώσεων, διότι διευκολύνουν την επικοινωνία των εργαζομένων και ενδυναμώνουν τους δεσμούς αλληλεγγύης. Επιπλέον, συμφωνεί με τη σύσταση ενός οργανισμού που θα επιδιώκει την άμβλυνση των διαφορών μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων. Σε αντίθεση με τους μαρξιστές, οι οποίοι προτείνουν μια ριζοσπαστική λύση στο πρόβλημα της αλλοτρίωσης των εργαζομένων σκοπεύοντας στην κατάργηση του καπιταλισμού και την αντικατάστασή του από τον σοσιαλισμό, ο Durkheim θεωρεί ότι το πρόβλημα της ανομίας μπορεί να λυθεί μέσα στο υπάρχον οικονομικό σύστημα των βιομηχανικών κοινωνιών.

Ο καταμερισμός εργασίας προϋποθέτει ότι ο εργαζόμενος δεν παραμένει σκυφτός στο καθήκον του, αλλά διατηρεί επαφή με τους συναδέλφους του και αλληλεπιδρά μαζί τους. Δεν είναι λοιπόν μια μηχανή που επαναλαμβάνει κινήσεις τις οποίες δεν αντιλαμβάνεται, αλλά γνωρίζει ότι τείνουν προς μια κατεύθυνση, προς έναν σκοπό που μπορεί να συλλάβει περισσότερο ή λιγότερο ξεκάθαρα (Durkheim, 1893/2013, σ. 290-291).

Αντίστοιχα, ο καταναγκαστικός καταμερισμός εργασίας (forced division of labour) εμφανίζεται: πρώτον, όταν τα άτομα αναλαμβάνουν μια εργασία που δεν τους προσφέρει ευχαρίστηση, είναι ενάντια στη θέλησή τους, και συνήθως στερούνται κάποιας εναλλακτικής· και δεύτερον, όταν η κοινωνική δομή εμποδίζει τα άτομα να καταλάβουν θέσεις εργασίας σύμφωνα με τις ικανότητές τους ή, αντίθετα, διευκολύνει τα άτομα να εργαστούν σε θέσεις για τις οποίες δεν είναι ικανά. Για την αντιμετώπιση του καταναγκαστικού καταμερισμού εργασίας, ο Durkheim προτείνει να δίνονται περισσότερες ευκαιρίες για εκπαίδευση και κατάρτιση στους εργαζόμενους, καθώς και περιθώρια κινητικότητας, ώστε να αμβλύνονται οι κοινωνικές ανισότητες και αδικίες. «Το έργο των πιο αναπτυγμένων κοινωνιών μπορεί, επομένως, να θεωρηθεί ότι είναι μια αποστολή για δικαιοσύνη» (Durkheim, 1893/2013, σ. 302).

Στο επόμενο έργο του, με τίτλο *Suicide* (1897/2005), ο Durkheim εξετάζει την επίδραση ορισμένων κοινωνικών παραγόντων, συμπεριλαμβανομένης της ανομίας, στο φαινόμενο της αυτοκτονίας. Μολονότι η αυτοκτονία προκαλεί την απώλεια του

ατόμου που τη διέπραξε, για τον Durkheim δεν νοείται ως μεμονωμένο ατομικό γεγονός που πρέπει να μελετηθεί μόνο ψυχολογικά ή βιολογικά, αλλά πρόκειται για ένα κοινωνικό φαινόμενο που αξίζει να μελετηθεί κοινωνιολογικά, διότι παρατηρείται διαχρονικά σε όλες τις κοινωνίες, έχει διαφορετική ένταση και χαρακτηριστικά ανάλογα με τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν, και συσχετίζεται -άμεσα ή έμμεσα- με άλλα κοινωνικά γεγονότα¹².

Ο βαθμός «κοινωνικής ενσωμάτωσης» και ο βαθμός «κοινωνικής ρύθμισης» είναι δύο παράγοντες που ευθύνονται για τέσσερις τύπους αυτοκτονίας (Πίνακας 1.1). Ως «κοινωνική ενσωμάτωση» ορίζεται η διαδικασία κατά την οποία τα μεμονωμένα άτομα συνενώνονται σε ένα ενιαίο κοινωνικό σύνολο, ενώ ως «κοινωνική ρύθμιση» ορίζεται το σύνολο των κανόνων και μέσων που χρησιμοποιεί η κοινωνία για να ελέγξει, να κατευθύνει ή να περιορίσει, τη συμπεριφορά των μελών της. Ο Durkheim υποστήριξε ότι, για την καλή λειτουργία των κοινωνιών, οι βαθμοί κοινωνικής ενσωμάτωσης και κοινωνικής ρύθμισης πρέπει να βρίσκονται στο βέλτιστο επίπεδο· ούτε σε πολύ υψηλό, ούτε σε πολύ χαμηλό.

Πίνακας 1.1. Οι τέσσερις τύποι αυτοκτονίας κατά τον Durkheim

	Τύποι αυτοκτονίας	
	Ενσωμάτωση	Ρύθμιση
Πολύ υψηλή	Φιλάλληλη	Μοιρολατρική
Πολύ χαμηλή	Εγωιστική	Ανομική

Σημείωση: Αναδημοσίευση από το βιβλίο «*Understanding deviance: A guide to the sociology of crime and rule-breaking*» των D. Downes και P. Rock, 2007, Πίνακας 1, σ. 92. © Oxford University Press.

Οι κοινωνίες που έχουν πολύ υψηλό βαθμό ενσωμάτωσης μεταξύ των μελών τους ενδέχεται, επίσης, να εμφανίζουν και υψηλά επίπεδα *φιλάλληλης αυτοκτονίας* (altruistic suicide). Το κύριο χαρακτηριστικό αυτού του τύπου αυτοκτονίας είναι η απουσία ατομικισμού, αφού διαπράττεται προς όφελος άλλων ατόμων, της ομάδας ή της κοινότητας, για κάποιο υψηλό ιδανικό ή κοινωνικό καθήκον. Πιο συγκεκριμένα, ανάλογα με τον σκοπό που εξυπηρετεί, η φιλάλληλη αυτοκτονία μπορεί να ταξινομηθεί σε τρεις κατηγορίες: i) στην υποχρεωτική φιλάλληλη αυτοκτονία (obligatory altruistic suicide), ii) την προαιρετική φιλάλληλη αυτοκτονία (optional altruistic suicide) και iii)

¹² Ο Durkheim, μελετώντας τους κοινωνικούς παράγοντες που επιδρούν στο φαινόμενο της αυτοκτονίας, δεν αποκλίνει από την πάγια θέση του, ότι τα κοινωνικά γεγονότα πρέπει να μελετώνται κυρίως από κοινωνιολογική σκοπιά.

την οξεία φιλάλληλη ή μυστικιστική αυτοκτονία (acute altruistic or mystical suicide). Στην πρώτη κατηγορία, της υποχρεωτικής φιλάλληλης αυτοκτονίας, το άτομο θυσιάζει τη ζωή του εξαιτίας κάποιου ισχυρού κοινωνικού καθήκοντος (π.χ. η περίπτωση ενός αιχμαλώτου που δίνει τέλος στη ζωή του για να μην προδώσει τα σχέδια των συναγωνιστών του στους εχθρούς· η παραμονή των μελών του πληρώματος σε ένα σκάφος που βυθίζεται για να βοηθήσουν τους επιβάτες να μουν στις σωσίβιες λέμβους· η δράση αυτοκαταστροφής των Ιαπώνων kamikaze κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο κ.α.). Στη δεύτερη κατηγορία, της προαιρετικής φιλάλληλης αυτοκτονίας, τα άτομα δίνουν τέλος στη ζωή τους για να κερδίσουν κοινωνική εκτίμηση ή για να αποκαταστήσουν την τιμή τους (π.χ. ο τελετουργικός τρόπος αυτοκτονίας seppuku ή hara-kiri που καθιερώθηκε από τους Ιάπωνες πολεμιστές samurai ως μοναδική διέξοδος σε περίπτωση ήττας ή ατίμωσής τους· οι περιπτώσεις μαθητών που αυτοκτονούν λόγω χαμηλής επίδοσης στις εξετάσεις· οι αυτοκτονίες που γίνονται εξαιτίας προσβολής, ζήλιας, απογοήτευσης κλπ.). Στην τρίτη κατηγορία, της οξείας φιλάλληλης ή μυστικιστικής αυτοκτονίας, το άτομο εκμηδενίζει την προσωπικότητά του και αυτοκτονεί σε μια κατάσταση έκστασης (π.χ. το «εισπηδητικό μαρτύριο», κατά το οποίο οι πρώτοι χριστιανοί παραδίνονταν ηθελημένα στους διώκτες τους για να μαρτυρήσουν και να γίνουν άγιοι· το ινδικό έθιμο sati, όπου η χήρα πέφτει ηθελημένα στην πυρά του συζύγου της μετά τον θάνατό του· οι βομβιστές αυτοκτονίας που χάνουν τη ζωή τους για να ικανοποιήσουν τους στόχους των τρομοκρατικών ομάδων στις οποίες είναι μέλη¹³ κ.ά.).

Αντίθετα, όταν στην κοινωνία υπάρχει πολύ χαμηλός βαθμός ενσωμάτωσης, είναι πιθανόν να εκδηλωθούν *εγωιστικού* τύπου *αυτοκτονίες* (egoistic suicide)¹⁴. Αυτός ο τύπος αυτοκτονίας «πηγάζει από τον υπερβολικό ατομικισμό» (Durkheim, 1897/2005, σ. 168), δηλαδή από την απουσία κοινωνικών δεσμών και σχέσεων, και από τα συνακόλουθα αισθήματα έλλειψης σκοπού, μοναξιάς, κούρασης και παραίτησης που νιώθει το άτομο. Επίσης, η *εγωιστική* αυτοκτονία μπορεί να οφείλεται σε κάποια

¹³ Σύμφωνα με τους Pedahzur, Perliger και Weinberg (2003), οι τρομοκράτες αυτοκτονίας αποτελούν ιδιαίτερη περίπτωση, διότι συνδυάζουν τον φιλάλληλο με τον μοιρολατρικό τύπο αυτοκτονίας. Η «μοιρολατρική φιλάλληλη αυτοκτονία» (fatalistic altruistic suicide) έχει δύο διαστάσεις: «Η πρώτη είναι η συλλογική διάσταση, στην οποία το άτομο αισθάνεται ότι με την αυτοκτονία του θα βοηθήσει την επίτευξη των στόχων της κοινωνίας ή της ομάδας στην οποία ανήκει. Η δεύτερη είναι πιο ατομικιστική και θεωρεί την αυτοκτονία ως μέσο διαφυγής από μια απελπιστική κατάσταση» (σ. 420). Πράγματι, το αίσθημα απελπισίας, ότι η υφιστάμενη κατάσταση δεν μπορεί να βελτιωθεί, είναι χαρακτηριστικό της μοιρολατρικής αυτοκτονίας.

¹⁴ Ο Durkheim με τον όρο «εγωιστική αυτοκτονία» δεν εκφράζει κάποια αξιολογική κρίση για την αυτοκτονία ως *εγωιστική* πράξη, αλλά χρησιμοποιεί έναν τεχνικό όρο για να περιγράψει την αυτοκτονία που προκαλείται από την εξασθένιση των κοινωνικών δεσμών και την επικράτηση της ατομικότητας.

σοβαρή κρίση, επιδείνωση ή διάρρηξη των οικογενειακών ή φιλικών δεσμών. Σε κάθε περίπτωση, οι άνθρωποι που διαπράττουν εγωιστικού τύπου αυτοκτονία αισθάνονται ότι δεν έχουν υποστήριξη στην κοινωνία που ζουν. Σύμφωνα με τον Durkheim, αυτός ο τύπος αυτοκτονίας είναι πιο συχνός στα άτομα που είναι ανύπαντρα, χωρίς παιδιά, που έχουν ανώτερη μόρφωση και απασχολούνται στα λεγόμενα «πνευματικά» επαγγέλματα, στα άτομα που αποφεύγουν τις κοινωνικές συναναστροφές και δεν έχουν ισχυρή προσκόλληση σε κάποια θρησκευτική ή άλλη κοινωνική ομάδα¹⁵. Επιπλέον, η εγωιστικού τύπου αυτοκτονία εμφανίζεται στις αναπτυγμένες κοινωνίες που σέβονται την ιδιωτική ζωή και τις ελευθερίες των μελών τους, συμπεριλαμβανομένου και του δικαιώματος να αποφασίζουν για το τέλος της ζωής τους.

Οι κοινωνίες που έχουν πολύ υψηλό βαθμό κοινωνικής ρύθμισης ενδέχεται να εμφανίζουν και υψηλά επίπεδα *μοιρολατρικής αυτοκτονίας* (fatalistic suicide). Τα άτομα που υφίστανται υπερβολικούς περιορισμούς και κοινωνικό έλεγχο στη ζωή τους «πνίγονται από την καταπιεστική πειθαρχία» και νιώθουν απαισιοδοξία για το μέλλον τους, με αποτέλεσμα να καταφεύγουν στην αυτοκτονία για να ξεφύγουν από αυτήν την κατάσταση. Σύμφωνα με τον Durkheim, οι άνδρες που νυμφεύονται σε νεαρή ηλικία και οι παντρεμένες γυναίκες που δεν έχουν ακόμη τεκνοποιήσει είναι πιθανόν να καταφύγουν σε αυτόν τον τύπο αυτοκτονίας εξαιτίας των υποχρεώσεων του γάμου και των πιέσεων που ασκούνται από τον κοινωνικό περίγυρο του ζεύγους (Durkheim, 1897/2005, σ. 239). Άλλες περιπτώσεις ανθρώπων που αυτοκτόνησαν, επειδή δεν άντεξαν την καταπίεση και έχοντας χάσει κάθε ελπίδα ότι η υφιστάμενη κατάσταση θα βελτιωνόταν, είναι οι σκλάβοι, οι αιχμάλωτοι πολέμου, οι κρατούμενοι στις φυλακές, οι κατάδικοι, οι γυναίκες στα αυταρχικά καθεστώτα, οι ομοφυλόφιλοι, οι μαθητές που βίωσαν τον σχολικό εκφοβισμό κ.ά. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Steven Stack (1979), τα περιστατικά μοιρολατρικής αυτοκτονίας αυξάνονται σε συνθήκες πολιτικού ολοκληρωτισμού (π.χ. απαγόρευσης των πολιτικών κομμάτων, σύλληψης και εξορίας των αντιφρονούντων, λογοκρισίας των εφημερίδων και των άλλων μέσων μαζικής ενημέρωσης). «Σε ένα τέτοιο ολοκληρωτικό περιβάλλον, που χαρακτηρίζεται από

¹⁵ Σύμφωνα με τον Durkheim, οι Προτεστάντες εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά αυτοκτονίας σε σύγκριση με τους Καθολικούς ή τους Εβραίους. Αυτό συμβαίνει διότι οι Προτεστάντες είναι λιγότερο «ενσωματωμένοι», δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση στην ατομική μελέτη και ερμηνεία της Αγίας Γραφής. Αντιθέτως, οι Καθολικοί εκκλησιάζονται συχνότερα (γεγονός που αυξάνει τη συλλογική ενότητα) και εμπιστεύονται την αυθεντία της Εκκλησίας για θέματα που αφορούν την πίστη. Αντίστοιχα, οι Εβραίοι αποτελούν μέρος μιας πολύ συνεκτικής θρησκείας και έχουν μεγάλο βαθμό εσωτερικής αλληλεγγύης (Durkheim, 1897/2005, σ. 112-114).

σχετικά χαμηλή ελευθερία και σεβασμό στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, οι ήδη αυτοκτονικοί άνθρωποι έχουν έναν πρόσθετο λόγο για να θεωρήσουν τη ζωή άνευ σημασίας και είναι πιο επιρρεπείς στην αυτοκτονία» (σ. 162).

Στον αντίποδα, η *ανομική αυτοκτονία* (anomic suicide) οφείλεται στη χαμηλή κοινωνική ρύθμιση· δηλαδή στην αδυναμία της κοινωνίας να κατευθύνει σωστά τη συμπεριφορά των ατόμων, ώστε να επιδιώκουν σκοπούς που μπορούν να επιτευχθούν με τα υπάρχοντα μέσα. Σύμφωνα με τον Durkheim, ο άνθρωπος είναι το μοναδικό ον στον πλανήτη που έχει την εγγενή τάση να δημιουργεί συνεχώς «τεχνητές» ανάγκες (πέρα από τις απόλυτα φυσικές), οι οποίες με τη σειρά τους απαιτούν ικανοποίηση. «Όσα περισσότερα έχει κάποιος, τόσα περισσότερα θέλει, αφού η ικανοποίηση που λαμβάνει μόνο διεγείρει, αντί να καλύπτει, τις ανάγκες του» (Durkheim, 1897/2005, σ. 209). Κατά τον Durkheim, τα άτομα μπορούν να ελέγξουν τις ανάγκες τους ως αποτέλεσμα κάποιου εξωτερικού καταναγκασμού που οφείλουν να σέβονται. Αυτός ο εξωτερικός καταναγκασμός προέρχεται από την κοινωνία και τους θεσμούς της¹⁶ (Durkheim, 1928/2009, σ. 125-126). Ωστόσο, σε περιόδους ραγδαίων αλλαγών, οι κοινωνίες χάνουν την ικανότητα διευθέτησης των πραγμάτων και απορρυθμίζονται, με αποτέλεσμα να προκαλούνται ισχυρά αισθήματα απογοήτευσης και αβεβαιότητας στα άτομα που μπορεί να τα ωθήσουν σε αυτόν τον τύπο αυτοκτονίας¹⁷.

Πιο συγκεκριμένα, ο Durkheim περιγράφει τρεις καταστάσεις ανομίας που σχετίζονται με την κοινωνική μεταβολή και την αδυναμία της κοινωνίας να ρυθμίσει την ανθρώπινη συμπεριφορά. Η πρώτη εμφανίζεται σε περιόδους οικονομικής κρίσης, όταν τα άτομα αιφνιδίως «πέφτουν» σε χαμηλότερη κοινωνική θέση από εκείνη που βρίσκονταν προηγουμένως. Ουσιαστικά, το πρόβλημα έγκειται στην αδυναμία των ατόμων να προσαρμόσουν τις επιθυμίες τους στα νέα δεδομένα της οικονομίας. Ο περιορισμός των αναγκών, αν και είναι απαραίτητος, βρίσκει τα άτομα απροετοίμαστα

¹⁶ Για παράδειγμα, η θρησκεία κατευθύνει τη συμπεριφορά των ατόμων διαχωρίζοντας τις πράξεις που θεωρούνται ιερές από τις βέβηλες (Durkheim, 1912/1995)· η εκπαίδευση μαθαίνει στα άτομα, μέσω της πειθαρχίας, τις ηθικές αξίες της κοινωνίας και τους αποδεκτούς τρόπους συμπεριφοράς (Durkheim, 1925/2012)· ο γάμος λειτουργεί περιοριστικά στις σεξουαλικές και συναισθηματικές αναζητήσεις των ατόμων (Durkheim, 1897/2005, σ. 233 και Durkheim, 1928/2009, σ. 133).

¹⁷ Ενδεικτικά παραδείγματα αύξησης των περιστατικών «ανομικής αυτοκτονίας»: i) Κατά την περίοδο της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης (1929-1933), ο δείκτης αυτοκτονίας (ανά 100.000 κατοίκους) στις Η.Π.Α. αυξήθηκε από 18.0 το 1928, σε 22.1 το 1932 (Luo, F., Florence, C. S., Quispe-Agnoli, M., Ouyang, L., & Crosby, A. E. (2011). Impact of business cycles on US suicide rates, 1928-2007. *American Journal of Public Health*, 101(6), 1139-1146)· ii) Στη «μνημονιακή» Ελλάδα (2010-2018), τα περιστατικά αυτοκτονίας σε απόλυτους αριθμούς αυξήθηκαν από 377 το 2010, σε 565 το 2014. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. Θάνατοι (Αιτίες ICD-9) (2000-2016). Ανακτήθηκε από: <https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SPO12/>

(Durkheim, 1897/2005, σ. 213). Η δεύτερη κατάσταση εμφανίζεται σε περιόδους οικονομικής έκρηξης, όπου τα όρια μεταξύ «εφικτού» και «ανέφικτου» καθίστανται ασαφή. Τα άτομα δεν αντιλαμβάνονται τα όρια της οικονομίας, υπερεκτιμούν τις δυνατότητές τους, αυξάνουν τις φιλοδοξίες τους, με αποτέλεσμα να οδηγούνται σε αχαλίνωτες συμπεριφορές (Durkheim, 1897/2005, σ. 213-214). Η τρίτη και τελευταία κατάσταση ανομίας εμφανίζεται όταν ορισμένοι θεσμοί δεν ελέγχονται ικανοποιητικά από τους άλλους για μεγάλο χρονικό διάστημα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι οι παραδοσιακοί θεσμοί που ήλεγχαν τη ραγδαία πρόοδο, όπως είναι οι θρησκείες, οι κυβερνήσεις και οι επαγγελματικές ομάδες, επισκιάζονται από τον θεσμό της οικονομίας, με αποτέλεσμα σήμερα να εμφανίζεται στις καπιταλιστικές κοινωνίες μια σχεδόν «ανεξέλεγκτη» οικονομική δραστηριότητα. Μάλιστα, το πρόβλημα γίνεται εντονότερο, όταν η απαξίωση των υπολοίπων θεσμών είναι τέτοια, ώστε η κυριαρχία του ενός να θεωρείται φυσιολογική (Durkheim, 1897/2005, σ. 215-217). Οι παραπάνω τρεις καταστάσεις υποδηλώνουν, επίσης, μορφές οξείας (acute) ή χρόνιας (chronic) ανομίας. Η *οξεία ανομία* οφείλεται στην περιστασιακή αναποτελεσματικότητα της κοινωνίας να θέσει περιορισμούς στις ανάγκες των ατόμων σε περιόδους οικονομικής ύφεσης ή έκρηξης, ενώ η *χρόνια ανομία* αναφέρεται στη διαρκή αδυναμία της κοινωνίας να θέτει περιορισμούς στις ανάγκες των ατόμων κυρίως όταν αυτές δεν μπορούν να καλυφθούν λόγω ανεπάρκειας μέσων (Thompson, 1982/2002, σ. 89-90). Σε κάθε περίπτωση, η ανομία συνιστά ένα σοβαρό κοινωνικό φαινόμενο που υπονομεύει την κοινωνική συνοχή και ενθαρρύνει την εκδήλωση εγωιστικών και αντικοινωνικών συμπεριφορών.

Ο Durkheim υποστήριξε ότι οι ανάγκες των ατόμων ρυθμίζονται και εξυπηρετούνται από τους θεσμούς¹⁸, ενώ η κοινωνική ενσωμάτωση και συνοχή επιτυγχάνονται με τη συναίνεση των ατόμων σε ένα κοινό σύστημα αξιών και πεποιθήσεων. Μέσω της κοινωνικοποίησης, τα άτομα αναπτύσσουν μια «ηθική συνείδηση» (moral conscience) που τα προστατεύει από την παρέκκλιση, την παράβαση των κανόνων και το έγκλημα. Ωστόσο, είναι αληθές ότι η καθολική και απόλυτη ομοιομορφία στον τρόπο σκέψης και δράσης των ατόμων είναι αδύνατη, αφού «το άμεσο φυσικό περιβάλλον στο οποίο τοποθετείται ο καθένας μας, η ιστορική κληρονομιά μας, οι κοινωνικές επιρροές από τις οποίες εξαρτόμαστε, διαφέρουν από άτομο σε άτομο και κατά συνέπεια προκαλούν

¹⁸ «Θεσμός είναι όλες οι πεποιθήσεις και οι τρόποι συμπεριφοράς που έχουν καθιερωθεί από τη συλλογικότητα. Επομένως, η κοινωνιολογία μπορεί να οριστεί ως η επιστήμη των θεσμών, της γέννησής και της λειτουργίας τους» (Durkheim, 1895/2013, σ. 15).

μια ποικιλία συνειδήσεων» (Durkheim, 1895/2013, σ. 62-63). Επιπλέον, σε συνθήκες ανομίας, τα άτομα παρεκκλίνουν όχι μόνο εξαιτίας των διαφορετικών συνειδήσεων, αλλά και εξαιτίας της ασάφειας των ρυθμιστικών κανόνων που ισχύουν στην κοινωνία, καθώς και των περιορισμών στα διαθέσιμα μέσα για την επίτευξη των σκοπών τους.

Οι Taylor, Walton και Young (1973/2003) εντοπίζουν στα έργα του Durkheim τρεις τύπους παρεκκλινόντων ατόμων που συσχετίζονται με τον καταμερισμό εργασίας (σ. 84-85). Ειδικότερα, όταν ο καταμερισμός εργασίας είναι φυσιολογικός, τα άτομα παρεκκλίνουν: είτε για γενετικούς και ψυχολογικούς λόγους, είτε (πιο σπάνια) λόγω επαναστατικής προσωπικότητας. Στην πρώτη περίπτωση, της βιολογικά ή ψυχολογικά παρεκκλίνουσας προσωπικότητας («biological/psychological deviant»), η παρέκκλιση οφείλεται σε γενετικές δυσλειτουργίες και ψυχικές διαταραχές μιας μερίδας ανθρώπων και, ως εκ τούτου, θεωρείται ένα αναμενόμενο φαινόμενο, το οποίο θα εμφανιζόταν ακόμα και αν επικρατούσαν ιδανικές συνθήκες στην κοινωνία. Στη δεύτερη περίπτωση, της λειτουργικά επαναστατικής προσωπικότητας («functional rebel»), ορισμένα μόνο άτομα εξεγείρονται στις κοινωνικές παθογένειες όχι λόγω βιολογικών ή ψυχολογικών παραγόντων, αλλά επειδή συνειδητοποιούν το καλό της κοινωνίας πιο έντονα από τα υπόλοιπα μέλη της. Στη συλλογή με τα χειρόγραφα, που εκδόθηκαν το 1953 με τον τίτλο *Sociology and philosophy*, ο Durkheim αναφέρει ότι ο Σωκράτης υπήρξε ένα κλασικό παράδειγμα λειτουργικά επαναστατικής προσωπικότητας, διότι εξέφραζε, πολύ καλύτερα από τους επικριτές του, την ηθική της εποχής που έζησε και με εποικοδομητικό τρόπο αντέδρασε σε ό,τι ήταν αντίθετο προς το συλλογικό συμφέρον (Durkheim, 1953/2010, σ. 33). Στην περίπτωση, όμως, που ο καταμερισμός εργασίας είναι παθολογικός, οι λόγοι για τους οποίους τα άτομα παρεκκλίνουν είναι οι δύο που μόλις αναφέρθηκαν συν ένας επιπλέον: λόγω ετεροκλινούς (άνομης ή εγωιστικής) παρεκκλίνουσας προσωπικότητας («skewed deviant»). Τα άτομα που εμπίπτουν σε αυτήν την κατηγορία έχουν λάβει ελλιπή ή λανθασμένη κοινωνικοποίηση ζώντας σε ένα νοσηρό κοινωνικό περιβάλλον. Η παρέκκλιση που εκδηλώνουν οφείλεται σε δύο συσχετιζόμενες αιτίες: την ανομία και τον εγωισμό. Η ανομία, δηλαδή η ελλιπής κοινωνική ρύθμιση, «απελευθερώνει» τα άτομα από τους περιορισμούς και την τήρηση των κανόνων αποδυναμώνοντας τη συλλογική συνείδηση, ενώ ο εγωισμός ενθαρρύνει τον ατομικισμό και την επίτευξη των στόχων με κάθε μέσο (Πίνακας 1.2). Τέλος, η περίπτωση των σύννομων, ή έννομων, ατόμων εμφανίζεται τόσο στον φυσιολογικό όσο και στον παθολογικό καταμερισμό εργασίας.

Πίνακας 1.2. Οι τρεις παρεκκλίνοντες τύποι στο έργο του Durkheim

Φυσιολογικός καταμερισμός εργασίας		Παθολογικός καταμερισμός εργασίας	
Τύπος 1	Βιολογικά-ψυχολογικά παρεκκλίνων	Τύπος 1	Βιολογικά-ψυχολογικά παρεκκλίνων
Τύπος 2	Λειτουργικός επαναστάτης (μικρή πιθανότητα)	Τύπος 2	Λειτουργικός επαναστάτης
		Τύπος 3	Ετεροκλινής παρεκκλίνων (υπό ανομικές ή εγωιστικές συνθήκες)

Σημείωση: Αναδημοσίευση από το βιβλίο «*The new criminology: For a social theory of deviance*» των I. Taylor, P. Walton και J. Young, 2003, Πίνακας 2, σ. 86. © Taylor & Francis.

Όσον αφορά το έγκλημα, ο Durkheim στο έργο του *The rules of sociological method* (1895/2013) αναφέρει ότι είναι ένα φυσιολογικό και αναπόφευκτο κοινωνικό γεγονός που «παρατηρείται σε όλους τους τύπους κοινωνιών» (σ. 60) και εξυπηρετεί τρεις θετικούς σκοπούς: την κοινωνική ρύθμιση, την κοινωνική ενσωμάτωση και την κοινωνική αλλαγή. Πιο συγκεκριμένα, ως προς τον πρώτο σκοπό, το έγκλημα καθιστά σαφή τα όρια των αποδεκτών τρόπων δράσης. Όπως εξηγούν οι Edles και Appelrouth (2015), «δεν υπάρχει κοινωνία χωρίς έγκλημα, για τον ίδιο λόγο που δεν υπάρχει παιχνίδι χωρίς κανόνες και συνέπειες για την παράβαση τους» (σ. 119). «Οι συνέπειες της πράξης (το έγκλημα και η τιμωρία) βοηθούν στην αποσαφήνιση και επιβεβαίωση των κανόνων του παιχνιδιού και, ως εκ τούτου, της ίδιας της κοινωνίας» (σ. 120). Κάθε φορά που ένα άτομο συλλαμβάνεται από την αστυνομία, καθώς και όταν καταδικάζεται από τις δικαστικές αρχές, καθίσταται σαφές στην κοινή γνώμη ότι η συγκεκριμένη πράξη που τέλεσε δεν είναι αποδεκτή. Δεύτερον, το έγκλημα ενισχύει την κοινωνική ενσωμάτωση. Ιδιαίτερα στις περιπτώσεις των ειδεχθών εγκλημάτων (π.χ. δολοφονίες ηλικιωμένων, βιασμοί ανηλίκων, ακρωτηριασμός ή τεμαχισμός του θύματος κλπ.), η πλειοψηφία της κοινωνίας εκφράζει την οργή της και συσπειρώνεται, με αποτέλεσμα να ισχυροποιείται το αίσθημα του «ανήκειν» στην ίδια ομάδα. Τρίτον, σύμφωνα με τον Durkheim, «το έγκλημα είναι αναγκαίο», διότι συμβάλλει στην κοινωνική μεταβολή και στην εξέλιξη της ηθικής και των νόμων (Durkheim, 1895/2013, σ. 63). Με άλλα λόγια, για να μπορέσουν οι κοινωνίες να εξελιχθούν, θα πρέπει να δίνεται η δυνατότητα στα άτομα να ξεπερνούν τα όρια της εποχής τους. Αυτόν τον σημαντικό ρόλο μπορεί να επιτελέσει -έως έναν βαθμό- ο «εγκληματίας», αφού είναι ο μόνος που δοκιμάζει τα όρια των επιτρεπόμενων δράσεων. Πράγματι, στην ιστορία της ανθρωπότητας υπήρξαν μεγάλες κοινωνικές αλλαγές και επαναστάσεις εξαιτίας της δράσης παρεκκλινόντων

ατόμων, τα οποία κατάφεραν να φέρουν στην επιφάνεια τις βαθύτερες επιθυμίες του κοινωνικού σώματος. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Durkheim:

Σύμφωνα με τον αθηναϊκό νόμο, ο Σωκράτης ήταν εγκληματίας και η καταδίκη του απολύτως δίκαιη. Ωστόσο, το έγκλημά του -η ανεξαρτησία της σκέψης του- ήταν χρήσιμο όχι μόνο για την ανθρωπότητα, αλλά και για τη χώρα του. Χρησίμευσε στο να προετοιμάσει έναν δρόμο για μια νέα ηθική και μια νέα πίστη, την οποία οι Αθηναίοι χρειαζόταν, αφού οι παραδόσεις με τις οποίες έζησαν μέχρι τότε δεν ανταποκρίνονταν πλέον στις συνθήκες της ύπαρξής τους (Durkheim, 1895/2013, σ. 64).

Άλλες περιπτώσεις «λειτουργικών επαναστατών», που αντιμετωπίστηκαν ως εγκληματίες, υπήρξαν οι αιρετικοί του Μεσαίωνα και πολλές άλλες προσωπικότητες μέχρι σήμερα, οι οποίες καταδικάστηκαν για τα πιστεύω τους. Ωστόσο, ο Durkheim κάνει μια σημαντική διευκρίνιση ως προς αυτό που θεωρεί «φυσιολογικό» στο έγκλημα: και δεν είναι άλλο από την ύπαρξή του και τις λειτουργίες που εξυπηρετεί στην κοινωνία¹⁹. Όταν, όμως, η εγκληματικότητα υπερβεί ένα συγκεκριμένο όριο και αρχίσουν να εμφανίζονται γενικευμένες δυσκολίες συμμόρφωσης των ατόμων στους νόμους, τότε παύει να είναι ένα φυσιολογικό γεγονός και αποτελεί σοβαρή ένδειξη κοινωνικής παθογένειας.

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση της θεωρίας του Durkheim για την ανομία αξίζει να αναφερθούν τουλάχιστον τέσσερις προϋποθέσεις κοινωνικής ευνομίας²⁰ και οργανικής αλληλεγγύης που εντοπίζονται στα έργα του. Σύμφωνα με την ανάλυση του Besnard (2005), οι βασικές προϋποθέσεις για την καλή οργάνωση και λειτουργία της κοινωνίας είναι: Πρώτον, η ύπαρξη ενός συστήματος σχέσεων αλληλεξάρτησης σε επίπεδο «οργάνων» (θεσμών), λειτουργιών και κοινωνικών ρόλων. Σε διαφορετική

¹⁹ Η κριτική που ασκείται στη θεωρία του Durkheim για την κοινωνική λειτουργία του εγκλήματος εντοπίζεται κυρίως σε τρία σημεία. Πρώτον, ο Durkheim αναφέρεται στο «έγκλημα» με πολύ γενικούς όρους, χωρίς να κάνει διάκριση στα διάφορα είδη εγκλήματος, με αποτέλεσμα όλα να θεωρούνται «λειτουργικά» (π.χ. είτε πρόκειται για μικροκλοπή, είτε για τρομοκρατική επίθεση). Δεύτερον, η άποψη του Durkheim ότι το έγκλημα και η αντίδραση σε αυτό (τιμωρία) ενισχύουν την κοινωνική συνοχή, δεν επιβεβαιώνεται πάντα από την εμπειρική έρευνα. Αντιθέτως μάλιστα, η εγκληματικότητα καλλιεργεί το αίσθημα του φόβου (fear of crime), της θυματοποίησης, της κοινωνικής ανασφάλειας και της δυσπιστίας, υπονομεύοντας έτσι την κοινωνική εμπιστοσύνη και την αλληλεπίδραση (βλ. ενδεικτικά: Liska, A., & Warner, B. (1991). Functions of crime: A paradoxical process. *American Journal of Sociology*, 96(6), 1441-1463). Τρίτον, οι υποστηρικτές των θεωριών της κοινωνικής σύγκρουσης αμφισβητούν την άποψη του Durkheim ότι οι ποινές αποσαφηνίζουν και επιβεβαιώνουν -σε όλους- τα όρια της αποδεκτής συμπεριφοράς, ισχυριζόμενοι ότι υπάρχει μεροληψία υπέρ των ισχυρών στην απονομή δικαιοσύνης, με αποτέλεσμα να πειθαρχούν ή να τιμωρούνται, κυρίως, οι λιγότερο ισχυροί.

²⁰ Ως κοινωνική ευνομία (social eunomia) ορίζεται η κατάσταση ευταξίας και καλής λειτουργίας της κοινωνίας, όπου τα άτομα αποδέχονται τις κοινές αξίες, σέβονται τους θεσμούς και εφαρμόζουν δίκαιους νόμους.

περίπτωση, ο παθολογικός καταμερισμός εργασίας (ανομικός ή καταναγκαστικός) θα προκαλέσει γραφειοκρατικές αγκυλώσεις, σύγκρουση αρμοδιοτήτων στους θεσμούς και δυσκολίες στα άτομα να ανταποκριθούν στην κοινωνική θέση και τους κοινωνικούς ρόλους που έχουν αναλάβει. Δεύτερον, οι κανόνες και τα πρότυπα που ρυθμίζουν τις λειτουργίες της κοινωνίας και την αλληλεπίδραση των ατόμων θα πρέπει να ορίζονται με σαφήνεια. Η απουσία ή ασάφεια των ρυθμιστικών κανόνων και προτύπων αφήνει τα άτομα «ανεξέλεγκτα» προκαλώντας γενικευμένα φαινόμενα ανομίας. Τρίτον, οι κανόνες που θεσπίζονται θα πρέπει να είναι δίκαιοι και να γίνονται αποδεκτοί από τα άτομα, «όχι επειδή δεσμεύονται ή δεν μπορούν να κάνουν διαφορετικά, αλλά επειδή θεωρούν ότι αυτό είναι το σωστό και δεν υπάρχει καλύτερη εναλλακτική» (Durkheim, 1925/2012, σ. 115). Υπό αυτήν την έννοια, οι στόχοι που θέτουν τα άτομα πρέπει να είναι επιτεύξιμοι με τα μέσα που υπάρχουν στην κοινωνία και σύμφωνοι με το «κοινό περί δικαίου αίσθημα», ώστε το ατομικό συμφέρον να μην υπονομεύει το κοινωνικό. Ο ρόλος της εκπαίδευσης είναι εξαιρετικά σημαντικός για την απόκτηση κοινωνικής συνείδησης και, κατ' επέκταση, για την επίτευξη κοινωνικής συναίνεσης. Αντίθετα, οι άδικοι κανόνες, που επιβάλλονται από τον καταναγκαστικό καταμερισμό εργασίας, προκαλούν κοινωνικές ανισότητες ή αναπαράγουν τις ήδη υπάρχουσες, για αυτό και στερούνται κοινωνικής νομιμοποίησης. Τέταρτον, για την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας απαιτείται ανάπτυξη συλλογικών συναισθημάτων, αλληλεγγύη μεταξύ των μελών και ενσωμάτωση. Οι δεσμοί που συνάπτουν τα άτομα μεταξύ τους θα πρέπει να είναι ισχυροί και σταθεροί στο πέρασμα του χρόνου. Οι επαφές που γίνονται σπάνια, χωρίς να επαναλαμβάνονται τακτικά, στερούνται προοπτικής και αποξενώνουν τα άτομα (Durkheim, 1893/2013, σ. 288). Ένα από τα λάθη του σύγχρονου ανθρώπου είναι ότι δίνει μεγάλη σημασία στην «ανεξαρτησία» του και συχνά απομονώνεται στη ρουτίνα της καθημερινότητας παραμελώντας την κοινωνική ζωή.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, η θεωρία του Durkheim για την ανομία εστιάζει στην αδυναμία των ανθρώπων να διαχειριστούν τις κοινωνικές μεταβολές, οι οποίες προκαλούν ρευστότητα σε όλα τα επίπεδα. Κατά τη διαδικασία του μετασχηματισμού, οι κοινωνικοί θεσμοί και οι κοινωνικές αξίες αμφισβητούνται με αποτέλεσμα τα άτομα να χάνουν τον προσανατολισμό τους. Το αίσθημα που επικρατεί στο κοινωνικό σώμα είναι μια «γενικευμένη ανασφάλεια» που εκδηλώνεται με πλήθος συναισθημάτων, όπως άγχους, θυμού, απογοήτευσης και ματαιότητας. Σε ένα τέτοιο κλίμα, τα άτομα επιζητούν τρόπους κάλυψης των αναγκών τους και ενίοτε καταφεύγουν σε αλλόκοτες δράσεις αυτοκαταστροφής ή ετεροκαταστροφής. Ο Durkheim αναγνωρίζει ότι στην

πραγματικότητα δεν υπάρχουν κοινωνίες στις οποίες τα μέλη τους να ζουν σε πλήρη αρμονία μεταξύ τους. Όμως, η προσπάθεια περιορισμού της ανομίας είναι εξαιρετικά σημαντική. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «Χρειάζεται μόνο να εργαζόμαστε σταθερά και επίμονα για να διατηρήσουμε την κανονική κατάσταση, να την αποκαταστήσουμε αν διαταραχθεί, και να ανακαλύψουμε εκ νέου τις συνθήκες κανονικότητας εάν έχουν αλλάξει» (Durkheim, 1895/2013, σ. 66). Και συμπληρώνει ότι: «το καθήκον του πολιτικού δεν είναι πλέον να προωθεί βίαια τις κοινωνίες προς ένα ιδανικό που φαίνεται ελκυστικό στον ίδιο. Ο ρόλος του είναι μάλλον αυτός του γιατρού: να προλαμβάνει την ασθένεια ή, όταν ξεσπάσει, να προσπαθεί να τη θεραπεύσει» (Durkheim, 1895/2013, σ. 66).

Η θεωρία του Durkheim για την ανομία παρέμεινε ισχυρή για περίπου επτά δεκαετίες από τότε που διατυπώθηκε. Όμως, από το 1960 και μετά ξεκινά μια εξίσου σημαντική πορεία βελτίωσης της θεωρίας του, με τους μελετητές να επισημαίνουν αδυναμίες και να προτείνουν διαφορετικές προσεγγίσεις. Η βασική κριτική που ασκήθηκε στον Durkheim είναι ότι δεν αναφέρεται στη λειτουργία και την κοινωνική χρησιμότητα της ανομίας, μολονότι ο ίδιος θεωρείται χαρακτηριστικός εκπρόσωπος του Λειτουργισμού. Ο Ιταλός κοινωνιολόγος Alessandro Pizzorno, στο άρθρο *Lecture actuelle de Durkheim* (1963), έθεσε το ζήτημα σε ιστορική βάση, υποστηρίζοντας ότι η ανομία υπήρξε πολλές φορές παράγοντας κοινωνικής μεταβολής και εξέλιξης. Σε αντίθεση δηλαδή με τον Durkheim, που θεωρούσε την ανομία παθολογικό φαινόμενο και επισήμαινε την ανάγκη κοινωνικής ρύθμισης, ο Pizzorno την αναγνώρισε ως μια φυσιολογική δύναμη αλλαγής των κοινωνιών στο πέρασμα του χρόνου. Χωρίς την αμφισβήτηση των κανόνων και των προτύπων θα υπήρχε στασιμότητα των κοινωνιών σε μια κατάσταση και καμία ειδοποιός διαφορά μεταξύ των γενεών (Pizzorno, 1963, σ. 26). Την ίδια άποψη εκφράζουν και άλλοι μελετητές επισημαίνοντας ότι η ανομία είναι το αναπόφευκτο στάδιο κάθε μεταβολής προκειμένου να υπάρξουν οι απαραίτητες συνθήκες ευελιξίας που θα διευκολύνουν την αντικατάσταση των παλιών κοινωνικών αξιών με νέες. Επομένως, ένας βαθμός ανομίας στην κοινωνία θα πρέπει να θεωρείται επιθυμητός, διότι λειτουργεί ως «αντίδοτο» σε ένα σύστημα που πάσχει ή που έχει εξαντλήσει κάθε δυνατότητα να επιλύσει τα προβλήματά του (βλ. Yinger, 1964, σ. 173· Gouldner, 1970, σ. 224-225). Πρόκειται για μια μορφή ανομίας που απορρέει από τα υγιή αντανεκλαστικά των ατόμων, αφού είναι προφανές ότι οι κοινωνίες θα παρέμεναν αδρανείς δίχως τη συμβολή των άνομων προσωπικοτήτων (Duvignaud, 1970, σ. 77) (βλ. και Orrù, 1987, σ. 135, 142-143). Άλλωστε, σε αρκετές περιπτώσεις οι κοινωνικές

αναταραχές και η ανομία άνοιξαν τον δρόμο για δομικές αλλαγές, μεταρρυθμίσεις και κοινωνική δικαιοσύνη.

Ένα δεύτερο σημείο που θεωρείται τρωτό στη θεωρία του Durkheim είναι η πεποίθησή του ότι οι άνθρωποι είναι εκ φύσεως αδύναμοι να περιορίσουν τις επιθυμίες και τις ανάγκες τους. Σύμφωνα με τον Robert Agnew (1997), αρκετοί ερευνητές έχουν εκφράσει αμφιβολίες για την ορθότητα αυτού του επιχειρήματος ισχυριζόμενοι ότι εφόσον τα άτομα έχουν την ικανότητα να παράγουν συνεχώς νέες ανάγκες, μπορούν χρησιμοποιώντας την ίδια ικανότητα να τις περιορίσουν. Πράγματι, έχει αποδειχθεί ότι τα άτομα συχνά προσαρμόζουν τις φιλοδοξίες τους «προς τα κάτω», όταν η κοινωνία προσφέρει περιορισμένες ευκαιρίες ικανοποίησής τους. Η πεποίθηση του Durkheim, περί απεριορίστων επιθυμιών του ανθρώπου, θυμίζει τη θεωρία του Sigmund Freud περί βιολογικών ενορμήσεων, η οποία αναπτύχθηκε περίπου την ίδια εποχή (Agnew, 1997, σ. 34).

Άλλοι σύγχρονοι επικριτές του Durkheim εστιάζουν στο εμπειρικό κομμάτι. Ο Marvin Krohn, για παράδειγμα, αμφισβήτησε ότι η ανομία συσχετίζεται με υψηλότερο βαθμό εγκληματικότητας στην κοινωνία, όπως θα αναμενόταν (Krohn, 1978)· ενώ οι Whitney Pope και Barclay Johnson υποστήριξαν ότι η θεωρία του Durkheim είναι ένα ιδεολογικό κατασκεύασμα, το οποίο έχει πρόβλημα εφαρμογής στην πραγματικότητα, αφού είναι πρακτικά δύσκολο -αν όχι ακατόρθωτο- να προσδιοριστούν σαφώς τα όρια μεταξύ «παθολογικού» και «φυσιολογικού» καταμερισμού εργασίας στον σύγχρονο κόσμο. «Ωστόσο, όποιος επιθυμεί να ελέγξει το μοντέλο του Durkheim, θα πρέπει να κάνει αυτήν τη διάκριση, αφού το πρώτο υπονομεύει την αλληλεγγύη, ενώ το δεύτερο τη δημιουργεί» (Pope & Johnson, 1983, σ. 688). Βέβαια, για τους υποστηρικτές του Durkheim, ο Γάλλος κοινωνιολόγος υπήρξε συνεπής με την αντίληψη που είχαν τα άτομα στην εποχή του, σχετικά με το κοινωνικά «φυσιολογικό» και «παθολογικό», και ως εκ τούτου η θεωρία του έχει καλή εφαρμογή στο κοινωνικό πλαίσιο που αναφέρεται (Lacroix, 1973, σ. 292) (βλ. και Orrù, 1987, σ. 132-133).

1.2.2. Sebastian de Grazia

Ο Sebastian de Grazia είναι ένας από τους βασικούς υποστηρικτές της θεωρίας του Durkheim. Στη μονογραφία του, *The political community: A study of anomie* (1948), περιγράφει την ανομία ως «κατάσταση αποσύνθεσης μιας κοινωνίας που δεν διαθέτει κανένα σύνολο κοινών αξιών και ηθών, τα οποία να κατευθύνουν αποτελεσματικά τη συμπεριφορά» (σ. xii). Με άλλα λόγια, θεωρεί ότι η ανομία είναι το αποτέλεσμα της

παρακμής των αξιών και γενικότερα της αποδυνάμωσης του συστήματος πεποιθήσεων (belief system) που χρειάζονται τα άτομα για να νιώσουν ασφαλή στην κοινωνία.

Σύμφωνα με τον de Grazia, στο επίκεντρο του συστήματος πεποιθήσεων βρίσκονται οι ηγέτες (rulers), οι οποίοι οφείλουν να ελέγχουν και να προστατεύουν την ενότητα των μελών της κοινωνίας. Η ύπαρξη τέτοιων ισχυρών ηγετών στους θεσμούς της πολιτικής, της θρησκείας, της δικαιοσύνης, της οικονομίας κλπ. δημιουργεί στα άτομα ένα αίσθημα εμπιστοσύνης και ασφάλειας. Ωστόσο, κατά καιρούς, οι ηγέτες αποδεικνύονται ανεπαρκείς στο έργο τους και δεν καταφέρνουν να προφυλάξουν την ενότητα του κοινωνικού σώματος. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η πίστη των ατόμων στους ηγέτες χάνεται, το σύστημα πεποιθήσεων εξασθενεί και εκδηλώνονται στην κοινωνία φαινόμενα ανομίας.

Ο Sebastian de Grazia διακρίνει δύο μορφές ανομίας: την απλή και την οξεία. Η απλή ανομία προκαλείται από την ύπαρξη αντιφατικών κανόνων και πεποιθήσεων στην κοινωνία, με αποτέλεσμα τα άτομα να νιώθουν σύγχυση, αβεβαιότητα, άγχος, ακόμα και κοινωνική αποξένωση. Χαρακτηριστική περίπτωση μιας τέτοιας αντίθεσης στους κανόνες εντοπίζεται μεταξύ της χριστιανικής θρησκείας και της καπιταλιστικής οικονομίας, με την πρώτη να προβάλλει ως σημαντική αξία την «αδελφoσύνη», ενώ η δεύτερη τον «ανταγωνισμό». Όμως, οι αντιθέσεις και η σύγχυση δεν σταματούν εδώ· ακόμα και εντός του ίδιου θεσμού μπορεί να υπάρξουν διαφορετικές κατευθυντήριες γραμμές (directives), ανάλογα με τον ηγέτη που τις εκφράζει. Παραδείγματος χάριν, οι διαφορετικές πολιτικές ιδεολογίες, τα διαφορετικά θρησκευόμενα και δόγματα, οι διαφορετικές σχολές φιλοσοφίας, οικονομικής σκέψης κλπ. προκαλούν αβεβαιότητα στο άτομο για το εάν μπορεί να γνωρίσει «την αλήθεια» και να πράξει «το σωστό». Και επιπλέον, υπάρχουν ηγέτες που διακρίνονται για την ασυνέπεια στον λόγο και τα έργα τους επιδεινώνοντας το πρόβλημα και την κρίση εμπιστοσύνης. Κατά τον de Grazia, οι συνηθέστεροι τρόποι προσαρμογής του ατόμου σε συνθήκες απλής ανομίας είναι: η διατήρηση επικοινωνίας και επαφής με πρόσωπα που μπορούν να προσφέρουν συναισθηματική ασφάλεια (π.χ. σύντροφος, οικογένεια, φίλοι)· ο συγχρωτισμός με άτομα ίδιων απόψεων και συμφερόντων (π.χ. ομοϊδεάτες, συνάδελφοι, συναγωνιστές)· και η προσπάθεια κατανόησης «του Άλλου» και ανάπτυξης αισθημάτων αλληλεγγύης.

Όσον αφορά την οξεία ανομία, οφείλεται στην κατάρρευση του συστήματος πεποιθήσεων, επειδή ο κυρίαρχος ηγέτης μιας πολιτικής κοινότητας δεν μπορεί ή δεν θέλει να εκτελέσει τα καθήκοντά του. «Η οξεία ανομία είναι αυτό· η εξαφάνιση της τάξης και των κανόνων, μέσω του εκφυλισμού του ηγέτη» (σ. 74). Αποτέλεσμα αυτού

είναι η απαξίωση των πολιτικών θεσμών, ο κατακερματισμός του κοινωνικού σώματος σε μικρότερες ομάδες με διαφορετικά και αντικρουόμενα συμφέροντα, οι εξεγέρσεις και ο πόλεμος. Σε ένα τόσο εχθρικό και αβέβαιο περιβάλλον, οι συνηθέστεροι τρόποι αντίδρασης της ανθρώπινης φύσης είναι ο φόβος και ο πανικός, η εκδήλωση ψυχικών διαταραχών και η αυτοκτονία. Παράλληλα όμως, γίνονται συλλογικές προσπάθειες από τα άτομα να συσπειρωθούν σε ομάδες ή σε κινήματα για να σταθεροποιήσουν το κοινωνικό σύστημα. Σύμφωνα με τον de Grazia, η άνοδος του ναζισμού το 1933 στη Γερμανία προκλήθηκε εξαιτίας της απόγνωσης εκατομμυρίων Γερμανών να βρουν έναν ηγέτη που θα έδινε λύση στην παρατεταμένη οικονομική ύφεση, τον υψηλό πληθωρισμό, τη φτώχεια και την ανεργία (σ. 174-175).

Σε γενικές γραμμές, η θεωρία του de Grazia είναι ενδιαφέρουσα. Παράλληλα όμως, παρουσιάζει δύο τρωτά σημεία. Το πρώτο -και ίσως σημαντικότερο- που θα μπορούσε κάποιος να προσάψει στον de Grazia είναι ότι, στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει την ανομία ως παθολογική κοινωνική κατάσταση, εμφανίζει ως «υγιές» ένα πρότυπο κοινωνίας στο οποίο δεν υπάρχουν διαφορές, ανταγωνιστικές σχέσεις και ιδεολογικές συγκρούσεις. Φυσικά, μια τέτοια σύμπτωση μεταξύ των ατόμων είναι πολύ δύσκολο να επιτευχθεί στις κοινωνίες χωρίς την επιβολή κάποιου δικτάτορα ή άλλου αυταρχικού καθεστώτος (Gewirth, 1949, σ. 220). Δεύτερον, το έργο του de Grazia χαρακτηρίζεται συχνά ως αναχρονιστικό, διότι επικρίνει έντονα την εποχή στην οποία γράφτηκε χρησιμοποιώντας ένα πλήθος αναφορών σε θεολογικά κείμενα και ηθικά διδάγματα του παρελθόντος. Καταλήγει δε στο συμπέρασμα ότι τα άτομα πρέπει να αλλάξουν το σύστημα πεποιθήσεών τους, ώστε να ανταποκρίνεται περισσότερο στις θρησκευτικές αρχές, παρά στις οικονομικές. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, «εάν πρόκειται η κοινότητα να αναγεννηθεί, η ανταγωνιστική ντιρεκτίβα είναι αυτή που θα πρέπει να αποχωρήσει, διότι η συνεργασιακή ντιρεκτίβα δεν μπορεί ποτέ να εξαλειφθεί από τις ζωές των ανθρώπων» (de Grazia, 1948, σ. 188).

1.2.3. Robert Merton

Ο Robert Merton υπήρξε σημαντική μορφή της κοινωνιολογίας του 20ου αιώνα. Στο άρθρο του *Social structure and anomie*, που δημοσιεύθηκε το 1938, ανέπτυξε μια νέα θεωρία για την ανομία, την οποία αρκετές φορές αναθεώρησε και επέκτεινε κατά τα έτη 1949, 1957 και 1968. Σύμφωνα με τον Merton, η ανομία είναι μια κοινωνική κατάσταση που εμφανίζεται όταν υπάρχει διάσταση μεταξύ των σκοπών που αναγνωρίζονται ως επιθυμητοί από την κοινωνία και των θεσμικών μέσων που διατίθενται στα

άτομα για την επίτευξή τους (Merton, 1968, σ. 216). Σε μια τέτοια περίπτωση, οι συμπεριφορές που εκδηλώνουν τα άτομα μπορούν να ταξινομηθούν -σύμφωνα με τον Merton- σε πέντε κατηγορίες, λαμβάνοντας υπόψη εάν οι πολιτισμικοί σκοποί και τα θεσμοθετημένα μέσα επίτευξης γίνονται αποδεκτά ή απορρίπτονται. Οι κατηγορίες αυτές ονομάστηκαν «τρόποι προσαρμογής» (modes of adaptation) και συσχετίζονται εν μέρει με την προσωπικότητα του ατόμου, την κοινωνικοποίηση που λαμβάνει καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, καθώς και την κοινωνική του τάξη (Πίνακας 1.3).

Πίνακας 1.3. Οι πέντε τύποι προσαρμογής κατά τον Merton

	Πολιτισμικοί σκοποί	Θεσμοθετημένα μέσα
Συμμόρφωση	+	+
Καινοτομία	+	-
Τυπολατρία	-	+
Αναχωρητισμός	-	-
Επανάσταση	±	±

Σημείωση: Όπου (+) σημαίνει "αποδοχή", (-) σημαίνει "απόρριψη" και (±) σημαίνει "απόρριψη και αντικατάσταση με νέους σκοπούς και πρότυπα". Αναδημοσίευση από το άρθρο «Social structure and anomie» του R. Merton, 1938, *American Sociological Review*, 3(5), σ. 676. © American Sociological Association.

Ειδικότερα, η *συμμόρφωση* (conformity) είναι ένας τύπος προσαρμογής του ατόμου στο κοινωνικό περιβάλλον που ενισχύει την ευνομία, αφού τόσο οι πολιτισμικά προσδιορισμένοι σκοποί όσο και τα θεσμικά μέσα γίνονται αποδεκτά. Κατά κανόνα, η πλειοψηφία των ατόμων ακολουθεί αυτόν τον τύπο προσαρμογής, διότι εξασφαλίζει τη σταθερότητα και τη διατήρηση της κοινωνίας (Merton, 1968, σ. 195). Όμως, όταν τα άτομα απορρίπτουν τους πολιτισμικούς σκοπούς ή τα θεσμοθετημένα μέσα επίτευξης, εμφανίζονται τέσσερις τύποι παρέκκλισης: Η καινοτομία (innovation), η τυπολατρία (ritualism), ο αναχωρητισμός (retreatism) και η επανάσταση (rebellion) (βλ. Merton, 1968, σ. 195-211). Στην *καινοτομία*, το άτομο αποδέχεται ορισμένους πολιτισμικούς σκοπούς, όπως για παράδειγμα της επαγγελματικής επιτυχίας, αλλά δεν ακολουθεί θεσμοθετημένα μέσα για να τους κατακτήσει. Η εμπλοκή των ατόμων σε παράνομες δραστηριότητες με σκοπό την επαγγελματική ανέλιξη ή την απόκτηση πλούτου είναι χαρακτηριστική περίπτωση αυτού του τύπου προσαρμογής. Αντίθετο της καινοτομίας είναι η *τυπολατρία*, όπου το άτομο εγκαταλείπει τους πολιτισμικούς σκοπούς και προσκολλάται στα θεσμοθετημένα μέσα επίτευξης. Με άλλα λόγια, το άτομο φοβάται την απώλεια των κεκτημένων, καθηλώνεται στην υφιστάμενη κατάσταση και αρνείται την επιδίωξη στόχων που προσιδιάζουν σε ανώτερη θέση (βλ. και Τσαούσης, 1984, σ.

271). Η τυπολατρία είναι μορφή ανομίας που οδηγεί σε κοινωνική στασιμότητα. Κατά τον Merton, αυτός ο τύπος προσαρμογής απαντάται κυρίως στην κατώτερη-μεσαία τάξη, σε όσα άτομα στερούνται φιλοδοξιών και προτιμούν να επιδίδονται σε ανιαρές δραστηριότητες που προσφέρουν λίγη επιβράβευση. Άλλη μορφή ανομίας είναι ο *αναχωρητισμός* που χαρακτηρίζει τη συμπεριφορά των ατόμων που έχουν απορρίψει τους πολιτισμικά προσδιορισμένους σκοπούς και τα θεσμοθετημένα μέσα επίτευξης. Τα άτομα αυτά, ενώ τυπικά ανήκουν στην κοινωνία, είναι αποξενωμένα, αφού δεν συμμετέχουν ενεργά σε αυτή. Οι ψυχικά ασθενείς, οι επαίτες, οι άστεγοι, οι αλκοολικοί και οι χρήστες τοξικών ουσιών συχνά περιλαμβάνονται σε αυτήν την κατηγορία. Τέλος, η *επανάσταση* περιγράφει τη συμπεριφορά των ατόμων που όχι μόνο απορρίπτουν τους πολιτισμικούς σκοπούς και τα θεσμικά μέσα επίτευξης, αλλά ταυτόχρονα διεκδικούν ενεργητικά την αντικατάστασή τους με διαφορετικούς σκοπούς και μέσα. Η επανάσταση είναι ένας τύπος προσαρμογής που ενθαρρύνει τη δημιουργία υποομάδων και κινημάτων με ριζοσπαστική δράση.

Ο Merton (1968) διευκρινίζει ότι η γενική νοοτροπία της κοινωνίας και οι συνθήκες που επικρατούν σε αυτήν επηρεάζουν τον τρόπο προσαρμογής του ατόμου (σ. 200-201). Πράγματι, είναι αληθές ότι κάποιες κοινωνίες δίνουν περισσότερη έμφαση στους πολιτισμικούς σκοπούς και άλλες στα θεσμικά μέσα επίτευξης. Για παράδειγμα, οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής δίνουν μεγαλύτερη σημασία στους πολιτισμικούς σκοπούς (που μεταφράζονται κυρίως σε χρηματικό κέρδος), παρά στα θεσμικά μέσα για την επίτευξη τους. Ωστόσο, λίγοι τελικά θα καταφέρουν να επιτύχουν το λεγόμενο «Αμερικανικό όνειρο» (American dream), αφού η κοινωνική δομή προσφέρει περιορισμένες θέσεις γοήτρου. Επομένως, τα άτομα «ωθούνται» να επιστρατεύσουν κάθε μέσο για να επιτύχουν τους σκοπούς τους· θεμιτό ή αθέμιτο (καινοτομία). Αντιθέτως, στις κοινωνίες όπου η έμφαση στα θεσμικά μέσα είναι ισχυρή, και εξαιτίας αυτού οι νόμοι εφαρμόζονται πιο αυστηρά, τα άτομα είτε θα αναγκαστούν να περιορίσουν τις φιλοδοξίες τους και να υιοθετήσουν έναν υπερ-συμβατικό τρόπο ζωής (τυπολατρία), είτε θα επαναστατήσουν για να ανατρέψουν το καθεστώς (επανάσταση). Η Ιαπωνία αποτελεί ένα κλασικό παράδειγμα κοινωνίας που δίνει περισσότερη έμφαση στον νόμο και τα θεσμικά μέσα επίτευξης, παρά στις ατομικές φιλοδοξίες. Αυτό αποδεικνύεται από το υψηλό αίσθημα καθήκοντος που διακρίνει την πλειοψηφία του ιαπωνικού λαού,

από τον χαμηλό δείκτη εγκληματικότητας και ανθρωποκτονιών²¹ (United Nations Office on Drugs and Crime [UNODC], 2014), αλλά και από την υψηλή συχνότητα των αυτοκτονιών ως έσχατου «μέσου διαφυγής»²² (World Health Organization [WHO], 2016).

Σύμφωνα με την ανάλυση που προηγήθηκε, ο «τρόπος προσαρμογής» του ατόμου στην κοινωνία εξαρτάται από ένα πλήθος παραγόντων. Πρώτα απ' όλα, από το πολιτισμικό περιβάλλον και τις αξίες που ανάγονται ως σημαντικές· δεύτερον, από την κοινωνικοποίηση που λαμβάνει το άτομο, η οποία θα φανερώσει εάν οι πολιτισμικά προσδιορισμένοι σκοποί και τα θεσμικά μέσα έγιναν αποδεκτά ή όχι· τρίτον, από την κοινωνική δομή που άλλοτε προσφέρει θεσμικά μέσα επίτευξης και άλλοτε τα στερεί· και τέταρτον, από την προσωπικότητα του ατόμου και τη θέληση του να εκπληρώσει τις όποιες φιλοδοξίες του, παρά τα εμπόδια που συναντά. Κατά τον Merton, τα μέλη της κατώτερης κοινωνικής τάξης είναι πιο επιρρεπή στην ανομία, διότι αφενός εμφανίζουν έντονη επιθυμία να επιτύχουν στη ζωή και να βελτιώσουν το κοινωνικό τους επίπεδο, αφετέρου η θέση τους στην κοινωνική πυραμίδα καθιστά δύσκολη την εύρεση νόμιμων διαύλων για την επίτευξη των στόχων τους²³ (Merton, 1968, σ. 199-200).

Ο Robert Merton επιχείρησε να δώσει απάντηση και στο ερώτημα γιατί τα άτομα παραμένουν έννομα και δεν παρεκκλίνουν. Καταρχάς, η συμμόρφωση των ατόμων στις βασικές αξίες της κοινωνικής ομάδας είναι αναγκαία, διότι εξασφαλίζει τη σταθερότητα και τη συνέχειά της. Επομένως, η συμβατικότητα είναι ο πιο κοινός και ευρέως αποδεκτός τρόπος συμπεριφοράς· «είναι ο κανόνας και όχι η εξαίρεση» (Merton, 1938, σ. 677). Το χαρακτηριστικό γνώρισμα των έννομων ατόμων είναι η ικανότητά τους να προσαρμόζονται σχετικά εύκολα στις συνθήκες που δημιουργούνται

²¹ Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία του «Γραφείου των Ηνωμένων Εθνών για τα Ναρκωτικά και το Έγκλημα» για το έτος 2011, ο δείκτης ανθρωποκτονιών στην Ιαπωνία ήταν 0,3 θύματα ανά 100.000 κατοίκους, καταλαμβάνοντας παγκοσμίως την 6^η θέση μεταξύ των χωρών με τα χαμηλότερα ποσοστά (UNODC, 2014, σ. 128).

²² Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία του «Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας» για το έτος 2012, ο δείκτης αυτοκτονίας στην Ιαπωνία ήταν 23,1 άτομα ανά 100.000 κατοίκους, καταλαμβάνοντας παγκοσμίως την 8^η θέση μεταξύ των χωρών με τα υψηλότερα ποσοστά (WHO, 2016, σ. 63).

²³ Οι Cloward και Ohlin (1960) συμφωνούν με τον Merton, ότι η πρόσβαση σε νόμιμα και παράνομα μέσα διαφέρει ανάλογα με την κοινωνική θέση του ατόμου, και επισημαίνουν ότι τα μέλη της κατώτερης και οικονομικά ασθενέστερης κοινωνικής τάξης βρίσκουν πιο πολλές ευκαιρίες για παρέκκλιση από ό,τι τα άλλα μέλη της κοινωνίας. Αντίθετη άποψη, ωστόσο, εκφράζεται από τους Simon και Gagnon (1976), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι οι κοινωνικές πιέσεις που υφίστανται τα μέλη της κατώτερης τάξης δεν οδηγούν απαραίτητα σε παρεκκλίνουσα συμπεριφορά. Άλλωστε, υπάρχουν παραδείγματα ατόμων με οικονομική άνεση που διαπράττουν εγκλήματα λευκού κολάρου (white-collar crimes) προκειμένου να διατηρήσουν ή να αυξήσουν την κοινωνική τους δύναμη (Clinard & Meier, 2011, σ. 77).

από το κοινωνικό περιβάλλον. Ακόμη και όταν τα θεσμικά μέσα για την επίτευξη των στόχων καθίστανται δυσπρόσιτα, εκείνα θα μπορέσουν να μεταβάλλουν τους στόχους τους ή θα εφεύρουν εναλλακτικούς για τους οποίους υπάρχουν περιθώρια επίτευξης με έννομα και κοινωνικώς αποδεκτά μέσα (Merton, 1968, σ. 211). Οι λόγοι για τους οποίους τα άτομα αποδέχονται τη συμμόρφωση ως τύπο προσαρμογής ποικίλουν²⁴. Πρώτον, αρκετά άτομα επιλέγουν να προσαρμόζουν τους σκοπούς τους στα διαθέσιμα μέσα επίτευξης, επειδή διακατέχονται από το ισχυρό καθήκον να είναι ηθικά εντός της κοινωνίας. Τα μέλη της κατώτερης-μεσαίας κοινωνικής τάξης στις Η.Π.Α. είναι κυρίως εκείνα που συμμορφώνονται περισσότερο στις ηθικές εντολές της κοινωνίας (σ. 205). Αντίστοιχα, στην ελληνική κοινωνία, η φράση «φτωχός αλλά τίμιος» αντικατοπτρίζει αυτή τη στάση, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να μετατραπεί σε *τυπολατρία*, όταν το άτομο ισοπεδώσει τις φιλοδοξίες του και εγκαταλείψει κάθε προσπάθεια εξέλιξης. Ένας δεύτερος λόγος που τα άτομα επιλέγουν να παραμείνουν έννομα είναι η πεποίθηση ότι θα καταφέρουν να επιτύχουν τους στόχους τους, παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν (σ. 193). Οι εκφράσεις «ουδέν κακόν αμιγές καλού» και «κάθε εμπόδιο για καλό» περιγράφουν ικανοποιητικά την πεποίθηση αυτών των ατόμων. Τρίτον, αρκετά άτομα παραμένουν έννομα επειδή συνηθίζουν να κατηγορούν τους εαυτούς τους για τις κακοτυχίες της ζωής (σ. 222). Η φράση «Εγώ φταίω! Καλά να πάθω!» λειτουργεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να στρέφει τον θυμό εσωτερικά, χρεώνοντας την αποτυχία στο ίδιο το άτομο, παρά στο κοινωνικό σύστημα (σ. 191).

Η θεωρία του Merton έγινε αποδεκτή από την επιστημονική κοινότητα για τουλάχιστον δύο δεκαετίες από τότε που διατυπώθηκε. Ωστόσο, από το 1960 και μετά άρχισαν να εκφράζονται ενστάσεις σε εμπειρικό και θεωρητικό επίπεδο. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι οι περισσότερες κριτικές υπεραπλούστευσαν τη θεωρία του Merton, αδυνατώντας να κατανοήσουν ότι οι τύποι προσαρμογής αποτελούν μόνο *πιθανές* στάσεις των ατόμων απέναντι στους πολιτισμικά προσδιορισμένους σκοπούς και τα θεσμικά μέσα για την επίτευξή τους (Menard, 1995). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη σύγχυση ορισμένων επιστημόνων, οι οποίοι ανέμεναν να εκδηλώνονται άνομες συμπεριφορές κάθε φορά που τα άτομα έθεταν στόχους αλλά η κοινωνία αδυνατούσε να προσφέρει έννομα μέσα για την επίτευξή τους. Προφανώς, κάτι τέτοιο δεν είναι αναγκαίο να συμβεί, αφού τα άτομα πολλές φορές προσαρμόζονται στις κοινωνικές συνθήκες. Επιπλέον, υπάρχουν περιπτώσεις ατόμων που ενεργούν άνομα ενώ δεν

²⁴ Βλ. επίσης: Agnew, 1997, σ. 43-44.

έχουν κάποιο φιλόδοξο σχέδιο να επιτύχουν (το οποίο «θα δικαιολογούσε» μια τέτοια συμπεριφορά) ή παρά το γεγονός ότι η κοινωνία προσφέρει έννομους διαύλους για την επίτευξη των στόχων τους (Stinchcombe, 1964). Επομένως, ακόμα και αν η κοινωνική δομή εμφανίζει αναντιστοιχία μεταξύ «σκοπών» και «μέσων επίτευξης», μπορεί απλά να επηρεάσει, αλλά δεν θα καθορίσει τη συμπεριφορά του ατόμου. Ο Merton, για να αποφύγει τέτοιου είδους κριτικές στο έργο του, θα έπρεπε να είχε δώσει περισσότερη έμφαση στο άτομο (ως φορέα έννομης και άνομης δράσης) και στην αλληλεπίδρασή του με την «κοινωνική δομή» και την «κουλτούρα» (Marwah & Deflem, 2006, σ. 67-69).

Άλλο ένα σημείο, το οποίο δεν επιβεβαιώνεται ικανοποιητικά από τις έρευνες, είναι η υπόθεση του Merton ότι η πιθανότητα εκδήλωσης άνομης συμπεριφοράς είναι αντιστρόφως ανάλογη της κοινωνικής θέσης του ατόμου. Με άλλα λόγια, ο Merton θεωρούσε ότι τα άτομα που βρίσκονται στην κατώτερη κοινωνική τάξη είναι πιο πιθανόν να συμπεριφερθούν άνομα προσπαθώντας να εκπληρώσουν τις φιλοδοξίες τους και να επιτύχουν κοινωνική ανέλιξη, ενώ τα άτομα που βρίσκονται στην ανώτερη κοινωνική τάξη δεν έχουν άμεση ανάγκη να αποκτήσουν περισσότερα και, επομένως, παραμένουν έννομα. Ωστόσο, υπάρχουν έρευνες που αποδεικνύουν το αντίθετο. Κατά τον Mizguchi, οι εκδηλώσεις ανομίας διαφέρουν σημαντικά ανά κοινωνική τάξη, τόσο ως προς τη μορφή όσο και την ένταση (Mizguchi, 1964, σ. 130). Πράγματι, τα λεγόμενα εγκλήματα «λευκού κολάρου» (white-collar crimes), όπως είναι η διαφθορά, η δωροδοκία, οι εκβιασμοί, το ξέπλυμα βρώμικου χρήματος, η υπεξαίρεση χρημάτων, οι κομπίνες στα χρηματιστήρια, το ηλεκτρονικό έγκλημα, η παραβίαση των πνευματικών δικαιωμάτων κλπ. διαπράττονται συνήθως από άτομα υψηλής κοινωνικής θέσης²⁵. Επίσης, η αναπάντεχη επιτυχία κάποιων ατόμων, όπως επιχειρηματιών, ηθοποιών, τραγουδιστών, συγγραφέων και τζογαδόρων, είναι πιθανόν να τα οδηγήσει σε άνομες πράξεις εξαιτίας της αδυναμίας τους να διαχειριστούν τη νέα κατάσταση στην οποία βρέθηκαν (Smith & Razzell, 1975). Με τη θέση του Merton θα διαφωνούσε και ο Durkheim, ο οποίος πίστευε ότι τα μέλη της κατώτερης κοινωνικής τάξης τείνουν να περιορίζουν τις φιλοδοξίες τους και να αποθαρρύνονται από την εκπλήρωση των στόχων. Αντίθετα, τα μέλη της ανώτερης τάξης είναι πιθανότερο να συμπεριφέρονται

²⁵ Για περισσότερη ανάλυση σχετικά με τα εγκλήματα «λευκού κολάρου», βλ. ενδεικτικά: Sutherland, E. (1949). *White collar crime*. New York: Dryden Press και Van Slyke, S., Benson, M., & Cullen, F. (επιμ.) (2016). *The Oxford handbook of white-collar crime*. Oxford: Oxford University Press.

αλαζονικά, διότι αφενός θέλουν να διατηρήσουν τη θέση τους με κάθε δυνατό μέσο, αφετέρου έχουν καλλιεργήσει την εντύπωση ότι τα πάντα είναι εφικτά για εκείνα.

Σύμφωνα με έναν άλλον μελετητή, τον John Horton, το θεωρητικό μοντέλο του Merton για την ανομία διαφέρει ριζικά από εκείνο του Durkheim, διότι βασίζεται στην ιδιοτελή αντίληψη που έχουν τα άτομα της μεσαίας κοινωνικής τάξης στις Η.Π.Α. για την «επιτυχία» θεωρώντας άνομες τις κοινωνίες που θέτουν εμπόδια στις ατομικές φιλοδοξίες για κοινωνική καταξίωση (π.χ. στα μέσα για την απόκτηση πλούτου). Όμως, την εποχή που έγραφε ο Durkheim, δηλαδή από τα τέλη του 19^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, στην Ευρώπη θεωρούσαν άνομες ακριβώς αυτές τις κοινωνίες· του ατομισμού και της έλλειψης αλληλεγγύης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Horton (1964), «η ανομία έχει θεσμοποιηθεί» (σ. 286) και «η μεγιστοποίηση των ευκαιριών για επιτυχία δεν θα δώσει τέλος στην ανομία» (σ. 295). Επιπλέον, η διαφορετική αντίληψη που έχει ο Merton από τον Durkheim για την ανομία αποκαλύπτει ότι «η κοινωνιολογική σκέψη επηρεάζεται από τη συγκεκριμένη ιστορική θέση του κοινωνιολόγου» (σ. 284).

Η κριτική αυτή «ανοίγει τον ασκό του Αιόλου» και για ένα πλήθος άλλων επιστημάνσεων σχετικά με τον προσδιορισμό των «πολιτισμικών σκοπών» και των «θεσμικών μέσων επίτευξης». Ειδικότερα, οι δύο αυτές έννοιες είναι ασαφείς για να λειτουργήσουν σε εμπειρικό επίπεδο και να ανιχνεύσουν την ανομία (Lemert, 1964). Πρώτον, οι «πολιτισμικά προσδιορισμένοι σκοποί» είναι πολλοί και η αποδοχή τους διαφέρει ανάλογα με τη θέση του ατόμου στην κοινωνική πυραμίδα (Bernard, 1984). Δεύτερον, ακόμα και αν καταγραφούν τα «θεσμοθετημένα μέσα επίτευξης» για κάθε σκοπό, θα πρέπει σίγουρα να εξεταστεί το ενδεχόμενο εάν κάποιες κοινωνικές ομάδες αποκλείονται συστηματικά από τα έννομα κανάλια δράσης (Rubinstein, 2001, σ. 49). Τρίτον, η θεωρία του Merton αδυνατεί να προσδιορίσει ποιες συμπεριφορές είναι αίτιο ή αποτέλεσμα της ανομίας (Lindersmith & Gagnon, 1964). Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο Merton προσπάθησε να αποφορτίσει τη θεωρία του από κάθε ηθική κρίση (value-free), με αποτέλεσμα τα όρια μεταξύ «φυσιολογικού» και «παθολογικού», «ηθικού» και «ανήθικου» να είναι δυσδιάκριτα (Orrù, 1987, σ. 138).

Σχετικά με τους πέντε τύπους προσαρμογής, ο Gouldner (1970) παρατηρεί ότι ενώ ο Merton επιμένει στο ζήτημα της αποδοχής ή απόρριψης των «πολιτισμικά προσδιορισμένων σκοπών» και των «θεσμοθετημένων μέσων επίτευξης», εν τούτοις απαλλάσσει γρήγορα τον αναγνώστη από την ιδιαίτερη έννοια της «επανάστασης», στην οποία απορρίπτονται προσδιορισμένοι σκοποί και προσφερόμενα μέσα επίτευξης με ταυτόχρονη αντικατάσταση από άλλους σκοπούς και άλλα μέσα (σ. 427). Σύμφωνα

με τον Albert Cohen και τη θεωρία της υποκοουλτούρας (subcultural theory), οι νεανικές παραβατικές συμμορίες απορρίπτουν τους επιθυμητούς πολιτισμικούς σκοπούς και τα αποδεκτά μέσα επίτευξης της μεσαίας κοινωνικής τάξης, αντικαθιστώντας τα με αξίες και πρότυπα του υποπολιτισμού. Η «επαναστατική» δράση αυτών των συμμοριών (που περιλαμβάνει βανδαλισμούς, μικροκλοπές, αγυρτεία κλπ.) δεν αποσκοπεί στο χρηματικό κέρδος, αλλά κυρίως στην αναγνώριση και την απόκτηση γοήτρου μεταξύ των μελών της ομάδας (Cohen, 1955). Επίσης, ενδιαφέρουσα είναι και η επισήμανση του Marco Orrù (1987) σχετικά με τον τρόπο που αρχικά ο Merton αντιλαμβανόταν την ανομία. Πιο συγκεκριμένα, ως ανομία θεωρούσε το αποτέλεσμα της ανισορροπίας στο οποίο οι πολιτισμικά προσδιορισμένοι σκοποί υπερεκτιμώνται έναντι των θεσμικών μέσων επίτευξης. Αυτό μαρτυρά ότι ο Merton αρχικά αντιλαμβανόταν ως άνομο τύπο προσαρμογής μονάχα την *καινοτομία* (σ. 122). Η *τυπολατρία* και εν μέρει ο *αναχωρητισμός* θεωρούνταν εκδηλώσεις παθητικής «συμμόρφωσης» των ατόμων στα μέσα που προσφέρει η κοινωνία για την επίτευξη των φιλοδοξιών τους. Μολονότι στη συνέχεια ανασκεύασε τη θεωρία του προσθέτοντας τους υπόλοιπους τύπους προσαρμογής, η *καινοτομία* εξακολουθεί να αποτελεί τον πιο ενδιαφέροντα τύπο ανομίας για τους εγκληματολόγους στη μελέτη της παρέκκλισης και του εγκλήματος.

Συνοψίζοντας, οι Marwah και Deflem στο άρθρο τους *Revisiting Merton: Continuities in the theory of anomie-and-opportunity structures* (2006) προτείνουν τέσσερις τρόπους βελτίωσης της θεωρίας του Merton. Πρώτον, η πρόσβαση σε έννομα ή άνομα μέσα επίτευξης δεν συνεπάγεται απαραίτητα ότι το άτομο θα κάνει χρήση αυτών προκειμένου να ικανοποιήσει τις φιλοδοξίες του. Ο ρόλος της ατομικής δράσης οφείλει επομένως να αναβαθμιστεί, όπως εισηγείται και ο Porroa (1989). Δεύτερον, το θεωρητικό μοντέλο του Merton βασίζεται στις πιθανότητες, όπως άλλωστε και τα περισσότερα στις κοινωνικές επιστήμες. Αυτό σημαίνει ότι η αναντιστοιχία μεταξύ των «πολιτισμικά προσδιορισμένων σκοπών» και των «θεσμικά προσφερόμενων μέσων επίτευξης» απλώς αυξάνει την πιθανότητα να εκδηλωθούν άνομες συμπεριφορές εντός του κοινωνικού περιβάλλοντος, αλλά δεν αποτελεί αναγκαία συνθήκη. Τρίτον, οι πέντε τύποι προσαρμογής (η συμμόρφωση, η καινοτομία, η τυπολατρία, ο αναχωρητισμός και η επανάσταση) χρειάζονται επανεξέταση σχετικά με το αν προκαλούν έννομες ή άνομες αποκρίσεις. Η *τυπολατρία* κυρίως, αλλά και ο *αναχωρητισμός* (με την έννοια του ασκητισμού και της παραίτησης από τα κοινά) αποτελούν κλασικές περιπτώσεις προσαρμογής που άλλοτε θεωρούνται άνομες και άλλοτε έννομες ως εκδηλώσεις «υπερ-συμμόρφωσης» στις επιταγές της κοινωνίας. Η χρήση του όρου *επανάσταση*

ήταν προβληματική από την αρχή της σύλληψης του μοντέλου, ενώ ο όρος *καινοτομία* εξακολουθεί να σχετίζεται καλύτερα με την ανομία. Τέλος, απαιτείται περισσότερη διερεύνηση όσον αφορά τη συσχέτιση των «τύπων προσαρμογής» με την κοινωνική δομή, την παρέκκλιση και το έγκλημα (Marwah & Deflem, 2006, σ. 71-72).

1.2.4. Talcott Parsons

Ο Talcott Parsons είναι από τους πρώτους κοινωνικούς επιστήμονες που επιχείρησαν να αναμορφώσουν τη θεωρία του Merton περί ανομίας και παρέκκλισης μέσα από το έργο του *The social system* (1951/1991). Το θεωρητικό μοντέλο του Parsons μοιάζει με εκείνο του Merton, με τη διαφορά ότι λαμβάνει υπόψη τρεις παραμέτρους: i) τη *δράση* των ατόμων, δηλαδή εάν είναι ενεργητική (δίνοντας έμφαση στην επίτευξη των σκοπών) ή παθητική (δίνοντας έμφαση στα διαθέσιμα θεσμικά μέσα)· ii) το *κίνητρο* της δράσης (συμμόρφωση ή αποξένωση), δηλαδή την πρόθεση του εαυτού (ego) να διατηρήσει ή όχι καλές σχέσεις με τους άλλους (alter) και την κοινωνία· και iii) την *κατεύθυνση* της δράσης, δηλαδή εάν στρέφεται στα «κοινωνικά αντικείμενα» (social objects)²⁶ ή στα κοινωνικά πρότυπα. Οι τρεις αυτές μεταβλητές (η δράση, το κίνητρο και η κατεύθυνση), όταν πλεονάζουν ή υπολείπονται των προσδοκιών που απορρέουν από τους κοινωνικούς ρόλους, δημιουργούν ένα νέο θεωρητικό μοντέλο με τις εξής οκτώ άνομες αποκρίσεις: i) κυριαρχία, ii) επιβολή, iii) υποταγή, iv) τελειοθηρία, v) επιθετικότητα, vi) ασυμμόρφωτη συμπεριφορά, vii) ανεξαρτησία και viii) διαφυγή²⁷ (Πίνακας 1.4).

²⁶ «Κοινωνικό αντικείμενο» (social object), σύμφωνα με τον Parsons, είναι ο εαυτός (ego), κάποιο άλλο άτομο (alter) ή συλλογικότητα (collectivity) (Parsons, 1951/1991, σ. 2).

²⁷ Οι αντίστοιχοι όροι στα αγγλικά είναι: i) dominance, ii) compulsive enforcement, iii) submission, iv) perfectionistic observance, v) aggressiveness, vi) incorrigibility, vii) compulsive independence, viii) evasion.

Πίνακας 1.4. Οι οκτώ τύποι παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς κατά τον Parsons

Ενεργητικότητα (έμφαση στους σκοπούς)			Παθητικότητα (έμφαση στα μέσα)	
Επικράτηση της συμμόρφωσης	Καταναγκαστική συμπεριφορά		Καταναγκαστική συναίνεση	
	Κοινωνικά αντικείμενα	Κοινωνικά πρότυπα	Κοινωνικά αντικείμενα	Κοινωνικά πρότυπα
	Κυριαρχία	Καταναγκαστική επιβολή	Υποταγή	Τελειοθηρική τήρηση
Επικράτηση της αποξένωσης	Επαναστατικότητα		Απόσυρση	
	Κοινωνικά αντικείμενα	Κοινωνικά πρότυπα	Κοινωνικά αντικείμενα	Κοινωνικά πρότυπα
	Επιθετικότητα	Ασυμμόρφωτη συμπεριφορά	Καταναγκαστική ανεξαρτησία	Διαφυγή

Σημείωση: Αναδημοσίευση από το βιβλίο «The social system» του T. Parsons, 1951/1991, Πίνακας 4, σ. 176. © Routledge.

Αναλυτικότερα, όταν επικρατεί το κίνητρο της *συμμόρφωσης* και το άτομο ενδιαφέρεται να διατηρήσει τις σχέσεις του με τα άλλα κοινωνικά αντικείμενα, μπορεί: i) να συμπεριφερθεί ενεργητικά, προκειμένου να *κυριαρχήσει* στους άλλους και να τους αναγκάσει να εκπληρώσουν τις προσδοκίες του, ή ii) να επιλέξει την παθητικότητα και να *υποταχθεί* στις επιθυμίες των άλλων, ώστε να μη θέσει σε κίνδυνο τις σχέσεις του. Αντίστοιχα, όταν το άτομο ενδιαφέρεται για τα κοινωνικά πρότυπα, μπορεί είτε: i) να συμπεριφερθεί ενεργητικά και να *επιβάλλει* στους άλλους την εφαρμογή των κανόνων, ή ii) να συμπεριφερθεί *τελειοθηρικά*, αναγκάζοντας τον εαυτό του να τηρήσει πιστά το κανονιστικό πρότυπο της κοινωνίας. Σύμφωνα με το μοντέλο του Merton, η *κυριαρχία* και η *επιβολή* διακρίνονται από έναν *καταναγκασμό* και αντιστοιχούν στην *καινοτομία*, ενώ η *υποταγή* και η *τελειοθηρική τήρηση* εμπεριέχουν το στοιχείο της *συναίνεσης* και αντιστοιχούν στην *τυπολατρία*.

Στον αντίποδα, όταν επικρατεί το κίνητρο της *αποξένωσης* και το άτομο δεν ενδιαφέρεται να διατηρήσει σχέσεις με τα άλλα κοινωνικά αντικείμενα, μπορεί: i) να ενεργήσει *επιθετικά*, να διαπληκτιστεί μαζί τους και να διαρρήξει τους κοινωνικούς δεσμούς, αρκεί να εξυπηρετήσει τους σκοπούς του, ή ii) να επιλέξει την παθητικότητα και να *ανεξαρτητοποιηθεί* από τις όποιες προσδοκίες του προκαλεί το κοινωνικό περιβάλλον. Αντίστοιχα, όταν το άτομο δεν ενδιαφέρεται για τα κοινωνικά πρότυπα, μπορεί είτε: i) να εκδηλώσει *ασυμμόρφωτη συμπεριφορά*, ενεργώντας απροσάρμοστα, σύμφωνα με τις δικές του αρχές και πεποιθήσεις, ή ii) να έχει τάσεις *διαφυγής*, επειδή θεωρεί ότι η απαξίωση προς τα κανονιστικά πρότυπα μπορεί να επιφέρει δυσμενείς κυρώσεις. Σύμφωνα με το μοντέλο του Merton, η *επιθετικότητα* και η *ασυμμόρφωτη*

συμπεριφορά είναι στοιχεία επαναστατικότητας και αντιστοιχούν στην επανάσταση, ενώ η ανεξαρτησία και η διαφυγή είναι χαρακτηριστικά της απόσυρσης και αντιστοιχούν στον αναχωρητισμό. Η έννοια της συμμόρφωσης, έτσι όπως ορίστηκε από τον Merton, προϋποθέτει μια ισορροπημένη κατάσταση αλληλεπίδρασης, τόσο με τα «κοινωνικά αντικείμενα» όσο και με τα «κοινωνικά πρότυπα» (Parsons, 1951/1991, σ. 175-177).

1.2.5. Robert Dubin

Στο άρθρο *Deviant behavior and social structure: Continuities in social theory* (1959), ο Robert Dubin διεύρυνε το θεωρητικό μοντέλο των πέντε τύπων προσαρμογής του Merton σε δεκαπέντε, εκδηλώνοντας ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την καινοτομία και την τυπολατρία. Ο Dubin παρατήρησε ότι οι άλλοι τρεις τύποι προσαρμογής, δηλαδή η συμμόρφωση, ο αναχωρητισμός και η επανάσταση, παρουσιάζουν συμφωνία στην αποδοχή, απόρριψη ή αντικατάσταση των «πολιτισμικά προσδιορισμένων σκοπών» και των «θεσμικών μέσων». Η συμμόρφωση, δηλαδή, προϋποθέτει την αποδοχή των σκοπών και μέσων, ο αναχωρητισμός την απόρριψη και η επανάσταση την απόρριψη και αντικατάσταση. Επομένως, το ενδιαφέρον του επικεντρώθηκε στην καινοτομία και την τυπολατρία, διότι εμφανίζουν μονόπλευρη συμφωνία, είτε στους «πολιτισμικά προσδιορισμένους σκοπούς» (καινοτομία) είτε στα «θεσμικά μέσα» (τυπολατρία). Παράλληλα, ο Dubin επεσήμανε την ανάγκη προσθήκης του όρου «θεσμικά πρότυπα» στο μοντέλο που επεξεργάστηκε, διότι πίστευε ότι η συμπεριφορά των ατόμων, πέρα από την αποδοχή, απόρριψη ή αντικατάσταση των «σκοπών» και των «θεσμικών μέσων», επηρεάζεται σημαντικά και από την υποκειμενική πρόσληψη των θεσμικών προτύπων (δηλαδή των προβλεπόμενων κανόνων δράσης). Τα «θεσμικά πρότυπα» αναφέρονται στους γενικούς κανόνες που ορίζουν τις νόμιμες συμπεριφορές, ενώ τα «θεσμικά μέσα» στην πραγματική συμπεριφορά (στον πραγματικό τρόπο δράσης) του ατόμου κατά την επιδίωξη των στόχων του. Το αναθεωρημένο μοντέλο του Dubin, με τους δεκαπέντε τύπους προσαρμογής²⁸, παρουσιάζεται παρακάτω με τις απαραίτητες επεξηγήσεις και με παραδείγματα (Πίνακας 1.5).

²⁸ Οι αντίστοιχοι όροι στα αγγλικά είναι: i) conformity, ii) institutional invention, iii) normative invention, iv) operating invention, v) intellectual invention, vi) organization invention, vii) social movement, viii) levelling of aspirations, ix) institutional moralist, x) organization automaton, xi) demagogue, xii) normative opportunist, xiii) means opportunist, xiv) retreatism, xv) rebellion. Ο Dubin αναφέρει σε υποσημείωση ότι υπάρχουν 27 λογικοί συνδυασμοί που μπορούν να προκύψουν από την «αποδοχή», «απόρριψη» και «αντικατάσταση» των «πολιτισμικών σκοπών», «θεσμικών προτύπων» και «θεσμικών μέσων»· ωστόσο, το ερευνητικό του ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στη συμμόρφωση και στους δεκατέσσερις τύπους «ενεργούς παρεκκλίνουσας προσαρμογής» (Dubin, 1959, σ. 149).

Πίνακας 1.5. Οι δεκαπέντε τύποι προσαρμογής κατά τον Dubin

	Πολιτισμικοί σκοποί	Θεσμικά πρότυπα	Θεσμικά μέσα
Συμμόρφωση	+	+	+
Συμπεριφορική καινοτομία			
Θεσμική επινόηση	+	±	±
Κανονιστική επινόηση	+	±	+
Λειτουργική επινόηση	+	+	±
Καινοτομία αξιών			
Διανοητική επινόηση	±	+	+
Οργανωτική επινόηση	±	±	+
Κοινωνικό κίνημα	±	+	±
Συμπεριφορική τυπολατρία			
Ισοπέδωση φιλοδοξιών	-	+	+
Θεσμικός ηθικολόγος	-	+	-
Διοικητικό ρομπότ	-	-	+
Τυπολατρία αξιών			
Δημαγωγός	+	-	-
Κανονιστικός καιροσκόπος	+	-	+
Καιροσκόπος μέσων	+	+	-
Αναχωρητισμός	-	-	-
Επανάσταση	±	±	±

Σημείωση: Όπου (+) σημαίνει "αποδοχή", (-) σημαίνει "απόρριψη" και (±) σημαίνει "απόρριψη και αντικατάσταση (ενεργητική απόρριψη)". Αναδημοσίευση από το άρθρο «Deviant behavior and social structure: Continuities in social theory» του R. Dubin, 1959, *American Sociological Review*, 24(2), σ. 149. © American Sociological Association.

Κατ' αρχάς, οι τρεις τύποι προσαρμογής: *συμμόρφωση*, *αναχωρητισμός* και *επανάσταση* συμφωνούν με το αρχικό μοντέλο του Merton και, επομένως, δεν χρήζουν περαιτέρω ανάλυσης.

Όσον αφορά την *καινοτομία*, ο Dubin κάνει διάκριση σε δύο ομάδες τύπων προσαρμογής: i) τη συμπεριφορική καινοτομία («behavioral innovation») και ii) την καινοτομία αξιών («value innovation»). Στη συμπεριφορική καινοτομία, τα άτομα αποδέχονται τους «πολιτισμικούς σκοπούς», αλλά αντικαθιστούν θεσμικά «πρότυπα» ή «μέσα». Οι δράσεις είναι ανατρεπτικές και περιλαμβάνουν τη *θεσμική επινόηση*, την *κανονιστική επινόηση* και τη *λειτουργική επινόηση*.

- *Θεσμική επινόηση*: Τα άτομα αποδέχονται τους «πολιτισμικούς σκοπούς» και αντικαθιστούν τα θεσμικά «πρότυπα» και «μέσα», με αποτέλεσμα να εμφανίζονται νέα πρότυπα νομιμότητας και συμπεριφοράς. Ένα παράδειγμα θεσμικής επινόησης, που καθιερώθηκε μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο με πρωτοβουλία της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας και του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, αποτελεί η ρητή υποχρέωση του εργοδότη να σέβεται τον εργαζόμενο και να παρέχει ασφάλεια στον χώρο εργασίας (Dubin, 1959, σ. 150).

- *Κανονιστική επινόηση*: Τα άτομα αντικαθιστούν τα «θεσμικά πρότυπα», αλλά αποδέχονται τους «πολιτισμικούς σκοπούς» και τα «θεσμικά μέσα». Στην κανονιστική επινόηση, δηλαδή, εισάγονται νέοι κανόνες σε ένα πεπαλαιωμένο θεσμικό περιβάλλον, χωρίς όμως να αμφισβητούνται οι πολιτισμικοί σκοποί και τα υπάρχοντα θεσμικά μέσα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι αγώνες ταχύτητας με «πειραγμένα» οχήματα (hot-rodding και drag racing). Μολονότι αρχικά θεωρήθηκαν επικίνδυνο και μη-αποδεκτό είδος αθλήματος, τελικά οι εν λόγω αγώνες νομιμοποιήθηκαν σε συγκεκριμένους αυτοκινητοδρόμους των Η.Π.Α. υπό αστυνομική επιτήρηση (Dubin, 1959, σ. 151).
- *Λειτουργική επινόηση*: Τα άτομα αντικαθιστούν τα «θεσμικά μέσα», αλλά αποδέχονται τους «πολιτισμικούς σκοπούς» και τα «θεσμικά πρότυπα». Στη λειτουργική επινόηση τα άτομα συμπεριφέρονται «εναλλακτικά» χωρίς όμως να προσβάλλουν τους πολιτισμικούς σκοπούς ή τα πρότυπα της κοινωνίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα λειτουργικής επινόησης είναι οι τάσεις της μόδας στα ρούχα που συχνά θεωρούνται εκκεντρικές, αλλά δεν καταργούν τον βασικό σκοπό της ένδυσης, ο οποίος είναι η κάλυψη του σώματος (Dubin, 1959, σ. 152).

Στην καινοτομία αξιών, οι «πολιτισμικοί σκοποί» αντικαθίστανται, ωστόσο γίνονται αποδεκτά τα θεσμικά «πρότυπα» ή «μέσα». Η καινοτομία αξιών είναι λίγο ασυνήθιστη, καθώς εμφανίζεται μόνο όταν γίνονται μεγάλες αλλαγές στην κοινωνία, όπου μια μερίδα ατόμων γίνονται εκφραστές νέου πολιτισμού, ενώ η πλειοψηφία παραμένει προσκολλημένη σε παραδοσιακές ιδέες και αντιλήψεις. Η καινοτομία αξιών περιλαμβάνει τη *διανοητική επινόηση*, την *οργανωτική επινόηση* και τα *κοινωνικά κινήματα*.

- *Διανοητική επινόηση*: Τα άτομα αποδέχονται τα «θεσμικά πρότυπα» και τα «θεσμικά μέσα», αλλά αντικαθιστούν τους «πολιτισμικούς σκοπούς». Στην ιστορία των επιστημών υπάρχουν πολλά παραδείγματα επαναπροσδιορισμού των στόχων. Ενδεικτικά, ο Copernicus το 1543 υποστήριξε την ηλιοκεντρική θεωρία, ότι η Γη και τα άλλα σώματα του ηλιακού συστήματος περιστρέφονται γύρω από τον ήλιο, σε αντίθεση με τη μέχρι τότε γεωκεντρική αντίληψη που ήθελε τη Γη ακίνητη και κέντρο του κόσμου. Αντίστοιχα, στην ψυχιατρική, ο Freud μελέτησε τον ρόλο του ασυνειδήτου στην ανθρώπινη συμπεριφορά, αναθεωρώντας (το 1899) την επικρατούσα άποψη ότι ο άνθρωπος μπορεί με τη

λογική να ελέγξει τη συμπεριφορά του και τη σχέση του με τον κόσμο. Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, η διανοητική επινόηση κατά κανόνα κερδίζει την αποδοχή του κοινωνικού σώματος, παρά τις αρχικές αντιδράσεις που μπορεί να προκαλέσει (Dubin, 1959, σ. 154).

- *Οργανωτική επινόηση*: Τα άτομα αποδέχονται τα «θεσμικά μέσα», αλλά αντικαθιστούν τους «πολιτισμικούς σκοπούς» και τα «θεσμικά πρότυπα» δημιουργώντας μια νέα οργανωτική δομή (σκοπών και κανόνων). Χαρακτηριστικό παράδειγμα οργανωτικής επινόησης που οδήγησε στη δημιουργία μιας νέας δομής είναι η σύσταση της Πολεμικής Αεροπορίας ως ανεξάρτητο σώμα των Ενόπλων Δυνάμεων. Αρχικά, η αεροπορία ήταν ένα βοηθητικό τμήμα του Στρατού Ξηράς που παρείχε καλύτερο οπτικό πεδίο στην παρακολούθηση των εχθρών. Όμως, κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά, οι αερομαχίες και η κατάρριψη εχθρικών αεροσκαφών ανέδειξαν τη σπουδαιότητα της Πολεμικής Αεροπορίας. Αυτό είχε ως συνέπεια την αναβάθμιση της Αεροπορίας Στρατού από επικουρικό τμήμα σε αυτοτελές σώμα αντίστοιχης αξίας με το Πολεμικό Ναυτικό και τον Στρατό Ξηράς (Dubin, 1959, σ. 155).
- *Κοινωνικά κινήματα*: Εμφανίζονται όταν τα άτομα αντικαθιστούν τους «πολιτισμικούς σκοπούς» και τα «θεσμικά μέσα», αλλά αποδέχονται τα «θεσμικά πρότυπα». Το φεμινιστικό κίνημα, που αναπτύχθηκε τον 19^ο αιώνα και κορυφώθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1970, είχε σκοπό την ουσιαστική ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών – γεγονός το οποίο σηματοδότησε την έκδηλη αντικατάσταση των υπαρχόντων πολιτισμικών σκοπών και θεσμικών μέσων, με σεβασμό ωστόσο στα θεσμικά πρότυπα και τη νομιμότητα. Ομοίως, το κίνημα για τα δικαιώματα των μαύρων ερμηνεύεται με τον ίδιο τύπο προσαρμογής. Οι μαύροι επεδίωξαν νέους πολιτισμικούς σκοπούς, όπως την ίση μεταχείριση με τους λευκούς σε θέματα εργασίας, στέγασης, ψήφου και μόρφωσης. Η επίτευξη των νέων πολιτισμικών σκοπών και οι προσπάθειες αλλαγής των θεσμικών μέσων πραγματοποιήθηκαν εντός των καθιερωμένων θεσμικών προτύπων της κοινωνίας (Dubin, 1959, σ. 156).

Αντίστοιχα και για την *τυπολατρία*, ο Dubin διακρίνει δύο ομάδες τύπων προσαρμογής: i) τη συμπεριφορική τυπολατρία («behavioral ritualism») και ii) την τυπολατρία αξιών («value ritualism»). Στη συμπεριφορική τυπολατρία, τα άτομα απορρίπτουν τους «πολιτισμικούς σκοπούς», αλλά αποδέχονται τα θεσμικά «πρότυπα»

ή «μέσα». Το χαρακτηριστικό των ατόμων που εμπίπτουν σε αυτήν την κατηγορία προσαρμογής είναι η υπερ-συμμόρφωση στην κοινωνία. Η συμπεριφορική τυπολατρία περιλαμβάνει *ισοπέδωση φιλοδοξιών, θεσμικούς ηθικολόγους και διοικητικά ρομπότ*.

- *Ισοπέδωση φιλοδοξιών*: Πρόκειται για τη συνηθισμένη περίπτωση όπου τα άτομα απορρίπτουν τους «πολιτισμικούς σκοπούς», αλλά αποδέχονται τα θεσμικά «πρότυπα» και «μέσα». Η ισοπέδωση φιλοδοξιών που προτείνει ο Dubin αντανakλά απόλυτα την *τυπολατρία* του Merton. Η ισοπέδωση των φιλοδοξιών συμβάλλει στη διαιώνιση του κοινωνικού συστήματος και πιο συχνά συναντάται στα μέλη της κατώτερης-μεσαίας κοινωνικής τάξης (Dubin, 1959, σ. 157).
- *Θεσμικός ηθικολόγος*: Τα άτομα απορρίπτουν «πολιτισμικούς σκοπούς» και «θεσμικά μέσα», αλλά αποδέχονται τα «θεσμικά πρότυπα». Οι κληρικοί και οι στρατιωτικοί μπορεί να εμπίπτουν στην ομάδα των θεσμικών ηθικολόγων, διότι υποχρεούνται να παραμένουν πιστοί στα θεσμικά πρότυπα, ακόμη και όταν οι ίδιοι απορρίπτουν τους πολιτισμικούς σκοπούς και τα θεσμικά μέσα επίτευξης. Ο θεσμικός ηθικολόγος υπερασπίζεται τα θεσμικά πρότυπα συμπεριφοράς με τίμημα τη συνειδητή αλλοτρίωση του εαυτού του (Dubin, 1959, σ. 157).
- *Διοικητικό ρομπότ*: Τα άτομα απορρίπτουν «πολιτισμικούς σκοπούς» και «θεσμικά πρότυπα», αλλά αποδέχονται τα «θεσμικά μέσα». Πρόκειται για περιπτώσεις ατόμων που ενεργούν πάντα σύμφωνα με τις οδηγίες, χωρίς να ακολουθούν ένα γενικά παραδεκτό πρότυπο αξιών ή κανόνων. Σε αυτήν την κατηγορία περιλαμβάνονται οι γραφειοκράτες στις δημόσιες υπηρεσίες, οι αυστηρά προβλεπόμενοι φαντάροι και οι πειθήνιοι εργαζόμενοι. Το διοικητικό ρομπότ είναι πάντα πρόθυμο να αλλάξει τον τρόπο που ενεργεί, ώστε να συμφωνεί με τις εκάστοτε συνθήκες νομιμότητας (Dubin, 1959, σ. 158).

Στην τυπολατρία αξιών, οι «πολιτισμικοί σκοποί» γίνονται αποδεκτοί, ωστόσο απορρίπτονται τα θεσμικά «πρότυπα» ή «μέσα». Στην τυπολατρία αξιών, τα άτομα αποκρύπτουν τις πραγματικές προθέσεις τους και υποκρίνονται στο κοινωνικό σώμα ότι παραμένουν ηθικά. Η ομάδα αυτή περιλαμβάνει τους *δημαγωγούς, κανονιστικούς καιροσκόπους και καιροσκόπους μέσων*. Οι συγκεκριμένες κατηγορίες προσαρμογής θεωρήθηκαν από τον Dubin ως μέρος της τυπολατρίας αξιών, παρ' όλο που κατά τον Merton είναι περιπτώσεις *καινοτομίας*.

- *Δημαγωγός*: Τα άτομα που εμπίπτουν σε αυτήν την κατηγορία αποδέχονται τους «πολιτισμικούς σκοπούς», αλλά απορρίπτουν θεσμικά «πρότυπα» και «μέσα». Ο δημαγωγός εκμεταλλεύεται τους πολιτισμικούς σκοπούς και την ισχύ που έχουν στην κοινωνία, για να εξυπηρετήσει τα συμφέροντά του με κάθε μέσο. Η λαϊκή ρήση «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα» περιγράφει απόλυτα τους δημαγωγούς, οι οποίοι συναντώνται συχνά στον χώρο της πολιτικής (Dubin, 1959, σ. 160).
- *Κανονιστικός καιροσκόπος*: Τα άτομα αυτά αποδέχονται τους «πολιτισμικούς σκοπούς» και τα «θεσμικά μέσα», αλλά απορρίπτουν τα «θεσμικά πρότυπα». Ο κανονιστικός καιροσκόπος επιλέγει προσωρινά να απορρίψει τα θεσμικά πρότυπα προκειμένου να εξυπηρετήσει τα συμφέροντά του. Μετά την κρίση, ο κανονιστικός καιροσκόπος συνήθως ακολουθεί τον τύπο της *συμμόρφωσης* – όπως ορίζεται από τον Merton. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα κανονιστικού καιροσκόπου είναι όσοι περιστασιακά δραστηριοποιούνται ή καταφεύγουν στην «γκρίζα αγορά»²⁹ (Dubin, 1959, σ. 160).
- *Καιροσκόπος μέσων*: Τα άτομα αυτής της κατηγορίας αποδέχονται τους «πολιτισμικούς σκοπούς» και τα «θεσμικά πρότυπα», αλλά απορρίπτουν τα «θεσμικά μέσα». Οι καιροσκόποι μέσων αποφεύγουν τους τυπικούς και πιο δύσκολους τρόπους επίτευξης των στόχων και εκμεταλλεύονται όποιο μέσο εξυπηρετεί καλύτερα τα συμφέροντά τους. Ως καιροσκόποι, συμπεριφέρονται συγκυριακά με αυτόν τον τρόπο και συνήθως δικαιολογούν τις πράξεις τους υποστηρίζοντας ότι είναι στα πλαίσια της νομιμότητας. Οι καιροσκόποι μέσων εμφανίζονται σε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Παραδείγματος χάριν, το στέλεχος μιας επιχείρησης, ένας γιατρός, δικηγόρος, δάσκαλος, τεχνίτης ή ελεύθερος επαγγελματίας μπορεί να κοστολογήσει σημαντικά υψηλότερα την εργασία, το αγαθό ή τις υπηρεσίες που προσφέρει, όπως στην περίπτωση αισχροκέρδειας, ή να υπεκφεύγει των αρμοδιοτήτων του, όπως στην περίπτωση της αργομισθίας (Dubin, 1959, σ. 161).

²⁹ Στην «γκρίζα αγορά» τα αγαθά είναι νόμιμα, αλλά διακινούνται εκτός των εγκεκριμένων δικτύων, χωρίς φορολογία, και σε χαμηλότερες τιμές (π.χ. μέσω internet ή πλανόδιων πωλητών). Η διαφορά της «γκρίζας» από τη «μαύρη αγορά» είναι ότι στη δεύτερη η διακίνηση συγκεκριμένων αγαθών και υπηρεσιών απαγορεύεται αυστηρά από το κράτος (π.χ. πλαστών ή κλεμμένων αντικειμένων, όπλων, ναρκωτικών, σεξουαλικών υπηρεσιών που προέρχονται από εμπορία ανθρώπων), γι' αυτό και οι τιμές τους μπορεί να είναι πολύ υψηλές.

Μολονότι ο Robert Dubin και ο Talcott Parsons επεξεργάστηκαν αρκετά τη θεωρία του Merton, τελικά δεν επέτυχαν μια ηχηρή συνεισφορά στην ερμηνεία των φαινομένων ανομίας· και αυτό μάλλον οφείλεται στα δαιδαλώδη θεωρητικά μοντέλα πολλαπλών τύπων προσαρμογής που ανέπτυξαν.

1.2.6. Robert Agnew

Οι κοινωνιολογικές θεωρίες που διατυπώθηκαν και παρουσιάστηκαν μέχρι τώρα για την ανομία επικεντρώθηκαν κυρίως στο μακρο-κοινωνιολογικό επίπεδο και στη σχέση του ατόμου με την κοινωνία (βλ. Durkheim, de Grazia, Merton, Parsons, Dubin). Ο Robert Agnew, στο άρθρο του *Foundation for a general strain theory of crime and delinquency* (1992), μετέφερε το σημείο εστίασης στο μικρο-κοινωνιολογικό επίπεδο αναπτύσσοντας τη «γενική θεωρία πίεσης» (general strain theory), η οποία «επικεντρώνεται στο άτομο και στο άμεσο κοινωνικό του περιβάλλον» (σ. 48) και λειτουργεί συμπληρωματικά με τη θεωρία της ανομίας (anomie/strain theory) για να εξηγήσει την παρέκκλιση και το έγκλημα.

Σύμφωνα με τον Agnew και τη «γενική θεωρία πίεσης», οι κακές κοινωνικές σχέσεις προκαλούν στα άτομα αρνητικά συναισθήματα (όπως: άγχος, απογοήτευση, και κυρίως θυμό), τα οποία με τη σειρά τους «πιέζουν» (ωθούν) ορισμένα από αυτά στην παραβατικότητα. Ειδικότερα, οι κυριότεροι τύποι πίεσης που οφείλονται στις «αρνητικές σχέσεις με τους άλλους»³⁰ είναι οι εξής τρεις: i) η παρεμπόδιση ή αδυναμία επίτευξης θετικών στόχων, ii) η απώλεια ή ο κίνδυνος απώλειας θετικών κινήτρων και iii) η ύπαρξη ή ο κίνδυνος ύπαρξης αρνητικών κινήτρων³¹ (Agnew, 1992, σ. 50).

Πιο αναλυτικά, η παρεμπόδιση ή αδυναμία επίτευξης θετικών στόχων σημαίνει ότι το άτομο δυσκολεύεται, εξαιτίας διαφόρων κοινωνικών παραγόντων, να επιτύχει τους στόχους που θεωρεί επιθυμητούς. Για παράδειγμα, τα άτομα της κατώτερης κοινωνικής τάξης πιέζονται προσπαθώντας να βελτιώσουν την οικονομική τους κατάσταση· τα άτομα της μεσαίας ή ανώτερης κοινωνικής τάξης πιέζονται για να διατηρήσουν τη θέση τους ή για να αποκτήσουν περισσότερο κοινωνικό γόητρο· ενώ

³⁰ Ο Agnew (1992) ορίζει ως «αρνητικές σχέσεις με τους άλλους» (negative relationships with others) τις «σχέσεις στις οποίες το άτομο δεν αντιμετωπίζεται όπως αυτό θέλει να αντιμετωπιστεί» (σ. 48).

³¹ Οι αντίστοιχοι όροι στα αγγλικά είναι: i) failure to achieve positively valued goals (goal blockage), ii) removing or threatening to remove positively valued stimuli και iii) presenting or threatening to present one with negatively valued stimuli. Ο Agnew (1992) επισημαίνει ότι οι τρεις αυτές κατηγορίες πίεσης παρουσιάζονται ως ιδεότυποι που εξασφαλίζουν ότι όλο το εύρος των πιεστικών γεγονότων λαμβάνεται υπόψη στην εμπειρική έρευνα (σ. 50-51).

οι νέοι πιέζονται για να επιτύχουν καλές επιδόσεις και αναγνώριση στο σχολείο, στα αθλήματα, σε άλλες δραστηριότητες, ακόμα και στις ερωτικές τους σχέσεις (Agnew, 1992, σ. 50). Σύμφωνα με τον Agnew, το άτομο βιώνει εντονότερη πίεση και γίνεται περισσότερο επιρρεπές στην παρέκκλιση, όταν υπάρχει αναντιστοιχία: i) μεταξύ των φιλοδοξιών και προσδοκιών του (δηλαδή μεταξύ «ιδανικών» και «αναμενόμενων» στόχων), ii) μεταξύ προσδοκιών και πραγματικών επιτευγμάτων και iii) μεταξύ των δίκαιων και των πραγματικών αποτελεσμάτων (βλ. Agnew, 1992, σ. 50-56)³². Ένα παράδειγμα σχετικό με την πρώτη αναντιστοιχία (μεταξύ ιδανικών και αναμενόμενων στόχων) αποτελεί το γεγονός ότι τα εφόδια που έχει ο σύγχρονος άνθρωπος για να επιτύχει στη ζωή μπορούν ανά πάσα στιγμή να θεωρηθούν ανεπαρκή. Ένα δίπλωμα δεν εξασφαλίζει μια θέση στην αγορά εργασίας, η απόκτηση θέσης δεν εγγυάται τη μονιμότητα, και η μονιμότητα δεν συνεπάγεται την ανέλιξη. Η κοινωνία εμποδίζει τις φιλοδοξίες του ατόμου προκαλώντας σε αυτό αισθήματα άγχους και δυσφορίας, τα οποία ενδέχεται να το ωθήσουν στην παρέκκλιση και στην αναζήτηση άνομων μέσων για την επίτευξη των στόχων του (π.χ. στη δωροδοκία). Ένα άλλο παράδειγμα που αφορά τη δεύτερη αναντιστοιχία (μεταξύ προσδοκιών και πραγματικών επιτευγμάτων) είναι η πίεση που αισθάνονται οι μαθητές για να ανταποκριθούν στις προσδοκίες του εαυτού τους και των άλλων (π.χ. γονιών, καθηγητών). Το άγχος της σχολικής επίδοσης και ο κίνδυνος να χρεωθούν μια «αποτυχία», ενώ θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν την «επιτυχία», είναι ο κύριος λόγος που ωθεί τους μαθητές σε άνομες πρακτικές (όπως η αντιγραφή στις εξετάσεις). Τέλος, η τρίτη αναντιστοιχία (που προκύπτει μεταξύ των δίκαιων και πραγματικών αποτελεσμάτων) οφείλεται στην άδικη αντιμετώπιση που δέχεται το άτομο από το κοινωνικό περιβάλλον κατά την επιδίωξη των στόχων του, όπως στις περιπτώσεις των διακρίσεων λόγω φύλου, ηλικίας, εθνικότητας, θρησκείας, οικονομικής κατάστασης, πολιτικών πεποιθήσεων, σεξουαλικού προσανατολισμού κλπ. Όταν η άδικη αντιμετώπιση από τους άλλους προκαλεί θυμό και αγανάκτηση, το άτομο είναι πιθανόν να αντιδράσει με επιθετικότητα.

Όσον αφορά τους άλλους δύο τύπους πίεσης, *η απώλεια ή ο κίνδυνος απώλειας θετικών κινήτρων* αναφέρεται σε καταστάσεις όπου το άτομο χάνει, ή κινδυνεύει να χάσει, πρόσωπα ή πράγματα που θεωρεί πολύ σημαντικά στη ζωή του (π.χ. η απώλεια ενός καλού συντρόφου ή ενός φίλου, η διάρρηξη των σχέσεων με την οικογένειά του

³² Οι αντίστοιχοι όροι στα αγγλικά είναι: i) disjunction between aspirations and expectations, ii) disjunction between expectations and actual achievements και iii) disjunction between just/fair outcomes and actual outcomes.

ή τους φίλους, η απώλυση από την εργασία ή το κλείσιμο της επιχείρησης στην οποία εργάζεται κ.ά.). Η πραγματική ή αναμενόμενη απώλεια των θετικών κινήτρων μπορεί να οδηγήσει σε παραβατικότητα, όταν το άτομο προσπαθεί με διάφορους τρόπους να αποτρέψει την απώλεια, να την ανακτήσει ή να την αναπληρώσει με υποκατάστατα, να εκδικηθεί όσους την προκάλεσαν ή να την αντιμετωπίσει μόνο του κάνοντας χρήση παράνομων ουσιών (Agnew, 1992, σ. 57-58). Ακόμα, η απώλεια ή ο κίνδυνος απώλειας θετικών κινήτρων προκαλεί στα άτομα έλλειψη αυτοπεποίθησης και ανασφάλεια που δυσκολεύουν την επίτευξη των στόχων τους.

Αντίστοιχα, η ύπαρξη ή ο κίνδυνος ύπαρξης αρνητικών κινήτρων αναφέρεται σε καταστάσεις που είναι επιβλαβείς για το άτομο και τις οποίες δεν μπορεί εύκολα να αποφύγει (π.χ. σωματική και ψυχολογική βία, εκφοβισμοί και πειράγματα, λεκτικές προσβολές, παραβίαση του προσωπικού χώρου κ.ά.). Οι καταστάσεις αυτές μπορούν να συμβούν στην οικογένεια, στο σχολείο, στον στρατό, στον χώρο εργασίας ή αλλού. Η ύπαρξη ή ο κίνδυνος ύπαρξης αρνητικών κινήτρων προκαλεί πίεση στα άτομα και μπορεί να τα ωθήσει στην παραβατικότητα, καθώς προσπαθούν να ξεφύγουν από μια αρνητική κατάσταση ή να την τερματίσουν, να αντιδράσουν εναντίον αυτών που την προκαλούν ή να διαχειριστούν τις επιπτώσεις της κάνοντας χρήση παράνομων ουσιών (Agnew, 1992, σ. 58-59). Ακόμα, η ύπαρξη ή ο κίνδυνος ύπαρξης αρνητικών κινήτρων, εκτός από τα αισθήματα αδικίας, θυμού και εκδίκησης, προκαλεί επίσης αισθήματα φόβου, απογοήτευσης και απελπισίας, τα οποία μπορούν να οδηγήσουν το άτομο στην αυτοκαταστροφή.

Ένα ζήτημα που απασχόλησε ιδιαίτερα τον Agnew κατά τη διαμόρφωση της θεωρίας του είναι η συσχέτιση «ανομίας» και «πίεσης». Σύμφωνα με τη θεωρία του Durkheim, η ανομία στο κοινωνιακό επίπεδο (ως αδυναμία ρύθμισης των ατομικών στόχων) «πιέζει» το άτομο σε μια διαρκή διαδικασία επιδίωξης απεριόριστων -ή και ανέφικτων- στόχων. Οι δυσκολίες που συναντά το άτομο σε αυτήν την προσπάθεια προκαλούν συναισθήματα θυμού ή απογοήτευσης που μπορούν να το οδηγήσουν στη βία ή την αυτοκτονία. Αντιστρόφως, σύμφωνα με τη θεωρία του Merton, η πίεση στο ατομικό επίπεδο, που οφείλεται κυρίως στη δυσκολία απόκτησης χρημάτων, αποτελεί μια από τις σημαντικότερες αιτίες παραβατικότητας και ανομίας στο κοινωνιακό. Η έμφαση που δίνεται στην αξία του χρήματος από το πολιτισμικό σύστημα, από τη μια μεριά, και η συστηματική στέρηση ευκαιριών που προκαλείται από την κοινωνική διαστρωμάτωση, από την άλλη, απομακρύνουν τα άτομα από τους έννομους τρόπους δράσης. Κατά συνέπεια, εάν οι θεωρίες των Durkheim και Merton θεωρηθούν μάλλον

συμπληρωματικές, παρά αντιθετικές, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα άτομα βιώνουν πίεση τόσο εξαιτίας της «απουσίας» όσο και της «παρουσίας» της κοινωνίας. Η διαφορά είναι ότι στην πρώτη περίπτωση η κοινωνία απουσιάζει με αποτέλεσμα τα άτομα να απελευθερώνονται και να παρανομούν, ενώ στη δεύτερη περίπτωση η κοινωνία είναι έντονα παρούσα και πιέζει τα άτομα σε άνομες δράσεις (Agnew, 1997, σ. 45-46).

Βεβαίως, το συμπέρασμα ότι ορισμένα άτομα πιέζονται και παρεκκλίνουν, είτε εξαιτίας της παρουσίας ή της απουσίας της κοινωνίας, δεν εξηγεί γιατί κάποια άλλα άτομα δεν παρεκκλίνουν. Σύμφωνα με τον Agnew, υπάρχουν διάφοροι λόγοι για τους οποίους συμβαίνει αυτό (βλ. Agnew, 1992, σ. 66-74). Καταρχάς, αναγνωρίζει ότι τα περισσότερα άτομα εμφανίζουν *υψηλή προσαρμοστικότητα* και ανταποκρίνονται καλά στις κοινωνικές πιέσεις, χρησιμοποιώντας κυρίως τρεις μηχανισμούς αντιμετώπισης: i) γνωστικούς (cognitive), ii) συμπεριφορικούς (behavioral) και iii) συναισθηματικούς (emotional). Οι γνωστικοί μηχανισμοί περιλαμβάνουν την τεχνική της *εκλογίκευσης* μιας πιεστικής κατάστασης (π.χ. «τα πράγματα θα μπορούσαν να είναι χειρότερα»), της *εξουδετέρωσης ή ουδετεροποίησης* («δεν πειράζει») και της *σχετικοποίησης* («τα χρήματα δεν έχουν καμία σημασία μπροστά στην υγεία»), ώστε η πίεση να φαίνεται λιγότερο σημαντική στο άτομο. Άλλες γνωστικές τεχνικές προσαρμογής στην πίεση είναι η *σύγκριση προς τα κάτω* («υπάρχουν και χειρότερα»), η *μείωση των φιλοδοξιών* («καλά είμαι και έτσι») και η *ανάληψη της ευθύνης* («αξίζω αυτά που περνάω»)³³ (σ. 66-69). Οι συμπεριφορικοί μηχανισμοί περιλαμβάνουν όλες εκείνες τις ενέργειες που κάνει το άτομο προκειμένου να μειώσει ή να εξαλείψει την αιτία της πίεσης, καθώς και τις πράξεις εκδίκησης. Οι συμπεριφορικοί τρόποι αντιμετώπισης της πίεσης μπορούν να είναι συμβατικοί (π.χ. η αίτηση διαζυγίου για τη λύση ενός αποτυχημένου γάμου) ή παραβατικοί (π.χ. η δολοφονία του/της συζύγου)³⁴ (σ. 69). Τέλος, οι συναισθηματικοί μηχανισμοί περιλαμβάνουν τις ενέργειες εσωτερίκευσης της πίεσης και διαχείρισής της κυρίως με το συναίσθημα (παρά με τη νόηση, όπως συμβαίνει στους γνωστικούς μηχανισμούς). Οι συναισθηματικοί τρόποι αντιμετώπισης της πίεσης μπορεί να είναι συμβατικοί (π.χ. σωματική άσκηση, διαλογισμός, ξεκούραση, βόλτα, συνάντηση με

³³ Οι εν λόγω γνωστικές τεχνικές προσαρμογής στην πίεση που αναφέρονται στη θεωρία του Agnew αντιστοιχούν στην τυπολατρία και τον αναχωρητισμό σύμφωνα με τους πέντε τύπους προσαρμογής του Merton (Agnew, 1992, σ. 67).

³⁴ Οι συμπεριφορικές τεχνικές προσαρμογής στην πίεση, όταν είναι παραβατικές, αντιστοιχούν στην καινοτομία και την επανάσταση σύμφωνα με τους πέντε τύπους προσαρμογής του Merton (Agnew, 1992, σ. 69).

φίλους κλπ.) ή παραβατικοί (π.χ. ξεσπάσματα θυμού στο οικογενειακό ή εργασιακό περιβάλλον, χρήση ψυχοτρόπων ουσιών κ.ά.) (σ. 69-70).

Άλλοι παράγοντες που μπορούν να λειτουργήσουν ως «ασπίδα» ενάντια στην κοινωνική πίεση είναι: η προσωπικότητα του ατόμου και η υψηλή αυτοπεποίθηση, η συναισθηματική του πληρότητα, οι καλές κοινωνικές σχέσεις και ο υποστηρικτικός κοινωνικός περίγυρος (η οικογένεια, οι φίλοι και η κοινότητα). Επιπλέον, ο Agnew θεωρεί σημαντικό να μπορούν τα άτομα να πραγματοποιούν κάποιους από τους στόχους που θέτουν στη ζωή τους, διότι οι επιτυχίες καταστέλλουν τη ροπή στην παραβατικότητα, ενώ οι συνεχείς αποτυχίες την ενισχύουν (Agnew, 1992, σ. 71-74).

Η «γενική θεωρία πίεσης» του Agnew συνέβαλε σημαντικά στη βελτίωση της θεωρίας του Merton (και εν γένει στην αναβάθμιση των θεωριών της ανομίας/πίεσης) κυρίως με δύο τρόπους. Πρώτον, ο Agnew διεύρυνε τους λόγους για τους οποίους τα άτομα μπορεί να αισθάνονται πίεση αναφερόμενος στην «παρεμπόδιση ή αδυναμία επίτευξης θετικών στόχων» που οφείλεται στις κακές κοινωνικές σχέσεις. Σε αντίθεση δηλαδή με τον Merton, ο οποίος επικεντρώθηκε στην πίεση που υφίστανται τα άτομα των κατώτερων κοινωνικών τάξεων εξαιτίας της δομικής αναντιστοιχίας μεταξύ των «πολιτισμικά προσδιορισμένων σκοπών» και των διαθέσιμων «θεσμικών μέσων επίτευξης», ο Agnew υποστήριξε ότι η «αδυναμία επίτευξης θετικών στόχων» είναι πιο ευρεία και υποκειμενική έννοια και η πίεση που προκαλείται από αυτήν μπορεί να βιωθεί από τα άτομα οποιασδήποτε κοινωνικής τάξης. Δεύτερον, ο Agnew πρόσθεσε δύο ακόμα τύπους πίεσης (την απώλεια θετικών κινήτρων και την παρουσία αρνητικών κινήτρων), οι οποίοι επίσης μπορούν να συμβούν σε άτομα οποιασδήποτε κοινωνικής τάξης (κατώτερης, μεσαίας ή ανώτερης), εξηγώντας ένα μεγάλο εύρος της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς και της παραβατικότητας.

Ωστόσο, παρά τη σημαντική συμβολή του Agnew στις θεωρίες της ανομίας/πίεσης, υπήρξαν ορισμένα ζητήματα στα οποία ασκήθηκε κριτική. Το πρώτο, το οποίο αναγνωρίζει και ο Agnew, είναι ότι η θεωρία που ανέπτυξε είναι υπερβολικά ευρεία. Ο ίδιος αναφέρει ότι «η γενική θεωρία πίεσης δεν είναι δυνατόν να ελεγχθεί πλήρως με τα δεδομένα που είναι προς το παρόν διαθέσιμα· αλλά, είναι δυνατόν, να ελεγχθούν τα βασικά τμήματα της θεωρίας» (Agnew, 1992, σ. 75). Ειδικότερα, θα πρέπει να προσδιοριστούν: i) ποιοι τύποι πίεσης είναι πιθανότερο να οδηγήσουν στο έγκλημα, ii) τους λόγους για τους οποίους οδηγούν σε αυτό, iii) εάν κάποιοι τύποι πίεσης ασκούν περισσότερη επιρροή σε συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού, ανάλογα με το φύλο, την ηλικία, την εθνικότητα ή την κοινωνική τάξη και iv) εάν υπάρχει κάποια συσχέτιση

μεταξύ των τύπων πίεσης και συγκεκριμένων εγκλημάτων (Agnew & Passas, 1997, σ. 17). Επίσης, ο Jensen (1995) υποστήριξε ότι η προσθήκη επιπλέον παραγόντων πίεσης από τον Agnew καθιστά τη θεωρία του άτρωτη στο να αποδειχθεί ψευδής³⁵, αφού οποιοδήποτε γεγονός ή συνθήκη μπορεί να εκληφθεί από τα άτομα ως παράγοντας «πίεσης» (σ. 152).

1.2.7. Steven Messner & Richard Rosenfeld

Οι Steven Messner και Richard Rosenfeld, στο έργο *Crime and the American dream* (1994/2013), επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους στους κοινωνικούς θεσμούς και στον τρόπο λειτουργίας τους και διατύπωσαν τη θεωρία της θεσμικής ανομίας (institutional anomie theory) για να εξηγήσουν την παρέκκλιση και το έγκλημα.

Σύμφωνα με τους εν λόγω μελετητές, οι θεσμοί οφείλουν να εξυπηρετούν τρεις βασικούς σκοπούς στην κοινωνία: i) να βοηθούν την προσαρμογή των ατόμων στο κοινωνικό περιβάλλον, ii) να κινητοποιούν και να αξιοποιούν πόρους για την επίτευξη συλλογικών σκοπών και iii) να κοινωνικοποιούν τα άτομα, ώστε να αποδέχονται τα θεμελιώδη κανονιστικά πρότυπα (σ. 75-76). Οι κύριοι θεσμοί που είναι υπεύθυνοι για την επίτευξη αυτών των σκοπών είναι: η οικονομία, η πολιτική, η οικογένεια και η εκπαίδευση. Ειδικότερα, καθένας από αυτούς τους θεσμούς έχει ορισμένες λειτουργίες: Η οικογένεια είναι υπεύθυνη για την αναπαραγωγή, τη διαπαιδαγώγηση και την προστασία των μελών της· η εκπαίδευση μεταδίδει γνώσεις, αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς· η πολιτική οργανώνει και ελέγχει την επίτευξη συλλογικών σκοπών· και η οικονομία αναλαμβάνει την παραγωγή και διανομή των οικονομικών αγαθών. Οι θεσμοί αυτοί, υπό ιδανικές συνθήκες, θα πρέπει να λειτουργούν αποτελεσματικά και να βρίσκονται σε μια «ισορροπία εξουσίας» («institutional balance of power», σ. 77-87). Σε αντίθετη περίπτωση, η κυριαρχία του ενός θεσμού (π.χ. του οικονομικού) επί των άλλων θα προκαλέσει ανισορροπία εξουσίας (imbalance of institutional power) και συνακόλουθα προβλήματα απορρύθμισης των θεσμών («θεσμική ανομία»).

Σύμφωνα με τους Messner και Rosenfeld (1994/2013), στις σύγχρονες δυτικού τύπου κοινωνίες, ο οικονομικός θεσμός έχει κυριαρχήσει στους άλλους και αυτό γίνεται εμφανές κυρίως με τρεις τρόπους: i) οι οικονομικές αξίες διεισδύουν παντού (penetration), ii) τα άτομα συμβιβάζονται με τις απαιτήσεις του οικονομικού θεσμού

³⁵ Σύμφωνα με τον Karl Popper (1934/2005), η διαψευσιμότητα (falsifiability) μιας πρότασης, υπόθεσης ή θεωρίας είναι εκείνη που την καθιστά αντικείμενο εξέτασης από την επιστήμη.

(accommodation) και *iii*) οι λειτουργίες και οι ρόλοι των άλλων (μη-οικονομικών) θεσμών υποτιμώνται (devaluation) (σ. 79).

Πιο αναλυτικά, ως προς το πρώτο, οι αξίες και τα πρότυπα που προβάλλονται στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες είναι κυρίως οικονομικής φύσης (π.χ. χρήμα, κέρδος, ατομικισμός, ιδιοκτησία, υλικά αγαθά, ελεύθερη αγορά, ανταγωνισμός κ.ά.). Ειδικότερα στις Η.Π.Α., οι τέσσερις πολιτισμικές αξίες που ενσωματώνονται στο λεγόμενο «αμερικανικό όνειρο» (American dream)³⁶ και λειτουργούν «δεσμευτικά» για τα άτομα είναι: *i*) η επίτευξη (achievement), *ii*) ο ατομικισμός (individualism), *iii*) η καθολικότητα (universalism) και *iv*) ο υλισμός (materialism) (Messner & Rosenfeld, 1994/2013, σ. 71). Η *επίτευξη* αναφέρεται στην πεποίθηση ότι τα άτομα πρέπει να πραγματοποιούν τους στόχους τους, ανεξάρτητα από τα μέσα που χρησιμοποιούν· ότι «δεν έχει σημασία πώς παίζεις, αλλά αν κερδίζεις ή χάνεις» (σ. 72). Ο *ατομικισμός* είναι μια βασική αξία της αμερικανικής κοινωνίας, σύμφωνα με την οποία τα άτομα πρέπει να έχουν πίστη στον εαυτό τους και στις δυνάμεις τους και να καταφέρνουν πράγματα μόνα τους (σ. 72). Η *καθολικότητα* αναφέρεται στην πεποίθηση ότι όλα τα άτομα στις Η.Π.Α., ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης, εθνικότητας ή άλλων χαρακτηριστικών, οφείλουν να θέτουν στόχους, να προσπαθούν και να τους επιτυγχάνουν (σ. 72). Και ο *υλισμός* ή «φετιχισμός του χρήματος» (the fetishism of money) αναφέρεται στην τάση του αμερικανικού πολιτισμού να καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την επιτυχία με κριτήριο τη συσσώρευση πλούτου. Με άλλα λόγια, το χρήμα είναι το μέτρο της επιτυχίας (σ. 73)³⁷. Επίσης, ένα ακόμα παράδειγμα διείσδυσης του οικονομικού θεσμού αποτελεί το γεγονός ότι τη δεκαετία της κρίσης στην Ελλάδα (2008-2018) οι λέξεις και οι εκφράσεις που χρησιμοποιούνταν καθημερινά και μονοπωλούσαν την επικαιρότητα προέρχονταν από τον χρηματοπιστωτικό τομέα (π.χ. έλλειμμα, χρέος, δανεισμός, τράπεζες, ομόλογα, επιτόκια, σπρεντ, μετοχές, ισοτιμία, συναλλαγές κλπ.).

Δεύτερον, το καπιταλιστικό σύστημα των σύγχρονων κοινωνιών αναγκάζει τα άτομα να συσσωρεύουν πλούτο προκειμένου να επιβιώσουν. Σε αυτόν τον αγώνα επιβίωσης, τα άτομα πιέζονται για να προσαρμόσουν τις δαπάνες τους, τις επιθυμίες τους και τις δραστηριότητές τους στο επίπεδο αμοιβών και στο ωράριο εργασίας τους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Rosenfeld & Messner (1997), «οι μη-οικονομικοί ρόλοι πρέπει να προσαρμόζονται στις απαιτήσεις των οικονομικών, όταν προκύπτει

³⁶ «Αμερικανικό όνειρο» είναι η πεποίθηση που επικρατεί στις Η.Π.Α. ότι όλα τα άτομα μπορούν να αποκτήσουν χρήματα και να βελτιώσουν τη ζωή τους, εάν δουλέψουν σκληρά.

³⁷ Βλ. επίσης: Schoepfer, 2016, σ. 746.

σύγκρουση. . . . Τα χρονοδιαγράμματα, η καθημερινή ρουτίνα και οι απαιτήσεις του εργασιακού χώρου υπερισχύουν εκείνων του σπιτιού, του σχολείου, της εκκλησίας και της ευρύτερης κοινότητας» (σ. 213). Μάλιστα, η εξάρτηση από το καπιταλιστικό σύστημα είναι τόσο ισχυρή που ορισμένοι εργαζόμενοι θα συμβιβάζονταν ακόμα και με περιστολή των εργασιακών δικαιωμάτων τους (σε ωράριο, μισθό και ασφάλιση) προκειμένου να εξακολουθούν να συμμετέχουν στην παραγωγική διαδικασία.

Τρίτον, η κυριαρχία του οικονομικού θεσμού οδηγεί, μοιραία, στην υποτίμηση των άλλων (μη-οικονομικών) θεσμών. Για παράδειγμα, ο θεσμός της εκπαίδευσης υποτιμάται, όταν οι γνώσεις των σπουδαστών αξιολογούνται πρωτίστως με βάση την επαγγελματική θέση που προσφέρουν και τα χρήματα που μπορούν να αποδώσουν (Messner & Rosenfeld, 1994/2013, σ. 79-80). Με αυτήν τη λογική, αρκετά άτομα αγωνίζονται να εισαχθούν στις «περιζήτητες» σχολές και σε πανεπιστήμια υψηλού γοήτρου, ώστε μετά τη λήψη του πτυχίου να «εξασφαλίσουν» μια ικανοποιητική θέση εργασίας με υψηλές απολαβές. Άλλο ένα παράδειγμα θεσμού που υποτιμάται, προς χάριν του οικονομικού, είναι η οικογένεια. Είναι γνωστό ότι η συμβατική μορφή οικογένειας, που περιλαμβάνει τον πατέρα, τη μητέρα και τα παιδιά, σταδιακά -και υπό την πίεση του οικονομικού παράγοντα- αντικαθίσταται από άλλα σχήματα, όπως τα «ηθελημένα άτεκνα ζευγάρια», τις «οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας», όπου και οι δύο σύζυγοι ενδιαφέρονται κατά βάση για την επαγγελματική τους εξέλιξη, και τις «ελεύθερες σχέσεις», στις οποίες άνδρες και γυναίκες αποφεύγουν τη σύνναψη ενός μόνιμου και νομότυπου δεσμού επιλέγοντας να ζουν ανεξάρτητοι (Μουσούρου, 1989). Στην πραγματικότητα, η λίστα των θεσμών που ελέγχονται σε σημαντικό βαθμό από την οικονομία είναι εκτενής και περιλαμβάνει μεταξύ άλλων: τα μέσα ενημέρωσης (όταν χειραγωγούνται από τους επιχειρηματίες), τη δικαιοσύνη (όταν γίνεται θύμα διαφθοράς των οικονομικά ισχυρών παραγόντων) και την πολιτική (όταν «συμμαχεί» με την ελίτ και δεν αποκαθιστά την κοινωνική ισότητα). Με άλλα λόγια, η κυριαρχία του οικονομικού θεσμού καθίσταται προβληματική στο μέτρο που αποδυναμώνει την κανονική λειτουργία των άλλων θεσμών.

Όμως, η κυριαρχία του ενός θεσμού δεν είναι η μοναδική περίπτωση θεσμικής ανομίας. Σύμφωνα με τους Rosenfeld και Messner (1997), οι θεσμοί λειτουργούν άνομα όταν είναι «ταυτόχρονα αλληλεξαρτώμενοι και σε σύγκρουση μεταξύ τους» (σ. 212). «Αλληλεξαρτώμενοι», υπό την έννοια ότι η λειτουργία του ενός εξαρτάται σε κάποιον βαθμό από τη λειτουργία του άλλου, και «σε σύγκρουση», όταν υπάρχει ένας ορισμένος βαθμός σύγκρουσης ή έντασης μεταξύ τους (σ. 213). Παραδείγματος χάριν,

η σύσταση οικογένειας και η εύρυθμη λειτουργία της προϋποθέτει ότι κάποια μέλη (κατά κανόνα οι γονείς) πρέπει να εργάζονται για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες που παρουσιάζονται εντός του οικογενειακού πλαισίου. Επομένως, δύο διαφορετικοί θεσμοί, της οικογένειας και της οικονομίας, βρίσκονται σε αλληλεξάρτηση για την ευημερία των ατόμων. Ωστόσο, σε αυτήν την αλληλεξάρτηση ελλοχεύει ένας βαθμός σύγκρουσης. Χρησιμοποιώντας το ίδιο παράδειγμα, ένας «καλός γονέας» μπορεί να έρχεται σε σύγκρουση με τον «καλό επαγγελματία», ιδιαίτερα στην περίπτωση των εργαζόμενων μητέρων (σ. 213). Άλλα παραδείγματα σύγκρουσης θεσμών συναντώνται σε κοινωνίες όπου οι θρησκευτικοί ηγέτες ή ο στρατός επεμβαίνουν στις αρμοδιότητες της πολιτείας, καθώς και στις περιπτώσεις συνεργασίας κρατών, όπως στην Ευρωπαϊκή Ένωση, όταν υπάρχει ασυμφωνία μεταξύ εθνικού και υπερεθνικού δικαίου.

Επιπλέον, ένας ακόμα παράγοντας θεσμικής ανομίας, που πρέπει να προστεθεί εδώ, είναι η κακή εσωτερική λειτουργία των θεσμών. Για παράδειγμα, το οικονομικό σύστημα πολλών κρατών αδυνατεί να καλύψει συνολικά τις ανάγκες του κοινωνικού σώματος. Αντίστοιχα, η αγορά εργασίας σε ορισμένους κλάδους είναι κορεσμένη, με αποτέλεσμα να μην προσφέρονται επαρκείς θέσεις προς πλήρωση ή, όπου υπάρχουν, να είναι έναντι χαμηλής αμοιβής. Το εκπαιδευτικό σύστημα συνεχίζει να παράγει εξειδικευμένα στελέχη σε μαζική κλίμακα, τα οποία στερούνται προοπτικών στην αγορά εργασίας. Το πολιτικό σύστημα είναι αναποτελεσματικό στην καταπολέμηση της ανισότητας, των διακρίσεων και του κοινωνικού αποκλεισμού. Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης διαμορφώνουν συνειδήσεις, απαξιώνουν θεσμούς και αξίες, επηρεάζουν τις πολιτικές εξελίξεις και προβάλλουν εξιδανικευμένους τρόπους ζωής που ενισχύουν την κατανάλωση. Επομένως, είναι προφανές ότι όλες αυτές οι δυσλειτουργίες μπορούν να προκαλέσουν στο άτομο αισθήματα αποστερήσης, πίεσης, άγχους και ανασφάλειας. Τα αισθήματα αυτά ενεργοποιούν άνομες μορφές συμπεριφοράς και ενίοτε οδηγούν σε κοινωνική αναταραχή.

Η θεωρία της θεσμικής ανομίας των Messner και Rosenfeld ερμηνεύει την παραβατικότητα στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες συμπληρωματικά με τη θεωρία του Merton λαμβάνοντας υπόψη δύο παράγοντες που ωθούν τα άτομα στην παρέκκλιση: i) τις πολιτισμικές πιέσεις για την επίτευξη της «χρηματικής επιτυχίας» σε συνδυασμό με την ασθενή δέσμευση των ατόμων να χρησιμοποιήσουν θεσμικά μέσα (Merton) και ii) την κυριαρχία της οικονομίας επί των άλλων θεσμών, η οποία συνοδεύεται από την αδυναμία των μη-οικονομικών θεσμών (κυρίως της οικογένειας, της εκπαίδευσης και της πολιτικής) να ελέγξουν τις πολιτισμικές πιέσεις (Messner &

Rosenfeld)³⁸. Οι δύο αυτοί παράγοντες προκαλούν τριγμούς στο κοινωνικό σύστημα, πιέζοντας τα άτομα στην παραβατικότητα. Παρ' όλα αυτά, οι Messner και Rosenfeld επισημαίνουν ότι η ανομία δεν πρέπει να αποδίδεται μόνο στη δυσλειτουργία ή την απαξίωση των θεσμών. Τα άτομα είναι υπεύθυνα για την ηθική και τις επιλογές τους. Οι μηχανισμοί της κοινωνίας δεν οδηγούν -από μόνοι τους- το άτομο στην παρέκκλιση, αν δεν προϋπάρχει σε αυτό μια «άνομη ηθική» (anomic ethic) (Rosenfeld & Messner, 1997, σ. 214). Οι θεσμοί εξυπηρετούν ορισμένους σκοπούς, αλλά το άτομο είναι εκείνο που ενεργεί επιλέγοντας τα έννομα ή άνομα μέσα για την επίτευξη των σκοπών του. Η άνομη ηθική έχει άμεση σχέση με την παραβατική συμπεριφορά και το έγκλημα. Τα άτομα που δεν έχουν ηθικές αναστολές, αλλά χρησιμοποιούν οποιοδήποτε μέσο για να επιτύχουν τους σκοπούς τους, είναι λογικό να παρουσιάζουν αυξημένη πιθανότητα εμπλοκής σε παράνομες δραστηριότητες και να συντελούν με τις πράξεις τους στην περαιτέρω απαξίωση των θεσμών και της κοινωνίας.

Η κριτική που ασκήθηκε στη θεωρία των Messner και Rosenfeld εστιάζει κυρίως σε τρία ζητήματα. Το πρώτο και σπουδαιότερο είναι ότι η θεωρία της θεσμικής ανομίας περιέχει αφηρημένες και δύσκολα μετρήσιμες έννοιες. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Chamlin & Cochran (2007), πώς θα μπορούσε κάποιος να μετρήσει «την κυριαρχία της οικονομίας στη θεσμική ισορροπία της εξουσίας» ή «την αποτελεσματικότητα των μη-οικονομικών θεσμικών ελέγχων»; (σ. 41). Σε παλαιότερο άρθρο τους έγραφαν ότι μέχρι να διευκρινιστούν οι ορισμοί και τα εργαλεία μέτρησης, «η μόνη εναπομένουσα επιλογή είναι απλά να απορρίψουμε τη θεσμική ανομία, μαζί με άλλες προσεγγίσεις που περιέχουν μη-μετρήσιμες και αφηρημένες κατασκευές» (Chamlin & Cochran, 1995, σ. 426). Σχετικά με το αυτό, η Schoepfer (2016) υποδεικνύει κάποιες μεταβλητές που συνήθως χρησιμοποιούνται στις έρευνες των θεσμών, οι οποίες θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν για την εμπειρική διερεύνηση της θεσμικής ανομίας. Παραδείγματος χάριν, για τη μελέτη του θεσμού της οικογένειας μπορεί να εξεταστεί το ποσοστό των διαζυγίων και των μονογονεϊκών οικογενειών· για τη μελέτη του θεσμού της εκπαίδευσης, το ποσοστό των ατόμων που εγκαταλείπουν το σχολείο· για τη μελέτη του πολιτικού θεσμού, το ποσοστό αποχής στις εκλογές· και για τη μελέτη του οικονομικού θεσμού, το ποσοστό ανεργίας και των εισοδημάτων που βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας (σ. 747).

³⁸ Βλ. επίσης: Bjerregaard & Cochran, 2008, σ. 41 και Stults & Baumer, 2008, σ. 243-244.

Το δεύτερο σημείο κριτικής έχει να κάνει με το πεδίο εφαρμογής της θεσμικής ανομίας. Η θεωρία των Messner και Rosenfeld αναφέρει ότι η έντονη πολιτισμική απαίτηση για απόκτηση πλούτου, σε συνδυασμό με την κυριαρχία της οικονομίας επί των άλλων θεσμών, ευθύνονται για τα υψηλά ποσοστά εγκληματικότητας στις Ηνωμένες Πολιτείες. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι η θεωρία της θεσμικής ανομίας έχει δυνατότητα εφαρμογής κυρίως στις Η.Π.Α. και σε άλλα κράτη δυτικού τύπου στα οποία επικρατεί ανισορροπία θεσμικής εξουσίας υπέρ της οικονομίας και παράλληλα τα άτομα επιδιώκουν με κάθε μέσο την απόκτηση πλούτου (Chamlin & Cochran, 2007, σ. 39).

Τρίτον, το βασικό συμπέρασμα των Messner και Rosenfeld, ότι η υπερβολική έμφαση της αμερικανικής κοινωνίας στη χρηματική επιτυχία ευθύνεται για τα υψηλά ποσοστά εγκληματικότητας στις Η.Π.Α., δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από άλλες εμπειρικές έρευνες (Schoepfer, 2016, σ. 747). Για παράδειγμα, η έρευνα του Jensen (2002) έδειξε ότι οι πολίτες των Η.Π.Α. δεν προβληματίζονται για τις υλικές επιτυχίες σημαντικά περισσότερο από τους πολίτες των άλλων κρατών, ενώ η έρευνα των Chamlin και Cochran (2007) έδειξε ότι τα ποσοστά ανθρωποκτονιών και ληστειών στις Η.Π.Α. είναι μεν υψηλά, αλλά σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να θεωρηθούν «ασυνήθιστα» ή ότι αποτελούν «την εξαίρεση του κανόνα» σε σχέση με τα ποσοστά των άλλων κρατών. Με άλλα λόγια, ο Jensen (2002) και οι Chamlin και Cochran (2007) απέδειξαν ότι η θεσμική ανομία δεν είναι εγγενής του αμερικανικού πολιτισμού, αλλά εμφανίζεται σε οποιαδήποτε κοινωνία που υφίσταται ραγδαίες κοινωνικές μεταβολές (Schoepfer, 2016, σ. 747).

1.2.8. Diane Vaughan

Η Diane Vaughan, στο άρθρο *Anomie theory and organizations: Culture and the normalization of deviance at NASA* (1997), αναφέρει ότι τα άτομα και οι οργανισμοί βιώνουν (το καθένα σε διαφορετικό βαθμό) πίεση και ανταγωνισμό για να επιτύχουν τους σκοπούς τους σε μια κοινωνία περιορισμένων μέσων. Όλα τα άτομα και όλοι οι οργανισμοί, σε όποια κοινωνική θέση κι αν βρίσκονται, καλούνται να αντιμετωπίσουν το ζήτημα της επιβίωσης, γι' αυτό και καταφεύγουν στην κοινωνική σύγκρουση (σ. 99-101). Οι συνθήκες ανταγωνισμού ευνοούν την εφαρμογή άνομων πρακτικών, όπως συνέβη στην περίπτωση της NASA, η οποία επέτρεψε την εκτόξευση του διαστημικού λεωφορείου *Challenger*, μολονότι είχαν επισημανθεί οι κίνδυνοι της διαστημικής πτήσης.

Σύμφωνα με την Vaughan, οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και η Σοβιετική Ένωση ήταν σε διαρκή ανταγωνισμό για τα διαστημικά ταξίδια ήδη από τον Οκτώβριο του 1957, όταν εκτοξεύτηκε ο πρώτος τεχνητός δορυφόρος στην ιστορία, *Sputnik*. Η επιτυχία της Σοβιετικής Ένωσης ανάγκασε τις Η.Π.Α. να επισπεύσουν τις προσπάθειες για την εκτόξευση αμερικανικού δορυφόρου, γεγονός που επετεύχθη τον Ιανουάριο του 1958 με τον *Explorer 1*. Έκτοτε, οι δύο υπερδυνάμεις εγκαινίασαν μια «κούρσα διαστήματος» με συνεχείς αποστολές. Το διαστημικό λεωφορείο *Challenger* (1986) ήταν μια νέα φιλόδοξη προσπάθεια της αμερικανικής εταιρείας NASA που, ωστόσο, κατέληξε σε τραγωδία. Μολονότι οι υπεύθυνοι στο κλιμάκιο λήψης αποφάσεων της NASA ήταν ενήμεροι για την επικινδυνότητα της αποστολής, ο ανταγωνισμός των δύο δυνάμεων δεν επέτρεψε τη ματαίωση της (σ. 103). Το αποτέλεσμα ήταν να σκοτωθούν ακαριαία και τα επτά μέλη του πληρώματος, λίγα δευτερόλεπτα μετά την εκτόξευση του διαστημικού λεωφορείου. Η NASA επιχείρησε να δικαιολογήσει την απόφαση της, έχοντας αναπτύξει μια «οργανωτική υποκουλτούρα» (organizational subculture), η οποία αρχικά διευκόλυνε, έπειτα ενέκρινε, και εν τέλει υποστήριξε την άνομη δράση. Η βασική τοποθέτηση των εκπροσώπων της NASA ήταν ότι ο σχεδιασμός και η πραγματοποίηση αποστολών στο διάστημα έχει προτεραιότητα έναντι της ασφάλειας του πληρώματος, γι' αυτό και τη διακινδύνευσαν (σ. 103). Άλλωστε, η εκτόξευση κάθε διαστημικού λεωφορείου ενέχει πάντα κάποιο ποσοστό κινδύνου. Οι ανωμαλίες και τα ατυχήματα σε τέτοιου είδους αποστολές είναι πιθανά και, έως έναν βαθμό, πρέπει να θεωρούνται αναμενόμενα ότι θα συμβούν. Βέβαια, οι επιστήμονες πάντα προσπαθούν να ελαχιστοποιήσουν τους κινδύνους, αλλά μερικές φορές οι δυνάμεις της φύσης αποδεικνύονται πολύ ισχυρές (σ. 106-107). Η NASA ενήργησε μέσα σε «αποδεκτά» πλαίσια και σύμφωνα με αυτήν τη λογική καθίσταται σαφές ότι ενώ για το εξωτερικό περιβάλλον η απόφαση του οργανισμού θεωρείται άνομη, για το εσωτερικό της NASA ήταν έννομη. Με άλλα λόγια, η υποκουλτούρα του οργανισμού «κανονικοποίησε την παρέκκλιση» («normalized the deviance») με αποτέλεσμα το ατύχημα να θεωρείται αποδεκτό (σ. 116-120).

Η περίπτωση της NASA αποδεικνύει ότι οι οργανισμοί, οι συλλογικότητες και τα κράτη, ανεξάρτητα από τη σπουδαιότητα και την επιρροή τους, μπορούν να γίνουν φορείς ανομίας κατά την επιδίωξη των σκοπών τους εξαιτίας της ανάγκης τους να επιβιώσουν σε ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον. Η Vaughan αναφέρθηκε σε έναν μεγάλο οργανισμό που αγωνίζεται να διατηρήσει την παγκόσμια αναγνώριση. Όμως, και οι μικρότεροι οργανισμοί προσπαθούν να διασφαλίσουν τη θέση που κατέχουν ή

να κινηθούν ανοδικά, ενώ εκείνοι που βρίσκονται στις χαμηλές θέσεις μάχονται για να αποφύγουν την κατάρρευση (σ. 99). Επομένως, οι οργανισμοί βιώνουν την κοινωνική πίεση, καλούνται να επιλέξουν μεταξύ έννομων και άνομων πρακτικών, και τελικά αξιολογούνται για τις ενέργειές τους, όπως ακριβώς και τα άτομα. Η επιλογή των έννομων μέσων αποδεικνύεται, μακροχρόνια, πιο ασφαλής. Για παράδειγμα, είναι σημαντικό τα κράτη να προστατεύουν και να προωθούν τα συμφέροντά τους μέσω της διπλωματίας και της αποτρεπτικής ισχύος των ενόπλων δυνάμεων, αντί να καταφεύγουν σε απειλές και επεκτατικές πολιτικές. Αντίστοιχα παραδείγματα καλής πρακτικής για το Πανεπιστήμιο είναι να προσφέρει υψηλού επιπέδου εκπαίδευση, να απασχολεί διακεκριμένο διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό, να προωθεί συνεργασίες με άλλα πανεπιστήμια ή ερευνητικά κέντρα και να διαφυλάττει την ακαδημαϊκή κουλτούρα του ιδρύματος. Η εκκλησία, εφόσον θέλει να μεταλαμπαδεύσει τις ηθικές αξίες στους πιστούς, θα πρέπει να απέχει από σκάνδαλα και να επικεντρώνεται σε δραστηριότητες κοινωνικής πρόνοιας. Οι επιχειρήσεις, πέρα από την μεγιστοποίηση του κέρδους και την αύξηση της επιρροής τους στην αγορά, οφείλουν πρωτίστως να διατηρούν την εμπιστοσύνη με τους πελάτες και τους απασχολούμενούς τους, αλλά και να δείχνουν έμπρακτα την ευαισθησία τους σε μια σειρά από κοινωνικά προβλήματα («εταιρική κοινωνική ευθύνη»). Άλλωστε, το ιστορικό των οργανισμών και κυρίως η εικόνα που έχει σχηματίσει η κοινή γνώμη για αυτούς μαρτυρούν τις άνομες και έννομες δράσεις τους.

1.3. Ψυχολογικές προσεγγίσεις

Με το κοινωνικό φαινόμενο της ανομίας ασχολήθηκαν και οι ψυχολόγοι του 20^{ου} αιώνα προσπαθώντας να δώσουν τις δικές τους εξηγήσεις υπό το πρίσμα της επιστήμης τους. Οι πιο ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις είναι αυτές του Leo Srole, η οποία διεύρυνε τα φάσμα των μέχρι τότε ερμηνειών, και η έρευνα του Wolfgang Jilek περί ανομικής κατάθλιψης.

1.3.1. Leo Srole

Ο Leo Srole, στην έρευνα που πραγματοποίησε στο Springfield της Μασαχουσέτης και τα αποτελέσματα δημοσιεύθηκαν στο άρθρο *Social integration and certain corollaries: An explanatory study* (1956), χρησιμοποίησε την έννοια της ανομίας για να μετρήσει την απήχηση που έχει στους πολίτες μια σειρά από ενημερωτικά μηνύματα κατά των φυλετικών διακρίσεων, τα οποία τοποθετήθηκαν στα μέσα μαζικής μεταφοράς εκείνη

την περίοδο. Στην έρευνα συμμετείχαν 401 άτομα, ηλικίας 16 έως 69 ετών, εξαιρώντας όσους ανήκαν σε κάποια μειονοτική ομάδα (δηλαδή μαύρους, Εβραίους και ξένους) (σ. 709-710). Η βασική υπόθεση του Srole ήταν ότι η αποξένωση του ατόμου από την κοινωνία, δηλαδή η κακή ενσωμάτωση στο κοινωνικό σύνολο (*anomia*), συσχετίζεται με αρνητικές στάσεις απέναντι στις μειονότητες³⁹ (σ. 712). Επομένως, η ανομία του Srole δεν αναφέρεται στο προβληματικό κοινωνικό περιβάλλον (σύμφωνα με τις θεωρίες των Durkheim, Merton και Agnew), αλλά στην ψυχολογική δυσκολία του ατόμου να αποδεχτεί τα άλλα μέλη της κοινωνίας και να συγχρωτιστεί μαζί τους.

Κατά τον Srole, τα βασικά πεδία στα οποία το άτομο μπορεί να εκδηλώσει κοινωνική δυσπροσαρμογή και άνομα συναισθήματα είναι τα εξής: i) το πολιτικό σύστημα, ii) το πολιτισμικό σύστημα, iii) το οικονομικό σύστημα, iv) το σύστημα των εσωτερικευμένων προτύπων και αξιών και v) οι ομάδες πρωτογενούς κοινωνικοποίησης (όπως είναι η οικογένεια και το σχολείο) (Ogù, 1987, σ. 126-127). Στη συνέχεια, ο Srole διακρίνει, για καθένα από τα πεδία, πέντε αντίστοιχες χαρακτηριστικές στάσεις του ατόμου, οι οποίες μαρτυρούν «συμπτώματα» ανομίας. Πιο συγκεκριμένα, το άτομο i) αισθάνεται ότι οι πολιτικοί ηγέτες είναι αποστασιοποιημένοι και αδιάφοροι για τις ανάγκες του, ii) νιώθει ότι η κοινωνική ευταξία είναι ασταθής και απρόβλεπτη, iii) αντιλαμβάνεται ότι το ίδιο και οι συνάνθρωποί του υπαναχωρούν από τους στόχους που έχουν ήδη επιτύχει, iv) αισθάνεται ματαιότητα για τη ζωή και v) καταλαβαίνει ότι οι διαπροσωπικές σχέσεις δεν είναι πλέον δεδομένες ή υποστηρικτικές (Srole, 1956, σ. 712-713). Κατόπιν, ο Srole κατασκεύασε και εφάρμοσε την κλίμακα μέτρησης της ανομίας, η οποία δομήθηκε με βάση τα πέντε πεδία εκδήλωσής της και τις αντίστοιχες στάσεις. Με αυτόν τον τρόπο προσέφερε στους κοινωνικούς επιστήμονες για πρώτη φορά τη δυνατότητα χρήσης ενός σταθερού και αντικειμενικού οργάνου μέτρησης του φαινομένου.

³⁹ Η κλίμακα αποδοχής / απόρριψης των μειονοτήτων του Srole (1956) περιλαμβάνει τις εξής προτάσεις: i) Είναι καλύτερα για το παιδί να έχει φίλους του ίδιου θρησκευάτος με το δικό του (It is better for a child if he keeps to playmates of the same religious background as his own), ii) Υπάρχουν πολλοί άνθρωποι στις Η.Π.Α. που θα έπρεπε να επιστρέψουν στις χώρες από τις οποίες προέρχονται (There are a good many people in the U.S. who ought to go back to the countries they came from), iii) Θα ήταν καλύτερα για όλους εάν υπήρχαν ξεχωριστές πισίνες για τα λευκά παιδιά (It would be better all around if white children had swimming pools for themselves), iv) Οι πρόσφυγες από τη Ναζιστική Γερμανία πρέπει να παραμείνουν εκτός των Ηνωμένων Πολιτειών και να σταλούν στην Παλαιστίνη (Refugees from Nazi Germany should be kept out of the United States and sent to Palestine instead), v) Είναι κατά βάση σωστό ότι στον Νότο έχουν ξεχωριστά κολέγια για τους λευκούς σπουδαστές (In the South they have pretty much the right slant about having separate colleges for white students) (Srole, 1956, σ. 710).

Η κλίμακα του Srole αποτελείται από πέντε προτάσεις, οι οποίες μετρούν από ένα πεδίο ανομίας, δηλαδή από ένα πεδίο δυσπροσαρμογής του ατόμου στην κοινωνία. Οι πιθανές απαντήσεις σε αυτές τις προτάσεις-γνώμες είναι «συμφωνώ», «διαφωνώ» και «δεν μπορώ να αποφασίσω» (Πίνακας 1.6)⁴⁰. Εάν ο ερωτώμενος δεν συμφωνήσει με καμία πρόταση βαθμολογείται συνολικά με 0 βαθμούς, πράγμα που υποδηλώνει χαμηλή ανομία, ενώ αν συμφωνήσει και στις πέντε προτάσεις βαθμολογείται με 5 βαθμούς, το οποίο σημαίνει υψηλή ανομία (σ. 713). Τελικά, η υπόθεση ότι η ανομία συσχετίζεται με αρνητικές κρίσεις κατά των μειονοτήτων επιβεβαιώθηκε ($r = 0.43$), ενώ παράλληλα προέκυψε μια ασθενής αρνητική συσχέτιση μεταξύ του βαθμού ανομίας και της κοινωνικο-οικονομικής θέσης του ατόμου ($r = -0.30$) (δηλαδή τα υψηλότερα επίπεδα ανομίας συγκεντρώθηκαν κυρίως στα χαμηλότερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα) (σ. 714-715).

Πίνακας 1.6. Η κλίμακα μέτρησης ανομίας του Srole

i.	Είναι άσκοπο να απευθύνεσαι στους κρατικούς λειτουργούς, διότι συχνά δεν ενδιαφέρονται για τα προβλήματα του μέσου ανθρώπου.
ii.	Στις μέρες μας, ένας άνθρωπος πρέπει να ζει κυρίως για το σήμερα και να αφήσει το αύριο στην τύχη του.
iii.	Παρά τα όσα λένε μερικοί, η ζωή του μέσου ανθρώπου δεν βελτιώνεται, αλλά ολοένα και χειροτερεύει.
iv.	Είναι άδικο να φέρεις παιδιά σε έναν κόσμο με αβέβαιο μέλλον.
v.	Στις μέρες μας, οι άνθρωποι δεν γνωρίζουν πραγματικά σε ποιον μπορούν να βασιστούν.

Σημείωση: Αναδημοσίευση από το άρθρο «Social integration and certain corollaries: An exploratory study» του L. Srole, 1956, *American Sociological Review*, 21(6), σ. 712-713. © American Sociological Association.

Η κλίμακα μέτρησης ανομίας του Srole χρησιμοποιήθηκε ευρέως σε πολλές έρευνες και αποδείχτηκε γενικά αξιόπιστη και έγκυρη. Ωστόσο, υπήρξαν ορισμένοι επιστήμονες που εξέφρασαν επιφυλάξεις. Ειδικότερα, ο Rose (1966) έθεσε ζήτημα εγκυρότητας της κλίμακας, ισχυριζόμενος ότι δεν λειτουργεί καλά όταν εφαρμόζεται σε ερωτώμενους από άλλα πολιτισμικά περιβάλλοντα, εκτός των Η.Π.Α., όπως στην περίπτωση των Ιταλών (βλ. επίσης: Oggù, 1987, σ. 140). Άλλοι μελετητές εντόπισαν

⁴⁰ Οι αντίστοιχες προτάσεις στα αγγλικά είναι οι εξής: i) There's little use writing to public officials because often they aren't really interested in the problems of the average man· ii) Nowadays a person has to live pretty much for today and let tomorrow take care of itself· iii) In spite of what some people say, the lot of the average man is getting worse, not better· iv) It's hardly fair to bring children into the world with the way things look for the future· v) These days a person doesn't really know whom he can count on (Srole, 1956, σ. 712-713).

προβλήματα στη διατύπωση των προτάσεων της κλίμακας, καθώς και στο φαινόμενο που μετρά. Ο Teevan (1975) ισχυρίζεται ότι η κλίμακα του Srole δεν μετρά την ανομία του ατόμου, αλλά στην πραγματικότητα μετρά τον βαθμό αποξένωσής του από την κοινωνία εξαιτίας της ανομίας των άλλων (σ. 162). Άλλες κριτικές αναφέρουν ότι η κλίμακα θα έπρεπε να ακολουθεί την τυπική δομή της κλίμακας Guttman, δηλαδή να είναι αθροιστική και να αποτυπώνει τέλεια το υπό διερεύνηση φαινόμενο της ανομίας (Miller & Butler, 1966), ενώ ο Carr επισημαίνει ότι η διατύπωση των προτάσεων στις κλίμακες του Srole είναι μεροληπτική και «ωθεί» τους ερωτώμενους να συμφωνήσουν με τις κοινωνικά αποδεκτές στάσεις (Carr, 1971)⁴¹. Επίσης, η συσχέτιση «ανομίας» και «χαμηλής κοινωνικο-οικονομικής θέσης» που προέκυψε στην έρευνα του Srole δεν επιβεβαιώθηκε στην έρευνα των Roberts και Rokeach (1956), όταν έγινε έλεγχος ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο των ερωτώμενων· ενώ στην έρευνα των Killian και Grigg (1962) δεν επιβεβαιώθηκε για συγκεκριμένες κατηγορίες του πληθυσμού, όπως για τους μαύρους ερωτώμενους που κατοικούν στην ύπαιθρο (βλ. επίσης: Deflem, 1989, σ. 631). Τέλος, ο Deflem (1989) υποστηρίζει ότι ο μετασχηματισμός της έννοιας της «ανομίας» από το κοινωνιολογικό στο ψυχολογικό επίπεδο δεν έγινε ομαλά, διότι απουσιάζει το θεωρητικό υπόβαθρο⁴² (σ. 627).

1.3.2. Wolfgang Jilek

Ο Wolfgang Jilek, στο έργο του *Salish Indian mental health and culture change: Psychohygienic and therapeutic aspects of the guardian spirit ceremonial* (1974), εισήγαγε την έννοια της «ανομικής κατάθλιψης» (anomic depression) για να συσχετίσει τις αλλαγές στο κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον με έναν συγκεκριμένο τύπο ψυχικής διαταραχής (σ. 52).

Σύμφωνα με την έρευνα του Jilek, στην ινδιάνικη φυλή Salish⁴³ αναβίωσε το τελετουργικό του «πνεύματος-φύλακα» (guardian spirit ceremonial) ως αποτέλεσμα των πολιτισμικών αλλαγών που συμβαίνουν στην περιοχή. Στην παραδοσιακή μορφή

⁴¹ Η μεροληψία των κοινωνικά επιθυμητών απαντήσεων (social desirability bias) είναι ένας τύπος μεροληψίας κατά τον οποίο οι ερωτώμενοι απαντούν σύμφωνα με αυτό που θεωρούν ότι είναι «κοινωνικώς αποδεκτό». Για παράδειγμα, στην κλίμακα του Srole για τις στάσεις των πολιτών απέναντι στις μειονότητες, ορισμένοι ερωτώμενοι πιθανόν να απέκρυψαν τις πραγματικές αντιλήψεις τους ή να εκφράστηκαν θετικά, ώστε να μη θεωρηθούν ρατσιστές ή εθνικιστές.

⁴² Για μια καλή περίπτωση συγκερασμού της «κοινωνικής» και «ψυχολογικής» ανομίας, βλ. Mizruchi, 1964 και 1965. Σύμφωνα με τον Mizruchi, η αποξένωση που βιώνουν τα άτομα («ψυχολογική» ανομία) μπορεί να αποτελέσει ένδειξη κοινωνικής ανομίας.

⁴³ Οι Ινδιάνοι της φυλής Salish ζουν στο νοτιοδυτικό τμήμα της Βρετανικής Κολομβίας, στις ακτές της νήσου Βανκούβερ και στο δυτικό τμήμα της Ουάσιγκτον.

του επρόκειτο για μια ετήσια χειμερινή διαδικασία μύησης των ιθαγενών στον χορό των πνευμάτων (spirit dance), η οποία τους ανακούφιζε από ψυχικές και σωματικές παθήσεις, όπως την απώλεια όρεξης, την αϋπνία, την εξάντληση και τα αισθήματα κατάθλιψης και απελπισίας (σ. 32). Το τελετουργικό ολοκληρωνόταν με τη θεραπεία των μνημένων και με την απόκτηση πνευματικών δυνάμεων μέσω της επίδρασης κάποιου πνεύματος-φύλακα. Ωστόσο, το τελετουργικό του «πνεύματος-φύλακα» άλλαξε και στη σύγχρονη εκδοχή του αποσκοπεί στη θεραπεία των ιθαγενών από μια συναισθηματική και συμπεριφορική διαταραχή, την οποία ο Jilek ονομάζει «ανομική κατάθλιψη». Η εν λόγω πάθηση αποδίδεται στην επιρροή του Δυτικού πολιτισμού και στις μεταβολές που έχει επιφέρει στον τρόπο ζωής των ιθαγενών και εκδηλώνεται με συναισθήματα «υπαρξιακής απογοήτευσης, αποθάρρυνσης, ηττοπάθειας, χαμηλής αυτοεκτίμησης» και με ηθικό αποπροσανατολισμό (π.χ. με επιθετική συμπεριφορά, χρήση ουσιών και κατανάλωση αλκοόλ) (σ. 52, 97). Η καταφυγή των ιθαγενών στον σύγχρονο «χορό των πνευμάτων» λειτουργεί σε δύο επίπεδα· πρώτον, ανακουφίζει τους ασθενείς από το άγχος και την κατάθλιψη του Δυτικού τρόπου ζωής και, δεύτερον, συμβάλλει στην αναγέννηση της ινδιάνικης συλλογικής συνείδησης (σ. 116).

Οι κύριοι κοινωνικοί παράγοντες που ευθύνονται για την ανομική κατάθλιψη των ιθαγενών είναι τρεις: i) η ανομία, ii) η σχετική αποστέρηση και iii) η σύγχυση της πολιτισμικής ταυτότητας. Πιο αναλυτικά, η κοινωνία των Ινδιάνων Salish βρίσκεται σε κατάσταση ανομίας, διότι η παραδοσιακή της δομή αποδυναμώθηκε με την άφιξη των λευκών εποίκων και με την επιβολή των πολιτικών αφομοίωσης μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος. Η φυλή των Salish αποτελεί πλέον μειονότητα του πληθυσμού της Βρετανικής Κολομβίας, γεγονός που προκαλεί δυσχέρειες στους ιθαγενείς και τους αναγκάζει σε μια προσπάθεια να γίνουν αποδεκτοί από τους λευκούς (βλ. «ταύτιση με τον επιτιθέμενο»⁴⁴). Όταν η κοινωνική αποδοχή που προσδοκούν δεν επιτυγχάνεται, αλλά αντιθέτως βιώνουν κοινωνικές διακρίσεις και απόρριψη, τότε νιώθουν αισθήματα σχετικής αποστέρησης⁴⁵. Η αδυναμία ενσωμάτωσης των ιθαγενών στην κοινωνία των λευκών και η δυσκολία αφομοίωσης των κανονιστικών προτύπων της Δύσης -τα οποία

⁴⁴ «Η ταύτιση με τον επιτιθέμενο» είναι ένας μηχανισμός άμυνας, κατά τον οποίο το υποκείμενο που αντιμετωπίζει μια εξωτερική απειλή ταυτίζεται με τον επιτιθέμενο υιοθετώντας τα χαρακτηριστικά του (Colman, 2015, σ. 362). Η «ταύτιση με τον επιτιθέμενο» εισήχθη στην ορολογία της ψυχολογίας από την Anna Freud (1936/1993) στο έργο της *The ego and the mechanisms of defence* (σ. 109-121).

⁴⁵ Για τη θεωρία της σχετικής αποστέρησης, βλ. Runciman, W. G. (1966). *Relative deprivation and social justice: A study of attitudes to social inequality in twentieth-century England*. London: Routledge and Kegan Paul.

μπορεί να διαφέρουν σημαντικά από εκείνα της φυλής τους- προκαλεί σύγχυση της πολιτισμικής ταυτότητας. Κατά συνέπεια, οι τρεις αυτοί παράγοντες (ανομία, σχετική αποστέρηση και σύγχυση πολιτισμικής ταυτότητας) προκαλούν στους ιθαγενείς ένα σύνδρομο άγχους-κατάθλιψης, το οποίο εκδηλώνεται με αντικοινωνική και επιθετική συμπεριφορά, με κατανάλωση αλκοόλ και χρήση ουσιών. Οι ψυχοθεραπείες Δυτικού τύπου δεν είναι αποτελεσματικές και το αίσθημα ενοχής που νιώθουν οι ιθαγενείς για την απόρριψη του ινδιάνικου τρόπου ζωής παραμένει. Το τελετουργικό του χορού των πνευμάτων λειτουργεί θεραπευτικά στην ψυχολογία των ιθαγενών, ως μια διαδικασία «θανάτου και αναγέννησης» του εαυτού τους, αποκαθιστώντας ταυτόχρονα τους δεσμούς με τη φυλή τους (Jilek, 1974, σ. 55-56).

Η κριτική που ασκήθηκε στη μελέτη του Jilek επικεντρώθηκε κυρίως στο θεωρητικό επίπεδο και συγκεκριμένα στη χρήση του όρου «ανομία». Κατά τον Deflem (1989), οι Ινδιάνοι της Βρετανικής Κολομβίας δεν βρίσκονται σε κατάσταση ανομίας επειδή τα παραδοσιακά πολιτισμικά τους πρότυπα αλλοτριώνονται από την επιρροή του Δυτικού πολιτισμού, αλλά διότι η δική τους κοινωνία αδυνατεί να ελέγξει τις ανάγκες και τις προσδοκίες των ατόμων στη νέα πραγματικότητα. Με άλλα λόγια, ο Jilek χρησιμοποίησε τον όρο «ανομία» για να δηλώσει ότι οι Ινδιάνοι είναι μάρτυρες μιας πολιτισμικής αλλαγής, χωρίς να κάνει αναφορά στη βασική θέση της θεωρίας του Durkheim σχετικά με την αδυναμία της δικής τους κοινωνίας να διαχειριστεί την αλλαγή (σ. 630-631). Προβλήματα όμως εμφανίζονται και στην έννοια της σχετικής αποστέρησης. Σύμφωνα και πάλι με τον Deflem (1989), ο Jilek θεωρεί δεδομένο ότι οι Ινδιάνοι στερούνται πράγματα, διότι αδυνατούν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους με τα μέσα επίτευξης που παρέχονται από τον Δυτικό πολιτισμό. Ωστόσο, σύμφωνα με τη θεωρία του Merton, η αναντιστοιχία μεταξύ «σκοπών» και «μέσων επίτευξης» είναι μία πιθανή -αλλά όχι η μοναδική- αιτία για την εκδήλωση φαινομένων ανομίας (σ. 631). Συμπερασματικά, ο Deflem διαφωνεί με τον τρόπο που ο Jilek χρησιμοποίησε έναν πολύ συγκεκριμένο κοινωνιολογικό όρο (την ανομία) για να περιγράψει έναν τύπο ψυχικής διαταραχής (την «ανομική» κατάθλιψη), χωρίς προηγουμένως να έχει αναπτύξει ένα συγκροτημένο θεωρητικό πλαίσιο που θα δικαιολογούσε αυτόν τον συνδυασμό (σ. 632-633).

1.4. Σύγχρονες μελέτες με αναφορά στην ανομία

Η θεωρία της ανομίας και οι εκδηλώσεις της παραμένουν ένα ελκυστικό πεδίο έρευνας για τους κοινωνικούς επιστήμονες. Οι μελέτες που έχουν γίνει με αναφορά στην ανομία τις πρώτες δεκαετίες του 21^{ου} αιώνα είναι αρκετές και καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα των τομέων της Κοινωνιολογίας. Σε αυτήν την ενότητα παρουσιάζονται ενδεικτικά κάποιες έρευνες που συσχετίζουν την ανομία με: i) την αυτοκτονία, ii) την εξωτερικότητα και τον καταναγκασμό, iii) την ανισορροπία ταυτότητας και το αίσθημα του ανήκειν, iv) τις εργασιακές σχέσεις και την οργανωτική δομή, v) τις κοινωνικές σχέσεις και την εγκληματικότητα, vi) την υγεία και την ασθένεια, vii) την πολιτική και κοινωνική μεταβολή, viii) την υπογεννητικότητα, ix) την τέχνη και x) τη διανοήση.

1.4.1. Αυτοκτονία

Οι Graeff και Mehlkop (2007) δημοσίευσαν μια ενδιαφέρουσα μελέτη με την οποία εξηγούν καλύτερα τη θεωρία του Durkheim και τη συσχέτιση ανομίας και αυτοκτονίας. Υπενθυμίζεται ότι ο Émile Durkheim θεωρούσε την αυτοκτονία ένα φαινόμενο που οφείλεται σε *βιολογικούς* και *κοινωνικούς* παράγοντες, όπου στην πρώτη περίπτωση χαρακτηρίζεται κατά κάποιον τρόπο «φυσιολογικό», ενώ στη δεύτερη αποτέλεσμα ανομίας. Η νέα προσέγγιση των Graeff και Mehlkop διευκρινίζει ότι τα διαφορετικά επίπεδα αυτοκτονίας που εμφανίζονται στις κοινωνίες μπορεί, απλώς, να οφείλονται στις διαφορετικές συνθήκες ζωής των λαών (π.χ. στο κλίμα)⁴⁶ χωρίς να συντρέχουν ιδιαίτερα κοινωνικά αίτια. Οι διαφορές, δηλαδή, στα επίπεδα αυτοκτονίας μεταξύ των χωρών θα πρέπει να θεωρούνται αναμενόμενες και «φυσιολογικές». Ωστόσο, όταν καταγράφονται σημαντικές αποκλίσεις στον διαχρονικό δείκτη αυτοκτονίας μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, τότε υπάρχει ισχυρή ένδειξη αλλαγής των κοινωνικών συνθηκών (ευνομία ή ανομία). Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της διακύμανσης στον διαχρονικό δείκτη αυτοκτονίας της Δανίας την περίοδο 1950-2000. Σύμφωνα με τα δεδομένα του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, η Δανία αντιμετώπισε μια ισχυρή αύξηση επεισοδίων αυτοκτονίας από το 1975 έως το 1985 και αργότερα ακολούθησε σημαντική πτώση από το 1990 έως το 2000. Οι διαφορές αυτές, πάνω από τον γεωμετρικό μέσο όρο στον δείκτη αυτοκτονιών της χώρας, οφείλονται κατά τους Graeff και

⁴⁶ Οι χώρες με υψηλότερη μέση κάλυψη σύννεφων εμφανίζουν υψηλότερο επίπεδο αυτοκτονίας, ενώ οι χώρες με περισσότερες ώρες ηλιοφάνειας έχουν χαμηλότερο επίπεδο αυτοκτονίας (Graeff & Mehlkop, 2007, σ. 529).

Mehlkor σε κοινωνικές δυνάμεις που προκαλούν ρευστότητα και ανομία, όπως για παράδειγμα η ανεργία (σ. 525-526).

Σε άλλη έρευνα, οι Stockard και O'Brien (2002) παρακολούθησαν την εξέλιξη του δείκτη αυτοκτονίας στις Η.Π.Α. ανά ηλικιακή ομάδα, χρονική περίοδο και γενιά (age-period-cohort analysis). Από την ανάλυση προέκυψαν σημαντικές διαφορές ως προς την ένταση του φαινομένου. Ειδικότερα, το 1930 τα περιστατικά αυτοκτονίας που καταγράφηκαν στις Η.Π.Α. ήταν συνολικά περισσότερα σε σχέση με το 1960 και το 1995 και αυξάνονταν με το πέρασμα της ηλικίας. Το 1960 τα περιστατικά μειώθηκαν, αλλά εξακολουθούσαν να παρουσιάζουν το ίδιο μοτίβο αύξησης στις μεγαλύτερες ηλικίες. Όσον αφορά όμως το 1995, σημειώθηκε δραματική αύξηση των περιστατικών αυτοκτονίας στις νεαρές ηλικίες (15-34 ετών), κυρίως δε μεταξύ 20 και 24 ετών (σ. 606). Σύμφωνα με τους Stockard και O'Brien, οι διαφορές αυτές οφείλονται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε γενιάς, καθώς και στον τρόπο με τον οποίο τα μέλη τους βίωσαν την κοινωνική ενσωμάτωση και τον κοινωνικό έλεγχο (σ. 607). Πιο συγκεκριμένα, οι παλαιότερες γενιές (που περιλαμβάνονταν στη μέτρηση του 1930) ήταν πολυπληθείς και, ταυτόχρονα, λιγότερο κοινωνικά ενσωματωμένες και ελεγχόμενες. Για κάθε γονέα ή δάσκαλο αντιστοιχούσαν περισσότερα παιδιά με αποτέλεσμα η εποπτεία να είναι πλημμελής. Αλλά και στους ενήλικες υπήρχε δυσκολία εύρεσης εργασίας (ανεργία), η οποία συνεπαγόταν σοβαρά προβλήματα διαβίωσης -ιδιαίτερα για τις πολυμελείς οικογένειες- και χαμηλότερη κοινωνική ενσωμάτωση (σ. 608-609). Από την άλλη μεριά, οι νεότερες γενιές (που περιλαμβάνονται στη μέτρηση του 1995) βιώνουν έντονες αλλαγές στην οικογενειακή δομή, οι οποίες προκαλούν προβλήματα κοινωνικού ελέγχου και ενσωμάτωσης των ατόμων. Η αύξηση των διαζυγίων, των μονογονεϊκών οικογενειών και των γεννήσεων εκτός γάμου διαταράσσουν τις παραδοσιακές οικογενειακές σχέσεις και προκαλούν άγχος στους νέους. Η έλλειψη του ενός εκ των δύο γονέων συνήθως προξενεί περισσότερες οικονομικές δυσκολίες στη μονογονεϊκή οικογένεια, περιορίζει την έκταση των υποστηρικτικών κοινωνικών δικτύων (φίλων, συγγενών, γνωστών), καθιστά δυσκολότερη την εποπτεία και τον έλεγχο του νέου ατόμου και μπορεί να έχει επιπτώσεις στην κοινωνικοποίησή του, κυρίως όσον αφορά την ανάπτυξη του εσωτερικού κοινωνικού ελέγχου (σ. 609-611). Επομένως, είναι εύλογο να συμπεράνει κάποιος ότι οι αλλαγές στην οικογενειακή δομή ευθύνονται για τα υψηλά ποσοστά αυτοκτονίας των νέων στις Η.Π.Α. (σ. 628).

Σύμφωνα με τον Pampel (2001), άλλοι παράγοντες αυτοχειρίας για τις νεότερες γενιές είναι το σύγχρονο οικονομικό μοντέλο και οι απαιτήσεις της αγοράς. Οι νέοι

άνθρωποι (και ιδιαίτερα οι άνδρες) είναι περισσότερο ευάλωτοι στην αυτοκτονία, διότι εξαρτούν το εισόδημά τους από την αγορά και αντιμετωπίζουν σκληρό ανταγωνισμό για την απόκτηση χρήματος και κοινωνικής αναγνώρισης. Οι νέοι εξαρτώνται ελάχιστα από τις δημόσιες μεταβιβάσεις εισοδήματος, τις παροχές και τα επιδόματα, σε αντίθεση με τους ηλικιωμένους που μπορούν να υπολογίζουν σε μια σταθερή σύνταξη (σ. 128-129). Επίσης, ο Pampel επισημαίνει ότι η παραδοσιακή θετική συσχέτιση «ανομίας, φύλου και αυτοκτονίας», που ισχύει για τον ανδρικό πληθυσμό, φαίνεται σταδιακά να εξασθενεί (επηρεάζοντας πλέον και τις γυναίκες που δεν εργάζονται και ανήκουν στην κατώτερη κοινωνική τάξη), καθώς η κοινωνία διαμορφώνει νέους ρόλους και για τα δύο φύλα (Pampel, 2001, σ. 221-222).

1.4.2. Εξωτερικότητα και καταναγκασμός

Η μελέτη του Thoroddur Bjarnason (2009) για τη μέτρηση της ανομίας στους εφήβους στηρίχθηκε σε δύο «συναφείς» έννοιες: την *εξωτερικότητα* και τον *καταναγκασμό*. Η εξωτερικότητα αναφέρεται στην πρόσληψη του κοινωνικού κόσμου ως αντικειμενική και προβλέψιμη πραγματικότητα από το άτομο, ενώ ο καταναγκασμός αναφέρεται στον βαθμό δέσμευσης του ατόμου απέναντι στις απαιτήσεις και τις προσδοκίες της κοινωνίας (σ. 135). Με βάση αυτές τις δύο έννοιες κατασκευάστηκε η «*Κλίμακα Ανομίας της Εξωτερικότητας και του Καταναγκασμού*» (*Anomie Scale of Exteriority and Constraint*) και εφαρμόστηκε σε συνολικό δείγμα 46.465 εφήβων μαθητών, ηλικίας 15-16 ετών, από 18 ευρωπαϊκές χώρες⁴⁷ (σ. 145). Η *εξωτερικότητα* μετρήθηκε μέσω του βαθμού διαφωνίας στις παρακάτω προτάσεις: *i)* Είναι δύσκολο να εμπιστευέσαι το οτιδήποτε, επειδή τα πάντα αλλάζουν, *ii)* Στην πραγματικότητα κανείς/καμιά δεν γνωρίζει τι αναμένεται από αυτόν/αυτήν στη ζωή, και *iii)* Δεν μπορείς ποτέ να είσαι σίγουρος/η για οτιδήποτε στη ζωή⁴⁸. Ομοίως, ο *καταναγκασμός* μετρήθηκε μέσω του βαθμού διαφωνίας στις εξής προτάσεις: *i)* Μπορείς να παραβιάζεις τους περισσότερους κανόνες, εάν δεν φαίνεται να ισχύουν, *ii)* Ακολουθώ όποιους κανόνες θέλω εγώ να ακολουθήσω, και *iii)* Στην πραγματικότητα υπάρχουν πολύ λίγοι κανόνες απόλυτοι στη

⁴⁷ Οι 18 ευρωπαϊκές χώρες που συμμετείχαν στην έρευνα ήταν οι: Αυστρία, Βουλγαρία, Ελλάδα, Εσθονία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ισλανδία, Κροατία, Κύπρος, Λετονία, Νησιά Φερόε, Νήσος του Μαν, Ουγγαρία, Ουκρανία, Ρουμανία, Σλοβακία, Σλοβενία, Τουρκία, Τσεχία.

⁴⁸ Οι αντίστοιχες προτάσεις στα αγγλικά για τη μέτρηση της εξωτερικότητας είναι οι εξής: *i)* It is difficult to trust anything because everything changes, *ii)* In fact nobody knows what is expected of him or her in life, και *iii)* You can never be certain of anything in life (σ. 146).

ζωή⁴⁹. Οι πέντε κατηγορίες απαντήσεων που μπορούσαν να δοθούν για κάθε πρόταση ήταν: (1) συμφωνώ απόλυτα, (2) μάλλον συμφωνώ, (3) δεν γνωρίζω, (4) μάλλον διαφωνώ και (5) διαφωνώ απόλυτα. Το άθροισμα της κάθε υποκλίμακας κυμαινόταν από 3 βαθμούς (*χαμηλή εξωτερικότητα/καταναγκασμός*) έως 15 (*υψηλή εξωτερικότητα/καταναγκασμός*). Οι κλίμακες θεωρήθηκαν γενικά αξιόπιστες, με συνολικό Cronbach's $\alpha = 0.77$ για την εξωτερικότητα και Cronbach's $\alpha = 0.69$ για τον καταναγκασμό (σ. 146-147). Έπειτα, ακολούθησε μια σειρά ερωτήσεων, ώστε να διερευνηθεί εάν οι μαθητές έχουν συχνά αισθήματα κατάθλιψης, μελαγχολίας ή χαμηλής αυτοεκτίμησης και εάν κάνουν συχνά χρήση τσιγάρου ή απαγορευμένων ουσιών. Ακόμα, οι μαθητές ρωτήθηκαν για τη συχνότητα που απουσιάζουν αδικαιολόγητα από το σχολείο, καθώς και αν έτυχε ποτέ να κάνουν απόπειρα αυτοκτονίας (σ. 148-149). Από τη στατιστική επεξεργασία των απαντήσεων προέκυψε μια ολοκληρωμένη εικόνα για την ατομική (individual) και την κοινωνιακή (societal) ανομία κάθε χώρας. Σε ατομικό επίπεδο, η χαμηλή *εξωτερικότητα* συσχετίζεται θετικά με την κατάθλιψη και τη χαμηλή αυτοεκτίμηση, ενώ ο χαμηλός *καταναγκασμός* συσχετίζεται θετικά με την πιθανότητα χρήσης τσιγάρου και απαγορευμένων ουσιών, με την τέλεση απουσιών στο σχολείο και την απόπειρα αυτοκτονίας (σ. 155). Σε συλλογικό επίπεδο, η κοινωνιακή ανομία είναι υψηλότερη στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης και συσχετίζεται αντιστρόφως ανάλογα με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Επίσης, η κοινωνιακή ανομία συσχετίζεται με υψηλότερα επίπεδα κατάθλιψης, χαμηλής αυτοεκτίμησης και χρήσης απαγορευμένων ουσιών (σ. 156-157). Το βασικό συμπέρασμα της έρευνας του Bjarnason είναι ότι η κλίμακα της εξωτερικότητας μετρά την «ατομική» ανομία και συσχετίζεται με την ψυχική ευημερία, ενώ η κλίμακα του καταναγκασμού μετρά την «κοινωνιακή» ανομία και συσχετίζεται με την κοινωνική ευημερία (σ. 155). Σε κάθε περίπτωση όμως, οι δύο κλίμακες απαιτούν περισσότερη θεωρητική και εμπειρική διερεύνηση, προκειμένου να καλύψουν το μικρο-κοινωνιολογικό και μακρο-κοινωνιολογικό επίπεδο της ανομίας (σ. 156).

⁴⁹ Οι αντίστοιχες προτάσεις στα αγγλικά για τη μέτρηση του καταναγκασμού είναι οι εξής: i) You can break most rules if they don't seem to apply, ii) I follow whatever rules I want to follow, και iii) In fact there are very few rules absolute in life (σ. 146).

1.4.3. Ανισορροπία ταυτότητας και αίσθημα του ανήκειν

Οι McFarland και Pals (2005) συσχέτισαν διαφορετικές θεωρίες για να περιγράψουν πώς το κοινωνικό πλαίσιο μπορεί να επηρεάσει τη διαμόρφωση της ταυτότητας. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε έξι σχολεία του San Francisco, σε δείγμα 6.000 μαθητών Λυκείου (14 έως 18 ετών), για δύο συνεχόμενες χρονιές (1987-1988 και 1988-1989). Το αποτέλεσμα που προέκυψε ήταν μια σημαντική συσχέτιση μεταξύ του κοινωνικού περιβάλλοντος και των περιπτώσεων ανισορροπίας ταυτότητας (identity imbalance), η οποία προκαλούσε ισχυρή επίδραση αλλαγής στο άτομο (σ. 289). Πιο αναλυτικά, ζητήθηκε από τους ερωτώμενους να αναγνωρίσουν την υπαγωγή τους σε τρεις ομάδες: i) την *ιδανική* (Αν μπορούσατε να ανήκετε σε οποιαδήποτε ομάδα, σε ποια θα θέλατε να είστε μέρος της;) ii) την *πραγματική* (Εσείς προσωπικά, σε ποια ομάδα θα λέγατε ότι ανήκετε;) και iii) τη *δημόσια* (Γράψτε το όνομα της ομάδας που οι συμμαθητές σας θα έλεγαν ότι ανήκετε)⁵⁰. Οι διαθέσιμες ομάδες επιλογής ήταν οι εξής: «Γερά μυαλά» (Brains), «Σπασίκες» (Nerds), «Κανονικοί» (Normals), «Αθληταράδες» (Jocks), «Δημοφιλείς» (Populars), «Γλεντζέδες» (Partyers), «Καμένοι» (Burnouts), «Ασιάτες» (Asians) και «Μεξικάνοι» (Mexicans) (σ. 294). Επισημαίνεται ότι η ταυτότητα είναι μια κοινωνική κατασκευή που εκπέμπει συγκεκριμένα νοήματα για το άτομο που τη φέρει. Τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στον κάτοχο της ταυτότητας επηρεάζουν τη δράση του και τον τρόπο προσαρμογής του σε διάφορες καταστάσεις⁵¹. Μετά το πέρας της καταγραφής των απαντήσεων και της επεξεργασίας των αποτελεσμάτων εντοπίστηκαν ασυμφωνίες: i) μεταξύ πραγματικού και ιδανικού εαυτού και ii) μεταξύ πραγματικού και δημοσίου. Η πρώτη περίπτωση ασυμφωνίας μαρτυρά την εσωτερική ανισορροπία, ενώ η δεύτερη την εξωτερική ανισορροπία στην ταυτότητα του ατόμου. Κατά τους McFarland και Pals, και οι δύο τύποι ανισορροπίας είναι κρίσιμοι, διότι μπορούν να προκαλέσουν αίσθημα μη-εκπλήρωσης στο άτομο και κοινωνική ανομία (σ. 294-295).

Άλλες έρευνες, που έγιναν σε μαθητές, συσχετίζουν την *απουσία συμμετοχής* και το *χαμηλό αίσθημα του ανήκειν σε ομάδα* με την αποξένωση και την ανομία. Η Smerdon (2002), αναφερόμενη στη θεωρία του Durkheim, υποστηρίζει ότι το άτομο

⁵⁰ Οι αντίστοιχες ερωτήσεις στα αγγλικά είναι οι εξής: i) "If you could belong to any crowd, which one would you most want to be part of?" ii) "Which crowd would you personally say that you belong to?" και iii) "Write the name of the one crowd that your classmates would say you belong to" (σ. 294).

⁵¹ Για μια αναλυτική παρουσίαση των διαφόρων τύπων ταυτότητας και των χαρακτηριστικών τους, βλ. το κλασικό έργο του Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. Englewood Cliffs, N.J: Prentice-Hall.

για να συγχρωτιστεί με κάποιο άλλο θα πρέπει να έχει κοινά ενδιαφέροντα και να μοιράζεται συγκεκριμένες αξίες και πρότυπα. Η αναζήτηση κοινών στοιχείων είναι βασική προϋπόθεση ώστε να υπάρξει, αρχικά, το αίσθημα της οικειότητας με τον άλλον. Έπειτα, η οικειότητα μπορεί να εξελιχθεί σε συνειδητοποίηση ότι τα άτομα αποτελούν μια ομάδα και σε επιθυμία συμμετοχής. Η απουσία συλλογικών προτύπων και αξιών καθιστούν το άτομο αδύναμο να εντοπίσει τα αμοιβαία χαρακτηριστικά που το συνδέουν με κάποια ομάδα, με αποτέλεσμα να καθίσταται ευάλωτο στην αποξένωση και την ανομία (σ. 290). Σύμφωνα με την Smerdon, για να ενισχυθεί η συμμετοχή των μαθητών θα πρέπει να συντρέχουν ορισμένες προϋποθέσεις. Πρώτον, οι μαθητές θα πρέπει να αισθάνονται ότι συνδέονται κοινωνικά με τους συνομηλίκους και τους δασκάλους τους (αίσθημα του ανήκειν)· δεύτερον, θα πρέπει να αξιολογούν θετικά την εργασία και τη μελέτη (αίσθημα αφοσίωσης)· και τρίτον, θα πρέπει να αποδέχονται τον σκοπό του σχολείου και τους κανόνες συμπεριφοράς σε αυτό (αίσθημα αφοσίωσης στον σχολικό θεσμό) (σ. 288-290). Άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν τη συμμετοχή των μαθητών είναι: η *κοινωνική οργάνωση* του σχολείου (π.χ. οι ώρες διδασκαλίας και η αφοσίωση των δασκάλων στο έργο τους), η *σχολική δομή* (π.χ. ο συνολικός αριθμός μαθητών και ο δημόσιος ή ιδιωτικός χαρακτήρας του σχολείου) και η *σχολική σύνθεση* (π.χ. η ταξική προέλευση των μαθητών και οι πολιτισμικές διαφορές) (σ. 291).

Αντίστοιχα, η Toni Terling Watt (2003) έλεγξε εάν το μέγεθος του σχολείου επηρεάζει τη συναισθηματική προσαρμογή (emotional adjustment) των μαθητών και κατά πόσο μπορεί να γίνει αιτία εκδήλωσης παραβατικών συμπεριφορών και ανομίας. Η βασική υπόθεση εργασίας ήταν ότι τα ιδιωτικά και ολιγομελή σχολεία προσφέρουν μεγαλύτερη αίσθηση κοινότητας στους εφήβους και ευνοούν τη συναισθηματική τους προσαρμογή (σ. 344). Αξιοποιώντας τα δεδομένα της Εθνικής Διαχρονικής Έρευνας Εφηβικής Υγείας (National Longitudinal Survey of Adolescent Health) που διεξήγαγε το Πανεπιστήμιο της Βόρειας Καρολίνας, η Watt έλεγξε εάν οι έφηβοι που φοιτούν σε ιδιωτικά ή ολιγομελή σχολεία προφυλάσσονται από την κατάθλιψη, τον αυτοκτονικό ιδεασμό και την άσκηση βίας. Τα αποτελέσματα ανέτρεψαν τους ισχυρισμούς ότι οι μαθητές που φοιτούν σε αυτά τα σχολεία έχουν καλύτερη συναισθηματική ισορροπία από εκείνους που φοιτούν σε μεγάλα ή δημόσια σχολεία. Μάλιστα, τα αποτελέσματα απέδειξαν ότι τα ολιγομελή και ιδιωτικά σχολεία μπορούν να είναι επιβλαβή για την ψυχική υγεία των εφήβων, αφού περισσότεροι μαθητές (κυρίως αγόρια) εμφάνισαν κατάθλιψη και τάσεις αυτοκτονίας. Επίσης, οι πιθανότητες παραβατικότητας, απειλών και χρήσης όπλων ήταν υψηλότερες στους μαθητές και τις μαθήτριες των ιδιωτικών

σχολείων (σ. 344). Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε η Watt είναι ότι στα ιδιωτικά και ολιγομελή σχολεία υπάρχει περισσότερη ομοιογένεια και εντονότερος κοινωνικός έλεγχος για συμμόρφωση, με αποτέλεσμα να ελλοχεύει ο κίνδυνος της απομόνωσης σε οτιδήποτε εμφανίζεται ως «διαφορετικό». Δηλαδή ένας μαθητής που έχει διαφορετική συμπεριφορά ή κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό είναι πιο πιθανό να περιθωριοποιηθεί ή να γίνει αντικείμενο πειραγμάτων και εκφοβισμού σε ένα ιδιωτικό ή ολιγομελές σχολείο. Οι μαθητές αυτοί, που βιώνουν μια τέτοια κατάσταση, είναι πιο πιθανόν να προσπαθήσουν να ξεφύγουν, καταφεύγοντας στη βία ή την αυτοκτονία. Αντίθετα, τα δημόσια και πολυπληθή σχολεία χαρακτηρίζονται από περισσότερη ανομοιογένεια, με αποτέλεσμα οι μαθητές να έχουν περισσότερες δυνατότητες επιλογής και ένταξης σε ομάδες που τους προσφέρουν συναισθηματική κάλυψη και υποστήριξη (σ. 363-364). Η έρευνα της Watt είναι ενδιαφέρουσα, διότι αποκαλύπτει πώς μια μικρή κοινότητα μπορεί να ασκήσει συναισθηματική πίεση στους εφήβους και να τους ωθήσει στην ανομία.

1.4.4. Εργασιακές σχέσεις και οργανωτική δομή

Ο John Baugher (2003) αξιολόγησε τις θέσεις τεσσάρων κοινωνιολογικών θεωριών⁵² σχετικά με τους παράγοντες που καθορίζουν την *ταυτότητα εργασίας* των εργαζομένων. Με τον όρο «ταυτότητα εργασίας» (work identity) ο Baugher εννοεί την αντίληψη που οι εργαζόμενοι έχουν για τον εαυτό τους, ευρισκόμενοι στη δομή εξουσίας της εργασιακής ζωής (σ. 419-420). Τα δεδομένα της έρευνας προήλθαν από μελέτη περίπτωσης στο προσωπικό της General Motors στη Λουϊζιάνα και τα αποτελέσματα έδειξαν ότι: i) οι θεωρίες του Μαρξισμού υπερεκτιμούσαν τον βαθμό κατά τον οποίο η διοίκηση ελέγχει και επηρεάζει την ταυτότητα εργασίας των εργαζομένων⁵³, ii) η Βεμπεριανή προσέγγιση επιβεβαίωσε εν μέρει την υπόθεση ότι η ταυτότητα εργασίας καθορίζεται από το μοντέλο της επαγγελματικής κινητικότητας και iii) η θεωρία του Durkheim αποδείχτηκε περισσότερο ισχυρή, αφού τα εργασιακά πρότυπα της εταιρείας ήταν εκείνα που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της ταυτότητας εργασίας του προσωπικού.

⁵² Πρόκειται για δύο παραλλαγές της μαρξιστικής θεωρίας, για τη θεωρία του Weber και τη θεωρία του Durkheim (σ. 420-422).

⁵³ Σύμφωνα με τη μαρξιστική ιδεολογία, οι εργαζόμενοι ταυτίζονται με τα συμφέροντα της διοίκησης με δύο τρόπους: πρώτον, οι εργαζόμενοι συναινούν στην εκμετάλλευσή τους φοβούμενοι ότι η επιχείρηση θα κλείσει, εάν δεν επιτευχθούν οι παραγωγικοί στόχοι· και δεύτερον, οι εργαζόμενοι που κατέχουν μια θέση εποπτείας ξεχνούν την κοινωνική τους τάξη και ταυτίζουν τα συμφέροντά τους με την τάξη των εκμεταλλευτών (σ. 420-421).

Ουσιαστικά, η θεωρία του Durkheim επενδύει στα πρότυπα εργασίας προκειμένου να δημιουργηθεί μια κοινή αντίληψη των εργασιακών σχέσεων. Η πίστη και η αφοσίωση των εργαζομένων στον εργοδότη εξαρτώνται από την αμοιβαία αποδοχή των κανόνων που ορίζουν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των δύο μερών (σ. 421-422). Με άλλα λόγια, οι εργαζόμενοι θα ταυτιστούν με τα συμφέροντα της εταιρείας στον βαθμό που η διοίκηση είναι συνεπής, έμπιστη και δίκαιη. Αν η διοίκηση αποτύχει, οι εργαζόμενοι «αποκόπτονται» από την εταιρεία και συσπειρώνονται μεταξύ τους. Η αδυναμία της διοίκησης να ανταποκριθεί σε ένα κοινά συμφωνημένο πρότυπο εργασίας οδηγεί στην *οργανωτική ανομία* (organizational anomie), όπου πλέον η κάθε πλευρά (εργαζόμενοι και διευθυντικά στελέχη) λαμβάνει αποφάσεις ερήμην και εις βάρος της άλλης (σ. 422). Κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας του Baugher, η διοίκηση της General Motors στη Λουϊζιάνα παραβίαζε τους κανόνες που είχαν θεσμοθετηθεί για τη λήψη συναινετικών αποφάσεων στο εργοστάσιο. Αυτή η «άνομη συμπεριφορά της διοίκησης» (anomic management behavior) αποτέλεσε, κατά τον Baugher, τον πιο σημαντικό παράγοντα καθορισμού της ταυτότητας των εργαζομένων (σ. 419).

Σε άλλη έρευνα, ο Steven Vallas (2003) εξέτασε τις επιπτώσεις που είχαν οι νέες τεχνολογίες και οι οργανωτικές αλλαγές σε τέσσερις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες επεξεργασίας χάρτου στις Η.Π.Α. (των 400 έως 2.000 εργαζομένων) (σ. 229). Οι αλλαγές αυτές αποσκοπούσαν στη διεύρυνση της αυτονομίας των απασχολούμενων, στην καλλιέργεια μεγαλύτερου βαθμού δέσμευσης απέναντι στην επιχείρηση, και στην άμβλυνση των διακρίσεων μεταξύ των ωρομίσθιων και μισθωτών εργαζομένων (σ. 231). Από την έρευνα προέκυψε ότι οι νέες πρωτοβουλίες είχαν περιορισμένη αποδοχή από τους εργαζόμενους. Οι λόγοι αυτής της αποτυχίας οφείλονταν κυρίως στο κλίμα *εργασιακής ανομίας* (workplace anomie) που εμπόδιζε την ανάπτυξη της ομαδικότητας. Πιο συγκεκριμένα, οι εργαζόμενοι αντιμετώπισαν με καχυποψία τις αλλαγές και σε αρκετές περιπτώσεις αρνούνταν να συμμετέχουν στους νέους τρόπους οργάνωσης, όπως π.χ. στην εναλλαγή θέσεων εργασίας (job rotation). Η αντίσταση αυτή, σύμφωνα με τον Vallas, ήταν αποτέλεσμα της δυσπιστίας τους απέναντι στις διοικήσεις (σ. 232). Από την άλλη μεριά, οι διοικήσεις θεωρούσαν τις αλλαγές δευτερευούσης σημασίας, εστιάζοντας κυρίως στο τεχνικό και οικονομικό κομμάτι της παραγωγής. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα απλώς να επιθυμούν τους νέους τρόπους οργάνωσης, αλλά να μη δίνουν σαφείς κατευθύνσεις για να υποστηρίξουν την εφαρμογή τους (σ. 233). Τελικά, μέσα σε έναν χρόνο, οι διοικήσεις κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η ομαδικότητα ευνοεί τους εργαζόμενους να κερδίζουν τον μισθό τους χωρίς να αποδίδουν τα μέγιστα, ενώ

οι εργαζόμενοι αισθάνονταν ότι η διοίκηση εισήγαγε τις νέες μεθόδους για να μειώσει το κόστος παραγωγής και να αποδυναμώσει τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας τους (σ. 233-234). Αυτή η κατάσταση ανομίας, όπου η ερμηνεία της κάθε πλευράς ερχόταν σε σύγκρουση με την ερμηνεία της άλλης, οδήγησε στην αποτυχία των πρωτοβουλιών εργασίας σε ομάδες στις εν λόγω βιομηχανικές μονάδες (σ. 234). Ο Vallas διαπιστώνει στη μελέτη του ότι «κατά ειρωνικό τρόπο, η επιτυχής εφαρμογή των αλλαγών στον χώρο εργασίας εξαρτάται από την ικανότητα της διοίκησης να είναι ευέλικτη, όπως συχνά απαιτεί από τους ωρομίσθιους εργαζομένους της» (σ. 245).

1.4.5. Κοινωνικές σχέσεις και εγκληματικότητα

Η έρευνα των Rosenfeld, Messner και Baumer (2001) εξέτασε τη σχέση *κοινωνικού κεφαλαίου* και *δεικτών ανθρωποκτονίας* σε αντιπροσωπευτικό δείγμα από 99 περιοχές των Η.Π.Α. (σ. 289). Δεδομένου ότι το «κοινωνικό κεφάλαιο» είναι μια θεωρητική κατασκευή, που δεν υπολογίζεται απευθείας, η μέτρηση του προήλθε από ένα σύνολο ερωτήσεων σχετικών με την κοινωνική εμπιστοσύνη και τη συμμετοχή των ερωτώμενων στα κοινά. Ειδικότερα, οι ερωτήσεις που αφορούσαν την κοινωνική εμπιστοσύνη ήταν οι εξής: *i)* Μιλώντας γενικά, θα λέγατε ότι μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στους περισσότερους ανθρώπους ή ότι πρέπει να είμαστε πάντα επιφυλακτικοί στις σχέσεις μας με τους ανθρώπους; *ii)* Πιστεύετε ότι οι περισσότεροι άνθρωποι θα προσπαθούσαν να σας εκμεταλλευτούν αν είχαν την ευκαιρία ή θα προσπαθούσαν να είναι δίκαιοι απέναντί σας; *iii)* Θα λέγατε ότι τις περισσότερες φορές οι άνθρωποι προσπαθούν να βοηθήνε τον άλλον ή ότι νοιάζονται κυρίως για τον εαυτό τους;⁵⁴ Αντίστοιχα, οι ερωτήσεις για τη συμμετοχή των ερωτώμενων στα κοινά αφορούσαν: *i)* τη συμμετοχή στις εκλογές και *ii)* την υποστήριξη κάποιας εθελοντικής οργάνωσης. Επομένως, έγιναν συνολικά πέντε ερωτήσεις για τη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου, ενώ οι δείκτες ανθρωποκτονίας για κάθε περιοχή των Η.Π.Α. προήλθαν από επίσημα στατιστικά δεδομένα (σ. 290-291). Η επεξεργασία με τη χρήση Μοντέλων Δομικών Εξισώσεων (Structural Equation Models) έδειξε ότι το κοινωνικό κεφάλαιο συσχετίζεται αρνητικά με τους δείκτες ανθρωποκτονίας, πράγμα που σημαίνει ότι όσο

⁵⁴ Οι αντίστοιχες ερωτήσεις στα αγγλικά είναι οι εξής: *i)* “Generally speaking, would you say that most people can be trusted or that you can’t be too careful in dealing with people?” *ii)* “Do you think most people would try to take advantage of you if they got a chance, or would they try to be fair?” και *iii)* “Would you say that most of the time people try to be helpful, or that they are mostly just looking out for themselves?” (σ. 290).

χαμηλότερο είναι το κοινωνικό κεφάλαιο, τόσο υψηλότεροι εμφανίζονται οι δείκτες ανθρωποκτονίας (σ. 300). Άλλες μεταβλητές που συσχετίζονται με την ανθρωποκτονία είναι: η γεωγραφική περιοχή, η πληθυσμιακή δομή (το μέγεθος και η πυκνότητα), η στέρηση πόρων (φτώχεια) και ο υψηλός δείκτης διαζυγίων για τους άνδρες (σ. 298). Σύμφωνα με τους Rosenfeld et al. (2001), το κοινωνικό κεφάλαιο, ως σύνθετη μεταβλητή (κοινωνικής εμπιστοσύνης και συμμετοχής στα κοινά), συσχετίζεται: i) θετικά με τον κοινωνικό έλεγχο και την ύπαρξη ισχυρής κοινωνικής οργάνωσης, ii) αρνητικά με την ανομία, ως αποτέλεσμα έλλειψης ρυθμιστικών κανόνων, και iii) αρνητικά με την κοινωνική πίεση (strain) που προκαλείται από την αδυναμία επίτευξης στόχων. Αντιθέτως, το επίπεδο ανθρωποκτονιών συσχετίζεται: i) αρνητικά με τον κοινωνικό έλεγχο (επίσημο και ανεπίσημο), ii) θετικά με την ανομία, iii) θετικά με την κοινωνική πίεση και iv) αρνητικά με το κοινωνικό κεφάλαιο (σ. 286-289).

Παρόμοια με τη θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου είναι και εκείνη των κοινωνικών δικτύων. Άλλωστε, το κοινωνικό κεφάλαιο «συσσωρεύεται» μέσω των κοινωνικών σχέσεων (ή δικτύων) και προσφέρει πολλαπλή ωφέλεια στα άτομα που το διαθέτουν. Η υπόθεση που ελέγχει ο James Cook (2005) είναι εάν το μέγεθος των πόλεων συμβάλλει στην πυκνωση ή την αραίωση των κοινωνικών δικτύων. Μια πρώτη εξήγηση δίνεται με μαθηματικούς όρους: Η πυκνότητα Δ ενός δικτύου υπολογίζεται από τον λόγο των καταγεγραμμένων δεσμών I , ως προς τον μέγιστο αριθμό δεσμών που μπορούν να εκδηλωθούν σε έναν πληθυσμό n $(n-1)/2$. Επομένως, η μαθηματική φόρμουλα είναι: $\Delta = \frac{I}{n(n-1)/2}$, όπου 0 σημαίνει απουσία κοινωνικών δεσμών (απόλυτα ασθενές δίκτυο) και 1 πλήρης παρουσία δεσμών (ισχυρό κοινωνικό δίκτυο, «κλίκα»)⁵⁵ (σ. 174). Δεδομένου ότι τα άτομα έχουν μια πεπερασμένη ικανότητα να σχηματίζουν δεσμούς (I), η συνολική πυκνότητα του δικτύου (Δ) μειώνεται καθώς ο πληθυσμός (n) (παρονομαστής) αυξάνεται (σ. 176). Με βάση αυτή την παραδοχή, στις μεγάλες πόλεις υπάρχει ασθενής πυκνότητα κοινωνικού δικτύου και είναι πιθανότερο να εκδηλωθούν φαινόμενα ανομίας εξαιτίας της ανασφάλειας και του φόβου. Μια δεύτερη εξήγηση προέρχεται από τη θεωρία της υποκοιλούρας και επιβεβαιώνει την πρώτη: Δηλαδή το γεγονός ότι η συνολική πυκνότητα των κοινωνικών δικτύων είναι ασθενέστερη στις πόλεις (εξαιτίας του μεγάλου πληθυσμού) αναγκάζει τα άτομα να συνάψουν ισχυρούς

⁵⁵ Για την ανάλυση των κοινωνικών δικτύων, βλ. ενδεικτικά: Scott, J. (1991). *Social network analysis: A handbook*. New York: Sage Publications· και Wasserman, S., & Faust, K. (1994). *Social network analysis: Methods and applications*. New York: Cambridge University.

δεσμούς σε μικρότερες ομάδες (σ. 176). Όμως, η εμφάνιση μικρότερων θυλάκων αλληλεγγύης μέσα σε μια «αφιλόξενη» κοινωνία μπορεί παράλληλα να ευνοήσει τη σύσταση συμμοριών και να αυξήσει την εγκληματικότητα. Οι Green, McFalls και Smith (2001) αναφέρουν ότι τα εγκλήματα μίσους (hate crimes) εκδηλώνονται κυρίως από άτομα που είναι αποκομμένα από την κοινωνία ή από ομάδες ατόμων που νιώθουν ότι απειλούνται από τους συνανθρώπους τους και καταφεύγουν στη βία (σ. 487). Οι μετανάστες και οι ομοφυλόφιλοι είναι συχνά θύματα τέτοιων επιθέσεων. Άλλοι λόγοι για τους οποίους η πληθυσμιακή πυκνότητα των πόλεων ευνοεί την εκδήλωση άνομων συμπεριφορών είναι: i) η «ανωνυμία» των κατοίκων και οι απρόσωπες σχέσεις, ii) οι ευκαιρίες συγχρωτισμού με παρεκκλίνουσες προσωπικότητες και iii) η «προσφορά» περισσότερων θυμάτων για την τέλεση εγκλημάτων (Regoeczi, 2002, σ. 507). Η πόλη, δηλαδή, προσφέρει πιο εύκολα το *κίνητρο* της παρέκκλισης (deviant motivation) και την *ευκαιρία* για παρέκκλιση (deviant opportunity) (Horwitz, 2004, σ. 672).

Επιφυλακτικός με την άποψη ότι οι κάτοικοι των σύγχρονων πόλεων είναι πιο επιρρεπείς στην ανομία εμφανίζεται ο David Richmond (2003). Βασιζόμενος σε μια παλιότερη μελέτη των Wellman, Carrington και Hall (1997), ο Richmond αναφέρει ότι μολονότι οι κάτοικοι των πόλεων χάνουν τους παραδοσιακούς ισχυρούς δεσμούς (π.χ. με την οικογένεια, τη συγγένεια και τη γειτονιά), εν τούτοις παραμένουν έννομοι, διότι τους αντικαθιστούν με περισσότερους (αν και ασθενέστερους) σύγχρονους δεσμούς. Επομένως, αν η *διασωθείσα κοινότητα* (community saved) χαρακτηρίζεται από πυκνά και ισχυρά κοινωνικά δίκτυα, ενώ η *απολεσθείσα κοινότητα* (community lost) από ανομία και κοινωνική αποξένωση, τότε οι περισσότερες πόλεις του σύγχρονου κόσμου βρίσκονται σε μια μέση κατάσταση που περιγράφεται ως *απελευθερωμένη κοινότητα* (liberated community) (Richmond, 2003, σ. 296-297). Οι κάτοικοι των *διασωθεισών κοινοτήτων* εμφανίζουν χαμηλή γεωγραφική κινητικότητα και διατηρούν ελάχιστους ή καθόλου δεσμούς με άτομα που βρίσκονται έξω από την κοινότητά τους. Αντίθετα, οι κάτοικοι των *απολεσθεισών κοινοτήτων* εμφανίζουν μεγάλη γεωγραφική κινητικότητα με αποτέλεσμα οι σχέσεις που συνάπτουν μεταξύ τους να είναι ασθενείς και σύντομες. Στην περίπτωση όμως των *απελευθερωμένων κοινοτήτων*, οι κάτοικοι έχουν επαφές με άλλες κοινότητες και πολιτισμούς χωρίς να διαρρηγνύουν τους δεσμούς τους με την τοπική κοινότητα. Το βασικό πλεονέκτημα των απελευθερωμένων κοινοτήτων είναι ότι μπορούν και ανανεώνονται, όπως συμβαίνει στις περισσότερες πόλεις του Δυτικού κόσμου (σ. 317).

1.4.6. Υγεία και ασθένεια

Η ανάπτυξη της κοινωνικής επιδημιολογίας και της ιατρικής κοινωνιολογίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα άλλαξε την επιστημονική και κοινή αντίληψη σχετικά με την *υγεία* και την *ασθένεια*. Ήδη από το 1950, οι δύο αυτές έννοιες άρχισαν να συνδέονται με κοινωνικούς, ψυχολογικούς και συμπεριφοριστικούς παράγοντες. Ειδικότερα, η κοινωνική επιδημιολογία αναφέρει ότι: *i)* οι κακές κοινωνικές σχέσεις και η έλλειψη υποστήριξης, *ii)* η κοινωνική μεταβολή και η έλλειψη σταθερότητας, *iii)* η κοινωνική πίεση σε καθημερινό επίπεδο και το χρόνιο άγχος στον χώρο εργασίας, *iv)* η δυσκολία προσαρμογής σε οξεία ψυχοπνευμονικά γεγονότα (θάνατος, διαζύγιο κλπ.) και *v)* η ψυχολογική προδιάθεση, μπορούν να θέσουν σε κίνδυνο την υγεία του ατόμου και να το οδηγήσουν ακόμα και στην αυτοκτονία. Η καταγραφή και η σύνθεση των κοινωνικών και ψυχολογικών παραγόντων που επηρεάζουν την υγεία αφενός βοηθά στην πρόληψη των ασθενειών, αφετέρου συμβάλλει στη χάραξη πολιτικών που θα μπορούσαν να ανακουφίσουν μεγαλύτερες ομάδες ατόμων και συνολικά τον πληθυσμό της κοινωνίας (House, 2001, σ. 125-126).

Οι Browning και Cagney (2003) εξέτασαν τη σχέση κοινωνικού περιβάλλοντος και υγείας επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον τους στο φαινόμενο της ανομίας. Η μελέτη τους στηρίχθηκε σε δεδομένα τριών ερευνών που διεξήχθησαν στην πόλη του Σικάγου σε δείγμα 3.272 κατοίκων. Σκοπός της μελέτης ήταν η διερεύνηση των επιπτώσεων ορισμένων κοινωνικών παραγόντων στην υγεία των ατόμων⁵⁶, εκτός των προφανών (φτώχεια, απουσία ασφαλιστικής κάλυψης, κακές διατροφικές συνήθειες, εξαρτήσεις κλπ.). Ειδικότερα, οι Browning και Cagney μελέτησαν: *i)* τη δράση των ανεπίσημων φορέων κοινωνικής υποστήριξης, *ii)* τη λειτουργικότητα του θεσμού της γειτονιάς και *iii)* το επίπεδο συλλογικής αποτελεσματικότητας (collective efficacy) (σ. 555-556).

Η υπόθεση εργασίας για τον πρώτο παράγοντα ήταν ότι η ύπαρξη φορέων κοινωνικής υποστήριξης στη γειτονιά έχει θετική επίδραση στην υγεία των ατόμων (σ. 555). Οι ερωτήσεις που έγιναν στους κατοίκους για τη μέτρηση των φιλικών δικτύων αφορούσαν μεταξύ άλλων: τον αριθμό φίλων στη γειτονιά, τη συχνότητα επισκέψεων στα σπίτια τους, και τη συχνότητα ζήτησης και παροχής συμβουλών (σ. 558-559). Γενικά, είναι γνωστό ότι τα άτομα που είναι ενσωματωμένα σε ένα άτυπο δίκτυο υποστήριξης (όπως είναι η οικογένεια, οι συγγενείς, οι φίλοι, η γειτονιά, η εκκλησία ή

⁵⁶ Η υγεία αξιολογήθηκε υποκειμενικά από τους ερωτώμενους. Πιο συγκεκριμένα, η ερώτηση ήταν: «Σε γενικές γραμμές, θα λέγατε ότι η υγεία σας είναι: άριστη, καλή, μέτρια ή κακή;» («In general, would you say your health is: excellent, good, fair or poor?») (Browning & Cagney, 2003, σ. 557).

κάποιος σύλλογος) έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να ζητήσουν ιατρική βοήθεια σε περίπτωση που παρουσιαστεί κάποιο πρόβλημα υγείας. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι άτυποι φορείς υποστήριξης ελέγχουν συχνά, μέσω της απλής συναναστροφής και της συζήτησης, τη φυσική κατάσταση του ατόμου και μόλις εντοπίσουν κάτι περίεργο ή ασυνήθιστο θα του προτείνουν να απευθυνθεί σε γιατρό.

Η υπόθεση εργασίας για τον δεύτερο παράγοντα ήταν ότι η ανοχή στη βία και σε άλλες παρεκκλίνουσες συμπεριφορές που εκδηλώνονται στο πλαίσιο της γειτονιάς αποδυναμώνει την κοινότητα και διευκολύνει την ανάδυση υποकुουλτούρων έχοντας αρνητικές συνέπειες στην υγεία των κατοίκων (σ. 555). Οι ερωτήσεις για τη μέτρηση της ανοχής αυτών των συμπεριφορών αφορούσαν: πρώτον, τον βαθμό αποδοκimasίας των κατοίκων απέναντι στους νέους που καπνίζουν, καταναλώνουν αλκοόλ, κάνουν χρήση μαριχουάνας και εμπλέκονται σε ξυλοδαρμούς· και δεύτερον, τη στάση των κατοίκων απέναντι σε φαινόμενα ανομίας, όπως είναι: η παράβαση των νόμων, ο εύκολος πλουτισμός και η απάθεια απέναντι σε περιπτώσεις ενδοοικογενειακής βίας (σ. 559). Η εμφάνιση επικίνδυνων φαινομένων στη γειτονιά (π.χ. εγκληματικότητα, βία, ναρκωτικά, αλκοολισμός, μεταδιδόμενα νοσήματα, υποσιτισμός κλπ.) σημαίνει ότι οι κάτοικοι της συγκεκριμένης περιοχής έχουν αποκοπεί από την κοινωνία και στερούνται πρόσβασης σε κρατικές και υγειονομικές υπηρεσίες. Επιπλέον, εάν η κακή κατάσταση στο τοπικό επίπεδο παραμείνει ανεξέλεγκτη, θα συνεχίσει να διαχέεται και να επηρεάζει σημαντικά την υγεία περισσότερων πολιτών.

Τέλος, η υπόθεση εργασίας για τον τρίτο παράγοντα ήταν ότι το καλό επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης στη γειτονιά, ή αλλιώς η «συλλογική αποτελεσματικότητα», συμβάλλει στην καλή υγεία των κατοίκων⁵⁷ (σ. 556). Οι ερωτήσεις που έγιναν για τη μέτρηση της «συλλογικής αποτελεσματικότητας» αφορούσαν: πρώτον, την κοινωνική συνοχή (social cohesion) (π.χ. ότι οι άνθρωποι εδώ είναι πρόθυμοι να βοηθήσουν τους γείτονές τους, ότι μπορείς να έχεις εμπιστοσύνη στους γείτονες κλπ.)· και δεύτερον, τον άτυπο κοινωνικό έλεγχο (informal social control) (π.χ. ότι οι κάτοικοι στη γειτονιά επιβλέπουν τα παιδιά, ότι οι γείτονες θα επέμβουν σε περιστατικά βίας ή απειλής κλπ.) (σ. 557-558). Πράγματι, για να είναι οι συλλογικότητες αποτελεσματικές, απαιτούνται δεσμοί αλληλεγγύης και κοινωνικός έλεγχος της συμπεριφοράς. Η απουσία αυτών των στοιχείων προκαλεί φαινόμενα αποξένωσης και ανομίας στην κοινωνία, τα οποία

⁵⁷ Η «συλλογική αποτελεσματικότητα» διαφέρει από τα «άτυπα δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης», με την έννοια ότι αναφέρεται στην αίσθηση προσκόλλησης που έχει το άτομο με την κοινότητα χωρίς να προϋποθέτει την ύπαρξη στενότερων κοινωνικών σχέσεων (Browning & Cagney, 2003, σ. 556).

μπορεί να αποβούν μοιραία για τη ζωή των ατόμων, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις κρίσεων (π.χ. φυσικών καταστροφών, οικονομικής δυσπραγίας, ψυχοπιεστικών γεγονότων, εγκληματικότητας, φτώχειας, επιδημιών κλπ.). Επίσης, όταν το επίπεδο συλλογικής αποτελεσματικότητας είναι υψηλό, τα άτομα μπορούν ευκολότερα να διεκδικήσουν καλύτερες συνθήκες ζωής.

Εν κατακλείδι, η μελέτη των Browning και Cagney κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το επίπεδο υγείας των κατοίκων συσχετίζεται θετικά με τη συλλογική αποτελεσματικότητα στη γειτονιά, καθώς και με το συνολικό επίπεδο ευμάρειας (δηλαδή με την παρουσία περισσότερων κατοίκων από τη μεσαία και ανώτερη-μεσαία κοινωνική τάξη) (σ. 565).

1.4.7. Πολιτική και κοινωνική μεταβολή

Οι μελέτες που έχουν δημοσιευθεί για την πολιτική και κοινωνική μεταβολή αναπόφευκτα αναφέρονται και στα φαινόμενα ανομίας που προηγήθηκαν ή ακολούθησαν αυτής της διαδικασίας. Στο σημείο αυτό παρουσιάζονται ενδεικτικά τρεις μελέτες. Η πρώτη αφορά μια σειρά περιστατικών λιντσαρίσματος στη Λατινική Αμερική που οφείλονταν στη γενικευμένη ανομία και κοινωνική αναταραχή, η δεύτερη περιγράφει ορισμένες επιπτώσεις από τον εμφύλιο πόλεμο στο Σουδάν που διήρκησε δύο δεκαετίες (1983-2005), ενώ η τρίτη αναφέρεται στην υπόθεση βασανισμού και κακομεταχείρισης κρατουμένων από τον αμερικανικό στρατό στις φυλακές του Abu Ghraib στο Ιράκ.

Η Angelina Godoy (2004), στο άρθρο *When “justice” is criminal: Lynchings in contemporary Latin America*, αναφέρεται στα περιστατικά λιντσαρίσματος που συνέβησαν στη Λατινική Αμερική κατά τη δεκαετία του 1990. Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία, στη Γουατεμάλα σημειώθηκαν 482 επεισόδια λιντσαρίσματος (από το 1996 έως το 2002), στη Βενεζουέλα 164 (μεταξύ 2000-2001), στη Βολιβία 30 (το 2001) και στο Μεξικό 103 (μεταξύ 1987-1998). Ανάλογα περιστατικά συνέβησαν σε Εκουαδόρ, Περου και Βραζιλία (σ. 622). Μολονότι το λιντσάρισμα εκδηλώνεται αυθόρμητα και αποσκοπεί στην τιμωρία του δράστη και στην αποτροπή τέλεσης άλλων παρόμοιων εγκλημάτων, η Godoy ισχυρίζεται ότι μια επαναλαμβανόμενη επιθετική δράση του πλήθους εναντίον ατόμων που θεωρούνται ύποπτα για αξιόποινες πράξεις, θα πρέπει να ερμηνεύεται ως σκόπιμη, ισχυρή και βαθιά πολιτική αντίδραση προς ένα καθεστώς (σ. 623). Στη βιβλιογραφία γίνεται συχνή αναφορά σε περιστατικά βίας του κράτους απέναντι στους πολίτες, αλλά η συγκεκριμένη μελέτη εστιάζει στο αντίθετο· δηλαδή στην άνομη δράση πολιτών εναντίον του κράτος. Σύμφωνα με την Godoy, η βίαιη και

πρωτόγονη συμπεριφορά του πλήθους απαξιώνει τη δικαιοσύνη και αποτελεί την πιο «σκοτεινή πλευρά» (dark side) της δημοκρατίας. Ειδικότερα, στην περίπτωση της Λατινικής Αμερικής, το λιντσαρίσμα συνιστούσε μια προσπάθεια των εμπόλεμων κοινοτήτων να «επανακτήσουν» την αυτονομία τους, έπειτα από δεκαετίες επανειλημμένων επιθέσεων που δέχτηκαν από τα κρατικά στρατεύματα, από τους τοπικούς άρχοντες, από την παγκοσμιοποιημένη οικονομία και από άλλους αντιπάλους (σ. 623). Η ευρεία αποδοχή αυτής της πρακτικής (του λιντσαρίσματος) στο κοινωνικό σώμα μαρτυρά ότι υπήρχαν ορισμένες περιθωριοποιημένες κοινότητες που επεδίωκαν όχι μόνο να τιμωρήσουν τους δράστες και να αποτρέψουν άλλες εγκληματικές πράξεις, αλλά κυρίως να παρέμβουν δυναμικά ως *πρωταγωνιστές* των εξελίξεων στη χώρα τους (σ. 623). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Godoy: «Τα λιντσαρίσματα είναι σκόπιμες, εσκεμμένες πράξεις που επιβεβαιώνουν τις αξίες της κοινότητας ως απάντηση στην εκτεταμένη ανομία που προέρχεται από ένα ευρύ σύνολο κοινωνικών μετασχηματισμών, και των οποίων τα αυξανόμενα περιστατικά εγκληματικότητας δεν είναι παρά μόνο ένα σύμπτωμα» (σ. 637).

Το άρθρο της Pascale Ghazaleh, *Two miles into limbo: Displaced Sudanese in a Cairo slum* (2002), αναφέρεται στις επιπτώσεις του δεύτερου εμφυλίου πολέμου που ξέσπασε στο Σουδάν (1983-2005) ωθώντας περίπου πέντε εκατομμύρια πρόσφυγες να εγκαταλείψουν τη χώρα και να μετακινηθούν σε υποβαθμισμένα προάστια στο Κάιρο της Αιγύπτου για να επιβιώσουν (σ. 1). Παρά το γεγονός ότι η Αίγυπτος θεωρήθηκε από εκείνους που ζήτησαν άσυλο ως πιο ασφαλής, συγκρινόμενη με άλλες χώρες της Μέσης Ανατολής (σ. 6), ούτε η αιγυπτιακή κυβέρνηση, αλλά ούτε και τα Ηνωμένα Έθνη έδειξαν προθυμία να βοηθήσουν τους πρόσφυγες πολέμου. Έτσι, οι περισσότεροι από αυτούς παρέμειναν φτωχοί, άνεργοι ή απασχολήθηκαν σε εργασίες με εξαιρετικά χαμηλές αμοιβές. Παράλληλα, οι Σουδανοί βίωσαν τον ρατσισμό από τους Αιγυπτίους εξαιτίας του διαφορετικού χρώματος στο δέρμα (όσο πιο σκούρο, τόσο μεγαλύτερη η απόρριψη) και των φτηνών ρούχων που φορούσαν (σ. 3-4). Επιπλέον, οι πρόσφυγες έπεσαν θύματα του κοινωνικού αποκλεισμού, στερούμενοι πρόσβασης στη μόρφωση, την ιατρική κάλυψη και σε άλλα βασικά κοινωνικά δικαιώματα. Στην περίπτωση των μορφωμένων Σουδανών, και ιδιαίτερα εκείνων που μιλούσαν ξένες γλώσσες, η είσοδος στην αγορά εργασίας ήταν πιο εύκολη, διότι αποτέλεσαν φθηνό εργατικό δυναμικό (σ. 4). Η προτίμηση (ή, ακριβέστερα, η εκμετάλλευση) των Σουδανών προκαλούσε συχνά αισθήματα φθόνου στους άνεργους γηγενείς πολίτες. Σύμφωνα με την Ghazaleh, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης επιδείνωσαν τον ρατσισμό προβάλλοντας τους Σουδανούς

ως εμπόρους ναρκωτικών και βιαστές, ενώ τις Σουδανές ως εκδιδόμενες. Τελικά, η «δαιμονοποίηση» των προσφύγων πέρασε και στο κοινωνικό σώμα, όταν άρχισαν να αποδίδονται στους Σουδανούς κατηγορίες απαγωγών, κλοπής ανθρωπίνων οργάνων, βασανιστηρίων, δολοφονιών και άλλων ανεξιχνίαστων εγκληματικών πράξεων (σ. 5). Όλα αυτά τα περιστατικά αύξησαν, κατά πάσα πιθανότητα αδικαιολόγητα, τα επίπεδα ανασφάλειας και ανομίας στην πόλη του Καΐρου.

Η μελέτη των Mestrovic και Lorenzo (2008) εξέτασε την υπόθεση κακομεταχείρισης και βασανισμού Ιρακινών κρατουμένων από Αμερικανούς στρατιώτες στις φυλακές του Abu Ghraib υπό το πρίσμα της θεωρίας του Durkheim για την ανομία. Κάνοντας μια ανασκόπηση του γεγονότος, τον Απρίλιο του 2004, περίπου έναν χρόνο μετά την εισβολή του αμερικανικού στρατού στο Ιράκ, διέρρευσαν στη δημοσιότητα συγκλονιστικές φωτογραφίες σωματικής και σεξουαλικής κακοποίησης Ιρακινών κρατουμένων από γυναίκες και άνδρες του αμερικανικού στρατού. Οι περισσότερες από αυτές τις φωτογραφίες έδειχναν γυμνούς άνδρες κρατούμενους με κουκούλα να δέχονται χτυπήματα στο σώμα, να σέρνονται με λουρί στο πάτωμα, να εκφοβίζονται από εκπαιδευμένα σκυλιά, να σχηματίζουν ανθρώπινη πυραμίδα και, γενικότερα, να γίνονται αντικείμενα εξευτελιστικής μεταχείρισης. Οι εικόνες προκάλεσαν παγκόσμια κατακραυγή και έπληξαν το κύρος της Αμερικής και συνολικά του Δυτικού κόσμου. Η κυβέρνηση Bush δεν αμφισβήτησε την αυθεντικότητα των φωτογραφιών· επεσήμανε, ωστόσο, ότι αφορούν ένα περιστατικό που δεν αντιπροσωπεύει το ήθος των Η.Π.Α. και θα ασκηθούν διώξεις στους δράστες. Στο σημείο αυτό ξεκινά η κοινωνιολογική ανάλυση των Mestrovic και Lorenzo (2008), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι τα φαινόμενα αποδιοργάνωσης και ανομίας δεν εντοπίζονται μόνο στο μικρο-επίπεδο (δηλαδή στην παράβαση καθήκοντος από στρατιώτες και εφέδρους του αμερικανικού στρατού), αλλά και στο μεσο-επίπεδο (στους ανώτατους αξιωματικούς και υπεύθυνους των φυλακών που όφειλαν να γνωρίζουν την κατάσταση, να επέμβουν και να τιμωρήσουν), ακόμα και στο μακρο-επίπεδο (στο Υπουργείο Άμυνας και στον Αμερικανικό Στρατό, διότι ευθύνονται για την πορεία των επιχειρήσεων καθώς και για τους αποδεκτούς τρόπους ανάκρισης και μεταχείρισης κρατουμένων) (σ. 179-180). Επιπλέον, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι οι πολύνεκρες τρομοκρατικές επιθέσεις που προηγήθηκαν, στους δίδυμους πύργους του Παγκόσμιου Κέντρου Εμπορίου της Νέας Υόρκης και στο Πεντάγωνο από την ισλαμική οργάνωση Al-Qaeda την 11^η Σεπτεμβρίου 2001, προκάλεσαν σοκ στους Αμερικανούς πολίτες και ανασφάλεια σε όλο τον κόσμο. Αυτό οδήγησε τις αμερικανικές αρχές και τον Πρόεδρο Bush να κηρύξουν «πόλεμο στην τρομοκρατία»

(war on terrorism) και να δώσουν μια ισχυρή απάντηση που θα απέτρεπε κάθε άλλη τρομοκρατική ενέργεια στο έδαφος των Η.Π.Α. Το στρατιωτικό δόγμα «σοκ και δέος» (shock and awe) που εφαρμόστηκε στον πόλεμο του Ιράκ το 2003 προκάλεσε σύγχυση στους εμπλεκόμενους φορείς (σε αξιωματικούς, στρατιώτες, νομικούς κλπ.) σχετικά με τους κανόνες πολέμου που έπρεπε να ακολουθήσουν (σ. 181). Σε αυτήν, ακριβώς, την ασάφεια των κανόνων οφείλονται τα φαινόμενα αποδιοργάνωσης στις φυλακές του Abu Ghraib, όπως ήταν: η συστηματική έλλειψη λογοδοσίας, η σύγχυση ρόλων και θέσεων ευθύνης, η απουσία επίβλεψης και ελέγχου των κρατουμένων, η ανεπαρκής εκπαίδευση των Αμερικανών στρατιωτών στις Συμβάσεις της Γενεύης σχετικά με τη μεταχείριση των αιχμαλώτων και τις διαδικασίες ανάκρισης, η έλλειψη στρατιωτικής πειθαρχίας κ.ά. (σ. 182). Επομένως, το πρόβλημα δεν ήταν μόνο η συμπεριφορά των χαμηλόβαθμων στρατιωτών, αλλά και η αδιαφορία των υψηλόβαθμων αξιωματικών, των γιατρών, των δικηγόρων, των υπευθύνων προμηθειών και άλλων επαγγελματιών, που εργάζονταν στις φυλακές και -ενώ γνώριζαν- δεν προσπάθησαν να βελτιώσουν την κατάσταση ως όφειλαν (σ. 184). Η ανάλυση των Mestrovic και Lorenzo καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ανεξέλεγκτη κατάσταση ανομίας στο Abu Ghraib κηλίδωσε τις αμερικανικές προθέσεις απελευθέρωσης του Ιράκ, δημιούργησε κλίμα καχυποψίας στον μουσουλμανικό κόσμο και συνέβαλε στην περαιτέρω σύγκρουση του Δυτικού και Ισλαμικού πολιτισμού («clash of civilizations»), η οποία ανατροφοδότησε ένα νέο κύμα εξεγέρσεων και ανομίας (σ. 202).

Εκτός των τριών μελετών που παρουσιάστηκαν, παρόμοια φαινόμενα ανομίας μπορεί κάποιος να διακρίνει σε όλες τις περιπτώσεις των μεγάλων πολιτικών και κοινωνικών μεταβολών, όπως για παράδειγμα, πριν και μετά από έναν πόλεμο και σε περιόδους κατάρρευσης οικονομικών συστημάτων και πολιτικών καθεστώτων (π.χ. διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, πτώση καθεστώτος Καντάφι στη Λιβύη κλπ.).

1.4.8. Υπογεννητικότητα

Οι Philipov, Spéder και Billari (2006) χρησιμοποίησαν δεδομένα από τη Βουλγαρία και την Ουγγαρία για να διερευνήσουν τους παράγοντες που επηρεάζουν τη γέννηση του πρώτου και του δεύτερου παιδιού. Από την έρευνα προέκυψε ότι οι συνθήκες ανομίας και το χαμηλό κοινωνικό κεφάλαιο καθορίζουν σημαντικά την απόφαση των ζευγαριών να τεκνοποιήσουν, αλλά και τον χρόνο τεκνοποίησης (σ. 289). Ειδικότερα, οι χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, από το 1989 και ύστερα, διήλθαν μια περίοδο μετασχηματισμού και μετάβασης από τα κομμουνιστικά καθεστώτα στα

δημοκρατικά. Οι εξελίξεις αυτές προκάλεσαν ριζικές αλλαγές στο κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό και θεσμικό πλαίσιο. Παράλληλα, κατά τη διάρκεια του μετασχηματισμού, τα παλιά πρότυπα κατέρρευσαν και αντικαταστάθηκαν από νέα. Η περίοδος αυτή, από την πτώση του παλαιού συστήματος μέχρι την έλευση του νέου, χαρακτηρίστηκε από φαινόμενα ανομίας τόσο στη Βουλγαρία όσο και στην Ουγγαρία. Η αβεβαιότητα, η αγωνία και ο φόβος για το μέλλον της χώρας κατέστησαν τους πολίτες διστακτικούς στην απόκτηση απογόνων, πράγμα που σήμαινε είτε την αναβολή τεκνοποίησης, είτε τη ματαίωση (σ. 293-294). Μια άλλη εξήγηση αποδίδει τη χαμηλή γεννητικότητα στην απουσία του αυταρχικού κράτους και στην ενίσχυση της ατομικής αυτονομίας. Με άλλα λόγια, η πτώση των ολοκληρωτικών καθεστώτων επέτρεψε στις γυναίκες να λάβουν από μόνες τους σημαντικές αποφάσεις ζωής, όπως να επιλέξουν μεταξύ της συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας και της γέννησης ενός παιδιού (σ. 292-293). Μολονότι οι λόγοι που οδηγούσαν στην αναβολή της τεκνοποίησης ήταν παρόμοιοι στις δύο χώρες, παρατηρήθηκε ότι στη Βουλγαρία τα ζευγάρια έδιναν περισσότερη βαρύτητα στους οικονομικούς και βιοποριστικούς παράγοντες, ενώ στην Ουγγαρία στους ιδεολογικούς, όπως είναι η ηθελημένη ατεκνία (σ. 289, 302).

1.4.9. Τέχνη

Η τέχνη διεθνώς, αδιάκοπα και διαχρονικά παρουσιάζει με κριτικό τρόπο την κοινωνική πραγματικότητα της κάθε εποχής προσφέροντας παράλληλα στην ανθρωπότητα το όραμα για μια καλύτερη κοινωνία. Ο Jarl Ahlqvist, στο άρθρο *Sound and vision: Using progressive rock to teach social theory* (2001), ισχυρίζεται ότι η κοινωνιολογική θεωρία μπορεί να γίνει πιο προσιτή και κατανοητή μέσα από την τέχνη. Μάλιστα, υποστηρίζει τη θέση του με συγκεκριμένα παραδείγματα: Οι υπερρεαλιστικοί πίνακες του Roger Dean στα εξώφυλλα των δίσκων του προοδευτικού ροκ συγκροτήματος Yes απεικονίζουν μυθικά τοπία και συμβολίζουν μια εξιδανικευμένη κοινωνία, η οποία στηρίζεται στις αρχές της συλλογικότητας και της αμοιβαίας εμπιστοσύνης των μελών της για να επιβιώσει (σ. 475). Επίσης, οι εμπνευσμένοι στίχοι από τη μυθολογία, τη λογοτεχνία, τα ιερά κείμενα και την επιστημονική φαντασία σε αρκετά κομμάτια του εν λόγω συγκροτήματος μαρτυρούν την ανάγκη για ηθική ανάκαμψη της κοινωνίας και ταιριάζουν περισσότερο με την κοινωνιολογική θεωρία του Durkheim περί ανομίας (σ. 475). Κατά παρόμοιο τρόπο, ο δίσκος *Animals* των Pink Floyd ταιριάζει στη θεωρία του Marx, διότι ασκεί ευθεία κριτική στο καπιταλιστικό σύστημα και ιδιαίτερα σε τρεις τύπους ατόμων: στα «πρόβατα» (ανεγκέφαλους οπαδούς), στα «γουρούνια» (υποκριτές

ηθικολόγους) και στους «σκύλους» (δυνάστες)⁵⁸. Σύμφωνα με το συγκρότημα και την ανάλυση του Ahlqvist, οι λαοί μπορούν να απελευθερωθούν μόνο όταν «τα πρόβατα» συνειδητοποιήσουν ότι καταδυναστεύονται από «τους σκύλους» και αποφασίσουν, ως αγέλη, να κινηθούν εναντίον τους (σ. 474-475). Το τρίτο παράδειγμα του Ahlqvist αναφέρεται στο τέταρτο άλμπουμ, *Brain Salad Surgery*, του ροκ συγκροτήματος ELP και συνδέεται περισσότερο με τη θεωρία του Weber, περί αυξημένου εξορθολογισμού και τεχνολογικής ανάπτυξης στη σύγχρονη εποχή. Τα δύο αυτά χαρακτηριστικά «παγιδεύουν» τα άτομα σε ένα «σιδερένιο κλουβί» (iron cage)⁵⁹, το οποίο καταστρέφει την πνευματικότητα και τα συναισθήματά τους (σ. 475-476).

Αντίστοιχες κοινωνιολογικές ερμηνείες προσφέρει και ο κινηματογράφος. Οι Wetzell, Cohen, Tanis, Hennon και O'Donovan (2005) αξιολόγησαν την ταινία *Girl trouble* ως κατάλληλη για την κατανόηση της κοινωνιολογίας της παρέκκλισης και ιδιαίτερα για τη θεωρία της ανομίας/πίεσης. Πιο συγκεκριμένα, η ταινία προβλήθηκε το 2004 από τη New Day Films και αναφέρεται στη ζωή τριών εφήβων κοριτσιών που ζουν στο San Francisco και επιδίδονται για περισσότερα από τέσσερα χρόνια σε άνομες και εγκληματικές ενέργειες προκειμένου να αποκτήσουν χρήματα και να επιβιώσουν. Η πρώτη κοπέλα συλλαμβάνεται για διακίνηση ναρκωτικών, αλλά καταφέρνει τελικά μετά τη σύλληψη να παραμείνει «καθαρή», να μορφωθεί και να φτιάξει ξανά τη ζωή της μέσα σε ένα περιβάλλον γεμάτο δυσκολίες. Η δεύτερη κοπέλα είναι μια ανήλικη μητέρα που βιώνει τη βάνουση μεταχείριση του εραστή της και τη συναισθηματική καταπίεση από την οικογένειά της. Η τρίτη κοπέλα προέρχεται από μια διαλυμένη οικογένεια, γεμάτη βία, ναρκωτικά και εγκλήματα. Τελικά, συλλαμβάνεται μετά από έντονο διαπληκτισμό με τον αδελφό της. Η ταινία αποκτά κοινωνιολογικό ενδιαφέρον, διότι απεικονίζει τις βίαιες κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες μεγαλώνουν οι τρεις κοπέλες και τις προσπάθειες που καταβάλλουν για να ενσωματωθούν. Οι κοινωνικές πιέσεις, η απουσία στήριξης από το οικογενειακό περιβάλλον και η αναποτελεσματικότητα των σωφρονιστικών ιδρυμάτων ώθησαν τις κοπέλες στην παραβατικότητα και την περιθωριοποίηση (Wetzell et al., 2005, σ. 425).

⁵⁸ Ο δίσκος *Animals* των Pink Floyd (1977) βασίστηκε στο αλληγορικό έργο του George Orwell, *The animal farm* (*Η φάρμα των ζώων*) (1945), με τη διαφορά ότι οι Pink Floyd κατέκριναν τον καπιταλισμό, ενώ ο Orwell τον σταλινισμό.

⁵⁹ Ο όρος «σιδερένιο κλουβί» (iron cage) εισήχθη από τον Max Weber στο έργο του *The protestant ethic and the spirit of capitalism* (1905/2005) και αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα των Δυτικών καπιταλιστικών κοινωνιών παγιδεύονται σε γραφειοκρατικά συστήματα ορθολογισμού και ελέγχου, τα οποία σταδιακά απορροφούν την πνευματικότητα και την ευαισθησία τους (σ. 123-125).

1.4.10. Διανόηση

Η επιστήμη και γενικότερα η διανόηση πλήττονται (όπως και άλλοι κλάδοι) από φαινόμενα ανομίας, παθολογικού καταμερισμού εργασίας και χαμηλής ενσωμάτωσης. Η ενότητα αυτή παρουσιάζει τρία παραδείγματα ανομίας, τα οποία εστιάζουν: i) στον ρόλο των διανοούμενων, ii) στον κατακερματισμό των κοινωνικών επιστημών και iii) στις αλλαγές που υφίσταται ο κλάδος της εγκληματολογίας στη σύγχρονη εποχή.

Οι Kurzman και Owens (2002) αναφέρονται στους διανοούμενους ως άτομα υψηλής μόρφωσης που παράγουν ή μεταδίδουν ιδέες και πολιτισμό και ασχολούνται με τα κοινά (σ. 63). Οι απόψεις που εκφράζονται για τους διανοούμενους μπορούν να συνοψιστούν σε τρεις κατηγορίες: i) οι διανοούμενοι αποτελούν μια δική τους ομάδα, ξεχωριστή από τις άλλες ομάδες της κοινωνίας, με κοινά ενδιαφέροντα και με κριτική σκέψη που είναι υπεράνω εθνών, ταξικών συμφερόντων και φυλής· ii) οι διανοούμενοι συνδέονται με την κοινωνική τάξη καταγωγής τους και δεν μπορούν να σχηματίσουν μια ενιαία ομάδα, διότι εκφράζουν απόψεις και αντιλήψεις της τάξης τους· και iii) οι διανοούμενοι δεν αποτελούν ξεχωριστή ομάδα, ούτε ταυτίζονται με κάποια συγκεκριμένη τάξη, αλλά είναι σχετικά αταξικοί και η σκέψη τους υπερβαίνει την κοινωνική τους προέλευση (σ. 64-68). Οι διαφορετικές αυτές προσεγγίσεις δείχνουν εξ αρχής ότι υπάρχουν ασυμφωνίες σχετικά με την ομοιογένεια των διανοούμενων, αν αποτελούν ξεχωριστή τάξη και κατά πόσο μπορούν να παράγουν ανεξάρτητη σκέψη. Επιπλέον, σύμφωνα με τους Kurzman και Owens, οι διανοούμενοι μπορεί να νιώσουν αισθήματα ανομίας και αποξένωσης από την κοινωνία εξαιτίας της αναντιστοιχίας που υπάρχει μεταξύ των παγκόσμιων ιδανικών που πρεσβεύουν και των καθημερινών προβλημάτων που απασχολούν τους πολίτες (σ. 69). Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι διανοούμενοι βρέθηκαν σε υψηλές διοικητικές θέσεις και συνέβαλαν στην πρόοδο των κοινωνιών (όπως π.χ. στην Ινδία μετά την ανεξαρτησία της). Σε άλλες περιπτώσεις, οι διανοούμενοι έχασαν την αυτονομία της σκέψης τους, όταν αφοσιώθηκαν σε κάποιο κόμμα, όταν ανέλαβαν κυβερνητικά αξιώματα ή όταν συμμαχησαν με την ελίτ, ενώ μπορούσαν να αποτελέσουν μια επαναστατική δύναμη (σ. 69-70). Σήμερα, οι διανοούμενοι έχουν να αντιμετωπίσουν κυρίως δύο προκλήσεις: Η πρώτη αφορά τη διασπορά τους σε πανεπιστήμια, ερευνητικά κέντρα, πολιτικά γραφεία, επιχειρήσεις και άλλα ιδρύματα, δυσκολεύοντας την αλληλεγγύη και τις δυνατότητες συλλογικής δράσης (σ. 71, 79-80). Η δεύτερη πρόκληση έχει να κάνει με τις ραγδαίες αλλαγές στον τρόπο ενημέρωσης των πολιτών και συγκεκριμένα με τη χρήση του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής

δικτύωσης, τα οποία παρέχουν τη δυνατότητα εύκολης αναζήτησης πληροφοριών για κάθε θέμα υπονομεύοντας τον ρόλο των διανοούμενων ως ειδημόνων (σ. 81).

Οι ραγδαίες μεταβολές στη σύγχρονη εποχή δεν θα μπορούσαν να αφήσουν ανεπηρέαστες τις κοινωνικές επιστήμες. Σύμφωνα με τον James Moody (2004), η κοινωνιολογία είναι μια επιστήμη που αναπτύσσεται με ταχείς ρυθμούς και δημιουργεί συνεχώς νέους κλάδους και έννοιες (σ. 215). Παρά το γεγονός ότι μια τέτοια εξέλιξη αποτελεί πλούτο για την επιστήμη, ταυτόχρονα μπορεί να προκαλέσει «θεωρητικό κατακερματισμό» (theoretical fragmentation) με αρνητικές συνέπειες. Ειδικότερα, οι σύγχρονοι κοινωνιολόγοι που καταπιάνονται κυρίως με ένα γνωστικό αντικείμενο εγκλωβίζονται σε αυτό και απομακρύνονται, τόσο από τα έργα των συναδέλφων τους, όσο και από την ίδια την επιστήμη τους. Η κατάσταση αυτή ονομάζεται «πνευματική ανομία» (intellectual anomie) (σ. 215) και μπορεί να αντιμετωπιστεί με περισσότερη συνεργασία (π.χ. με την κοινή συγγραφή επιστημονικών βιβλίων και άρθρων), ώστε η εξειδίκευση να μην οδηγεί σε παθολογικό καταμερισμό εργασίας, αλλά να συμβάλλει στην ενσωμάτωση και την οργανική αλληλεγγύη (σ. 234-236).

Όσον αφορά τις εξελίξεις στον κλάδο της εγκληματολογίας, οι Savelsberg, Cleveland και King (2004) αναφέρουν ότι τις τελευταίες δεκαετίες στις Η.Π.Α. υπήρξε σημαντική μετατόπιση ενδιαφέροντος από τις αναμορφωτικές και αποκαταστατικές πολιτικές, σε εκείνες της επιβολής κυρώσεων και ελέγχου του εγκλήματος (σ. 1277). Η τάση αυτή προκάλεσε σταδιακή αποδυνάμωση των εγκληματολογικών θεωριών που εστιάζουν στις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις για την αντιμετώπιση της παραβατικότητας, όπως είναι: η θεωρία της ανομίας/πίεσης των Durkheim και Merton, η θεωρία των παραβατικών ευκαιριών (illegitimate opportunity theory) των Cloward και Ohlin, και η θεωρία της ματαίωσης κοινωνικής θέσης (status frustration)⁶⁰ του Cohen (σ. 1285-1286). Σύμφωνα με τους συγγραφείς, οι αλλαγές αυτές στην εγκληματολογική έρευνα οφείλονται σε συγκεκριμένη πολιτική αντίληψη, η οποία αδιαφορεί για τις κοινωνικές συνθήκες που ωθούν ορισμένα άτομα στο έγκλημα και ενδιαφέρεται μόνο για την πρόληψη και την καταστολή του (σ. 1295). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η προσπάθεια αποκοπής του κλάδου της εγκληματολογίας από την κοινωνιολογία, αποκτώντας αυτονομία σε προγράμματα σπουδών, συλλόγους και επιστημονικά περιοδικά (σ. 1279).

⁶⁰ Σύμφωνα με τη θεωρία του Cohen, όταν τα άτομα της κατώτερης κοινωνικής τάξης δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις αξίες και τους στόχους της μεσαίας τάξης, απογοητεύονται και δημιουργούν τις δικές τους υποκοουλτούρες (Cohen, 1955, σ. 35).

1.5. Ανακεφαλαίωση και συμπεράσματα

Η ανομία είναι ένα από τα πιο ενδιαφέροντα και κρίσιμα κοινωνιολογικά φαινόμενα για μελέτη, καθώς επηρεάζει τις συνθήκες συνύπαρξης των ανθρώπων και υπονομεύει τη συνοχή των κοινωνιών.

Η προέλευση του όρου είναι αρχαιοελληνική. Το επίθετο *άνομος*, -η, -ο αναφέρεται στο ατομικό χαρακτηριστικό της ανυπακοής στους νόμους και τους κανόνες, ενώ το ουσιαστικό *άνομία* περιγράφει μια κοινωνική κατάσταση απουσίας ή μη-εφαρμογής των νόμων και των κανόνων. Τα άτομα που θεωρούνται «άνομα» σε μια κοινωνία αμφισβητούν και παραβιάζουν κάποιους σημαντικούς και κοινά παραδεκτούς κανόνες συμβίωσης, ασκούν βία στους άλλους και, γενικότερα, συμπεριφέρονται άδικα και ανήθικα κατά την επιδίωξη των στόχων τους. Όταν η αδιαφορία των ατόμων για τους άλλους και η ανυπακοή στους νόμους παίρνουν μαζικές διαστάσεις, δημιουργούν ένα φαινόμενο κοινωνικής παθογένειας, το οποίο ονομάζεται ανομία.

Ο Émile Durkheim εισήγαγε την έννοια της ανομίας στην κοινωνιολογία, για να περιγράψει μια κατάσταση κοινωνικής απορρύθμισης· όπου οι κοινωνικές αξίες και τα πρότυπα συμπεριφοράς αμφισβητούνται, τα άτομα χάνουν την εμπιστοσύνη στους θεσμούς και γενικότερα επικρατεί ένα κλίμα αποσταθεροποίησης που υπονομεύει την κοινωνική συνοχή. Οι κύριοι παράγοντες ανομίας, σύμφωνα με τον Durkheim, είναι: i) ο παθολογικός καταμερισμός εργασίας (δηλαδή η αναποτελεσματική κατανομή ρόλων και αρμοδιοτήτων) και ii) η ελλιπής κοινωνική ρύθμιση (δηλαδή η αδυναμία της κοινωνίας να θέσει κανόνες και όρια στη συμπεριφορά των ατόμων). Τα φαινόμενα ανομίας συνήθως εκδηλώνονται όταν στην κοινωνία συντελούνται ραγδαίες αλλαγές, όπως συμβαίνει σε περιόδους οικονομικής κρίσης (όπου τα άτομα δυσκολεύονται να προσαρμόσουν τις ανάγκες τους στα νέα δεδομένα της οικονομίας) και σε περιόδους οικονομικής έκρηξης (όπου τα άτομα υπερεκτιμούν τις δυνάμεις τους και οδηγούνται σε αχαλίνωτες συμπεριφορές). Επίσης, η ανομία μπορεί να εκδηλωθεί εξαιτίας της δυσλειτουργίας κάποιων θεσμών ή όταν ένας θεσμός (π.χ. οικονομικός, πολιτικός κλπ.) κυριαρχεί στους άλλους για μεγάλο χρονικό διάστημα. Σε κάθε περίπτωση, η ανομία (ως φαινόμενο κοινωνικής απορρύθμισης) αποπροσανατολίζει τα άτομα από τους τυπικούς και έννομους τρόπους δράσης κατά την επιδίωξη των στόχων τους, ενθαρρύνει τον ατομικισμό και την παραβατικότητα και ευθύνεται σε σημαντικό βαθμό για την αύξηση των περιστατικών αυτοκτονίας.

Ο Robert Merton διεύρυνε τη θεωρία του Durkheim υποστηρίζοντας ότι η ανομία δεν εμφανίζεται μόνο σε περιόδους ρευστότητας και κοινωνικών μεταβολών,

αλλά αποτελεί ένα πιο σύνηθες φαινόμενο που εκδηλώνεται όταν υπάρχει διάσταση μεταξύ των σκοπών που αναγνωρίζονται ως επιθυμητοί από την κοινωνία και των μέσων που διατίθενται στα άτομα για την επίτευξή τους. Για παράδειγμα, στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες (όπως στις Η.Π.Α.), όπου το χρήμα εκλαμβάνεται ως υπέρτατη αξία και η απόκτηση πλούτου θεωρείται κριτήριο επιτυχίας από πολλούς, τα άτομα «ωθούνται» να επιστρατεύσουν κάθε μέσο (θεμιτό ή αθέμιτο) για να αποκτήσουν οικονομική επιφάνεια. Μάλιστα, σύμφωνα με τη θεωρία του Merton, τα άτομα που προέρχονται από τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις δέχονται μεγαλύτερη κοινωνική πίεση για να βελτιώσουν το επίπεδο διαβίωσης τους και, επιπλέον, συναντούν περισσότερες δυσκολίες κοινωνικής ανέλιξης, με αποτέλεσμα να εμφανίζουν αυξημένες πιθανότητες εκδήλωσης παραβατικής συμπεριφοράς. Αυτή η θέση του Merton δέχτηκε έντονη κριτική, κυρίως για δύο λόγους. Πρώτον, διότι δεν είναι απαραίτητο τα μέλη της κατώτερης τάξης να επιδιώξουν την κοινωνική ανέλιξη με κάθε μέσο. Αντιθέτως, σε πολλές περιπτώσεις τα άτομα περιορίζουν (ή προσαρμόζουν) τις φιλοδοξίες τους στο μέτρο του εφικτού και ενεργούν στα πλαίσια της νομιμότητας. Δεύτερον, η άποψη του Merton φαίνεται να παραβλέπει τα λεγόμενα εγκλήματα «λευκού κολάρου» (π.χ. διαφθορά, δωροδοκία, εκβιασμοί κλπ.) που διαπράττονται από άτομα της αστικής και ανώτερης τάξης με σκοπό να διατηρήσουν ή να αυξήσουν την κοινωνική τους δύναμη και επιρροή.

Λαμβάνοντας υπόψη την κριτική που ασκήθηκε στον Merton, ο Robert Agnew πρόσθεσε ορισμένους παράγοντες που μπορούν να προκαλέσουν κοινωνική πίεση και να επιδράσουν αρνητικά στα άτομα, ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης. Εστιάζοντας στο μικρο-κοινωνιολογικό επίπεδο, δηλαδή στις σχέσεις του ατόμου με το άμεσο κοινωνικό του περιβάλλον, ανέπτυξε τη «γενική θεωρία πίεσης» (general strain theory) που λειτουργεί συμπληρωματικά με τη θεωρία της ανομίας. Σύμφωνα με τη θεωρία του Agnew, τα άτομα «πιέζονται»: i) όταν δυσκολεύονται να επιτύχουν τους στόχους τους, ii) όταν χάνουν ή κινδυνεύουν να χάσουν τα κεκτημένα τους και iii) όταν προσπαθούν να ξεφύγουν από μια αρνητική κατάσταση. Οι συνθήκες αυτές μπορούν να συμβούν σε οποιοδήποτε άτομο και να το ωθήσουν στην παραβατικότητα. Βεβαίως, στο σημείο αυτό, θα πρέπει να επισημανθεί ότι πολλά άτομα μπορεί να δέχονται πιέσεις, όμως μόνο ορισμένα παρεκκλίνουν. Ο Agnew αποδίδει αυτό το γεγονός στην προσαρμοστικότητα των ατόμων· δηλαδή στην ικανότητα τους να αντιμετωπίζουν με διάφορους τρόπους (γνωστικούς, συμπεριφορικούς ή συναισθηματικούς) τις κοινωνικές πιέσεις. Άλλοι παράγοντες που μπορούν να αποτρέψουν το άτομο από την παρέκκλιση είναι: ο

εσωτερικός έλεγχος (αυτοέλεγχος) και η προσωπικότητα του ατόμου, ο υποστηρικτικός κοινωνικός περίγυρος (οικογένεια, φίλοι, κοινότητα) καθώς και οι προηγούμενες επιτυχίες στη ζωή, οι οποίες συνήθως καταστέλλουν το αίσθημα της απογοήτευσης.

Άλλοι σημαντικοί θεωρητικοί που μελέτησαν το φαινόμενο της ανομίας είναι: i) ο Sebastian de Grazia, ο οποίος απέδωσε την «απλή» ανομία στην ύπαρξη αντιφατικών κανόνων και πεποιοθήσεων στην κοινωνία, ενώ την «οξεία» στην αδυναμία του πολιτικού συστήματος να ανταποκριθεί στα καθήκοντά του και να διαφυλάξει την ενότητα του κοινωνικού σώματος· ii) οι Messner και Rosenfeld, οι οποίοι υποστήριξαν ότι η ανομία οφείλεται στις δυσλειτουργίες των θεσμών, όπως στις περιπτώσεις που υπάρχει σύγκρουση αρμοδιοτήτων και ρόλων (π.χ. μεταξύ του «καλού επαγγελματία» στην εργασία και του «καλού γονέα» στην οικογένεια) ή όταν ένας θεσμός (π.χ. ο οικονομικός) κυριαρχεί στους άλλους· και iii) η Diane Vaughan, η οποία διαπίστωσε ότι δεν είναι μόνο τα άτομα που δέχονται πιέσεις και μπορούν να καταστούν επιρρεπή στην παραβατικότητα, αλλά το ίδιο ισχύει και για μεγάλους οργανισμούς, συλλογικότητες ή κράτη, στον βαθμό που βιώνουν τον ανταγωνισμό μεταξύ τους και προσπαθούν να διασφαλίσουν τη θέση που κατέχουν, να κινηθούν ανοδικά ή να αποφύγουν την κατάρρευση.

Από τη σκοπιά την κοινωνικής ψυχολογίας, σημαντική ήταν η συμβολή των Leo Srole και Wolfgang Jilek. Ο Srole χρησιμοποίησε την έννοια της ανομίας (την οποία απέδωσε ως *anomia*) για να περιγράψει την ψυχολογική κατάσταση αποξένωσης του ατόμου από την κοινωνία, δηλαδή τη δυσκολία ενσωμάτωσης του στο κοινωνικό σύνολο. Από την άλλη μεριά, ο Jilek εισήγαγε την έννοια της «ανομικής κατάθλιψης» (*anomic depression*) για να περιγράψει τα αισθήματα απογοήτευσης και αποστέρησης που προκαλούνται στο άτομο εξαιτίας της αδυναμίας του να διαχειριστεί τις ραγδαίες κοινωνικές μεταβολές. Η ανομική κατάθλιψη, σύμφωνα με τον Jilek, μπορεί να οδηγήσει το άτομο σε ηθικό αποπροσανατολισμό, ο οποίος εκδηλώνεται είτε ενεργητικά (π.χ. με επιθετική συμπεριφορά και παραβατικότητα) ή παθητικά (π.χ. με την κατανάλωση αλκοόλ και τη χρήση ουσιών).

Το πρώτο κεφάλαιο ολοκληρώθηκε με την παρουσίαση ερευνών που αναφέρονται σε διάφορες παραμέτρους της ανομίας και σε κοινωνικά γεγονότα με τα οποία συσχετίζεται. Τα σημαντικότερα συμπεράσματα αυτών των ερευνών ήταν τα εξής:

Πρώτον, τα περιστατικά «ανομικής αυτοκτονίας» αυξάνονται σε περιόδους οικονομικής κρίσης και κοινωνικής αβεβαιότητας εξαιτίας της αδυναμίας των ατόμων να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες. Η δυσκολία εύρεσης εργασίας (η ανεργία), τα

σοβαρά προβλήματα διαβίωσης (η φτώχεια), το άγχος και ο σκληρός ανταγωνισμός, σε συνδυασμό με τα χαμηλά επίπεδα κοινωνικής αλληλεγγύης και κοινωνικού ελέγχου, αποτελούν μόνο μερικές από τις αιτίες που μπορούν να προκαλέσουν απογοήτευση και αίσθημα ματαιότητας στα άτομα και να τα ωθήσουν στην αυτοκτονία ως έσχατο μέσο διαφυγής.

Δεύτερον, η ανομία μπορεί να επηρεάσει αρνητικά την υγεία του ατόμου, όταν εκείνο έρχεται αντιμέτωπο με σοβαρά ψυχοπρεστικά γεγονότα (π.χ. ανεργία, διαζύγιο, χρεοκοπία κλπ.) και ταυτόχρονα στερείται ισχυρού κοινωνικού δικτύου υποστήριξης. Γενικότερα, τα άτομα που είναι ενσωματωμένα σε κάποια κοινωνική ομάδα (όπως είναι η οικογένεια, οι συγγενείς, οι φίλοι, οι γείτονες, η εκκλησία ή κάποιος σύλλογος) έχουν τη δυνατότητα να ζητήσουν βοήθεια σε περίπτωση που παρουσιαστεί κάποιο πρόβλημα. Επιπλέον, οι άτυποι φορείς υποστήριξης, μέσω της απλής συναναστροφής, ελέγχουν τη φυσική κατάσταση και τη συμπεριφορά του ατόμου και μπορούν να ενδιαφερθούν σε περίπτωση που εντοπίσουν κάτι περίεργο ή ασυνήθιστο.

Τρίτον, το ασθενές κοινωνικό δίκτυο μεταξύ των κατοίκων μιας κοινότητας ή γειτονιάς συνεπάγεται χαμηλότερα επίπεδα κοινωνικού ελέγχου (δηλαδή επίβλεψης των συμπεριφορών), με αποτέλεσμα να ευνοείται η παραβατικότητα και η εγκληματικότητα. Οι κάτοικοι που ζουν σε γειτονιές ή κοινότητες που διακρίνονται από ασθενείς κοινωνικές σχέσεις αισθάνονται μεγαλύτερη ανασφάλεια και αποξένωση.

Τέταρτον, η ένταξη του ατόμου σε μια κοινωνική ομάδα αποτελεί σημαντικό ζήτημα και στο σχολικό περιβάλλον. Οι σύγχρονες εκπαιδευτικές πολιτικές πρέπει να ενισχύουν το αίσθημα της συμμετοχής με την από κοινού ανάληψη δραστηριοτήτων, ενσωματώνοντας τους μαθητές στην τάξη των συνομηλίκων τους και στο σχολείο. Οι διακρίσεις για οποιονδήποτε λόγο, ο σχολικός εκφοβισμός και ο αποκλεισμός αποτελούν χαρακτηριστικά φαινόμενα ανομίας, με αρνητική επίδραση στα συναισθήματα και τις επιδόσεις των μαθητών, και ως εκ τούτου πρέπει να αντιμετωπίζονται.

Πέμπτον, τα φαινόμενα ανομίας μπορούν να εκδηλωθούν και στον χώρο εργασίας. Η «εργασιακή ανομία» αναφέρεται στις εσωτερικές συγκρούσεις μεταξύ των εργαζομένων που υπονομεύουν την ομαδικότητα, αλλά και στα αμοιβαία αισθήματα δυσπιστίας μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων. Επίσης, η αδυναμία της διοίκησης να οργανώσει το ανθρώπινο δυναμικό και να κατανείμει αρμοδιότητες, σύμφωνα με ένα κοινώς αποδεκτό πρότυπο, μπορεί να οδηγήσει στη λεγόμενη «οργανωτική ανομία», όπου η κάθε πλευρά (εργοδότες και εργαζόμενοι) λαμβάνει αποφάσεις ερήμην και εις βάρος της άλλης.

Έκτον, τα εντονότερα φαινόμενα ανομίας και κοινωνικής αποδιοργάνωσης εκδηλώνονται, αναμφισβήτητα, σε περιόδους μεγάλων πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών, όπως κατά τη διάρκεια πολέμων και ενόπλων συγκρούσεων, βίαιων επαναστάσεων ή όταν καταρρέουν οικονομικά συστήματα και πολιτικά καθεστώτα. Το πιο ανησυχητικό σε αυτές τις καταστάσεις δεν είναι ότι καταλύεται η κοινωνική ευταξία (social order), αλλά ότι η αξία της ανθρώπινης ζωής εκμηδενίζεται.

Επομένως, από την ανακεφαλαίωση που προηγήθηκε, γίνεται αντιληπτό ότι η ανομία είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο που μπορεί να εκδηλωθεί σε κάθε τομέα της κοινωνικής πραγματικότητας: στο επίπεδο των κοινωνικών αξιών και των προτύπων, στο επίπεδο των θεσμών, αλλά και στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων. Όσον αφορά τις επιπτώσεις του, δυσκολεύει την κοινωνική συνύπαρξη και επιδρά αρνητικά στην ψυχολογία του ατόμου. Στο επόμενο κεφάλαιο παρουσιάζεται η μεθοδολογία της παρούσας εργασίας για τη διερεύνηση πιθανών φαινομένων ανομίας στα πανεπιστήμια. Δεδομένου ότι η ανομία είναι ένα σύνθετο και πολυπαραγοντικό φαινόμενο, έγινε μια προσπάθεια ολιστικής προσέγγισης, ώστε να φωτιστούν οι σημαντικότερες πτυχές του μέσω της αντιπαραβολής των απόψεων και στάσεων δύο φοιτητικών ομάδων, από την Ελλάδα και την Τουρκία.

Κεφάλαιο δεύτερο: Μεθοδολογία

Το δεύτερο κεφάλαιο της διατριβής αναφέρεται στη μεθοδολογία της έρευνας· δηλαδή στα ερωτήματα και τις υποθέσεις εργασίας, καθώς και στις τεχνικές που εφαρμόστηκαν για τη διερεύνηση πιθανών φαινομένων ανομίας στα πανεπιστήμια.

2.1. Ερευνητικά ερωτήματα και υποθέσεις εργασίας

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η λεπτομερής εξέταση του κοινωνικού φαινομένου της ανομίας μέσα από την καταγραφή και αντιπαραβολή των απόψεων και στάσεων δύο φοιτητικών πληθυσμών, από την Ελλάδα και την Τουρκία. Φυσικά, όπως συμβαίνει σε κάθε έρευνα, είναι αδύνατον να απαντηθούν όλα τα ερωτήματα που απασχολούν τον μελετητή. Κατά συνέπεια, πρέπει να γίνει μια επιλογή θεμάτων που τίθενται προς διερεύνηση. Τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα για τη συγκεκριμένη εργασία είναι τα εξής:

1. Ποιες είναι οι στάσεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών απέναντι στις κοινωνικές αξίες; (π.χ. συναισθηματικές, ηθικές, οικονομικές, εκπαιδευτικές).
2. Πόσο ικανοποιημένοι ή δυσαρεστημένοι είναι από τη λειτουργία των θεσμών στη χώρα τους; (π.χ. από την Κυβέρνηση, τη Δικαιοσύνη, τις Ένοπλες Δυνάμεις, τα Μέσα Ενημέρωσης).
3. Τι άποψη έχουν οι Έλληνες και οι Τούρκοι φοιτητές για το εκπαιδευτικό σύστημα στη χώρα τους; (π.χ. ανταποκρίνεται στις ανάγκες της κοινωνίας; εξασφαλίζει ισότητα ευκαιριών;).
4. Τι άποψη έχουν για το Πανεπιστήμιο στο οποίο φοιτούν; (π.χ. για το διδακτικό προσωπικό, το περιεχόμενο των μαθημάτων, την ερευνητική δραστηριότητα, τις εγκαταστάσεις του πανεπιστημίου).
5. Τι πρακτικές χρησιμοποιούν για να επιτύχουν στις εξετάσεις; (π.χ. μελετούν τη διδασκόμενη ύλη; διαβάζουν σημειώσεις; αντιγράφουν στις εξετάσεις;).
6. Πώς αξιολογούν τις κοινωνικές και διαπροσωπικές τους σχέσεις; (π.χ. με την οικογένειά τους, τους φίλους, τους συγγενείς, τους συμφοιτητές).
7. Ποιες είναι οι σκέψεις και τα συναισθήματά τους για την κοινωνία; (π.χ. πόσο ικανοποιημένοι είναι από τη ζωή; πόσο σίγουροι αισθάνονται για το μέλλον; πόση εμπιστοσύνη έχουν στους συνανθρώπους τους;).

Τα ερωτήματα που διατυπώθηκαν εξετάζουν, κατά το δυνατόν ολόπλευρα, πιθανά φαινόμενα ανομίας, τόσο στο μακρο- όσο και στο μικρο-κοινωνιολογικό επίπεδο. Ειδικότερα, ως εκδηλώσεις ανομίας εκλαμβάνονται: i) η αμφισβήτηση ή απόρριψη των κοινωνικών αξιών από τους φοιτητές, ii) η δυσαρέσκεια από τη λειτουργία των θεσμών, iii) η αδυναμία του εκπαιδευτικού συστήματος να ανταποκριθεί στις ανάγκες των φοιτητών και της κοινωνίας, iv) οι αρνητικές κρίσεις των φοιτητών για τη λειτουργία του πανεπιστημίου στο οποίο σπουδάζουν, v) οι μη-αποδεκτές πρακτικές που χρησιμοποιούνται από τους φοιτητές για να επιτύχουν στις εξετάσεις, vi) οι κακές διαπροσωπικές σχέσεις με την οικογένεια, τους φίλους και τον κοινωνικό περίγυρο και vii) τα αρνητικά συναισθήματα απογοήτευσης και αγανάκτησης για την κοινωνία.

Επιπλέον, από τα παραπάνω ερευνητικά ερωτήματα μπορούν να προκύψουν πολλές υποθέσεις εργασίας με τη μηδενική υπόθεση (H_0 : null hypothesis) να εκφράζει πάντα την ανεξαρτησία των υπό εξέταση μεταβλητών. Για παράδειγμα, *οι απαντήσεις των φοιτητών για τις κοινωνικές αξίες* (ή για τους θεσμούς, ή για το εκπαιδευτικό σύστημα κλπ.) *δεν συσχετίζονται με το πανεπιστήμιο φοίτησης* (ή με το φύλο, ή την κοινωνική τάξη, ή την πολιτική τοποθέτηση κλπ.). Αν η μηδενική υπόθεση απορριφθεί από τους στατιστικούς ελέγχους, γίνεται δεκτή η εναλλακτική υπόθεση (H_1 : alternative hypothesis) που υποδηλώνει συσχέτιση των μεταβλητών.

2.2. Τα πεδία της έρευνας

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο Ege Üniversitesi και στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 2011.

2.2.1. Ege Üniversitesi

Το Ege είναι δημόσιο Πανεπιστήμιο της Τουρκίας, με έδρα τη Σμύρνη. Ιδρύθηκε το 1955 και αρχικά περιλάμβανε τις σχολές της Ιατρικής, της Νοσηλευτικής, και της Γεωργίας. Λίγα χρόνια αργότερα, συμπεριέλαβε και άλλες σχολές, όπως: Θετικών επιστημών, Οδοντιατρικής, Μηχανολογίας, Οικονομικών και Εμπορικών επιστημών, Διοίκησης επιχειρήσεων, Κοινωνικών επιστημών, Νομικής, Φαρμακευτικής, Χημείας, Τροφίμων, Καλών Τεχνών, και Υφαντουργίας. Το 1982 είχε αναπτυχθεί σε ένα από τα μεγαλύτερα ιδρύματα της Τουρκίας, αποτελούμενο από 17 σχολές, 9 κολέγια και 8 ερευνητικά κέντρα. Την ίδια χρονιά, πολλά τμήματα του Ege αποσπάστηκαν για να δημιουργήσουν ένα νέο πανεπιστήμιο, το *Dokuz Eylül Üniversitesi*. Μετά τη διαίρεση, το Ege περιλάμβανε 7 σχολές και 3 κολέγια. Σήμερα, το πανεπιστήμιο αποτελείται από

20 ακαδημαϊκές σχολές, 7 τεχνολογικές, 6 κολέγια και 27 ερευνητικά κέντρα. Το Ege είναι το πρώτο πανεπιστήμιο που λειτούργησε στη Σμύρνη και το τέταρτο αρχαιότερο πανεπιστήμιο της Τουρκίας⁶¹.

2.2.2. Πάντειο Πανεπιστήμιο

Το Πάντειο είναι δημόσιο Πανεπιστήμιο της Ελλάδας, με έδρα την Αθήνα. Ιδρύθηκε το 1927, αρχικά ως *Σχολή Πολιτικών Επιστημών*, από τον Γεώργιο Φραγκούδη και τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, Ναύαρχο Π. Κουντουριώτη. Η ανέγερση του κτιρίου δεν ήταν εύκολη, λόγω έλλειψης πόρων, μέχρι που το 1930 δημοσιεύθηκε η διαθήκη του Αλέξανδρου Πάντου, ο οποίος άφηνε την περιουσία του για την περάτωση της Σχολής. Έτσι, το 1931 ο Ελευθέριος Βενιζέλος (που ως Πρωθυπουργός ήταν ο εκτελεστής της διαθήκης του Πάντου) και ο Γεώργιος Φραγκούδης (εκ μέρους της Σχολής) υπέγραψαν το συμβόλαιο αποδοχής του κληροδοτήματος και η σχολή μετονομάστηκε «*Πάντειος Σχολή Πολιτικών Επιστημών*». Το 1937 ανακηρύχθηκε σε ανώτατη σχολή, με δυνατότητα απονομής διδακτορικού διπλώματος, και διέθετε δύο τμήματα: i) το Πολιτικό-Ιστορικό και ii) το Κοινωνικό-Οικονομικό. Το 1989 έλαβε τη σημερινή ονομασία, «*Πάντειο Πανεπιστήμιο – Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*», και έκτοτε περιλαμβάνει 10 ακαδημαϊκά τμήματα: i) Πολιτικής επιστήμης και Ιστορίας, ii) Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, iii) Δημόσιας Διοίκησης, iv) Κοινωνιολογίας, v) Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης, vi) Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, vii) Ψυχολογίας, viii) Κοινωνικής Πολιτικής, ix) Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και x) Γενικό Τμήμα Δικαίου⁶². Το Πάντειο είναι το πέμπτο αρχαιότερο πανεπιστήμιο στην Ελλάδα και ένα από τα αρχαιότερα πανεπιστήμια πολιτικών επιστημών στην Ευρώπη.

2.3. Ερευνητική μέθοδος

Η ερευνητική μέθοδος της διατριβής είναι η συγκριτική μελέτη (comparative study). Καταρχάς είναι προφανές ότι τα δύο ιδρύματα, Πάντειο και Ege, διαφέρουν ως προς τον αριθμό των επιστημών που θεραπεύουν και, κατ' επέκταση, ως προς το πλήθος των σχολών και των τμημάτων που περιλαμβάνουν. Το Ege είναι ένα μεγάλο πανεπιστήμιο,

⁶¹ Περισσότερες πληροφορίες για το ίδρυμα και την ιστορία του βρίσκονται στην επίσημη ιστοσελίδα του πανεπιστημίου: <http://www.ege.edu.tr/>

⁶² Από το ακαδημαϊκό έτος 2013-2014 τίθεται σε ισχύ το Π.Δ.76/2013, σύμφωνα με το οποίο καταργείται το Γενικό Τμήμα Δικαίου και ιδρύονται 4 σχολές που συγκροτούνται από τα 9 εναπομείναντα τμήματα. Περισσότερες πληροφορίες για το ίδρυμα και την ιστορία του βρίσκονται στην επίσημη ιστοσελίδα του πανεπιστημίου: <http://www.panteion.gr/>

με περίπου 50.000 εγγεγραμμένους σπουδαστές και 3.000 άτομα ακαδημαϊκού και διοικητικού προσωπικού. Αντίθετα, το Πάντειο έχει περίπου 16.500 εγγεγραμμένους φοιτητές και 500 άτομα ακαδημαϊκού και διοικητικού προσωπικού⁶³. Επομένως, χρειάστηκε να γίνει μια επιλογή των τμημάτων του Ege που θα συμμετείχαν στην έρευνα, ώστε να είναι συγκρίσιμα με αυτά του Παντείου. Τα κοινά τμήματα ήταν: i) Πολιτικής επιστήμης και Ιστορίας, ii) Οικονομικής επιστήμης, iii) Κοινωνιολογίας, iv) Ψυχολογίας, v) Δημοσιογραφίας και vi) Διεθνών σπουδών. Η χρησιμότητα της σύγκρισης έγκειται στο να φωτίσει περισσότερο το υπό διερεύνηση φαινόμενο της ανομίας και να αποκαλύψει ομοιότητες και διαφορές μεταξύ των δύο φοιτητικών πληθυσμών, από Ελλάδα και Τουρκία, που επιλέχθηκαν να συμμετέχουν στην έρευνα. Βέβαια, η σύγκριση είναι μια σύνθετη διαδικασία που απαιτεί συνέπεια προκειμένου να είναι επιτυχής. Αυτό σημαίνει ότι η μέθοδος επιλογής του δείγματος, τα εργαλεία συλλογής δεδομένων και τα ερωτήματα που τίθενται προς εξέταση πρέπει να είναι ίδια και στις δύο περιπτώσεις, ώστε τα αποτελέσματα που θα προκύψουν να είναι συγκρίσιμα⁶⁴. Πράγματι, στην παρούσα εργασία, ο τρόπος επιλογής των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών ήταν ίδιος (μέθοδος των ποσοστώσεων), η συλλογή των δεδομένων έγινε με το ίδιο εργαλείο μέτρησης (ερωτηματολόγιο) και οι ερωτήσεις που εμπεριέχονταν στο ερωτηματολόγιο ήταν ίδιες και μεταφρασμένες με ακρίβεια στις δύο γλώσσες (σε ελληνικά και τουρκικά). Επίσης, η διεξαγωγή της έρευνας έγινε περίπου την ίδια χρονική περίοδο (δηλαδή τον Φεβρουάριο του 2011 για τον τουρκικό πληθυσμό και τον Μάρτιο του ίδιου έτους για τον ελληνικό), δίχως να έχει μεσολαβήσει κάποιο εξαιρετικό γεγονός στις δύο χώρες που θα μπορούσε να επηρεάσει την αξιοπιστία της έρευνας.

2.4. Επιλογή περιπτώσεων

Η επιλογή των περιπτώσεων στην παρούσα μελέτη έγινε με τη μέθοδο των ποσοστώσεων (quota sampling) για τους *δευτεροετείς* φοιτητές κάθε τμήματος. Σύμφωνα με στοιχεία των Υπουργείων Παιδείας της Ελλάδας και της Τουρκίας⁶⁵, ο αριθμός των

⁶³ Πληροφορίες από τις ιστοσελίδες του Ege Üniversitesi και του Παντείου Πανεπιστημίου.

⁶⁴ Για τη συγκριτική έρευνα και ανάλυση, βλ. ενδεικτικά: Bryman, 2001, σ. 53-55 και Miller & Brewer, 2003, σ. 32-34.

⁶⁵ Πηγές: http://dokuman.osym.gov.tr/pdfdokuman/arsiv/2009/2009_OSYS_tercih_kilavuzu/tablo4.pdf (για την Τουρκία)· <http://ypepth.opengov.gr/panaretos/wp-content/uploads/2010/03/arithmos-eisakteon-pinakes-30mr10.pdf> (για την Ελλάδα).

εισακτέων φοιτητών στις κοινές σχολές των Πανεπιστημίων Ege και Παντείου για το ακαδημαϊκό έτος 2009-2010 κατανέμεται ως εξής (Πίνακας 2.1):

Πίνακας 2.1. Αριθμός εισακτέων φοιτητών, ακαδημαϊκού έτους 2009-2010

Τμήμα	Ege	Πάντειο
Πολιτική επιστήμη και Ιστορία / Tarih	80	170
Οικονομική και περιφερειακή ανάπτυξη / İktisat	105	180
Ψυχολογία / Psikoloji	70	120
Κοινωνιολογία / Sosyoloji	60	180
Διεθνών και ευρωπαϊκών σπουδών / Uluslararası ilişkiler	80	150
Επικοινωνίας, μέσων και πολιτισμού / Gazetecilik	70	120
Σύνολο εισακτέων	465	920

Για τις ανάγκες της έρευνας, το δείγμα ορίστηκε στους 200 φοιτητές ανά Πανεπιστήμιο. Επομένως, η αναλογία που προέκυψε για κάθε Τμήμα παρουσιάζεται παρακάτω (Πίνακας 2.2) ως εξής:

Πίνακας 2.2. Αναλογικό δείγμα φοιτητών, δευτέρου έτους

Τμήμα	Ege	Πάντειο
Πολιτική επιστήμη και Ιστορία / Tarih	34	37
Οικονομική και περιφερειακή ανάπτυξη / İktisat	45	39
Ψυχολογία / Psikoloji	30	26
Κοινωνιολογία / Sosyoloji	27	39
Διεθνών και ευρωπαϊκών σπουδών / Uluslararası ilişkiler	34	33
Επικοινωνίας, μέσων και πολιτισμού / Gazetecilik	30	26
Σύνολο εισακτέων	200	200

Ο λόγος που αποφασίστηκε να συμμετάσχουν στην έρευνα μόνο οι δευτεροετείς φοιτητές κάθε τμήματος ήταν για να εξασφαλιστεί μεγαλύτερη συγκρισιμότητα στις απαντήσεις των υπό διερεύνηση ομάδων.

2.5. Συλλογή δεδομένων

Το εργαλείο που επιλέχθηκε για τη συλλογή των δεδομένων ήταν το αυτοσυμπληρούμενο ερωτηματολόγιο, διότι σε σύγκριση με άλλες τεχνικές (π.χ. ανοιχτή συνέντευξη) εξυπηρετεί καλύτερα τη συγκέντρωση πληροφοριών από μεγάλο αριθμό περιπτώσεων, καθιστά ευκολότερη την ποσοτικοποίηση και τη στατιστική ανάλυση των στοιχείων και επιτρέπει τη μεταξύ τους σύγκριση⁶⁶.

⁶⁶ Για τα προτερήματα του αυτοσυμπληρούμενου ερωτηματολογίου, βλ. ενδεικτικά: Κυριαζή, 1999, σ. 120-122 και Bryman, 2001, σ. 133-134.

Το ερωτηματολόγιο περιλάμβανε 122 κλειστού τύπου ερωτήσεις, οι οποίες και συγκρότησαν 7 διακριτές θεματικές ενότητες (βλ. Παράρτημα)⁶⁷.

Η πρώτη ομάδα (14 ερωτήσεων) μετρά την αποδοχή των κοινωνικών αξιών. Σύμφωνα με τους Durkheim, Merton και de Grazia, όταν σε μια κοινωνία τα άτομα αμφισβητούν ή απορρίπτουν θεμελιώδεις κοινωνικές αξίες (όπως είναι: η ειλικρίνεια, η ευγένεια, η εργατικότητα, η προσφορά, η αφοσίωση κλπ.), τότε υπάρχει σοβαρό πρόβλημα ανομίας και κίνδυνος κοινωνικής διάλυσης.

Η δεύτερη ομάδα (23 ερωτήσεων) μετρά την ικανοποίηση⁶⁸ των φοιτητών από τη λειτουργία των θεσμών (όπως: από την Κυβέρνηση, τον Στρατό, τη Δικαιοσύνη, τα Μέσα Ενημέρωσης, το Εθνικό Σύστημα Υγείας κλπ.). Σύμφωνα με τους Durkheim, Merton, Messner και Rosenfeld, οι δυσλειτουργίες των θεσμών προκαλούν κοινωνική αποδιοργάνωση, δυσκολεύουν την επίτευξη των ατομικών στόχων και επιβραδύνουν την εξέλιξη της κοινωνίας. Επιπλέον, η θεσμική ανομία προκαλεί ψυχολογική πίεση, άγχος και ανασφάλεια στο άτομο, ενώ σε κοινωνικό επίπεδο αυξάνει την παραβατικότητα εξαιτίας της ασάφειας και υποτίμησης των έννομων τρόπων δράσης.

Η τρίτη ομάδα (5 ερωτήσεων) αποτυπώνει τις απόψεις των φοιτητών για τη λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος και τη συμβολή του στην άμβλυνση των κοινωνικών αδικιών και ανισοτήτων.

Στην τέταρτη ομάδα (42 ερωτήσεων), οι φοιτητές του Ege και του Παντείου καταγράφουν τις απόψεις τους για το Πανεπιστήμιο στο οποίο σπουδάζουν (π.χ. για την οργάνωση και τις εγκαταστάσεις, τη λειτουργία των τμημάτων, το περιεχόμενο των μαθημάτων, το διδακτικό και διοικητικό προσωπικό, τους συμφοιτητές τους κλπ.).

Η πέμπτη ομάδα (16 ερωτήσεων) εξετάζει τις απόψεις των φοιτητών για τη στάση που πρέπει να έχουν τα άτομα στην κοινωνία (π.χ. να τηρούν τους νόμους, να

⁶⁷ Το ερωτηματολόγιο περιείχε συνολικά 124 μεταβλητές περιλαμβάνοντας το «πανεπιστήμιο» και το «τμήμα φοίτησης» που ήταν γνωστά κατά τη διανομή των ερωτηματολογίων. Επίσης, η ταξινόμηση των ερωτήσεων σε θεματικές ενότητες, όπως παρουσιάζεται σε αυτό το κεφάλαιο, μπορεί ελαφρώς να διαφέρει από τη σειρά εμφάνισής τους στο ερωτηματολόγιο για μεθοδολογικούς λόγους, όπως είναι η αποφυγή της μεροληψίας σειράς ερωτήσεων (question order bias).

⁶⁸ Σε αρκετές έρευνες συνηθίζεται να μετριέται η *εμπιστοσύνη* στους θεσμούς, παρά η *ικανοποίηση* από τη λειτουργία τους. Στην παρούσα έρευνα κρίθηκε περισσότερο κατάλληλο να μετρηθεί η ικανοποίηση των ατόμων από τη λειτουργία των θεσμών, παρά η εμπιστοσύνη σε αυτούς, για δύο λόγους: πρώτον, διότι η ικανοποίηση εξαρτάται από την αποτελεσματικότητα (από το παραγόμενο έργο) των θεσμών, ενώ η εμπιστοσύνη από τις προσδοκίες των ατόμων (βλ. Grönlund & Setälä, 2007 και Bouckaert & van de Walle, 2003)· και δεύτερον, για να αποφευχθούν προβλήματα απαντήσεων σύμφωνα με το δέον. Παραδείγματος χάριν, μπορεί κάποιος να εμπιστεύεται τη δικαιοσύνη (ως αξία), αλλά να μην είναι ικανοποιημένος από τον τρόπο λειτουργίας της (ως θεσμό)· κατά τον ίδιο τρόπο, μπορεί να εμπιστεύεται τη Βουλή (ως δημοκρατικό θεσμό), αλλά να μην είναι ικανοποιημένος από τον τρόπο λειτουργίας της, και ούτω καθεξής.

ανταποκρίνονται στους κοινωνικούς ρόλους που αναλαμβάνουν, να θέτουν όρια στις ανάγκες τους κλπ.) και τα μέσα που πρέπει να χρησιμοποιούν για να επιτύχουν τους στόχους τους.

Η έκτη ομάδα (16 ερωτήσεων) διερευνά τις σχέσεις των φοιτητών με τα πρόσωπα του κοινωνικού τους περιβάλλοντος (δηλαδή με την οικογένεια, τους συγγενείς, τους γείτονες, τους φίλους και τους συμφοιτητές), καθώς και τα συναισθήματα που έχουν για τη ζωή (π.χ. ικανοποίηση, σιγουριά για το μέλλον, αίσθημα πίεσης, διάψευση προσδοκιών κλπ.). Σύμφωνα με τις θεωρίες της ανομίας, του κοινωνικού ελέγχου, του κοινωνικού κεφαλαίου, αλλά και της κοινωνικής ψυχολογίας, οι καλές κοινωνικές σχέσεις και η συναισθηματική πληρότητα των ατόμων λειτουργούν ως «ασπίδα» ενάντια στην κοινωνική πίεση και την παραβατικότητα.

Η έβδομη και τελευταία ομάδα (6 ερωτήσεων) περιλαμβάνει δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων (φύλο, κοινωνική τάξη, πολιτική τοποθέτηση), καθώς και ορισμένες «πιο ευαίσθητες» ερωτήσεις, όπως αν κάνουν χρήση τσιγάρου, αλκοόλ και ψυχοτρόπων ουσιών.

Η διανομή των ερωτηματολογίων έγινε σε ομαδικό πλαίσιο, δηλαδή μέσα στις αίθουσες διδασκαλίας του κάθε Τμήματος, κατόπιν συνεννοήσεως με τον αρμόδιο καθηγητή και οπωσδήποτε μετά το πέρας της διάλεξης. Ο ερευνητής ενημέρωσε τους φοιτητές ότι η έρευνα διεξάγεται στο πλαίσιο εκπόνησης διδακτορικής διατριβής, ότι η συμμετοχή σε αυτήν είναι εθελοντική και ότι η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου είναι ανώνυμη και εμπιστευτική. Στη συνέχεια, ο ερευνητής περιέγραψε εν συντομία τους άξονες της έρευνας, αποκρύπτοντας τη συγκριτική διάσταση των δύο φοιτητικών πληθυσμών (Ege και Παντείου), ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος μεροληψίας στην καταγραφή των απαντήσεων, και έδωσε οδηγίες για τη σωστή συμπλήρωση του ερωτηματολογίου. Τα ερωτηματολόγια μοιράστηκαν στους φοιτητές και ο ερευνητής παρέμεινε στην αίθουσα για να ελέγξει την ομαλότητα της διαδικασίας, να δώσει διευκρινίσεις σε τυχόν απορίες, και να συλλέξει τα συμπληρωμένα ερωτηματολόγια. Η έρευνα ολοκληρώθηκε τον Φεβρουάριο του 2011 για τους φοιτητές του Ege και τον Μάρτιο του 2011 για τους φοιτητές του Παντείου.

2.6. Επεξεργασία δεδομένων

Μετά τη συλλογή των δεδομένων ακολούθησε το στάδιο της επεξεργασίας τους. Αρχικά, κατά την παραλαβή των ερωτηματολογίων, έγινε λογικός έλεγχος ως προς τη σωστή συμπλήρωση. Ερωτηματολόγια που επεστράφησαν κενά ή συμπληρώθηκαν με περιέργο τρόπο (π.χ. μονότονα ίδιες απαντήσεις σε όλες τις ερωτήσεις) απορρίφθηκαν ως αναξιόπιστα από το επόμενο στάδιο της κωδικοποίησης⁶⁹. Όσον αφορά τις ερωτήσεις του ερωτηματολογίου που έμειναν αναπάντητες, δηλαδή τις απύουσες τιμές (missing values), κατεγράφησαν κανονικά στους πίνακες διασταύρωσης⁷⁰, αλλά δεν ελήφθησαν υπόψη στους στατιστικούς ελέγχους, όπως είναι το χ^2 που ελέγχει την ανεξαρτησία των κατηγορικών μεταβλητών και το t-test για την ανεξαρτησία των μέσων τιμών δύο δειγμάτων. Η κωδικοποίηση και η ανάλυση των δεδομένων έγινε με τη βοήθεια του Στατιστικού Πακέτου για τις Κοινωνικές Επιστήμες (SPSS, v.23), ενώ για την κατασκευή των διαγραμμάτων χρησιμοποιήθηκαν τα προγράμματα Excel (v.16) και PowerPoint (v.16) της Microsoft Office⁷¹.

2.7. Περιορισμοί

Η παρούσα έρευνα υπόκειται στους μεθοδολογικούς περιορισμούς που επισημαίνονται για όσες έρευνες δεν εφαρμόζουν την τεχνική της τυχαίας δειγματοληψίας⁷². Αυτό σημαίνει ότι τα συμπεράσματα που θα προκύψουν αφορούν αποκλειστικά και μόνο τους φοιτητές που δέχτηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα από τα δύο πανεπιστήμια, Πάντειο και Ege, και δεν μπορούν να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικά του συνόλου των φοιτητών του τμήματος, του Πανεπιστημίου ή του φοιτητικού πληθυσμού της χώρας. Το ζήτημα της αντιπροσωπευτικότητας του δείγματος και της γενίκευσης των αποτελεσμάτων, αν και σημαντικό, δεν αναιρεί τον βασικό σκοπό αυτής της διατριβής που είναι η σύγκριση των απόψεων και στάσεων δύο φοιτητικών ομάδων που προέρχονται από την Ελλάδα και την Τουρκία για φαινόμενα ανομίας.

⁶⁹ Με τον όρο «κωδικοποίηση» εννοείται η μετατροπή των απαντήσεων σε αριθμούς, δηλαδή η μετατροπή του ποιοτικού στοιχείου σε ποσοτικό (βλ. και Φίλιας (επιμ.), 1996, σ. 217).

⁷⁰ Οι πίνακες διασταυρώσεων παρουσιάζονται στο τέλος των κεφαλαίων της ανάλυσης και εμφανίζουν την ποσοστιαία, κατά γραμμή ή στήλη, συχνότητα των τιμών κάθε μεταβλητής. Σημειώνεται δε, προς αποφυγήν παρεξηγήσεων, ότι το SPSS χρησιμοποιεί στους στατιστικούς ελέγχους πάντα την απόλυτη συχνότητα (f_i), και όχι την ποσοστιαία ($f_i\%$) που διευκολύνει στην ανάγνωση των αποτελεσμάτων.

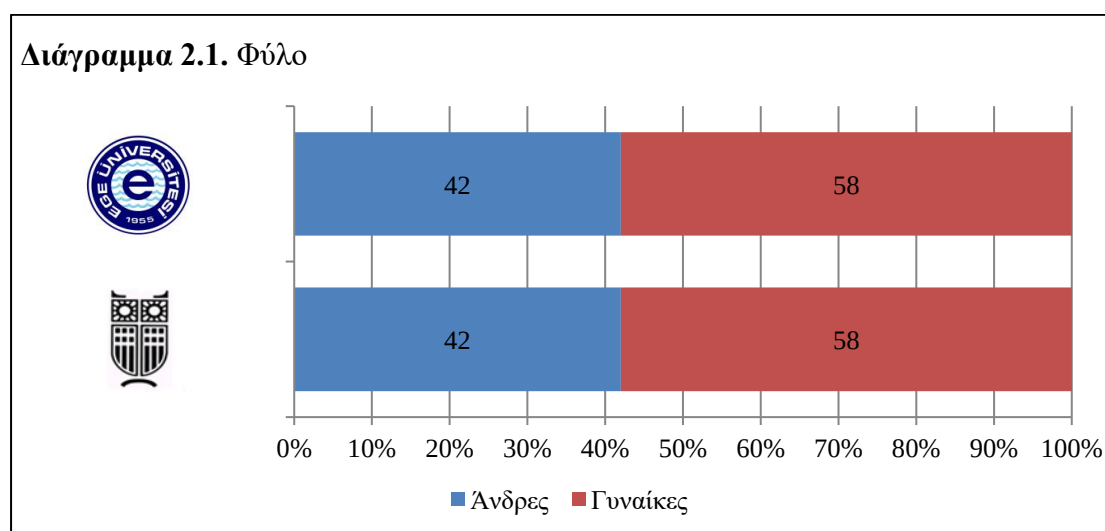
⁷¹ Οι κατανομές σε ορισμένα διαγράμματα ενδέχεται να μην αθροίζουν ακριβώς στο 100%, λόγω στρογγυλοποίησης των ποσοστιαίων συχνοτήτων στην πλησιέστερη ακέραιη μονάδα.

⁷² Για μια αναλυτική παρουσίαση των μεθόδων δειγματοληψίας, βλ. ενδεικτικά: Κυριαζή, 1999, σ. 108-119 και Φίλιας (επιμ.), 1996, σ. 369-437.

2.8. Δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων στην έρευνα

2.8.1. Φύλο

Ο συνολικός αριθμός των φοιτητών που συμμετείχαν στην έρευνα ήταν 400, εκ των οποίων οι 200 ανήκαν στο Ege και οι υπόλοιποι 200 στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Όσον αφορά την κατανομή των φοιτητών ανά φύλο, το 42% των περιπτώσεων ήταν άνδρες και το 58% γυναίκες (Διάγραμμα 2.1). Σε απόλυτους αριθμούς, πρόκειται για 84 φοιτητές και 116 φοιτήτριες από κάθε ίδρυμα, ή συνολικά για 168 άνδρες και 232 γυναίκες από τα δύο Πανεπιστήμια.

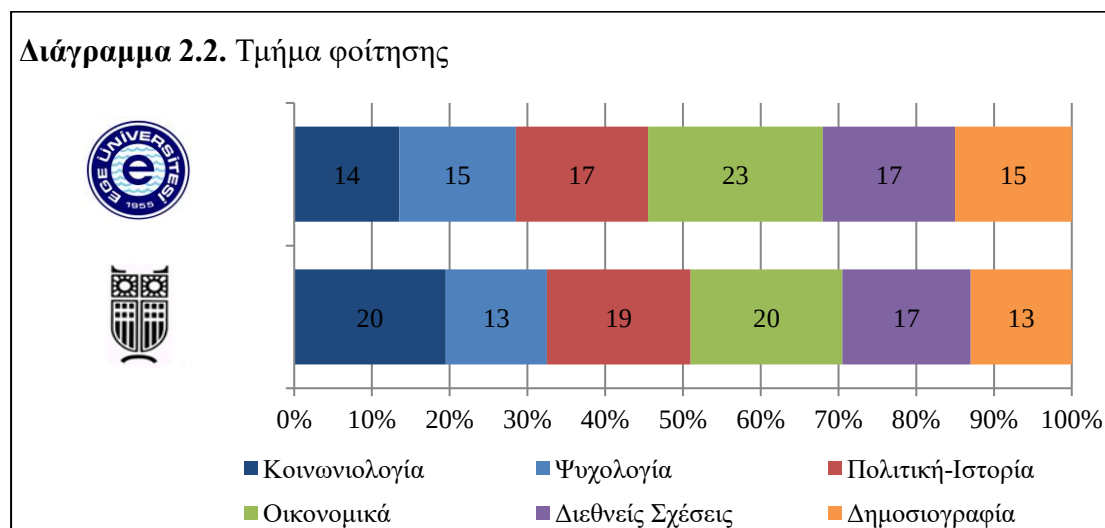
Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνουν ορισμένες σημαντικές διευκρινίσεις ως προς τη σύνθεση του δείγματος. Καταρχάς, οι γυναίκες που φοιτούν στις κοινές σχολές των δύο πανεπιστημίων είναι περισσότερες από τους άνδρες⁷³. Στο Πάντειο, η αναλογία ανδρών προς γυναίκες είναι [2:5], ενώ στο Ege [4:5], πράγμα που σημαίνει ότι η υπαρκτή διαφορά που υπάρχει κατά φύλο στον φοιτητικό πληθυσμό θα ήταν ικανή να δημιουργήσει μεροληψία υπέρ των γυναικών στις απαντήσεις της έρευνας. Ιδιαίτερα για το Πάντειο, θα ήταν μεθοδολογικά ανεπίτρεπτο να συμμετέχει στην έρευνα το 28% των ανδρών και το 72% των γυναικών (!), κατ' αναλογία του πραγματικού πληθυσμού. Επομένως, αποφασίστηκε η επιλογή των περιπτώσεων και στα δύο ιδρύματα να γίνει σε αναλογία [3:4], ώστε να δοθεί περίπου ίση αντιπροσώπευση στα δύο φύλα. Η

⁷³ Για τα επίσημα στατιστικά στοιχεία με την κατά φύλο σύνθεση των φοιτητών ανά σχολή, βλ. http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A1403/PressReleases/A1403_SED33_DT_AN_00_2009_01L_F_GR.pdf (για την Ελλάδα) και <http://oidb.ege.edu.tr/DesktopDefault.aspx?tabindex=0&tabid=25&ItemId=136> (για την Τουρκία).

συγκεκριμένη μέθοδος ονομάζεται «μη-αναλογική δειγματοληψία ποσοτώσεων» (non-proportional quota sampling) και εφαρμόζεται για να υπάρξει ικανός αριθμός περιπτώσεων που αντιπροσωπεύονται από τις μικρότερες ομάδες⁷⁴. Τελικά, η κατά φύλο ομοιογένεια των δύο ομάδων από το Ege και το Πάντειο επετεύχθη χάριν της συγκεκριμένης μεθόδου (Πίνακας Β1)⁷⁵.

2.8.2. Τμήμα φοίτησης

Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα (2.4.), τα τμήματα που συγκεντρώνουν μεγαλύτερο αριθμό φοιτητών έχουν, αναλογικά, και μεγαλύτερη αντιπροσώπευση στο δείγμα. Στο Πανεπιστήμιο Ege, το τμήμα Οικονομικών έχει τους περισσότερους φοιτητές (23% του δείγματος) και με μικρότερο αριθμό ακολουθούν τα τμήματα Διεθνών Σχέσεων (17%), Ιστορίας (17%), Ψυχολογίας (15%), Δημοσιογραφίας (15%) και Κοινωνιολογίας (14%). Αντίστοιχα, στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, περισσότερους φοιτητές έχουν τα τμήματα Κοινωνιολογίας (20%), Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης (20%), Πολιτικής επιστήμης και Ιστορίας (19%), και ακολουθούν τα τμήματα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών (17%), Ψυχολογίας (13%), Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού (13%) (Διάγραμμα 2.2). Επομένως, παρατηρείται μια σχετική ομοιογένεια στην κατά τμήμα σύνθεση των δύο φοιτητικών ομάδων, Παντείου και Ege ($\chi^2(5, 400) = 3,32, p = 0,650$) (Πίνακας Β2).

⁷⁴ Για τη μη-αναλογική δειγματοληψία ποσοτώσεων, βλ. ενδεικτικά: Trochim, Donnelley & Arora, 2016, σ. 89-90.

⁷⁵ Στο τέλος του κεφαλαίου παρατίθενται οι πίνακες διασταύρωσης με ποσοστιαίες συχνότητες και οι έλεγχοι ανεξαρτησίας των μεταβλητών (βλ. Πίνακες Β1-Β4). Το επίπεδο σημαντικότητας (α) για την απόρριψη της μηδενικής υπόθεσης στους ελέγχους χ^2 , likelihood ratio (λόγου πιθανοφανείων), Fisher και t-test είναι $\alpha = 0,05$.

2.8.3. Ταξική προέλευση

Το επόμενο χαρακτηριστικό που έχει ενδιαφέρον είναι η ταξική προέλευση των φοιτητών. Βέβαια, το ζήτημα που προκύπτει εδώ είναι με ποιον τρόπο θα προσδιοριστεί η κοινωνική τάξη, η οποία αποτελεί μια θεωρητική κατασκευή. Ήδη από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα διαπιστώθηκε ότι η έννοια των τάξεων, αν και ευρέως χρησιμοποιούμενη, είναι εξαιρετικά ασαφής ως προς τον αριθμό τους και τα κριτήρια που τις διαφοροποιούν στην κοινωνία. Ο Karl Marx διέκρινε στα κείμενά του δύο κοινωνικές τάξεις, τους αστούς και τους προλετάριους, δηλαδή αυτούς που έχουν τον έλεγχο των μέσων παραγωγής και αυτούς που εργάζονται σε αυτά. Οι δύο αυτές τάξεις είναι ανταγωνιστικές μεταξύ τους, διότι καθεμιά προσπαθεί να μεγιστοποιήσει, για δικό της λογαριασμό, το όφελος που αναμένεται από την παραγωγή του προϊόντος (Κασιμάτη, 2001, σ. 44-47). Αρκετά χρόνια αργότερα, ο Max Weber θα συμφωνήσει με τον Marx, ότι ο οικονομικός παράγοντας διαμορφώνει τις κοινωνικές τάξεις, ωστόσο δεν υιοθετεί τη διχοτομική διάκριση των «αστών και προλετάριων» στην ανάλυση, αλλά προσθέτει τα «μεσαία στρώματα» που αποτελούνται από άτομα που έχουν γνώσεις και δεξιότητες και τοποθετούν τους εαυτούς τους σε μια ενδιάμεση θέση, μεταξύ καπιταλιστών και προλετάριων. Επιπλέον, διαφέροντας από τον Marx, ο Weber εισηγήθηκε έναν τρόπο κοινωνικής διαστρωμάτωσης που εξαρτά την κοινωνική θέση (status) και το γόητρο (prestige) του ατόμου από την πρόσβαση που έχει σε αγαθά, υπηρεσίες και προνόμια (Κασιμάτη, 2001, σ. 47-50). Σήμερα, οι μεταβλητές που χρησιμοποιούνται συχνότερα ως κριτήριο για την τοποθέτηση των ατόμων σε κοινωνικές τάξεις είναι το επάγγελμα, το εισόδημα και η ιδιοκτησία, και σπανιότερα το εκπαιδευτικό επίπεδο, η καταγωγή και τα καταναλωτικά πρότυπα.

Στην περίπτωση των φοιτητών, οι μεταβλητές που αναφέρθηκαν πιο πάνω δεν βοηθούν στον προσδιορισμό της κοινωνικής τους τάξης. Καταρχάς, ένα μεγάλο μέρος των φοιτητών δεν εργάζεται, ούτε έχει προσωπικό εισόδημα. Ακόμα και εκείνοι που απασχολούνται, καταλαμβάνουν προσωρινά κάποια θέση στην αγορά εργασίας και συνήθως αμείβονται με χαμηλό μισθό, λόγω έλλειψης προϋπηρεσίας. Η μέτρηση του οικογενειακού εισοδήματος θα είχε νόημα, μόνο εάν οι φοιτητές μπορούσαν να το υπολογίσουν και δέχονταν να το αναφέρουν. Όσον αφορά το εκπαιδευτικό επίπεδο είναι κοινό για τους φοιτητές, ενώ η μελέτη των καταναλωτικών προτύπων απαιτεί περισσότερες από μία ερωτήσεις. Επομένως, χρειάζεται μια διαφορετική, και σίγουρα πιο ευρεία, μεταβλητή για τον προσδιορισμό της κοινωνικής τους τάξης.

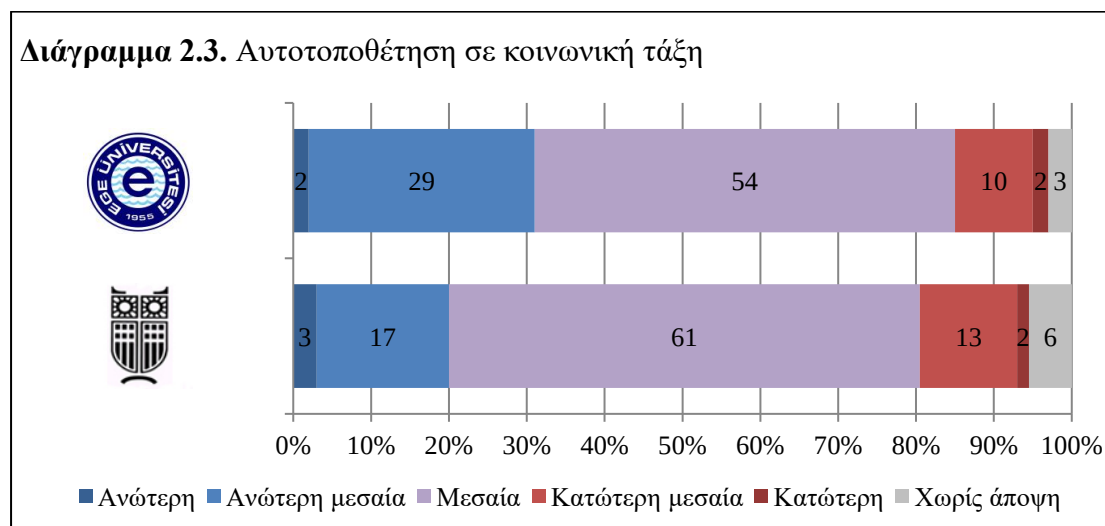
Η λύση έρχεται από τον Αμερικανό ανθρωπολόγο Lloyd Warner (1949), ο οποίος έκανε διάκριση μεταξύ «αντικειμενικής» και «υποκειμενικής» τάξης. Για τον αντικειμενικό προσδιορισμό, ο Warner χρησιμοποίησε κατά βάση το εισόδημα (και συμπληρωματικά το επάγγελμα και το μορφωτικό επίπεδο), ενώ για τον υποκειμενικό προσδιορισμό επινόησε την έννοια της «αυτοπαράστασης» (ή αυτοτοποθέτησης), σύμφωνα με την οποία το άτομο τοποθετεί τον εαυτό του στην κοινωνική τάξη που πιστεύει ότι ανήκει. Μάλιστα, προκειμένου να αποφευχθούν μεγάλες αποκλίσεις μεταξύ των «υποκειμενικών» αντιλήψεων και των «αντικειμενικών» ταξινομήσεων, ο Warner διέκρινε τρεις κοινωνικές τάξεις (ανώτερη, μεσαία και κατώτερη) με δύο στρώματα εντός της καθεμιάς (ανώτερο και κατώτερο) και για τις δύο μεθόδους ταξινόμησης. Με αυτόν τον τρόπο, ο Warner προσέφερε στις κοινωνικές επιστήμες κάποιες σταθερές κατηγορίες, που επιτρέπουν τις συγκρίσεις μεταξύ των τάξεων και τη μελέτη της κοινωνικής κινητικότητας (Τσαούσης, 1996, σ. 163-164).

Εφαρμόζοντας την υποκειμενική ταξινόμηση του Warner, η εκτίμηση της κοινωνικής τάξης των φοιτητών έγινε με την ερώτηση «*Σε ποια κοινωνική τάξη θα λέγατε ότι ανήκετε;*» και οι διαθέσιμες απαντήσεις ακολούθησαν μια πενταβάθμια ιεράρχηση, από την ανώτερη στην κατώτερη κοινωνική τάξη. Από την ανάλυση των δεδομένων προέκυψε ότι η πλειοψηφία των φοιτητών του Εge (54%) και του Παντείου (61%) τοποθετούν τον εαυτό τους στη μεσαία κοινωνική τάξη· εύρημα που δεν πρέπει να εκπλήσσει, δεδομένου ότι στις καπιταλιστικές κοινωνίες συνιστά την πιο πολυπληθή τάξη (Διάγραμμα 2.3). Αν στα ποσοστά αυτά προστεθούν και τα αντίστοιχα της «ανώτερης-μεσαίας» τάξης, συνάγεται ότι σχεδόν οι 8 στους 10 φοιτητές των δύο Πανεπιστημίων (83% στο Εge, 78% στο Πάντειο) προέρχονται από ένα διευρυμένο μεσαίο προς ανώτερο-μεσαίο κοινωνικό στρώμα.

Ίδιο συμπέρασμα προκύπτει αν το τακτικό επίπεδο μέτρησης (ordinal scale) της κοινωνικής τάξης μετατραπεί σε διαστήματος (interval scale)⁷⁶, υπό την προϋπόθεση ότι οι «αποστάσεις» μεταξύ των κοινωνικών τάξεων θεωρηθούν ίσες. Με άλλα λόγια, εκτός από την έννοια της διάταξης (ότι η μεσαία τάξη είναι υψηλότερη από την κατώτερη και χαμηλότερη από την ανώτερη), αν υποτεθεί ότι η απόσταση μεταξύ της «ανώτερης» και «ανώτερης-μεσαίας» τάξης είναι ίση με την απόσταση της «ανώτερης-μεσαίας» και «μεσαίας» και ούτω καθεξής, τότε μπορούν να εφαρμοστούν πιο ισχυρές

⁷⁶ Για αναλυτική παρουσίαση των επιπέδων μέτρησης των μεταβλητών, βλ. Μιχαλοπούλου, Κ. (1992). *Κλίμακες μετρήσεως στάσεων*. Αθήνα: Οδυσσέας.

στατιστικές τεχνικές, όπως το t-test για τις μέσες τιμές δύο ανεξάρτητων δειγμάτων. Έστω, λοιπόν, ότι υπάρχει μια 5-βάθμια κλίμακα, όπου το 1 αναφέρεται στην ανώτερη τάξη, το 3 στη μεσαία και το 5 στην κατώτερη. Ο «μέσος φοιτητής» του Ege ($M = 2,80$, $SD = 0,729$) σε σχέση με αυτόν του Παντείου ($M = 2,92$, $SD = 0,706$) δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους ($t(381) = -1,59$, $p = 0,113$) και προέρχονται από τη «μεσαία» προς «ανώτερη-μεσαία» κοινωνική τάξη (Πίνακας Β3).

Σύμφωνα με τον Anthony Giddens (2005), η «μεσαία τάξη» ορίζεται σήμερα από ένα πλήθος ανθρώπων που εργάζονται κυρίως στον τριτογενή τομέα, σε θέσεις παροχής υπηρεσιών και στη διοίκηση. Οι υπάλληλοι γραφείου, οι εκπαιδευτικοί, οι επαγγελματίες υγείας και γενικότερα οι εργαζόμενοι του «λευκού κολάρου» περιλαμβάνονται στη μεσαία κοινωνική τάξη. Τα μέλη της μεσαίας τάξης, σε αντίθεση με εκείνα της «ανώτερης» και «κατώτερης», δεν παρουσιάζουν μεγάλη ομοιογένεια ως προς τα συμφέροντα, τον τρόπο ζωής ή τα ενδιαφέροντα που έχουν. Η εσωτερική σύνθεση της μεσαίας τάξης είναι περισσότερο «χαλαρή» και επιτρέπει ευκολότερα την κινητικότητα των ατόμων. Περισσότερο «κλειστή» είναι η δομή της ανώτερης τάξης, η οποία περικλείει εκείνους που έχουν μεγάλη περιουσία, εκτάσεις γης, δικές τους επιχειρήσεις, καταθέσεις στην τράπεζα και μετοχές. Τα μέλη της ανώτερης τάξης διακρίνονται για τον πλούτο, την πολιτική δύναμη και τα προνόμια που μπορούν να μεταβιβάσουν στους απογόνους τους. Αντίθετα, στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας βρίσκεται η κατώτερη-εργατική τάξη που αποτελείται από τους χειρώνακτες εργαζόμενους, «μπλε κολάρου», οι οποίοι στην πλειοψηφία τους είναι ανειδίκευτοι και

αμείβονται με χαμηλό μισθό. Τέλος, στο κατώτατο μέρος της κοινωνικής διαστρωμάτωσης (underclass) βρίσκονται τα άτομα που αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα επιβίωσης ή κοινωνικού αποκλεισμού, όπως είναι οι περιπτώσεις των μακροχρόνιων ανέργων, των μεταναστών, των αστέγων κ.ά. (Giddens, 2005, σ. 290-298).

2.8.4. Πολιτική ιδεολογία

Το επόμενο δημογραφικό χαρακτηριστικό που εξετάζεται για τους φοιτητές του Ege και του Παντείου Πανεπιστημίου είναι η πολιτική τους ιδεολογία. Με τον όρο «πολιτική ιδεολογία» εννοείται το σύνολο των πεποιθήσεων ενός ατόμου ή μιας κοινωνικής ομάδας σχετικά με το κατάλληλο μοντέλο οργάνωσης της κοινωνίας και τις πολιτικές που απαιτούνται προκειμένου να επιτευχθεί. Κατά συνέπεια, οι πολιτικές ιδεολογίες λειτουργούν σε δύο επίπεδα. Στο πρώτο επίπεδο, τα άτομα αντιλαμβάνονται την κοινωνική πραγματικότητα και κρίνουν όσα συμβαίνουν γύρω τους, ενώ στο δεύτερο επίπεδο οραματίζονται την κοινωνία που θα ήθελαν να ζουν και προσπαθούν να κατευθύνουν τα πράγματα προς αυτήν την κατεύθυνση. Το γεγονός, βέβαια, ότι οι ιδεολογίες αναπαριστούν τις πεποιθήσεις πολλών και διαφορετικών ατόμων (με διαφορετικά βιώματα, απόψεις και συμφέροντα), εύλογα τις καθιστά διαφορετικές και σε μεγάλο βαθμό αντιθετικές μεταξύ τους (Heywood, 2013, σ. 28).

Ο πιο συνηθισμένος και ευρέως χρησιμοποιούμενος τρόπος ταξινόμησης των πολιτικών ιδεολογιών γίνεται στον οριζόντιο άξονα «Αριστεράς – Δεξιάς», ο οποίος παραπέμπει στη διανομή των εδρών της Γαλλικής Συνέλευσης του 1789. Οι τότε υποστηρικτές της καθεστηκυίας τάξης είχαν καθίσει στη δεξιά πλευρά και οι αντίπαλοι τους -που επεδίωκαν τον περιορισμό της βασιλικής εξουσίας- στην αριστερή. Έκτοτε, ο διαχωρισμός σε «Αριστερούς και Δεξιούς» σχετίζεται με την κοινωνική αλλαγή και τον σοσιαλισμό για τους μεν και με την κοινωνική σταθερότητα και τον συντηρητισμό για τους δε (Scruton, 2007, σ. 384-385, 601). Η κλίμακα που χρησιμοποιείται σήμερα από τους κοινωνικούς επιστήμονες και τους πολιτικούς αναλυτές εμπεριέχει και έναν αριθμό ενδιάμεσων θέσεων, ώστε η ταξινόμηση των ατόμων κατά ιδεολογία να καθίσταται πιο ακριβής.

Σε αυτήν την έρευνα χρησιμοποιήθηκε η επταβάθμια εκδοχή της κλίμακας, η οποία εκτείνεται από την Άκρα αριστερά και την Αριστερά, έως τη Δεξιά και την Άκρα

δεξιά, με ενδιάμεσες θέσεις την Κεντροαριστερά, το Κέντρο και την Κεντροδεξιά. Τα χαρακτηριστικά της κάθε πολιτικής θέσης περιγράφονται εν συντομία παρακάτω⁷⁷:

- **Άκρα αριστερά:** Επιδιώκει την κατάργηση οποιασδήποτε μορφής ιεραρχίας και κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Εφόσον όλα τα άτομα είναι εκ φύσεως ίσα, θα πρέπει να απολαμβάνουν ίσα δικαιώματα και ευκαιρίες στην κοινωνία. Οι υποστηρικτές της άκρας Αριστεράς είναι αντίθετοι προς το καπιταλιστικό σύστημα, την ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και τη συσσώρευση πλούτου, διότι γίνονται αιτία εκμετάλλευσης των ανθρώπων. Αντί αυτών, διεκδικούν ένα σύστημα συλλογικής ιδιοκτησίας και διαχείρισης των μέσων παραγωγής (γαιών, εργοστασίων, μηχανημάτων κλπ.) στο οποίο τα άτομα θα συμμετέχουν εθελοντικά και οι αποφάσεις θα λαμβάνονται πλειοψηφικά με βάση την αρχή της άμεσης δημοκρατίας. Η διανομή του παραγόμενου πλούτου σε ένα τέτοιο -αταξικό- καθεστώς θα γίνεται δίκαια από κάποια κεντρική επιτροπή που θα λαμβάνει υπόψη τις ανάγκες, την αποδοτικότητα και τις ικανότητες του κάθε ατόμου χωριστά. Σύμφωνα με την ιδεολογία της άκρας Αριστεράς, τα οικονομικά συστήματα που αναπαράγουν την αδικία και την ανισότητα, όπως είναι ο καπιταλισμός, θα πρέπει να ανατρέπονται βίαια με κοινωνικές εξεγέρσεις και επανάσταση. Αυτό θα συμβεί σχεδόν νομοτελειακά, όταν η εργατική τάξη συνειδητοποιήσει την εκμετάλλευση που υφίσταται από την κυρίαρχη και επαναστατήσει. Επιπλέον, η άκρα Αριστερά αντιτίθεται από θέση αρχής στην καταπίεση κάθε κοινωνικής ομάδας (π.χ. γυναικών, ομοφυλοφίλων, μεταναστών κλπ.), αλλά και στους παράγοντες διαχωρισμού των ανθρώπων, όπως είναι τα εθνικά κράτη και οι θρησκείες, επιδιώκοντας την παγκόσμια χειραφέτηση. Τα ιδεολογικά ρεύματα της άκρας Αριστεράς βασίζονται στις θεωρίες του αναρχισμού και του κομμουνισμού.
- **Αριστερά:** Επιδιώκει την ισότητα και υπερασπίζεται με ακτιβιστική δράση τα μέλη της κοινωνίας που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση. Ιστορικά, η Αριστερά ταυτίζεται με τους αγώνες για την κατάργηση της δουλείας, για την προστασία

⁷⁷ Για πιο αναλυτική παρουσίαση των πολιτικών θέσεων και ιδεολογιών, βλ. ενδεικτικά: Heywood, A. (2015). *Key concepts in politics and international relations* (2nd edition). London: Palgrave MacMillan και Scruton, R. (2007). *The Palgrave Macmillan dictionary of political thought* (3rd edition). New York: Palgrave Macmillan.

των δικαιωμάτων των εργαζομένων, για το δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες και τη χειραφέτησή τους, για την αναγνώριση και υποστήριξη των δικαιωμάτων των μεταναστών, των ομοφυλοφίλων, των ατόμων με αναπηρία κλπ. Η Αριστερά έχει ανθρωποκεντρικό προσανατολισμό και απορρίπτει τις κοινωνικές διακρίσεις που γίνονται στα άτομα ως προς το φύλο, την ηλικία, την εθνικότητα, τη φυλή, το επάγγελμα, τη θρησκεία, τον σεξουαλικό προσανατολισμό κλπ. Η αξιοπρέπεια των ανθρώπων πρέπει να προστατεύεται από το κράτος (μέσω της νομοθεσίας) και από την ίδια την κοινωνία (μέσω της κοινωνικοποίησης). Όσον αφορά τη λειτουργία της οικονομίας, οι ιδεολογικά προσκείμενοι στην Αριστερά συμφωνούν με τη ριζοσπαστική αναδιανομή του πλούτου, δηλαδή με τη μεταφορά μεγάλου μέρους των κερδών της ελίτ προς τους οικονομικά ασθενέστερους, και με τη δημιουργία ενός αποτελεσματικού κράτους πρόνοιας και υπηρεσιών, ώστε να επιτευχθεί η κοινωνική ισότητα και ευημερία. Δεδομένου ότι μια τέτοια πολιτική ιδεολογία θέτει σε προτεραιότητα την εξυπηρέτηση του κοινωνικού συμφέροντος έναντι των ατομικών επιδιώξεων, εύλογα συναντά σθεναρές αντιστάσεις από τις διάφορες κοινωνικές ομάδες που επωφελούνται από την παρούσα κατάσταση (status quo) και δεν επιθυμούν την αλλαγή της. Σε αυτό το σημείο τριβής αναμετρώνται τα διαφορετικά συμφέροντα και εκδηλώνεται η «πάλη των τάξεων», η οποία -υπό τις κατάλληλες συνθήκες- μπορεί να οδηγήσει σε αλλαγή του συσχετισμού των δυνάμεων. Το κύριο ιδεολογικό ρεύμα της Αριστεράς είναι ο σοσιαλισμός, ενώ στα σημαντικά κοινωνικά κινήματα που εκπροσωπεί περιλαμβάνονται το αντιρατσιστικό, το φεμινιστικό, το αντιπολεμικό, το οικολογικό κ.ά.

- **Κεντροαριστερά:** Συνδυάζει ορισμένα στοιχεία του «σοσιαλισμού» και του «φιλελευθερισμού» με σκοπό τη διαμόρφωση μιας ισορροπημένης μεικτής οικονομίας, η οποία θα στηρίζεται στην αγορά και το κράτος πρόνοιας. Η συνύπαρξη ιδιωτικών και δημοσίων επιχειρήσεων είναι επιθυμητή για τους υποστηρικτές της Κεντροαριστεράς αρκεί να συνοδεύεται από ένα σύστημα κοινωνικής προστασίας, όπου το κράτος θα έχει την ικανότητα να παρεμβαίνει διορθωτικά στις αγκυλώσεις του καπιταλιστικού συστήματος και να διασφαλίζει τον θεμιτό ανταγωνισμό της αγοράς και την προστασία των δικαιωμάτων των εργαζομένων και των καταναλωτών. Η πλήρης εξάλειψη της κοινωνικής

ανισότητας θεωρείται ουτοπία και δεν αποτελεί άμεσο στόχο της Κεντροαριστεράς. Αντ' αυτού, ενθαρρύνεται η λήψη μέτρων που μειώνουν το ευρύ χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών όπως είναι: η προοδευτική φορολογία στα μεσαία και υψηλά εισοδήματα, οι κοινωνικές παροχές για τους οικονομικά ασθενέστερους, η καθιέρωση ενός κατώτατου μισθού στις συμβάσεις εργασίας, η παροχή ίσων ευκαιριών και δικαιωμάτων για όλους (π.χ. στην εκπαίδευση, την εργασία, την κοινωνική ασφάλιση, την περίθαλψη κ.α.). Η βασική διαφορά μεταξύ «Αριστεράς» και «Κεντροαριστεράς» είναι ότι η «πάλη των τάξεων» αντικαθίσταται από τη «διαπραγμάτευση» και τον «συμβιβασμό». Στόχος, δηλαδή, της Κεντροαριστεράς είναι η μεταρρύθμιση του καπιταλιστικού συστήματος και όχι η ανατροπή του. Το κύριο ιδεολογικό ρεύμα της Κεντροαριστεράς είναι η σοσιαλδημοκρατία, η οποία συγγενεύει με τον δημοκρατικό σοσιαλισμό και τον κοινωνικό φιλελευθερισμό.

- **Κέντρο:** Οι υποστηρικτές του Κέντρου συμφωνούν με ορισμένες πολιτικές θέσεις της Αριστεράς και της Δεξιάς χωρίς, ωστόσο, να ταυτίζονται απόλυτα με τη μία ή την άλλη παράταξη. Από τη μια πλευρά, αναγνωρίζουν στα άτομα ίσα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα, τα οποία παραπέμπουν στην έννοια της κοινωνικής ισότητας και την Αριστερή ιδεολογία, και από την άλλη αποδέχονται το δικαίωμα των ανθρώπων στην οικονομική ελευθερία, την κατοχή ιδιοκτησίας και την επιχειρηματικότητα που είναι χαρακτηριστικά της Δεξιάς παράταξης και εμπεριέχουν την έννοια του ανταγωνισμού και της κοινωνικής ανισότητας. Η βασική ιδεολογία του Κέντρου είναι ο φιλελευθερισμός, ο οποίος -ανάλογα με το πλαίσιο αναφοράς- διακρίνεται σε «κοινωνικό» και «οικονομικό» φιλελευθερισμό. Πιο συγκεκριμένα, ο κοινωνικός φιλελευθερισμός δίνει έμφαση στην κοινωνική δικαιοσύνη και τα ατομικά δικαιώματα, όπως είναι η ενσωμάτωση των μεταναστών, η ανεξίτηλη ανισότητα, ο πλήρης διαχωρισμός Κράτους και Εκκλησίας, το δικαίωμα των γυναικών στην άμβλωση, η νομική αναγνώριση των ομόφυλων ζευγαριών, η αποποινικοποίηση της χρήσης των μαλακών ναρκωτικών κλπ. Αντίστοιχα, ο οικονομικός φιλελευθερισμός επιδιώκει την απελευθέρωση της αγοράς από την κρατική παρέμβαση και τη γραφειοκρατία, υποστηρίζει την ιδιωτική πρωτοβουλία, τον ανταγωνισμό, τη χαμηλή φορολόγηση των επιχειρήσεων και ενθαρρύνει την ελαστικότητα των εργασιακών σχέσεων (π.χ. τα ελεύθερα ωράρια) με στόχο την αύξηση της

παραγωγικότητας και του κέρδους. Επιπλέον, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της φιλελεύθερης ιδεολογίας, ο ιδιωτικός τομέας μπορεί να συμβάλει στην ποιοτική αναβάθμιση των δημοσίων υπηρεσιών και του κράτους πρόνοιας, προσφέροντας -έναντι βεβαίως κάποιας συνδρομής- καλύτερες υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης, επικοινωνίας, μετακίνησης, ενέργειας κλπ.

- **Κεντροδεξιά:** Συνδυάζει ορισμένα στοιχεία του «φιλελευθερισμού» και του «συντηρητισμού». Οι υποστηρικτές της Κεντροδεξιάς αποδέχονται έως έναν βαθμό την ιεραρχία στην κοινωνία και το υφιστάμενο καθεστώς, διατηρώντας επιφυλακτική στάση απέναντι σε νεωτεριστικές και ριζοσπαστικές πολιτικές που θα μπορούσαν να διαταράξουν την ισορροπία του κοινωνικού συστήματος. Συνεπώς, προτιμούν τον σχεδιασμό ήπιων πολιτικών και την εφαρμογή ομαλών μεταρρυθμίσεων, δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή στη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας, της παραδοσιακής οικογένειας, της θρησκείας και της έννομης τάξης. Όσον αφορά το οικονομικό σύστημα, οι υποστηρικτές της εν λόγω παράταξης αποδέχονται τον καπιταλισμό και τον τρόπο λειτουργίας του, με δυνατότητα όμως παρέμβασης του κράτους σε περίπτωση που προκληθούν σημαντικά προβλήματα κοινωνικής αδικίας και ανισότητας (σε αντίθεση, δηλαδή, με τον φιλελευθερισμό, εδώ ο κρατικός παρεμβατισμός επιτρέπεται σε μικρό βαθμό). Γενικά, το καπιταλιστικό σύστημα θεωρείται «σχετικά δίκαιο», δεδομένου ότι οι μισθοί των εργαζομένων και τα κέρδη των επιχειρήσεων καθορίζονται από τον νόμο της προσφοράς και της ζήτησης που επικρατεί στην αγορά. Ο υγιής ανταγωνισμός για την επίτευξη του μέγιστου δυνατού κέρδους κινητοποιεί τους εργαζόμενους και τις επιχειρήσεις να ενεργούν ορθολογικά και οργανωμένα, ώστε να καλύπτουν τη ζήτηση, και με αυτόν τον τρόπο να συμβάλλουν στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των μελών της κοινωνίας. Ιδεολογικά ρεύματα της Κεντροδεξιάς είναι ο φιλελεύθερος συντηρητισμός και η Χριστιανοδημοκρατία που απαντάται σε αρκετές χώρες της Ευρώπης.
- **Δεξιά:** Οι υποστηρικτές της Δεξιάς αναγνωρίζουν ότι οι διαφορές και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των λαών συνθέτουν την εθνική τους ταυτότητα, η οποία πρέπει να διαφυλάσσεται προκειμένου να υπάρχει ιστορική και πολιτισμική συνέχεια των κοινωνιών. Οι μηχανισμοί κοινωνικοποίησης (όπως είναι

η οικογένεια, το εκπαιδευτικό σύστημα, τα μέσα ενημέρωσης κλπ.) οφείλουν να καλλιεργούν στα άτομα το αίσθημα της αφοσίωσης στο έθνος μέσω της εκμάθησης της γλώσσας, της ιστορίας, των παραδόσεων, της θρησκείας και του πολιτισμού. Άλλωστε, ο προορισμός του έθνους είναι να επιβιώνει και να διατηρεί την ομοιογένειά του. Η υπογεννητικότητα και η παγκοσμιοποίηση είναι δύο φαινόμενα που λειτουργούν ανασταλτικά στη μεγέθυνση του έθνους, γι' αυτό και θεωρούνται επιζήμια από τη Δεξιά παράταξη. Πιο συγκεκριμένα, η υπογεννητικότητα δυσχεραίνει την ανανέωση του γηγενούς πληθυσμού και θέτει σε κίνδυνο την εδαφική ακεραιότητα της χώρας, ενώ η παγκοσμιοποίηση προκαλεί μεταναστευτικές ροές που αλλοιώνουν τη δημογραφική σύνθεση των κοινωνιών (πολυπολιτισμικότητα) εξυπηρετώντας το οικονομικό μοντέλο του διεθνούς φιλελευθερισμού και υπονομεύοντας τα εθνικά κράτη προς χάριν της παγκόσμιας διακυβέρνησης. Οι ιδεολογικά προσκείμενοι στη Δεξιά έχουν συντηρητικές απόψεις για την κοινωνία και αντιτίθενται σε θέματα που αποκλίνουν από τις παραδοσιακές ηθικές αξίες, όπως είναι η τεκνοποίηση εκτός γάμου, η αναγνώριση των δικαιωμάτων των ομοφυλοφίλων, η διακοπή της κύησης, η ευθανασία κλπ. Όσον αφορά την ασφάλεια της χώρας, εξασφαλίζεται με ισχυρές ένοπλες δυνάμεις που αποτρέπουν τις εξωτερικές απειλές και με σώματα ασφαλείας ικανά να αντιμετωπίσουν το έγκλημα και να καταστείλουν τις βίαιες κοινωνικές συγκρούσεις. Τα κύρια ιδεολογικά ρεύματα της Δεξιάς είναι ο συντηρητισμός και ο εθνικισμός.

- **Άκρα δεξιά:** Επιδιώκει τη δημιουργία ενός ισχυρού εθνικού κράτους, του οποίου οι νόμοι και οι λειτουργίες καθορίζονται άμεσα από μια ολιγαρχία ή κάποιον μονάρχη. Το έθνος είναι υπεράνω κάθε άλλης αξίας, διότι συνδέει άτομα με κοινά βιολογικά, ιστορικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά – σε αντίθεση με τη δημοκρατία που, εξ ορισμού, ενσωματώνει και αντιμετωπίζει όλα ανεξαιρέτως τα άτομα ως ίσα. Οι υποστηρικτές της άκρας Δεξιάς συχνά κάνουν αναφορά στις έννοιες του κοινού αίματος, της κοινής καταγωγής, της γλώσσας, της μνήμης και της πίστης, προκειμένου να συσπειρώσουν και να κινητοποιήσουν τα άτομα προς την ιδέα ενός ισχυρού έθνους, το οποίο θα μπορούσε μάλιστα να επικρατήσει έναντι άλλων, «κατώτερων». Η ιδεολογία της άκρας Δεξιάς είναι ανταγωνιστική και επιθετική, αποδεχόμενη τη θεωρία του «κοινωνικού δαρβινισμού», σύμφωνα με την οποία οι ικανότεροι και οι

ισχυρότεροι πρέπει να κυριαρχούν στους αδύναμους, ώστε να αποφευχθεί ο εκφυλισμός των κοινωνιών. Με βάση αυτό το επιχείρημα, «δικαιολογούνται» οι αποικιοκρατίες των περασμένων αιώνων, οι επεκτατικοί πόλεμοι, καθώς και οι ναζιστικές πρακτικές της ευγονικής στους ανθρώπους. Η καθαρότητα του έθνους επιτυγχάνεται με πολιτικές απαγόρευσης διαφυλετικών γάμων, με απελάσεις μεταναστών, επιθέσεις κατά των μειονοτήτων, παρεμπόδιση της αναπαραγωγής ανθρώπων με σοβαρές κληρονομικές ασθένειες ή ψυχικές διαταραχές – στις οποίες περιλαμβάνουν τη διανοητική καθυστέρηση, την εκ γενετής τύφλωση και κώφωση, τη σχιζοφρένεια κ.ά. Η ομοφυλοφιλία θεωρείται, επίσης, ένας παράγοντας εκφυλισμού των κοινωνιών, μείωσης των γεννήσεων και ηθικής παρακμής, με αποτέλεσμα οι ομοφυλόφιλοι να γίνονται συχνά θύματα επιθέσεων από ακροδεξιές ομάδες, ως κοινωνικά ανεπιθύμητοι. Όσον αφορά την οικονομία, οι ιδεολογικά προσκείμενοι στην άκρα Δεξιά απορρίπτουν έντονα τον κομμουνισμό (ως αναποτελεσματικό και εθνικά επιζήμιο), τον φιλελευθερισμό και τον καπιταλισμό (εξαιτίας του ακραίου υλισμού) αντιπροτείνοντας ένα οικονομικό μοντέλο που στηρίζεται αποκλειστικά στην εθνική παραγωγή. Οι δραστηριότητες του πρωτογενούς τομέα, όπως είναι η γεωργία, η κτηνοτροφία, η αλιεία και η εκμετάλλευση του υπεδάφους, και η μετέπειτα επεξεργασία των πρώτων υλών από τον δευτερογενή τομέα, δηλαδή από τις βιομηχανίες και τις βιοτεχνίες, μπορούν να καταστήσουν την κοινωνία αυτάρκη. Η εργατικότητα, η πειθαρχία και η αυτοθυσία των ατόμων θεωρούνται σπουδαίες αρετές για τη συνοχή και την πρόοδο της κοινωνίας, σε αντίθεση με την οκνηρία, την ανικανότητα και τη διαμαρτυρία. Τα ακροδεξιά καθεστώτα απαγορεύουν την ελευθερία της έκφρασης και του τύπου και επιστρατεύουν πληροφοριοδότες και μυστικές υπηρεσίες για να εντοπίσουν μεμονωμένα άτομα και ομάδες που αντιδρούν στις αποφάσεις της κεντρικής εξουσίας. Οι Εβραίοι και οι κομμουνιστές υπήρξαν θύματα τέτοιων διώξεων στο πρόσφατο παρελθόν. Τα κύρια ιδεολογικά ρεύματα της άκρας Δεξιάς είναι ο υπερεθνικισμός, ο φασισμός και ο εθνικοσοσιαλισμός.

Στο σημείο αυτό επισημαίνεται ότι ο άξονας «Αριστεράς-Δεξιάς» λειτουργεί ως «ιδεότυπος», δηλαδή ως μεθοδολογικό εργαλείο που κατασκευάστηκε για να απομονώσει τις ιδεολογικές διαφορές κάθε πολιτικής θέσης φωτίζοντας τα ιδιαίτερα

χαρακτηριστικά της. Στην πραγματικότητα, όμως, μπορούν να υπάρξουν αλληλεπικαλύψεις, κυρίως μεταξύ των «γειτονικών» θέσεων, ή και εσωτερικές αλλαγές στην ιεράρχηση των στόχων κάθε πολιτικής θέσης. Ουσιαστικά, οι έννοιες της «Αριστεράς» και της «Δεξιάς» δεν παραμένουν σταθερές, αλλά διαφοροποιούνται έως έναν βαθμό ανάλογα με το κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρονται. Άλλωστε, γι' αυτόν τον λόγο κρίθηκε χρήσιμη η συνοπτική παρουσίαση των βασικών θέσεων του άξονα, ώστε να αντικατοπτρίζουν τη σύγχρονη αντίληψη των όρων.

Όσον αφορά ιδιαίτερα την περίπτωση των Τούρκων φοιτητών, η περιγραφή του ιδεολογικού τους προφίλ θα ήταν ανεπαρκής, αν δεν γινόταν επιπλέον αναφορά στο πολιτικό δίπολο που υπάρχει έντονα στην τουρκική κοινωνία, μεταξύ «Κεμαλισμού» και «Πολιτικού Ισλάμ»⁷⁸.

- **Κεμαλισμός:** Είναι η ιδεολογία του Mustafa Kemal Atatürk, ιδρυτή της Τουρκικής Δημοκρατίας (1923). Οι μεταρρυθμίσεις που εφάρμοσε ο Kemal σε πολιτικό, κοινωνικό, θρησκευτικό και πολιτισμικό επίπεδο συνέβαλαν στον εκσυγχρονισμό του τουρκικού κράτους και τον διαχωρισμό του από την οθωμανική παράδοση. Οι έξι αρχές του Κεμαλισμού είναι: ο ρεπουμπλικανισμός / δημοκρατισμός (*cumhuriyetçilik*), ο λαϊκισμός (*halkçılık*), ο εθνικισμός (*milliyetçilik*), ο κοσμικισμός (*laiklik*), ο κρατισμός (*devletçilik*) και η επαναστατικότητα (*inkılâpçılık / devrimcilik*). Πιο αναλυτικά, η απόλυτη μοναρχία που επικρατούσε την περίοδο της οθωμανικής αυτοκρατορίας αντικαταστάθηκε από τη συνταγματική κοινοβουλευτική δημοκρατία στην οποία ο λαός εκλέγει τους αντιπροσώπους του (δημοκρατισμός). Ο τουρκικός λαός προσδιορίζεται από την υπηκοότητα και είναι κυρίαρχος του κράτους, άνευ όρων και ανεξαρτήτως κοινωνικών τάξεων (λαϊκισμός). Ύψιστο ιδανικό του τουρκικού λαού είναι η επίτευξη εθνικής συνείδησης και ενότητας, η υπεράσπιση του έθνους και η διαφύλαξη του πολιτισμού (εθνικισμός). Το Σύνταγμα της Τουρκίας δεν αναγνωρίζει επίσημη θρησκεία του κράτους (1928), καταργείται ο θεσμός του χαλιφάτου (1924) και απαγορεύεται ρητά στους πολιτικούς και τα κόμματα να εμφανίζονται ως υπερασπιστές κάποιας θρησκείας ή αίρεσης (κοσμικισμός). Η οικονομική δραστηριότητα, του δημοσίου και ιδιωτικού τομέα, πρέπει να

⁷⁸ Για αναλυτική παρουσίαση του σύγχρονου πολιτικού συστήματος στην Τουρκία, βλ. ενδεικτικά: Φίλης, Κ. (2018). *Τουρκία, Ισλάμ, Ερντογάν* (2η έκδοση). Αθήνα: Παπαδόπουλος και Λυγερός, Σ., & Μελάς, Κ. (2013). *Μετά τον Ερντογάν τι;*. Αθήνα: Πατάκη.

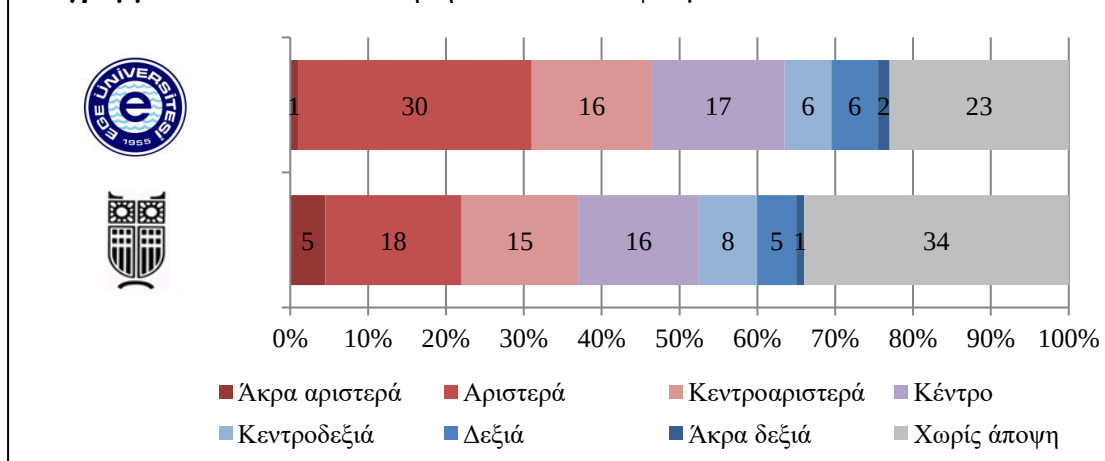
ελέγχεται από το κράτος, ώστε να εξυπηρετεί τον τουρκικό λαό, την ανάπτυξη και την πρόοδο της χώρας. Συνεπώς, ο κρατικός παρεμβατισμός επιτρέπεται (κρατισμός). Όσον αφορά την εξέλιξη της κοινωνίας, επιτυγχάνεται μέσω της «συνεχούς επαναστατικότητας» (sürekli devrimcilik) και των μεταρρυθμίσεων, αντικαθιστώντας τα παλαιά πρότυπα με νέα. Οι αρχές του Κεμαλισμού αναγνωρίζονται μέχρι σήμερα από τους Τούρκους, και κυρίως από τους υποστηρικτές του Kemal, ως αναλλοίωτες και απαράβατες. Το κύριο κόμμα που εκφράζει τις θέσεις του Κεμαλισμού είναι το CHP (Cumhuriyet Halk Partisi), το οποίο ιδρύθηκε επίσημα από τον Kemal το 1923 και τοποθετείται στην «Αριστερά – Κεντροαριστερά» του πολιτικού φάσματος.

- **Πολιτικό Ισλάμ:** Είναι συντηρητική ιδεολογία, σύμφωνα με την οποία το Ισλάμ δεν εκλαμβάνεται μόνο ως θρησκεία, αλλά και ως σύνολο κανόνων που ρυθμίζουν τη λειτουργία του κράτους. Σε ορισμένες περιπτώσεις χωρών της ευρύτερης Μέσης Ανατολής (π.χ. Σαουδική Αραβία, Υεμένη, Ιράν, Ιράκ, Πακιστάν και Αφγανιστάν) ο ισλαμικός νόμος (σαρία) εφαρμόζεται στην πιο αυστηρή εκδοχή του, ορίζοντας την πολιτική και οικονομική δραστηριότητα, τον τρόπο απονομής δικαιοσύνης, έως την προσωπική ζωή των ανθρώπων (π.χ. σε θέματα διατροφής, υγιεινής, ερωτικών σχέσεων κλπ.). Βέβαια, ο ρόλος του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία δεν είναι τόσο διεισδυτικός στην καθημερινότητα, ωστόσο είναι εμφανής στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής. Πιο συγκεκριμένα, η βασική επιδίωξη των υποστηρικτών του πολιτικού Ισλάμ είναι να δημιουργήσουν στενές σχέσεις συνεργασίας μεταξύ της Τουρκίας και των χωρών που αποτελούσαν μέρη της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Πρόκειται, δηλαδή, για μια επεκτατική πολιτική που φιλοδοξεί να αυξήσει την επιρροή της Τουρκίας στις περιοχές της Μέσης Ανατολής, της Βορείου Αφρικής, των Βαλκανίων και του Καυκάσου. Μολονότι ο Κεμαλισμός και το πολιτικό Ισλάμ παρουσιάζουν ομοιότητες ως προς τον εθνικισμό, υπάρχει μια σημαντική διαφορά στον προσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής. Ο Kemal Atatürk επέτυχε στρατηγικές και πολιτικές συμμαχίες με τις χώρες της Ευρώπης και έκανε κοινωνικές μεταρρυθμίσεις σύμφωνα με το Δυτικό πρότυπο, ενώ οι εκφραστές του πολιτικού Ισλάμ ανέκαθεν προτιμούσαν τον συγχρωτισμό με τα ισλαμικά κράτη. Όσον αφορά την οικονομική πολιτική, οι εκφραστές του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία έχουν μια πιο «χαλαρή» και φιλελεύθερη στάση

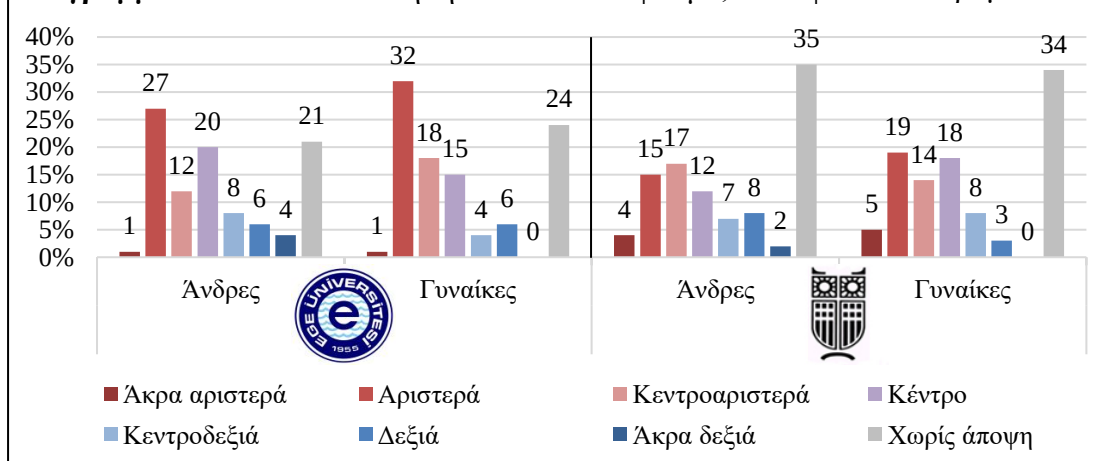
σε σχέση με τους Κεμαλιστές, η οποία τους επέτρεψε να προσελκύσουν ξένες και εγχώριες επενδύσεις, να διευρύνουν την επιρροή τους στην κοινή γνώμη και ταυτόχρονα να αποδυναμώσουν τον έλεγχο του Κεμαλικού καθεστώτος. Σήμερα, το δημοφιλέστερο κόμμα που εκφράζει το πολιτικό Ισλάμ -παρά το γεγονός ότι τα στελέχη του αρνούνται αυτόν τον χαρακτηρισμό- είναι το ΑΚΡ (Adalet ve Kalkinma Partisi) που τοποθετείται στην «Κεντροδεξιά - Δεξιά» του πολιτικού φάσματος.

Επιστρέφοντας στην ανάλυση των δεδομένων της έρευνας, παρατηρείται ότι οι περισσότεροι φοιτητές του Παντείου, που απάντησαν στην ερώτηση, τοποθετούνται πολιτικά στην Αριστερά (18%), την Κεντροαριστερά (15%) και το Κέντρο (16%), ενώ μικρότερα ποσοστά συγκεντρώνουν οι ιδεολογικά προσκείμενοι στην Κεντροδεξιά (8%), τη Δεξιά (5%), την Άκρα αριστερά (5%) και την Άκρα δεξιά (1%). Παρομοίως, οι περισσότεροι φοιτητές του Εge τοποθετούνται κυρίως στην Αριστερά (30%), την Κεντροαριστερά (16%) και το Κέντρο (17%), και ακολουθούν οι υποστηρικτές της Κεντροδεξιάς (6%), της Δεξιάς (6%), της Άκρας δεξιάς (2%) και Άκρας αριστεράς (1%) (Διάγραμμα 2.4). Διαπιστώνεται επομένως μια κλίση των φοιτητών που συμμετείχαν στην έρευνα προς την Αριστερή μεριά του άξονα, η οποία επιβεβαιώνεται και από τις μέσες τιμές της κλίμακας. Δηλαδή, αν στην επταβάθμια κλίμακα το «1» αντιστοιχεί στην άκρα Αριστερά, το «4» στο Κέντρο και το «7» στην άκρα Δεξιά, τότε ο «μέσος φοιτητής» του Εge ($M = 3,27$, $SD = 1,387$) σε σχέση με αυτόν του Παντείου ($M = 3,35$, $SD = 1,430$) δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους ($t(284) = -0,45$, $p = 0,650$) και τοποθετούνται ανάμεσα στην Κεντροαριστερά και το Κέντρο (Πίνακας Β4). Συμπληρωματικά εφαρμόστηκε διπλή ανάλυση διακύμανσης (ANOVA), για να ελεγχθεί εάν οι μέσες τιμές στην κλίμακα πολιτικής τοποθέτησης εξαρτώνται από τη χώρα προέλευσης και το φύλο των ερωτώμενων. Από τον έλεγχο προέκυψε ότι υπάρχει στατιστικώς σημαντική επίδραση του φύλου ($F(1, 282) = 5,64$, $p = 0,018$), αλλά όχι της χώρας ($F(1, 282) = 0,23$, $p = 0,631$), στην πολιτική τοποθέτηση. Αυτό σημαίνει ότι οι φοιτήτριες, τόσο στην Τουρκία (3,10) όσο και στην Ελλάδα (3,18), τοποθέτησαν τον εαυτό τους πιο «αριστερά» στην κλίμακα σε σχέση με τους άνδρες συναδέλφους (3,50 στο Εge και 3,58 στο Πάντειο αντίστοιχα).

Διάγραμμα 2.4. Αυτοτοποθέτηση στο πολιτικό φάσμα

Διάγραμμα 2.5. Αυτοτοποθέτηση στο πολιτικό φάσμα, κατά φύλο και ίδρυμα

Η στάση των ατόμων απέναντι στην πολιτική και η μελέτη της ιδεολογίας τους θα μπορούσε, σε ορισμένες περιπτώσεις, να υποδηλώσει ανοχή σε φαινόμενα ανομίας. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχει ένα διακριτό ποσοστό φοιτητών (2,5% στο Ege και 5,5% στο Πάντειο) οι οποίοι -στην παρούσα συγκυρία- τοποθετούν τον εαυτό τους στα άκρα (είτε Αριστερά είτε Δεξιά) του πολιτικού φάσματος. Αναλύοντας τα ποσοστά κατά φύλο και τοποθέτηση, πρόκειται για το 4,8% των ανδρών (1,2% στην άκρα Αριστερά, 3,6% στην άκρα Δεξιά) και για το 0,9% των γυναικών (άκρα Αριστερά) που φοιτούν στο Ege, και αντίστοιχα για το 6% των ανδρών (3,6% στην άκρα Αριστερά, 2,4% στην άκρα Δεξιά) και για το 5,2% των γυναικών (άκρα Αριστερά) που φοιτούν στο Πάντειο (Διάγραμμα 2.5). Μολονότι τα ευρήματα δεν συνεπάγονται άνομη συμπεριφορά σε ατομικό επίπεδο, η εφαρμογή των εν λόγω ιδεολογιών στην κοινωνική πραγματικότητα προϋποθέτει μια περίοδο ανομίας και αναταραχών μέχρι τη βίαιη μεταβολή του status quo (π.χ. πτώση του καπιταλισμού, κατάργηση της δημοκρατίας κλπ.).

Σημαντικό, όμως, είναι και το μέγεθος των φοιτητών που δεν γνώριζαν ή αρνήθηκαν να απαντήσουν στη συγκεκριμένη ερώτηση. Το ποσοστό της μη-απόκρισης στο Πάντειο ανέρχεται στο 34% (σχεδόν 1 στους 3 φοιτητές), ενώ στο Ege στο 23% (περίπου 1 στους 4). Τα ποσοστά αυτά αναλύονται κατά φύλο σε 34,5% επί των ανδρών και 33,6% επί των γυναικών στο Πάντειο, και αντίστοιχα σε 21,4% και 24,1% στο Ege (Διάγραμμα 2.5). Ορισμένοι από τους λόγους που θα μπορούσαν να εξηγήσουν την άρνηση είναι: Πρώτον, η φύση της ίδιας της ερώτησης, η οποία άπτεται ενός ευαίσθητου προσωπικού δεδομένου (της πολιτικής ιδεολογίας) και στο οποίο μερικοί ερωτώμενοι επιλέγουν να μην απαντήσουν. Δεύτερον, η αδυναμία τοποθέτησης του εαυτού σε πολιτική θέση, λόγω άγνοιας του μετρούμενου χαρακτηριστικού ή εξαιτίας μη κατασταλαγμένης πολιτικής στάσης. Και τρίτον, η απαξίωση του πολιτικού συστήματος και των ιδεολογιών, η οποία εκφράζεται μέσω της απάθειας και της αποχής από τα κοινά (αποπολιτικοποίηση). Ιδιαίτερα στην περίπτωση των Ελλήνων φοιτητών, το υψηλό ποσοστό μη απόκρισης θα μπορούσε να είναι αποτέλεσμα της απαξίωσης του πολιτικού συστήματος, το οποίο ευθύνεται σε σημαντικό βαθμό για τη μακροχρόνια οικονομική κρίση στην οποία έχει περιέλθει η χώρα, αρχής γενομένης από το 2009. Σε αυτήν την περίπτωση, η άρνηση των φοιτητών να τοποθετήσουν τον εαυτό τους στο πολιτικό φάσμα οφείλεται στο παθολογικό φαινόμενο της πολιτικής αλλοτρίωσης της νεολαίας.

Μια τελευταία παρατήρηση αξίζει να γίνει και για τα ποσοστά που συγκεντρώνει το «Κέντρο» στους Έλληνες (16%) και Τούρκους (17%) φοιτητές – τα οποία είναι υπερδιπλάσια σε σχέση με τα πραγματικά ποσοστά των Κεντρώων και φιλελεύθερων κομμάτων στις δύο χώρες⁷⁹. Σύμφωνα με τη διεθνή εμπειρία, οι ερωτώμενοι ενίοτε καταφεύγουν στο Κέντρο για να κρατήσουν ίσες αποστάσεις από την Αριστερά και τη Δεξιά, αναζητώντας τη «βέλτιστη» ιδεολογία στη μεσότητα (Enelow & Hinich, 1984). Εάν η τακτική αυτή χρησιμοποιήθηκε και από ορισμένους φοιτητές που συμμετείχαν στην έρευνα, θα πρέπει να εκληφθεί ως ένδειξη αποϊδεολογικοποίησης (Jost, 2006) και παθογένειας του πολιτικού συστήματος, τα οποία έχουν άμεση σχέση με την ανομία.

⁷⁹ Στις επαναληπτικές Βουλευτικές Εκλογές που διεξήχθησαν τον Ιούνιο του 2012 στην Ελλάδα, τα αμιγώς Κεντρώα-Φιλελεύθερα κόμματα (Δημιουργία ξανά, Δράση, Φιλελεύθερη συμμαχία, Ένωση κεντρώων και Κόμμα φιλελευθέρων) συγκέντρωσαν το 1,88% των ψήφων. Αντίστοιχα, στις Βουλευτικές Εκλογές (Genel Seçimler) τον Ιούνιο του 2011 στην Τουρκία, το συνολικό ποσοστό των Κεντρώων-Φιλελεύθερων κομμάτων (Demokrat Parti και Liberal Demokrat Parti) ήταν 0,69% (Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών και Yüksek Seçim Kurulu).

2.8.5. Πίνακες διασταύρωσης με ποσοστιαίες συχνότητες

Πίνακας B1. Φύλο

	Άνδρες	Γυναίκες
Ege [N=200]	42%	58%
Πάντειο [N=200]	42%	58%
χ^2 test 0,000 df 1 p-value 1,000 Fisher's exact test 1,000		

Πίνακας B2. Τμήμα φοίτησης

	Κοινωνιολογία	Ψυχολογία	Πολιτική - Ιστορία	Οικονομικά	Διεθνείς σχέσεις	MME και επικοινωνία
Ege [N=200]	13,5%	15,0%	17,0%	22,5%	17,0%	15,0%
Πάντειο [N=200]	19,5%	13,0%	18,5%	19,5%	16,5%	13,0%
χ^2 test 3,324 df 5 p-value 0,650						

Πίνακας B3. Αυτοτοποθέτηση σε κοινωνική τάξη

Σε ποια κοινωνική τάξη θα λέγατε ότι ανήκετε;						
	Ανώτερη	Ανώτερη μεσαία	Μεσαία	Κατώτερη μεσαία	Κατώτερη	Χωρίς άποψη
Ege [N=200]	2,0%	29,0%	54,0%	10,0%	2,0%	3,0%
Πάντειο [N=200]	3,0%	17,0%	60,5%	12,5%	1,5%	5,5%
Οι αναμενόμενες συχνότητες για 2 κελιά είναι μικρότερες από 5. Το στατιστικό χ^2 δεν είναι κατάλληλο για τον έλεγχο της ανεξαρτησίας των μεταβλητών. LR test 9,668 df 5 p-value 0,085 Ege (N=194, M=2,80, SD=0,729) Πάντειο (N=189, M=2,92, SD=0,706) t-test -1,588 df 381 p-value 0,113						

Πίνακας B4. Αυτοτοποθέτηση στο πολιτικό φάσμα

Πού θα τοποθετούσατε τον εαυτό σας στο πολιτικό φάσμα;								
	Άκρα αριστερά	Αριστερά	Κεντρο- αριστερά	Κέντρο	Κεντρο- δεξιά	Δεξιά	Άκρα δεξιά	Χωρίς άποψη
Ege [N=200]	1,0%	30,0%	15,5%	17,0%	6,0%	6,0%	1,5%	23,0%
Πάντειο [N=200]	4,5%	17,5%	15,0%	15,5%	7,5%	5,0%	1,0%	34,0%
Οι αναμενόμενες συχνότητες για 2 κελιά είναι μικρότερες από 5. Το στατιστικό χ^2 δεν είναι κατάλληλο για τον έλεγχο της ανεξαρτησίας των μεταβλητών. LR test 16,620 df 7 p-value 0,020 Ege (N=154, M=3,27, SD=1,387) Πάντειο (N=132, M=3,35, SD=1,430) t-test -0,454 df 284 p-value 0,650								

Κεφάλαιο τρίτο: Κοινωνικές αξίες, ηθική και ανομία

Η συμβίωση των ανθρώπων και κατ' επέκταση η συνοχή των κοινωνιών εξαρτώνται σημαντικά από τον βαθμό συναίνεσης των ατόμων σε ορισμένες γενικές αρχές. Οι αρχές αυτές ονομάζονται «αξίες», χρησιμεύουν ως γνώμονες προσδιορισμού και κρίσης της συμπεριφοράς και αποτελούν ιδεώδη για την πλειοψηφία των μελών της κοινωνίας (Τσαούσης, 1984, σ. 29). Ορισμένες πανανθρώπινες αξίες είναι η καλοσύνη, η ευγένεια, ο σεβασμός, η εμπιστοσύνη, η συνεργασία, η αλληλεγγύη στα προβλήματα, οι αμοιβαίες υποχωρήσεις, η δικαιοσύνη, η ελευθερία κλπ. Η μεταβίβαση των αξιών από τη μια γενιά στην άλλη γίνεται μέσω της κοινωνικοποίησης, κατά την οποία τα άτομα από μικρή ηλικία κατανοούν και εσωτερικεύουν τις αρχές και τα ιδανικά της κοινωνίας, τους κανόνες και τους αποδεκτούς τρόπους δράσης. Σταδιακά, οι αξίες γίνονται κομμάτι της ανθρώπινης συνείδησης, δηλαδή του εσωτερικού μηχανισμού ελέγχου της συμπεριφοράς, με αποτέλεσμα τα άτομα να αντιλαμβάνονται τι είναι «κοινωνικά πρόπον» (π.χ. η αλήθεια και όχι το ψέμα, το δίκαιο και όχι η αδικία). Στις περιπτώσεις όπου ο «εσωτερικός έλεγχος» δεν επιτυγχάνεται, η κοινωνία επεμβαίνει ασκώντας «εξωτερικό έλεγχο», ο οποίος εκτείνεται από την απλή αποδοκιμασία έως την ποινή (Φίλιας, 1994, σ. 15). Κατά συνέπεια, όσοι εναρμονίζουν τη συμπεριφορά τους με τις αξίες της κοινωνίας γίνονται αποδεκτοί, ενώ όσοι τις αμφισβητούν ή τις παραβιάζουν, επικρίνονται. Επιπλέον, οι αξίες μιας κοινωνίας, όπως και τα πρότυπα που απορρέουν από αυτές, αποτελούν συστατικά στοιχεία του πολιτισμού, τα οποία αφενός ενισχύουν στα άτομα το «αίσθημα του ανήκειν», αφετέρου επιτρέπουν την ένταξη της κοινωνίας σε κάποια ευρύτερη πολιτισμική ομάδα κοινών χαρακτηριστικών (π.χ. του Δυτικού πολιτισμού, του Ισλαμικού, της Άπω Ανατολής κλπ.). Με την πάροδο του χρόνου, οι αξίες και το περιεχόμενο τους (δηλαδή τα πρότυπα συμπεριφοράς που θεωρούνται κοινωνικώς αποδεκτά) μεταβάλλονται σε μικρό ή μεγάλο βαθμό εξαιτίας της εναλλαγής των γενεών και των διαφορετικών αντιλήψεων.

Η μελέτη του φαινομένου της ανομίας με αναφορά στις κοινωνικές αξίες δεν είναι εύκολη υπόθεση, διότι εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα αντιλαμβάνονται την έννοια των αξιών. Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα έχουν εκφραστεί διαφορετικές -συμπληρωματικές και αντικρουόμενες- απόψεις στο πεδίο της φιλοσοφίας και της κοινωνιολογίας που εστιάζουν κυρίως στα εξής: Πρώτον, στον ορισμό της «αξίας» και στα κριτήρια που τίθενται για να διαχωρίσουν το καλό από το κακό, το δίκαιο από το άδικο, το κοινωνικά επιθυμητό από το κοινωνικά ανεπιθύμητο

(θεωρίες κανονιστικής ηθικής). Δεύτερον, στη φύση των αξιών – κατά πόσο, δηλαδή, βρίσκονται εγγενώς στον άνθρωπο ή κατασκευάζονται από την κοινωνία (θεωρίες μεταηθικής). Τρίτον, στη χρησιμότητα των αξιών - δηλαδή σε τι εξυπηρετεί η ύπαρξη και η αποδοχή τους (θεωρίες λειτουργισμού) και, τέταρτον, στους λόγους για τους οποίους κάποιοι τις απορρίπτουν (θεωρίες σύγκρουσης). Επ' αυτών των ερωτημάτων διατυπώθηκαν διάφορες απόψεις, ορισμένες από τις οποίες είναι απαραίτητο να παρουσιαστούν (έστω και εν συντομία) παρακάτω, διότι ανοίγουν ένα «πεδίο πρόκλησης» για τον ορισμό, ακόμα και για την καθαυτού ύπαρξη της ανομίας.

3.1. Φιλοσοφικές θεωρίες περί ηθικής και αξιών

Το ζήτημα της ηθικής και των αξιών, ως σύνολο κανόνων που ρυθμίζουν την κοινωνική συμβίωση, απασχόλησε την ανθρωπότητα από την αρχή της ύπαρξής της. Οι έννοιες του καλού και του κακού, του ιερού και του βέβηλου, του δίκαιου και του άδικου απαντώνται σε όλες τις κοινωνίες και έχουν αποτελέσει αντικείμενο μελέτης κυρίως της φιλοσοφίας, καθώς και άλλων επιστημών, όπως της θεολογίας, της νομικής, της κοινωνιολογίας και της ιστορίας.

Οι φιλοσοφικές θεωρίες περί ηθικής ταξινομούνται συνήθως σε τέσσερις κατηγορίες: «κανονιστικής ηθικής» (normative ethics), «μεταηθικής» (metaethics), «περιγραφικής ηθικής» (descriptive ethics) και «εφαρμοσμένης ηθικής» (applied ethics) (Gibson, 2014, σ. 15-21).

Οι θεωρίες «κανονιστικής ηθικής» (normative ethics) επικεντρώνονται στο περιεχόμενο των αξιών, δηλαδή στα πρότυπα που πρέπει να διέπουν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Στο ερώτημα *«πώς πρέπει να ενεργεί ο άνθρωπος;»* οι απαντήσεις που ιστορικά έχουν δοθεί μπορούν να ομαδοποιηθούν ως εξής: *i)* σε θεωρίες «αρεταϊκής ηθικής» (virtue ethics) που εστιάζουν στον χαρακτήρα του ατόμου και στις συνήθειες που πρέπει να αποκτήσει για να είναι ηθικό, *ii)* σε θεωρίες «δεοντοκρατικής ηθικής» (deontological ethics), οι οποίες υποδεικνύουν τρόπους συμπεριφοράς σύμφωνα με το δέον (το πρέπει, το καθήκον ή την υποχρέωση) και *iii)* σε θεωρίες «συνεπειοκρατίας» (consequentialism), οι οποίες αξιολογούν μια πράξη λαμβάνοντας υπόψη τις συνέπειες που έχει στον δρώντα και στους άλλους (Gibson, 2014, σ. 19-20).

Οι θεωρίες «μεταηθικής» (metaethics) επικεντρώνονται στη φύση των αξιών και ομαδοποιούνται: *i)* σε θεωρίες «ηθικού αντικειμενισμού» (moral objectivism), οι οποίες υποστηρίζουν ότι υπάρχουν απόλυτες και καθολικές ηθικές αξίες που ισχύουν για όλους τους ανθρώπους, ανεξάρτητα από το φύλο, τον πολιτισμό, τη θρησκεία, την

εθνικότητα ή άλλο διακριτικό γνώρισμα, και ii) σε θεωρίες «ηθικού υποκειμενισμού» (moral subjectivism), οι οποίες υποστηρίζουν ότι δεν μπορεί να υπάρξει αντικειμενική ηθική γνώση, αφού οι αξιολογικές κρίσεις εξαρτώνται από τις πεποιθήσεις του κάθε ατόμου χωριστά και από το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ζει (Gibson, 2014, σ. 18-19).

Οι θεωρίες «περιγραφικής ηθικής» (descriptive ethics) καταγράφουν, και συχνά συγκρίνουν (comparative ethics), τις πεποιθήσεις των ατόμων (ως μονάδες ή κοινωνικά σύνολα) σε ηθικά ζητήματα, αποφεύγοντας όμως να υποδείξουν «σωστούς» τρόπους συμπεριφοράς (Gibson, 2014, σ. 15-16). Ορισμένα παραδείγματα περιγραφικής ηθικής αποτελούν τα ευρήματα των δημοσκοπήσεων σε ερωτήματα για την άμβλωση, την ευθανασία, την αυτοκτονία, τη θανατική ποινή, τον γάμο μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου, την κλωνοποίηση κλπ.

Τέλος, οι θεωρίες της «εφαρμοσμένης ηθικής» (applied ethics) επιδιώκουν να ενσταλάξουν ηθικά πρότυπα σε τομείς και καταστάσεις της πραγματικής ζωής (Gibson, 2014, σ. 20). Ορισμένοι κανόνες δεοντολογίας εφαρμόζονται ήδη στην ιατρική (π.χ. ο όρκος του Ιπποκράτη), στη νομική επιστήμη (π.χ. ο κώδικας δεοντολογίας δικηγορικού λειτουργήματος), στη βιολογία και τις νέες τεχνολογίες (π.χ. οι αρχές βιοηθικής), στις επιστήμες και τις τέχνες (π.χ. ο νόμος περί πνευματικής ιδιοκτησίας), στο διαδίκτυο (π.χ. ο γενικός κανονισμός προστασίας δεδομένων), στις επιχειρήσεις (π.χ. η εταιρική κοινωνική ευθύνη), στα μέσα ενημέρωσης (π.χ. ο κώδικας δημοσιογραφικής δεοντολογίας) κ.α.

Η παρουσίαση αυτών των θεωριών, κυρίως της κανονιστικής ηθικής και της μεταηθικής, είναι χρήσιμη για την κατανόηση των αξιακών προτύπων του Δυτικού πολιτισμού και των κριτηρίων που εφαρμόζονται για τη διάκριση των έννομων και άνομων συμπεριφορών.

3.1.1. Οι αρετές ως αξίες στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία

Οι διαμάχες περί αρετής⁸⁰ μεταξύ φιλοσόφων και σοφιστών στην αρχαία Ελλάδα δείχνουν ότι η συζήτηση για τη φύση των αξιών και οι αντιλήψεις για το «έννομο» και

⁸⁰ Οι έννοιες «αρετή» και «αξία» έχουν κοινά σημεία επαφής, όταν τα χαρακτηριστικά που θεωρούνται ότι οδηγούν τον άνθρωπο στην ηθική τελείωση (αρετές) είναι ταυτόχρονα και κοινωνικά αποδεκτές αρχές (αξίες) – π.χ. ευγένεια, τιμιότητα, ειλικρίνεια κ.ά. Η ειδοποιός διαφορά μεταξύ αρετής και αξίας είναι ότι η δεύτερη έχει ευρύτερη έννοια και περιλαμβάνει πρότυπα της κοινωνικής ζωής χωρίς απαραίτητα να έχουν άμεση σχέση με την προσωπική ηθική τελείωση (π.χ. χρήμα, ειρήνη, οικογένεια, εργασία κ.ά.). Αντίθετες έννοιες της αξίας και της αρετής είναι: η «απαξία», όταν οι αρχές μιας ομάδας

το «άνομο» έχουν βαθιές ρίζες. Οι κλασικοί φιλόσοφοι, Σωκράτης, Πλάτων και Αριστοτέλης, πίστευαν στην αντικειμενικότητα του καλού και του κακού, δηλαδή στην ύπαρξη ενός σταθερού πλαισίου που ορίζει και αξιολογεί τις πράξεις των ανθρώπων. Αντίθετα, ο Επίκουρος και οι σοφιστές, Πρωταγόρας, Θρασύμαχος, Καλλικλής και Γοργίας, αρνούνταν την ύπαρξη απόλυτων αρχών, θεωρώντας υποκειμενικές τις αξιολογικές κρίσεις και σχετική την έννοια της ανομίας.

3.1.1.1. Σωκράτης

Σύμφωνα με τον Σωκράτη (470/469-399 π.Χ.), οι σημαντικότερες αρετές (ή αξίες) για τον άνθρωπο είναι η γνώση, η δικαιοσύνη και η ηθική, διότι συμβάλλουν στην ευδαιμονία και την τελειοποίηση της ψυχής. Όταν τα άτομα γνωρίζουν τους λόγους για τους οποίους είναι ωφέλιμο να κάνουν το καλό, ουσιαστικά δεν έχουν άλλη επιλογή από το να συμπεριφέρονται ηθικά, αφού «οὐδείς ἐκὼν κακός»⁸¹ (κανείς δεν είναι κακός με τη θέλησή του) (Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 358c). Η γνώση του αντικειμενικά καλού και του δικαίου υπάρχει σε λανθάνουσα κατάσταση στο εσωτερικό των ανθρώπων και απαιτεί αυτογνωσία για να ανακληθεί, ενώ η κακία είναι αποτέλεσμα αυτής της άγνοιας.

3.1.1.2. Αριστοτέλης

Ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.) επισημαίνει ότι η γνώση του καλού και του κακού δεν αρκεί από μόνη της για να εγγυηθεί την ηθική, δεδομένου ότι υπάρχουν άτομα που, ενώ γνωρίζουν τι είναι καλό και δίκαιο, επιλέγουν εκούσια να κάνουν κακό χωρίς να το μετανιώνουν (*Ηθικὰ Νικομάχεια*, Βιβλίο III, 1110b 18-24 και 1111a 19-24). Κατά τον Αριστοτέλη, για να μπορέσουν οι άνθρωποι να αποφύγουν τις άδικες πράξεις και να επιτύχουν το ύψιστο αγαθό της ευδαιμονίας (δηλαδή την ηθική τελείωση, ψυχική ηρεμία και ευτυχία) θα πρέπει να αναπτύξουν αρετές και να συμπεριφέρονται ηθικά έως ότου γίνουν συνήθεια (ἔξις). Οι αρετές διακρίνονται σε ηθικές και διανοητικές· και, μολονότι δεν δίνονται εκ φύσεως, υπάρχει στους ανθρώπους η φυσική προδιάθεση απόκτησής τους (*Ηθικὰ Νικομάχεια*, Βιβλίο II, 1103a 14-26). Ιδιαίτερα όσον αφορά

ατόμων δεν είναι κοινωνικά αποδεκτές (π.χ. βία, ανθρωποκτονία, δωροδοκία, τζόγος κ.ά.), και η «κακία» για πράξεις ή συναισθήματα που απομακρύνουν τους ανθρώπους από την ηθική τελείωση (π.χ. ψέμα, ζήλεια, απληστία, εκδίκηση κ.ά.).

⁸¹ Η ακριβής φράση είναι: «ἐπὶ γε τὰ κακὰ οὐδείς ἐκὼν ἔρχεται» (κανείς βεβαίως δεν βαδίζει προς το κακό με τη θέλησή του) (Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 358c). Η πεποίθηση ότι η κακία οφείλεται στην άγνοια χαρακτηρίζεται ως «σωκρατικό παράδοξο», διότι δεν επαληθεύεται πάντα από την κοινή εμπειρία (βλ. περιπτώσεις ατόμων που αδικούν έχοντας επίγνωση των πράξεων τους).

τις ηθικές αρετές, ορίζονται από τη μεσότητα μεταξύ των δύο άκρων, της έλλειψης και της υπερβολής. Παραδείγματος χάριν, η γενναιότητα συνιστά αρετή που βρίσκεται στο μέσον της δειλίας (έλλειψη) και του θράσους (υπερβολή), η γενναιοδωρία βρίσκεται μεταξύ τσιγγουνιάς και σπατάλης, η δικαιοσύνη μεταξύ ζημίας και κέρδους, και ούτω καθεξής. Οι σημαντικότερες αρετές και οι αντίστοιχες κακίες (της έλλειψης και της υπερβολής) καταγράφονται από τον Αριστοτέλη στα *Ἠθικὰ Εὐδήμεια* (Βιβλίο II, 1220b 38 - 1221a 12) και στα *Ἠθικὰ Νικομάχεια* (Βιβλίο II, 1107a 28 - 1108b 10).

Πίνακας 3.1. Οι αρετές και οι κακίες, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη

Έλλειψη (κακία)	Μεσότητα (αρετή)	Υπερβολή (κακία)
Αναλγησία (HE) Αοργησία (HN)	Πραότητα (HE, HN)	Οργιλότητα (HE, HN)
Δειλία (HE, HN)	Ανδρεία (HE, HN)	Θρασύτητα (HE, HN)
Κατάπληξη (HE) Αναισχυντία (HN)	Αιδώς (HE, HN)	Αναισχυντία (HE) Κατάπληξη (HN)
Αναισθησία (HE, HN)	Σωφροσύνη (HE, HN)	Ακολασία (HE, HN)
(Ανώνυμο) (HE) Επιχαιρεκακία (HN)	Νέμεσις (HE, HN)	Φθόνος (HE, HN)
Ζημία (HE)	Δίκαιον (HE)	Κέρδος (HE)
Ανελευθερία (HE, HN)	Ελευθεριότητα (HE, HN)	Ασωτία (HE, HN)
Ειρωνεία (HE, HN)	Αλήθεια (HE, HN)	Αλαζονεία (HE, HN)
Απέχθεια (HE) Δυστροπία (HN)	Φιλία (HE, HN)	Κολακεία (HE) Κολακεία, Αρέσκεια (HN)
Αυθάδεια (HE)	Σεμνότητα (HE)	Αρέσκεια (HE)
Κακοπάθεια (HE)	Καρτερία (HE)	Τρυφερότητα (HE)
Μικροψυχία (HE, HN)	Μεγαλοψυχία (HE, HN)	Χαυνότητα (HE, HN)
Μικροπρέπεια (HE, HN)	Μεγαλοπρέπεια (HE, HN)	Δαπανηρία (HE) Απειροκαλία, βαναυσία (HN)
Ευήθεια (HE)	Φρόνηση (HE)	Πανουργία (HE)
Αφιλοτιμία (HN)	Τιμή (HN)	Φιλοτιμία (HN)
Αγροικία (HN)	Ευτραπεία (HN)	Βωμολοχία (HN)

Σημείωση: Οι ενδείξεις (HE) και (HN) παραπέμπουν, αντίστοιχα, στα *Ἠθικὰ Εὐδήμεια* (Βιβλίο II, 1220b 38 - 1221a 12) και στα *Ἠθικὰ Νικομάχεια* (Βιβλίο II, 1107a 28 - 1108b 10).

Επίσης, στο *Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν*, ο Αριστοτέλης ακολουθεί τη διάκριση που κάνει ο Πλάτων για τα τρία μέρη της ψυχής (λογιστικό, θυμοειδές, επιθυμητικό), αποδίδοντας σε καθένα από αυτά -και συνολικά- αρετές και κακίες.

Πίνακας 3.2. Οι αρετές και οι κακίες της ψυχής, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη

Τα μέρη της ψυχής, κατά τον Πλάτωνα	Μεσότητα (αρετές)	Έλλειψη ή υπερβολή (κακίες)
Λογιστικό	Φρόνηση	Αφροσύνη (Απερισκεψία)
Θυμοειδές	Πραότητα Ανδρεία	Οργιλότητα Δειλία
Επιθυμητικό	Σωφροσύνη Εγκράτεια	Ακολασία Ακρασία (Ακράτεια)
Όλον	Δικαιοσύνη Ελευθεριότητα (Γενναιοδωρία) Μεγαλοψυχία	Αδικία Ανελευθεριότητα (Φιλαργυρία) Μικροψυχία

Σημείωση: Περί ἀρετῶν καὶ κακιῶν (1249a 31 - 1250a 3).

Δεδομένου ότι οι ηθικές αρετές είναι έννοιες, και ως εκ τούτου μη-διαιρετές με αντικειμενικά κριτήρια για την εύρεση του αριθμητικού μέσου, ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η μεσότητα πρέπει να προσδιορίζεται από τους ανθρώπους με τη λογική (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Βιβλίο II, 1106a 24 - 1106b 28), ενώ σχετικά με τις διανοητικές αρετές (π.χ. σοφία, σύνεση, φρόνηση κλπ.) επισημαίνει ότι δεν υπόκεινται στον νόμο της μεσότητας, αφού μπορούν να αναπτύσσονται απεριόριστα από τα άτομα μέσω της διδασκαλίας και των εμπειριών που αποκτούν στη ζωή (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Βιβλία I και II, 1103a 4-18). Μια σημαντική διευκρίνιση που κάνει ο Αριστοτέλης είναι ότι η θεωρία της μεσότητας δεν βρίσκει εφαρμογή σε κάθε πράξη και σε κάθε πάθος, διότι υπάρχουν πράξεις και πάθη που είναι από μόνα τους αρνητικά και τιποτένια, όπως η μοιχεία, η κλοπή, ο φόνος (ως παραδείγματα πράξεων), η επιχαιρεκακία, η αδιαντροπία και ο φθόνος (ως παραδείγματα παθών). Σε αυτές τις περιπτώσεις δεν έχει νόημα να αναζητήσει κάποιος τη «μεσότητα στην έλλειψη» ή τη «μεσότητα στην υπερβολή», αφού κάθε τέτοια συμπεριφορά είναι πάντα λανθασμένη (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Βιβλίο II, 1106b 36 - 1107a 27). Η αρεταϊκή θεωρία του Αριστοτέλη αποτέλεσε την επικρατούσα προσέγγιση ηθικής από την αρχαιότητα έως περίπου το τέλος του 15ου αιώνα.

3.1.1.3. Πλάτων

Ο Πλάτων (427-347 π.Χ.) στο έργο *Πολιτεία* διακρίνει δύο κόσμους: τον *αισθητό*, που γίνεται άμεσα αντιληπτός με τις αισθήσεις, και τον *νοητό*, που προσλαμβάνεται με το πνεύμα. Οι αρετές (αξίες) εντάσσονται στη δεύτερη ομάδα (στον κόσμο των ιδεών) και λειτουργούν ως αντικειμενικό κριτήριο αξιολόγησης της συμπεριφοράς των ατόμων. Σύμφωνα με την «αλληγορία του σπηλαίου», οι αισθήσεις μπορούν να παραπλανήσουν

την κρίση των ανθρώπων, σε αντίθεση με την πνευματική αναζήτηση που οδηγεί στην αλήθεια (*Πολιτεία*, Βιβλίο Ζ, 514a-517c). Κατά συνέπεια, μια πράξη είναι δίκαιη όταν συμφωνεί με την αμετάβλητη ιδέα της δικαιοσύνης και όχι με αυτό που ο καθένας αισθάνεται ως δίκαιο. Οι τέσσερις αξίες που ο Πλάτων θεωρεί σημαντικές για την εύρυθμη λειτουργία της πόλης είναι: η *σοφία* (η ικανότητα των πολιτών να ενεργούν σωστά και την κατάλληλη στιγμή), η *δικαιοσύνη* (η διαρκής θέληση να μην αδικούν), η *σωφροσύνη* (η ικανότητα να αποφεύγουν τις υπερβολές και να ελέγχουν τον εαυτό τους) και η *ανδρεία* (η δύναμη να αντιμετωπίζουν τις δυσκολίες και να ξεπερνούν τους φόβους) (*Πολιτεία*, Βιβλίο Δ, 427e-434c).

3.1.1.4. Επίκουρος

Ο Επίκουρος (341-270 π.Χ.) άσκησε έντονη κριτική στη διδασκαλία του Σωκράτη και του Πλάτωνα, απορρίπτοντας οτιδήποτε μεταφυσικό, όπως την αθανασία της ψυχής και τον κόσμο των ιδεών. Δεδομένου ότι η ζωή είναι μοναδική και πεπερασμένη, οι άνθρωποι θα πρέπει να επιζητούν την *ηδονή* (την ευχαρίστηση) στο μέτρο όμως που εξασφαλίζει την *αταραξία*, δηλαδή την ψυχική γαλήνη. Η επίτευξη αυτού του σκοπού προϋποθέτει ότι τα άτομα έχουν αναπτύξει ορισμένες αρετές, οι οποίες επιτρέπουν την ομαλή κοινωνική συμβίωση. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Επίκουρος: «Είναι αδύνατον να ζεις ευχάριστα, χωρίς να ζεις σοφά, έντιμα και δίκαια» και αντίστοιχα «είναι αδύνατον να ζεις σοφά, έντιμα και δίκαια, χωρίς να ζεις ευχάριστα» (*Κύριαι δόξαι*, 5). Η γνώση δεν νοείται ως αυτοσκοπός, αλλά μάλλον ως μέσο που προφυλάσσει τα άτομα από την άγνοια, τις δεισιδαιμονίες και τους φόβους, συμβάλλοντας στην ψυχική ηρεμία. Κατά τον ίδιο τρόπο λειτουργούν και οι αρετές της εντιμότητας και της δικαιοσύνης, οι οποίες αποτελούν ένα είδος αναγκαίου «συμβολαίου» μεταξύ των ανθρώπων για «να μην βλάπτουν, ούτε να βλάπτονται» (*Κύριαι δόξαι*, 31). Άλλες αξίες που αναφέρονται ως σημαντικές για την επίτευξη της αταραξίας είναι η αυτάρκεια, η μετριοπάθεια και η φρόνηση. Τα άτομα που μπορούν να διακρίνουν τις φυσικές και αναγκαίες επιθυμίες από τις ανούσιες και μάταιες είναι ευκολότερο να νιώσουν ευτυχισμένοι, διότι δεν αγωνιούν για πολλά πράγματα (*Επιστολή προς Μενοικέα*, 127-132). Ο Επίκουρος κατηγορήθηκε από τους πλατωνικούς ότι χρησιμοποίησε τις αρετές και την ηθική με εγωκεντρικό τρόπο, δηλαδή ως μέσα που εξυπηρετούν την ατομική ευτυχία.

3.1.1.5. Πρωταγόρας

Ο Πρωταγόρας (περ. 490-420 π.Χ.), ο πιο ονομαστός από τους σοφιστές⁸², υποστήριξε ότι δεν υπάρχουν αντικειμενικές ή απόλυτες αξίες (π.χ. της αλήθειας, του καλού, του ωραίου κλπ.), αλλά ορίζονται υποκειμενικά από τους ανθρώπους. Γενικά, με τη φράση του «μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος» (Πλάτων, *Θεαίτητος*, 152a και 170d) αμφισβήτησε την αντικειμενική θεώρηση των πραγμάτων και εισήγαγε ένα ανθρωποκεντρικό μοντέλο σκέψης που οδηγεί στον σχετικισμό και τον υποκειμενισμό. Μολονότι η διδασκαλία του Πρωταγόρα υπήρξε ανατρεπτική για τα δεδομένα της εποχής, ο ίδιος αναγνώρισε ότι υπάρχουν δύο αρετές (αξίες) που διασφαλίζουν την κοινωνική ευνομία. Πρόκειται για αυτές του σεβασμού (*αἰδοῦς*) και της δικαιοσύνης (*δίκης*), οι οποίες επιτρέπουν στους πολίτες να επιδιώκουν το συμφέρον τους χωρίς να βλάπτουν τους άλλους (Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 322c-d).

3.1.1.6. Θρασύμαχος, Καλλικλής, Γοργίας

Άλλοι σοφιστές αποδείχτηκαν περισσότερο ριζοσπαστικοί στις ιδέες τους, όπως ο Θρασύμαχος (περ. 459-400 π.Χ.), ο οποίος διαφωνούσε με την άποψη ότι η δικαιοσύνη είναι αρετή, διαπιστώνοντας ότι στην κοινωνία «δίκαιο είναι το συμφέρον του ισχυροτέρου» (Πλάτων, *Πολιτεία*, Βιβλίο Α, 338c). Με αυτήν τη φράση και επικαλούμενος ιστορικά γεγονότα, ο Θρασύμαχος απέδειξε ότι το δίκαιο είναι μια σχετική έννοια που ορίζεται από τους ισχυρούς και επιβάλλεται στους ανίσχυρους. Συνεπώς, κερδισμένοι είναι αυτοί που αδικούν και όχι εκείνοι που υπακούν στους κανόνες (Πλάτων, *Πολιτεία*, Βιβλίο Α, 344c). Επ' αυτού, ο σοφιστής Καλλικλής υποστήριξε ότι οι ισχυροί έχουν φυσικό δικαίωμα να κυριαρχούν στους ανίσχυρους, θεωρώντας άδικο να θεσπίζονται νόμοι που περιορίζουν τη δύναμη των ισχυρών (Πλάτων, *Γοργίας*, 483d-483e). Ο Καλλικλής, όπως επίσης και ο δάσκαλός του Γοργίας, δεν πίστευε στην ύπαρξη απόλυτων αξιών, ούτε ότι επιβάλλονται στους ανθρώπους από τη φύση ή με θεϊκή εντολή.

⁸² Οι σοφιστές ήταν ένα σύνολο διανοούμενων της κλασικής περιόδου (5^ο – 4^ο αιώνα π.Χ.), οι οποίοι δίδασκαν επί πληρωμή τη ρητορική και την πολιτική τέχνη, ασκώντας παράλληλα έντονη κριτική στα κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα (βλ. και Γκίκας, 1994, σ. 520).

3.1.2. Οι αξίες ως καθήκον

Οι θεωρίες *δεοντοκρατικής ηθικής* είναι πανάρχαιες και συμπίπτουν με την εμφάνιση των θρησκειών, εστιάζοντας στο καθήκον των ανθρώπων να ενεργούν πάντα σύμφωνα με συγκεκριμένους κανόνες.

3.1.2.1. Θεϊκές εντολές και αξίες

Η «θεωρία της θεϊκής εντολής» (divine command theory) ορίζει ως σωστές και υποχρεωτικές τις πράξεις που συμφωνούν με τις εντολές του Θεού. Για παράδειγμα, στον Ιουδαϊσμό οι πιστοί οφείλουν να τηρούν τους νόμους της Τορά και του Ταλμούδ, στον Χριστιανισμό να ακολουθούν τη διδασκαλία της Αγίας Γραφής, και στο Ισλάμ να ενεργούν σύμφωνα με το Κοράνι. Το πρόβλημα με αυτήν τη θεωρία είναι ότι οι εντολές του Θεού, όπως έχουν δοθεί, δεν υπόκεινται σε κριτική. Οι πιστοί οφείλουν να συμμορφώνονται σε αυτές και να τις εκπληρώνουν άκριτα και ανεξάρτητα από τις συνέπειες που έχουν. Στο έργο του Πλάτωνα, *Ευθύφρων* (περ. 399-395 π.Χ.), υπάρχει μια εντυπωσιακή ερώτηση που απευθύνει ο Σωκράτης στον Ευθύφρονα αναφορικά με τη σχέση ευσεβείας και ηθικής. Ο Ευθύφρων ταυτίζει το ηθικό με το ευσεβές, υποστηρίζοντας ότι: «ευσεβές είναι ό,τι οι θεοί αγαπούν και, αντίθετα, ασεβές είναι ό,τι οι θεοί μισούν» (9e). Ο Σωκράτης όμως, που μάλλον διατηρεί κάποιες επιφυλάξεις, θέτει το εξής ερώτημα (γνωστό και ως «δίλημμα του Ευθύφρονα»): «Άραγε οι θεοί αγαπούν το ευσεβές επειδή είναι ευσεβές, ή είναι ευσεβές επειδή το αγαπούν οι θεοί;» (10a). Με άλλα λόγια, είναι αμφίβολο αν οι εντολές του Θεού είναι «από τη φύση τους» ηθικές ή αν εκλαμβάνονται ως ηθικές επειδή θεωρούνται εντολές του Θεού. Επιπλέον, υπάρχει και η άποψη εκείνων που αμφισβητούν ότι οι γραφές εκφράζουν πραγματικά το θέλημα κάποιου Θεού (βλ. και Rachels & Rachels, 2010/2012, σ. 81-85).

3.1.2.2. Φυσικά δικαιώματα, αξίες και κοινωνικό συμβόλαιο

Μεταξύ του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, οι Thomas Hobbes, John Locke και Jean-Jacques Rousseau διατύπωσαν θεωρίες σχετικές με τα «φυσικά δικαιώματα» (natural rights theories) που όλοι οι άνθρωποι έχουν και τα οποία πρέπει να γίνονται σεβαστά στην κοινωνία. Πρόκειται για τα δικαιώματα: στη ζωή, την ελευθερία και την ιδιοκτησία (Locke, 1689/1988, σ. 271). Μάλιστα, μεταξύ αυτών των τριών βασικών δικαιωμάτων υπάρχει μια σχέση ιεραρχίας, με την έννοια ότι η ελευθερία κάποιου δεν πρέπει να βλάπτει το δικαίωμα των άλλων στη ζωή, όπως επίσης και το δικαίωμα στην ιδιοκτησία

δεν πρέπει να παραβιάζει τα δύο προηγούμενα δικαιώματα (ελευθερίας και ζωής). Η τήρηση αυτών των θεμελιωδών αρχών είναι απαραίτητη για τη σύσταση και διατήρηση των κοινωνιών, αφού σε διαφορετική περίπτωση θα επικρατούσε χάος και «πόλεμος όλων εναντίον όλων» (Hobbes, 1651/1965, σ. 99).

Από τη θεωρία των φυσικών δικαιωμάτων γεννήθηκε η «συμβολαιακή ηθική» (contractarian ethics) ή αλλιώς το «κοινωνικό συμβόλαιο» (social contract). Πρόκειται για μια άτυπη συμφωνία που κάνουν μεταξύ τους οι άνθρωποι, ζώντας εντός της ίδιας κοινωνίας, ότι παραιτούνται από ένα μέρος της φυσικής τους ελευθερίας και τη μεταβιβάζουν σε μια κυρίαρχη εξουσία (π.χ. σε έναν μονάρχη ή μια ομάδα αξιωματούχων όπως το κοινοβούλιο), η οποία θα καταφέρει να επιβληθεί στο σύνολο των μελών της κοινωνίας με σκοπό να εξασφαλίσει την προστασία του καθενός από τους εσωτερικούς και εξωτερικούς κινδύνους και να εγγυηθεί την κοινωνική ειρήνη (Hobbes, 1651/1965, σ. 131-132 και Rousseau, 1762/2002, σ. 165-167). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εμφανίζονται και αποκτούν νόημα οι αξίες, τα ηθικά πρότυπα και οι νόμοι, τα οποία αντλούν την κανονιστική ισχύ τους από την ανάγκη συνύπαρξης των ανθρώπων. Επομένως, τα μέλη μιας ευνομούμενης κοινωνίας, οι αξιωματούχοι και ο λαός, πρέπει να ενεργούν με γνώμονα «το κοινό καλό» (το συλλογικό συμφέρον). Αυτό σημαίνει ότι έχουν υποχρέωση να υποτάσσουν τις ατομικές επιθυμίες και τα συμφέροντα τους, όταν αυτά συγκρούονται με τα συμφέροντα του κράτους. Για παράδειγμα, πολλοί θα μπορούσαν να ισχυριστούν ότι επιθυμούν την κατάργηση της φορολογίας (να μην πληρώνουν φόρους) (Warburton, 1998/2015, σ. 171). Όμως, μια τέτοια επιθυμία είναι εξαιρετικά ιδιοτελής, αφού -αν εφαρμοζόταν- θα έβλαπτε τη συνολική λειτουργία του κράτους και τις υπηρεσίες που μπορεί να προσφέρει (π.χ. κοινωνική πρόνοια, άμυνα, εκπαίδευση κλπ.). Παράλληλα, όλα τα μέλη της κοινωνίας οφείλουν να σέβονται τα κανονιστικά πρότυπα (αξίες, θεσμούς, έθιμα κλπ.), αφού μόνο μέσω της υπακοής επιτυγχάνεται η κοινωνική οργάνωση και προστατεύονται τα φυσικά δικαιώματα των ανθρώπων (Rousseau, 1762/2002, σ. 167). Σε περιπτώσεις ανομίας, όταν τα άτομα δεν κατανοούν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στα άλλα μέλη, η κοινωνία οφείλει να αμυνθεί και να προστατεύσει τον εαυτό της, μέσω της αποδοκιμασίας και της τιμωρίας. Αντίστοιχα, όταν η εξουσία λειτουργεί άνομα και εις βάρος του κοινωνικού συνόλου, τα άτομα έχουν δικαίωμα να επαναδιαπραγματευθούν τη συμφωνία με ειρηνικά μέσα (π.χ. μέσω εκλογών) ή να ξεγερθούν και να ανατρέψουν βίαια αυτήν την κατάσταση (Locke, 1689/1988, σ. 412).

Οι θεωρίες των «φυσικών δικαιωμάτων» και της «συμβολαιακής ηθικής» είχαν σπουδαία επίδραση στους αιώνες που ακολούθησαν έως σήμερα. Ειδικότερα, για τα φυσικά δικαιώματα, η θεμελιώδης αρχή πάνω στην οποία αναπτύχθηκαν ήταν αυτή της φυσικής ισότητας των ανθρώπων. Κατέστη σαφές, δηλαδή, ότι τα φυσικά δικαιώματα δεν εξαρτώνται από την κοινωνία, τους νόμους και τα έθιμα της, ούτε από τους κυβερνώντες· αλλά είναι καθολικά και αναφαίρετα για όλους τους ανθρώπους από τη φύση. Η θεωρία των φυσικών δικαιωμάτων έδωσε ώθηση στα ιδεώδη της Γαλλικής Επανάστασης (1789), συνέβαλε στην κατάργηση της δουλείας στη Γαλλία και στις αποικίες της (1794) και επιτάχυνε την εμφάνιση του σοσιαλισμού και του φεμινιστικού κινήματος τον επόμενο αιώνα. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1948), αν και δεν είναι νομικά δεσμευτική, κατοχυρώνει τα φυσικά δικαιώματα σε διεθνές επίπεδο.

Αντίστοιχα, η θεωρία της «συμβολαιακής ηθικής» ή «κοινωνικού συμβολαίου» διαμόρφωσε μια ηθική συνείδηση στους κυβερνώντες και τον λαό, ότι οι πράξεις τους δεσμεύονται από μια αμοιβαία συμφωνία που αποσκοπεί στο συλλογικό καλό και την προστασία όλων των μελών της κοινωνίας. Αυτό σημαίνει ότι οφείλουν εκατέρωθεν να παραιτηθούν από ελευθερίες και δικαιώματα που βλάπτουν τους συνανθρώπους τους ή γενικά τη λειτουργία του κράτους. Η αποδοχή αυτής της θεωρίας ήταν εξαιρετικά σημαντική για τον εκδημοκρατισμό των κρατών (και βεβαίως επικίνδυνη για τους εκφραστές της), εάν ληφθεί υπόψη ότι διατυπώθηκε σε μια περίοδο της ιστορίας κατά την οποία η διακυβέρνηση του κράτους από τον μονάρχη νομιμοποιούνταν από τη θεία καταγωγή του (ελέω Θεού) και είχε κληρονομικό χαρακτήρα.

Παρά τη σημαντική προσφορά σε πολιτικό και ηθικό επίπεδο, οι θεωρίες των «φυσικών δικαιωμάτων» και της «συμβολαιακής ηθικής» δεν έμειναν στο απυρόβλητο της κριτικής. Χαρακτηριστική ήταν, για παράδειγμα, η παρέμβαση του Άγγλου φιλοσόφου, Jeremy Bentham, για το ζήτημα των φυσικών δικαιωμάτων. Μολονότι υπήρξε υπέρμαχος της ελευθερίας του ατόμου σε μια σειρά από σημαντικά ζητήματα της εποχής του (όπως ήταν η ελευθερία της έκφρασης, η κατάργηση της δουλείας, η ισότητα των φύλων, το δικαίωμα στο διαζύγιο, η κατάργηση της θανατικής ποινής, η αποποινικοποίηση της ομοφυλοφιλίας κ.ά.), εντούτοις διαφωνούσε με την ιδέα των «φυσικών και αναφαίρετων» δικαιωμάτων αποκαλώντας τα «ανοησίες» (“nonsense”) (Bentham, 1843, σ. 501). Ο ίδιος υποστήριζε ότι οι ελευθερίες και τα δικαιώματα των ανθρώπων εξαρτώνται από τις ενέργειες της κυβέρνησης και από την παράδοση του κάθε τόπου. Επίσης, είναι αλήθεια ότι ακόμη και σήμερα υπάρχει αρκετή διαφωνία

σχετικά με τον προσδιορισμό των «φυσικών» και «αναφαίρετων» δικαιωμάτων και με τη δικαιολόγηση αυτής της επιλογής. Παραδείγματος χάριν, το δικαίωμα του ισχυρού να κυριαρχεί στον ανίσχυρο είναι ή δεν είναι «φυσικό»; Η εθελοδουλία, όπου το άτομο εκούσια υποτάσσεται στον δυνάστη, είναι ή δεν είναι «αναφαίρετο» δικαίωμα⁸³; Το δικαίωμα του ανθρώπου στη ζωή είναι πάντα «φυσικό» και «αναφαίρετο» ή υπάρχουν εξαιρέσεις (π.χ. θανατική ποινή, αυτοκτονία, διακοπή κύησης); Προφανώς, οι απαντήσεις σε τέτοιου είδους ερωτήματα εξαρτώνται από τις πεποιθήσεις των ατόμων, γεγονός που καθιστά την έννοια των φυσικών δικαιωμάτων αμφιλεγόμενη.

Αντίστοιχα έντονη κριτική ασκήθηκε και στη θεωρία της «συμβολαιακής ηθικής». Καταρχάς, πρόκειται για μια θεωρία η οποία έχει νόημα μόνο αν τα δύο συμβαλλόμενα μέρη (πολίτες και κυβερνώντες) έχουν περίπου την ίδια δύναμη διαπραγμάτευσης των όρων του κοινωνικού συμβολαίου. Όμως, στην πραγματικότητα αυτό συμβαίνει σπάνια με αποτέλεσμα να εμφανίζονται «ατελή συμβόλαια», τα οποία εξυπηρετούν τα συμφέροντα των κοινωνικά ισχυρών. Άλλωστε, οι κυβερνώντες έχουν τη δύναμη να πείσουν ή ακόμα και να αναγκάσουν με τη βία τους διαφωνούντες και τους «κοινωνικά απείθαρχους» να συμμορφωθούν με τους όρους του συμβολαίου. Κατά συνέπεια, η συμφωνία ανάμεσα στα δύο μέρη δεν είναι ελεύθερη, αλλά μάλλον αναγκαστική. Επιπλέον, υπάρχουν σοβαρές δυσκολίες να προσδιοριστούν οι πράξεις που αντικειμενικά εξυπηρετούν το «κοινό καλό» και για τις οποίες οι πολίτες και οι κυβερνώντες πρέπει να συμφωνήσουν. Όμως, και σε αυτήν την περίπτωση, οι κυβερνώντες βρίσκουν τρόπους να δικαιολογήσουν τις πολιτικές τους (όσο καταπιεστικές και αν είναι) προφασιζόμενοι ότι αποσκοπούν στο «κοινό καλό» (Warburton, 1998/2015, σ. 175-176). Τέλος, υπάρχουν και εκείνοι που αμφισβητούν ότι η φύση των ανθρώπων είναι τόσο ποταπή, ώστε να χρειάζεται κάποιο «κοινωνικό συμβόλαιο». Αντιθέτως, θεωρούν ότι ο αλτρουισμός είναι κοινό χαρακτηριστικό των ανθρώπων που μπορεί να οδηγήσει σε μια αρμονική συνύπαρξη χωρίς την απειλή βίας ή την επιβολή του κυρίαρχου (Warburton, 1998/2015, σ. 108).

⁸³ Για το θέμα της εθελοδουλίας και της υπακοής των πολιτών σε αυστηρούς μονάρχες και καταπιεστικές κυβερνήσεις, βλ. de la Boétie, É. (2008). *The politics of obedience: The discourse of voluntary servitude* (μτφρ. Harry Kurz). Auburn: Ludwig von Mises Institute. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1576).

3.1.2.3. Το καθήκον του ηθικώς πράττειν

Άλλη μια θεωρία δεοντοκρατικής ηθικής είναι η «κατηγορική προσταγή» (categorical imperative) του Immanuel Kant, σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι *έχουν καθήκον* να πράττουν ηθικά. Τα ερωτήματα, βεβαίως, που προκύπτουν είναι: από πού πηγάζει αυτό το καθήκον και τι σημαίνει «ηθικώς πράττειν». Καταρχάς, ο Kant πίστευε ότι υπάρχει μια αντικειμενική ηθική, απόλυτη και καθολική, την οποία οι άνθρωποι μπορούν να συλλάβουν με τη λογική (Kant, 1785/2017, σ. 51). Οι προτιμήσεις και οι πεποιθήσεις του ατόμου, καθώς και το πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο ζει, δεν μπορούν να ακυρώσουν την ύπαρξη του ύψιστου ηθικού καθήκοντος. Το καθήκον αυτό (γνωστό και ως κατηγορική προσταγή) είναι η ανάγκη συμμόρφωσης του ατόμου στους απόλυτους και καθολικούς ηθικούς νόμους. Σε αυτό ακριβώς το σημείο έγκειται η δυσκολία του προσδιορισμού των «ηθικών νόμων» και του «ηθικώς πράττειν». Η κατηγορική προσταγή, διατυπωμένη με απλό τρόπο, λέει: «Πράττε μόνο βάσει εκείνης της αρχής που θα ήθελες να γίνει καθολικός νόμος» (Kant, 1785/2017, σ. 64). Η φράση αυτή κρύβει μέσα της το κριτήριο της διάκρισης μεταξύ των ηθικών και μη-ηθικών αρχών που είναι η «καθολικευσιμότητα» (“universalizability”). Παραδείγματος χάριν, ένας λογικός άνθρωπος δεν θα είχε ως αρχή «να λέει ψέματα» διότι, αν αυτό γινόταν καθολικός νόμος, κανείς δεν θα μπορούσε να εμπιστευτεί τον άλλον. Μια τέτοια αρχή είναι παράλογη, δεν μπορεί να είναι καθολικά επιθυμητή, άρα δεν είναι ηθική. Σύμφωνα με τον Kant, οι αρχές (τα κίνητρα ή οι προθέσεις) που διέπουν μια πράξη κρίνουν την ηθική αξία της – και όχι οι συνέπειες της πράξης. Ο λόγος για τον οποίο οι αρχές (τα κίνητρα ή οι προθέσεις) έχουν μεγαλύτερη σημασία από τις συνέπειες οφείλεται στο γεγονός ότι φαινομενικά μπορεί να προκύψει το ίδιο αποτέλεσμα από πράξεις που, στην πραγματικότητα, εξυπηρετούν διαφορετικούς σκοπούς (Kant, 1785/2017, σ. 35). Για παράδειγμα, ένας άνθρωπος μπορεί να είναι ειλικρινής επειδή θεωρεί ηθικό του καθήκον «να λέει την αλήθεια», ενώ ένας άλλος να είναι ειλικρινής επειδή φοβάται ότι «θα τιμωρηθεί, εάν δεν πει την αλήθεια». Σε μια τέτοια περίπτωση, μόνο ο πρώτος είναι ηθικός, γιατί ο δεύτερος πιθανόν να έπραττε διαφορετικά, αν δεν υπήρχε ο φόβος της τιμωρίας (Warburton, 1998/2015, σ. 190). Επίσης, κατά τον Kant, δεν έχουν ηθική αξία οι πράξεις που προέρχονται από συναισθήματα συμπάθειας ή συμπόνιας, χωρίς να υπάρχει επίγνωση του καθήκοντος (Kant, 1785/2017, σ. 33-34). Για παράδειγμα, κάποιος που βοηθά έναν ζητιάνο μόνο επειδή του προκαλεί συναισθήματα συμπόνιας ή οίκτου, δεν πράττει ηθικά. Το ίδιο ισχύει και για κάποιον που ελεεί τους φτωχούς, εάν με αυτό προσδοκά να μπει στον παράδεισο. Η πράξη του ενός κατευθύνεται από

το συναίσθημα (και όχι από τη λογική), ενώ του άλλου από το προσωπικό συμφέρον (Warburton, 1998/2015, σ. 189-190). Ο Kant έδινε μεγάλη σημασία στην καλή, αγαθή βούληση του ατόμου, διότι μόνο αυτή μπορεί να εγγυηθεί την ηθικότητα μιας πράξης. Ακόμα και αν κάτι εμποδίζει την τέλεση της πράξης, η πρόθεση του ατόμου μένει και χαρακτηρίζει, θετικά ή αρνητικά, την ηθική του (Warburton, 1998/2015, σ. 188-189).

Η κατηγορική προσταγή του Immanuel Kant εντάσσεται στην ομάδα των φιλοσοφικών θεωριών που υποστηρίζουν ότι υπάρχουν απόλυτες και καθολικές ηθικές αρχές, οι οποίες δεσμεύουν τις πράξεις των ανθρώπων ανεξάρτητα από τις πεποιθήσεις και τους σκοπούς τους ή το κοινωνικό πλαίσιο και τις περιστάσεις. Η θέση αυτή, εκ προοιμίου, βρίσκεται στον αντίποδα του «ηθικού σχετικισμού», δηλαδή εκείνης της σχολής σκέψης που υποστηρίζει ότι οι ηθικές αρχές είναι πεποιθήσεις που εξαρτώνται από πολιτισμικούς, κοινωνικούς, προσωπικούς ή ιστορικούς παράγοντες. Όσον αφορά το ζήτημα του «ηθικώς πράττειν», η θεωρία του Kant είναι «άκαμπτη» και εστιάζει μόνο στη γενική αρχή που διέπει την τέλεση μιας πράξης. Εάν η γενική αρχή δεν είναι ηθική, δεν υπάρχουν περιθώρια δικαιολόγησης της πράξης, ακόμα και στην περίπτωση που επιδιώκει έναν καλό σκοπό ή παράγει ένα θετικό αποτέλεσμα. Για παράδειγμα, το να λέει κάποιος ψέματα είναι πάντα λάθος, ακόμα και αν αποδεικνύεται σωτήριο για αυτούς που τα πιστεύουν ή για κάποιους άλλους. Ο λόγος είναι ότι η αρχή (το κίνητρο ή η πρόθεση) του ψέματος είναι πάντα η εξαπάτηση του άλλου· και αυτό δεν επιτρέπεται να γίνει «καθολικός νόμος». Ωστόσο, αφαιρώντας τη διάσταση των κοινωνικών συνθηκών, των απώτερων σκοπών και των συνεπειών μιας πράξης, τα πράγματα γίνονται δυσκολότερα, όταν ο άνθρωπος βρεθεί σε μια κατάσταση κατά την οποία καλείται να επιλέξει μεταξύ πράξεων που -ως προς την αρχή τους- είναι ανήθικες (π.χ. να πει ψέματα στην αστυνομία ή να καταδώσει έναν φίλο;) (Rachels & Rachels, 2010/2012, σ. 181-184). Σε τέτοιου είδους διλήμματα, η θεωρία του Kant είτε δεν λειτουργεί ή γίνεται πολύ σκληρή, συνηγορώντας υπέρ της αλήθειας και ανεξαρτήτως των συνεπειών της. Τέλος, σε αντίθεση με τη φιλοσοφία του Kant που θεωρεί ότι τα συναισθήματα και ο χαρακτήρας του ανθρώπου δεν έχουν σχέση με την ηθική αξιολόγηση των ατόμων και των πράξεων τους, ο Arthur Schopenhauer, στο έργο του *On the basis of morality* (1840/1915), στηρίζει τη θεωρία του περί ηθικής στα συναισθήματα συμπάθειας και συμπόνιας. Ιδιαίτερα για τη συμπόνια, πιστεύει ότι είναι το μοναδικό μη-εγωιστικό συναίσθημα που αναβλύζει από την ψυχή του ανθρώπου και τον κάνει να «ταυτιστεί», έστω και για μια στιγμή, με εκείνον που πάσχει (Schopenhauer, 1840/1915, σ. 166, 170, 203). Αντίθετα, οι πράξεις που στερούνται αγνών συναισθημάτων,

ή είναι αποτέλεσμα μιας «ψυχρής» και «εγωιστικής» ορθολογικής σκέψης, δεν έχουν καμία ηθική αξία (Schopenhauer, 1840/1915, σ. 32-34, 48-50).

3.1.3. Οι συνέπειες των πράξεων ως γνώμονας αξιών

Σε αντίθεση με τις δεοντοκρατικές θεωρίες, οι οποίες επικεντρώνονται στη γενική αρχή που διέπει την τέλεση μιας πράξης, οι *συνεπειοκρατικές* θεωρίες εστιάζουν στο αποτέλεσμα της πράξης για να την αξιολογήσουν ως ηθικά ορθή. Με άλλα λόγια, αυτό που έχει σημασία στις θεωρίες της συνεπειοκρατίας είναι: «τι αποτέλεσμα παράγουν οι πράξεις» και «ποιοι ωφελούνται ή ζημιώνονται από αυτό».

3.1.3.1. Ηθικός εγωισμός

Αρχίζοντας με τις συνέπειες σε προσωπικό επίπεδο, η θεωρία του «ηθικού εγωισμού» (ethical egoism) υποστηρίζει ότι τα άτομα πρέπει να ενεργούν με τέτοιο τρόπο, ώστε να επιτυγχάνουν το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα ή τη μεγαλύτερη ευχαρίστηση για τον εαυτό τους. Πρόκειται για μια εγωκεντρική άποψη, σύμφωνα με την οποία οι ηθικές υποχρεώσεις των ατόμων καθορίζονται μόνο από το προσωπικό τους συμφέρον. Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ότι ο καθένας επιτρέπεται να βλάπτει τον άλλον κατά την επιδίωξη του συμφέροντος, διότι κάτι τέτοιο μάλλον θα επιφέρει αποδοκιμασία, ποινές ή αυτοδικία: δηλαδή δυσμενείς συνέπειες που δεν εξυπηρετούν το ατομικό συμφέρον. Παραδείγματος χάριν, δεν είναι ορθή η πράξη ενός βιαστή επειδή του προσφέρει ευχαρίστηση, ούτε η πράξη ενός εμπόρου ναρκωτικών επειδή του αποφέρει κάποια κέρδη. Ο «ηθικός εγωισμός» απορρίπτει τέτοιου είδους συμπεριφορές που τελικά μάλλον θα βλάψουν αντί να ωφελήσουν τον δρώντα. Άλλωστε, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι James και Stuart Rachels, «η θεωρία επιδοκιμάζει τον εγωισμό, όχι την ανοησία» (Rachels & Rachels, 2010/2012, σ. 106).

Ένας από τους σημαντικότερους εισηγητές του ηθικού εγωισμού, ο Max Stirner, στο κλασικό έργο του *The ego and its own* (1844/1995), υποστηρίζει ότι το Εγώ πρέπει να λειτουργεί ελεύθερα και ανεξάρτητα για να μπορέσει να ικανοποιήσει τα συμφέροντά του. Όλες οι γενικές αρχές που υπάρχουν στην κοινωνία (ηθικές, πολιτικές, θρησκευτικές κλπ.) με τις αντίστοιχες έννοιες τους (του καλού, της ελευθερίας, της ισότητας, του καθήκοντος, της πατρίδας, του Θεού κλπ.) καταπιέζουν το Εγώ και το περιορίζουν. Το ίδιο επιβλαβείς είναι οι κοινωνικοί θεσμοί (το κράτος, η θρησκεία, η οικογένεια, η νομοθεσία, το εκπαιδευτικό σύστημα κλπ.) όπως και οι ιδεολογίες (ο

εθνικισμός, ο φιλελευθερισμός, ο σοσιαλισμός, ο κομμουνισμός κλπ.), καθώς ασκούν εξουσία στο άτομο και το υποτάσσουν. Όλες αυτές οι αρχές, οι θεσμοί και οι ιδεολογίες χαρακτηρίζονται από τον Stirner ως «ψευδαισθήσεις» (“illusions”), «φαντάσματα» (“ghosts”) και «στοιχειά» (“spooks”) του μυαλού, από τα οποία το Εγώ πρέπει να αποδεσμευτεί. Φυσικά, μια τέτοια ανεξαρτησία, από όλες τις κοινωνικές δεσμεύσεις και νόρμες, προϋποθέτει ότι το άτομο είναι αρκετά αυτοδύναμο, ώστε να μπορέσει μόνο του να επιβιώσει. Επειδή όμως κάτι τέτοιο είναι αδύνατον, ο Stirner προτείνει την αντικατάσταση της κοινωνίας με μια ελεύθερη «ένωση εγωιστών» (“union of egoists”) που θα συγκροτείται από μέλη, τα οποία θα συνεργάζονται εθελοντικά για να ικανοποιήσουν κάποιες από τις ανάγκες τους και για όσο διάστημα εκείνα θεωρούν ότι τους είναι χρήσιμο (Stirner, 1844/1995, σ. 161). Η φιλοσοφία του Stirner είχε σημαντική επίδραση στην ανάπτυξη του αναρχισμού (και ιδιαίτερα του αναρχο-ατομικισμού), καθώς και του μηδενισμού, του υπαρξισμού και του μεταμοντερνισμού.

Παράλληλα όμως, η θεωρία του «ηθικού εγωισμού» δέχτηκε έντονη κριτική από πολλούς επιστημονικούς κλάδους, οι οποίοι ευθέως αμφισβήτησαν ότι συνιστά ηθική θεωρία. Καταρχάς, από θεολογική άποψη, ο εγωισμός θεωρείται πηγή ανηθικότητας και αμαρτίας, διότι κάνει τους ανθρώπους αλαζόνες και άπληστους. Οι περισσότερες θρησκείες μιλούν για αλληλεγγύη των ανθρώπων και αυτοθυσία· έννοιες που είναι αντίθετες με τον εγωισμό. Επίσης, από κοινωνιολογική και φιλοσοφική άποψη, τα άτομα οφείλουν να βάζουν κάποια όρια στις ελευθερίες τους και να παραιτούνται οικειοθελώς από ορισμένα δικαιώματά τους, προκειμένου να μπορούν να συνυπάρχουν ως κοινωνικό σύνολο. Σε αντίθεση με αυτήν την αρχή, η θεωρία του ηθικού εγωισμού δεν βοηθά στην κοινωνική συνύπαρξη, αλλά οξύνει τις συγκρούσεις μεταξύ διαφορετικών συμφερόντων. Επιπλέον, οι υποστηρικτές του ηθικού εγωισμού χωρίζουν τους ανθρώπους σε δύο κατηγορίες: στον «εαυτό» τους και τους «άλλους», αξιολογώντας ταυτόχρονα τα συμφέροντά του εαυτού τους ως πιο σημαντικά από τα συμφέροντά των άλλων. Με αυτήν τη λογική, ένας εγωιστής μάλλον θα αρνιόταν να βοηθήσει έναν συνάνθρωπο που έχει ανάγκη (π.χ. φτωχό, ηλικιωμένο, ασθενή, ορφανό κλπ.) χωρίς ο ίδιος να αποκομίσει κάποιο όφελος. Η συνειδητοποίηση αυτού του γεγονότος -ότι γίνεται διάκριση υπέρ του εαυτού αδιαφορώντας για τις ανάγκες των άλλων- «είναι, εντέλει, ο λόγος για τον οποίο ο ηθικός εγωισμός αποτυγχάνει ως ηθική θεωρία» (Rachels & Rachels, 2010/2012, σ. 118). Τέλος, από πολιτική και ιδεολογική άποψη, η θεωρία του αναρχο-ατομικισμού του Stirner έρχεται σε σύγκρουση με την ιδεολογία

του αναρχο-κομμουνισμού του Pyotr Kropotkin, κατά τον οποίο οι αξίες της αμοιβαιότητας και της αλληλοβοήθειας έχουν ύψιστη σημασία (Kropotkin, 1902/2006).

3.1.3.2. Ωφελιμισμός

Σε αντίθεση με τον ηθικό εγωισμό που εστιάζει στο προσωπικό συμφέρον του ατόμου, η θεωρία του ωφελιμισμού (utilitarianism) υποστηρίζει ότι σωστές πράξεις είναι αυτές που μεγιστοποιούν το συνολικό καλό της κοινωνίας· δηλαδή αυτές που προκαλούν τη μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία στον μεγαλύτερο αριθμό ατόμων. Βασική προϋπόθεση για την κατανόηση του ωφελιμισμού είναι να αναγνωρίσει κάποιος, πρώτον, ότι η ευτυχία και η ευχαρίστηση είναι εκ φύσεως -και για όλους τους ζωντανούς οργανισμούς- προτιμητέες από τη δυστυχία και τον πόνο (αρχή του ηδονισμού) και, δεύτερον, ότι όλοι έχουν το φυσικό δικαίωμα στην ευτυχία και την ευχαρίστηση χωρίς εξαιρέσεις και διακρίσεις (Rachels & Rachels, 2010/2012, σ. 157-158). Κύριοι εκπρόσωποι της θεωρίας του ωφελιμισμού είναι οι: Jeremy Bentham (1748-1832) και John Stuart Mill (1806-1873).

Στο έργο του Bentham, *A fragment on government* (1776), είναι διατυπωμένο το θεμελιώδες αξίωμα του ωφελιμισμού, δηλαδή ότι «η μεγαλύτερη ευτυχία για τον μεγαλύτερο αριθμό είναι το μέτρο του σωστού και του λάθους»⁸⁴ (Bentham, 1776/1891, σ. 93). Εκτός όμως από τα κριτήρια της ποσότητας και της έκτασης, επιπλέον παράγοντες που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη για τον υπολογισμό της ευτυχίας είναι: η *ένταση* (πόσο ισχυρή θα είναι), η *διάρκεια* (πόσο θα διαρκέσει), η *βεβαιότητα* (ότι θα υπάρξει) και η *εγγύτητα* (πόσο σύντομα θα συμβεί). Επίσης, όσον αφορά τις δράσεις θα πρέπει να υπολογιστούν: η *γονιμότητα* και η *καθαρότητα*: δηλαδή ότι θα προκαλέσουν συναισθήματα ευχαρίστησης και, ταυτόχρονα, ότι δεν θα προκαλέσουν συναισθήματα πόνου (Bentham, 1780/1907, σ. 29-31). Επομένως, σύμφωνα με την κλασική εκδοχή του ωφελιμισμού, «ορθές είναι εκείνες οι πράξεις που οδηγούν στο μεγαλύτερο θετικό υπόλοιπο ευτυχίας αφαιρουμένης της δυστυχίας» (Rachels & Rachels, 2010/2012, σ. 157).

Ορισμένες φορές όμως είναι σημαντική και η μεταγενέστερη αρνητική εκδοχή του ωφελιμισμού (negative utilitarianism), σύμφωνα με την οποία είναι προτιμότερο να δίνεται προτεραιότητα σε πράξεις που μειώνουν τη δυστυχία, παρά σε εκείνες που

⁸⁴ “It is the greatest happiness of the greatest number that is the measure of right and wrong” (Bentham, 1776/1891, σ. 93).

αυξάνουν την ευτυχία (Popper, 1945/2013 σ. 548-549 και 602-603). Παραδείγματος χάριν, είναι προτιμότερο να προσφέρει κάποιος χρήματα για να μειώσει τη δυστυχία ενός φτωχού, παρά για να αυξήσει την ευτυχία κάποιου που σε γενικές γραμμές τα καταφέρνει ή ζει άνετα. Με την ίδια λογική, όταν το άτομο βρεθεί στη δύσκολη θέση να επιλέξει μεταξύ δύο κακών, ορθή επιλογή είναι αυτή που θα προκαλέσει τη λιγότερη δυστυχία («δυοῖν κακοῖν προκειμένοι, τὸ μὴ χεῖρον βέλτιστον»)⁸⁵.

Συμπληρωματικά με την ποσοτική προσέγγιση του Bentham, ο Mill προσθέτει ποιοτικά κριτήρια όσον αφορά τον υπολογισμό της ευτυχίας και κατ' επέκταση της ωφέλειας. Στο έργο του *Utilitarianism* (1863/2003) υποστηρίζει ότι οι πνευματικές και ηθικές απολαύσεις είναι ανώτερες από τις φυσικές. Τα ζώα, ως απλούστερα όντα, ικανοποιούνται με τις σωματικές και προσωρινές απολαύσεις. Ο άνθρωπος όμως, ως πιο εξελιγμένο όν, επιδιώκει επιπλέον υψηλότερου επιπέδου απολαύσεις που έχουν να κάνουν με την καλλιέργεια του πνεύματος και την εξέλιξη του πολιτισμού (Mill, 1863/2003, σ. 187-188). Στο δοκίμιο *On liberty* (1859/2003), για παράδειγμα, ο Mill αναφέρεται στην ωφέλεια της ελευθερίας, δηλαδή στο δικαίωμα των ατόμων να ενεργούν όπως κρίνουν καλύτερα, εφόσον δεν βλάπτουν τους άλλους (αρχή της ελευθερίας). Αυτό σημαίνει ότι οι άνθρωποι μπορούν να επιλέγουν ελεύθερα τον τρόπο ζωής που επιθυμούν για τον εαυτό τους, ακόμα και αν αυτός θεωρείται αντισυμβατικός ή λανθασμένος από τους άλλους. Για παράδειγμα, είναι δικαίωμα κάποιου να έχει ερωτικές σχέσεις εκτός γάμου, να καταναλώνει αλκοόλ, να παίζει τυχερά παιχνίδια, να παραμελεί την υγεία του, ακόμα και να θέτει σε κίνδυνο τη ζωή του. Οι άλλοι μπορούν να επικρίνουν το άτομο για τις επιλογές του ή να το συμβουλεύσουν, αλλά δεν έχουν δικαίωμα να του επιβάλουν κάτι διαφορετικό από αυτό που επιθυμεί (σ. 163-167· βλ. και Warburton, 1998/2015, σ. 216-219). Η πολιτεία οφείλει να παρεμβαίνει μόνο για να προστατεύσει την κοινωνία, όταν οι πράξεις του ατόμου μπορούν να προκαλέσουν ζημιά στους άλλους (αρχή της βλάβης)⁸⁶. Η «αρχή της ελευθερίας» (liberty principle) είναι ωφέλιμη και προάγει την ευτυχία, διότι επιτρέπει στα άτομα να σκέπτονται, να

⁸⁵ Μια ακραία κριτική που ασκήθηκε στον αρνητικό ωφελιμισμό είναι ότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να δικαιολογήσει αποτρόπαιες πράξεις που αποσκοπούν στην ελαχιστοποίηση της δυστυχίας (π.χ. τον θάνατο ανθρώπων και ζώων που υποφέρουν λόγω ασθένειας, πείνας, έκθεσης σε ακραίες καιρικές συνθήκες κλπ.) (Smart, 1958, σ. 542-543).

⁸⁶ Ο Mill θεωρούσε ότι η ελευθερία είναι ωφέλιμη για τους πολιτισμένους λαούς και τους ανθρώπους που μπορούν να κυριαρχήσουν στον εαυτό τους. Για τους βάρβαρους (sic), τα παιδιά και ορισμένες άλλες περιπτώσεις ανθρώπων, που δεν μπορούν να λάβουν υπεύθυνες αποφάσεις για τον εαυτό τους, είναι ωφέλιμη μια περιορισμένη ελευθερία που θα εξασφαλίζει την προστασία όλων και θα οδηγεί στην προσωπική βελτίωση των ατόμων (Mill, 1859/2003, σ. 94-96).

κρίνουν και να επιλέγουν μόνα τους τον τρόπο ζωής που τους ταιριάζει. Αντίθετα, ο καταναγκασμός είναι επιζήμιος, στον βαθμό που ισοπεδώνει τα άτομα και τα καθιστά μη-σκεπτόμενα και δυστυχή. Όσον αφορά την «αρχή της βλάβης» (harm principle), αποτελεί δικλείδα ασφαλείας στην άνευ ορίων ελευθερία, για να αποφευχθούν φαινόμενα ανομίας και κοινωνικής διάλυσης.

Κατά παρόμοιο τρόπο, σύμφωνα με τον Mill (1859/2003), η ελευθερία της έκφρασης είναι ωφέλιμη για την ατομική και κοινωνική πρόοδο, αφού μόνο μέσα από τον διάλογο (και τη διαφωνία) οι άνθρωποι αποκτούν καλύτερη κρίση και μπορούν να αναθεωρήσουν απόψεις και αντιλήψεις. Αντίθετα, η λογοκρισία είναι επιζήμια, διότι στερεί από τα άτομα τη δυνατότητα: *i)* να μάθουν κάτι σωστό, *ii)* να αντικρούσουν το λάθος ή *iii)* να ανακαλύψουν ψήγματα αλήθειας στις διάφορες απόψεις που εκφράζονται. Επιπλέον, για να απαγορεύσει κάποιος τη διατύπωση μιας άποψης, θα πρέπει να θεωρεί τον εαυτό του αλάνθαστο. Επειδή όμως ουδείς εξαιρείται της πιθανότητας να κάνει λάθος, όλοι οι άνθρωποι θα πρέπει να έχουν δικαίωμα να εκφράζονται ελεύθερα. Η μόνη περίπτωση για την οποία ο Mill θεωρούσε αποδεκτή τη λογοκρισία (σύμφωνα με την αρχή της βλάβης) είναι όταν εκφράζονται απόψεις που πραγματικά προτρέπουν στην τέλεση βίαιων πράξεων (π.χ. ρητορική μίσους, ρατσιστικά κείμενα, προκηρύξεις τρομοκρατικών οργανώσεων κλπ.) (σ. 99-100· βλ. και Warburton, 1998/2015, σ. 219-222). Άλλες σημαντικές αξίες για τον Mill είναι: η δημοκρατία και το δικαίωμα ψήφου για όλους, η κατάργηση της δουλείας, το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, η ισότητα των φύλων, η προστασία του περιβάλλοντος κ.ά.

Μολονότι η θεωρία του ωφελιμισμού, με διάφορες παραλλαγές, έγινε αποδεκτή από πολλούς φιλοσόφους και κοινωνικούς επιστήμονες, παράλληλα δέχτηκε ισχυρή κριτική για αρκετούς λόγους. Πρώτον, είναι δύσκολο να εφαρμοστεί, αφού προϋποθέτει ότι το κάθε άτομο έχει την ικανότητα: *i)* να κρίνει ορθολογικά, *ii)* να εκτιμά όλες τις συνέπειες των πράξεων του και *iii)* να υπολογίζει τον βαθμό ευχαρίστησης που θα προκαλέσει στους άλλους με τις πράξεις του. Στην πραγματικότητα, κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει συχνά, διότι απαιτεί πολύ χρόνο για σκέψη, ορθή κρίση (απαλλαγμένη από ιδιοτελή συμφέροντα και προκαταλήψεις) και ψυχική ισορροπία. Αντ' αυτού, όταν τα άτομα έρχονται αντιμέτωπα με μια ηθική απόφαση συνήθως λειτουργούν «μηχανικά», καταφεύγοντας στις αξίες που πιστεύουν, στους νόμους και τα έθιμα της κοινωνίας ή στην προσωπική τους εμπειρία, για να εκτιμήσουν την πιθανή έκβαση που θα έχουν οι πράξεις τους (Warburton, 1998/2015, σ. 233-234). Δεύτερον, η έννοια της «ευχαρίστησης» είναι σχετική και η διάκριση των απολαύσεων σε «ευγενείς» και «ταπεινές» από

τον Mill είναι μεροληπτική. Ποιος θα μπορούσε, άλλωστε, να απαντήσει με βεβαιότητα ότι οι άνθρωποι είναι περισσότερο ευτυχισμένοι όταν διαβάζουν ένα βιβλίο φιλοσοφίας παρά όταν κάνουν έρωτα, ή ότι απολαμβάνουν περισσότερο ένα έργο τέχνης από ότι ένα καλό φαγητό;⁸⁷ (Warburton, 1998/2015, σ. 234-235). Τρίτον, ο ωφελιμισμός -ως συνεπειοκρατική θεωρία- ενδιαφέρεται μόνο για το αποτέλεσμα των πράξεων, παραβλέποντας τις αρχές ή τα κίνητρα του δράντος (Rachels & Rachels, 2010/2012, σ. 160-161). Αυτό σημαίνει ότι μια πράξη που (πρόσκαιρα ή για τυχαίους λόγους) προκαλεί θετικά αποτελέσματα θα πρέπει να θεωρηθεί «ηθική», ακόμα και αν σχεδιάστηκε με σκοπό να βλάψει (π.χ. ένας πιστωτής δανείζει χρήματα σε κάποιον που έχει ανάγκη για να του κατασχέσει την περιουσία· ένας πολιτικός ικανοποιεί όλα τα αιτήματα των ψηφοφόρων του για να διατηρηθεί στην εξουσία· ένας άπιστος άνδρας κάνει δώρα στη σύζυγο του για να μην καταλάβει ότι την απατά κλπ.). Τέταρτον, η αξιολόγηση των πράξεων ως ηθικές με κριτήριο την ευχαρίστηση των πολλών παραβλέπει τη δυστυχία των λίγων και, ως εκ τούτου, δεν μπορεί να θεωρηθεί δίκαιο μέτρο. Για παράδειγμα, τα βασανιστήρια αιχμαλώτων, για να τους αποσπάσουν πληροφορίες, θα μπορούσαν να είναι ωφέλιμα στον πόλεμο, αλλά σίγουρα δεν είναι ηθικά, σύμφωνα με τις θεωρίες αρεταϊκής και δεοντοκρατικής ηθικής. Ομοίως, το λιντσάρισμα εγκληματιών και η θανατική ποινή μπορεί να προκαλούν ευχαρίστηση σε μια μερίδα ατόμων ή στις οικογένειες των θυμάτων, αλλά δεν αποτελούν ηθικές πράξεις για τους ίδιους λόγους. Πέμπτον, η θεωρία του ωφελιμισμού τοποθετεί το κοινωνικό συμφέρον πάνω από το ατομικό με αποτέλεσμα να γίνεται υπερβολικά απαιτητική, όταν χρησιμοποιείται για να κρίνει τις πράξεις των ανθρώπων. Για παράδειγμα, «ηθικά ορθό» είναι τα χρήματα που δαπανώνται από τα άτομα για τη διασκέδασή τους ή για διάφορες πολυτέλειες να διατίθενται για την αντιμετώπιση σοβαρών κοινωνικών προβλημάτων, όπως της πείνας, της φτώχειας, των επιδημιών κλπ. Αναμφίβολα, οι ανάγκες των ανθρώπων για τρόφιμα και φάρμακα είναι περισσότερο σημαντικές από την αγορά καινούριων ρούχων ή ενός ακριβού κινητού τηλεφώνου. Τίθεται, όμως, το ερώτημα: «πόσο πρέπει να προσφέρει ο άνθρωπος;». Σύμφωνα με τη θεωρία του ωφελιμισμού, σκοπός είναι

⁸⁷ Σύμφωνα με τον Abraham Maslow (1954), υπάρχει μια ιεράρχηση στην κάλυψη των αναγκών του ανθρώπου. Πρώτα, πρέπει να ικανοποιηθούν οι βασικές ανάγκες επιβίωσης (νερό, τροφή, ύπνος κλπ.)· δεύτερον, οι ανάγκες για ασφάλεια και προστασία (από φυσικά φαινόμενα, σωματική και ψυχολογική βία, εγκληματικότητα, οικονομική κρίση, ανεργία, φτώχεια, κοινωνική αναταραχή, πολιτική αστάθεια κλπ.)· τρίτον, οι ανάγκες για κοινωνική αποδοχή (οικογένεια, φιλία, συντροφικότητα, ένταξη σε ομάδες κλπ.)· τέταρτον, οι ανάγκες αυτοεκτίμησης (ελευθερία, ανεξαρτησία, ικανότητα επιρροής, επίτευξη στόχων, κύρος, γόητρο κλπ.) και, πέμπτον, οι ανάγκες αυτοπραγμάτωσης (πνευματικές αναζητήσεις, ενασχόληση με την τέχνη, αίσθημα πληρότητας κλπ.) (Maslow, 1954, σ. 35-47).

«η μεγαλύτερη ευτυχία για τον μεγαλύτερο αριθμό (ατόμων)»· άρα ηθικά πράττουν αυτοί που προσφέρουν το μέγιστο που μπορούν (π.χ. ένας πλούσιος που δίνει την περιουσία του στους φτωχούς και δεν αρκείται στην ελεημοσύνη). Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η συνεχής προσφορά στον συνάνθρωπο και η αυταπάρνηση ενέχουν τον κίνδυνο να οδηγήσουν σε ισοπέδωση των προσωπικών επιθυμιών και του τρόπου ζωής των ατόμων (Rachels & Rachels, 2010/2012, σ. 164-165). Έκτον, στην κλασική εκδοχή του ωφελιμισμού οι πράξεις αξιολογούνται, ως ηθικές ή ανήθικες, με βάση την ωφέλεια ή τη βλάβη που προκαλούν στα άλλα άτομα ή το κοινωνικό σύνολο· δηλαδή δεν λαμβάνονται υπόψη οι πράξεις που έχουν συνέπειες στον ίδιο τον δράντα (π.χ. η αυτοκτονία, η χρήση ναρκωτικών) ή σε άλλους ζωντανούς οργανισμούς (π.χ. τα πειράματα στα ζώα ή το κυνήγι) (Rachels & Rachels, 2010/2012, σ. 143-155).

3.1.4. Η αντικειμενική φύση των αξιών

Οι φιλόσοφοι του «ηθικού αντικειμενισμού» (moral objectivism) υποστηρίζουν ότι οι πράξεις των ανθρώπων μπορούν να αξιολογηθούν, ως ηθικές ή μη-ηθικές, με βάση κάποιες σταθερές και καθολικά έγκυρες αρχές. Οι αρχές αυτές ονομάζονται «ηθικές αξίες» (ή «ηθικοί νόμοι») και ισχύουν ανεξάρτητα από τις προσωπικές πεποιθήσεις και τα συναισθήματα των ατόμων ή το πολιτισμικό και ιστορικό πλαίσιο της κοινωνίας στην οποία ζουν. Η αντικειμενικότητα των αξιών -η οποία δεν εξαρτάται από το άτομο ή τις εκάστοτε συνθήκες- καθιστά εφικτή τη διάκριση των «έννομων» και «άνομων» συμπεριφορών σε κάθε περίπτωση, αντιπαραβάλλοντας τις ανθρώπινες δράσεις με ένα σύστημα αρχών που ισχύει ανεξαρτήτως πολιτισμού, θρησκείας, εθνικότητας, φύλου, ηλικίας ή άλλου διακριτικού γνωρίσματος. Η πρόσληψη των αξιών είναι έμφυτη στους ανθρώπους, γίνεται μέσω των αισθήσεων και της λογικής, και είναι απαραίτητη για να δημιουργούν κοινωνίες και να συνυπάρχουν αρμονικά. Παραδείγματα *ηθικών αξιών* είναι η ειλικρίνεια, η αλληλεγγύη, η δικαιοσύνη κ.ά., ενώ αντίστοιχα παραδείγματα *ηθικών νόμων* (με δεσμευτική ισχύ για τα άτομα) είναι: να μην σκοτώνουν, να μην εξαπατούν, να μην κλέβουν, να μην προκαλούν πόνο στους άλλους κ.ά. Οι θεωρητικοί που υποστήριζαν την αντικειμενική φύση των αξιών είναι, μεταξύ άλλων, ο Hermann Lotze, ο Max Scheler και οι Νεοκαντιανοί της σχολής της Χαϊδελβέργης· Wilhelm Windelband και Heinrich Rickert.

3.1.4.1. Hermann Lotze

Ο Γερμανός φιλόσοφος Hermann Lotze (1817-1881) εισήγαγε τον όρο *αξία* από την οικονομική επιστήμη στη φιλοσοφία, αναφερόμενος σε μια καθολική, προϋπάρχουσα και αντικειμενική καθοδηγητική αρχή (Broome, 2008, σ. 109· Pierson, 1988, σ. 116). Εμφανώς επηρεασμένος από τη θεωρία των Ιδεών του Πλάτωνα, τοποθέτησε τις αξίες στο ύψιστο επίπεδο κοινωνικής πραγματικότητας, σχεδόν σε μεταφυσική διάσταση, ισχυριζόμενος ότι με βάση αυτές θα πρέπει να αξιολογούνται τα γεγονότα και να κατευθύνεται η δράση των ανθρώπων (Broome, 2008, σ. 109· Pierson, 1988, σ. 118-119). Σύμφωνα με τον Lotze, τα άτομα μπορούν να αντιληφθούν και να κρίνουν αξιολογικά μια πράξη ή ένα γεγονός *μέσω των συναισθημάτων* που τους προκαλεί (χαρά, λύπη, ευχαρίστηση, πόνο κλπ.). Η παραδοχή ότι οι άνθρωποι νιώθουν περίπου τα ίδια συναισθήματα, όταν είναι οι κύριοι αποδέκτες μιας πράξης ή ενός γεγονότος, αποδεικνύει την καθολική και αντικειμενική ισχύ των αξιών (Broome, 2008, σ. 109· Pierson, 1988, σ. 117· Lotze, 1856/1885, σ. 695). Για παράδειγμα, είναι προτιμητέα η αφθονία από την πείνα, η δικαιοσύνη από την αδικία και η ειρήνη από τον πόλεμο, λόγω των θετικών συναισθημάτων που προκαλούν. Κατά συνέπεια, τα άτομα που ενεργούν σύμφωνα με τις αξίες συμβάλλουν τελεολογικά στη δημιουργία μιας ιδανικής κοινωνικής πραγματικότητας (Broome, 2008, σ. 109· Pierson, 1988, σ. 121).

3.1.4.2. Max Scheler

Παρόμοια άποψη εκφράζει ο Max Scheler (1874-1928), ο οποίος θεωρεί τις αξίες απόλυτες ποιότητες που προσλαμβάνονται από τα άτομα *μέσω της αίσθησης*. Όπως, για παράδειγμα, οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τα χρώματα μέσω της όρασης, μπορούν χάρη στην «αίσθηση των αξιών» να διακρίνουν τις συμπεριφορές που υφίστανται σε καλές ή κακές, δίκαιες ή άδικες, ανάλογα με το συναίσθημα που τους προκαλούν. Βεβαίως, το αισθητήριο των αξιών (όπως και των χρωμάτων) ενδέχεται σε κάποιες περιπτώσεις να σφάλει, όμως αυτό δεν επηρεάζει τη γενική ισχύ του (Scheler, 1916/1973· Boudon, 2013, σ. 28)⁸⁸. Η ύπαρξη και η αντικειμενικότητα των αξιών είναι δεδομένες και αδιαπραγμάτευτες για τον Scheler. «Οι αξίες δεν δημιουργούνται ούτε καταστρέφονται, αλλά υπάρχουν σε όλα τα όντα που είναι προικισμένα με πνεύμα,

⁸⁸ Η κριτική που συχνά ασκείται στον Scheler είναι ότι η «αίσθηση των αξιών» δεν λειτουργεί με τον ίδιο τρόπο στους ανθρώπους όπως η αίσθηση της όρασης. Διότι, αν ίσχυε αυτό, θα έπρεπε σε όλες τις κοινωνίες να υπάρχει ίδια αντίληψη περί δικαίου και αδίκου, καλού και κακού, ωραίου και άσχημου κλπ. (Boudon, 2013, σ. 28-29).

ανεξάρτητα από τον τύπο οργάνωσής τους»⁸⁹ (Scheler, 1916/1973, σ. 261). Με άλλα λόγια, το άτομο είναι φορέας των αξιών, αλλά σε καμία περίπτωση δημιουργός τους. Επίσης, με τη βοήθεια της λογικής, οι άνθρωποι μπορούν να αντιληφθούν ότι οι αξίες ιεραρχούνται σε ανώτερες και κατώτερες και στη συνέχεια να ενεργούν σύμφωνα με αυτές. Ειδικότερα, οι ανώτατες αξίες είναι αυτές του «ιερού» (της πίστης και της λατρείας)· ακολουθούν οι «πνευματικές» (που αναφέρονται στο αληθές, το δίκαιο και το ωραίο)· έπειτα οι «ζωτικές» (π.χ. της ευγένειας, της δύναμης, της ευημερίας)· και χαμηλότερα βρίσκονται οι «αισθησιακές» (της ευχαρίστησης) και της «χρησιμότητας» (της ύλης). Μια επιπλέον συμβολή του Scheler είναι η αναφορά του σε «αρνητικές αξίες» ή «απαξίες» (negative values / disvalues), όπως το βέβηλο, το κακό, το άδικο, το ευτελές, το επώδυνο κλπ., οι οποίες υπάρχουν ως αντιθετικές των αξιών (Scheler, 1916/1973, σ. 104-110). Όσον αφορά τη συσχέτιση αξιών και ανθρώπινης συμπεριφοράς, ο Scheler υποστηρίζει ότι τα φαινόμενα παθογένειας εμφανίζονται όταν τα άτομα επιλέγουν απαξίες έναντι αξιών ή όταν προσκολλώνται σε αξίες που βρίσκονται σε χαμηλότερο επίπεδο ιεράρχησης (υλιστικό και αισθησιακό) έναντι άλλων που είναι σε υψηλότερο (ηθικό και πνευματικό). Κάποιοι παράγοντες που μπορεί να επηρεάσουν την επιλογή των αξιών, και να εμποδίσουν τα άτομα από το να πράξουν ηθικά, είναι οι συνθήκες της κοινωνικής ζωής και η χρονική συγκυρία (Scheler, 1916/1973).

3.1.4.3. Wilhelm Windelband, Heinrich Rickert

Οι Νεοκαντιανοί της Σχολής της Χαϊδελβέργης⁹⁰, με επικεφαλής τους Wilhelm Windelband (1848-1915) και Heinrich Rickert (1863-1936), ορίζουν τις αξίες ως ένα σύνολο αρχών, με γενική και απόλυτη ισχύ, που ενυπάρχουν στην ανθρώπινη συνείδηση και γίνονται αντιληπτές *με τη λογική*. Ο Windelband αναφέρει ότι αντικείμενο της φιλοσοφίας είναι «η μελέτη των αξιών καθολικής εγκυρότητας»⁹¹· του *αληθινού*, του *καλού* και του *ωραίου*, παραπέμποντας στη διδασκαλία του Kant και στα αντίστοιχα φιλοσοφικά πεδία της λογικής, της ηθικής και της αισθητικής (Broome, 2008, σ. 111). Στη συνέχεια ο Rickert προσθέτει τρεις ακόμα κατηγορίες αξιών: της *ευτυχίας*, του

⁸⁹ “Values cannot be created or destroyed. They exist independent of the organization of all beings endowed with spirit” (Scheler, 1916/1973, σ. 261).

⁹⁰ Ο Νεοκαντιανισμός είναι φιλοσοφικό ρεύμα που εμφανίστηκε στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και επεδίωκε την αναβίωση της θεωρίας του Immanuel Kant ενάντια στον ακραίο ιδεαλισμό και υλισμό. Οι Νεοκαντιανοί πίστευαν ότι τα άτομα μπορούν με τη λογική να κατανοήσουν έως έναν βαθμό την πραγματικότητα, δηλαδή τον νοούμενο κόσμο που υπάρχει πέρα από τα φαινόμενα.

⁹¹ “Relativism is the dismissal and death of philosophy. Philosophy can live only as the science of values which are universally valid” (Windelband, 1893/1901, σ. 680).

ιερού και της αγιότητας που αντιστοιχούν στα πεδία του ερωτισμού, του μυστικισμού και της θρησκείας (Copleston, 1994, σ. 365). Σύμφωνα με τον Rickert, οι άνθρωποι είναι «πολιτισμικά όντα» (cultural beings) και ως εκ τούτου έχουν τη φυσική προδιάθεση να αναγνωρίζουν τις αξίες και να τις ενσωματώνουν στους κοινωνικούς θεσμούς με τη μορφή νόμων ή προτύπων που ισχύουν συλλογικά (Broome, 2008, σ. 113). Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνουν δύο σημαντικά πράγματα: πρώτον, δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την τελειοποίηση του εαυτού τους και της κοινωνίας και, δεύτερον, μπορούν να εκφράσουν αντικειμενικές αξιολογικές κρίσεις για κοινωνικά γεγονότα ή συμπεριφορές ατόμων, αφού το πλαίσιο αναφοράς (δηλαδή το σύστημα αξιών) έχει λογική και διαχρονική ισχύ.

3.1.5. Η υποκειμενική φύση των αξιών

Στον αντίποδα του αντικειμενισμού, οι θεωρητικοί του «ηθικού υποκειμενισμού» (moral subjectivism) ισχυρίζονται ότι δεν υπάρχουν σταθερές και απόλυτες αξίες, ούτε αντικειμενικές αξιολογικές κρίσεις. Οι αξίες είναι ένα ανθρώπινο κατασκεύασμα και, ως εκ τούτου, τα άτομα έχουν τη δύναμη να εσωτερικεύουν, να απορρίπτουν και να αλλάζουν τις υπάρχουσες, ή ακόμα και να δημιουργούν νέες, σύμφωνα με τις ανάγκες τους. Αντίστοιχα, οι αξιολογικές κρίσεις είναι μεταβλητές, διότι εξαρτώνται από την προσωπική αντίληψη των ατόμων και την κοινωνική συγκυρία. Κατά συνέπεια, η υποκειμενική πρόσληψη των αξιών από τη μια μεριά και η ρευστότητα των αξιακών προτύπων από την άλλη καθιστούν δύσκολη τη διάκριση των έννομων και άνομων πράξεων και άρα σχετική έως αδύνατη την έννοια της ανομίας. Οι κυριότερες ομάδες διανοητών που απέρριψαν την αντικειμενικότητα των αξιών και άσκησαν έντονη κριτική στην ηθική της εποχής τους είναι: οι σχετικιστές (relativists), οι υπαρξιστές (existentialists), ενώ ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν οι μη-γνωσιοκράτες (non-cognitivists).

3.1.5.1. Οι σχετικιστές

Οι υποστηρικτές του ηθικού σχετικισμού (moral relativism) βασίζουν τη θεωρία τους στην απλή παραδοχή ότι οι άνθρωποι διαφέρουν ως προς τις απόψεις, τις προτιμήσεις και τα συναισθήματα τους. Άρα οι αξιολογικές κρίσεις για πράξεις, συμπεριφορές, γεγονότα ή καταστάσεις δεν εκφράζουν κάποια «απόλυτη αλήθεια», αλλά είναι: είτε υποκειμενικές (*ηθικός υποκειμενισμός*) ή εξαρτώμενες από τα πρότυπα που ισχύουν ως

έγκυρα στα πλαίσια μιας εποχής, κοινωνίας ή ομάδας (πολιτισμικός σχετικισμός). Οι δύο αυτοί παράγοντες (δηλαδή η διαφορετική αντίληψη που έχουν οι άνθρωποι για τα πράγματα, καθώς και τα διαφορετικά πρότυπα που ισχύουν ανά κοινωνία και εποχή) καθιστούν σχετικές τις έννοιες του έννομου και του άνομου· γι' αυτό, η ανθρώπινη συμπεριφορά θα πρέπει να ερμηνεύεται με προσοχή και πάντα λαμβάνοντας υπόψη το πλαίσιο δράσης.

Εισηγητής του «ηθικού υποκειμενισμού» στη Δυτική φιλοσοφία θεωρείται ο Πρωταγόρας, ο οποίος υποστήριξε ότι «για όλα τα πράγματα, κριτήριο είναι ο άνθρωπος» (Πλάτων, *Θεαίτητος*, 152a), εννοώντας ότι η πραγματικότητα και η αλήθεια δεν είναι απόλυτες έννοιες, αλλά γίνονται αντιληπτές με διαφορετικό τρόπο από τα άτομα. Αρκετούς αιώνες αργότερα, ο Spinoza, ο Locke και ο Hume (αν και ανήκαν σε διαφορετικές σχολές σκέψης)⁹² ενέπνευσαν τους θεωρητικούς του ηθικού σχετικισμού υποστηρίζοντας ότι δεν υπάρχουν απόλυτες ηθικές αρχές. Ο Baruch Spinoza (1632-1677) στο έργο του *Treatise on the emendation of the intellect (Πραγματεία για τη διόρθωση του νου)* (1677/2002) ανέφερε ότι δεν υπάρχει εγγενώς καλό ή κακό, αλλά πρόκειται για σχετικές έννοιες που οφείλονται στην ανθρώπινη αντίληψη.

Πρέπει να έχουμε κατά νου ότι το καλό και το κακό είναι μόνο σχετικοί όροι, έτσι ώστε το ένα και το αυτό πράγμα να μπορεί να λεχθεί ότι είναι καλό ή κακό από διαφορετικές απόψεις, ακριβώς όπως οι όροι τέλειο και ατελές. Κανένα πράγμα, όταν θεωρείται ως προς τη φύση του, δεν μπορεί να ονομαστεί τέλειο ή ατελές. (Spinoza, 1677/2002, σ. 5)

Αντίστοιχα, ο John Locke (1632-1704) στο έργο του *An essay concerning human understanding (Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση)* υποστήριξε ότι ο άνθρωπος έρχεται στον κόσμο σαν ένα «λευκό χαρτί» (“white paper”)⁹³ χωρίς προϋπάρχουσες έμφυτες γνώσεις και ότι αυτές αποκτώνται εκ των υστέρων μέσω της εμπειρίας, της αντίληψης και της αίσθησης (Locke, 1689/1836, σ. 51). Κατ' επέκταση, δεν υφίστανται έμφυτες ηθικές αρχές (κοινές σε όλους τους ανθρώπους), πράγμα που αποδεικνύεται από το γεγονός ότι δεν υπάρχει καθολική συμφωνία για το ποιες μπορεί να είναι αυτές, ούτε παρατηρείται ομοιογένεια ηθικών κανόνων και πεποιθήσεων στις κοινωνίες. Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε και ο David Hume (1711-1776), ο οποίος απέρριψε την ύπαρξη

⁹² Ο Spinoza ανήκε στους ορθολογιστές, οι οποίοι υποστήριζαν ότι οι άνθρωποι αποκτούν γνώση της πραγματικότητας μέσω της νόησης. Αντίθετα, ο Locke και ο Hume ανήκαν στους εμπειριστές, οι οποίοι θεωρούσαν ότι η πραγματικότητα γίνεται αντιληπτή μέσω των αισθήσεων, της παρατήρησης και της εμπειρίας.

⁹³ Ο όρος αποδίδεται και ως «άγραφος πίνακας» (“blank slate”) ή στα λατινικά ως “tabula rasa”.

ενός αντικειμενικού προτύπου ηθικής, θεωρώντας ότι οι αξιολογικές κρίσεις εκφράζουν μόνο υποκειμενικά συναισθήματα και πάθη. Στον τρίτο τόμο του κλασικού έργου *A treatise of human nature* (*Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση*) αναφέρει:

Πάρτε οποιαδήποτε κακόβουλη πράξη: Ας πούμε, τη δολοφονία εκ προθέσεως. Εξετάστε την από κάθε πλευρά και αναζητήστε το γεγονός ή την πραγματική ύπαρξη που αποκαλείτε κακία. Το μόνο που θα βρείτε είναι κάποια πάθη, κίνητρα, επιθυμίες και σκέψεις. Αυτά είναι τα μόνα πραγματικά δεδομένα στην υπόθεση. Η κακία διαφεύγει εντελώς όσο επικεντρώνεστε στο αντικειμενικό γεγονός, δηλαδή στη μεμονωμένη δράση που είναι η δολοφονία. Δεν θα μπορέσετε να εντοπίσετε την κακία, παρά μόνο αν στραφείτε στον εαυτό σας και βρείτε ένα αίσθημα αποδοκιμασίας να εγείρεται μέσα σας εναντίον αυτής της πράξης. Αυτό αποτελεί γεγονός, αλλά είναι αντικείμενο των αισθημάτων και όχι του λόγου. (Hume, 1739/1960, σ. 468-469· βλ. και Rachels & Rachels, 2010/2012, σ. 59)

Το παράδειγμα αυτό καθιστά σαφή τη διάκριση μεταξύ «αξιών» και «δεδομένων» φανερώνοντας την αδυναμία του ανθρώπου να εξάγει με τη λογική το «δέον» από το «ον» σε γεγονότα που -από τη φύση τους- δεν έχουν ηθικές ιδιότητες⁹⁴. Από την άποψη αυτή γεννήθηκαν διάφορες μη-γνωσιοκρατικές και αμοραλιστικές θεωρίες, οι οποίες απορρίπτουν κάθε έννοια ηθικής. Στην πραγματικότητα όμως, αυτό που ισχυρίζεται ο Hume είναι ότι οι ηθικές αξίες δεν έχουν κάποια υπερβατική φύση, αλλά είναι ερμηνείες των ανθρώπων που καθορίζονται από το συναίσθημα. Συμπληρώνει μάλιστα ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν εκ φύσεως μια «ηθική αίσθηση» (“moral sense”) με την οποία μπορούν να διακρίνουν την αρετή από την κακία σε συμπεριφορές και γεγονότα που τους προκαλούν αντίστοιχα συναισθήματα ευχαρίστησης ή πόνου (Hume, 1739/1960, σ. 470-476).

Οι θεωρίες αυτών των φιλοσόφων άσκησαν μεγάλη επιρροή στη μετέπειτα Δυτική σκέψη και σε άλλους κλάδους των κοινωνικών επιστημών, διότι αμφισβήτησαν ότι υπάρχει μια απόλυτη και καθολική αλήθεια, την οποία οι άνθρωποι μπορούν να κατακτήσουν με το πνεύμα και βάσει αυτής να κρίνουν ηθικά ζητήματα, συμπεριφορές, πρόσωπα, κοινωνίες και πολιτισμούς.

Όσον αφορά τον πολιτισμικό σχετικισμό, είναι γνωστός ήδη από τον 5^ο π.Χ. αιώνα, όταν ο ιστορικός Ηρόδοτος κατέγραψε τον διαφορετικό τρόπο ζωής των λαών της εποχής του (Ελλήνων, Περσών, Αιγυπτίων, Σκυθών κ.ά.). Στο έργο του *Ιστορίαι*

⁹⁴ Η συνήθεια των ανθρώπων να συγχέουν το «δέον» με το «είναι», δηλαδή να συμπεραίνουν αυτό που «θα πρέπει να ισχύει» βασιζόμενοι σε κάτι που «πραγματικά ισχύει», αναφέρεται συχνά ως «νόμος του Hume» (Hume's law) ή «λαιμητόμος του Hume» (Hume's guillotine) (βλ. Black, 1964). Τέτοια συμπεράσματα θα μπορούσαν να είναι τα εξής: «Αφού η σύγκρουση είναι στην ανθρώπινη φύση, πρέπει οι άνθρωποι να πολεμούν», «Αφού η άμβλωση είναι νόμιμη στην κοινωνία μας, δεν πρέπει να τίθεται ηθικό ζήτημα», «Αφού η κάνναβη είναι ένα φυτό, η χρήση της θα πρέπει να αποποινικοποιηθεί» κ.ά.

υπάρχουν πληροφορίες για τα ήθη, τα έθιμα, τη θρησκεία, το πολίτευμα, καθώς και για τις σχέσεις των λαών μεταξύ τους. Από τις περιγραφές προκύπτει ότι μια πράξη που είναι ηθική ή αποδεκτή σε μια κοινωνία μπορεί να είναι ανήθικη ή παράνομη σε κάποια άλλη.

Ο Δαρείος, όταν ήταν βασιλιάς, κάλεσε τους Έλληνες που είχε γύρω του και τους ρώτησε με πόσα χρήματα θα δέχονταν να φάνε τους πατέρες τους όταν πέθαιναν· αυτοί απάντησαν ότι επ' ουδενί θα έκαναν τέτοιο πράγμα. Ύστερα, ο Δαρείος κάλεσε τους Ινδούς, τους λεγόμενους Καλλατίες, που τρώνε τους γονείς τους και μπροστά στους Έλληνες, που τα λεγόμενά τους μετέφραζε διερμηνέας, τους ρώτησε με πόσα χρήματα θα δέχονταν να καίνε τους πατέρες τους όταν πέθαιναν· αυτοί έβαλαν τις φωνές και του σύστησαν να μη λείι φρικτά πράγματα. (*Ιστορίες*, Γ38:3-4, μτφρ. Λεωνίδας Ζενάκος· βλ. και Rachels & Rachels, 2010/2012, σ. 37)

Επιπλέον, ο Ηρόδοτος επεσήμανε την εθνοκεντρική τάση των ανθρώπων να θεωρούν καλύτερους τους νόμους της δικής τους κοινωνίας, σε σχέση με εκείνους των άλλων κοινωνιών⁹⁵.

Αν κανείς πρότεινε σε όλους τους ανθρώπους και τους παρακινούσε να διαλέξουν από όλους τους νόμους εκείνους που είναι οι καλύτεροι, οι άνθρωποι θα τους εξέταζαν και θα διάλεγαν ο καθένας τους δικούς του· τόσο βέβαιοι είναι οι άνθρωποι ότι οι καλύτεροι νόμοι είναι οι δικοί τους. (*Ιστορίες*, Γ38:1, μτφρ. Λεωνίδας Ζενάκος· βλ. και Rachels & Rachels, 2010/2012, σ. 58)

Παρόμοια διαπίστωση κάνει και ο Michel de Montaigne (1533-1592) στα *Δοκίμια*. Ειδικότερα, για την πρακτική του κανιβαλισμού (ανθρωποφαγίας), που εφαρμόζεται σε ορισμένες φυλετικές κοινωνίες, γράφει τα εξής:

Βρίσκω πως δεν υπάρχει τίποτα το βάρβαρο και το άγριο σ' αυτούς τους λαούς, σύμφωνα μ' όσα μου ανέφεραν σχετικά, εκτός απ' το ότι ο καθένας ονομάζει βαρβαρότητα ό,τι είναι έξω από τις συνήθειες του· πραγματικά, φαίνεται πως δεν έχουμε άλλο κριτήριο για την αλήθεια και τη λογική παρά το παράδειγμα και την εικόνα των αντιλήψεων και των συνηθειών του τόπου όπου βρισκόμαστε. Εκεί είναι πάντοτε η τέλεια θρησκεία, το τέλειο πολίτευμα, ο τέλειος και πλέον άσπογος τρόπος που γίνεται το κάθε πράγμα. (de Montaigne, 1580/1979, σ. 115)

Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ένα κοινό πλαίσιο ηθικής για την αξιολόγηση της ίδιας συμπεριφοράς μεταξύ ατόμων που εντάσσονται σε διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον.

⁹⁵ Ο όρος «εθνοκεντρισμός» εισήχθη από τον Αμερικανό κοινωνιολόγο William Sumner στο έργο του *Folkways* (1907) και συνιστά μια «τεχνική ονομασία για την άποψη των πραγμάτων στην οποία η ομάδα κάποιου είναι το κέντρο των πάντων, και όλες οι άλλες κλιμακώνονται και βαθμολογούνται με αναφορά σε αυτήν. . . . Κάθε ομάδα πιστεύει ότι τα δικά της ήθη και έθιμα είναι τα μόνα σωστά, και αν παρατηρήσει ότι άλλες ομάδες έχουν διαφορετικά, αυτά θα προκαλέσουν την περιφρόνησή της» (σ. 13).

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η θεωρία του «πολιτισμικού σχετικισμού» (cultural relativism) γνώρισε μεγάλη άνθηση χάρη στους Αμερικανούς ανθρωπολόγους του Πανεπιστημίου της Columbia, και συγκεκριμένα στους Franz Boas (1858-1942), Ruth Benedict (1887-1948) και Margaret Mead (1901-1978). Οι εν λόγω ανθρωπολόγοι άσκησαν έντονη κριτική στον εθνοκεντρισμό – δηλαδή στη συνήθεια ορισμένων μελετητών να χρησιμοποιούν τις αρχές του δικού τους πολιτισμού για να καταλάβουν ή να αξιολογήσουν άλλους πολιτισμούς. Ο Franz Boas επεσήμαινε ότι οι εθνοκεντρικές κρίσεις και οι προκαταλήψεις εμποδίζουν την κατανόηση των άλλων πολιτισμών και προέτρεπε τους ανθρωπολόγους να διεξάγουν επιτόπιες εθνογραφικές έρευνες, οι οποίες δίνουν τη δυνατότητα στον ερευνητή να αποκτήσει άμεση επαφή με τη γλώσσα και τις πολιτισμικές πρακτικές των ανθρώπων που μελετά⁹⁶. Στο ίδιο μήκος κύματος, η Ruth Benedict στο *Patterns of culture* (1934/1960) αναφέρει ότι η ανθρώπινη δράση γίνεται κατανοητή μόνο σε σχέση με το πολιτισμικό περιβάλλον στο οποίο συνέβη, δηλαδή όταν εξεταστούν συνολικά και σε συνάρτηση μεταξύ τους οι ηθικές επιταγές, οι αξίες και τα έθιμα που ισχύουν σε αυτό. Σε αντίθετη περίπτωση, αν η δράση αποκοπεί από το πολιτισμικό της πλαίσιο και αξιολογηθεί με τα πρότυπα κάποιου άλλου πολιτισμού, τα συμπεράσματα που θα προκύψουν θα είναι λανθασμένα (σ. 54-55). Σε μια τέτοια «εθνοκεντρική πλάνη» υπέπεσαν ορισμένοι αναγνώστες του έργου της Margaret Mead, «*Coming of age in Samoa*» (1928), οι οποίοι εξεπλάγησαν από τις περιγραφές του τρόπου ζωής των γυναικών στα νησιά Σαμόα. Κοινωνικοποιημένοι με τα αμερικανικά και χριστιανικά πρότυπα της δεκαετίας του '30, δυσκολεύτηκαν να αποδεχτούν ότι σε κάποιο σύμπλεγμα νησιών του νοτίου Ειρηνικού, οι νεαρές γυναίκες μπορούσαν να αναβάλουν για αρκετά χρόνια τον γάμο και να έχουν ερωτικές επαφές έως ότου επιλέξουν τον σύζυγό τους (σ. 98). Επίσης, στο θέμα της μοιχείας, οι γυναίκες αντιμετώπιζαν από τα μέλη της κοινότητας πιο ήπιες ποινές, όπως εκδίωξη από τη συζυγική στέγη και επιστροφή στην πατρική εστία, ενώ ο μοιχός προκαλούσε οργή, η οποία εκδηλωνόταν με αποδοκιμασία, ξυλοδαρμό ή βίαιο θάνατο με πνιγμό (σ. 84). Στον πρόλογο του έργου της Mead, ο Franz Boas γράφει για την εθνοκεντρική πλάνη τα εξής:

⁹⁶ Για την «Μποασική ανθρωπολογία» (“Boasian anthropology”), βλ. ενδεικτικά: Handler, R. (1990). Boasian anthropology and the critique of American culture. *American Quarterly*, 42(2), 252-273.· Stocking, G. W. (2001). The basic assumptions of Boasian anthropology. Στο G. W. Stocking, *Delimiting anthropology: Occasional essays and reflections* (σ. 24-48). Madison: The University of Wisconsin Press.

Είμαστε συνηθισμένοι να θεωρούμε όλες τις πράξεις που αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του πολιτισμού μας, και όλα τα πρότυπα που αυτόματα ακολουθούμε, ότι είναι κοινά για όλη την ανθρωπότητα. . . . Η ευγένεια, η σεμνότητα, οι καλοί τρόποι και η συμμόρφωση στα ηθικά πρότυπα είναι καθολικά, αλλά το τι συνιστά ευγένεια, σεμνότητα, καλούς τρόπους και ηθικά πρότυπα δεν είναι καθολικό. . . . Αυτό που αποδίδουμε στην ανθρώπινη φύση δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια ανταπόκριση στις δεσμεύσεις που επιβάλλονται από τον πολιτισμό μας. (Mead, 1928, σ. xiv-xv)

Μια πιο σύγχρονη καταγραφή της σχετικότητας των αξιών σε ατομικό, κοινωνικό και διαχρονικό επίπεδο προσφέρουν οι έρευνες κοινής γνώμης, οι οποίες είναι ιδιαιτέρως αποκαλυπτικές, όταν παρέχουν συγκριτικά αποτελέσματα. Για παράδειγμα, η έρευνα του Ευρωβαρομέτρου για τη θρησκευτική πίστη στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 2005 έδειξε ότι είναι ισχυρότερη στις γυναίκες, στα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας (55 ετών και άνω) και στους ιδεολογικά προσκείμενους στη Δεξιά παράταξη. Όμως, δεν είναι μόνο τα δημογραφικά χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τις στάσεις των ανθρώπων· είναι και οι κοινωνίες στις οποίες ζουν. Οι χώρες με τα υψηλότερα ποσοστά πίστης στο Θεό, ή σε ανώτερη δύναμη, ήταν: η Μάλτα (98%), η Κύπρος (97%), η Ελλάδα (97%), η Πολωνία (95%) και η Ιρλανδία (95%). Αντίθετα, τα χαμηλότερα ποσοστά καταγράφηκαν: στη Γαλλία (61%), την Τσεχία (69%), την Εσθονία (70%), την Ολλανδία (71%) και το Βέλγιο (72%) (European Commission, 2005, σ. 9-10). Πέντε χρόνια αργότερα που επαναλήφθηκε η έρευνα, τα ποσοστά θρησκευτικής πίστης παρέμειναν σχεδόν σταθερά για Μάλτα (98%), Κύπρο (96%), Ελλάδα (95%), Πολωνία (93%), αλλά παρουσίασαν περαιτέρω σημαντική πτώση στη Γαλλία (54%) και την Τσεχία (60%) (European Commission, 2010a, σ. 204). Γενικά, οι αξίες είναι ανθεκτικές στον χρόνο και όποιες αλλαγές συντελούνται στο περιεχόμενο ή στον βαθμό αποδοχής τους οφείλονται σε ευρύτερους κοινωνικούς μετασχηματισμούς (π.χ. σε κινηματικές δράσεις, τεχνολογικές εξελίξεις, οικονομικές κρίσεις, πολέμους κλπ.).

Άλλο ένα πεδίο που φωτίζει τις μεταβολές που έχουν συμβεί στον τρόπο ζωής των ανθρώπων, στις αξίες, τα πρότυπα και τη συμπεριφορά τους, είναι η σύγκριση των λογοτεχνικών έργων και των επιστημονικών συγγραμμάτων, των ταινιών και των εικόνων μιας κοινωνίας σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Για παράδειγμα, άλλα ήταν τα πρότυπα ηθικής στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1930 και άλλα τη δεκαετία του '60 ή του 2000. Το «απαράδεκτο» των προγαμιαίων σχέσεων του '30 αμφισβητήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του '60 από το κίνημα των χίπις και το 2000 σχεδόν έπαψε να συνιστά ζήτημα ηθικής. Φυσικά, η ηθική -ως αξία- δεν καταργήθηκε, απλώς άλλαξαν τα πρότυπα.

Επίσης, η βαρύτητα που αποδίδουν τα άτομα σε κάθε αξία είναι διαφορετική, τόσο συγκρινόμενη με τις υπόλοιπες αξίες όσο και με την ίδια διαχρονικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι αξίες του γάμου και της οικογένειας, οι οποίες σε σχέση με το παρελθόν δείχνουν να αποδυναμώνονται, ενώ οι αξίες της επαγγελματικής καταξίωσης και του χρήματος ενισχύονται στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες. Η αιτία αυτής της αλλαγής θα μπορούσε να αποδοθεί στον ατομισμό που σταδιακά εκτοπίζει την αξία της συλλογικότητας.

Συμπερασματικά, η θεωρία του σχετικισμού φαίνεται ελκυστική, διότι μπορεί να δικαιολογήσει κάθε μορφή συμπεριφοράς, ως αποτέλεσμα της διαφορετικής αντίληψης των ατόμων και των διαφορετικών κοινωνικών προτύπων. Πρόκειται για μια προσέγγιση που αναδεικνύει την ποικιλία των πεποιθήσεων σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο, χωρίς να προτείνει κάποιον καθολικό οδηγό αξιολόγησης των συμπεριφορών σε έννομες ή άνομες. Ορισμένα τρωτά σημεία αυτής της θεωρίας είναι τα εξής⁹⁷: i) ο ηθικός υποκειμενισμός μπορεί να οδηγήσει στον αμοραλισμό, αφού κάθε πράξη ερμηνεύεται (και δικαιολογείται) από τη σκοπιά του δρώντος και των περιστάσεων (π.χ. εξώθηση του δράστη σε ανθρωποκτονία λόγω ανάρμοστης συμπεριφοράς του θύματος), ii) εάν δεν υπάρχουν κάποιες αξίες που να λειτουργούν ως σταθερές, είναι αδύνατον να αναγνωριστεί οποιαδήποτε προσπάθεια ηθικής βελτίωσης των ανθρώπων, iii) εάν γίνει αποδεκτή η βασική θέση του πολιτισμικού σχετικισμού, ότι ηθικά σωστό και έννομο είναι αυτό που συμφωνεί με τους νόμους και τα έθιμα μιας κοινωνίας, τότε θα πρέπει να γίνουν ανεκτές ακόμα και πρακτικές που σε άλλες κοινωνίες προκαλούν αποτροπιασμό, όπως η θανατική ποινή, ο ακρωτηριασμός των γεννητικών οργάνων, το απαρτχάιντ κλπ., iv) ο πολιτισμικός σχετικισμός θεωρεί ότι οι πεποιθήσεις των ατόμων για το σωστό και το λάθος διαμορφώνονται από τις πρακτικές και τα έθιμα της κοινωνίας στην οποία ζουν, παραβλέποντας το γεγονός ότι υπάρχουν καθολικά αποδεκτές αξίες και απαξίες (όπως η αλήθεια και το ψέμα, το δίκαιο και η αδικία, η ειρήνη και ο πόλεμος κ.ά.). Επ' αυτού, ο James Wilson στο *The moral sense* (1993) αναφέρει ότι υπάρχει στα άτομα ένα «ηθικό κομμάτι» του εαυτού που δεν είναι προϊόν κουλτούρας, αλλά οφείλεται στην ανθρώπινη φύση (σ. 11). Αυτή η έμφυτη ηθική του ανθρώπου εντοπίζεται στα αισθήματα *συμπόνιας, δικαιοσύνης, αυτοελέγχου και καθήκοντος*, τα οποία είναι απαραίτητα για τη σύσταση και διατήρηση των κοινωνιών (Wilson, 1993,

⁹⁷ Βλ. επίσης: Rachels & Rachels, 2010/2012, σ. 43-49.

σ. 27-118· βλ. και Boudon, 2013, σ. 75-76). Επομένως, αρκετές συμπεριφορές και καταστάσεις μπορούν να αξιολογηθούν με βάση ένα κοινώς αποδεκτό πρότυπο αρχών.

3.1.5.2. Οι υπαρξιστές Friedrich Nietzsche και Jean-Paul Sartre

Ο Friedrich Nietzsche (1844-1900) αμφισβήτησε έντονα τη διδασκαλία του χριστιανισμού, τις αξίες της εποχής του και την «αντικειμενικότητα» της αλήθειας, καλώντας σε «επαναξιολόγηση των αξιών» (Nietzsche, 1954, σ. 656). Στα έργα του *Thus spoke Zarathustra* (1883/1954), *Beyond good and evil* (1886/1954), *On the genealogy of morals* (1887/1954), *The Antichrist* (1888/1954), *Ecce Homo* (1888/1954) και *Twilight of the idols* (1888/1954) αναφέρει ότι τα ηθικά συστήματα που βασίζονται στη διχοτομική διάκριση του «καλού» και του «κακού» είναι εξαρχής λανθασμένα, διότι είναι σχετικό τι ορίζεται ως καλό και κακό. Παραδείγματος χάριν, στις αρχαίες κοινωνίες, που διοικούσαν από μια κάστα αριστοκρατών, το «καλό» ταυτιζόταν με τον πλούτο, τη δύναμη, την ομορφιά και την ευτυχία, ενώ το «κακό» με τη φτώχεια, την αδυναμία, την ασχήμια και τη δυστυχία. Όμως, με την επικράτηση του χριστιανισμού, η «ηθική του αφέντη» (master morality) αντικαταστάθηκε από την «ηθική του δούλου» (slave morality), με αποτέλεσμα να θεωρείται «καλό» ο ασκητισμός, η εγκράτεια, η ταλαιπωρία και η ενοχή, ενώ «κακό» η κοσμική ζωή, η αφθονία, η ευχαρίστηση και η εκπλήρωση των επιθυμιών. Η «ηθική του δούλου», που κληροδότησε ο χριστιανισμός, προήλθε από τη μνησικακία των αδυνάμων κατά των ισχυρών, γι' αυτό και στη βάση της είναι υποκριτική (Nietzsche, 1954, σ. 450-452 και 453-454). Επιπλέον, «ο χριστιανισμός προϋποθέτει ότι ο άνθρωπος δεν γνωρίζει, δεν μπορεί να γνωρίζει, τι είναι καλό για αυτόν και τι κακό· πιστεύει στον Θεό που μόνο αυτός γνωρίζει. Η χριστιανική ηθική είναι μια εντολή . . . πέρα από κάθε κριτική» (Nietzsche, 1954, σ. 516). Ο Nietzsche θεωρούσε ότι τα συστήματα αξιών που επιβάλλονται από την άρχουσα τάξη και τη θρησκεία είναι καταπιεστικά για τους ανθρώπους και ήλπιζε ότι κάποτε τα άτομα θα μπορέσουν από μόνα τους, σαν υπεράνθρωποι (overmen), να αποδεσμευτούν από τη συμβατική ηθική και να δημιουργήσουν νέες αξίες, οι οποίες θα τους εκφράζουν και θα τους απελευθερώνουν (Nietzsche, 1954, σ. 125-126).

Η θεωρία του Nietzsche άσκησε μεγάλη επιρροή στους υποστηρικτές του υπαρξισμού⁹⁸, του μηδενισμού⁹⁹ και του μεταμοντερνισμού¹⁰⁰, διότι κατάφερε να μετατοπίσει την ηθική από το οικουμενικό και απόλυτο, στο ατομικό και σχετικό. Αρνούμενος τη χριστιανική διδασκαλία και την ύπαρξη του Θεού που επιβάλλει στους ανθρώπους πώς πρέπει να συμπεριφερθούν, εισηγήθηκε ότι τα άτομα πρέπει να αφήνονται ελεύθερα να επιλέξουν την ηθική που ταιριάζει στη φύση τους. Ωστόσο, αυτό είναι και το σημείο που δέχτηκε σφοδρή κριτική από τους ιδεολογικούς του αντιπάλους, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι μια πιθανή επικράτηση της «ηθικής του αφέντη» θα οδηγούσε στον αμοραλισμό. Τα άτομα, δηλαδή, εμπνεόμενα από αξίες όπως η δύναμη, ο πλούτος και η εξουσία, θα προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να κυριαρχήσουν έναντι των άλλων, επιβάλλοντας στην κοινωνία τον νόμο του ισχυροτέρου.

Άλλος ένας σημαντικός εκπρόσωπος του υπαρξισμού, ο Γάλλος φιλόσοφος Jean-Paul Sartre (1905-1980), υποστήριξε ότι δεν υπάρχουν αξίες που να επιβάλλονται στους ανθρώπους με μεταφυσικό τρόπο ή από κάποιες αυθεντίες. «Ο άνθρωπος είναι καταδικασμένος να είναι ελεύθερος. Καταδικασμένος, γιατί δεν δημιούργησε, δεν έπλασε μόνος του τον εαυτό του, και ωστόσο ταυτόχρονα ελεύθερος, γιατί απ' τη στιγμή που πετάχτηκε στον κόσμο, είναι υπεύθυνος για ό,τι κάνει» (Sartre, 1946/2006, σ. 36-37). Τα άτομα μπορούν να ενεργούν ανεξάρτητα από κατευθυντήριες αρχές, πρότυπα ή ρόλους· είναι εκ φύσεως ελεύθερα να δημιουργούν τις δικές τους αξίες και να επιλέγουν όποιον τρόπο συμπεριφοράς επιθυμούν, έχοντας την απόλυτη ευθύνη των

⁹⁸ Ο υπαρξισμός είναι φιλοσοφικό ρεύμα του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα που επικεντρώνεται πρωτίστως στον άνθρωπο και στα υπαρξιακά προβλήματα ή καταπιεστικά συναισθήματα που βιώνει, όπως το άγχος, ο φόβος, η επίγνωση του θανάτου κ.ά. Κύριοι εκπρόσωποι του υπαρξισμού είναι οι: Søren Kierkegaard, Martin Heidegger, Jean-Paul Sartre και Albert Camus (βλ. και Μатаκιός, 1993, σ. 610-611).

⁹⁹ Μηδενισμός: Φιλοσοφική αντίληψη, στάση ή συμπεριφορά που χαρακτηρίζεται από άρνηση όλων των παραδεδεγμένων αξιών. Ο μηδενισμός συνήθως διακρίνεται στα παρακάτω είδη: i) υπαρξιακός, ο οποίος υποστηρίζει ότι η ζωή δεν έχει κανένα νόημα, σκοπό ή εγγενή αξία· ii) ηθικός, όταν η έννοια της ηθικής απορρίπτεται εν γένει ως μη υπαρκτή· iii) κοινωνικός ή πολιτικός, όταν οι κοινωνικές αξίες, τα πρότυπα και οι θεσμοί (π.χ. της πολιτικής, της δικαιοσύνης, της οικογένειας κλπ.) απορρίπτονται· και iv) γνωσιολογικός, ο οποίος αρνείται τη δυνατότητα γνώσης και αλήθειας (βλ. και Διαμαντίδης, 2003, σ. 172-173). Ο μηδενισμός συσχετίζεται με την κρίση των αξιών, την ανομία και το αίσθημα απελπισίας που μπορεί να νιώσει το άτομο, όταν συνειδητοποιήσει την ασημαντότητα της ύπαρξής του και την απουσία «σταθερών» στον κόσμο.

¹⁰⁰ Ο μεταμοντερνισμός εμφανίστηκε στα μέσα του 20^{ου} αιώνα στις τέχνες, την αρχιτεκτονική και τη φιλοσοφία ως ρεύμα που αμφισβητεί τα καθιερωμένα πρότυπα της σύγχρονης (μοντέρνας) εποχής. Χαρακτηρίζεται από ανοιχτό πνεύμα, κριτική διάθεση, πλουραλιστικές αναλύσεις, αποδομήσεις και συνθέσεις. Στη φιλοσοφία και στις κοινωνικές επιστήμες εκφράζεται με σκεπτικισμό και αμφισβήτηση απέναντι στην «ορθή» και «αντικειμενική» ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων, στις απόλυτες και καθολικές ηθικές αξίες, και στις «μεγάλες αφηγήσεις» (π.χ. εξελικτισμό, μαρξισμό, θρησκευτικές δοξασίες κλπ.) που κατευθύνουν τη γνώση και κατασκευάζουν μια συγκεκριμένη εικόνα για την ιστορία της ανθρωπότητας. Μεταξύ των πιο γνωστών μεταμοντέρνων φιλοσόφων είναι οι: Michel Foucault, Jean-François Lyotard και Jacques Derrida (βλ. Giddens, 2005, σ. 696 και Ingram, 2005, σ. 729-731).

πράξεων και των επιλογών τους. Με άλλα λόγια, ο Sartre αρνείται να ερμηνεύσει, ή να «δικαιολογήσει», τη συμπεριφορά των ανθρώπων με βάση τους εξωτερικούς κοινωνικούς καταναγκασμούς, παρά το γεγονός ότι οι περισσότεροι συμμορφώνονται στις επιταγές της κοινωνίας (π.χ. σε νόμους, κανόνες, έθιμα κλπ.). Η περίφημη φράση-έμβλημα των υπαρξιστών, ότι «η ύπαρξη προηγείται της ουσίας», ανήκει στον Sartre και συνοψίζει μια γενική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος είναι ένα ον που πρώτα υπάρχει (ύπαρξη) και ύστερα με τη σκέψη και τις πράξεις του διαμορφώνει τα χαρακτηριστικά του εαυτού του (ουσία) και προσδιορίζεται (Sartre, 1946/2006, σ. 22).

Η θεωρία του Sartre έχει χαρακτηριστεί από διάφορους μελετητές αντιφατική. Καταρχάς, υποστηρίζοντας ότι ο άνθρωπος είναι «καταδικασμένος» και ταυτόχρονα «ελεύθερος», από τη μια παραδέχεται την ύπαρξη μιας κοινής ανθρώπινης φύσης και από την άλλη απορρίπτει τους γενετικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της ουσίας του. Επίσης, ο Sartre φαίνεται ασυνεπής και εξαιτίας της πολιτικής ιδεολογίας του. Στον δεύτερο τόμο του ημιτελούς έργου του *Critique of dialectical reason* (1985/1991) προσπαθεί να ταιριάζει τον υπαρξισμό με τον μαρξισμό – δηλαδή μια φιλοσοφία που παραδέχεται την ελεύθερη βούληση του ανθρώπου, με μια ιδεολογία που υποστηρίζει ότι το άτομο εξαρτάται από την οικονομική βάση και τις σχέσεις παραγωγής. Ιδιαίτερα έντονη κριτική δέχτηκε όταν στα μέσα της δεκαετίας του '50 υποστήριξε τα ολοκληρωτικά κομμουνιστικά καθεστώτα του Στάλιν και του Μάο, που ήταν αυταρχικά και καταπιεστικά για το άτομο, και δικαιολόγησε την ύπαρξη στρατοπέδων καταναγκαστικής εργασίας για τους αντιφρονούντες (gulag) στο όνομα της αταξικής κοινωνίας που οικοδομούνταν¹⁰¹. Άλλοι επικριτές χαρακτηρίζουν άδικη τη θεωρία του, διότι αφαιρεί από το άτομο κάθε εξωτερικό σημείο προσανατολισμού της δράσης του (π.χ. αξίες, πρότυπα, νόμους κλπ.) και το αφήνει εκτεθειμένο να έχει την απόλυτη ευθύνη των πράξεων του¹⁰².

¹⁰¹ Η υποστήριξη του Sartre στη σταλινική Σοβιετική Ένωση οδήγησε σε ρήξη τις σχέσεις του με τον Albert Camus, ο οποίος καταδίκασε τον ολοκληρωτισμό και οποιαδήποτε μορφή βίας και καταπίεσης. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Aronson, R. (2004). *Camus and Sartre: The story of a friendship and the quarrel that ended it*. Chicago: The University of Chicago Press.

¹⁰² Ο καθηγητής ψυχιατρικής Irvin Yalom, σχολιάζοντας τη γνωστή φράση του Sartre ότι «ο άνθρωπος είναι καταδικασμένος να είναι ελεύθερος», γράφει: «Ελευθερία σημαίνει ότι ο κάθε άνθρωπος είναι υπεύθυνος για τις επιλογές, για τις πράξεις του και για την κατάσταση της ζωής του. . . . Εδώ ακριβώς, στην ιδέα της αυτοδημιουργίας, κατοικεί το άγχος: είμαστε πλάσματα που επιθυμούμε τη δομή, και μας τρομάζει η ιδέα μιας ελευθερίας που αφήνει να εννοηθεί πως δεν υπάρχει τίποτα πέρα από μας, πως δεν πατάμε πουθενά» (Yalom, 1989/2003, σ. 20-21).

3.1.5.3. Οι μη-γνωσιοκράτες

Οι μη-γνωσιοκράτες απορρίπτουν την έννοια της ηθικής και των ηθικών κρίσεων, ισχυριζόμενοι ότι δεν υπάρχουν πραγματικές (παρατηρήσιμες) ηθικές ιδιότητες στη φύση, τις οποίες ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει. Η ηθική είναι ανύπαρκτη, άρα η διάκριση «σωστού» και «λάθους», ή «καλού» και «κακού», δεν έχει νόημα για να περιγράψει τις πράξεις των ανθρώπων.

Η θέση αυτή είναι γνωστή από την αρχαιότητα, πρώτα από τον σοφιστή Γοργία (5^{ος} π.Χ. αιώνας) και έπειτα από τον ιδρυτή της σχολής του σκεπτικισμού, Πύρρωνα (4^{ος} π.Χ. αιώνας). Ο Γοργίας πίστευε ότι δεν υπάρχει κάτι που μπορεί να γίνει γνωστό στους ανθρώπους· ότι η γνώση της αλήθειας είναι «ακατάληπτη», αφού ούτε οι αισθήσεις, ούτε η λογική επιτρέπουν στον άνθρωπο να συλλάβει την ουσία των πραγμάτων.

Στο βιβλίο του με τίτλο *Περί τοῦ μὴ ὄντος ἢ Περί φύσεως* [ο Γοργίας] διατυπώνει τρεις, κατά σειρά, βασικές θέσεις: Πρώτον, ότι τίποτα δεν υπάρχει· δεύτερον, ότι και αν υπάρχει, είναι αδύνατον στον άνθρωπο να το συλλάβει με τη νόηση· τρίτον, ότι και αν το συλλάβει με τη νόηση, είναι αδύνατον να το εκφράσει και να το εξηγήσει στον διπλανό του. (Σέξτος Ἐμπειρικός, *Πρὸς λογικούς*, Α.65)

Ο Πύρρων δίδασκε ότι δεν υπάρχει εκ φύσεως καλό ή κακό και ότι όλα εξαρτώνται από τον τρόπο που ο κάθε άνθρωπος αντιλαμβάνεται τα πράγματα.

Δεν υπάρχει εκ φύσεως καλό ή κακό· αν κάτι είναι φύσει καλό ή κακό, οφείλει να είναι τέτοιο για όλους, ακριβώς όπως το χιόνι είναι κρύο για όλους. Όμως δεν υπάρχει τίποτα που να είναι για όλους καλό ή κακό· . . . το ίδιο πράγμα, όπως η ηδονή, για τον Επίκουρο θεωρείται καλό, ενώ για τον Αντισθένη θεωρείται κακό. (Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι και γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμησάντων*, Θ.101)

Κατά συνέπεια, οι ηθικές απόψεις που εκφράζονται από τα άτομα είναι άνευ ουσίας, αφού δεν είναι φυσικές περιγραφές των αντικειμένων, αλλά ποιότητες που αποδίδονται (ή «προβάλλονται») σε αυτά χωρίς να υπάρχουν στην πραγματικότητα¹⁰³. Σύμφωνα με τους Alfred Ayer (1936/2001) και Charles Stevenson (1944/1969), οι άνθρωποι προβαίνουν σε ηθικές και αξιολογικές κρίσεις για να εκφράσουν τα συναισθήματα τους για μια πράξη, για να επιδοκιμάσουν ή αποδοκιμάσουν κάτι, ή για να επηρεάσουν τη

¹⁰³ Η προβολοκρατία ή προβολησιαρχία (projectivism) έχει τις ρίζες της στο έργο του David Hume, *A treatise of human nature*, στο οποίο αναφέρεται η τάση του ανθρώπινου μυαλού «να εξαπλώνεται στα εξωτερικά αντικείμενα» (Hume, 1739/1960, σ. 167). Με την προβολοκρατία του Hume συμφωνεί και ο Simon Blackburn, ο οποίος στο έργο του *Spreading the word* (1984) υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι συχνά «προβάλλουμε μια στάση ή συνήθεια ή άλλη δέσμευση που δεν είναι περιγραφική του κόσμου, όταν μιλάμε και σκεφτόμαστε σαν να υπάρχει μια ιδιότητα στα πράγματα που περιγράφουν τα λόγια μας, την οποία μπορούμε να υποστηρίξουμε, να γνωρίζουμε, να είμαστε λάθος, και ούτω καθεξής» (σ. 170-171).

σκέψη και τη συμπεριφορά των άλλων ατόμων¹⁰⁴. Ιδιαίτερα ως προς το τελευταίο, ο Richard Hare (1952/1991) υποστηρίζει ότι οι ηθικές και αξιολογικές προτάσεις λειτουργούν ως επιταγές για να προτρέψουν ή να αποτρέψουν τα άτομα να ενεργήσουν με συγκεκριμένο τρόπο (π.χ. η επιδοκιμασία της ειλικρίνειας λειτουργεί ως προτροπή για να λένε την αλήθεια, ενώ η αποδοκιμασία του φόνου λειτουργεί ως εντολή για να μη σκοτώσουν)¹⁰⁵. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει πραγματικά «ηθικό» (καλό ή κακό) στις ανθρώπινες πράξεις, παρά μόνο αξιολογικές κρίσεις που εκφράζουν κάποιο ατομικό ή κοινωνικό συμφέρον.

Οι θεωρίες της μη-γνωσιοκρατίας και του σκεπτικισμού έχουν δεχτεί έντονη κριτική για τουλάχιστον τρεις σημαντικούς λόγους. Πρώτον, το γεγονός ότι κάτι δεν μπορεί να αποδειχτεί οντολογικά (π.χ. η ύπαρξη των αξιών, του καλού, του όμορφου, του δίκαιου κλπ.) δεν σημαίνει ότι οι άνθρωποι δεν το αντιλαμβάνονται βιωματικά ή ότι δεν έχουν λόγο να πιστεύουν σε αυτό. Δεύτερον, οι θέσεις των υποστηρικτών της μη-γνωσιοκρατίας και του σκεπτικισμού μπορούν να οδηγήσουν στην απάθεια και τον αμοραλισμό, αν οι άνθρωποι πάψουν να κρίνουν ηθικά τους εαυτούς τους και τα άλλα μέλη της κοινωνίας, ή αν θεωρήσουν ότι δεν έχει νόημα να ενεργούν σύμφωνα με ένα πρότυπο αξιών. Σε μια τέτοια κατάσταση ανομίας, φαινόμενα που προκαλούν αποτροπιασμό σε παγκόσμιο επίπεδο (όπως είναι η πείνα, ο πόλεμος, η τρομοκρατία, η παιδική κακοποίηση, η δουλεία κ.ά.) δεν θα μπορούν να αξιολογηθούν ούτε θετικά, ούτε αρνητικά¹⁰⁶. Τρίτον, η άποψη ότι οι ηθικές και αξιολογικές κρίσεις εκφράζουν απλώς υποκειμενικές γνώμες και συναισθήματα υποτιμά τους πραγματικούς λόγους που προκαλούν τη θετική ή αρνητική στάση των ατόμων. Για παράδειγμα, τα διάφορα αξιολογικά χαρακτηριστικά που συχνά αποδίδονται στους ανθρώπους (καλός-κακός, τίμιος-άτιμος, ηθικός-ανήθικος κλπ.) συνιστούν υποκειμενικές κρίσεις, οι οποίες -αν είναι ειλικρινείς- περιγράφουν μια πραγματική συνήθεια ή συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς.

¹⁰⁴ Οι θέσεις των Ayer και Stevenson αποτελούν θεωρίες της συγκινησιοκρατίας (emotivism).

¹⁰⁵ Η θεωρία του Hare αναφέρεται ως «καθολικός επιτακτικισμός» (universal prescriptivism), εννοώντας ότι οι ηθικές προτάσεις λειτουργούν ως προσταγές, οι οποίες απευθύνονται χωρίς εξαιρέσεις σε όλα τα άτομα και δεσμεύουν -πρωτίστως- εκείνους που τις εκφράζουν.

¹⁰⁶ Μια σημαντική διαφορά του «σχετικισμού» από τον «σκεπτικισμό» είναι ότι ο πρώτος δεν αμφισβητεί τις αξίες και τις αξιολογικές κρίσεις, αλλά επιμένει στη σχετικότητά τους.

3.1.6. Κοινωνική πραγματικότητα και αξίες

Οι θεωρίες που ερμηνεύουν τις αξίες με την πραγματιστική μέθοδο¹⁰⁷ από τη μια σχετικοποιούν το αξιολογικό πλαίσιο, καθώς διαφέρει διαχρονικά και ανά κοινωνία, ώστε να ανταποκρίνεται στις εκάστοτε συλλογικές ανάγκες, και από την άλλη αποδέχονται ότι λειτουργεί δεσμευτικά για τα άτομα, διότι με βάση αυτό κατευθύνουν τη συμπεριφορά τους και κρίνουν τις πράξεις των άλλων. Κατά συνέπεια, το «έννομο» και το «άνομο» καθίστανται σχετικές έννοιες, όταν μελετώνται διαφορετικές κοινωνίες και περίοδοι, ωστόσο εκλαμβάνονται από τα άτομα ως αντικειμενικές, εφόσον έχουν πρακτική ωφέλεια και χρησιμότητα στην κοινωνία τους.

3.1.6.1. William James

Ο William James (1907) αναφέρει ότι οι πεποιθήσεις «αποτελούν μέρη της εμπειρίας μας και είναι αληθείς στον βαθμό που βοηθούν να αποκτήσουμε μια ικανοποιητική σχέση με άλλα μέρη της εμπειρίας μας» (σ. 58). Με άλλα λόγια, οι πεποιθήσεις (επιστημονικές, φιλοσοφικές, ιδεολογικές, θρησκευτικές κλπ.) είναι πραγματικές, όταν κατευθύνουν σωστά τη ζωή των ατόμων και διευκολύνουν την προσαρμογή τους στην κοινωνία. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τις ηθικές αξίες, ο James (1891) υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι έχουν διαίσθηση της ηθικής, η οποία πηγάζει από την έμφυτη επιδίωξη της απόλαυσης και της αποφυγής του πόνου (σ. 332). Ωστόσο, η διαίσθηση δεν αρκεί, ώστε τα άτομα να πράττουν ηθικά· χρειάζεται το κοινωνικό πλαίσιο που δίνει νόημα στις έννοιες του καλού και του κακού και τα υποχρεώνει να επιλέξουν τρόπο δράσης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο James: «Ούτε ηθικές σχέσεις, ούτε ηθικός νόμος μπορούν να υπάρξουν στο κενό» (σ. 335). Επιπλέον, τα άτομα οφείλουν να ιεραρχούν τις προσωπικές απαιτήσεις τους, δίνοντας προτεραιότητα στην πραγματοποίηση αυτών που παράγουν μια συνολική ικανοποίηση με σεβασμό στις απαιτήσεις των άλλων και με ελάχιστο αριθμό δυσαρεστημένων (σ. 346).

Η κριτική που ασκήθηκε στον James, και γενικότερα στον πραγματισμό, αφορά στο γεγονός ότι εμμένει στην πρακτική χρησιμότητα που έχουν οι πεποιθήσεις για ένα δεδομένο περιβάλλον και ερμηνεύει τη δράση των ατόμων ως ανάγκη προσαρμογής.

¹⁰⁷ Ο Πραγματισμός είναι φιλοσοφική παράδοση που εμφανίστηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες τη δεκαετία του 1870 και εκλαμβάνει ως αληθινή γνώση όσες ιδέες μπορούν να αποδειχθούν ωφέλιμες για την ικανοποίηση των αναγκών του ατόμου και του συνόλου της κοινωνίας (βλ. και Γκίκας, 1994, σ. 395). Σύμφωνα με τον James (1907), πρόκειται για μέθοδο που «προσπαθεί να ερμηνεύσει κάθε έννοια, εντοπίζοντας τις αντίστοιχες πρακτικές της συνέπειες» (σ. 45). Κύριοι εκπρόσωποι του πραγματισμού είναι οι Charles Sanders Peirce, William James και John Dewey.

Αυτό σημαίνει ότι οι ψευδείς πεποιθήσεις που μπορεί να είναι ωφέλιμες για τα άτομα (όπως, για παράδειγμα, ορισμένοι θεωρούν τη θρησκεία και τις ιδεολογίες) θα πρέπει να εκλαμβάνονται και να αντιμετωπίζονται ως αληθινές¹⁰⁸. Επιπλέον, σύμφωνα με αριστερούς επικριτές της εποχής, ο πραγματισμός στερεί από τα άτομα τη δυνατότητα να καταστούν φορείς νέων αξιών και ιδεών, να αλλάξουν ή να υπερβούν τα δεδομένα της κοινωνίας. Παραδείγματος χάριν, ο Randolph Bourne (μαθητής του Dewey), στο ημιτελές έργο του *The state* (1919), αντιδρά έντονα στην ανάμειξη των Η.Π.Α. στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο (την οποία υποστήριζαν ορισμένοι πραγματιστές), λέγοντας ότι τα κράτη έφτασαν στο σημείο να θεωρούν κορυφαίο ιδανικό τον πόλεμο και να απαιτούν από τους πολίτες να θυσιάσουν αξίες όπως είναι: η λογική, η γνώση, η καλλιτεχνική δημιουργία και η ομορφιά (σ. 145-146). Σε αυτήν την περίπτωση, ως αληθινή πεποίθηση θα έπρεπε να νοείται αυτή που δεν λειτούργησε (ενώ θα έπρεπε), δίνοντας το όραμα στους ανθρώπους να παραμείνουν πιστοί σε αυτήν την ιδέα και να αντιμετωπίσουν το αφιλόξενο περιβάλλον στο οποίο ζουν (Blake, 2007). Παράλληλα όμως, ο πραγματισμός δέχτηκε τα βέλη και των συντηρητικών διανοούμενων, οι οποίοι ισχυρίζονταν ότι η απόρριψη της αντικειμενικότητας των αξιών, σε συνδυασμό με τη σχετικότητα των κοινωνικών περιστάσεων, μετατρέπουν τις ιδέες σε προσωρινά εργαλεία επίλυσης προβλημάτων, δικαιολογώντας πράξεις που θα μπορούσαν να εμπίπτουν ακόμα και στα όρια του αμοραλισμού (Blake, 2007).

3.1.6.2. John Dewey

Ο John Dewey απορρίπτει κατηγορηματικά την ύπαρξη απόλυτων και εγγενών αξιών, υποστηρίζοντας, ωστόσο, ότι οι αξίες αποτελούν γενικευμένες ιδέες που εμφανίζονται μεταξύ «σκοπών» και «μέσων» δράσης. Μάλιστα, αυτό το ζεύγος είναι αδιαίρετο και όσοι επιδιώκουν σκοπούς χωρίς να υπολογίζουν τα διαθέσιμα μέσα, ή όσοι πιστεύουν ότι οι αξίες δεν σχετίζονται με τη σκοποθεσία τους, αντιλαμβάνονται πλημμελώς την κοινωνική πραγματικότητα (Joas, 2000, σ. 106, 208). Στο κλασικό έργο του *Theory of valuation* (1939) αναφέρεται στην αλληλουχία σκοπών και μέσων ως εξής: «Ο σκοπός που επιτυγχάνεται, είναι μέσο για μελλοντικούς σκοπούς, καθώς επίσης και έλεγχος

¹⁰⁸ Ειδικότερα για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, ο James (1907) επισημαίνει ότι: «αν οι θεολογικές ιδέες φανεί ότι έχουν αξία στην πραγματική ζωή, θα είναι αληθείς, για τον πραγματισμό, με την έννοια ότι έχουν ισχύ έως έναν βαθμό. Για πόσο θα είναι αληθείς, θα εξαρτηθεί εξ ολοκλήρου από τις σχέσεις τους με τις άλλες αλήθειες που πρέπει επίσης να αναγνωριστούν» (σ. 73).

για εκτιμήσεις που έγιναν παλιότερα»¹⁰⁹ (σ. 43). Με άλλα λόγια, οι στόχοι που θέτουν τα άτομα και τα μέσα που χρησιμοποιούν για την επίτευξή τους προκαλούν κάποιες συνέπειες, οι οποίες φανερώνουν τις αξίες ή απαξίες από τις οποίες ξεκίνησε η δράση· έπειτα, το αποτέλεσμα της πράξης ανατροφοδοτεί μελλοντικούς σκοπούς και μέσα που σταδιακά διαμορφώνουν την ηθική του ατόμου.

Η ύπαρξη των αξιών γίνεται περισσότερο εμφανής, όταν η ικανοποίηση των αναγκών του ατόμου δεν ευνοείται από τις συνθήκες που επικρατούν στην κοινωνία. Σε αυτήν την περίπτωση, ορισμένα άτομα αναγκάζονται να αναθεωρήσουν τις ανάγκες, τις επιθυμίες ή τον τρόπο δράσης τους, ώστε να συμφωνούν με τις αξίες που είναι κοινά αποδεκτές από το κοινωνικό σύνολο (Joas, 2000, σ. 106-107). Ο εσωτερικός έλεγχος και η προσαρμογή συνήθως προστατεύουν τα άτομα από δυσάρεστες συνέπειες (ποινής ή αποδοκιμασίας) που θα μπορούσαν να προκληθούν λόγω ασυμβίβαστων επιλογών.

Όσον αφορά τη μετάδοση και την αναθεώρηση των αξιών, ο Dewey (εμφανώς επηρεασμένος από τον George Herbert Mead) θεωρεί ότι επιτυγχάνονται με την επικοινωνία και τη διάδραση των ατόμων. Οι άνθρωποι, μέσα από την καθημερινή επαφή και τον διάλογο, ξεπερνούν τον εγωκεντρισμό τους, μοιράζονται εμπειρίες, ανταλλάσσουν ιδέες και έρχονται αντιμέτωποι με τις σκέψεις και τις πεποιθήσεις των άλλων, αναθεωρώντας ή διαμορφώνοντας τις δικές τους (Joas, 2000, σ. 117-118· Dewey, 1925/1929, σ. 166).

3.1.6.3. Richard Rorty

Ο Richard Rorty (1989), εκφράζοντας μια μεταμοντέρνα πραγματιστική θέση, υποστηρίζει ότι δεν υπάρχουν αντικειμενικές ή απόλυτες αλήθειες που να δεσμεύουν το άτομο (σ. 8). Αντιθέτως μάλιστα, ο σύγχρονος άνθρωπος σταδιακά αποδεσμεύεται από τις μεταφυσικές φιλοσοφικές θεωρίες ηθικής και από τη θρησκευτική ηθική, διαμορφώνοντας μια «μετα-μεταφυσική» (post-metaphysical) και «μετα-θρησκευτική» (post-religious) κουλτούρα (σ. xv-xvi). Η ύπαρξη του ανθρώπου, η γλώσσα του, η κοινότητα στην οποία ανήκει, οι πεποιθήσεις και οι επιθυμίες του εξαρτώνται από την *τυχειότητα* και τη *συγκυρία* (σ. xv). Με βάση αυτήν την παραδοχή, η ύπαρξη του ατόμου συνιστά μια μοναδική ευκαιρία για δημιουργικότητα και εξέλιξη του εαυτού· και θα ήταν λάθος κάποιοι να παραμένουν προσκολλημένοι σε αξίες που καταπιέζουν τις φιλοδοξίες τους

¹⁰⁹ “The end actually reached is a means to future ends as well as a test of valuations previously made” (Dewey, 1939, σ. 43).

και την εκδήλωση των επιθυμιών τους (Joas, 2000, σ. 146-147). Σύμφωνα με τον Rorty (1989), «το νόημα της κοινωνικής οργάνωσης είναι να επιτρέπει σε όλους να έχουν μια ευκαιρία να αυτοδημιουργήσουν στο μέγιστο των δυνατοτήτων τους· και ότι ο στόχος αυτός απαιτεί, εκτός από ειρήνη και πλούτο, ένα επίπεδο αστικών ελευθεριών» (σ. 84). Στο σημείο αυτό, ο Rorty -έχοντας επίγνωση των πιθανών κινδύνων που θα μπορούσαν να προκύψουν από μια ακραία ελευθερία στο όνομα της «αυτοδημιουργίας»- θέτει δύο περιορισμούς¹¹⁰: πρώτον, η αυτονομία των πολιτών πρέπει να εκδηλώνεται στη σφαίρα του ιδιωτικού, ώστε να μην παρασύρονται στο να βλάψουν τους συνανθρώπους τους με βίαιες ή ανάλγητες πράξεις (σ. 65)· και δεύτερον, στη δημόσια σφαίρα, η ελάχιστη ηθική υποχρέωση των ατόμων είναι να ενεργούν δίκαια κατά την επιδίωξη των στόχων τους, να δείχνουν ευαισθησία στα προβλήματα των άλλων και αλληλεγγύη (σ. xiv-xvi). Οι αξίες της δικαιοσύνης και της αλληλεγγύης είναι απαραίτητες στην κοινωνία, καθώς περιορίζουν τη βαναυσότητα των ανθρώπων, δηλαδή τα φαινόμενα άσκησης φυσικής βίας και ψυχολογικής ταπείνωσης στους άλλους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Rorty, αυτό που ενώνει τους ανθρώπους «δεν είναι μια κοινή γλώσσα, αλλά η ευαισθησία στον πόνο και ειδικότερα σε εκείνο το ιδιαίτερο είδος πόνου . . . την ταπείνωση» (σ. 92)· και προσθέτει ότι «η ανθρώπινη αλληλεγγύη δεν είναι το να μοιράζεσαι μια κοινή αλήθεια ή έναν κοινό στόχο, αλλά να μοιράζεσαι μια κοινή ατομιστική ελπίδα· την ελπίδα ότι ο κόσμος του άλλου . . . δεν θα καταστραφεί» (σ. 92).

Η θεωρία του Rorty δέχτηκε κριτική σε αρκετά σημεία, αλλά στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης τρία είναι τα πιο σημαντικά. Πρώτον, αν η ύπαρξη των ατόμων και οι πεποιθήσεις τους οφείλονται στην τυχαιότητα, και ταυτόχρονα απουσιάζουν κάποιες καθολικές ή αντικειμενικές αξίες, αυτό συνεπάγεται ότι η συμπεριφορά τους εξαρτάται μόνο από τις περιστάσεις και ότι τα άτομα είναι αδύναμα να κάνουν πραγματικά ηθικές επιλογές. Δεύτερον, αν η ελευθερία των ατόμων πρέπει να φτάνει έως το σημείο που δεν βλάπτει τους άλλους, τότε υπάρχει ένας κοινωνικός περιορισμός, ο οποίος για να ισχύσει απαιτεί την ενεργοποίηση κάποιων διαχρονικών και καθολικά έγκυρων αξιών (της δικαιοσύνης, της καλοσύνης κλπ.). Και τρίτον, η λύση που προτείνει ο Rorty περί μέγιστης ελευθερίας στον ιδιωτικό χώρο αλλά με περιορισμούς στον δημόσιο υπονοεί συνεχείς εναλλαγές αξιών, συμπεριφοράς και εν τέλει εαυτών, ανάλογα με τον χώρο που βρίσκεται το άτομο (Joas, 2000, σ. 148). Φυσικά, κάτι τέτοιο είναι δύσκολο να

¹¹⁰ Βλ. επίσης: Joas, 2000, σ. 147-148 και 157-159.

επιτευχθεί· πολύ περισσότερο δε, όταν τα όρια μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου καθίστανται ασαφή¹¹¹.

3.1.7. Οι αξίες στη σύγχρονη εποχή της παγκοσμιοποίησης

Η παγκοσμιοποίηση είναι μια διαδικασία σε εξέλιξη που ξεκίνησε μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (1945), ως ανάγκη των κρατών να συνεργαστούν σε οικονομικό, πολιτικό και πολιτιστικό επίπεδο. Ορισμένοι από τους σημαντικότερους διεθνείς οργανισμούς που ιδρύθηκαν τότε ήταν: ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (1945), η UNESCO (1945), το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (1945), ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (1948) κ.ά. Μερικές δεκαετίες αργότερα, μετά τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου (1991), η παγκοσμιοποίηση εντατικοποιήθηκε εξαιτίας της ραγδαίας ανάπτυξης της τεχνολογίας, της πληροφορικής και του διαδικτύου. Αρκετοί διανοούμενοι άρχισαν να μιλούν για μια νέα εποχή στην οποία ο χώρος μοιάζει να συρρικνώνεται σε παγκόσμιο χωρίο και οι χρονικοί ορίζοντες να μικραίνουν και να συγκλίνουν στο παρόν (Harvey, 1990, σ. 240-242). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τα κράτη (ως οργανισμοί) και οι λαοί (ως συλλογικότητες) καλούνται να αντιμετωπίσουν κοινά προβλήματα (π.χ. τη φτώχεια, την κλιματική αλλαγή, τις πανδημίες, το διεθνές έγκλημα, την τρομοκρατία κλπ.) και να διαμορφώσουν μια νέα ηθική που δεν περιορίζεται πλέον στο τοπικό και το εθνικό επίπεδο, αλλά εκτείνεται στο διεθνές και το παγκόσμιο.

3.1.7.1. Hans Jonas

Ο Hans Jonas θεωρεί ότι τα κοινωνικά και ηθικά προβλήματα προκύπτουν από την αδιαφορία και την ανεύθυνη στάση των ανθρώπων για τους άλλους και κάνει έκκληση για δημιουργία μιας «νέας ηθικής» που θα σέβεται τον συνάνθρωπο. Ειδικότερα, στο σύγγραμμά *The imperative of responsibility* (1984) αναφέρει ότι, σε σύγκριση με το παρελθόν, οι συνέπειες των πράξεων του σύγχρονου ανθρώπου έχουν μεγαλύτερες επιπτώσεις, τόσο σε γεωγραφικό όσο και σε διαγενεακό επίπεδο, με την έννοια ότι

¹¹¹ Ο Richard Sennett στο κλασικό έργο του *The fall of public man* (1977/2002) αναφέρεται στην εκατέρωθεν διάβρωση του ιδιωτικού και δημόσιου βίου, η οποία άρχισε τον 19^ο αιώνα και συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Η κυριαρχία του καπιταλισμού, η εκκοσμίκευση και η αστικοποίηση προκάλεσαν σημαντικές αλλαγές στις αντιλήψεις και τον τρόπο ζωής των ατόμων (σ. 16, 19). Ο δημόσιος χώρος έχει μετατραπεί σε πεδίο ανταγωνισμού, άγχους και φόβου, με αποτέλεσμα αρκετά άτομα να αποφεύγουν τις κοινωνικές συναναστροφές και να αποσύρονται από την ενεργό πολιτική συμμετοχή. Και ο ιδιωτικός χώρος, όμως, δεν είναι περισσότερο ασφαλής, αφού πλέον η προσωπική ζωή των δημοσίων προσώπων και αξιωματούχων παρουσιάζει περισσότερο ενδιαφέρον από τους ρόλους που αναλαμβάνουν και τα έργα που επιτελούν. Οι μεταβολές αυτές οδήγησαν στην παθητικοποίηση των ατόμων από δρώντα υποκείμενα σε «αθόρυβους, αξιοπρεπείς θεατές» (σ. 195-197 και 205-206).

εκτείνονται σε μεγαλύτερη απόσταση και επηρεάζουν μελλοντικές γενιές. Προφανώς, αυτό οφείλεται στην τεχνολογική ανάπτυξη, η οποία εμπλέκει περισσότερα άτομα και έχει περιορίσει το χάσμα μεταξύ της μικρο- και της μακρο-ηθικής¹¹². Παραδείγματος χάριν, η διάδοση των όπλων μαζικής καταστροφής (πυρηνικά, ραδιολογικά, χημικά και βιολογικά) συνιστά έναν πολύ σοβαρό κίνδυνο για την ανθρωπότητα, διότι μπορούν να αφανίσουν μεγάλο αριθμό ανθρώπων και να προκαλέσουν καταστροφές τόσο στις τεχνητές εγκαταστάσεις (π.χ. πόλεις, κτίρια) όσο και στο φυσικό περιβάλλον (έδαφος, θάλασσα και ατμόσφαιρα). Για αυτόν τον λόγο, ο Jonas καλεί τα άτομα να εκτιμήσουν προσεκτικά τις μόνιμες -και κυρίως αρνητικές- συνέπειες που μπορεί να προκύψουν από τις πράξεις τους, και συμβουλεύει τον καθένα από εμάς να ενεργεί με γνώμονα την αρχή της ευθύνης, ως εξής: «Οι συνέπειες της δράσης σου να είναι συμβατές με τη μονιμότητα της γνήσιας ζωής του ανθρώπου», ή εκφρασμένο αρνητικά, «πράξε έτσι, ώστε τα αποτελέσματα της δράσης σου να μην είναι καταστροφικά για τη μελλοντική δυνατότητα μιας τέτοιας ζωής» (σ. 11). Επιπλέον, στην περίπτωση ηθικού διλήμματος, για το αν πρέπει ή δεν πρέπει να αναπτυχθεί και να εφαρμοστεί κάποιο τεχνολογικό επίτευγμα, τα άτομα οφείλουν να κρίνουν λαμβάνοντας υπόψη πάντα το χειρότερο σενάριο. «Η πρόγνωση του κακού πρέπει να έχει προτεραιότητα έναντι του καλού» (σ. 31). Συνοψίζοντας, ο Jonas καλεί τα άτομα να αποκτήσουν επίγνωση της ευθύνης τους για την παρούσα κατάσταση του κόσμου και για ό,τι κληροδοτήσουν στις επόμενες γενιές. «Το νεογέννητο, που μόλις ανασαίνει, αναμφίβολα απευθύνει μια υποχρέωση στον κόσμο γύρω του· δηλαδή να το φροντίσουν» (σ. 131).

3.1.7.2. Emmanuel Levinas

Ο Emmanuel Levinas θεωρεί ότι η ηθική γεννιέται μεταξύ του «εγώ» και του «Άλλου». Μόνο με τη συνειδητοποίηση του Άλλου μπορεί να προκληθεί ηθική αφύπνιση στο εγώ και ένα αίσθημα ευθύνης απέναντι του. Οι οικογενειακές και κοινωνικές σχέσεις δημιουργούν υποχρεώσεις απέναντι στον Άλλον. Παραδείγματος χάριν, ο γονιός έχει υποχρέωση να νοιαστεί για το παιδί του, και αντίστροφα το παιδί για τους γονείς του, ο φίλος νοιάζεται για τον φίλο του, ο εργαζόμενος για τους συναδέλφους του, και ούτω καθεξής. Κάθε φορά που ανταποκρινόμαστε στο ηθικό κάλεσμα (και δεν προσπαθούμε με διάφορες δικαιολογίες να το αποφύγουμε), σημαίνει ότι ενδιαφερόμαστε για τον

¹¹² Βλ. επίσης: Bauman, 1997/2002, σ. 109.

Άλλον και αναλαμβάνουμε κάποιες ευθύνες απέναντί του, οι οποίες τελικά διαμορφώνουν και αποκαλύπτουν την προσωπικότητά μας (Gibson, 2014, σ. 140-142). Μέχρι εδώ, η ηθική στην οποία αναφέρεται ο Levinas εμφανίζεται μεταξύ δύο προσώπων που γνωρίζονται, έχουν στενές σχέσεις (οικειότητα) και τρέφουν αισθήματα αγάπης και συμπάθειας. Οι δύσκολες ηθικές αποφάσεις, όμως, ξεκινούν με την παρουσία του Τρίτου, ο οποίος είναι άγνωστος, διευρύνει την έννοια του Άλλου, και ταυτίζεται με την ολότητα.

Στο άρθρο *The ego and the totality* (1954/1987), ο Levinas αναφέρει ότι η ηθική στην κοινωνία δεν πηγάζει από το συναίσθημα της αγάπης για τον Άλλον, αλλά από τα αισθήματα της δικαιοσύνης και του σεβασμού (σ. 33). Η διαφορά μεταξύ των δύο (δικαιοσύνης και σεβασμού) είναι ότι η δικαιοσύνη επιβάλλεται εξωτερικά στα άτομα από την κοινωνία, και αυτό γίνεται εμφανές όταν αναγκάζονται να λογοδοτήσουν για μια αδικία που διέπραξαν (σ. 40), ενώ ο σεβασμός είναι το εσωτερικό συναίσθημα που νιώθει κάθε δίκαιος άνθρωπος απέναντι στους συνανθρώπους του, το οποίο επιτάσσει να αντιμετωπίζει τους άλλους με ισότητα και να ενεργεί με υπευθυνότητα (σ. 43-44).

Σε επόμενο άρθρο του, με τίτλο *Useless suffering* (1982/1988), ο Levinas υποστηρίζει ότι «η ανθρωπιά έγκειται, με την ορθή της έννοια, στην έλλειψη αδιαφορίας προς τους άλλους, στην ευθύνη μας προς τους άλλους, προτού όμως η αμοιβαιότητα της ευθύνης αυτής εγχαραχτεί στον απρόσωπο νόμο»¹¹³ (σ. 165), δηλαδή όσο παραμένει αξία και πριν γίνει νόμος. Άλλωστε, ο θεσμός της δικαιοσύνης στην κοινωνία λειτουργεί σαν «δίχτυ ασφαλείας» εκεί που η ηθική ευθύνη του εαυτού για τον Άλλον αποτυγχάνει.

Σύμφωνα με τον Levinas (1982/1988), ορισμένες συνέπειες της αδιαφορίας του εαυτού για τον Άλλον αποτελούν: η συναισθηματική στέρηση, το άγχος, η θλίψη (σ. 158), η καταπίεση του αδύναμου από τον ισχυρό, η εγκληματικότητα και ο πόλεμος (σ. 160). Επιπλέον, ολόκληρος ο 20^{ος} αιώνας σηματοδεύτηκε από γεγονότα που προκάλεσαν κακό και οδύνη, τα οποία επιβλήθηκαν σκόπιμα, αλλά καμία λογική δεν μπόρεσε να τα αποτρέψει: «Δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, οι ολοκληρωτισμοί της δεξιάς και της αριστεράς, ο Χιτλερισμός και ο Σταλινισμός, η Χιροσίμα, τα Γκουλάγκ, και οι γενοκτονίες του Άουσβιτς και της Καμπότζης» (σ. 162). Σήμερα, η ιστορία απαιτεί περισσότερη

¹¹³ Αναφέρεται και από τον Bauman, 1997/2002 (μτφρ. Γιώργος-Ίκαρος Μπαμπασάκης), σ. 100.

ανθρωπιά και συμπόνια στα βάσανα του Άλλου (σ. 164). Οι άνθρωποι πρέπει να βοηθούν ο ένας τον άλλον, και σε αυτήν την αμοιβαία ευθύνη δεν χωρούν ανταλλάγματα (σ. 165).

Η ηθική φιλοσοφία του Levinas, αν και πολύτιμη, υπέστη κριτική, διότι δεν προσφέρει συγκεκριμένη καθοδήγηση, αλλά ένα αόριστο κάλεσμα για συνεχή ανταπόκριση του εαυτού στις απεριόριστες απαιτήσεις του Άλλου (Gibson, 2014, σ. 143).

3.1.7.3. Zygmunt Bauman

Ο Zygmunt Bauman στο έργο του *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της* (1997/2002) υποστηρίζει ότι ζούμε σε έναν άδικο κόσμο, στον οποίο η οικονομική ανισότητα συνεχώς αυξάνεται σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο. Μάλιστα, το χάσμα ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς θεωρείται τόσο δεδομένο που «τίποτα δεν δείχνει πως υπάρχει η πιθανότητα στο εγγύς μέλλον να επιβραδυνθεί ή να σταματήσει . . . πόσο μάλλον να αντιστραφεί» (σ. 118). Η αντίληψη που επικρατεί για τους οικονομικά ασθενέστερους είναι ότι, για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν, ευθύνονται κυρίως οι ίδιοι, η προσωπική τους ανεπάρκεια, η οκνηρία τους ή μια σειρά ατυχιών (σ. 119). Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης ευθύνονται για τη διαμόρφωση αρνητικών αντιλήψεων, καθώς συνηθίζουν να προβάλλουν τους φτωχούς και τους μετανάστες ως «δημόσιο κίνδυνο», ως άτομα που απομυζούν προνοιακά επιδόματα, επιδίδονται στην παραοικονομία, την παραβατικότητα και το έγκλημα (σ. 120-124). Επομένως, το ηθικό ζήτημα που εγείρεται αφορά στην αποκατάσταση της αδικίας που υφίσταται ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων σε παγκόσμιο επίπεδο. Σύμφωνα με τον Bauman, η ανάληψη της ευθύνης για τον πλησίον (η μικρο-ηθική) είναι το πρώτο βήμα για την επίτευξη της κοινωνικής δικαιοσύνης (της μακρο-ηθικής) (σ. 139).

Το ερώτημα, βέβαια, που προκύπτει είναι για ποιους λόγους τα άτομα, που με οικονομικούς όρους αποτελούν την «ικανοποιημένη πλειοψηφία», δεν είναι πρόθυμα να υπερβούν τα προσωπικά τους συμφέροντα και να αναλάβουν την ευθύνη για τους λιγότερο ευνοημένους (σ. 126). Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα δίνεται σε ένα άλλο σύγγραμμά του Bauman, με τίτλο *Modernity and the holocaust* (1989), και αφορά την τάση των ανθρώπων να μετατοπίζουν την ευθύνη (shifting responsibility) στους ανωτέρους τους και να τους θεωρούν υπεύθυνους για την επίλυση των προβλημάτων (σ. 162). Οι ανώτεροι, με τη σειρά τους, μεταθέτουν την ευθύνη αλλού· και έτσι διαμορφώνεται μια κατάσταση «ελεύθερα αιωρούμενης υπευθυνότητας» (free-floating responsibility)

(σ. 163) ή ακριβέστερα «κοινής ανευθυνότητας» (shared irresponsibility) (Ungvári Zrínyi, 2016, σ. 62).

Επιπλέον, μπορεί κάποιος εύκολα να διακρίνει ότι υπάρχει αντίφαση «ανάμεσα σε αξίες που προάγονται στον δημόσιο λόγο και σε όσα επιχειρεί η πολιτική πρακτική» (Bauman, 1997/2002, σ. 128). Παραδείγματος χάριν, ενώ όλοι οι πολιτικοί δηλώνουν ότι απεχθάνονται τον πόλεμο και καταδικάζουν τη βία, εν τούτοις τα κράτη προβαίνουν πρόθυμα σε αγοραπωλησίες σύγχρονων όπλων που χρησιμοποιούνται σε πολέμους και γενοκτονίες. Αντίστοιχα, παρά το γεγονός ότι οι εικόνες λιμού και ένδειας προκαλούν δυσάρεστα συναισθήματα στους ανθρώπους, πολλά κράτη βρίσκονται σε οικονομική κρίση εξαιτίας των ανοιχτών αγορών, του ελεύθερου εμπορίου και του διεθνούς ανταγωνισμού. Επίσης, στην περίπτωση της προστασίας του περιβάλλοντος, ενώ γίνεται έκκληση να διαφυλαχθούν οι φυσικοί πόροι και να μην υποθηκεύονται οι συνθήκες ζωής των επόμενων γενεών, οι πολιτικοί επανειλημμένα υπόσχονται μεγαλύτερη οικονομική ανάπτυξη (σ. 128-129). Όλα αυτά τα παραδείγματα δείχνουν ότι ζούμε «σε έναν κόσμο που καθοδηγείται μάλλον από αρχές δικαιοσύνης και όχι τόσο από την προσωπική ευθύνη» (σ. 131).

3.1.8. Συμπεράσματα

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση των φιλοσοφικών θεωριών κανονιστικής ηθικής και μεταηθικής, καθίσταται σαφές ότι η μελέτη των φαινομένων ανομίας είναι αδύνατη χωρίς την ύπαρξη κάποιου κριτηρίου που να διακρίνει σαφώς το έννομο από το άνομο, το καλό από το κακό, το κοινωνικά επιθυμητό από το ανεπιθύμητο. Προφανώς, οι θεωρίες που αναφέρονται στην αντικειμενική φύση των αξιών και στην καθολική ισχύ τους προσφέρουν τη δυνατότητα για κάτι τέτοιο. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για τις θεωρίες του πολιτισμικού σχετικισμού και του πραγματισμού, αφού σε κάθε κοινωνία αναγνωρίζουν κάποιο σύστημα αξιών, το οποίο λειτουργεί ως «σημείο αναφοράς». Αντιθέτως, οι θεωρίες του υποκειμενισμού, του σκεπτικισμού, του αμοραλισμού και του μηδενισμού αμφισβητούν τον δεσμευτικό χαρακτήρα των αξιακών πρότυπων και αρνούνται να ερμηνεύσουν τις συμπεριφορές που παρεκκλίνουν από αυτά ως φαινόμενα ανομίας.

3.2. Κοινωνιολογικές θεωρίες περί αξιών

Η παρουσίαση των φιλοσοφικών θεωριών για τις αξίες και την ηθική ήταν απαραίτητη προκειμένου να γίνουν κατανοητές οι δυσκολίες διάκρισης του «έννομου» και του «άνομου» στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Πολλοί επιστήμονες έχουν αναφερθεί στη στενή σχέση που υπάρχει μεταξύ ηθικής φιλοσοφίας και κοινωνιολογίας¹¹⁴, με τους μεν φιλοσόφους να μελετούν τη φύση και το περιεχόμενο των αξιών, τους δε κοινωνιολόγους να εξετάζουν κατά πόσο η ανθρώπινη συμπεριφορά καθοδηγείται από αυτές.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι κοινωνικές αξίες είναι γενικές αρχές που ορίζουν το καλό, το δίκαιο, το επιθυμητό και εν τέλει το αποδεκτό σε μια κοινωνία. Οι αξίες διεισδύουν στην κοινωνική δομή (σε έθιμα, θεσμούς, νόμους και σύμβολα), ρυθμίζουν την κοινωνική ζωή και χρησιμεύουν «ως γνώμονας προσδιορισμού και κρίσης της συμπεριφοράς» των ατόμων (Τσαούσης, 1984, σ. 29). Η πρακτική χρησιμότητα των αξιών είναι ότι, μέσω της κοινωνικοποίησης και της εσωτερίκευσης, δημιουργούν συνθήκες συναίνεσης μεταξύ των ατόμων και εγγυώνται την κοινωνική συνοχή και σταθερότητα. Ωστόσο, ο ανθρώπινος παράγοντας, δηλαδή η ατομική και συλλογική δράση, μπορεί σταδιακά να αμφισβητήσει τα αξιακά πρότυπα και να συντελέσει στην αλλαγή και εξέλιξη των κοινωνιών. Η μεταβολή των αξιών είναι συνήθως μια αργή διαδικασία που οφείλεται στην εναλλαγή των γενεών, γι' αυτό και έχει χαρακτηριστεί ως «σιωπηλή επανάσταση» (silent revolution) (Inglehart, 1977).

Όσον αφορά την κρίση των αξιών και την ανομία, αποτελούν δύο συσχετιζόμενα φαινόμενα που οφείλονται στην αναντιστοιχία των κοινωνικών προτύπων και του τρόπου ζωής των ατόμων. Ειδικότερα, για τις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες, ο Boudon (2013) αναφέρει ότι τα άτομα είναι ελεύθερα να επιλέξουν τις αξίες και τον τρόπο συμπεριφοράς που επιθυμούν· ή «εκφρασμένο με απλά λόγια, να βλέπουν τις αξίες ως θέμα προτίμησης» (σ. 10). Όταν οι πεποιθήσεις και οι δράσεις των ατόμων συγκρούονται με τα κανονιστικά πρότυπα, τότε εμφανίζονται φαινόμενα κοινωνικής απορρύθμισης, τα οποία διαρκούν έως ότου επικρατήσει μια νέα ηθική.

¹¹⁴ Ενδεικτικά, ο Boudon (2013) υποστηρίζει ότι «τόσο η φιλοσοφία όσο και οι κοινωνικές επιστήμες θα ήταν πιο αποτελεσματικές ως προς την κατανόησή μας για τις αξίες, αν καταλάβαιναν τις "άνομες" επιπτώσεις που ο καταμερισμός εργασίας μπορεί κάποιες φορές να παράγει» (σ. 13)· ενώ ο Orrù (1987) αναφέρει ότι «η ηθική διάσταση στην κοινωνική θεωρία δεν βλέπτει την αξιοπιστία ή τη χρησιμότητά της», αντιθέτως, «η ποικιλομορφία των ηθικών απόψεων αποτελεί, ιστορικά, ένα κρίσιμο στοιχείο κοινωνικής αλλαγής και προόδου στον Δυτικό πολιτισμό» (σ. 162).

Οι κοινωνιολογικές θεωρίες που παρουσιάζονται παρακάτω εξηγούν με ποιους τρόπους οι αξίες ρυθμίζουν την κοινωνική ζωή, επηρεάζουν τις επιλογές και κατευθύνουν τη δράση των ατόμων.

3.2.1. Θεωρίες του λειτουργισμού

Οι Λειτουργιστές αντιλαμβάνονται την κοινωνία ως ένα οργανωμένο σύνολο ατόμων, το οποίο συγκροτείται και διατηρείται χάρη στη συναίνεση. Ο ρόλος των αξιών είναι ιδιαίτερα σημαντικός για την επίτευξη της κοινωνικής ενότητας, διότι ορίζουν κανόνες συμπεριφοράς και κοινά αποδεκτούς σκοπούς που διευκολύνουν τη συμβίωση των ανθρώπων. Η αποδοχή και εσωτερίκευση των αξιών, μέσω της κοινωνικοποίησης, συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας κοινής ταυτότητας και ενισχύει το αίσθημα του ανήκειν στα μέλη της κοινωνίας. Μόλις τα άτομα συνειδητοποιήσουν ότι εκείνα και οι συνάνθρωποί τους αποτελούν μέλη της ίδιας ομάδας, θα επιδιώξουν να συνεργαστούν και να θέσουν στόχους που εξυπηρετούν το κοινό συμφέρον. Σε αντίθετη περίπτωση, όταν δηλαδή η συναίνεση αποτυγχάνει, τα άτομα απορρίπτουν τις αρχές της ομάδας, ενδιαφέρονται αποκλειστικά για το δικό τους όφελος και συγκρούονται. Η κατάσταση αυτή, όπου οι αξίες χάνουν την ενωτική ισχύ τους, ορίζεται από τον Durkheim ως ανομία και αποτελεί χαρακτηριστικό των κοινωνιών που βρίσκονται σε μετάβαση ή κρίση¹¹⁵.

Οι υποστηρικτές της λειτουργικής θεώρησης συχνά αναζητούν τα αίτια των κοινωνικών προβλημάτων στην κρίση των αξιών. Για παράδειγμα, η φτώχεια, η κοινωνική ανισότητα και οι διακρίσεις θα είχαν μειωθεί, αν τα άτομα είχαν περισσότερη αλληλεγγύη μεταξύ τους. Ο αυξανόμενος αριθμός των διαζυγίων θα είχε ανακοπεί, αν υπήρχε περισσότερη ειλικρίνεια και κατανόηση μεταξύ των συζύγων. Η εγκληματικότητα θα είχε περιοριστεί, εάν οι κοινωνικοί δεσμοί ήταν πιο ισχυροί. Το περιβάλλον και οι συνθήκες ζωής θα ήταν σε καλύτερη κατάσταση, αν οι άνθρωποι σέβονταν τη φύση και τις επόμενες γενιές. Οι πόλεμοι θα είχαν σταματήσει, αν υπήρχε εμπιστοσύνη μεταξύ των κρατών και η αξία της ανθρώπινης ζωής υπερεπεβόλεσε του κέρδους.

Ο Émile Durkheim στο έργο του *The elementary forms of religious life* (1912/1995) υποστηρίζει ότι οι πεποιθήσεις (beliefs) μιας κοινωνίας πρέπει να εκλαμβάνονται ως αληθινές, διότι είναι συλλογικές. «Μια συλλογική παράσταση, [ακριβώς] επειδή είναι συλλογική, παρουσιάζει εγγυήσεις αντικειμενικότητας» (σ. 439). Άλλωστε, αν

¹¹⁵ Η θεωρία του Durkheim για την ανομία παρουσιάζεται αναλυτικά στην ενότητα 1.2.1. της διατριβής.

μια κοινή πεποίθηση δεν ήταν αληθινή, «δεν θα είχε καταφέρει να αποκτήσει ευρεία και παρατεταμένη κυριαρχία στα μυαλά [των ατόμων]» (σ. 439). Το άτομο αποδέχεται τις αξίες της κοινωνίας: πρώτον, διότι έχουν ήδη γίνει συλλογικά αποδεκτές (πριν την ύπαρξή του) και, δεύτερον, επειδή αποτελούν αληθινή κληρονομιά των προγόνων του. Μέσα στις αξίες βρίσκονται συσσωρευμένες οι αρχές, οι πεποιθήσεις, οι παραδόσεις και οι αναμνήσεις ενός πολιτισμού, οι οποίες μεταβιβάζονται από τη μια γενιά στην άλλη και εσωτερικεύονται. Με αυτόν τον τρόπο, «η κοινωνία είναι στο προσκήνιο κάθε συνείδησης, δεσπόζει και κατευθύνει κάθε συμπεριφορά» (σ. 352). Ένα παράδειγμα που θα βοηθούσε στην κατανόηση της πραγματικής φύσης των αξιών (ως συλλογικές και αληθινές) είναι η αξία της δημοκρατίας στις Δυτικού τύπου κοινωνίες. Τα άτομα μαθαίνουν να εκτιμούν και να αποδέχονται τη δημοκρατία ως αντικειμενική αξία, καθώς παρατηρούν μια γενική συναίνεση σε αυτό και αντιλαμβάνονται ότι συνιστά μέρος του πολιτισμού τους (Boudon, 2013, σ. 113).

Επίσης, θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι αξίες που είναι λειτουργικές σε μια κοινωνία μπορεί να μην είναι σε κάποια άλλη ή να διαφέρουν ως προς τον βαθμό αποδοχής τους. Παρά το γεγονός ότι κάτι τέτοιο φαίνεται λογικό να ισχύει, δεδομένου ότι οι κοινωνίες και οι άνθρωποι διαφέρουν, οι περιπτώσεις αυτές θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με προσοχή, διότι οι ίδιες αξίες μπορεί να εκφράζονται με διαφορετικό ή έμμεσο τρόπο· όπως μέσω συμβολισμών, τελετουργιών και εθίμων (Boudon, 2013, σ. 5-6). Επιπλέον, η θρησκεία είναι ένας από τους θεσμούς που εμπλέκεται άμεσα στο θέμα των αξιών, αφού θεσπίζει τη διάκριση μεταξύ «ιερού» και «βέβηλου» (αξίας και απαξίας) στην κοινωνία και κατευθύνει τις συμπεριφορές των μελών της. Ο Durkheim θεωρούσε τη μελέτη των θρησκευτικών απαραίτητη για την κατανόηση των αξιών και των συμπεριφορών. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, όσο παράξενη μορφή και αν έχουν κατά καιρούς, περιέχουν μια αλήθεια που πρέπει να αποκαλυφθεί» (Durkheim, 1912/1995, σ. 439).

Ένας ακόμα εκπρόσωπος του λειτουργισμού, ο Talcott Parsons, μελέτησε τη θέση των αξιών στην κοινωνία και την επίδραση που ασκούν στη συμπεριφορά των ατόμων. Ειδικότερα, στο έργο *Toward a general theory of action* (1951/1962), κάνει σαφή διαχωρισμό μεταξύ των «αξιών» (values), των «προτύπων» (norms) και των «επιθυμιών» (desires, need-dispositions) ακολουθώντας μια ιεραρχική κατάταξη. Στο ανώτατο επίπεδο (πολιτισμικό) βρίσκονται οι αξίες που αποτελούν τις γενικές αρχές της κοινωνίας· στο δεύτερο επίπεδο (κοινωνικό) υπάρχουν οι κανόνες και τα πρότυπα που είναι πιο συγκεκριμένα και αποτελούν παράγωγα των αξιών· ενώ στο τρίτο επίπεδο

(της προσωπικότητας) τοποθετούνται οι μεμονωμένες επιθυμίες των ατόμων, οι οποίες θα πρέπει -ιδανικά- να συμφωνούν με τις αξίες και το κοινωνικά επιθυμητό (σ. 54-56). Επομένως, μεταξύ των τριών εννοιών υπάρχει μια συσχέτιση: το πολιτισμικό σύστημα αξιών διαμορφώνει τους κανόνες μέσω της θεσμοποίησης (institutionalization) και, παράλληλα, προσαρμόζει τις επιθυμίες και τις δράσεις των ατόμων μέσω της εσωτερίκευσης (internalization) (Joas, 2000, σ. 17). Όπως συγκεκριμένα αναφέρουν οι Parsons και Shils (1951/1962): «Τα συστήματα αξιακών προτύπων . . . ή άλλων πολιτισμικών υποδειγμάτων, όταν θεσμοποιούνται στα κοινωνικά συστήματα και εσωτερικεύονται στα συστήματα προσωπικότητας, καθοδηγούν το άτομο ως προς τον προσανατολισμό των σκοπών, την κανονιστική ρύθμιση των μέσων και τις εκφραστικές δραστηριότητες» (σ. 56).

Επιπλέον, οι αξίες αποτελούν ένα βασικό προαπαιτούμενο για την ύπαρξη και λειτουργία των κοινωνιών. Ειδικότερα, ο Parsons αναφέρει για κάθε σύστημα δράσης τα εξής προαπαιτούμενα: *i)* αδράνεια (latency) στο πολιτισμικό σύστημα, με την έννοια της διατήρησης και αναπαραγωγής των κοινών αξιών και προτύπων, *ii)* ενσωμάτωση (integration) στο κοινωνικό σύστημα, με την έννοια του συντονισμού των διαφόρων μερών του και της διατήρησης της εσωτερικής συνοχής και ισορροπίας, *iii)* επίτευξη σκοπών (goal attainment) στο σύστημα της προσωπικότητας, δηλαδή να δίνεται η δυνατότητα στα άτομα να ικανοποιούν τους στόχους και τις επιθυμίες τους, και *iv)* προσαρμογή (adaptation) στον συμπεριφορικό οργανισμό, δηλαδή διάθεση πόρων για να μπορούν τα άτομα να επιβιώνουν στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον. Αυτά τα τέσσερα προαπαιτούμενα, για την ύπαρξη και λειτουργία των κοινωνιών, μπορούν να απομνημονευτούν με το ακρωνύμιο AGIL (Adaptation, Goal attainment, Integration, Latency) ή ιεραρχικά ως LIGA¹¹⁶. Η περαιτέρω επεξεργασία του θεωρητικού μοντέλου από τον Parsons αποκάλυψε πλήθος νέων χαρακτηριστικών και αμοιβαίων σχέσεων μεταξύ των τεσσάρων υποσυστημάτων, με αποτέλεσμα να καθίσταται πολύπλοκο και δυσνόητο, τόσο στη θεωρητική όσο και στην εμπειρική του διερεύνηση.

Η κυριότερη κριτική που ασκήθηκε στη θεωρία του λειτουργισμού, και έπειτα δομολειτουργισμού, είναι ότι δίνει έμφαση στην κοινωνική σταθερότητα, στις κοινές αξίες και στη συναίνεση των ατόμων, αδυνατώντας να εξηγήσει την κοινωνική μεταβολή, τις συγκρούσεις και τις ιδεολογικές διαφορές.

¹¹⁶ Το λειτουργικό σχέδιο AGIL αναφέρεται σε πολλά έργα του Parsons. Ενδεικτικά, βλ. Parsons & Smelser, 1956/2001, σ. 18-19· Parsons, 1961, σ. 38-41· Parsons, 1968, σ. 137· Parsons & Platt, 1973, σ. 15.

3.2.2. Θεωρίες της κοινωνικής σύγκρουσης

Οι μαρξιστές και οι υποστηρικτές των θεωριών της κοινωνικής σύγκρουσης αντιλαμβάνονται τις κοινωνικές αξίες ως ψευδαισθήσεις ή ως διαστρεβλωμένες εκφράσεις του ταξικού συμφέροντος (Boudon, 2013, σ. 36). Η αφετηρία αυτής της θέσης βρίσκεται στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας του Karl Marx (1859/2010), γνωστή και με τον όρο «ιστορικός υλισμός» από τον Friedrich Engels, σύμφωνα με την οποία τα άτομα, εκτός από το να καταναλώνουν αγαθά, αναγκάζονται να παράγουν για να ζήσουν. Η ανάγκη αυτή δημιουργεί σχέσεις εξάρτησης μεταξύ των ανθρώπων, όπου κάποιοι διαθέτουν τα μέσα παραγωγής (π.χ. ιδιοκτησία, εργαλεία κλπ.) και άλλοι εργάζονται σε αυτά. Το σύνολο των παραγωγικών σχέσεων αποτελεί την *οικονομική βάση* της κοινωνίας και πάνω σε αυτήν οικοδομούνται οι θεσμοί και διαμορφώνονται οι κοινωνικές συνειδήσεις (π.χ. αξίες, ιδέες, πεποιθήσεις) που αποτελούν το *εποικοδόμημα*. Επομένως, η αντίληψη που έχουν τα άτομα για τα πράγματα είναι συνήθως ψευδής, αφού διαμορφώνεται εντός του εποικοδομήματος, χωρίς να συνειδητοποιούν ότι είναι προϊόν της οικονομικής βάσης – δηλαδή του τρόπου παραγωγής της υλικής ζωής και των σχέσεων που αναπτύσσονται από αυτήν τη διαδικασία. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Marx, «δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων αυτή που καθορίζει το είναι τους, αλλά αντίθετα, το κοινωνικό τους είναι καθορίζει τη συνείδησή τους»¹¹⁷ (Marx, 1859/2010, σ. 92).

Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα ψευδούς συνείδησης αναφέρει ο Martin Hollis στο έργο του *Φιλοσοφία των κοινωνικών επιστημών* και αφορά στον τρόπο με τον οποίο η Εκκλησία επηρέαζε τη σκέψη των ανθρώπων στη Βικτοριανή εποχή. Παρηγορώντας τους πιστούς ότι η ζωή είναι δύσκολη και επιμένοντας στην αξία της ταπεινότητας, η οποία θα ανταμειβόταν στην άλλη ζωή, ουσιαστικά εξυπηρετούσε τα οικονομικά συμφέροντα της άρχουσας τάξης, επέτρεπε τη διατήρηση της οικονομικής βάσης και κατ' επέκταση την αναπαραγωγή της κοινωνικής ανισότητας (Hollis, 1994/2005, σ. 245). Πρόκειται για ένα παράδειγμα που ανταποκρίνεται απόλυτα στη διδασκαλία του Karl Marx, ο οποίος ήδη από το 1844 χαρακτήρισε τη θρησκεία «το όπιο των λαών» (Marx, 1844/2009, σ. 131) καλώντας τους πολίτες να παραιτηθούν από την αναζήτηση μιας απατηλής ευτυχίας και να διεκδικήσουν την πραγματική.

¹¹⁷ “It is not the consciousness of men that determines their existence, but their social existence that determines their consciousness” (Marx, 1859/2010, σ. 92).

Μόνο όταν τα άτομα συνειδητοποιήσουν ότι οι κοινωνίες βασίζονται σε μια προβληματική σχέση εκμεταλλευτών και εκμεταλλευόμενων, θα μπορέσουν να επιδιώξουν αλλαγή της υπάρχουσας κατάστασης. Η αλλαγή αυτή μπορεί να συντελεστεί είτε με ήπιο τρόπο (μέσω διαμαρτυριών και κινητοποιήσεων) ή βίαια (με εξεγέρσεις και επανάσταση). Το σίγουρο είναι ότι οι διεκδικήσεις φέρνουν στο προσκήνιο τις ανάγκες μιας ομάδας ανθρώπων που μέχρι τότε δεν είχαν ικανοποιηθεί. Άλλωστε, η εμφάνιση των κοινωνικών κινημάτων (π.χ. εργατικό, φεμινιστικό, οικολογικό κ.ά.) έχει αποδείξει ιστορικά ότι συμβάλλει στην αλλαγή νοοτροπιών και συμπεριφορών, δίνοντας διαφορετικό περιεχόμενο στις υπάρχουσες αξίες ή εισάγοντας νέες.

Η μαρξιστική θεωρία προσφέρει μια διαφορετική και ενδιαφέρουσα οπτική στη μελέτη των αξιών, χωρίς ωστόσο να στερείται αδυναμιών. Καταρχάς, η οικονομική βάση παρουσιάζεται πανίσχυρη, σαν να καθορίζει όλες τις όψεις της κοινωνικής πραγματικότητας – συμπεριλαμβανομένων των αξιών και των πεποιθήσεων. Εάν όμως οι αξίες και οι πεποιθήσεις των ατόμων είναι απλώς αντανakλάσεις της οικονομικής θέσης (αν δηλαδή «το κοινωνικό είναι καθορίζει τη συνείδησή τους»), τότε θα πρέπει να υπάρχουν μεγάλες διαφοροποιήσεις μεταξύ των αξιών της άρχουσας τάξης και του προλεταριάτου, καθώς και σημαντικές μεταβολές στο αξιακό σύστημα των ατόμων, όταν διαγράφουν ανοδική ή καθοδική κοινωνική κινητικότητα. Επιπλέον, η μαρξιστική θεωρία παρουσιάζει τα άτομα ως έρμαιο των οικονομικών δυνάμεων και αδύναμα να διαμορφώσουν προσωπικές αντιλήψεις για όσα πρέπει ή δεν πρέπει να συμβαίνουν στην κοινωνία. Στο σημείο αυτό αποδεικνύεται προβληματική και η παρομοίωση των αξιών με τις «ψευδαισθήσεις», καθώς λαμβάνει ως δεδομένο ότι τα άτομα σφάλλουν αποδεχόμενα αξίες που επιβάλλονται υποσυνείδητα από την ταξική τους θέση χωρίς να υπόκεινται σε αμφισβήτηση ή κριτική σκέψη. Η πραγματικότητα, όμως, διαψεύδει τον Marx, αφού οι περισσότερες αξίες που γίνονται αποδεκτές από την πλειοψηφία των μελών της κοινωνίας είναι διαταξικές, ακόμα και πανανθρώπινες (π.χ. η αξία της ειρήνης, της ανθρώπινης ζωής, της αγάπης, της ευγένειας, της ειλικρίνειας κ.ά.). Επίσης, η βεβαιότητα με την οποία εκφράζεται η άποψη ότι τα άτομα συστηματικά σφάλλουν προφανώς δεν εξαιρεί τους υποστηρικτές της μαρξιστικής προσέγγισης, με την έννοια ότι και οι δικές τους πεποιθήσεις μπορεί να επηρεάζονται από την οικονομική βάση και την ταξική τους θέση.

3.2.3. Θεωρίες της κοινωνικής αλληλεπίδρασης

Σε αντίθεση με τις θεωρίες του λειτουργισμού και της κοινωνικής σύγκρουσης που επικεντρώνονται στην κοινωνική δομή και στις επιδράσεις που ασκεί στα άτομα, οι θεωρίες της κοινωνικής αλληλεπίδρασης εξετάζουν την κοινωνική πραγματικότητα «εκ των έndon», εστιάζοντας στη δράση των υποκειμένων και στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα διαμορφώνουν τις κοινωνικές δομές. Με άλλα λόγια, οι θεωρίες του λειτουργισμού και της κοινωνικής σύγκρουσης είναι μακρο-κοινωνιολογικές προσεγγίσεις που ενδιαφέρονται για τον μηχανισμό λειτουργίας της κοινωνίας συνολικά, ενώ οι θεωρίες της κοινωνικής αλληλεπίδρασης είναι μικρο-κοινωνιολογικές που αφορούν στη δράση των ατόμων μεταξύ τους και προς την κοινωνία (Giddens, 2005, σ. 17).

Ο Max Weber, ως ο κυριότερος εκπρόσωπος αυτής της προσέγγισης, στο έργο του *Economy and society* (1922/1978) αναφέρει ότι «η κοινωνιολογία . . . είναι μια επιστήμη που ενδιαφέρεται για την ερμηνευτική κατανόηση της κοινωνικής δράσης και επομένως για την αιτιώδη εξήγηση της πορείας και των συνεπειών της» (σ. 4). Η παρατήρηση της δράσης των ατόμων έχει εξαιρετικό κοινωνιολογικό ενδιαφέρον, καθώς αποκαλύπτει τις προθέσεις, τα κίνητρα και το νόημα των πράξεων τους. Πιο αναλυτικά, ο Weber διακρίνει τέσσερις τύπους δράσης: i) την «εργαλειακά ορθολογική» (ή «ορθολογική ως προς τον σκοπό»), στην οποία το άτομο επιλέγει τον πιο αποτελεσματικό τρόπο για να επιτύχει κάτι (π.χ. τη μεγιστοποίηση του κέρδους), ii) την «ορθολογική ως προς τις αξίες», μέσω της οποίας ανταποκρίνεται σε ένα ανώτερο ιδανικό ή καθήκον (ηθικό, θρησκευτικό, αισθητικό ή κάτι άλλο) ανεξάρτητα από την προοπτική επιτυχίας (π.χ. ηρωισμός), iii) τη «συναισθηματική», όπου ενεργεί φυσικά (π.χ. λήψη τροφής) ή συναισθηματικά (π.χ. με οργή) και iv) την «παραδοσιακή», όπου το άτομο αντιδρά σχεδόν μηχανικά σε συνήθη ερεθίσματα (π.χ. έθιμο) (Weber, 1922/1978, σ. 24-26· Hollis, 1994/2005, σ. 174). Οι τέσσερις αυτοί τύποι δράσης είναι ιδεότυποι, δηλαδή θεωρητικές κατασκευές που εξυπηρετούν τους σκοπούς της επιστημονικής έρευνας· στην πραγματικότητα, οι πράξεις των ανθρώπων είναι περισσότερο σύνθετες.

Ειδικά για τις «ορθολογικές ως προς τις αξίες» δράσεις, ο Weber επισημαίνει ότι θα πρέπει να συνδέονται με το συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο, διαφορετικά δεν μπορούν να οριστούν, ούτε να ερμηνευτούν. Παραδείγματος χάριν, είναι αδύνατον να καταλάβει κάποιος τον λόγο της τελετουργικής αυτοκτονίας ενός Σαμουράι (χαρακίρι), εάν δεν την εντάξει στο πλαίσιο του κώδικα τιμής των Ιαπώνων (Hollis, 1994/2005, σ. 263). Επίσης εντυπωσιακός είναι ο τρόπος με τον οποίο τα άτομα αφοσιώνονται σε μια

ιδέα ή στο καθήκον, όπως π.χ. κατά τη διάρκεια του πολέμου. Όπως χαρακτηριστικά εξηγεί ο Georg Simmel¹¹⁸, η αυτοθυσία σε μαζική κλίμακα αποδεικνύει ότι τα άτομα αναγνωρίζουν μια απόλυτη αξία, η οποία κυριαρχεί στο είναι τους και τα καθιστά αδύναμα να πράξουν εγωιστικά (Simmel, 1917· Joas, 2000, σ. 75-76). Επομένως, μια πράξη που θα έμοιαζε παράλογη για τον εξωτερικό και ανενημέρωτο παρατηρητή, αποδεικνύεται καλά θεμελιωμένη στη σκέψη των δρώντων υποκειμένων και σύμφωνη με το αξιακό σύστημα της κοινωνίας που ζουν. Στο σημείο αυτό έγκειται η πρόκληση για τους κοινωνικούς επιστήμονες που αφορά την «ερμηνευτική κατανόηση» (*deutend verstehen*) του νοήματος της συμπεριφοράς και την εξήγηση των αιτιών που την προκάλεσαν (Weber, 1922/1978, σ. 57). Ιδιαίτερα δε, όταν ερμηνεύονται και αξιολογούνται ιστορικά γεγονότα, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι ο μελετητής βρίσκεται πάντα στη θέση του «αμερόληπτου θεατή» (*impartial spectator*) που δεν έχει βιώσει, ούτε μπορεί να επέμβει στα γεγονότα· οπότε, θα πρέπει να κρίνει τα άτομα και τις δράσεις τους σύμφωνα με το κοινωνικό πλαίσιο και τις δεσμεύσεις εκείνης της εποχής (Boudon, 2013, σ. 207).

Δύο ερωτήματα που προκύπτουν είναι: i) γιατί τα άτομα αποδέχονται τις αξίες της κοινωνίας στην οποία ζουν και ii) αν μπορούν να τις αλλάξουν. Σχετικά με το πρώτο, ο Simmel θεωρεί ότι οι αξίες εκφράζουν «τα πρέπει» της κοινωνίας, δηλαδή τις υποχρεώσεις των ατόμων και τους αποδεκτούς τρόπους δράσης. Οι αξίες καθιστούν την συμβίωση των ανθρώπων συνειδητή και αληθινή· για αυτό και είναι απαραίτητες. «Το δέον δεν είναι γενικά πάνω από τη ζωή, ούτε εναντίον της, αλλά είναι ακριβώς ένας τρόπος με τον οποίο η ζωή γίνεται αντιληπτή, όπως άλλωστε και πραγματική» (Simmel, 1918/2010, σ. 100-101· Joas, 2000, σ. 81). Όσον αφορά το δεύτερο ερώτημα, ο Simmel θεωρεί ότι οι αξίες έχουν το χαρακτηριστικό τόσο της σταθερότητας, όσο και της αλλαγής. Βρίσκονται, δηλαδή, σε μια κατάσταση ρευστότητας. Ο λόγος για τον οποίο συμβαίνει αυτό έχει να κάνει με το πεπερασμένο της ανθρώπινης ύπαρξης. Οι αξίες, μεταδιδόμενες από τη μια γενιά στην άλλη, αντέχουν στον χρόνο και αποκτούν κύρος. Παράλληλα όμως, η εναλλαγή διαφορετικών ανθρώπων και η διάδρασή τους μπορεί να προκαλέσει αλλαγές στο περιεχόμενο των αξιών. «Εάν ζούσαμε για πάντα, η ζωή κατά πάσα πιθανότητα θα παρέμενε αδιαφοροποίητα συνυφασμένη με τις αξίες

¹¹⁸ Ο Georg Simmel (1858-1918) χαρακτηρίζεται πρόδρομος των θεωριών κοινωνικής αλληλεπίδρασης, υποστηρίζοντας ότι αντικείμενο της κοινωνιολογίας είναι να εξετάζει «τι συμβαίνει στους ανθρώπους και σύμφωνα με ποιους κανόνες συμπεριφέρονται . . . στον βαθμό που σχηματίζουν ομάδες και προσδιορίζονται από την ομαδική τους ύπαρξη εξαιτίας της αλληλεπίδρασης» (Simmel, 1950, σ. 11).

και τα περιεχόμενα της» (Simmel, 1918/2010, σ. 71· Joas, 2000, σ. 80). Όμως, «η αυθι-
πέρβαση εκδηλώνεται ως ενιαία πράξη κατασκευής και διάσπασης των ορίων της
ζωής» (Simmel, 1918/2010, σ. 13· Joas, 2000, σ. 77). Επομένως, όταν μελετάται η
δράση των ατόμων, και πολύ περισσότερο όταν αξιολογείται ως σύννομη ή άνομη,
είναι απαραίτητο να λαμβάνεται υπόψη το πολιτισμικό και ιστορικό πλαίσιο μέσα στο
οποίο εμφανίζεται.

Η κριτική που συνήθως ασκείται εναντίον της ερμηνευτικής προσέγγισης είναι
ότι κινδυνεύει να καταλήξει στον σχετικισμό, καθώς η δράση των ατόμων γίνεται κατα-
νοητή σε σχέση με το εκάστοτε κοινωνικό πλαίσιο. Σύμφωνα όμως με τον Weber, το
στοιχείο αυτό -της έσωθεν κατανόησης- αποτελεί το πλεονέκτημα των κοινωνικών
επιστημών. Τα κοινωνικά φαινόμενα, δηλαδή, όχι μόνο μελετώνται αιτιοκρατικά και
υποβάλλονται σε γενικεύσεις (όπως τα φυσικά), αλλά επιπροσθέτως είναι εφικτή και η
ερμηνευτική τους κατανόηση, χάρη στην ενδοσκόπηση¹¹⁹ (Timasheff & Theodorson,
1976/2001, σ. 247-248).

3.2.4. Συμπεράσματα

Οι κοινωνιολογικές θεωρίες που προηγήθηκαν, παρουσίασαν από διαφορετική οπτική
τον ρόλο των αξιών στην κοινωνία και τις επιδράσεις που ασκούν στη συμπεριφορά
των ατόμων. Σε γενικές γραμμές, η συναίνεση σε ένα κοινό σύστημα αξιών συμβάλλει
στη σταθερότητα του κοινωνικού συστήματος, ενώ η αμφισβήτηση προκαλεί φαινό-
μενα κοινωνικής απορρύθμισης. Η χρησιμότητα της κοινωνικής έρευνας έγκειται στη
δυνατότητα να αποτυπώσει, κατά την περίοδο που διεξάγεται, αν η υπό διερεύνηση
κοινωνία ατόμων βρίσκεται σε κατάσταση συναίνεσης και ευνομίας ή σε κατάσταση
σύγκρουσης και ανομίας.

¹¹⁹ Σχετικά με τη διάκριση των κοινωνικών και φυσικών επιστημών, ο Robert MacIver αναφέρει ότι «τα
κοινωνικά γεγονότα είναι σε τελευταία ανάλυση κατανοητά γεγονότα. Όταν γνωρίζουμε γιατί πέφτει
μια κυβέρνηση ή πώς διαμορφώνεται μια τιμή ή γιατί γίνεται μια απεργία . . . η γνώση μας διαφέρει σε
ένα κρίσιμο σημείο από τη γνώση του γιατί πέφτει ένας μετεωρίτης ή πώς διατηρεί η σελήνη την
απόστασή της από τη γη . . . Τα γεγονότα της δεύτερης κατηγορίας, τα γνωρίζουμε μόνο εξωτερικά· τα
γεγονότα της πρώτης κατηγορίας τα γνωρίζουμε, τουλάχιστον έως έναν βαθμό, από μέσα» (MacIver,
1969/2005, σ. 17· Timasheff & Theodorson, 1976/2001, σ. 257).

3.3. Στάσεις των φοιτητών απέναντι στις αξίες

Σε αυτό το κεφάλαιο εξετάζεται η στάση των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών απέναντι στις κοινωνικές αξίες και παράλληλα καταγράφονται οι ομοιότητες και οι διαφορές στις αντιλήψεις τους¹²⁰.

Οι φοιτητές ανέφεραν πόση σημασία δίνουν σε 14 κατηγορίες αξιών στη βάση μιας τετραθέσιας κλίμακας απαντήσεων («Δίνω πολλή σημασία», «Δίνω σημασία», «Δεν δίνω σημασία», «Δεν δίνω καθόλου σημασία»)¹²¹. Οι 14 κατηγορίες αξιών ήταν οι εξής: i) πολιτισμικές (ιστορία, έθιμα, τέχνη), ii) οικονομικές (ανάπτυξη, ολιγάρκεια, αποταμίευση), iii) εκπαιδευτικές (γνώση, δεξιότητες, εξέλιξη), iv) συναισθηματικές (αγάπη, συμπόνια, αφοσίωση), v) ηθικές (ειλικρίνεια, δικαιοσύνη, εντιμότητα), vi) υλικές (χρήμα, περιουσία, αγαθά), vii) προσωπικές (ευγένεια, σεμνότητα, πειθαρχία), viii) φιλανθρωπικές (εθελοντισμός, προσφορά, αυτοθυσία), ix) φυσικές (υγεία, σωματική άσκηση, εμφάνιση), x) κοινές (ομάδα, συνεργασία, συντροφικότητα), xi) ψυχαγωγικές (ξεκούραση, παιχνίδι, χόμπι), xii) διαπροσωπικές (οικογένεια, συγγένεια, συναδελφικότητα), xiii) πνευματικές (πίστη, γαλήνη, εγκράτεια) και xiv) εργασιακές (εργατικότητα, δημιουργικότητα, προσπάθεια)¹²².

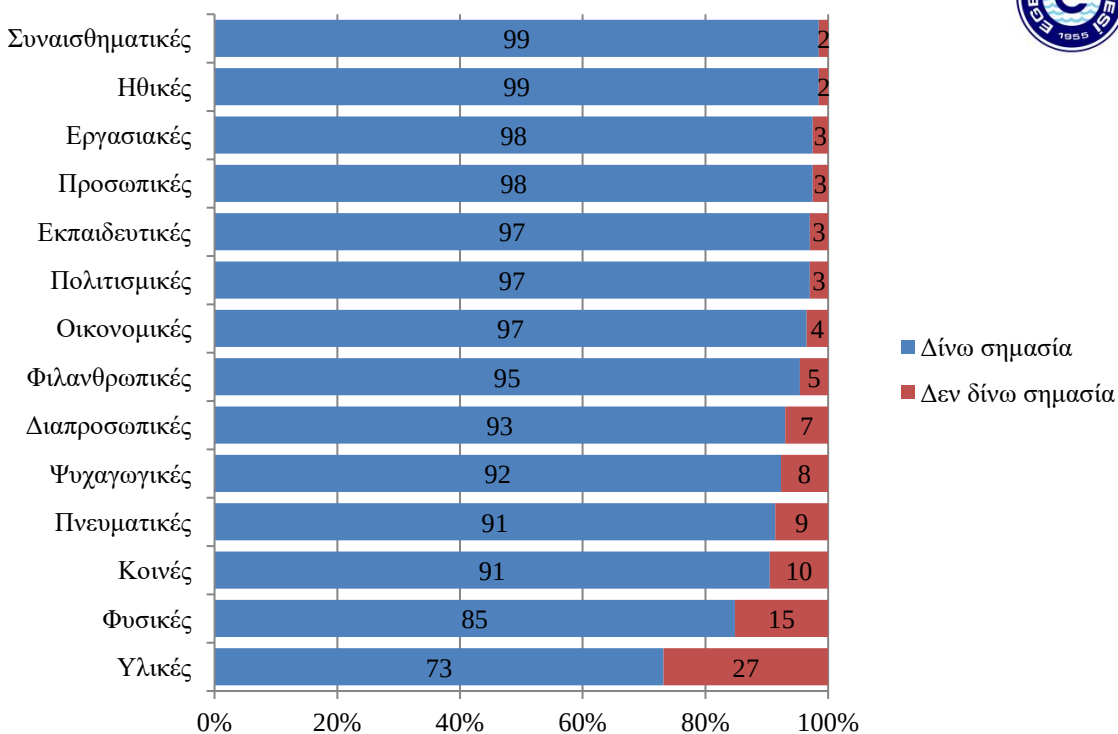
Το βασικό συμπέρασμα που προέκυψε από την ανάλυση των δεδομένων της έρευνας είναι ότι τόσο οι Έλληνες όσο και οι Τούρκοι φοιτητές αποδέχονται σε μεγάλο βαθμό τις κοινωνικές αξίες (Διαγράμματα 3.1. και 3.2.). Η αναγνώριση και αποδοχή των κοινωνικών αξιών είναι σημαντικός παράγοντας αποτροπής της ανομίας, αφού σε πρώτο επίπεδο υποδηλώνει ότι τα άτομα έχουν εσωτερικεύσει τις αρχές και τα πρότυπα που ρυθμίζουν την κοινωνική συμπεριφορά.

¹²⁰ Στο τέλος του κεφαλαίου παρατίθενται οι πίνακες διασταύρωσης με ποσοστιαίες συχνότητες και οι έλεγχοι ανεξαρτησίας των μεταβλητών (βλ. Πίνακες Γ1-Γ17). Το επίπεδο σημαντικότητας (α) για την απόρριψη της μηδενικής υπόθεσης στους ελέγχους χ^2 , likelihood ratio (λόγου πιθανοφανειών), Fisher, Kruskal-Wallis και t-test είναι $\alpha = 0,05$.

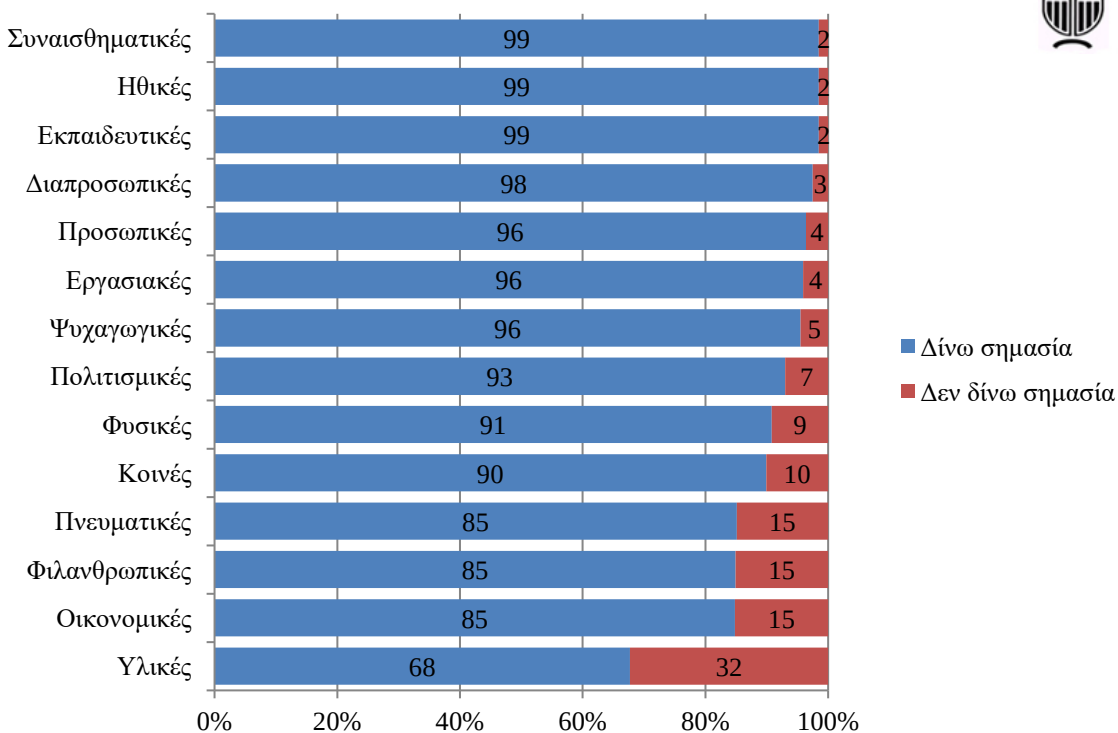
¹²¹ Δεδομένου ότι οι κοινωνικές αξίες είναι πάρα πολλές για να μετρηθούν ξεχωριστά (στη βιβλιογραφία απαντώνται περισσότερες από εκατό), χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο η ομαδοποίηση αξιών που εφαρμόζει το δίκτυο «Προσωπικών Οικογενειακών Δικηγόρων» (Personal Family Lawyer) στις Η.Π.Α. Ωστόσο, για τις ερευνητικές ανάγκες της παρούσας διατριβής έγιναν δύο σημαντικές τροποποιήσεις: πρώτον, σε ορισμένα παραδείγματα αξιών που περιλαμβάνονται σε κάθε κατηγορία και δεύτερον, στην κλίμακα των απαντήσεων, ώστε να είναι τετραθέσια (και διχοτομική στην επανακωδικοποίηση). Για το πλήρες ερωτηματολόγιο, από το οποίο χρησιμοποιήθηκε το κομμάτι των αξιών, βλ. στο διαδίκτυο: The family wealth inventory and assessment worksheet.

¹²² Οι τιμές των ελέγχων Cronbach's α και Guttman's λ_2 για την εσωτερική συνέπεια των απαντήσεων στις εν λόγω μεταβλητές ήταν ικανοποιητικές στο δείγμα των φοιτητών του Ege ($\alpha = 0,74$, $\lambda_2 = 0,75$) και του Παντείου ($\alpha = 0,70$, $\lambda_2 = 0,72$).

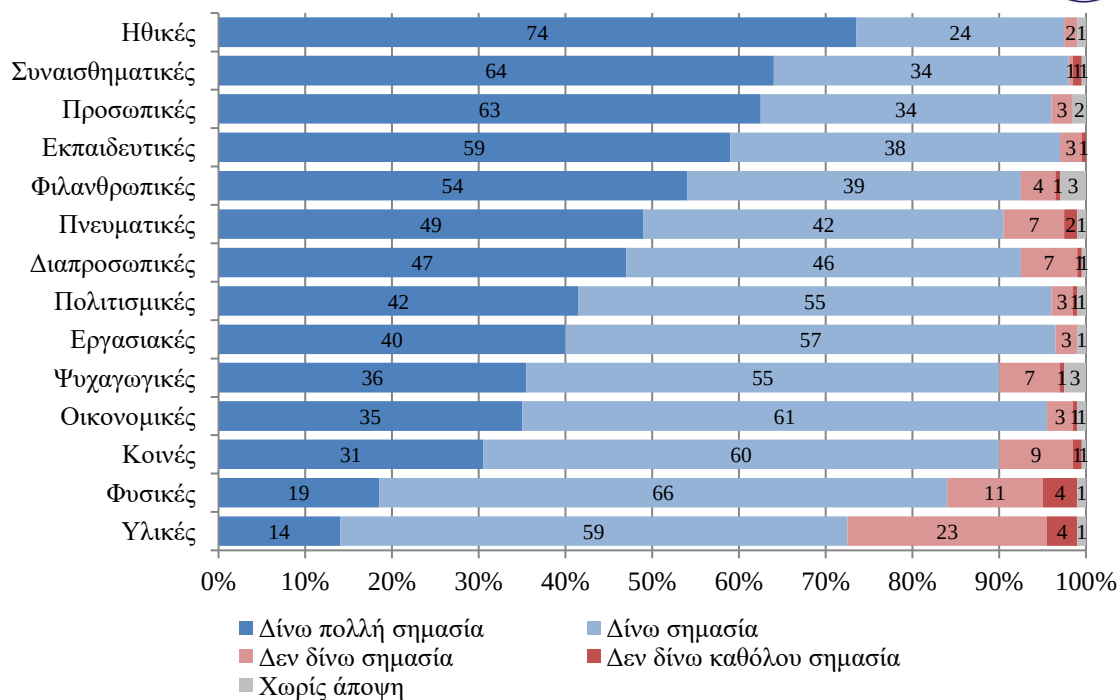
Διάγραμμα 3.1. Απόδοση σημασίας σε αξίες, φοιτητές Ege

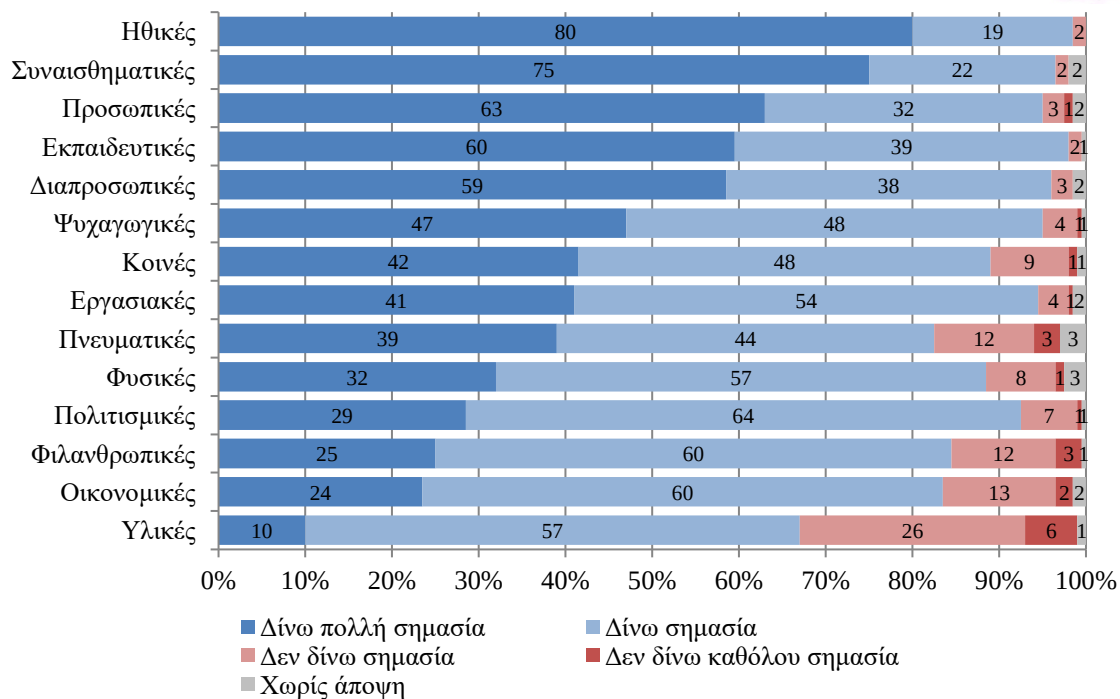
Διάγραμμα 3.2. Απόδοση σημασίας σε αξίες, φοιτητές Παντείου

Διάγραμμα 3.3. Απόδοση σημασίας σε αξίες, φοιτητές Ege
(Αναλυτικές απαντήσεις)

Διάγραμμα 3.4. Απόδοση σημασίας σε αξίες, φοιτητές Παντείου
(Αναλυτικές απαντήσεις)

3.3.1. Περιγραφική ανάλυση

Οι κορυφαίες αξίες που γίνονται περισσότερο κοινά αποδεκτές από τη συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών (με ποσοστά άνω του 96%) είναι: οι «συναισθηματικές» (αγάπη, συμπόνια, αφοσίωση), οι «ηθικές» (ειλικρίνεια, δικαιοσύνη, εντιμότητα), οι «εκπαιδευτικές» (γνώσεις, δεξιότητες, εξέλιξη), οι «προσωπικές» (ευγένεια, σεμνότητα, πειθαρχία) και οι «εργασιακές» (εργατικότητα, δημιουργικότητα, προσπάθεια) (Διαγράμματα 3.1. και 3.2.). Το γεγονός ότι αυτές οι πέντε ομάδες αξιών κατατάσσονται ψηλά από τους Έλληνες και Τούρκους φοιτητές αποδεικνύει ότι οι δύο ομάδες της έρευνας -ανεξάρτητα από τη χώρα προέλευσης και το πολιτισμικό τους υπόβαθρο- έχουν έναν κοινό πυρήνα αξιών.

Παρόμοια ποσοστά αποδοχής καταγράφονται, επίσης, για τις «ψυχαγωγικές» και τις «κοινές» αξίες. Πιο συγκριμένα, το ποσοστό των φοιτητών που δίνει σημασία στις «ψυχαγωγικές» αξίες (ξεκούραση, παιχνίδι, χόμπι) είναι 92% στο Ege και 96% στο Πάντειο· ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για τις «κοινές» αξίες (ομάδα, συνεργασία, συντροφικότητα) είναι 91% για τους φοιτητές του Ege και 90% για τους φοιτητές του Παντείου (Διαγράμματα 3.1. και 3.2.).

Ορισμένες διαφοροποιήσεις στις απαντήσεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών, ευρισκόμενες στα όρια της στατιστικής σημαντικότητας, εντοπίζονται στις «πολιτισμικές», «διαπροσωπικές», «φυσικές» και «πνευματικές» αξίες. Φαίνεται, δηλαδή, ότι οι Τούρκοι φοιτητές δίνουν περισσότερη σημασία συγκριτικά με τους Έλληνες στις «πολιτισμικές» αξίες (ιστορία, έθιμα, τέχνη) σε ποσοστό 97% έναντι 93% ($\chi^2(1, 397) = 3,33, p = 0,068$), όπως επίσης και στις «πνευματικές» (πίστη, γαλήνη, εγκράτεια) σε ποσοστό 91% έναντι 85% ($\chi^2(1, 392) = 3,83, p = 0,050$). Από την άλλη, οι Έλληνες φοιτητές δίνουν περισσότερη σημασία συγκριτικά με τους Τούρκους στις «διαπροσωπικές» αξίες (οικογένεια, συγγένεια, συναδελφικότητα) σε ποσοστό 98% έναντι 93% ($\chi^2(1, 396) = 4,38, p = 0,036$) και στις «φυσικές» (υγεία, σωματική άσκηση, εμφάνιση) σε ποσοστό 91% έναντι 85% ($\chi^2(1, 393) = 3,21, p = 0,073$) (Διαγράμματα 3.1. και 3.2.). Ερμηνεύοντας αυτά τα δύο ζεύγη αξιών (πολιτισμικές-πνευματικές και διαπροσωπικές-φυσικές) θα μπορούσε να λεχθεί ότι οι Τούρκοι φοιτητές δίνουν περισσότερη σημασία σε πιο «φαντασιακές» αξίες, που έχουν να κάνουν με την ιστορία, τα έθιμα, την τέχνη, τον πολιτισμό και τη θρησκεία, σε σύγκριση με τους Έλληνες που μάλλον εστιάζουν σε πιο «πραγματικές» αξίες, όπως οι διαπροσωπικές σχέσεις, η υγεία και η εξωτερική εμφάνιση.

Στατιστικά σημαντικές διαφορές εμφανίζουν οι απαντήσεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών όσον αφορά τις «οικονομικές» και τις «φιλανθρωπικές» αξίες (Διαγράμματα 3.1. και 3.2.). Πιο συγκεκριμένα, το ποσοστό των φοιτητών που δίνει σημασία στις «οικονομικές» αξίες (ανάπτυξη, ολιγάρκεια, αποταμίευση) είναι αρκετά υψηλότερο στο Ege (97%) σε σχέση με εκείνο των φοιτητών του Παντείου (85%). Η διαφορά αυτή είναι μάλλον «αναμενόμενη», εάν ληφθεί υπόψη ότι, κατά τη διεξαγωγή της έρευνας, οι Έλληνες βίωναν ήδη μια περίοδο οικονομικής κρίσης και γενικότερης αμφισβήτησης του οικονομικού συστήματος που πιθανόν να επηρέασε τη στάση τους. Όσον αφορά τις «φιλανθρωπικές» αξίες (εθελοντισμός, προσφορά, αυτοθυσία), οι Τούρκοι φοιτητές δίνουν περισσότερη σημασία σε σχέση με τους Έλληνες σε ποσοστό 95% έναντι 85%. Η διαφορά αυτή μάλλον οφείλεται στο γεγονός ότι η φιλανθρωπία είναι «επιβεβλημένη» στις μουσουλμανικές κοινωνίες, θεωρείται υποχρεωτική, και αποτελεί έναν από τους πέντε στύλους του Ισλάμ (μαζί με την πίστη, την προσευχή, τη νηστεία και το προσκύνημα στη Μέκκα).

Οι υλικές αξίες (χρήμα, περιουσία, αγαθά) κατατάσσονται τελευταίες -και χωρίς να εμφανίζουν στατιστικά σημαντική διαφορά- τόσο από τους Τούρκους (73%) όσο και από τους Έλληνες φοιτητές (68%) (Διαγράμματα 3.1. και 3.2.). Το εύρημα αυτό δεν πρέπει να εκπλήσσει, καθώς είναι γνωστό ότι οι νέοι συνήθως έχουν μια «συγκρατημένη» αποδοχή στο χρήμα και τα υλικά αγαθά¹²³.

Στη συνέχεια, εξετάζοντας τις αναλυτικές απαντήσεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών, διαπιστώνεται ότι η σημασία που δίνουν στις κοινωνικές αξίες δεν είναι εμμονική, αλλά υπάρχει σαφής διάκριση για αυτές που «δίνουν πολλή σημασία» (Διαγράμματα 3.3. και 3.4.). Οι τέσσερις (4) σπουδαιότερες κατηγορίες αξιών, τόσο για τους Έλληνες όσο και για τους Τούρκους φοιτητές, είναι: οι «ηθικές» (74% στο Ege, 80% στο Πάντειο), οι «συναισθηματικές» (64% στο Ege, 75% στο Πάντειο), οι «προσωπικές» (63% στο Ege, 63% στο Πάντειο) και οι «εκπαιδευτικές» (59% στο Ege, 60% στο Πάντειο). Ακολουθούν οι «φιλανθρωπικές» αξίες για τους Τούρκους (54%) και οι «διαπροσωπικές» για τους Έλληνες (59%)· ενώ, από αυτό το σημείο και μετά, τα ποσοστά αποδοχής των υπόλοιπων αξιών προέρχονται κυρίως από τη μετριοπαθή και γενική απάντηση «δίνω σημασία».

¹²³ Γενικά, το χρήμα θεωρείται «χυδαίο» ως αξία και αντιμετωπίζεται με συστολή από τα περισσότερα άτομα (βλ. σχετικά: Μαγγανάς, Α., & Λάζος, Γ. (1997). *Κοινωνικές αξίες των παραβατικών και των μη-παραβατικών*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου).

3.3.2. Μέτρηση αποδοχής αξιών

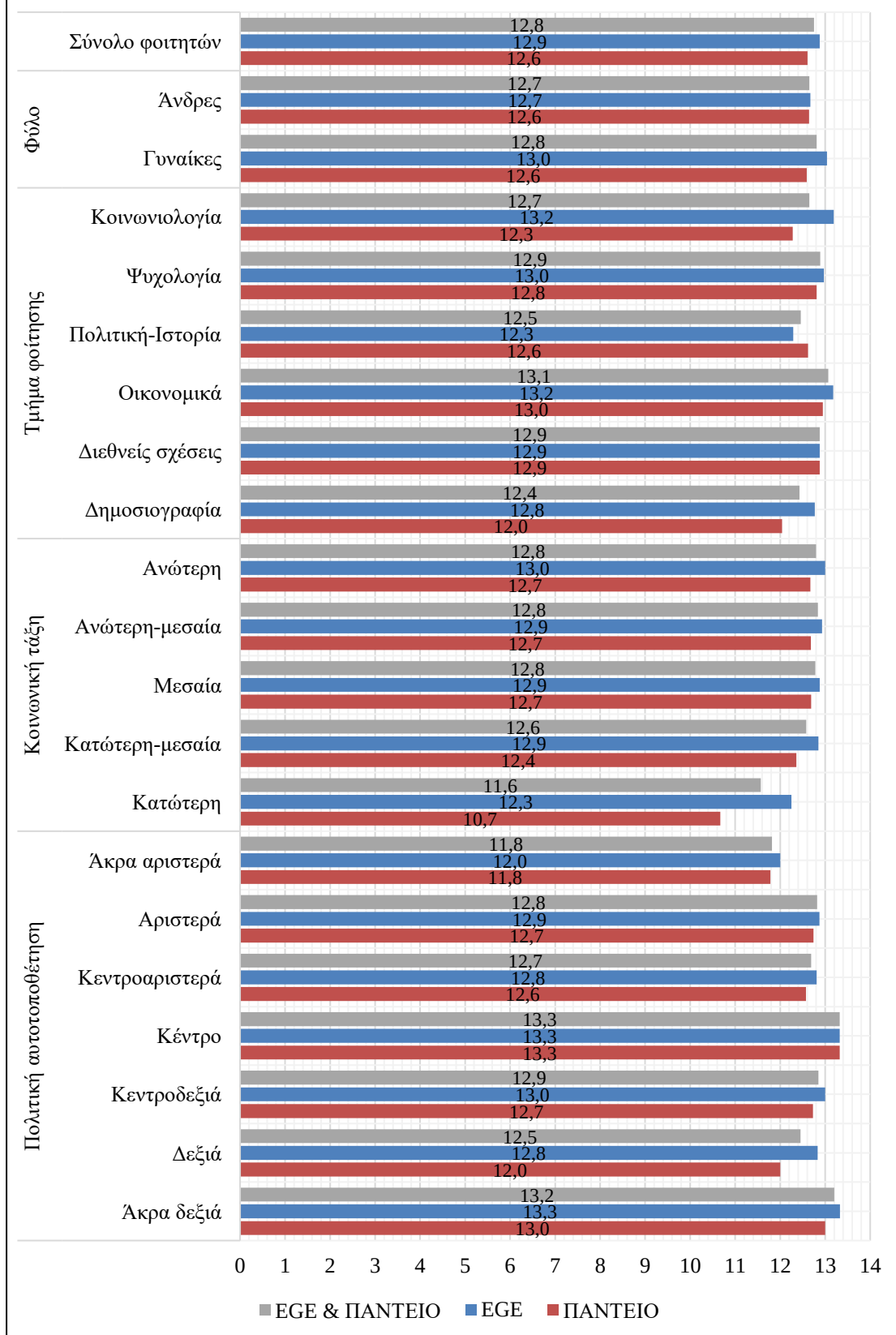
Σε αυτήν την ενότητα εξετάζεται κατά πόσο η αποδοχή των αξιών συσχετίζεται με ορισμένα χαρακτηριστικά των φοιτητών.

Αρχικά, κατασκευάστηκε μια νέα μεταβλητή που μετρά σε πόσες ομάδες αξιών ο/η ερωτώμενος/η έδωσε την απάντηση «Δίνω πολλή σημασία» ή «Δίνω σημασία». Έπειτα, υπολογίστηκαν οι μέσες τιμές για κάθε κατηγορία φοιτητών (Διάγραμμα 3.5.) και ακολούθησαν οι στατιστικοί έλεγχοι ανεξαρτησίας. Το πρώτο συμπέρασμα που προκύπτει από την ανάλυση είναι ότι οι μέσες τιμές αποδοχής των αξιών στους φοιτητές του Εγε ($M = 12,89$, $SD = 1,639$) και του Παντείου ($M = 12,61$, $SD = 1,644$) δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους ($t(398) = 1,68$, $p = 0,095$).

Όσον αφορά τις αναλυτικές κατηγορίες κατάταξης των φοιτητών (ανά φύλο, τμήμα φοίτησης, κοινωνική τάξη και πολιτική τοποθέτηση), διενεργήθηκαν ξεχωριστοί μη-παραμετρικοί έλεγχοι Kruskal-Wallis. Για τους φοιτητές του Εγε προέκυψε ότι δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά στη μέση κατάταξη (mean rank) αποδοχής των αξιών: i) μεταξύ ανδρών και γυναικών ($H(1) = 3,03$, $p = 0,082$), ii) μεταξύ φοιτητών από διαφορετικά τμήματα ($H(5) = 3,90$, $p = 0,564$), iii) μεταξύ κοινωνικών τάξεων ($H(4) = 2,94$, $p = 0,568$) και iv) μεταξύ πολιτικής τοποθέτησης ($H(6) = 6,32$, $p = 0,388$). Αντίστοιχα, για τους φοιτητές του Παντείου προέκυψε ότι δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά στη μέση κατάταξη αποδοχής των αξιών: i) μεταξύ ανδρών και γυναικών ($H(1) = 0,02$, $p = 0,904$), ii) μεταξύ φοιτητών από διαφορετικά τμήματα ($H(5) = 7,86$, $p = 0,164$) και iii) μεταξύ κοινωνικών τάξεων ($H(4) = 7,12$, $p = 0,129$). με επιφύλαξη όμως (λόγω μικρού αριθμού παρατηρήσεων) για την κατώτερη κοινωνική τάξη ($M = 10,67$, $SD = 3,215$). Ωστόσο, από τον έλεγχο προέκυψε στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ της πολιτικής τοποθέτησης των φοιτητών ($H(6) = 17,18$, $p = 0,009$), ιδιαίτερα στη σύγκριση Κέντρου ($M = 13,32$), Δεξιάς ($M = 12,00$) και Άκρας αριστεράς ($M = 11,78$).

Συμπερασματικά, από την ανάλυση που προηγήθηκε, προκύπτει ότι η αποδοχή των κοινωνικών αξιών είναι καθολική, ανεξάρτητα από την εθνικότητα, το φύλο, το τμήμα φοίτησης και την κοινωνική τάξη των φοιτητών που συμμετείχαν στην έρευνα. Μόνο στην περίπτωση των φοιτητών του Παντείου υπάρχει στατιστική ένδειξη ότι η πολιτική τοποθέτηση επιδρά, σε κάποιον βαθμό, στην αποδοχή των αξιών.

Διάγραμμα 3.5. Μέτρηση αποδοχής αξιών, κατά κατηγορίες φοιτητών

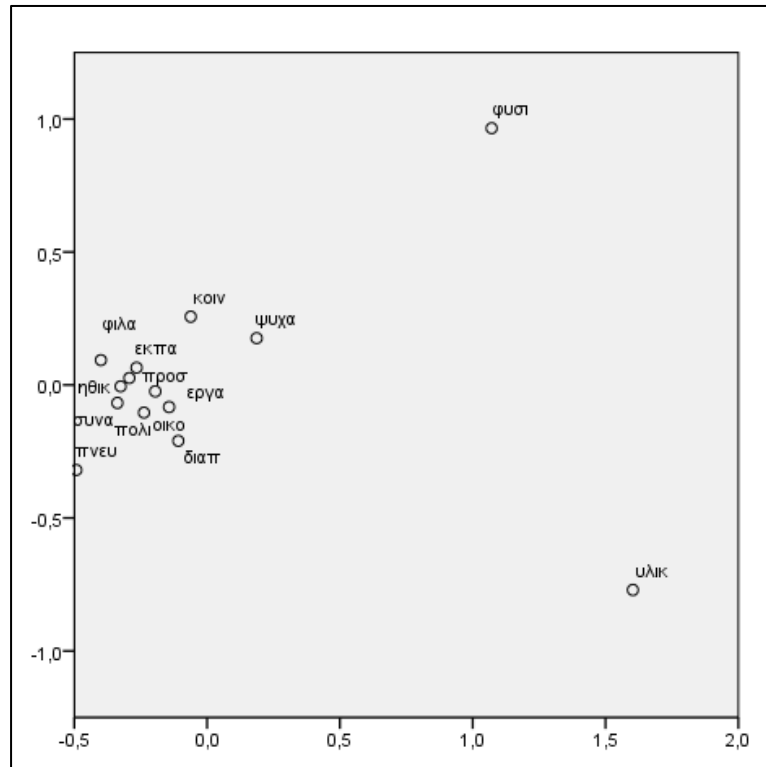
3.3.3. Η χαρτογράφηση των αξιών

Η πολυδιάστατη κλιμάκωση (multidimensional scaling), γνωστή και με τη συντομογραφία MDS, είναι μια χρήσιμη τεχνική ανάλυσης πολλαπλών μεταβλητών, η οποία αποκαλύπτει τη δομή ενός συνόλου δεδομένων σχεδιάζοντας σημεία σε έναν χάρτη ενός ή δύο διαστάσεων. Στην περίπτωση της ανάλυσης κοινωνικών δεδομένων, οι αποστάσεις μεταξύ των σημείων που παράγονται στον χάρτη δεν είναι «πραγματικές» (δεν υπάρχουν σε κάποιον φυσικό χώρο), αλλά προκύπτουν από τις υποκειμενικές απαντήσεις των ερωτώμενων (Bartholomew, Steele, Moustaki & Galbraith, 2002, σ. 53-54). Μόλις ολοκληρωθεί η κατασκευή του χάρτη της πολυδιάστατης κλιμάκωσης, είναι απαραίτητο να εκτιμηθεί πόσο καλή είναι η προσαρμογή του (goodness of fit). Για μια καλή προσαρμογή, απαιτούνται τιμές από 0.00 έως 0.15 στους δείκτες πίεσης (Normalized raw stress, Stress-I, Stress-II και S-Stress) και, ταυτόχρονα, τιμές κοντά στο 1 για τους συντελεστές DAF and Tucker (Kruskal, 1964, σ. 3· Dugard, Todman & Staines, 2010, σ. 275).

Εξετάζοντας τις δισδιάστατες απεικονίσεις των αξιών που προήλθαν από τις απαντήσεις των φοιτητών του Εγε και του Παντείου (Διαγράμματα 3.6. και 3.7.), διαπιστώνεται εύκολα ότι οι υλικές αξίες (όπως το χρήμα, η περιουσία και τα αγαθά) είναι πολύ απομακρυσμένες από τις υπόλοιπες· ευρισκόμενες σε εκ διαμέτρου αντίθετη θέση. Ορισμένες ερμηνείες που θα μπορούσαν να δοθούν σε αυτό το εύρημα είναι ότι το χρήμα συνιστά περισσότερο «μέσο» για την απόκτηση αγαθών, παρά κοινωνική αξία. Ασφαλώς, η απόκτησή του βελτιώνει τις συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων και παρέχει μια «σχετική δυνατότητα» αντιμετώπισης των απρόοπτων γεγονότων· από την άλλη όμως, η συσσώρευσή του αποτελεί παράγοντα πλεονεξίας και αιτία κοινωνικού ανταγωνισμού, ανισότητας και σύγκρουσης. Τα άτομα γνωρίζουν από την καθημερινή τους εμπειρία ότι το χρήμα μπορεί να αλλοιώσει τις συνειδήσεις των ανθρώπων και τις διαπροσωπικές τους σχέσεις, γι' αυτό και το αντιμετωπίζουν με επιφύλαξη.

Επίσης, στην περίπτωση των Τούρκων φοιτητών, άλλη μια ομάδα αξιών που διαφέρει από τις υπόλοιπες είναι οι φυσικές (όπως η υγεία, η σωματική άσκηση και η εμφάνιση). Ιδιαίτερα η σωματική άσκηση και η εμφάνιση είναι δύο αξίες που έχουν να κάνουν με την ενασχόληση του εαυτού, με αποτέλεσμα να μη συσχετίζονται καλά με τις κοινωνικές αξίες. Άλλωστε, η τάση του σύγχρονου ανθρώπου να εστιάζει στην εξωτερική εμφάνιση οφείλεται κυρίως στην επιρροή του Δυτικού τρόπου ζωής.

Διάγραμμα 3.6. Δισδιάστατη απεικόνιση αξιών, φοιτητές Ege

Goodness of Fit

Stress and Fit Measures

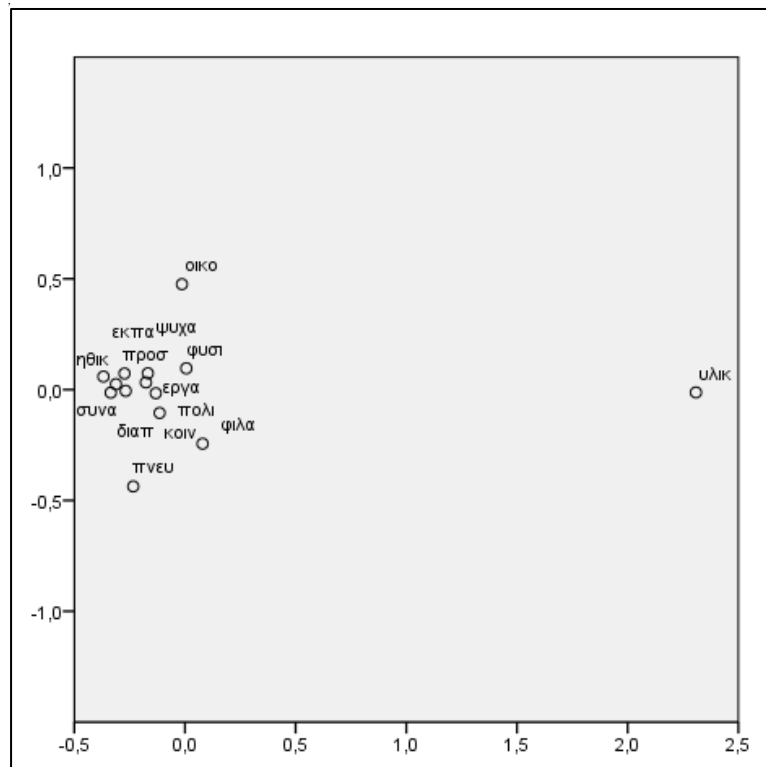
Normalized Raw	,00498
Stress	
Stress-I	,07060 ^a
Stress-II	,10017 ^a
S-Stress	,00716 ^b
Dispersion Accounted For (D.A.F.)	,99502
Tucker's Coefficient of Congruence	,99750

PROXSCAL minimizes
Normalized Raw Stress.

a. Optimal scaling factor = 1,005.

b. Optimal scaling factor = 1,001.

Διάγραμμα 3.7. Δισδιάστατη απεικόνιση αξιών, φοιτητές Παντείου

Goodness of Fit

Stress and Fit Measures

Normalized Raw	,00227
Stress	
Stress-I	,04760 ^a
Stress-II	,06027 ^a
S-Stress	,00214 ^b
Dispersion Accounted For (D.A.F.)	,99773
Tucker's Coefficient of Congruence	,99887

PROXSCAL minimizes
Normalized Raw Stress.

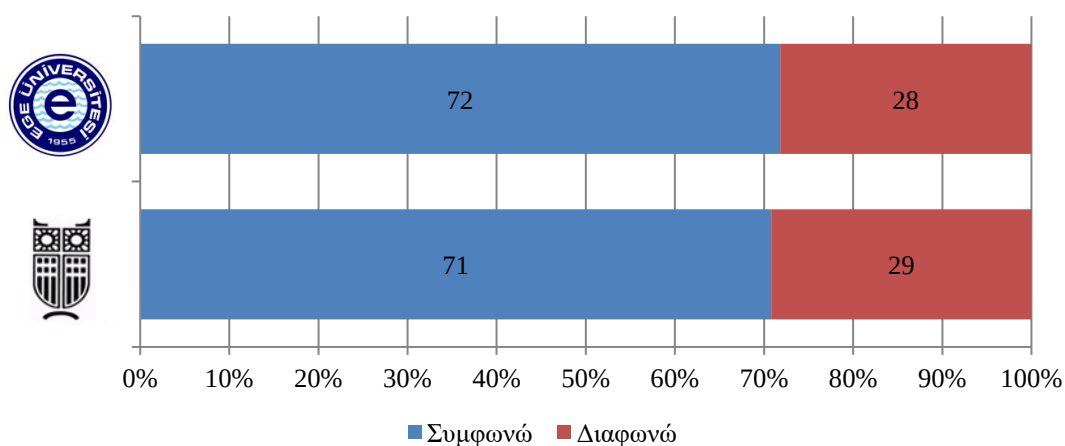
a. Optimal scaling factor = 1,002.

b. Optimal scaling factor = 1,001.

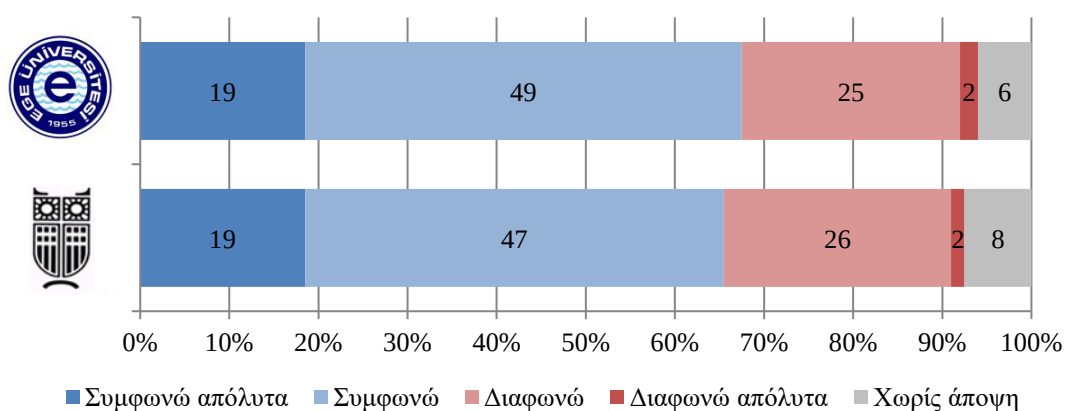
3.3.4. Διατήρηση ή αντικατάσταση των αξιών;

Η υπόθεση ότι οι Έλληνες και οι Τούρκοι φοιτητές αποδέχονται, αλλά χωρίς εμμονές, τις κοινωνικές αξίες επιβεβαιώνεται και από ένα άλλο σημείο του ερωτηματολογίου, όταν τους ζητήθηκε να συμφωνήσουν ή να διαφωνήσουν με την πρόταση: «Οι παλιές κοινωνικές αξίες πρέπει να αντικαθίστανται με νέες». Το 72% των Τούρκων και το 71% των Ελλήνων (δηλαδή οι 7 στους 10) συμφώνησαν με αυτήν την πρόταση. Ωστόσο, η ερμηνεία πρέπει να είναι και πάλι προσεκτική, διότι από τις αναλυτικές απαντήσεις προκύπτει ότι σθεναρά υπέρ της αλλαγής («συμφωνώ απόλυτα») είναι μόνο το 19% των Τούρκων και ομοίως το 19% των Ελλήνων (Διαγράμματα 3.8. και 3.9.).

Διάγραμμα 3.8. Ανάγκη ανανέωσης των κοινωνικών αξιών

Διάγραμμα 3.9. Ανάγκη ανανέωσης των κοινωνικών αξιών (Αναλυτικές απαντήσεις)

3.3.5. Συμπεράσματα

Τα βασικά συμπεράσματα που προκύπτουν από αυτό το κεφάλαιο είναι ότι τόσο οι Έλληνες όσο και οι Τούρκοι φοιτητές αποδέχονται σε μεγάλο βαθμό τις κοινωνικές αξίες, κυρίως δε τις «ηθικές», «συναισθηματικές», «προσωπικές» και τις «εκπαιδευτικές». Ωστόσο, η αποδοχή των αξιών δεν είναι ιδεοληπτική ή εμμονική, αλλά υπάρχει σαφής διάκριση και ιεράρχηση της σημαντικότητας τους. Οι δύο ομάδες φοιτητών είναι γενικά δεκτικές στην αντικατάσταση των παλαιών κοινωνικών αξιών με νέες, αλλά αυτό δεν δηλώνεται με φανατισμό ή μηδενιστικό τρόπο.

Οι ομοιότητες στις απαντήσεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών ως προς την αποδοχή των κοινωνικών αξιών μπορεί να οφείλονται σε διάφορους λόγους που ενδεχομένως έχουν να κάνουν με τη γεωγραφική και πολιτισμική γειτνίαση των λαών, με την ηλικία ή τη φοιτητική ιδιότητα των συμμετεχόντων στην έρευνα. Σε παλαιότερη δημοσκόπηση της *European Value Study*, που διεξήχθη το 2008 σε δείγμα 1.500 Ελλήνων και 2.384 Τούρκων, προέκυψαν ομοιότητες στη σημαντικότητα των αξιών: της οικογένειας (99% στους Έλληνες έναντι 100% στους Τούρκους), των φίλων (96% έναντι 98%), της εργασίας (94% έναντι 95%) και της πολιτικής (52% έναντι 51%)· ενώ πιο μεγάλες διαφορές εντοπίστηκαν στη σημαντικότητα των αξιών: ελεύθερου χρόνου (96% έναντι 86%) και θρησκείας (84% έναντι 97%) (EVS, 2015).

Επιπλέον, ένας σημαντικός παράγοντας που πρέπει να ληφθεί υπόψη είναι η παγκοσμιοποίηση και η αυξανόμενη αλληλεπίδραση των λαών. Όπως αναφέρει ο Giddens (2005), η ευρεία χρήση του διαδικτύου ως μέσου πληροφόρησης και επικοινωνίας από εκατομμύρια χρήστες παγκοσμίως συνέβαλε στη «συμπίεση» του χρόνου και του χώρου. Δύο άτομα που βρίσκονται σε αντίθετες πλευρές του πλανήτη (π.χ. στο Τόκιο και το Λονδίνο) μπορούν να συνομιλήσουν σε πραγματικό χρόνο, να στείλουν ψηφιακά έγγραφα, βίντεο και εικόνες (σ. 53). Η δυνατότητα επικοινωνίας με άλλους λαούς, η παρακολούθηση της διεθνούς ειδησεογραφίας, των ξένων σειρών και των ταινιών, η ακρόαση διεθνούς μουσικής κ.ά., σίγουρα επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα -και κυρίως οι νέοι- αντιλαμβάνονται τα πράγματα, συμβάλλοντας σε μια παγκόσμια σύγκλιση των κοινωνικών αξιών.

Ολοκληρώνοντας αυτό το κεφάλαιο, επισημαίνεται ότι οι φοιτητές που αποδέχονται σε μεγάλο βαθμό τις κοινωνικές αξίες δεν σημαίνει ότι δεν θα παρεκκλίνουν ποτέ ή ότι θα μείνουν πάντα έννομοι. Απλώς, τα άτομα με ισχυρή «αξιακή έδρα» έχουν λιγότερες πιθανότητες να παρεκκλίνουν, όταν διάφοροι παράγοντες πιέζουν σε αυτήν την κατεύθυνση (Μαγγανάς και Λάζος, 1997).

3.3.6. Πίνακες διασταύρωσης με ποσοστιαίες συχνότητες

Πίνακας Γ1. Απόδοση σημασίας σε πολιτισμικές αξίες

Πόση σημασία δίνετε σε πολιτισμικές αξίες (όπως ιστορία, έθιμα, τέχνη);							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Δίνω πολλή σημασία	41,5%	28,5%	97,0%	93,0%	χ^2 test 3,327	df 1	p-value 0,068
Δίνω σημασία	54,5%	64,0%					
Δεν δίνω σημασία	2,5%	6,5%	3,0%	7,0%			
Δεν δίνω καθόλου σημασία	0,5%	0,5%					
Χωρίς άποψη	1,0%	0,5%	-	-	Fisher's exact test 0,106		
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=198]	100% [N=199]			

Πίνακας Γ2. Απόδοση σημασίας σε οικονομικές αξίες

Πόση σημασία δίνετε σε οικονομικές αξίες (όπως ανάπτυξη, ολιγάρκεια, αποταμίευση);							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Δίνω πολλή σημασία	35,0%	23,5%	96,5%	84,8%	χ^2 test 15,904	df 1	p-value 0,000
Δίνω σημασία	60,5%	60,0%					
Δεν δίνω σημασία	3,0%	13,0%	3,5%	15,2%			
Δεν δίνω καθόλου σημασία	0,5%	2,0%					
Χωρίς άποψη	1,0%	1,5%	-	-	Fisher's exact test 0,000		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=198]	[N=197]			

Πίνακας Γ3. Απόδοση σημασίας σε εκπαιδευτικές αξίες

Πόση σημασία δίνετε σε εκπαιδευτικές αξίες (όπως γνώση, δεξιότητες, εξέλιξη);					
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο	χ^2 test Οι αναμενόμενες συχνότητες για 2 κελιά είναι μικρότερες από 5. Το στατιστικό χ^2 δεν είναι κατάλληλο για τον έλεγχο της ανεξαρτησίας των μεταβλητών. Fisher's exact test 0,503
Δίνω πολλή σημασία	59,0%	59,5%	97,0%	98,5%	
Δίνω σημασία	38,0%	38,5%			
Δεν δίνω σημασία	2,5%	1,5%	3,0%	1,5%	
Δεν δίνω καθόλου σημασία	0,5%	0%			
Χωρίς άποψη	0%	0,5%	-	-	
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=199]	

Πίνακας Γ4. Απόδοση σημασίας σε συναισθηματικές αξίες

Πόση σημασία δίνετε σε συναισθηματικές αξίες (όπως αγάπη, συμπόνια, αφοσίωση);					
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο	χ^2 test Οι αναμενόμενες συχνότητες για 2 κελιά είναι μικρότερες από 5. Το στατιστικό χ^2 δεν είναι κατάλληλο για τον έλεγχο της ανεξαρτησίας των μεταβλητών. Fisher's exact test 1,000
Δίνω πολλή σημασία	64,0%	75,0%	98,5%	98,5%	
Δίνω σημασία	34,0%	21,5%			
Δεν δίνω σημασία	0,5%	1,5%	1,5%	1,5%	
Δεν δίνω καθόλου σημασία	1,0%	0%			
Χωρίς άποψη	0,5%	2,0%	-	-	
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=199]	100% [N=196]	

Πίνακας Γ5. Απόδοση σημασίας σε ηθικές αξίες

Πόση σημασία δίνετε σε ηθικές αξίες (όπως ειλικρίνεια, δικαιοσύνη, εντιμότητα);					
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο	χ^2 test Οι αναμενόμενες συχνότητες για 2 κελιά είναι μικρότερες από 5. Το στατιστικό χ^2 δεν είναι κατάλληλο για τον έλεγχο της ανεξαρτησίας των μεταβλητών. Fisher's exact test 1,000
Δίνω πολλή σημασία	73,5%	80,0%	98,5%	98,5%	
Δίνω σημασία	24,0%	18,5%			
Δεν δίνω σημασία	1,5%	1,5%	1,5%	1,5%	
Δεν δίνω καθόλου σημασία	0%	0%			
Χωρίς άποψη	1,0%	0%	-	-	
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=198]	100% [N=200]	

Πίνακας Γ6. Απόδοση σημασίας σε υλικές αξίες

Πόση σημασία δίνετε σε υλικές αξίες (όπως χρήμα, περιουσία, αγαθά);						
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο		
Δίνω πολλή σημασία	14,0%	10,0%	73,2%	67,7%	χ^2 test 1,468	df 1
Δίνω σημασία	58,5%	57,0%				
Δεν δίνω σημασία	23,0%	26,0%	26,8%	32,3%		
Δεν δίνω καθόλου σημασία	3,5%	6,0%				
Χωρίς άποψη	1,0%	1,0%				
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=198]	100% [N=198]	Fisher's exact test 0,271	

Πίνακας Γ7. Απόδοση σημασίας σε προσωπικές αξίες

Πόση σημασία δίνετε σε προσωπικές αξίες (όπως ευγένεια, σεμνότητα, πειθαρχία);							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Δίνω πολλή σημασία	62,5%	63,0%	97,5%	96,4%	χ^2 test 0,344	df 1	p-value 0,558
Δίνω σημασία	33,5%	32,0%					
Δεν δίνω σημασία	2,5%	2,5%	2,5%	3,6%			
Δεν δίνω καθόλου σημασία	0%	1,0%					
Χωρίς άποψη	1,5%	1,5%	-	-	Fisher's exact test 0,771		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=197]	[N=197]			

Πίνακας Γ8. Απόδοση σημασίας σε φιλανθρωπικές αξίες

Πόση σημασία δίνετε σε φιλανθρωπικές αξίες (όπως εθελοντισμός, προσφορά, αυτοθυσία);							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Δίνω πολλή σημασία	54,0%	25,0%	95,4%	84,9%	χ^2 test 11,969	df 1	p-value 0,001
Δίνω σημασία	38,5%	59,5%					
Δεν δίνω σημασία	4,0%	12,0%	4,6%	15,1%			
Δεν δίνω καθόλου σημασία	0,5%	3,0%					
Χωρίς άποψη	3,0%	0,5%					
Σύνολο	100%	100%	100%	100%	Fisher's exact test 0,001		
	[N=200]	[N=200]	[N=194]	[N=199]			

Πίνακας Γ9. Απόδοση σημασίας σε φυσικές αξίες

Πόση σημασία δίνετε σε φυσικές αξίες (όπως υγεία, σωματική άσκηση, εμφάνιση);							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Δίνω πολλή σημασία	18,5%	32,0%	84,8%	90,8%	χ^2 test 3,212	df 1	p-value 0,073
Δίνω σημασία	65,5%	56,5%					
Δεν δίνω σημασία	11,0%	8,0%	15,2%	9,2%	Fisher's exact test 0,090		
Δεν δίνω καθόλου σημασία	4,0%	1,0%					
Χωρίς άποψη	1,0%	2,5%	-	-			
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=198]	[N=195]			

Πίνακας Γ10. Απόδοση σημασίας σε κοινές αξίες

Πόση σημασία δίνετε σε κοινές αξίες (όπως ομάδα, συνεργασία, συντροφικότητα);							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Δίνω πολλή σημασία	30,5%	41,5%	90,5%	89,9%	χ^2 test 0,034	df 1	p-value 0,853
Δίνω σημασία	59,5%	47,5%					
Δεν δίνω σημασία	8,5%	9,0%	9,5%	10,1%			
Δεν δίνω καθόλου σημασία	1,0%	1,0%					
Χωρίς άποψη	0,5%	1,0%					
Σύνολο	100%	100%	100%	100%	Fisher's exact test 0,868		
	[N=200]	[N=200]	[N=199]	[N=198]			

Πίνακας Γ11. Απόδοση σημασίας σε ψυχαγωγικές αξίες

Πόση σημασία δίνετε σε ψυχαγωγικές αξίες (όπως ξεκούραση, παιχνίδι, χόμπι);							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Δίνω πολλή σημασία	35,5%	47,0%	92,3%	95,5%	χ^2 test 1,730	df 1	p-value 0,188
Δίνω σημασία	54,5%	48,0%					
Δεν δίνω σημασία	7,0%	4,0%	7,7%	4,5%			
Δεν δίνω καθόλου σημασία	0,5%	0,5%					
Χωρίς άποψη	2,5%	0,5%					
Σύνολο	100%	100%	100%	100%	Fisher's exact test 0,211		
	[N=200]	[N=200]	[N=195]	[N=199]			

Πίνακας Γ12. Απόδοση σημασίας σε διαπροσωπικές αξίες

Πόση σημασία δίνετε σε διαπροσωπικές αξίες (όπως οικογένεια, συγγένεια, συναδελφικότητα);							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Δίνω πολλή σημασία	47,0%	58,5%	93,0%	97,5%	χ^2 test 4,383	df 1	p-value 0,036
Δίνω σημασία	45,5%	37,5%					
Δεν δίνω σημασία	6,5%	2,5%	7,0%	2,5%			
Δεν δίνω καθόλου σημασία	0,5%	0%					
Χωρίς άποψη	0,5%	1,5%					
Σύνολο	100%	100%	100%	100%	Fisher's exact test 0,057		
	[N=200]	[N=200]	[N=199]	[N=197]			

Πίνακας Γ13. Απόδοση σημασίας σε πνευματικές αξίες

Πόση σημασία δίνετε σε πνευματικές αξίες (όπως πίστη, γαλήνη, εγκράτεια);							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Δίνω πολλή σημασία	49,0%	39,0%	91,4%	85,1%	χ^2 test 3,830	df 1	p-value 0,050
Δίνω σημασία	41,5%	43,5%					
Δεν δίνω σημασία	7,0%	11,5%	8,6%	14,9%			
Δεν δίνω καθόλου σημασία	1,5%	3,0%					
Χωρίς άποψη	1,0%	3,0%					
Σύνολο	100%	100%	100%	100%	Fisher's exact test 0,060		
	[N=200]	[N=200]	[N=198]	[N=194]			

Πίνακας Γ14. Απόδοση σημασίας σε εργασιακές αξίες

Πόση σημασία δίνετε σε εργασιακές αξίες (όπως εργατικότητα, δημιουργικότητα, προσπάθεια);							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Δίνω πολλή σημασία	40,0%	41,0%	97,5%	95,9%	χ^2 test 0,732	df 1	p-value 0,392
Δίνω σημασία	56,5%	53,5%					
Δεν δίνω σημασία	2,5%	3,5%	2,5%	4,1%			
Δεν δίνω καθόλου σημασία	0%	0,5%					
Χωρίς άποψη	1,0%	1,5%					
Σύνολο	100%	100%	100%	100%	Fisher's exact test 0,415		
	[N=200]	[N=200]	[N=198]	[N=197]			

Πίνακας Γ15. Στάση απέναντι στην ανάγκη ανανέωσης των κοινωνικών αξιών

«Οι παλιές κοινωνικές αξίες πρέπει να αντικαθίστανται με νέες».							
Συμφωνείτε ή διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Συμφωνώ απόλυτα	18,5%	18,5%	71,8%	70,8%	χ^2 test 0,045	df 1	p-value 0,831
Συμφωνώ	49,0%	47,0%					
Διαφωνώ	24,5%	25,5%	28,2%	29,2%			
Διαφωνώ απόλυτα	2,0%	1,5%					
Χωρίς άποψη	6,0%	7,5%	-	-	Fisher's exact test 0,909		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=188]	[N=185]			

Πίνακας Γ16. Μέτρηση αποδοχής αξιών, κατά κατηγορίες φοιτητών

	Ege			Πάντειο		
	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Σύνολο	200	12,89	1,639	200	12,61	1,644
Φύλο						
Ανδρες	84	12,67	1,601	84	12,64	1,640
Γυναίκες	116	13,04	1,654	116	12,59	1,653
Τμήμα φοίτησης						
Κοινωνιολογία	27	13,19	1,001	39	12,28	1,959
Ψυχολογία	30	12,97	1,273	26	12,81	1,201
Πολιτική-Ιστορία	34	12,29	2,736	37	12,62	2,086
Οικονομικά	45	13,18	1,302	39	12,95	1,123
Διεθνείς σχέσεις	34	12,88	1,343	33	12,88	1,386
Δημοσιογραφία	30	12,77	1,455	26	12,04	1,661
Κοινωνική τάξη						
Ανώτερη	4	13,00	0,816	6	12,67	1,633
Ανώτερη-μεσαία	58	12,93	1,375	34	12,68	1,788
Μεσαία	108	12,88	1,903	121	12,69	1,663
Κατώτερη-μεσαία	20	12,85	1,040	25	12,36	1,114
Κατώτερη	4	12,25	1,500	3	10,67	3,215
Πολιτική αυτοτοποθέτηση						
Άκρα αριστερά	2	12,00	0,000	9	11,78	2,167
Αριστερά	60	12,87	1,255	35	12,74	1,336
Κεντροαριστερά	31	12,81	1,515	30	12,57	1,591
Κέντρο	34	13,32	1,199	31	13,32	1,107
Κεντροδεξιά	12	13,00	1,477	15	12,73	2,631
Δεξιά	12	12,83	1,899	10	12,00	1,054
Άκρα δεξιά	3	13,33	1,155	2	13,00	0,000

Πίνακας Γ17. Kruskal-Wallis test μέσω κατατάξεων, κατά κατηγορίες μεταβλητών

	Ege			Πάντειο		
	<i>H</i>	df	<i>p-value</i>	<i>H</i>	df	<i>p-value</i>
Φύλο	3,03	1	0,082	0,02	1	0,904
Τμήμα φοίτησης	3,90	5	0,564	7,86	5	0,164
Κοινωνική τάξη	2,94	4	0,568	7,12	4	0,129
Πολιτική αυτοτοποθέτηση	6,32	6	0,388	17,18	6	0,009

Κεφάλαιο τέταρτο: Θεσμοί και ανομία

Η κοινωνία είναι ένα «καθολικό, αυτοτελές και οργανωμένο σύνολο ανθρώπων που έχει συνέχεια στο χρόνο και δική του ιδιαίτερη ταυτότητα» (Τσαούσης, 1996, σ. 23). Βασική προϋπόθεση για τη συγκρότηση και λειτουργία των κοινωνιών είναι η ύπαρξη σχέσεων αλληλεξάρτησης μεταξύ των ατόμων για την κάλυψη των αναγκών τους. Οι μηχανισμοί που αναλαμβάνουν την οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων και ρυθμίζουν την κοινωνική συνύπαρξη, ονομάζονται θεσμοί¹²⁴. Ορισμένα παραδείγματα θεσμών είναι: το κράτος, η οικογένεια, η εκπαίδευση, η οικονομία, η θρησκεία, η δικαιοσύνη, οι ένοπλες δυνάμεις, τα μέσα ενημέρωσης κ.ά. Οι θεσμοί απαντώνται διαχρονικά και σε όλες τις κοινωνίες, από τις πιο απλές έως τις πιο σύνθετες, και αποτελούν τη δομή της κοινωνίας. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχουν κοινωνίες χωρίς θεσμούς. Η δημιουργία και η παγίωση των θεσμών γίνεται με δύο τρόπους: είτε μέσω της θεσμοποίησης ενός έθιμου ή μιας κοινωνικής συνήθειας που επαναλαμβάνεται και μονιμοποιείται (π.χ. ο γάμος, η βάφτιση) ή με τη θεσμοθέτηση, δηλαδή με την επιβολή μιας υποχρέωσης ή ενός δικαιώματος με νόμο (π.χ. το οικογενειακό δίκαιο, η υποχρεωτική στράτευση, το δικαίωμα ψήφου). Τα στοιχεία της τυπικότητας και της οργάνωσης «προσδίδουν στον θεσμό μια αυστηρότητα, που δεν έχουν το έθιμο και η κοινωνική συνήθεια, τα οποία, ακριβώς γι' αυτό, είναι ευρύτερα και χαλαρότερα» (Φίλιας, 1994, σ. 118). Η αυστηρότητα έγκειται στο γεγονός ότι, μέσω των θεσμών, τα άτομα αναλαμβάνουν θέσεις, ρόλους και καθήκοντα που δεσμεύουν τη συμπεριφορά τους, ώστε να είναι η ενδεδειγμένη και αναμενόμενη. Κατά συνέπεια, τα βασικά χαρακτηριστικά των θεσμών είναι ότι: i) ρυθμίζουν τη συμπεριφορά των ατόμων, ορίζοντας δικαιώματα και υποχρεώσεις που κατευθύνουν τις δράσεις τους, ii) εξυπηρετούν συστηματικά πολλές ανάγκες των ανθρώπων (π.χ. η οικογένεια παρέχει στέγη, τροφή και ασφάλεια στα άτομα, η εκπαίδευση αναλαμβάνει τη μόρφωση τους, η δικαιοσύνη και τα σώματα ασφαλείας προστατεύουν τους πολίτες από άδικες πράξεις κλπ.) και iii) ενσωματώνουν τα άτομα στην

¹²⁴ Άλλοι ορισμοί που έχουν διατυπωθεί για τους θεσμούς είναι, ενδεικτικά, οι εξής: Σύμφωνα με τον Τσαούση (1984), «Κοινωνικός θεσμός είναι η επιδίωξη ενός κοινωνικά σημαντικού σκοπού με κοινωνικά παραδεκτούς και παγιωμένους τρόπους ατομικής ή συλλογικής συμπεριφοράς και δράσης» ή, με άλλη διατύπωση, «η παγίωση μιας κοινωνικής σχέσης ή ενός πλέγματος κοινωνικών σχέσεων» (σ. 156)· ενώ σύμφωνα με τον Φίλια (1994), «Θεσμός είναι μια σταθεροποιημένη, μια παγιωμένη απάντηση σε συνεχώς επανερχόμενα κοινωνικά προβλήματα. Επομένως, ο θεσμός εκφράζει σε κάθε περίπτωση έναν υψηλότερο βαθμό τυποποίησης των ισχυουσών κοινωνικών κανονιστικών ρυθμίσεων, που συλλαμβάνονται σαν σταθεροποιημένα πλέγματα κοινωνικών θέσεων και αντίστοιχων κοινωνικών ρόλων» (σ. 115).

κοινωνία και παρέχουν σταθερότητα στο κοινωνικό σύστημα εξαιτίας του συνεκτικού πλέγματος των σχέσεων και ρόλων. Από τα παραπάνω, γίνεται αντιληπτό ότι οι θεσμοί είναι σημαντικοί για την εύρυθμη λειτουργία και συνοχή του κοινωνικού συνόλου. Οι δυσλειτουργίες και η κρίση των θεσμών προκαλούν κλυδωνισμούς στην κοινωνία, όπως: i) απορρύθμιση και ανομία, εξαιτίας της ασάφειας των παραδεκτών κανόνων δράσης και συμπεριφοράς· ii) αποπροσανατολισμό των ατόμων, τα οποία δεν μπορούν (ή δεν γνωρίζουν με ποιους τρόπους μπορούν) να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους· και iii) γενικευμένη έλλειψη εμπιστοσύνης στις ανθρώπινες σχέσεις και ανισορροπία στο κοινωνικό σύστημα, εξαιτίας της διάρρηξης των κοινωνικών δεσμών και της σύγχυσης των κοινωνικών ρόλων και καθηκόντων. Η μόνη αισιόδοξη προοπτική σε μια τέτοια κατάσταση είναι ότι το σύστημα που αμφισβητείται και κλονίζεται μπορεί να αντικατασταθεί ή να αλλάξει προς το καλύτερο.

4.1. Κοινωνιολογικές θεωρίες για τους θεσμούς

Οι κοινωνιολογικές θεωρίες που ακολουθούν, αναφέρονται στην αναγκαιότητα και τις λειτουργίες των θεσμών (θεωρίες του λειτουργισμού), στις ανισότητες και τις συγκρούσεις που προκαλούν (θεωρίες της κοινωνικής σύγκρουσης), καθώς και στην αμφίδρομη σχέση επίδρασης μεταξύ «κοινωνικής δομής» και «ατόμου» (θεωρίες της κοινωνικής αλληλεπίδρασης).

4.1.1. Θεωρίες του λειτουργισμού

Οι υποστηρικτές του λειτουργισμού αντιλαμβάνονται την κοινωνία ως ένα σύστημα αλληλεξαρτώμενων μερών, τα οποία λειτουργώντας συντονισμένα συμβάλλουν στη διατήρηση της ενότητας και της ευταξίας του συστήματος. Οι θεωρίες του λειτουργισμού εμφανίστηκαν για πρώτη φορά τον 19^ο αιώνα στα γραπτά του Herbert Spencer και του Émile Durkheim.

Ο Spencer, εκπρόσωπος του κοινωνικού δαρβινισμού¹²⁵ και πρόδρομος του λειτουργισμού, στο τρίτομο έργο του *The principles of sociology* (1874-1896/1898) παρομοιάζει την κοινωνία με έναν οργανισμό και, αντίστοιχα, τους θεσμούς με ζωτικά όργανα που πρέπει να λειτουργούν σωστά για να μπορέσει το σύστημα να υπάρξει και

¹²⁵ Κατά αναλογία της θεωρίας του Δαρβίνου για τη βιολογική εξέλιξη των ειδών και την επιβίωση του ισχυροτέρου, ο κοινωνικός δαρβινισμός του Spencer υποστηρίζει ότι οι κοινωνίες εξελίσσονται από απλές σε σύνθετες και επιβιώνουν εφόσον είναι ισχυρές και ικανές να προσαρμόζονται στις εκάστοτε συνθήκες (Spencer, 1874-1896/1898).

να εξελίσσεται στο χρόνο. Στη συνέχεια, διακρίνει έξι τύπους κοινωνικών θεσμών (την οικογένεια, τις τελετές, την πολιτική, τη θρησκεία, τα επαγγέλματα και την οικονομία) καθώς και αρκετούς άλλους που εμπεριέχονται σε αυτούς, τους οποίους και αναλύει σύμφωνα πάντα με την οργανική αναλογία και τα στάδια εξέλιξης τους.

Περίπου την ίδια περίοδο, ο κλασικός εκπρόσωπος του λειτουργισμού, Émile Durkheim, στο έργο του *The rules of sociological method* (1895/2013) ορίζει ως θεσμό «όλες τις πεποιθήσεις και τους τρόπους συμπεριφοράς που έχουν καθιερωθεί από τη συλλογικότητα»· συμπληρώνοντας ότι η κοινωνιολογία είναι «η επιστήμη των θεσμών, της γέννησης και της λειτουργίας τους» (σ. 15). Σύμφωνα με τον Durkheim, η θρησκεία είναι ο σημαντικότερος κοινωνικός θεσμός, από τον οποίο προήλθαν οι υπόλοιποι και στον οποίο οφείλεται η ανάπτυξη της συλλογικής συνείδησης διαχωρίζοντας το ιερό από το βέβηλο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «σχεδόν όλοι οι μεγάλοι κοινωνικοί θεσμοί γεννήθηκαν από τη θρησκεία. . . . Τα κύρια χαρακτηριστικά της συλλογικής ζωής δεν είναι άλλα από αυτά της θρησκευτικής ζωής» (Durkheim, 1912/1995, σ. 421).

Αρκετά χρόνια αργότερα, οι θεσμοί αποτέλεσαν βασικό πεδίο εξέτασης στη δομολειτουργική ανάλυση του Parsons. Ειδικότερα, η ανάλυση της κοινωνικής δομής απαιτεί μια σύνθετη εξέταση: των θέσεων που κατέχουν τα άτομα στην κοινωνία, των ρόλων που καλούνται να επιτελέσουν, και των θεσμικών προτύπων που προσδιορίζουν τις αποδεκτές μορφές συμπεριφοράς που απορρέουν από τη θέση και τον ρόλο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ανάλυσης, η σταθερότητα της κοινωνικής δομής εξαρτάται από τον βαθμό θεσμοποίησης ενός συνόλου ρόλων και προσδοκιών, καθώς και των αντίστοιχων κυρώσεων (Parsons, 1951/1991, σ. 24· Timasheff & Theodorson, 1976/2001, σ. 427-428). Σύμφωνα με τον Parsons (1951/1991), το αντίθετο της θεσμοποίησης είναι η ανομία· δηλαδή η απουσία δομημένων και εξισορροπητικών διαδικασιών αλληλεπίδρασης ή, με άλλα λόγια, η πλήρης κατάρρευση της κανονιστικής τάξης. Φυσικά, τόσο στη θεσμοποίηση όσο και στην ανομία υπάρχουν διαβαθμίσεις· με το ένα να αποτελεί ένδειξη για το άλλο (σ. 24).

Εκτός όμως από την ιδιότητα να ρυθμίζουν τη συμπεριφορά των ατόμων, οι θεσμοί υφίστανται για να καλύπτουν τις ανθρώπινες ανάγκες και να δίνουν λύσεις σε συλλογικά προβλήματα. Ο κοινωνικός ανθρωπολόγος Bronislaw Malinowski (1939) αναφέρει ότι «οι θεσμοί είναι συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων που συντονίζονται από ένα καταστατικό, ακολουθούν κανόνες συμπεριφοράς, λειτουργούν μαζί . . . και εργάζονται για την ικανοποίηση ορισμένων αναγκών», συμπληρώνοντας ότι «κάθε θεσμός

αφενός συμβάλλει στην ολοκληρωμένη λειτουργία της κοινότητας στο σύνολό της, αφετέρου ικανοποιεί τις παράγωγες και βασικές ανάγκες του ατόμου» (σ. 962).

Όσον αφορά τις λειτουργίες των θεσμών και τις συνέπειες που έχουν στο κοινωνικό σύστημα, ο Merton (1968) διακρίνει: i) τις έκδηλες (manifest) λειτουργίες· που γίνονται αντιληπτές από τα μέλη του συστήματος και συμβάλλουν στην προσαρμογή του (π.χ. έκδηλη λειτουργία της εκπαίδευσης είναι η παροχή γνώσεων και δεξιοτήτων), ii) τις λανθάνουσες (latent) λειτουργίες· που είναι ακούσιες και δεν γίνονται εύκολα αντιληπτές από τα μέλη του συστήματος, αλλά αποδεικνύονται επωφελείς (π.χ. λανθάνουσα λειτουργία της εκπαίδευσης είναι η κοινωνικοποίηση), και iii) τις δυσλειτουργίες (dysfunctions)· οι οποίες, είτε έκδηλες είτε λανθάνουσες, είναι σε κάθε περίπτωση επιβλαβείς και μειώνουν την προσαρμογή του συστήματος (π.χ. έκδηλη δυσλειτουργία της εκπαίδευσης είναι το άγχος της επίδοσης, ενώ λανθάνουσα δυσλειτουργία είναι η αναντιστοιχία της με την αγορά εργασίας) (σ. 105). Ορισμένα ακόμα παραδείγματα λειτουργιών ανά θεσμό είναι τα εξής: η οικογένεια παρέχει συναισθηματική ασφάλεια στα μέλη της και είναι ο πρώτος θεσμός ανατροφής και κοινωνικοποίησης των παιδιών· η θρησκεία καλύπτει τις μεταφυσικές ανάγκες των ανθρώπων και συνενώνει τα άτομα σε μια κοινή πίστη και ηθική ενισχύοντας τη συλλογική συνείδηση και την κοινωνική αλληλεγγύη· οι οικονομικοί θεσμοί αναλαμβάνουν την παραγωγή και την κατανομή αγαθών και υπηρεσιών· οι πολιτικοί θεσμοί είναι οι νόμιμοι φορείς άσκησης εξουσίας που ρυθμίζουν την κοινωνική ζωή και οφείλουν να βρίσκουν λύσεις στα κοινωνικά προβλήματα· η δικαιοσύνη και τα σώματα ασφαλείας είναι υπεύθυνα για την ασφάλεια και την προστασία των πολιτών· οι ένοπλες δυνάμεις αναλαμβάνουν την άμυνα του κράτους· τα μέσα μαζικής ενημέρωσης πληροφορούν τα άτομα για την επικαιρότητα, καθώς και για θέματα γενικού ενδιαφέροντος· οι πολιτιστικοί θεσμοί καλύπτουν τις πνευματικές, καλλιτεχνικές και ψυχαγωγικές ανάγκες των ανθρώπων, κλπ.

Η συμβολή του Merton στη θεωρία του λειτουργισμού εντοπίζεται κυρίως σε τρία σημεία: Πρώτον, αναγνωρίζει ότι οι θεσμοί δεν έχουν μόνο θετικές λειτουργίες, αλλά και αρνητικές (δυσλειτουργίες). Για παράδειγμα, η οικογένεια που αποτελεί ένα ασφαλές καταφύγιο για πολλούς ανθρώπους, σε ορισμένες περιπτώσεις γίνεται χώρος συγκρούσεων, βίας, κακοποίησης και εκμετάλλευσης (Treviño, 2015, σ. 14). Γενικά, οι επιβλαβείς συνέπειες από τις δυσλειτουργίες των θεσμών απασχολούν έντονα τους κοινωνικούς και πολιτικούς επιστήμονες, οι οποίοι αναζητούν τα αίτια που τις προκαλούν και τους αντίστοιχους τρόπους αντιμετώπισης. Δεύτερον, οι αντιλήψεις για τις λειτουργίες ή δυσλειτουργίες των θεσμών μπορεί να διαφέρουν ανάλογα με τα άτομα,

τις υποομάδες ή τα κοινωνικά στρώματα (Merton, 1968, σ. 94). Για παράδειγμα, η εισοδηματική ανισότητα που είναι δυσλειτουργική για την κατώτερη κοινωνική τάξη, μπορεί να εκλαμβάνεται ως λειτουργική από την ανώτερη. Και μάλιστα, αυτός μπορεί να είναι ο λόγος για τον οποίο οι ισχυροί δεν επιθυμούν την αλλαγή της κοινωνικής δομής (Treviño, 2015, σ. 14). Σε αυτήν την περίπτωση, ο Merton (1968) αναφέρει πως «όταν το καθαρό υπόλοιπο του συνόλου των συνεπειών μιας υπάρχουσας κοινωνικής δομής είναι σαφώς δυσλειτουργικό, αναπτύσσεται μια ισχυρή και επίμονη πίεση για αλλαγή» (σ. 94). Όταν οι πιέσεις στην κοινωνική δομή συσσωρευθούν, εξαιτίας των δυσλειτουργιών της, θα οδηγήσουν την κατάλληλη στιγμή σε θεσμική κατάρρευση και κοινωνική αλλαγή, από τα οποία θα προκύψει ένα νέο κοινωνικό σύστημα (σ. 95). Ουσιαστικά, αυτή είναι και η τρίτη σημαντική συμβολή του Merton στη θεωρία του λειτουργισμού. Εστιάζοντας στις λειτουργίες και τις δυσλειτουργίες των θεσμών, γίνονται αντιληπτές τόσο οι βάσεις της κοινωνικής σταθερότητας, όσο και οι πιθανές πηγές κοινωνικής αλλαγής (σ. 94).

4.1.2. Θεωρίες της κοινωνικής σύγκρουσης

Σε αντίθεση με τον λειτουργισμό που επικεντρώνεται στη διατήρηση της κοινωνικής ευταξίας, οι υποστηρικτές των θεωριών της κοινωνικής σύγκρουσης αντιλαμβάνονται την κοινωνία ως πεδίο ανταγωνισμού μεταξύ διαφορετικών συμφερόντων, στο οποίο οι κυρίαρχες ομάδες επιβάλλουν, δια της βίας και της χειραγώγησης, τους όρους της κοινωνικής συνύπαρξης στις ασθενέστερες. Η αφετηρία των θεωριών της κοινωνικής σύγκρουσης εντοπίζεται στα έργα των Karl Marx και Friedrich Engels, τον 19^ο αιώνα.

Σύμφωνα με τον Marx (1859/2010), κάθε άνθρωπος δραστηριοποιείται οικονομικά προκειμένου να εξασφαλίσει τα αναγκαία μέσα για την επιβίωση. Στα πλαίσια αυτής της δραστηριότητας, κάποιοι διαθέτουν τα μέσα παραγωγής (π.χ. την ιδιοκτησία, την τεχνολογία, τους πόρους) και άλλοι εργάζονται σε αυτά. Μεταξύ των δύο τάξεων διαμορφώνεται ένα σύστημα παραγωγικών σχέσεων και οτιδήποτε άλλο συμβαίνει στην κοινωνία στηρίζεται πάνω σε αυτό. Επομένως, οι κοινωνίες αποτελούνται από δύο μέρη: i) την οικονομική δομή, που είναι η «βάση» του κοινωνικού συστήματος και περιλαμβάνει την ύπαρξη των μέσων παραγωγής και τις παραγωγικές σχέσεις και ii) το «εποικοδόμημα», το οποίο στηρίζεται στην οικονομική βάση και περιλαμβάνει τους κοινωνικούς θεσμούς, τις αξίες και τα πρότυπα. Πιθανές «αλλαγές στην οικονομική βάση οδηγούν, συντομότερα ή αργότερα, στον μετασχηματισμό όλου του τεράστιου εποικοδομήματος» (σ. 92).

Μέχρι σήμερα, οι κοινωνίες έχουν περάσει από τέσσερα στάδια οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης: i) τον πρωτόγονο κομμουνισμό, ii) τη δουλοκτητική κοινωνία, iii) τη φεουδαρχία και iv) τον καπιταλισμό (Marx & Engels, 1848/1976, σ. 108-109). Σε κάθε στάδιο -με εξαίρεση τον πρωτόγονο κομμουνισμό- υπάρχει μια τάξη καταπιεστών (ή εκμεταλλευτών) που ελέγχει τα μέσα παραγωγής και μια τάξη καταπιεσμένων (ή εκμεταλλευομένων) που εργάζεται σε αυτά. Μεταξύ των τάξεων σημειώνονται συγκρούσεις που μπορεί να διαταράξουν τις παραγωγικές σχέσεις, δηλαδή να αλλάξουν την κατοχή και τον έλεγχο των παραγωγικών μέσων, και να οδηγήσουν στην ήττα της παλαιάς καθεστηκυίας τάξης και στην αντικατάστασή της από κάποια νέα. Άλλωστε, «η ιστορία όλων των μέχρι σήμερα υπαρχουσών κοινωνιών είναι η ιστορία των ταξικών αγώνων» (σ. 108).

Ειδικότερα τώρα, όσον αφορά τους θεσμούς, σύμφωνα με τους Marx και Engels (1932/1976), αποτελούν στοιχεία του εποικοδομήματος που διαμορφώνονται από το κράτος για να εξυπηρετούν τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης (σ. 77-78). Ορισμένα παραδείγματα που θα μπορούσαν να αναφερθούν εδώ είναι τα εξής: η οικογένεια είναι ο θεσμός που αναπαράγει τα νέα μέλη της εργατικής τάξης, την ανισότητα των φύλων (την πατριαρχία) και ο χώρος στον οποίο εκδηλώνεται κάθε είδους βία, καταπίεση και εκμετάλλευση· η εκπαίδευση μαθαίνει στα άτομα να σέβονται την εξουσία, ώστε να γίνουν πειθαρχημένοι εργαζόμενοι του καπιταλιστικού συστήματος, ενώ οι διαφορές στις επιδόσεις των μαθητών προμηνύουν κοινωνικές ανισότητες· η θρησκεία, ως «το όπιο του λαού», πείθει τους πιστούς να είναι ταπεινοί και να αποδέχονται τις δυσκολίες της ζωής, με την υπόσχεση ότι θα ανταμειφθούν στη μετά θάνατον ζωή· η πολιτική εξυπηρετεί πάντα τα συμφέροντα των ισχυρών, δίνοντας όμως την ψευδή εντύπωση στον λαό ότι έχει δύναμη και λόγο στη διακυβέρνηση του κράτους· η δικαιοσύνη είναι αυστηρότερη στην απόδοση ποινών, όταν εκδικάζει υποθέσεις κατηγορουμένων της κατώτερης κοινωνικής τάξης, οι οποίοι πολύ συχνά δεν έχουν τη δυνατότητα να προσλάβουν επιφανείς δικηγόρους για την υπεράσπιση τους· οι ένοπλες δυνάμεις και οι βιομηχανίες όπλων εξυπηρετούν ιμπεριαλιστικά συμφέροντα· τα μέσα μαζικής ενημέρωσης είναι όργανα προπαγάνδας που ελέγχονται από τους ισχυρούς, κλπ. Για όλους αυτούς τους λόγους, σύμφωνα με τον Engels (1895/1976), «οι κρατικοί θεσμοί, στους οποίους οργανώνεται η κυριαρχία της αστικής τάξης, προσφέρουν στην εργατική τάξη ακόμα περισσότερες ευκαιρίες για την καταπολέμηση αυτών ακριβώς των κρατικών θεσμών» (σ. 196).

Ένας ακόμα σημαντικός εκπρόσωπος των θεωριών της κοινωνικής σύγκρουσης είναι ο Ralf Dahrendorf, ο οποίος στο έργο του *Class and class conflict in industrial society* (1959) προσπάθησε να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ της λειτουργικής και της μαρξιστικής προσέγγισης. Η λειτουργική προσέγγιση είναι η θεωρία της ενσωμάτωσης (integration theory) που επιμένει στη συνοχή του κοινωνικού συστήματος μέσω της συναίνεσης των ατόμων σε κοινές αξίες· πρόκειται για μια «ουτοπική» σχολή σκέψης, διότι θεωρεί ότι τα διαφορετικά συμφέροντα των ατόμων υποτάσσονται στις κοινές αξίες, με αποτέλεσμα η κοινωνική δομή να παραμένει σταθερή. Από την άλλη μεριά, η μαρξιστική προσέγγιση είναι η θεωρία του καταναγκασμού (coercion theory), η οποία υποστηρίζει ότι η συνοχή του κοινωνικού συστήματος οφείλεται στην κυριαρχία και τους περιορισμούς που ασκούνται από τους ισχυρούς στους ανίσχυρους· πρόκειται για μια «ορθολογική» σχολή σκέψης που όμως δεν μπορεί να αρνηθεί την ύπαρξη κοινών αξιών στην κοινωνία, αλλιώς το σύστημα θα ήταν σε μια διαρκή διαδικασία μεταβολής (σ. 157-159). Κατά συνέπεια, καμία από τις δύο προσεγγίσεις δεν μπορεί από μόνη της να εξηγήσει επαρκώς την κοινωνική πραγματικότητα, αφού η θεωρία της ενσωμάτωσης και η θεωρία του καταναγκασμού αντανακλούν «τα δύο πρόσωπα της κοινωνίας» (σ. 157).

Όσον αφορά τα αίτια των σύγχρονων κοινωνικών συγκρούσεων, ο Dahrendorf (1959) αμφισβητεί τη μαρξιστική άποψη (ότι προέρχονται μόνο από την οικονομική βάση και τη διαμόρφωση των παραγωγικών σχέσεων) εστιάζοντας περισσότερο στους συσχετισμούς των πολιτικών δυνάμεων που συμβαίνουν στο εποικοδόμημα μεταξύ ομάδων διαφορετικών συμφερόντων. Ο Marx έζησε και έγραψε τον 19^ο αιώνα, σε μια περίοδο ραγδαίας εκβιομηχάνισης της Ευρώπης· επομένως, ήταν λογικό να στηρίξει τη θεωρία του στην πάλη των τάξεων, μεταξύ αστών και προλετάρων, οι οποίες μάλιστα ήταν αυστηρά «κλειστές» και το ενδεχόμενο διαγενεακής κινητικότητας αποτελούσε εξαίρεση (σ. 242-244). Όμως, στις σύγχρονες μετα-καπιταλιστικές (post-capitalist) και δημοκρατικές κοινωνίες, οι συνθήκες ζωής είναι διαφορετικές. Οι πολίτες έχουν δικαίωμα να ψηφίζουν τους εκπροσώπους τους στο κοινοβούλιο ή να συμμετέχουν οι ίδιοι ως υποψήφιοι στις εκλογές· οι εργαζόμενοι και οι συνδικαλιστικές ενώσεις μπορούν να διαπραγματευτούν με τους εργοδότες· και, βεβαίως, υπάρχουν τα περιθώρια της κοινωνικής κινητικότητας. Επομένως, αυτό που προκαλεί τις συγκρούσεις δεν είναι τόσο η εισοδηματική ανισότητα, όσο ο αγώνας για την εξουσία, αφού «υπάρχει πάντα η πιθανότητα για την υποτελή τάξη, ή τους κοινοβουλευτικούς εκπροσώπους της, να αναλάβει την κυβέρνηση, ή να διεισδύσει στις κυριαρχούσες ελίτ, ή να εκφράσει τα

αιτήματά της και να γίνουν αποδεκτά χωρίς να αλλάξει η κυβέρνηση» (σ. 308). Με τη θέση του Dahrendorf συμφωνούν αρκετοί εκπρόσωποι της κριτικής θεωρίας (critical theory), όπως π.χ. ο Herbert Marcuse, ο Jürgen Habermas και ο Albrecht Wellmer, υποστηρίζοντας ότι η πολιτική αφύπνιση και δράση των ατόμων μπορεί να προκαλέσει σημαντικές αλλαγές στον τρόπο λειτουργίας των θεσμών του εικοικοδομήματος και συνολικά στην κοινωνική δομή.

4.1.3. Θεωρίες της κοινωνικής αλληλεπίδρασης

Οι θεωρίες της κοινωνικής αλληλεπίδρασης διαφέρουν σημαντικά από τις θεωρίες του λειτουργισμού και της κοινωνικής σύγκρουσης εστιάζοντας στους τρόπους με τους οποίους τα άτομα αλληλεπιδρούν και διαμορφώνουν την κοινωνική δομή. Κεντρική θέση στις θεωρίες της κοινωνικής αλληλεπίδρασης έχουν οι δράσεις των ατόμων, οι οποίες ευθύνονται τόσο για τη διατήρηση όσο και για τη μεταβολή του κοινωνικού συστήματος. Παραδείγματος χάριν, η δομή και η λειτουργία της οικογένειας εξαρτάται από τις σχέσεις των μελών μεταξύ τους· η θρησκεία έχει ιδιαίτερη σημασία στη ζωή των ανθρώπων, εφόσον τα άτομα πιστεύουν στη διδασκαλία της και συμμετέχουν στις πρακτικές της· η εκπαίδευση εξυπηρετεί τον σκοπό της μάθησης, όταν οι μαθητές και οι καθηγητές ανταποκρίνονται στους ρόλους και τα καθήκοντά τους· το οικονομικό σύστημα βασίζεται εν πολλοίς στους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης αγαθών· η πολιτική είναι ένα πεδίο αναμέτρησης δυνάμεων για την εξουσία στο οποίο εμπλέκονται κόμματα, υποψήφιοι, προγράμματα, ψηφοφόροι, κλπ. Σύμφωνα με τον Weber (1922/1978), η κοινωνική δομή δεν είναι εξωτερική ή ανεξάρτητη από τα άτομα, αλλά δημιουργείται και διαμορφώνεται από την κοινωνική δράση. Επίσης, οι κοινωνικοί θεσμοί είναι αλληλεξαρτώμενοι και κανείς δεν κυριαρχεί απόλυτα τους υπόλοιπους, όπως ισχυρίζονται οι μαρξιστές για την οικονομία. «Δεν χρησιμοποιούν όλες οι περιπτώσεις κυριαρχίας οικονομικά μέσα, ούτε έχουν πάντα οικονομικούς σκοπούς» (σ. 212)· αλλά, κάθε σύστημα κυριαρχίας «επιχειρεί να εδραιώσει και να καλλιεργήσει την πίστη στη νομιμότητά του» (σ. 213). Με άλλα λόγια, οι οικονομικοί παράγοντες είναι σημαντικοί, αλλά η ισχύς του κάθε θεσμού εξαρτάται, σε τελική ανάλυση, από την κοινωνική νομιμοποίηση.

Στους τρόπους με τους οποίους τα άτομα αλληλεπιδρούν και διαμορφώνουν την κοινωνική δομή αναφέρθηκαν και οι βασικοί εκπρόσωποι της συμβολικής διαντίδρασης (symbolic interactionism), George Herbert Mead και Charles Horton Cooley.

Σύμφωνα με τον George Herbert Mead (1934), ο εαυτός έχει δύο όψεις: το «εμέ» (me) και το «εγώ» (I). Το «εμέ» αποτελείται από ένα σύνολο κοινωνικών αξιών και κανόνων, από σημασίες και ερμηνείες συμπεριφορών, που το άτομο εσωτερίκευσε με την κοινωνικοποίηση του. Το «εμέ» είναι, δηλαδή, ο εαυτός που έχει διαμορφωθεί κοινωνικά. Το «εγώ», από την άλλη μεριά, αποτελείται από τα βιώματα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του ατόμου. Το «εγώ» είναι αυτό που δίνει την απάντηση του ατόμου στις εκάστοτε κοινωνικές περιστάσεις· είναι το απρόβλεπτο και δημιουργικό στοιχείο του εαυτού που άλλοτε συμφωνεί και άλλοτε συγκρούεται με το «εμέ» (σ. 173-178). Επομένως, παρά το γεγονός ότι η κοινωνία διαμορφώνει μια όψη του εαυτού (το «εμέ»), η αντίδραση των ατόμων στις εκάστοτε κοινωνικές συνθήκες δεν μπορεί να είναι με βεβαιότητα προβλέψιμη εξαιτίας της αυτενέργειας του «εγώ». Άλλωστε, σε αυτό οφείλεται η ρευστότητα των κοινωνικών σχέσεων και η κοινωνική μεταβολή (βλ. και Timasheff & Theodorson, 1976/2001, σ. 399-400).

Πιο συγκεκριμένα για τους θεσμούς, ο Charles Horton Cooley, στο έργο του *Social organization* (1909), αναφέρει ότι είναι «προϊόντα της ανθρώπινης επινόησης», «καθιερωμένες και εδραιωμένες φάσεις του δημόσιου νου» (σ. 313). Οι θεσμοί είναι αποτέλεσμα της κοινωνικής οργάνωσης· αποτελούν την αποκρυστάλλωση των εθίμων, των συμβόλων και των κοινών πεποιθήσεων. Επίσης, οι θεσμοί έχουν διάρκεια και σχετική μονιμότητα στον τρόπο λειτουργίας τους και αποσκοπούν στην επίλυση των αναγκών της ανθρώπινης φύσης. Ορισμένα παραδείγματα θεσμών είναι: η κυβέρνηση, η εκκλησία, η οικογένεια, οι νόμοι, η βιομηχανία, η εκπαίδευση κ.ά. (σ. 313-314). Στη συνέχεια, ο Cooley εξετάζει και αξιολογεί (ομολογουμένως με συντηρητικό τρόπο) τις μεταβολές που σημειώθηκαν σε ορισμένους θεσμούς των Η.Π.Α. κατά την εποχή που έζησε. Ειδικότερα, για τον θεσμό της οικογένειας αναφέρει ότι ο ατομικισμός ευθύνεται: για τη μείωση της γεννητικότητας στις ευκατάστατες κοινωνικές τάξεις, για την αύξηση των διαζυγίων, για την έλλειψη πειθαρχίας και σεβασμού των παιδιών, και για το γεγονός ότι η αυξανόμενη ανεξαρτησία των γυναικών συνοδεύεται από μια έλλειψη ενδιαφέροντος για την οικογένεια (σ. 358). Στον οικονομικό θεσμό, εξαιτίας κυρίως της βιομηχανικής επανάστασης, παρατηρούνται μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών από την ύπαιθρο στις μεγάλες πόλεις και μια εμφανής άρνηση των νέων να ακολουθήσουν το επάγγελμα του πατέρα (σ. 383). Στην εκπαίδευση σημειώνονται ραγδαίες αλλαγές και ολοένα μεγαλύτερη ζήτηση για εξειδίκευση, ακριβώς επειδή οι συνθήκες ζωής των ανθρώπων έγιναν πιο σύνθετες και απαιτητικές (σ. 386). Η τέχνη έχει γίνει πιο ισχυρή,

επειδή στηρίζεται στην ατομική εργασία και την προσωπικότητα του εκάστοτε καλλιτέχνη, παρά στη συνεργασία και στην ανάδειξη μιας κοινής παράδοσης (σ. 392). Και η θρησκεία, όμως, βρίσκεται σε σύγχυση εξαιτίας της αδυναμίας ανανέωσης και εναρμόνισης των συμβολισμών της με το παρόν. Οι θεσμοί, ωστόσο, πρέπει να είναι ευέλικτοι και να ακολουθούν την πορεία της κοινωνίας για να μπορούν να διατηρούν την ισχύ τους. Για παράδειγμα, τα νεότερα μέλη της εκκλησίας μπορούν σταδιακά να αναπροσαρμόσουν τις παραδόσεις της, ώστε να ανταποκρίνονται στις πραγματικές πνευματικές ανάγκες της εποχής (σ. 381).

Η βασική κριτική που ασκήθηκε στις θεωρίες της κοινωνικής αλληλεπίδρασης είναι ότι επικεντρώνονται στη δυνατότητα των ατόμων να διατηρούν ή να αλλάζουν το κοινωνικό σύστημα παραβλέποντας, όμως, τις αντίρροπες δυνάμεις που υπάρχουν στο μακρο-επίπεδο και λειτουργούν περιοριστικά στην ελεύθερη ατομική δράση.

4.1.4. Συμπεράσματα

Η παρουσίαση των κοινωνιολογικών θεωριών που προηγήθηκε, καθιστά σαφές ότι οι οπτικές τους μπορεί να διαφέρουν χωρίς όμως να είναι ασυμβίβαστες. Πράγματι, οι θεσμοί, και το κοινωνικό σύστημα εν γένει, δεν βρίσκονται πάντα σε ισορροπία, αλλά ενίοτε διέρχονται περιόδους απορρύθμισης και μεταβολής. Επιπλέον, δεν είναι μόνο η κοινωνική δομή που ασκεί επίδραση στα άτομα, αλλά και τα άτομα επιδρούν στη δομή με την καθημερινή τους δράση, είτε με τη συναίνεση είτε με τη σύγκρουση. Ωστόσο, και οι τρεις κοινωνιολογικές προσεγγίσεις συγκλίνουν στην παραδοχή ότι οι θεσμοί πρέπει να λειτουργούν αποτελεσματικά και να καλύπτουν με τον καλύτερο τρόπο τις ανάγκες των ατόμων. Αυτό ακριβώς το ζήτημα, της λειτουργίας ή δυσλειτουργίας των θεσμών (ως ένδειξη ευνομίας ή ανομίας), εξετάζεται στην επόμενη ενότητα, σύμφωνα πάντα με τις αντιλήψεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών που συμμετείχαν στην έρευνα.

4.2. Ικανοποίηση των φοιτητών από τη λειτουργία των θεσμών

Σε αυτό το κεφάλαιο εξετάζεται η ικανοποίηση και η δυσαρέσκεια των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών από τη λειτουργία συγκεκριμένων κοινωνικών και πολιτικών θεσμών και φορέων, ενώ παράλληλα αποτυπώνονται οι ομοιότητες και οι διαφορές στις αντιλήψεις τους για την ελληνική και την τουρκική πραγματικότητα¹²⁶.

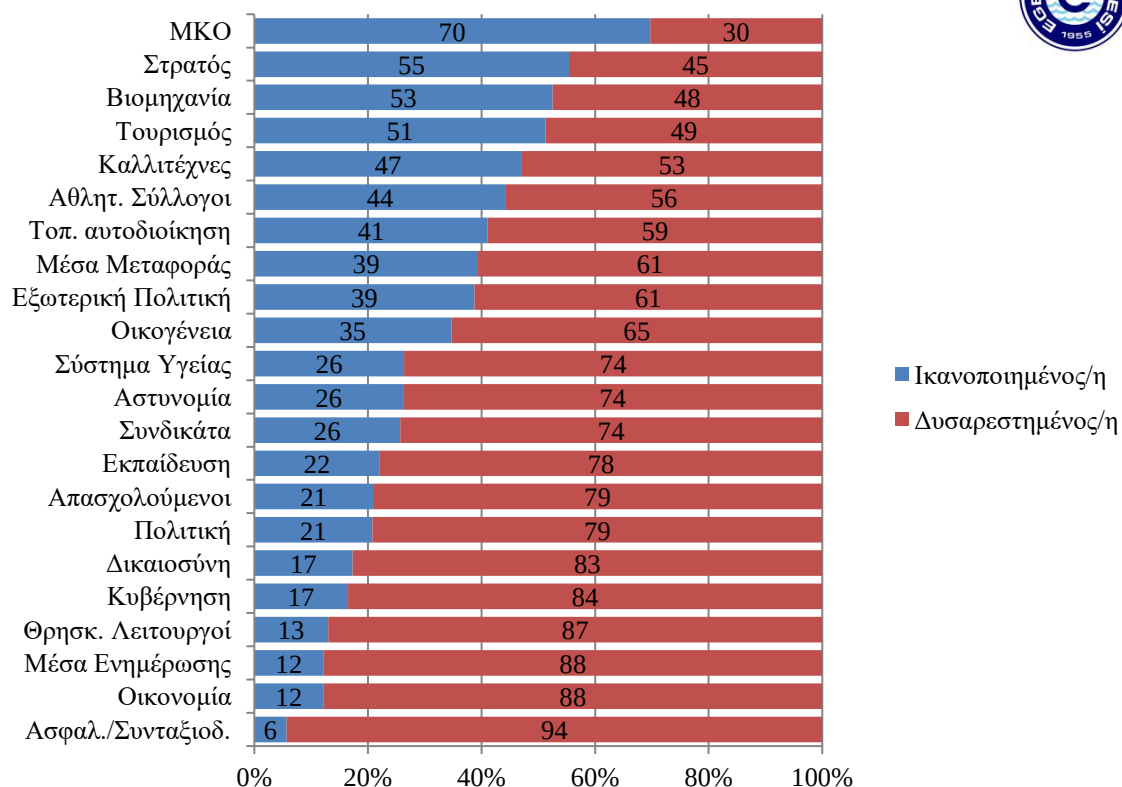
Οι φοιτητές κατέγραψαν την ικανοποίηση ή τη δυσαρέσκειά τους από συγκεκριμένες λειτουργίες 22 θεσμών και φορέων σε μια τετραθέσια κλίμακα απαντήσεων («Πολύ ικανοποιημένος/η», «Ικανοποιημένος/η», «Όχι ικανοποιημένος/η», «Καθόλου ικανοποιημένος/η»). Οι 22 θεσμοί και φορείς ήταν οι εξής: i) οικογένεια, ii) οικονομία, iii) απασχολούμενοι, iv) ασφαλιστικό/συνταξιοδοτικό σύστημα, v) βιομηχανία, vi) τουρισμός, vii) πολιτικό σύστημα, viii) κυβέρνηση, ix) εκπαιδευτικό σύστημα, x) θρησκευτικοί λειτουργοί, xi) ένοπλες δυνάμεις, xii) σώματα ασφαλείας, xiii) δικαιοσύνη, xiv) μέσα μαζικής ενημέρωσης, xv) μέσα μαζικής μεταφοράς, xvi) εθνικό σύστημα υγείας, xvii) τοπική αυτοδιοίκηση, xviii) συνδικάτα, xix) αθλητικοί σύλλογοι, xx) καλλιτέχνες, xxi) εξωτερική πολιτική και xxii) μη κυβερνητικές οργανώσεις¹²⁷.

Το βασικό συμπέρασμα που προέκυψε από την ανάλυση των δεδομένων της έρευνας είναι ότι τόσο οι Έλληνες όσο και οι Τούρκοι φοιτητές είναι σε μεγάλο βαθμό δυσαρεστημένοι από τη λειτουργία των θεσμών και φορέων (Διαγράμματα 4.1. και 4.2.). Η δυσαρέσκεια αυτή αποτελεί σημαντική ένδειξη ανομίας της ελληνικής και της τουρκικής κοινωνίας, τουλάχιστον έτσι όπως προσλαμβάνεται από τους φοιτητές. Ο ρόλος των θεσμών είναι να εξασφαλίζουν την εύρυθμη λειτουργία και τη συνοχή του κοινωνικού συστήματος. Κατά συνέπεια, όταν οι θεσμοί δυσλειτουργούν, τα άτομα αποπροσανατολίζονται, νιώθουν αισθήματα άγχους και ανασφάλειας και, γενικότερα, δυσκολεύονται να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους με συστηματικά και κοινωνικώς αποδεκτά μέσα.

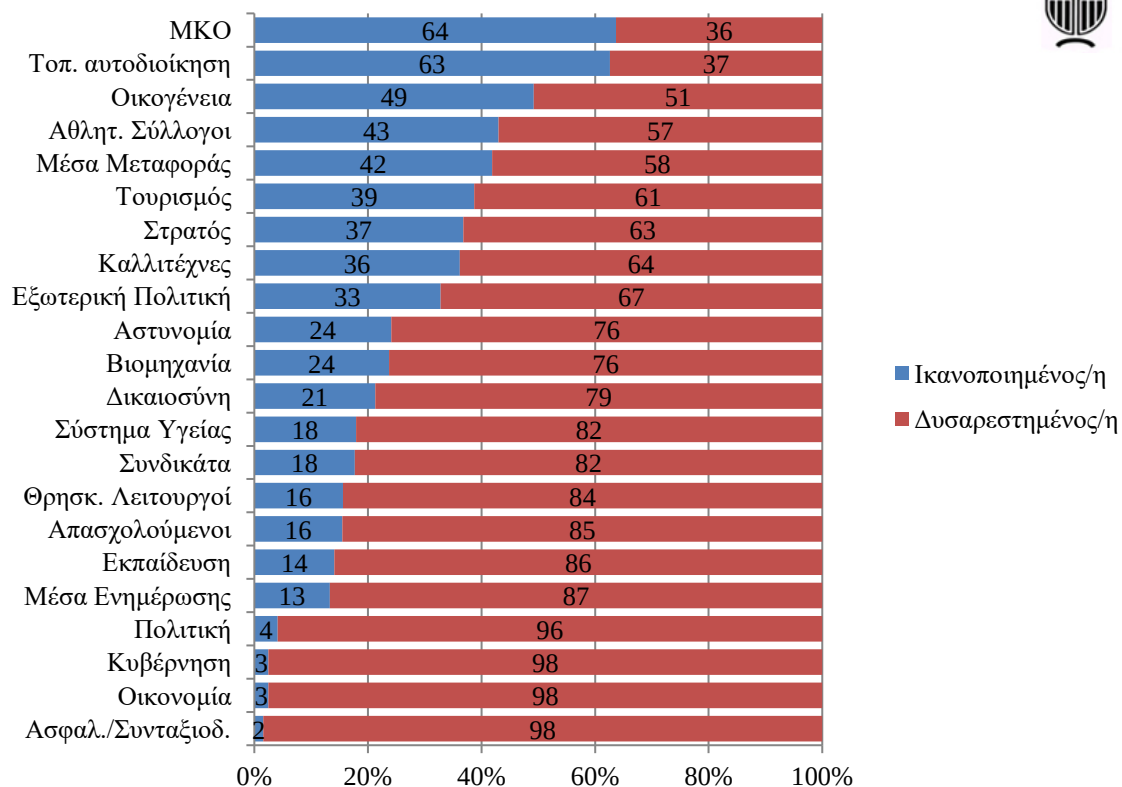
¹²⁶ Στο τέλος του κεφαλαίου παρατίθενται οι πίνακες διασταύρωσης με ποσοστιαίες συχνότητες και οι έλεγχοι ανεξαρτησίας των μεταβλητών (βλ. Πίνακες Δ1-Δ26). Το επίπεδο σημαντικότητας (α) για την απόρριψη της μηδενικής υπόθεσης στους ελέγχους χ^2 , likelihood ratio (λόγου πιθανοφανειών), Fisher, Kruskal-Wallis και t-test είναι $\alpha = 0,05$.

¹²⁷ Οι τιμές των ελέγχων Cronbach's α και Guttman's λ_2 για την εσωτερική συνέπεια των απαντήσεων στις εν λόγω μεταβλητές ήταν ικανοποιητικές στο δείγμα των φοιτητών του Ege ($\alpha = 0,86$, $\lambda_2 = 0,86$) και του Παντείου ($\alpha = 0,83$, $\lambda_2 = 0,84$).

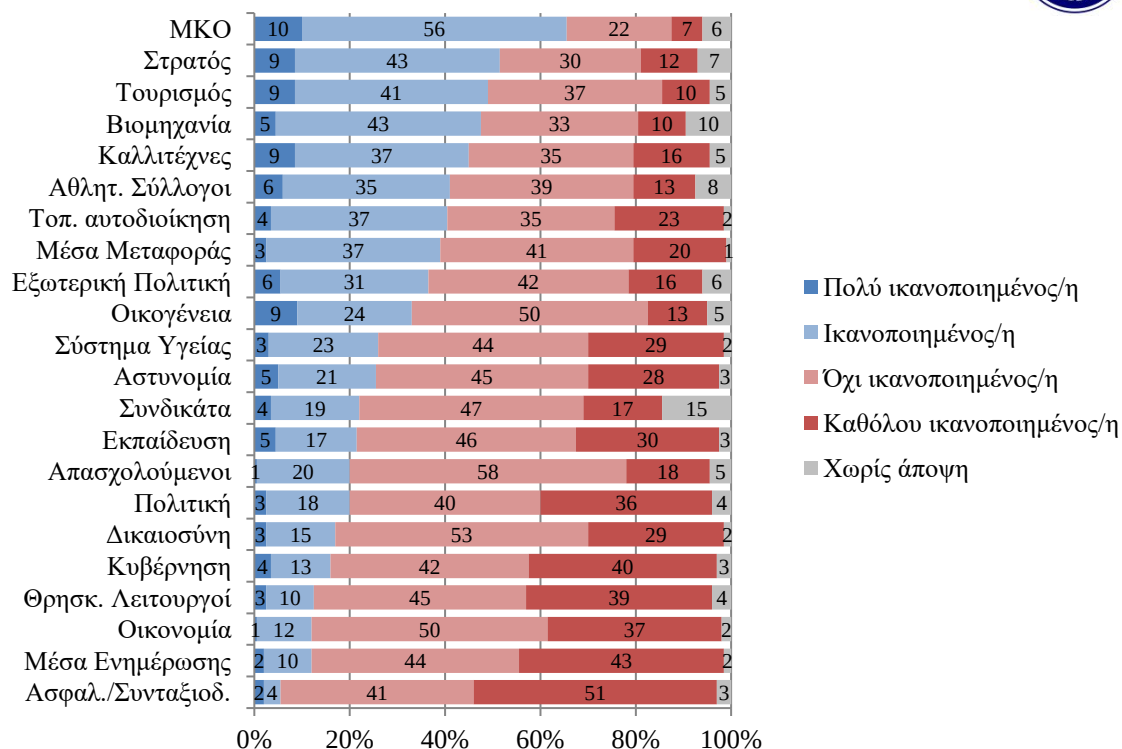
Διάγραμμα 4.1. Ικανοποίηση από τους θεσμούς, φοιτητές Ege

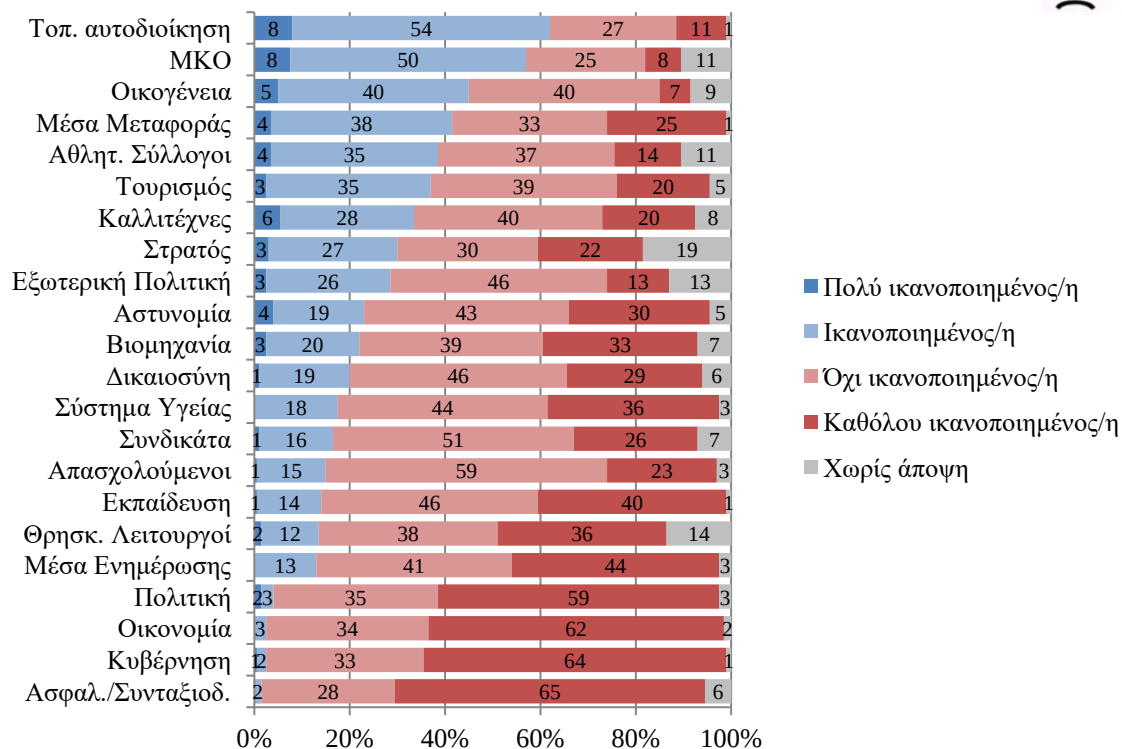
Διάγραμμα 4.2. Ικανοποίηση από τους θεσμούς, φοιτητές Παντείου

Διάγραμμα 4.3. Ικανοποίηση από τους θεσμούς, φοιτητές Ege
(Αναλυτικές απαντήσεις)

Διάγραμμα 4.4. Ικανοποίηση από τους θεσμούς, φοιτητές Παντείου
(Αναλυτικές απαντήσεις)

4.2.1. Περιγραφική ανάλυση

Η πλειοψηφία των Τούρκων φοιτητών νιώθει ικανοποίηση από τη λειτουργία μόνο τεσσάρων (4) θεσμών: από τη δράση των μη-κυβερνητικών οργανώσεων για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής (70%), από τη στρατηγική των τουρκικών ενόπλων δυνάμεων απέναντι στις εξωτερικές απειλές (55%), από την τουρκική βιομηχανία και τα ανταγωνιστικά προϊόντα που παράγει (53%) και από τον κλάδο του τουρισμού και τον τρόπο προβολής της χώρας στο εξωτερικό (51%) (Διάγραμμα 4.1.).

Μικρότερο ποσοστό φοιτητών είναι ικανοποιημένοι: από τους καλλιτέχνες και την προσφορά τους στον πολιτισμό (47%), από τον τρόπο λειτουργίας των αθλητικών συλλόγων (44%), από την τοπική αυτοδιοίκηση και την ποιότητα ζωής στη Σμύρνη (41%), από τις υπηρεσίες των δημοσίων μέσων μαζικής μεταφοράς (39%), από την εξωτερική πολιτική και τις συνεργασίες της Τουρκίας με άλλες χώρες (39%) και από την τουρκική οικογένεια και τον τρόπο ανατροφής των παιδιών (35%) (Διάγραμμα 4.1.).

Για τους υπόλοιπους θεσμούς, τα ποσοστά ικανοποίησης συρρικνώνονται σε χαμηλά επίπεδα (κάτω από 30%), όπως: για τις υπηρεσίες του εθνικού συστήματος υγείας (26%), για τα σώματα ασφαλείας και τη διασφάλιση της έννομης τάξης στο εσωτερικό της χώρας (26%), για τα συνδικάτα και τις διεκδικήσεις τους για βελτίωση των συνθηκών εργασίας (26%), για το εκπαιδευτικό σύστημα και τη μετάδοση καλής ποιότητας γνώσεων στους σπουδαστές (22%), για τους Τούρκους απασχολούμενους και την αποδοτικότητά τους (21%), για το πολιτικό σύστημα και την εξυπηρέτηση των τουρκικών συμφερόντων (21%), για τη δικαιοσύνη και την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των πολιτών της χώρας (17%) καθώς και για την κυβέρνηση και τον τρόπο που αντιμετωπίζει τα προβλήματα της τουρκικής κοινωνίας (17%) (Διάγραμμα 4.1.).

Οι τελευταίοι τέσσερις (4) θεσμοί της τουρκικής κοινωνίας για τους οποίους καταγράφονται τα χαμηλότερα ποσοστά ικανοποίησης (κάτω από 15%) -ή αντίστροφα, τα υψηλότερα ποσοστά δυσαρέσκειας- είναι: οι θρησκευτικοί λειτουργοί και ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώνουν ηθικούς πολίτες στην κοινωνία (13%), τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και η ποιότητα πληροφόρησης που παρέχουν (12%), η οικονομία και η διανομή των αγαθών και υπηρεσιών στους πολίτες (12%) και ο τρόπος λειτουργίας του ασφαλιστικού/συνταξιοδοτικού συστήματος (6%) (Διάγραμμα 4.1.).

Αντίστοιχα, η πλειοψηφία των Ελλήνων φοιτητών νιώθει ικανοποίηση από τη λειτουργία μόνο δύο (2) θεσμών: από τη δράση των μη-κυβερνητικών οργανώσεων για

τη βελτίωση των συνθηκών ζωής (64%) και από την τοπική αυτοδιοίκηση και την ποιότητα ζωής στην Αθήνα (63%) (Διάγραμμα 4.2.).

Μικρότερο ποσοστό φοιτητών είναι ικανοποιημένοι: από την ελληνική οικογένεια και τον τρόπο ανατροφής των παιδιών (49%), από τον τρόπο λειτουργίας των αθλητικών συλλόγων (43%), από τις υπηρεσίες των δημοσίων μέσων μαζικής μεταφοράς (42%), από τον κλάδο του τουρισμού και τον τρόπο προβολής της χώρας στο εξωτερικό (39%), από τη στρατηγική των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων απέναντι στις εξωτερικές απειλές (37%), από τους καλλιτέχνες και την προσφορά τους στον πολιτισμό (36%) και από την εξωτερική πολιτική και τις συνεργασίες της Ελλάδας με άλλες χώρες (33%) (Διάγραμμα 4.2.).

Για τους υπόλοιπους θεσμούς, τα ποσοστά ικανοποίησης συρρικνώνονται σε χαμηλά επίπεδα (κάτω από 30%), όπως: για τα σώματα ασφαλείας και τη διασφάλιση της έννομης τάξης στο εσωτερικό της χώρας (24%), για την ελληνική βιομηχανία και τα ανταγωνιστικά προϊόντα που παράγει (24%), για τη δικαιοσύνη και την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των πολιτών της χώρας (21%), για τις υπηρεσίες του εθνικού συστήματος υγείας (18%), για τα συνδικάτα και τις διεκδικήσεις τους για βελτίωση των συνθηκών εργασίας (18%), για τους θρησκευτικούς λειτουργούς και τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνουν ηθικούς πολίτες στην κοινωνία (16%), για τους Έλληνες απασχολούμενους και την αποδοτικότητά τους (16%), για το εκπαιδευτικό σύστημα και τη μετάδοση καλής ποιότητας γνώσεων στους σπουδαστές (14%) και για τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και την ποιότητα πληροφόρησης που παρέχουν (13%) (Διάγραμμα 4.2.).

Οι τελευταίοι τέσσερις (4) θεσμοί της ελληνικής κοινωνίας για τους οποίους καταγράφονται τα χαμηλότερα ποσοστά ικανοποίησης (κάτω από 10%) -ή αντίστροφα, τα υψηλότερα ποσοστά δυσαρέσκειας- είναι: το πολιτικό σύστημα και ο τρόπος με τον οποίο εξυπηρετεί τα ελληνικά συμφέροντα (4%), η κυβέρνηση και ο τρόπος που αντιμετωπίζει τα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας (3%), η οικονομία και η διανομή των αγαθών και υπηρεσιών στους πολίτες (3%) και ο τρόπος λειτουργίας του ασφαλιστικού/συνταξιοδοτικού συστήματος (2%) (Διάγραμμα 4.2.).

Συγκρίνοντας τις απαντήσεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών, οι θεσμοί για τους οποίους οι Τούρκοι καταγράφουν σημαντικά μεγαλύτερη ικανοποίηση σε σχέση με τους Έλληνες είναι: ο στρατός / οι ένοπλες δυνάμεις (55% έναντι 37% για τους Έλληνες), η βιομηχανία (53% έναντι 24%), ο τουρισμός (51% έναντι 39%), οι καλλιτέχνες (47% έναντι 36%), καθώς και οι απαξιωμένοι θεσμοί της πολιτικής (21% έναντι 4%), της κυβέρνησης (17% έναντι 3%) και της οικονομίας (12% έναντι 3%).

Αντίστοιχα, οι Έλληνες καταγράφουν σημαντικά μεγαλύτερη ικανοποίηση σε σχέση με τους Τούρκους για την τοπική αυτοδιοίκηση (63% έναντι 41% για τους Τούρκους) και για την οικογένεια (49% έναντι 35%) (Διαγράμματα 4.1. και 4.2.).

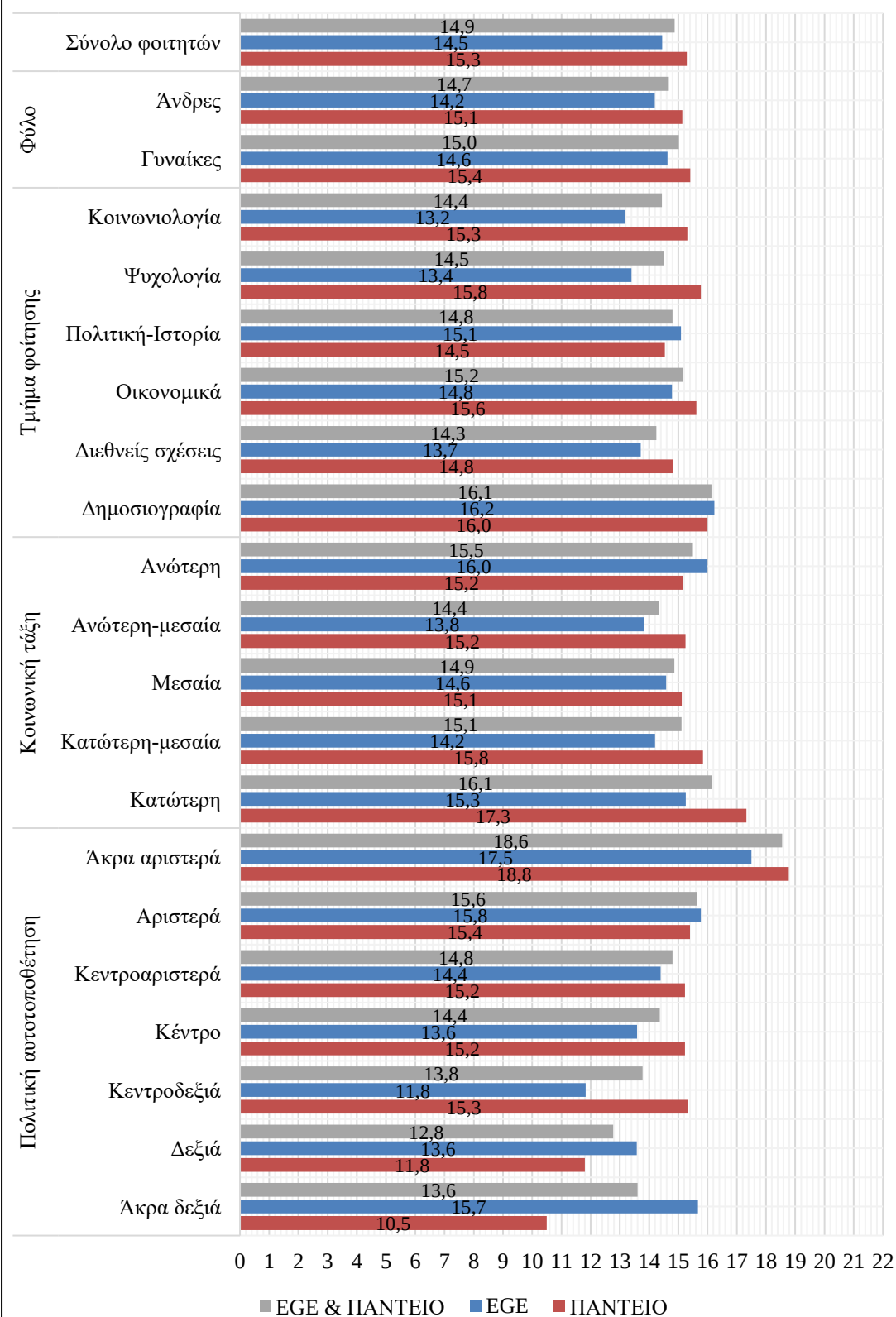
Στη συνέχεια, εξετάζοντας τις αναλυτικές απαντήσεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών (και κυρίως την απάντηση «καθόλου ικανοποιημένος/η»), διαπιστώνεται ότι και στις δύο χώρες υπάρχει μια βαθιά δυσαρέσκεια και αμφισβήτηση των θεσμών. Στην Τουρκία τα πιο σοβαρά προβλήματα εντοπίζονται στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους και στην οικονομία (θρησκευτικοί λειτουργοί, μέσα μαζικής ενημέρωσης, οικονομία, ασφαλιστικό)· ενώ στην Ελλάδα η κρίση είναι εντονότερη στους πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς (πολιτικό σύστημα, κυβέρνηση, οικονομία, ασφαλιστικό) (Διαγράμματα 4.3. και 4.4.).

4.2.2. Μέτρηση δυσαρέσκειας από τους θεσμούς

Παρόμοια με την ανάλυση που εφαρμόστηκε στο κεφάλαιο των κοινωνικών αξιών (3.3.2.), έτσι και εδώ, εξετάζεται κατά πόσο η δυσαρέσκεια από τη λειτουργία των θεσμών συσχετίζεται με ορισμένα χαρακτηριστικά των φοιτητών. Πιο συγκεκριμένα, κατασκευάστηκε μια νέα μεταβλητή που μετρά σε πόσες περιπτώσεις θεσμών και φορέων ο/η ερωτώμενος/η έδωσε την απάντηση «Όχι ικανοποιημένος/η» ή «Καθόλου ικανοποιημένος/η». Στη συνέχεια, υπολογίστηκαν οι μέσες τιμές για κάθε κατηγορία φοιτητών (Διάγραμμα 4.5.) και ακολούθησαν οι στατιστικοί έλεγχοι ανεξαρτησίας. Το πρώτο συμπέρασμα που προέκυψε από την ανάλυση είναι ότι οι μέσες τιμές δυσαρέσκειας από τους θεσμούς στους φοιτητές του Ege ($M = 14,45$, $SD = 4,330$) και του Παντείου ($M = 15,29$, $SD = 3,872$) διαφέρουν «οριακά» μεταξύ τους ($t(398) = -2,07$, $p = 0,039$), με τους Έλληνες φοιτητές να είναι συνολικά δυσαρεστημένοι από περισσότερους θεσμούς.

Όσον αφορά τις αναλυτικές κατηγορίες κατάταξης των φοιτητών (ανά φύλο, τμήμα φοίτησης, κοινωνική τάξη και πολιτική τοποθέτηση), διενεργήθηκαν ξεχωριστοί μη-παραμετρικοί έλεγχοι Kruskal-Wallis. Για τους φοιτητές του Ege προέκυψε ότι δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά στη μέση κατάταξη (mean rank) δυσαρέσκειας από τους θεσμούς: i) μεταξύ ανδρών και γυναικών ($H(1) = 0,66$, $p = 0,416$), ii) μεταξύ των κοινωνικών τάξεων ($H(4) = 1,83$, $p = 0,768$) και iii) οριακά μεταξύ της πολιτικής τοποθέτησης ($H(6) = 12,51$, $p = 0,051$)· επισημαίνοντας, ωστόσο, ότι οι φοιτητές που ανήκουν στην Άκρα αριστερά εκφράζουν δυσαρέσκεια για περισσότερους θεσμούς ($M = 17,50$), εν αντιθέσει με εκείνους της Κεντροδεξιάς που εκφράζουν για λιγότερους (M

Διάγραμμα 4.5. Μέτρηση δυσaráσκείας από τους θεσμούς, κατά κατηγορίες φοιτητών

= 11,83). Επίσης, στατιστικά σημαντική διαφορά προέκυψε μεταξύ των φοιτητών από διαφορετικά τμήματα ($H(5) = 11,15, p = 0,048$)· ειδικότερα οι φοιτητές των τμημάτων Δημοσιογραφίας ($M = 16,23$) και Ιστορίας ($M = 15,09$) κατέγραψαν την υψηλότερη δυσαρέσκεια από τους θεσμούς, εν αντιθέσει με τους φοιτητές της Κοινωνιολογίας ($M = 13,19$) και της Ψυχολογίας ($M = 13,40$).

Αντίστοιχα, για τους φοιτητές του Παντείου δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά στη μέση κατάταξη δυσαρέσκειας από τους θεσμούς: i) μεταξύ ανδρών και γυναικών ($H(1) = 0,14, p = 0,709$), ii) μεταξύ φοιτητών από διαφορετικά τμήματα ($H(5) = 2,57, p = 0,767$) και iii) μεταξύ κοινωνικών τάξεων ($H(4) = 2,10, p = 0,717$)· με επιφύλαξη όμως (λόγω μικρού αριθμού παρατηρήσεων) για την κατώτερη κοινωνική τάξη ($M = 17,33, SD = 2,082$). Ωστόσο, από τον έλεγχο προέκυψε στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ της πολιτικής τοποθέτησης των φοιτητών ($H(6) = 18,04, p = 0,006$), ιδιαίτερα στη σύγκριση Άκρας αριστεράς ($M = 18,78$), Δεξιάς ($M = 11,80$) και Άκρας δεξιάς ($M = 10,50$).

Συμπερασματικά, η δυσαρέσκεια των φοιτητών από τη λειτουργία των θεσμών και φορέων είναι εκτεταμένη, με τους φοιτητές του Ege να κρίνουν -κατά μέσο όρο- αρνητικά το έργο σε 14,45 από τους 22 θεσμούς (δηλαδή στο 66% ή για 2 στους 3) και τους φοιτητές του Παντείου σε 15,29 από τους 22 (δηλαδή στο 70% ή για 7 στους 10). Η δυσαρέσκεια είναι μεν γενική, όμως φαίνεται να επηρεάζεται σε σημαντικό βαθμό και από την πολιτική τοποθέτηση των φοιτητών· κυρίως στην Ελλάδα, αλλά και στην Τουρκία.

4.2.3. Η χαρτογράφηση των θεσμών

Εφαρμόζοντας την τεχνική της πολυδιάστατης ανάλυσης (MDS) κατασκευάστηκαν οι χάρτες δισδιάστατης απεικόνισης των θεσμών, σύμφωνα πάντα με τις απαντήσεις των φοιτητών του Ege και του Παντείου (Διαγράμματα 4.6. και 4.7.). Επισημαίνεται ότι τα σημεία στον χάρτη που βρίσκονται πιο κοντά μεταξύ τους εμφανίζουν μεγαλύτερη συσχέτιση, σε αντίθεση με εκείνα που είναι πιο απομακρυσμένα (βλ. και ενότητα 3.3.3.). Συνεπώς, εξετάζοντας πρώτα τη χαρτογράφηση του κοινωνικού συστήματος της Τουρκίας διαπιστώνονται τα εξής: i) η δράση των μη-κυβερνητικών οργανώσεων είναι εντελώς διαφορετική και δεν συσχετίζεται με τους υπόλοιπους θεσμούς του κράτους· ii) οι ένοπλες δυνάμεις, η βιομηχανία και ο κλάδος του τουρισμού συσχετίζονται μεταξύ τους και, προφανώς, αποτελούν τους ισχυρότερους θεσμούς, σύμφωνα με τις αντιλήψεις των φοιτητών· iii) ο αθλητισμός και οι καλλιτέχνες ανήκουν στο

ευρύτερο πολιτισμικό σύστημα και ως εκ τούτου εμφανίζουν μια εγγύτητα· iv) η τοπική αυτοδιοίκηση και τα μέσα μαζικής μεταφοράς αφορούν την καθημερινή ζωή στη Σμύρνη, οπότε βρίσκονται από κοινού σε διακριτή θέση· v) ο θεσμός της οικογένειας είναι πιο απομακρυσμένος, πράγμα που σημαίνει ότι δεν εμφανίζει ισχυρές συσχετίσεις με τους υπόλοιπους· vi) η εξωτερική πολιτική και η δράση των συνδικάτων έχουν μια σχετική αυτονομία· ενώ από αυτό το σημείο και πιο αριστερά στον χάρτη βρίσκονται οι θεσμοί που ταυτίζονται περισσότερο με τον σκληρό πυρήνα του κράτους και έχουν προκαλέσει την μεγαλύτερη δυσαρέσκεια των Τούρκων φοιτητών. Οι θεσμοί αυτοί είναι κατά βάση: το πολιτικό σύστημα, η κυβέρνηση, η οικονομία, το ασφαλιστικό/συνταξιοδοτικό και οι θρησκευτικοί λειτουργοί· καθώς επίσης και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, η δικαιοσύνη, τα σώματα ασφαλείας, η εκπαίδευση, οι απασχολούμενοι και το εθνικό σύστημα υγείας.

Αντίστοιχα, από τη χαρτογράφηση του κοινωνικού συστήματος της Ελλάδας διαπιστώνονται τα εξής: i) οι μη-κυβερνητικές οργανώσεις και η τοπική αυτοδιοίκηση είναι δύο θεσμοί που λειτουργούν με διαφορετικό τρόπο από τους υπόλοιπους και λαμβάνουν θετικές αξιολογικές κρίσεις από τους Έλληνες φοιτητές· ii) ο θεσμός της οικογένειας έχει μια διακριτή θέση· iii) η εξωτερική πολιτική, οι ένοπλες δυνάμεις και ο κλάδος του τουρισμού είναι σε εγγύτητα· ενώ σε κοντινή απόσταση βρίσκονται οι πολιτισμικοί θεσμοί, του αθλητισμού και των καλλιτεχνών· iv) οι υπηρεσίες των μέσων μαζικής μεταφοράς δεν συσχετίζονται με τη λειτουργία των άλλων θεσμών· ενώ από αυτό το σημείο και πιο αριστερά στον χάρτη συγκεντρώνονται εκείνοι οι θεσμοί που προκαλούν τη μεγαλύτερη δυσαρέσκεια των Ελλήνων φοιτητών. Το πολιτικό σύστημα, η κυβέρνηση, η οικονομία και το ασφαλιστικό/συνταξιοδοτικό βρίσκονται σε αποσύνθεση, ενώ σοβαρά προβλήματα δυσλειτουργιών εμφανίζουν και άλλοι θεσμοί ή φορείς, όπως: τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, το εκπαιδευτικό σύστημα, οι θρησκευτικοί λειτουργοί, τα συνδικάτα, οι απασχολούμενοι, ο κλάδος της βιομηχανίας, η δικαιοσύνη, τα σώματα ασφαλείας και το εθνικό σύστημα υγείας.

Συνοψίζοντας, ένα σημαντικό εύρημα που προέκυψε από αυτήν την ανάλυση είναι ότι οι παθογένειες της ελληνικής και της τουρκικής κοινωνίας οφείλονται στο πολιτικό και οικονομικό σύστημα (κυβέρνηση, πολιτική, οικονομία, ασφαλιστικό/συνταξιοδοτικό), ενώ οι θεσμοί που απομακρύνονται από την επιρροή του κράτους και βασίζονται στην ατομική ή συλλογική δράση των πολιτών αξιολογούνται καλύτερα (π.χ. μη-κυβερνητικές οργανώσεις, αθλητικοί σύλλογοι, καλλιτέχνες).

PROXSCAL minimizes
Normalized Raw Stress.

- a. Optimal scaling factor = 1,018.
- b. Optimal scaling factor = ,999.

A scatter plot showing the positions of 20 Greek political parties on a two-dimensional plane. The x-axis ranges from -1.0 to 1.5, and the y-axis ranges from -1.0 to 1.0. The parties are labeled with Greek abbreviations. The plot shows a distribution of parties across the ideological spectrum, with some parties clustered together and others more isolated.

Party (Greek)	X-axis (approx.)	Y-axis (approx.)
ασφλ	-0.8	-0.1
πολιτ	-0.7	0.0
οικν	-0.6	-0.1
κυβε	-0.5	0.0
μμε	-0.4	-0.1
εκπδ	-0.3	-0.2
θρησ	-0.2	-0.1
συνδ	-0.1	-0.1
απσχ	0.0	-0.2
σωμα	-0.1	0.2
δικα	0.0	0.1
μμ	0.3	0.8
εξπτο	0.3	0.2
ενοπ	0.4	0.0
τουρ	0.4	-0.3
καλλ	0.5	0.3
αθλη	0.7	0.0
οικγ	0.8	-0.6
βιομ	-0.1	-0.5
μικο	1.2	0.5
τοτπα	1.4	-0.4

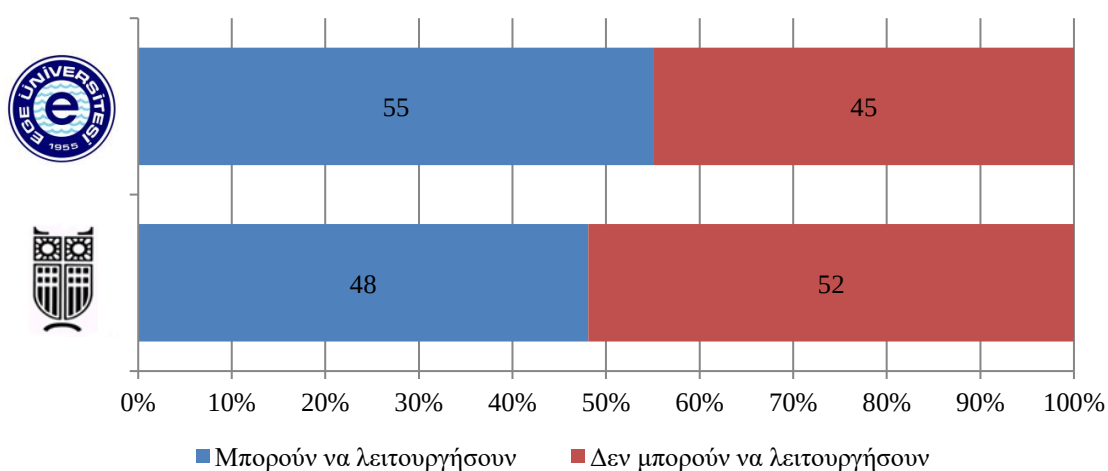
PROXSCAL minimizes
Normalized Raw Stress.

- a. Optimal scaling factor = 1,021.
- b. Optimal scaling factor = 1,001.

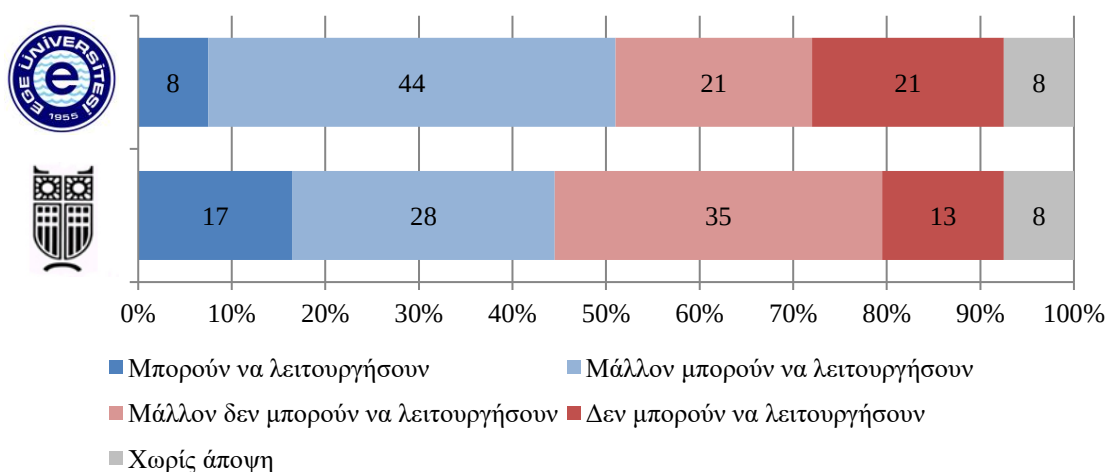
4.2.4. Λειτουργικότητα θεσμών και κοινωνική οργάνωση

Πέρα από τις δυσλειτουργίες των θεσμών ξεχωριστά, υπάρχει μια ακόμα παράμετρος που επηρεάζει συνολικά την οργάνωση της κοινωνίας: πρόκειται για τη δυνατότητα των θεσμών να λειτουργούν αρμονικά μεταξύ τους. Σχετικά με αυτό το ερώτημα, οι φοιτητές του Ege είναι διχασμένοι, με το 55% να πιστεύει ότι οι θεσμοί στην Τουρκία «μπορούν» να λειτουργήσουν αρμονικά μεταξύ τους και το 45% ότι «δεν μπορούν». Αντίστροφες είναι οι απαντήσεις των φοιτητών του Παντείου, με το 52% να πιστεύει ότι οι θεσμοί στην Ελλάδα «δεν μπορούν» να λειτουργήσουν αρμονικά μεταξύ τους, έναντι του 48% που πιστεύει ότι «μπορούν» (Διαγράμματα 4.8. και 4.9.). Σε κάθε περίπτωση, οι απαντήσεις των φοιτητών μαρτυρούν αβεβαιότητα για τη δυνατότητα εναρμόνισης των θεσμών, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Τουρκία.

Διάγραμμα 4.8. Λειτουργικότητα των θεσμών

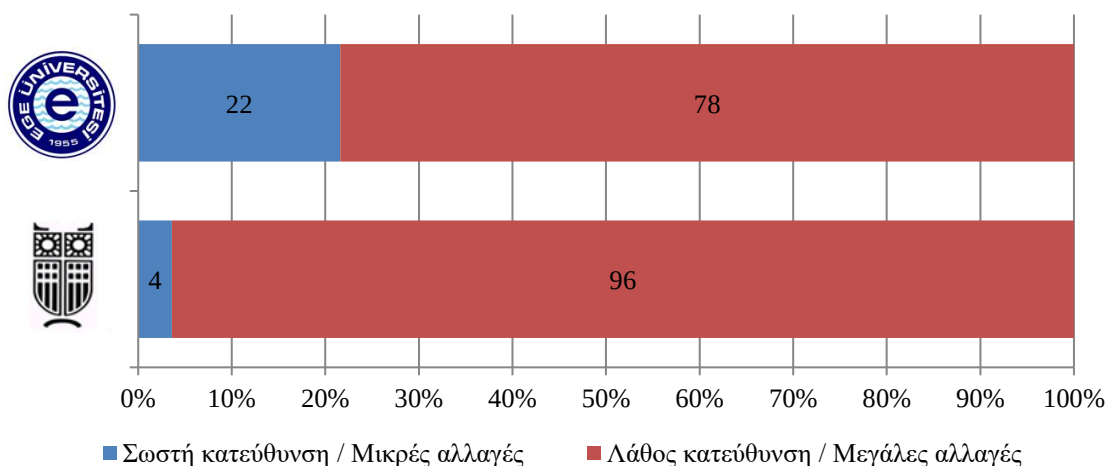
Διάγραμμα 4.9. Λειτουργικότητα των θεσμών (Αναλυτικές απαντήσεις)

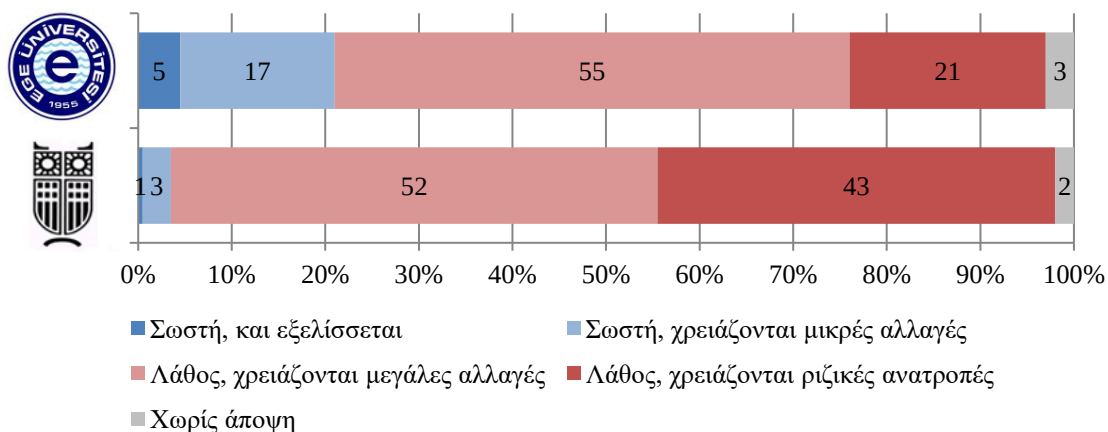
4.2.5. Κοινωνική σταθερότητα ή κοινωνική αλλαγή;

Όσον αφορά την κατεύθυνση της ελληνικής και της τουρκικής κοινωνίας, η εικόνα που έχουν σχηματίσει οι Τούρκοι φοιτητές -αν και αρνητική- είναι σχετικά καλύτερη από εκείνη των Ελλήνων. Πιο συγκεκριμένα, το 22% των φοιτητών του Ege και μόλις το 4% των φοιτητών του Παντείου πιστεύουν ότι η κοινωνία που ζουν είναι σε σωστή κατεύθυνση ή ότι χρειάζεται μικρές αλλαγές. Αντιθέτως, η πλειοψηφία των φοιτητών, δηλαδή το 78% του Ege και το 96% του Παντείου, πιστεύει ότι η κοινωνία είναι σε λάθος κατεύθυνση και απαιτούνται μεγάλες αλλαγές. Ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ελλάδας, το ποσοστό των φοιτητών που θεωρεί ότι χρειάζονται «ριζικές ανατροπές» αγγίζει το 43%, έναντι 21% στην Τουρκία (Διαγράμματα 4.10. και 4.11.).

Διάγραμμα 4.10. Κατεύθυνση κοινωνίας και ανάγκη μεταρρυθμίσεων

Διάγραμμα 4.11. Κατεύθυνση κοινωνίας και ανάγκη μεταρρυθμίσεων
(Αναλυτικές απαντήσεις)

4.2.6. Συμπεράσματα

Το βασικό συμπέρασμα που προκύπτει από αυτό το κεφάλαιο είναι ότι τόσο οι Έλληνες όσο και οι Τούρκοι φοιτητές είναι πολύ δυσαρεστημένοι από τον τρόπο λειτουργίας των περισσοτέρων θεσμών στη χώρα τους, με την κρίση να είναι εντονότερη στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στο πεδίο της πολιτικής και της οικονομίας. Οι δύο ομάδες φοιτητών αμφισβητούν έντονα τη δυνατότητα εναρμόνισης των θεσμών και θεωρούν ότι χρειάζονται σημαντικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες φαίνεται να είναι πιο επιτακτικές στην περίπτωση της Ελλάδας.

Όσον αφορά, γενικότερα, την εμπιστοσύνη των Ελλήνων και των Τούρκων πολιτών απέναντι στους θεσμούς, η έρευνα κοινής γνώμης του Ευρωβαρομέτρου που διεξήχθη στα τέλη του 2010, σε δείγμα 1.000 ατόμων (ηλικίας 15 ετών και άνω) στις δύο χώρες αντιστοίχως, παρουσιάζει μια διαφορετική εικόνα. Ειδικότερα, οι Τούρκοι πολίτες στην πλειοψηφία τους εμπιστεύονται: τον στρατό (70%), την αστυνομία (60%), τη δικαιοσύνη (53%) και τα θρησκευτικά ιδρύματα (53%)· ενώ τα υψηλότερα ποσοστά δυσπιστίας καταγράφονται για τα πολιτικά κόμματα (74%), τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (67% εφημερίδες, 62% τηλεόραση, 62% ραδιόφωνο, 60% internet), τις μεγάλες επιχειρήσεις (65%), τα εργατικά σωματεία (58%) και την κυβέρνηση (50%) (European Commission, 2010b, σ. 9). Παρατηρείται, δηλαδή, ότι το σύνολο της τουρκικής κοινής γνώμης αξιολογεί με επιείκεια το έργο των θεσμών, σε αντίθεση με τους φοιτητές του Ege. Η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται σε τρεις τουλάχιστον παράγοντες: πρώτον, στη διαφορετική διατύπωση της ερώτησης (το Ευρωβαρόμετρο μετρά την εμπιστοσύνη των πολιτών στους θεσμούς, η οποία για να μετατραπεί σε δυσπιστία απαιτεί αρκετή συσσώρευση δυσαρέσκειας από το έργο τους)· δεύτερον, οι φοιτητές έχουν διαφορετικές αντιλήψεις από τον υπόλοιπο πληθυσμό εξαιτίας τόσο της ηλικίας τους, όσο και της κριτικής ικανότητας που αναπτύσσουν στον χώρο του πανεπιστημίου· και τρίτον, το πανεπιστήμιο Ege βρίσκεται στη Σμύρνη, σε μια πόλη που θεωρείται το προπύργιο των Κεμαλικών και της αντιπολίτευσης, με αποτέλεσμα να εκφράζονται πιο αυστηρές κρίσεις για την κυβέρνηση και τις πολιτικές του Erdoğan.

Από την άλλη μεριά, οι Έλληνες πολίτες στην πλειοψηφία τους εμπιστεύονται: τον στρατό (67%) και την αστυνομία (52%)· ενώ γενικευμένη δυσπιστία καταγράφεται για τα πολιτικά κόμματα (93%), τις μεγάλες επιχειρήσεις (79%), την κυβέρνηση (76%), τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (78% τηλεόραση, 71% εφημερίδες, 61% ραδιόφωνο, 41% internet), τα εργατικά σωματεία (65%), τα εκκλησιαστικά ιδρύματα (58%) και τη δικαιοσύνη (56%) (European Commission, 2010c, σ. 3-4). Επομένως, και η ελληνική

κοινή γνώμη -παρά την έντονη δυσπιστία της- είναι συνολικά πιο επιεικής απέναντι στους θεσμούς, σε σύγκριση με τους φοιτητές του Παντείου.

Το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο Ελλάδας - Τουρκίας

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να δοθούν κάποιες επιπλέον πληροφορίες για το ιστορικό πλαίσιο των δύο κρατών, λίγα χρόνια πριν και μετά τη διεξαγωγή της έρευνας, ώστε η αποτύπωση της κοινωνικής πραγματικότητας να είναι πληρέστερη.

Η Τουρκία από το 2002 μέχρι σήμερα κυβερνάται από το AKP (το κόμμα που ιδρύθηκε από τον Recep Tayyip Erdoğan), καταφέροντας να κερδίσει σε έξι εκλογικές αναμετρήσεις (2002: 34,28%· 2007: 46,58%· 2011: 49,83%· 2015-Ιούνιος: 40,87%· 2015-Νοέμβριος: 49,50%· 2018: 42,56%), σε τρία δημοψηφίσματα που αφορούσαν σημαντικές αλλαγές του Συντάγματος¹²⁸ (2007: 68,95%· 2010: 57,88%· 2017: 51,41%) και σε δύο προεδρικές εκλογές με νικητή τον Erdoğan (2014: 51,79%· 2018: 52,59%). Μέσα σε αυτό το διάστημα, η οικονομία της Τουρκίας γνώρισε σημαντική ανάπτυξη. Καταρχάς, το τελευταίο πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής (1999-2001), που επιβλήθηκε από το ΔΝΤ και ολοκληρώθηκε το 2008, απαιτούσε μια σειρά μεταρρυθμίσεων με κύριο στόχο την περιστολή των δημοσίων δαπανών. Συνεπώς, η οικονομική πολιτική που εφάρμοσε η κυβέρνηση περιλάμβανε κυρίως: περικοπές σε μισθούς και συντάξεις, ιδιωτικοποιήσεις, μείωση των θέσεων εργασίας στο δημόσιο, ψηφιοποίηση των υπηρεσιών του κράτους και προσέλκυση ξένων επενδύσεων. Η εφαρμογή αυτών των μέτρων προκάλεσε, βεβαίως, δυσκολίες διαβίωσης και φτωχοποίηση σε αρκετούς πολίτες¹²⁹. ωστόσο, η κυβέρνηση κατάφερε να μειώσει το έλλειμμα, να δημιουργήσει πρωτογενές πλεόνασμα, να επιτύχει υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, και κατ' επέκταση

¹²⁸ Οι μεταρρυθμίσεις του πρώτου δημοψηφίσματος (2007) αφορούσαν την άμεση εκλογή προέδρου της Τουρκικής Δημοκρατίας από τον λαό, τη μείωση της προεδρικής θητείας από επτά σε πέντε χρόνια, τη δυνατότητα επανεκλογής προέδρου για δεύτερη θητεία, τη διεξαγωγή κοινοβουλευτικών εκλογών κάθε τέσσερα χρόνια αντί για πέντε, και τη μείωση της απαρτίας των βουλευτών που απαιτούνται για κοινοβουλευτικές αποφάσεις στο 1/3 (δηλαδή 184/550). Το δεύτερο δημοψήφισμα (2010) αφορούσε την αλλαγή 26 άρθρων του Συντάγματος του 1982, κυρίως σε θέματα δικαιοσύνης, εργασιακών δικαιωμάτων και ατομικών ελευθεριών (π.χ. δυνατότητα των πολιτικών δικαστηρίων να δικάζουν στρατιωτικούς για εγκλήματα κατά της συνταγματικής τάξης, άρση των περιορισμών στην απεργία, δικαίωμα συνδικαλισμού των δημοσίων υπαλλήλων, προστασία προσωπικών δεδομένων, προώθηση της ισότητας των φύλων κ.ά.). Το τρίτο δημοψήφισμα (2017) αφορούσε τη μετατροπή του πολιτεύματος της χώρας από προεδρευόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία σε προεδρική δημοκρατία, την αύξηση του αριθμού των βουλευτών από 550 σε 600, τη διεξαγωγή βουλευτικών και προεδρικών εκλογών ανά πέντε χρόνια, την κατάργηση των στρατιωτικών δικαστηρίων κ.ά.

¹²⁹ Το ποσοστό των ατόμων που βρίσκονταν κάτω από το όριο της φτώχειας στην Τουρκία το 2009 ήταν 25,3% (περίπου 17.835.000 άτομα). Πηγή: Eurostat. At risk of poverty rate (cut-off point: 60% of median equivalised income after social transfers) (2007-2018). Ανακτήθηκε από: https://ec.europa.eu/eurostat/product?code=ILC_LI02&mode=view

να μειώσει δραστικά το δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ. Παράλληλα, οι τρεις τομείς οικονομικής δραστηριότητας αναπτύχθηκαν σημαντικά. Η Τουρκία θεωρείται σήμερα ένας από τους μεγαλύτερους παραγωγούς αγροτικών προϊόντων παγκοσμίως, έχει ισχυρή βιομηχανία (αμυντική, κατασκευαστική και μεταποίησης), διαθέτει σύγχρονο δίκτυο μεταφορών (αεροδρόμια, λιμάνια, σιδηροδρόμους, αυτοκινητοδρόμους), είναι ενεργειακός κόμβος μεταφοράς πετρελαίου και φυσικού αερίου από χώρες της Μέσης Ανατολής και της Κασπίας, και αποτελεί πόλο έλξης εκατομμυρίων τουριστών κάθε χρόνο. Παρ' όλα αυτά, η τουρκική οικονομία έχει ορισμένες βασικές αδυναμίες: Πρώτον, ο πληθωρισμός και η διολίσθηση της τουρκικής λίρας ολοένα μειώνουν την αγοραστική δύναμη των πολιτών. Σύμφωνα με την ΕΚΤ, η ισοτιμία της τουρκικής λίρας έναντι του ευρώ την 1η Δεκεμβρίου κάθε επιλεγμένου έτους ήταν: 1€ = 1.96₺ (2010), 2.75 (2013), 3.70 (2016), 4.67 (2017), 5.88 (2018), 6.32 (2019) και 9.41 (2020). Δεύτερον, η τουρκική κοινωνία -όπως άλλωστε και οι περισσότερες καπιταλιστικές κοινωνίες- διακρίνεται από έντονο καταναλωτισμό, δηλαδή από την τάση των πολιτών να αγοράζουν άκριτα αγαθά και υπηρεσίες που αυξάνουν το κοινωνικό τους γόητρο (π.χ. επώνυμες μάρκες σε ρούχα και υποδήματα, σύγχρονα κινητά τηλέφωνα, διαμονή σε πολυτελή ξενοδοχεία, αγορά νέας κατοικίας κλπ.). Η κάλυψη αυτών των αναγκών έχει αυξήσει τις πιστώσεις και τη λήψη δανείων (στεγαστικών και καταναλωτικών), ορισμένα από τα οποία μπορεί μακροπρόθεσμα να αποδειχθούν μη-εξυπηρετούμενα. Τρίτον και πολύ σημαντικό, η Τουρκία αντιμετωπίζει πρόβλημα ενεργειακών πόρων· αναγκάζεται, δηλαδή, να εισάγει πετρέλαιο και φυσικό αέριο κυρίως από τη Ρωσία, το Ιράν, το Ιράκ και το Αζερμπαϊτζάν για να καλύψει τις ανάγκες της. Στο πλαίσιο επίλυσης του ενεργειακού προβλήματος εντάσσεται και η επίμονη στάση της Τουρκίας για «συνεκμετάλλευση» τυχόν πλουτοπαραγωγικών πηγών στο Αιγαίο, την Κύπρο και την Ανατολική Μεσόγειο¹³⁰ (βλ. και Φίλης, 2018, σ. 53-58).

Όσον αφορά τις πολιτικές εξελίξεις στην Τουρκία, υπήρξαν δύο πολύ κρίσιμες στιγμές που έθεσαν σε κίνδυνο την πολιτική επιβίωση του Tayyip Erdoğan. Η πρώτη αφορά τη δραστηριότητα της υποτιθέμενης παρακρατικής οργάνωσης Ergenekon, που αποτελούνταν από στελέχη του στρατού και της αστυνομίας, από δημοσιογράφους και ακαδημαϊκούς και θεωρήθηκε βραχίονας του «βαθέος κράτους» (derin devlet örgütlenmesi). Ο σκοπός αυτής της οργάνωσης ήταν να προκαλέσει πολιτική και κοινωνική

¹³⁰ Για περισσότερη ανάλυση των οικονομικών εξελίξεων στην Τουρκία από το 1980 και μετά, βλ. Μελάς, Κ. (2013). Ακτινογραφώντας την τουρκική οικονομία. Στο Σ. Λυγερός & Κ. Μελάς, *Μετά τον Ερντογάν τι;* (σ. 313-541). Αθήνα: Πατάκη.

αποσταθεροποίηση στην Τουρκία προκειμένου να επέμβει ο στρατός με πραξικόπημα και να ανατρέψει την κυβέρνηση Erdoğan. Τα μέσα με τα οποία θα επιτυγχανόταν αυτό περιλάμβαναν: βομβιστικές επιθέσεις, εμπρησμούς, δολοφονίες πολιτικών, δικαστών και άλλων σημαντικών προσώπων. Παρόμοιο σκοπό είχε και το σχέδιο σύγκρουσης με την Ελλάδα, με την κωδική ονομασία «Βαριοπούλα» (Balyoz Harekât Planı). Το σχέδιο αυτό θα επεδίωκε με προβοκατόρικες ενέργειες (όπως με την τοποθέτηση εκρηκτικών σε τζαμί και τη σκόπιμη κατάρριψη τουρκικού πολεμικού αεροσκάφους) να κατηγορηθεί η Ελλάδα και να προκληθεί σοβαρή κρίση και αναταραχή στα δύο κράτη. Το 2007 η κυβέρνηση συνέλαβε πάνω από 500 υπόπτους, αλλά το 2015 αφέθηκαν ελεύθεροι, καθώς τα ενοχοποιητικά στοιχεία αποδείχτηκαν χαλκευμένα (βλ. Φίλης, 2018, σ. 6-9).

Η δεύτερη και ίσως μεγαλύτερη δοκιμασία για το καθεστώς Erdoğan ήταν η απόπειρα πραξικοπήματος εναντίον του, η οποία εκδηλώθηκε στις 15 Ιουλίου 2016 από μια ομάδα αξιωματικών των ενόπλων δυνάμεων και διήρκεσε έως το μεσημέρι της 16^{ης} Ιουλίου, όταν η κυβέρνηση ανέκτησε πλήρως τον έλεγχο. Στο διάστημα αυτό, οι πραξικοπηματίες προσπάθησαν να καταλάβουν την Κωνσταντινούπολη, την Άγκυρα, την Μαρμαρίδα και την Μαλάτεια, ενώ μικρότερης έκτασης συγκρούσεις συνέβησαν και σε άλλες πόλεις. Το διεθνές αεροδρόμιο Atatürk στην Κωνσταντινούπολη και το κτίριο της κρατικής τηλεόρασης TRT στην Άγκυρα κατελήφθησαν από τους πραξικοπηματίες, ενώ αργότερα ελικόπτερα βομβάρδισαν το Κοινοβούλιο και εξαπέλυσαν πυρά ακόμα και κατά πολιτών. Τότε, ο Πρόεδρος Erdoğan κάλεσε τους υποστηρικτές του να βγουν στους δρόμους και να αναλάβουν δράση εναντίον των πραξικοπηματιών, προστατεύοντας τη δημοκρατία. Πράγματι, ο λαός ανταποκρίθηκε στο κάλεσμα του Erdoğan, βγήκε στους δρόμους και τις πλατείες, επιτέθηκε βίαια στους στρατιώτες και τους λίντσαρε, αναγκάζοντας τους να παραδοθούν. Εκείνη τη νύχτα έχασαν τη ζωή τους συνολικά πάνω από 300 άτομα (πολίτες, αστυνομικοί και στρατιώτες) και χιλιάδες τραυματίστηκαν. Σύμφωνα με την τουρκική κυβέρνηση, η απόπειρα πραξικοπήματος ενορχηστρώθηκε από μέλη και υποστηρικτές του κινήματος του Fethullah Gülen, ο οποίος ζει στην Πενσυλβάνια των Η.Π.Α., αλλά έχει καταφέρει να διεισδύσει στους θεσμούς του τουρκικού κράτους και να επηρεάζει τις εξελίξεις. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στην αδελφότητα Gülen ανήκαν αρκετά σχολεία, πανεπιστήμια, φοιτητικές εστίες, νοσοκομεία, τράπεζες, φιλανθρωπικά ιδρύματα, μη-κυβερνητικές οργανώσεις, εφημερίδες, περιοδικά και τηλεοπτικά κανάλια. Η λειτουργία όλων αυτών των ιδρυμάτων, των επιχειρήσεων και των δραστηριοτήτων ανεστάλη, ενώ χιλιάδες εργαζομένων στα ιδρύματα αυτά και κρατικοί υπάλληλοι συνελήφθησαν και προφυλακίστηκαν.

Σε όλο αυτό το διάστημα, από το 2002 έως σήμερα, η εμπιστοσύνη των πολιτών στο πρόσωπο του Tayyip Erdoğan δεν κλονίστηκε· αντιθέτως, θεωρείται παράγοντας πολιτικής και κοινωνικής σταθερότητας. Παρά τη δυσαρέσκεια που μπορεί να εκφράζουν οι πολίτες για την καθημερινότητά τους, και η οποία καταγράφεται στις έρευνες κοινής γνώμης, είναι γενικά παραδεκτό ότι κάθε φορά που η τουρκική κοινωνία κινδύνευε να απορρυθμιστεί και να φτάσει σε καταστάσεις ανομίας, ο Erdoğan κατάφερε να την επαναφέρει στην κανονικότητα. Η δυναμικότητα του Erdoğan να επιβάλλεται (παρά τα όσα γράφονται από τους επικριτές του) οφείλεται κατ' ουσίαν στη μακροχρόνια υποστήριξη που αντλεί από την πλειοψηφία του εκλογικού σώματος.

Από την άλλη μεριά, η Ελλάδα από το 2009 έως τα μέσα του 2018 βίωσε μια μεγάλη οικονομική κρίση και πολιτική αστάθεια με συνεχείς εναλλαγές κυβερνήσεων. Ξεκινώντας από τον Οκτώβριο του 2009, τις εκλογές κερδίζει το ΠΑΣΟΚ, με ποσοστό 43,92%, και πρωθυπουργός γίνεται ο Γιώργος Παπανδρέου. Η κρίση εκδηλώθηκε αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων της νέας κυβέρνησης και οφειλόταν σε «αμαρτίες του παρελθόντος» (τουλάχιστον επί σειρά τριών δεκαετιών), όταν η Ελλάδα δανειζόταν αλόγιστα, συσσωρεύοντας συνεχώς ελλείμματα στον προϋπολογισμό της που οδήγησαν στη διόγκωση του δημόσιου χρέους. Οι βασικότερες αιτίες αυτής της αρνητικής πορείας ήταν: οι σπατάλες στον δημόσιο τομέα, η μεγάλη φοροδιαφυγή και τα εκτεταμένα φαινόμενα διαφθοράς. Επομένως, ο δημοσιονομικός εκτροχιασμός ήταν ένα αναπόφευκτο γεγονός που κατέστησε πλέον ορατό τον κίνδυνο της στάσης πληρωμών του ελληνικού δημοσίου. Η κυβέρνηση ζήτησε την ενεργοποίηση του μηχανισμού στήριξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του ΔΝΤ, και τον Μάιο του 2010 ψηφίστηκε το πρώτο Μνημόνιο, το οποίο περιλάμβανε μια σειρά μέτρων λιτότητας και περιστολής των δημοσίων δαπανών, όπως: μειώσεις μισθών, συντάξεων και επιδομάτων, αύξηση του ΦΠΑ από 21% σε 23%, αύξηση του ειδικού φόρου κατανάλωσης στα καύσιμα, τα τσιγάρα και τα ποτά, αύξηση του ορίου απολύσεων εργαζομένων και καταβολή χαμηλότερων αποζημιώσεων, κ.ά. (Νόμος 3845/2010). Η ανακοίνωση των μέτρων προκάλεσε μεγάλη πανελλαδική απεργία στην οποία συμμετείχαν όλες οι συνδικαλιστικές οργανώσεις. Η συμμετοχή του λαού ήταν ογκώδης σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και άλλες μεγάλες πόλεις της χώρας, αλλά αμαυρώθηκε από τα βίαια επεισόδια και τον εμπρησμό της τράπεζας Marfin στο κέντρο της Αθήνας με τρεις νεκρούς εργαζόμενους.

Έναν χρόνο μετά, η κατάσταση της ελληνικής οικονομίας ουδόλως βελτιώθηκε, αντιθέτως κρίθηκε αναγκαίο να ψηφιστούν συμπληρωματικά μέτρα που περιλαμβάνονταν στο λεγόμενο «Μεσοπρόθεσμο πλαίσιο δημοσιονομικής στρατηγικής 2012-

2015» και αφορούσαν: αλλαγές στο εργασιακό καθεστώς των δημοσίων υπαλλήλων (αύξηση των ωρών εργασίας, μείωση μισθών, μείωση των δαπανών για υπερωρίες, εφαρμογή προγραμμάτων εθελούσιας μερικής απασχόλησης και μακροχρόνιας άδειας άνευ αποδοχών, κλπ.), αύξηση της φορολογίας (έκτακτη εισφορά για εισοδήματα άνω των 12.000 €, μείωση των φοροαπαλλαγών, αύξηση του ΦΠΑ στην εστίαση από 13% σε 23%, αύξηση των τελών κυκλοφορίας, ειδική εισφορά αλληλεγγύης για την αντιμετώπιση της ανεργίας, κλπ.), περαιτέρω μείωση των συντάξεων, εξορθολογισμό της λειτουργίας των υπηρεσιών του κράτους (κατάργηση και συγχώνευση φορέων, μείωση των αμυντικών δαπανών, επέκταση της ηλεκτρονικής συνταγογράφησης κλπ.), καθώς και ένα πλήθος αποκρατικοποιήσεων (π.χ. των ΟΤΕ, ΔΕΗ, ΕΥΔΑΠ, ΕΛΤΑ, ΕΑΣ, ΕΛΒΟ, ΟΠΑΠ, αεροδρομίων, λιμανιών, σιδηροδρόμων, αυτοκινητοδρόμων, ακινήτων του δημοσίου, κλπ.) (Νόμος 3985/2011). Τα νέα μέτρα προκάλεσαν έντονη κοινωνική διαμαρτυρία, η οποία εκφράστηκε με απεργιακές κινητοποιήσεις, με συγκεντρώσεις πολιτών σε πλατείες, με αποδοκιμασίες και προπηλακισμούς πολιτικών, καθώς και με την εμφάνιση αυθόρμητων κινημάτων (χωρίς κομματική ταυτότητα), όπως το «Δεν πληρώνω» και οι «Αγανακτισμένοι». Όπως ήταν αναμενόμενο, η δημοτικότητα της κυβέρνησης Παπανδρέου κατέρρευσε υπό το βάρος της κοινωνικής δυσaréσκειας, οπότε τον Νοέμβριο του 2011 συστάθηκε μεταβατική κυβέρνηση «ευρείας αποδοχής» με τη συμμετοχή των κομμάτων ΠΑΣΟΚ, ΝΔ και ΛΑΟΣ και πρωθυπουργό τον Λουκά Παπαδήμο.

Η κυβέρνηση Παπαδήμου και τα κόμματα που συμμετείχαν σε αυτήν (ΠΑΣΟΚ, ΝΔ και ΛΑΟΣ), ψήφισαν το δεύτερο Μνημόνιο με τους δανειστές, τον Φεβρουάριο του 2012. Τα μέτρα που περιλαμβάνονταν στο δεύτερο Μνημόνιο ακολουθούσαν την ίδια τακτική της λιτότητας: μείωση του κατώτατου μισθού στα 586 € και θέσπιση υποκατώτατου μισθού για τους νέους εργαζόμενους (έως 25 ετών) στα 510 €, περικοπές συντάξεων και επιδομάτων, αύξηση των αντικειμενικών αξιών στα ακίνητα, αύξηση της τιμής των εισιτηρίων στις αστικές συγκοινωνίες, κατάργηση θέσεων εργασίας στο Δημόσιο, άνοιγμα κλειστών επαγγελμάτων κ.ά. (Νόμος 4046/2012). Τρεις μήνες μετά, στις εκλογές του Μαΐου 2012, το πολιτικό σύστημα κλονίστηκε συθέμελα. Τα ποσοστά που συγκέντρωσαν τα τρία πρώτα κόμματα ήταν απελπιστικά χαμηλά (ΝΔ: 18,85%, ΣΥΡΙΖΑ: 16,78%, ΠΑΣΟΚ: 13,18%), δυσκολεύοντας τις προσπάθειες για σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας. Στις επαναληπτικές εκλογές του Ιουνίου 2012, τα ποσοστά ήταν επίσης χαμηλά, αλλά τελικά προέκυψε κυβέρνηση συνεργασίας ΝΔ (29,66%), ΠΑΣΟΚ (12,28%) και ΔΗΜΑΡ (6,25%), με πρωθυπουργό τον Αντώνη Σαμαρά. Η

απαξίωση του πολιτικού συστήματος εκφράστηκε με το υψηλό ποσοστό αποχής από τις εκλογές (37,51%), ενώ η οργή των πολιτών και η αναζήτηση «τιμωρητικής ψήφου» επέτρεψαν την είσοδο της Χρυσής Αυγής (6,92%) στο κοινοβούλιο, ενός κόμματος με ακραία εθνικιστική ιδεολογία.

Η κυβέρνηση Σαμαρά, τον Νοέμβριο του 2012, ψήφισε το «Μεσοπρόθεσμο πλαίσιο δημοσιονομικής στρατηγικής 2013-2016», στο οποίο περιλαμβανόταν ένα νέο πακέτο μέτρων λιτότητας και περιστολής των δημοσίων δαπανών, όπως: μειώσεις μισθών και συντάξεων, κατάργηση δώρων και επιδομάτων για τους δημοσίους υπαλλήλους, μείωση του χρόνου προειδοποίησης για απολύσεις, καταβολή αντιτίμου 25 ευρώ για την εισαγωγή σε νοσοκομείο, περικοπές δαπανών στην υγειονομική περίθαλψη, την άμυνα και την εκπαίδευση, επιτάχυνση των αποκρατικοποιήσεων κ.ά. (Νόμος 4093/2012). Ο δείκτης ανεργίας, που συνεχώς αυξανόταν από το 2009, κορυφώθηκε το 2013 (2009: 9,6%· 2010: 12,8%· 2011: 17,9%· 2012: 24,5%· 2013: 27,5%)¹³¹.

Το πολιτικό σκηνικό άλλαξε τον Ιανουάριο του 2015 με την εκλογική νίκη του ΣΥΡΙΖΑ (36,34%). Η νέα κυβέρνηση συνεργασίας ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, με πρωθυπουργό τον Αλέξη Τσίπρα, ξεκίνησε τότε μια πολύμηνη διαπραγμάτευση με τους δανειστές (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ΕΚΤ και ΔΝΤ), η οποία κατέληξε σε αδιέξοδο. Η παρατεταμένη περίοδος μη-επίτευξης συμφωνίας εξαντλούσε τη ρευστότητα της χώρας και την οδηγούσε σταδιακά σε «οικονομική ασφυξία». Με διάγγελμα, στις 26 Ιουνίου 2015, ο πρωθυπουργός ανακοίνωσε τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος με το ερώτημα αν πρέπει να γίνει αποδεκτό το σχέδιο συμφωνίας των δανειστών. Η αντίδραση της ΕΚΤ ήταν να παγώσει την παροχή ρευστότητας στις ελληνικές τράπεζες, ενώ η κυβέρνηση επέβαλε έλεγχο στην κίνηση κεφαλαίων (capital controls) για να αποτρέψει τη μαζική εκροή τους από το ελληνικό τραπεζικό σύστημα. Μολονότι το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ήταν η απόρριψη του σχεδίου συμφωνίας των δανειστών με ποσοστό 61,31%, η βούληση του λαού δεν έγινε σεβαστή και έτσι τον Αύγουστο του 2015 ψηφίστηκε το τρίτο Μνημόνιο.

Το τρίτο Μνημόνιο περιλάμβανε μεταξύ άλλων: αύξηση της προκαταβολής φόρου για επιχειρήσεις και ελεύθερους επαγγελματίες στο 100%, αύξηση της φορολογίας εισοδήματος από ενοίκια, επέκταση της φορολόγησης στα τυχερά παιχνίδια και τις τηλεοπτικές διαφημίσεις, κατάργηση της προνομιακής φορολόγησης των αγροτών

¹³¹ Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. Κατάσταση απασχόλησης και ποσοστό ανεργίας (Ιανουαρίου 2004 - Αυγούστου 2019). Ανακτήθηκε από: <https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJO02/>

και των μειωμένων συντελεστών ΦΠΑ στα νησιά, μείωση του ακατάσχετου ποσού από έναν τραπεζικό λογαριασμό στα 1.250 € για οφειλότες του Δημοσίου, αλλαγές στα ειδικά μισθολόγια (στρατιωτικών, δικαστικών, πανεπιστημιακών, ιατρών κ.ά.), περιορισμό των πρόωρων συνταξιοδοτήσεων με θέσπιση αντικινήτρων, άνοιγμα κλειστών επαγγελμάτων, λειτουργία εμπορικών καταστημάτων την Κυριακή, μείωση των στρατιωτικών και των δημοσίων δαπανών, μεταρρυθμίσεις στη δημόσια διοίκηση κλπ. (Νόμος 4336/2015). Η ψηφοφορία του τρίτου Μνημονίου προκάλεσε βαθύ ρήγμα στην Κυβέρνηση, με 43 βουλευτές του ΣΥΡΙΖΑ να διαφοροποιούν τη θέση τους. Το τρίτο Μνημόνιο ψηφίστηκε με τη στήριξη των κομμάτων: ΝΔ, ΠΑΣΟΚ και Ποτάμι. Η εξέλιξη αυτή, ανάγκασε τον Αλέξη Τσίπρα να προκηρύξει άμεσα πρόωρες εκλογές. Στις έκτακτες εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015, πρώτο κόμμα αναδείχτηκε ο ΣΥΡΙΖΑ (35,46%) σχηματίζοντας εκ νέου κυβέρνηση συνεργασίας με τους ANEL, με πρωθυπουργό τον Αλέξη Τσίπρα.

Περίπου έναν χρόνο μετά την επανεκλογή, τον Μάιο του 2016, ψηφίστηκε ένα πολυνομοσχέδιο, το οποίο περιλάμβανε μεταξύ άλλων: αύξηση του ΦΠΑ από 23% σε 24%, επιβολή φόρου διαμονής σε ξενοδοχειακά καταλύματα και ενοικιαζόμενα δωμάτια, επιβολή αναλογικού τέλους στη συνδρομητική τηλεόραση και τη σταθερή τηλεφωνία, ίδρυση αυτόματου μηχανισμού δημοσιονομικής προσαρμογής («κόφτη δαπανών») που θα ενεργοποιείται εάν υπάρχουν αποκλίσεις από τους δημοσιονομικούς στόχους του προϋπολογισμού, κ.ά. (Νόμος 4389/2016). Επιπλέον, τον Μάιο του 2017 ψηφίστηκε ένα ακόμα πολυνομοσχέδιο, το οποίο περιλάμβανε το «Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2018-2021». Ορισμένα από τα νέα μέτρα ήταν: περικοπές σε ειδικά μισθολόγια, συντάξεις και κοινωνικά επιδόματα, φορολόγηση εισοδημάτων από βραχυχρόνια μίσθωση ακινήτων, καθιέρωση ηλεκτρονικών πλειστηριασμών, εντατικοποίηση των αποκρατικοποιήσεων, κ.ά. (Νόμος 4472/2017). Τελικά, τον Αύγουστο του 2018, το πρόγραμμα του τρίτου Μνημονίου ολοκληρώθηκε και η Ελλάδα εισήλθε τυπικά στη «μεταμνημονιακή» εποχή.

Από τη σύντομη εξιστόρηση των γεγονότων καθίσταται σαφές ότι η Ελλάδα βρισκόταν σε κατάσταση ανομίας καθ' όλη τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας. Εάν μάλιστα κάποιος αναλογιστεί ότι η οικονομική κρίση προήλθε από συσσωρευμένες παθογένειες του παρελθόντος (π.χ. σπατάλες, διαφθορά, ανορθολογισμό, ατιμωρησία κλπ.), τότε η περίοδος της «λανθάνουσας» ανομίας καλύπτει περισσότερες δεκαετίες. Με άλλα λόγια, η οικονομική κρίση των τελευταίων ετών ήταν το αποτέλεσμα μιας μακράς περιόδου αποδιοργάνωσης που τελικά κορυφώθηκε, προκαλώντας ισχυρούς

τριγμούς στο πολιτικό και κοινωνικό σύστημα. Πιο συγκεκριμένα, σε πολιτικό επίπεδο, οι κυβερνώντες παρέδωσαν την εθνική κυριαρχία, ψηφίζοντας σωρηδόν μνημόνια, νόμους και τροπολογίες, κατόπιν υποτιθέμενης «διαπραγμάτευσης» με τους δανειστές, οι οποίοι δεν είχαν ευκαιρία να θέτουν εκβιαστικά διλήμματα, του τύπου: «μνημόνιο ή χρεοκοπία», «μνημόνιο ή έξοδος από το ευρώ», σε κάθε απόπειρα αντίστασης. Οι αλλαγές που επιβλήθηκαν στην ελληνική κοινωνία ήταν βίαιες και, σε έναν βαθμό, εκδικητικές. Η παρέμβαση του ξένου παράγοντα στη λειτουργία του κράτους ήταν απροκάλυπτη, θέτοντας υπό αμφισβήτηση την αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών και τη δημοκρατία. Σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, οι δανειστές δεν δίστασαν να ζητήσουν τη συναίνεση και της αντιπολίτευσης, πριν την έγκριση του προγράμματος. Όλα αυτά τα γεγονότα δοκίμασαν τη σχέση της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Ένωση, προκάλεσαν αρνητικά συναισθήματα στην κοινή γνώμη (όπως: άγχος, ανασφάλεια, απογοήτευση, ντροπή, οργή, αγανάκτηση)¹³² και συνολική απαξίωση του πολιτικού συστήματος. Επιπλέον, σε κοινωνικό επίπεδο, οι πολιτικές των μνημονίων οδήγησαν στη φτωχοποίηση ενός μεγάλου αριθμού πολιτών, στην αύξηση των αστέγων και στην ανάδυση μιας νέας κοινωνικής τάξης, αυτής των «νεόπτωχων»¹³³. Η ανεργία αυξήθηκε και πολλές επιχειρήσεις έκλεισαν. Οι ραγδαίες αλλαγές και η συνεχής επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου αιφνιδίασαν τα άτομα, προκαλώντας μεταξύ άλλων: αύξηση των περιστατικών αυτοκτονίας¹³⁴, μετανάστευση των Ελλήνων στο εξωτερικό¹³⁵, μείωση της γεννητικότητας¹³⁶, καθώς και γενικότερες ανατροπές στον προγραμματισμό και τις σταθερές της ζωής.

¹³² Για τα συναισθήματα που κυριάρχησαν στον ελληνικό λαό την δεκαετία 2009-2019, βλ. ενδεικτικά τις πανελλαδικές έρευνες της εταιρείας δημοσκοπήσεων Public Issue, διαθέσιμες στην ιστοσελίδα: <https://www.publicissue.gr/>

¹³³ Το ποσοστό των ατόμων που βρίσκονταν κάτω από το όριο της φτώχειας στην Ελλάδα το 2012 ήταν 23,1% (περίπου 2.536.000 άτομα). Πηγή: Eurostat. At risk of poverty rate (cut-off point: 60% of median equivalised income after social transfers) (2007-2018). Ανακτήθηκε από: https://ec.europa.eu/eurostat/product?code=ILC_LI02&mode=view

¹³⁴ Ο ετήσιος αριθμός περιστατικών αυτοκτονίας αυξήθηκε, από 377 το 2010, σε 565 το 2014. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. Θάνατοι (Αιτίες ICD-9) (2000-2016). Ανακτήθηκε από: <https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SPO12/>

¹³⁵ Ο ετήσιος αριθμός κατοίκων της Ελλάδας που μετανάστευσε στο εξωτερικό αυξήθηκε, από 43.044 το 2008, σε 124.694 το 2012. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. Εκτιμώμενοι εξερχόμενοι μετανάστες κατά φύλο και ομάδες ηλικιών (2008-2017). Ανακτήθηκε από: <https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SPO15/>

¹³⁶ Ο ετήσιος αριθμός των γεννήσεων στην Ελλάδα μειώθηκε, από 118.302 το 2008, σε 86.440 το 2018. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. Γεννήσεις - Απόλυτοι αριθμοί και ποσοστά (1932-2018). Ανακτήθηκε από: <https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SPO03/>

4.2.7. Πίνακες διασταύρωσης με ποσοστιαίες συχνότητες

Πίνακας Δ1. Ικανοποίηση από τον θεσμό της οικογένειας

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από τον τρόπο που η ελληνική/τουρκική οικογένεια ανατρέπει τα παιδιά της;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ ικανοποιημένος/η	9,0%	5,0%	34,7%	49,2%	χ^2 test 7,992	df 1	p-value 0,005
Ικανοποιημένος/η	24,0%	40,0%					
Όχι ικανοποιημένος/η	49,5%	40,0%	65,3%	50,8%			
Καθόλου ικανοποιημένος/η	12,5%	6,5%					
Χωρίς άποψη	5,0%	8,5%	-	-	Fisher's exact test 0,006		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=190]	[N=183]			

Πίνακας Δ2. Ικανοποίηση από τον θεσμό της οικονομίας

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από την ελληνική/τουρκική οικονομία να διανέμει ισόρροπα αγαθά και υπηρεσίες στους πολίτες;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ ικανοποιημένος/η	0,5%	0%	12,2%	2,5%	χ^2 test 13,545	df 1	p-value 0,000
Ικανοποιημένος/η	11,5%	2,5%					
Όχι ικανοποιημένος/η	49,5%	34,0%	87,8%	97,5%	Fisher's exact test		0,000
Καθόλου ικανοποιημένος/η	36,5%	62,0%					
Χωρίς άποψη	2,0%	1,5%	-	-			
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=196]	[N=197]			

Πίνακας Δ3. Ικανοποίηση από τους απασχολούμενους

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από την αποδοτικότητα των απασχολούμενων στην Ελλάδα/Τουρκία;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ ικανοποιημένος/η	0,5%	0,5%	20,9%	15,5%	χ^2 test 1,942	df 1	p-value 0,163
Ικανοποιημένος/η	19,5%	14,5%					
Όχι ικανοποιημένος/η	58,0%	59,0%	79,1%	84,5%	Fisher's exact test		0,187
Καθόλου ικανοποιημένος/η	17,5%	23,0%					
Χωρίς άποψη	4,5%	3,0%	-	-			
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=191]	[N=194]			

Πίνακας Δ4. Ικανοποίηση από το ασφαλιστικό/συνταξιοδοτικό σύστημα

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από το ασφαλιστικό/συνταξιοδοτικό σύστημα στην Ελλάδα/Τουρκία;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ ικανοποιημένος/η	2,0%	0%	5,7%	1,6%	χ^2 test 4,531	df 1	
Ικανοποιημένος/η	3,5%	1,5%					
Όχι ικανοποιημένος/η	40,5%	28,0%	94,3%	98,4%	Fisher's exact test	0,033	
Καθόλου ικανοποιημένος/η	51,0%	65,0%					
Χωρίς άποψη	3,0%	5,5%	-	-	0,053		
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=194]	100% [N=189]			

Πίνακας Δ5. Ικανοποίηση από τον τομέα της βιομηχανίας

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από τον τομέα της ελληνικής/τουρκικής βιομηχανίας να παράγει ανταγωνιστικά προϊόντα;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ ικανοποιημένος/η	4,5%	2,5%	52,5%	23,7%	χ^2 test 32,405	df 1	p-value 0,000
Ικανοποιημένος/η	43,0%	19,5%					
Όχι ικανοποιημένος/η	33,0%	38,5%	47,5%	76,3%			
Καθόλου ικανοποιημένος/η	10,0%	32,5%					
Χωρίς άποψη	9,5%	7,0%	-	-	Fisher's exact test 0,000		
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=181]	100% [N=186]			

Πίνακας Δ6. Ικανοποίηση από τον κλάδο του τουρισμού

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από τον κλάδο του τουρισμού να προωθεί με επιτυχία την Ελλάδα/Τουρκία στο εξωτερικό;						
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο		
Πολύ ικανοποιημένος/η	8,5%	2,5%	51,3%	38,7%	χ^2 test 6,092	df 1
Ικανοποιημένος/η	40,5%	34,5%				
Όχι ικανοποιημένος/η	36,5%	39,0%	48,7%	61,3%	Fisher's exact test	0,014
Καθόλου ικανοποιημένος/η	10,0%	19,5%				
Χωρίς άποψη	4,5%	4,5%	-	-		
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=191]	100% [N=191]		

Πίνακας Δ7. Ικανοποίηση από το πολιτικό σύστημα

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από τον τρόπο που το πολιτικό σύστημα εξυπηρετεί τα συμφέροντα της Ελλάδας/Τουρκίας;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ ικανοποιημένος/η	2,5%	1,5%	20,8%	4,1%	χ^2 test 24,925	df 1	p-value 0,000
Ικανοποιημένος/η	17,5%	2,5%					
Όχι ικανοποιημένος/η	40,0%	34,5%					
Καθόλου ικανοποιημένος/η	36,0%	59,0%					
Χωρίς άποψη	4,0%	2,5%					
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=192]	100% [N=195]	Fisher's exact test 0,000		

Πίνακας Δ8. Ικανοποίηση από την Κυβέρνηση

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από τον τρόπο που η Κυβέρνηση αντιμετωπίζει τα προβλήματα της ελληνικής/τουρκικής κοινωνίας;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ ικανοποιημένος/η	3,5%	0,5%	16,5%	2,5%	χ^2 test 22,371	df 1	p-value 0,000
Ικανοποιημένος/η	12,5%	2,0%					
Όχι ικανοποιημένος/η	41,5%	33,0%					
Καθόλου ικανοποιημένος/η	39,5%	63,5%					
Χωρίς άποψη	3,0%	1,0%					
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=194]	100% [N=198]	Fisher's exact test 0,000		

Πίνακας Δ9. Ικανοποίηση από το εκπαιδευτικό σύστημα

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από το ελληνικό/τουρκικό εκπαιδευτικό σύστημα να μεταδίδει καλής ποιότητας γνώσεις;						
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο		
Πολύ ικανοποιημένος/η	4,5%	0,5%	22,1%	14,1%	χ^2 test 4,153	df 1
Ικανοποιημένος/η	17,0%	13,5%				
Όχι ικανοποιημένος/η	46,0%	45,5%	77,9%	85,9%		
Καθόλου ικανοποιημένος/η	30,0%	39,5%			Fisher's exact test 0,049	
Χωρίς άποψη	2,5%	1,0%	-	-		
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=195]	100% [N=198]		

Πίνακας Δ10. Ικανοποίηση από τους θρησκευτικούς λειτουργούς

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από την ικανότητα των θρησκευτικών λειτουργών να διαμορφώνουν ηθικούς πολίτες στην κοινωνία;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο				
Πολύ ικανοποιημένος/η	2,5%	1,5%	13,0%	15,6%	χ^2 test 0,498	df 1	p-value 0,480	
Ικανοποιημένος/η	10,0%	12,0%						
Όχι ικανοποιημένος/η	44,5%	37,5%	87,0%	84,4%				
Καθόλου ικανοποιημένος/η	39,0%	35,5%			Fisher's exact test 0,549			
Χωρίς άποψη	4,0%	13,5%	-	-				
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=192]	100% [N=173]				

Πίνακας Δ11. Ικανοποίηση από τις ένοπλες δυνάμεις

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από τη στρατηγική των ελληνικών/τουρκικών ενόπλων δυνάμεων απέναντι στις εξωτερικές απειλές;						
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο		
Πολύ ικανοποιημένος/η	8,5%	3,0%	55,4%	36,8%	χ^2 test 12,031	df 1
Ικανοποιημένος/η	43,0%	27,0%				
Όχι ικανοποιημένος/η	29,5%	29,5%	44,6%	63,2%		
Καθόλου ικανοποιημένος/η	12,0%	22,0%			Fisher's exact test 0,001	
Χωρίς άποψη	7,0%	18,5%	-	-		
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=186]	100% [N=163]		

Πίνακας Δ12. Ικανοποίηση από τα σώματα ασφαλείας

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από τα σώματα ασφαλείας (αστυνομία) να διασφαλίζουν την έννομη τάξη στο εσωτερικό της χώρας;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ ικανοποιημένος/η	5,0%	4,0%	26,2%	24,1%	χ^2 test 0,220	df 1	
Ικανοποιημένος/η	20,5%	19,0%					
Όχι ικανοποιημένος/η	44,5%	43,0%	73,8%	75,9%			
Καθόλου ικανοποιημένος/η	27,5%	29,5%			Fisher's exact test 0,725		
Χωρίς άποψη	2,5%	4,5%	-	-			
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=195]	100% [N=191]			

Πίνακας Δ13. Ικανοποίηση από τον θεσμό της δικαιοσύνης

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από την ελληνική/τουρκική δικαιοσύνη να υπερασπίζεται τα δικαιώματα των πολιτών;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο				
Πολύ ικανοποιημένος/η	2,5%	1,0%	17,3%	21,3%	χ^2 test 1,000	df 1	p-value 0,317	
Ικανοποιημένος/η	14,5%	19,0%						
Όχι ικανοποιημένος/η	53,0%	45,5%	82,7%	78,7%				
Καθόλου ικανοποιημένος/η	28,5%	28,5%			Fisher's exact test 0,365			
Χωρίς άποψη	1,5%	6,0%	-	-				
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=197]	100% [N=188]				

Πίνακας Δ14. Ικανοποίηση από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από την ποιότητα πληροφόρησης που παρέχουν τα ελληνικά/τουρκικά μέσα ενημέρωσης;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ ικανοποιημένος/η	2,0%	0%	12,2%	13,3%	χ^2 test 0,117	df 1	
Ικανοποιημένος/η	10,0%	13,0%					
Όχι ικανοποιημένος/η	43,5%	41,0%	87,8%	86,7%			
Καθόλου ικανοποιημένος/η	43,0%	43,5%			Fisher's exact test 0,764		
Χωρίς άποψη	1,5%	2,5%	-	-			
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=197]	100% [N=195]			

Πίνακας Δ15. Ικανοποίηση από τα δημόσια μέσα μαζικής μεταφοράς

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από τις υπηρεσίες που προσφέρουν τα δημόσια μέσα μαζικής μεταφοράς;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ ικανοποιημένος/η	2,5%	3,5%	39,4%	41,9%	χ^2 test 0,262	df 1	p-value 0,609
Ικανοποιημένος/η	36,5%	38,0%					
Όχι ικανοποιημένος/η	40,5%	32,5%	60,6%	58,1%			
Καθόλου ικανοποιημένος/η	19,5%	25,0%			Fisher's exact test 0,682		
Χωρίς άποψη	1,0%	1,0%	-	-			
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=198]	100% [N=198]			

Πίνακας Δ16. Ικανοποίηση από το Εθνικό Σύστημα Υγείας

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από τις υπηρεσίες του Εθνικού Συστήματος Υγείας;						
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο		
Πολύ ικανοποιημένος/η	3,0%	0%	26,4%	17,9%	χ^2 test 4,049	df 1
Ικανοποιημένος/η	23,0%	17,5%				
Όχι ικανοποιημένος/η	44,0%	44,0%	73,6%	82,1%	Fisher's exact test	0,044
Καθόλου ικανοποιημένος/η	28,5%	36,0%				
Χωρίς άποψη	1,5%	2,5%	-	-	0,052	
Σύνολο	100%	100%	100%	100%		
	[N=200]	[N=200]	[N=197]	[N=195]		

Πίνακας Δ17. Ικανοποίηση από την τοπική αυτοδιοίκηση

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από την ποιότητα ζωής που παρέχει η τοπική αυτοδιοίκηση στην Αθήνα/İzmir;						
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο		
Πολύ ικανοποιημένος/η	3,5%	8,0%	41,1%	62,6%	χ^2 test 18,301	df 1
Ικανοποιημένος/η	37,0%	54,0%				
Όχι ικανοποιημένος/η	35,0%	26,5%	58,9%	37,4%	Fisher's exact test	0,000
Καθόλου ικανοποιημένος/η	23,0%	10,5%				
Χωρίς άποψη	1,5%	1,0%	-	-		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%		
	[N=200]	[N=200]	[N=197]	[N=198]		

Πίνακας Δ18. Ικανοποίηση από τα συνδικάτα

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από τον τρόπο που τα συνδικάτα διεκδικούν βελτίωση των συνθηκών εργασίας;						
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο		
Πολύ ικανοποιημένος/η	3,5%	1,0%	25,7%	17,7%	χ^2 test 3,361	df 1
Ικανοποιημένος/η	18,5%	15,5%				
Όχι ικανοποιημένος/η	47,0%	50,5%	74,3%	82,3%	Fisher's exact test	0,067
Καθόλου ικανοποιημένος/η	16,5%	26,0%				
Χωρίς άποψη	14,5%	7,0%	-	-		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%	0,072	
	[N=200]	[N=200]	[N=171]	[N=186]		

Πίνακας Δ19. Ικανοποίηση από τους αθλητικούς συλλόγους

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από τον τρόπο που λειτουργούν οι αθλητικοί σύλλογοι στην Ελλάδα/Τουρκία;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο				
Πολύ ικανοποιημένος/η	6,0%	3,5%	44,3%	43,0%	χ^2 test 0,063	df 1	p-value 0,801	
Ικανοποιημένος/η	35,0%	35,0%						
Όχι ικανοποιημένος/η	38,5%	37,0%	55,7%	57,0%				
Καθόλου ικανοποιημένος/η	13,0%	14,0%			Fisher's exact test 0,833			
Χωρίς άποψη	7,5%	10,5%	-	-				
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=185]	100% [N=179]				

Πίνακας Δ20. Ικανοποίηση από τους καλλιτέχνες

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από την προσφορά των σύγχρονων καλλιτεχνών στον ελληνικό/τουρκικό πολιτισμό;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ ικανοποιημένος/η	8,5%	5,5%	47,1%	36,2%	χ^2 test 4,594	df 1	p-value 0,032
Ικανοποιημένος/η	36,5%	28,0%					
Όχι ικανοποιημένος/η	34,5%	39,5%	52,9%	63,8%			
Καθόλου ικανοποιημένος/η	16,0%	19,5%			Fisher's exact test 0,037		
Χωρίς άποψη	4,5%	7,5%	-	-			
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=191]	100% [N=185]			

Πίνακας Δ21. Ικανοποίηση από την εξωτερική πολιτική

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από την εξωτερική πολιτική και τις συνεργασίες της Ελλάδας/Τουρκίας με άλλες χώρες;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ ικανοποιημένος/η	5,5%	2,5%	38,8%	32,8%	χ^2 test 1,447	df 1	
Ικανοποιημένος/η	31,0%	26,0%					
Όχι ικανοποιημένος/η	42,0%	45,5%	61,2%	67,2%			
Καθόλου ικανοποιημένος/η	15,5%	13,0%			Fisher's exact test 0,273		
Χωρίς άποψη	6,0%	13,0%	-	-			
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=188]	100% [N=174]			

Πίνακας Δ22. Ικανοποίηση από τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις

Πόσο ικανοποιημένος/η είστε από τη δράση των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων για βελτίωση των συνθηκών ζωής;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ ικανοποιημένος/η	10,0%	7,5%	69,7%	63,7%	χ^2 test 1,484	df 1	p-value 0,223
Ικανοποιημένος/η	55,5%	49,5%					
Όχι ικανοποιημένος/η	22,0%	25,0%	30,3%	36,3%			
Καθόλου ικανοποιημένος/η	6,5%	7,5%					
Χωρίς άποψη	6,0%	10,5%	-	-	Fisher's exact test 0,268		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=188]	[N=179]			

Πίνακας Δ23. Γνώμη για τη λειτουργικότητα των θεσμών

Κατά τη γνώμη σας, στην Ελλάδα/Τουρκία οι παραπάνω θεσμοί μπορούν να λειτουργήσουν αρμονικά μεταξύ τους;						
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο		
Μπορούν να λειτουργήσουν	7,5%	16,5%	55,1%	48,1%	χ^2 test 1,829	df 1
Μάλλον μπορούν να λειτουργήσουν	43,5%	28,0%				
Μάλλον δεν μπορούν να λειτουργήσουν	21,0%	35,0%				
Δεν μπορούν να λειτουργήσουν	20,5%	13,0%				
Χωρίς άποψη	7,5%	7,5%				
			-	-	Fisher's exact test 0,212	
Σύνολο	100%	100%	100%	100%		
	[N=200]	[N=200]	[N=185]	[N=185]		

Πίνακας Δ24. Κατεύθυνση της κοινωνίας και ανάγκη μεταρρυθμίσεων

Με ποια από τις παρακάτω εκφράσεις συμφωνείτε; «Η κοινωνία μας είναι σε...»						
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο		
Σωστή κατεύθυνση και συνεχώς εξελίσσεται	4,5%	0,5%	21,6%	3,6%	χ^2 test 29,005	df 1
Σωστή κατεύθυνση αλλά χρειάζονται μικρές αλλαγές	16,5%	3,0%				
Λάθος κατεύθυνση και χρειάζονται μεγάλες αλλαγές	55,0%	52,0%	78,4%	96,4%		
Λάθος κατεύθυνση και χρειάζονται ριζικές ανατροπές	21,0%	42,5%				
Χωρίς άποψη	3,0%	2,0%				
Σύνολο	100%	100%	100%	100%	Fisher's exact test 0,000	
	[N=200]	[N=200]	[N=194]	[N=196]		

Πίνακας Δ25. Μέτρηση δυσaráσκείας από τους θεσμούς, κατά κατηγορίες φοιτητών

	Ege			Πάντειο		
	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Σύνολο	200	14,45	4,330	200	15,30	3,872
Φύλο						
Άνδρες	84	14,19	4,312	84	15,14	4,192
Γυναίκες	116	14,63	4,353	116	15,41	3,638
Τμήμα φοίτησης						
Κοινωνιολογία	27	13,19	4,161	39	15,31	3,412
Ψυχολογία	30	13,40	4,484	26	15,77	3,922
Πολιτική-Ιστορία	34	15,09	4,654	37	14,54	4,664
Οικονομικά	45	14,78	4,039	39	15,62	3,400
Διεθνείς σχέσεις	34	13,71	4,310	33	14,82	4,111
Δημοσιογραφία	30	16,23	3,910	26	16,00	3,699
Κοινωνική τάξη						
Ανώτερη	4	16,00	3,367	6	15,17	3,545
Ανώτερη-μεσαία	58	13,83	4,341	34	15,24	4,142
Μεσαία	108	14,58	4,430	121	15,12	3,775
Κατώτερη-μεσαία	20	14,20	3,995	25	15,84	3,859
Κατώτερη	4	15,25	3,202	3	17,33	2,082
Πολιτική αυτοτοποθέτηση						
Άκρα αριστερά	2	17,50	2,121	9	18,78	1,302
Αριστερά	60	15,77	3,775	35	15,40	3,051
Κεντροαριστερά	31	14,39	4,904	30	15,23	3,830
Κέντρο	34	13,59	3,313	31	15,23	4,105
Κεντροδεξιά	12	11,83	5,686	15	15,33	3,331
Δεξιά	12	13,58	4,621	10	11,80	5,534
Άκρα δεξιά	3	15,67	4,726	2	10,50	2,121

Πίνακας Δ26. Kruskal-Wallis test μέσωn κατατάξεων, κατά κατηγορίες μεταβλητών

	Ege			Πάντειο		
	<i>H</i>	df	<i>p-value</i>	<i>H</i>	df	<i>p-value</i>
Φύλο	0,66	1	0,416	0,14	1	0,709
Τμήμα φοίτησης	11,15	5	0,048	2,57	5	0,767
Κοινωνική τάξη	1,83	4	0,768	2,10	4	0,717
Πολιτική αυτοτοποθέτηση	12,51	6	0,051	18,04	6	0,006

Κεφάλαιο πέμπτο: Εκπαιδευτικό σύστημα και ανομία

Ο άνθρωπος διαφέρει από τα άλλα είδη του ζωικού βασιλείου, διότι μπόρεσε με τη σκέψη του να οργανωθεί σε κοινωνίες και συλλογικά να αναλάβει δραστηριότητες που εξελίσσουν τον ίδιο προσωπικά, αλλά και το είδος του. Η ικανότητα αυτή αναβάθμισε τον άνθρωπο, από απλώς «βιολογικό», σε «κοινωνικό» ον. Σπουδαίο ρόλο σε αυτήν την εξέλιξη έχει η κοινωνικοποίηση. Πρόκειται για μια διαδικασία που συμβαίνει καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του ατόμου, μέσω της οποίας μαθαίνει και εσωτερικεύει: τις αξίες, τους κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς, την κοινωνική οργάνωση και τη θέση του σε αυτήν, καθώς και γενικότερα στοιχεία του πολιτισμού που μεταβιβάζονται από τη μια γενιά στην άλλη (όπως ήθη και έθιμα, γνώσεις και δεξιότητες, τεχνολογικά επιτεύγματα, τρόπους ζωής κλπ.) (Τσαούσης, 1996, σ. 27). Συνεπώς, με την κοινωνικοποίηση επιτυγχάνεται: η ένταξη του ατόμου στο κοινωνικό σύνολο, η διατήρηση της κοινωνικής συνοχής, η διαφύλαξη της πολιτισμικής ταυτότητας και κληρονομιάς, και τελικά η συνέχεια και εξέλιξη της κοινωνίας. Κύριοι φορείς κοινωνικοποίησης είναι η οικογένεια, η εκπαίδευση, η θρησκεία, οι φίλοι, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και γενικά το κράτος.

Ειδικότερα, όσον αφορά την εκπαίδευση, είναι ίσως ο σπουδαιότερος θεσμός κοινωνικοποίησης κυρίως για δύο λόγους. Πρώτον, διότι από μικρή ηλικία εντάσσει το άτομο στην κοινωνική ομάδα της τάξης και του σχολείου, μαθαίνοντάς το να πειθαρχεί στους κανόνες και να συνεργάζεται με τους συμμαθητές και τους δασκάλους του. Η προσαρμογή του ατόμου στο κοινωνικό περιβάλλον, δηλαδή η συναίνεση σε κάποιες κοινές αξίες και τρόπους συμπεριφοράς, είναι βασική προϋπόθεση για τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Δεύτερον, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα μεταδίδουν στο άτομο τις απαραίτητες γνώσεις και δεξιότητες που θα το βοηθήσουν να γίνει παραγωγικό στην κοινωνία και να αναλάβει συγκεκριμένους επαγγελματικούς ρόλους στα πλαίσια του καταμερισμού εργασίας. Επιπλέον, δύο πολύ σημαντικές λειτουργίες της εκπαίδευσης, από τις οποίες εξαρτάται η κοινωνική σταθερότητα, είναι η παροχή ίσων ευκαιριών μάθησης και η δυνατότητα κοινωνικής ανέλιξης. Βεβαίως, θα πρέπει να επισημανθεί ότι το εκπαιδευτικό σύστημα διαμορφώνει τη σκέψη και τον χαρακτήρα των ατόμων ασκώντας σημαντικό βαθμό πίεσης και ελέγχου. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας, αρκετά άτομα προσαρμόζονται, ενώ άλλα αντιδρούν έντονα και παρεκκλίνουν. Η αμφισβήτηση του εκπαιδευτικού θεσμού από τα άτομα και οι δυσλειτουργίες στο εσωτερικό του αποτελούν συμπτώματα ανομίας που, αν δεν θεραπευτούν, μπορούν να

υπονομεύσουν την κοινωνική συνοχή και να προκαλέσουν τριγμούς στο κοινωνικό σύστημα.

5.1. Θεωρίες για τον θεσμό της εκπαίδευσης

Οι κοινωνιολογικές θεωρίες που ακολουθούν, εξετάζουν από διαφορετική οπτική τον θεσμό της εκπαίδευσης και τις επιδράσεις που ασκεί στα άτομα.

5.1.1. Θεωρίες του λειτουργισμού

Οι υποστηρικτές του λειτουργισμού αντιλαμβάνονται την εκπαίδευση ως έναν θεσμό που συμβάλλει σημαντικά στη διατήρηση της κοινωνικής σταθερότητας και ευταξίας. Ο Émile Durkheim, στο έργο του *Education and sociology* (1922/1956), υποστηρίζει ότι «η κοινωνία μπορεί να επιβιώσει μόνο αν υπάρχει ένας επαρκής βαθμός ομοιογένειας μεταξύ των μελών της» (σ. 70). Επομένως, σε πρώτο επίπεδο, ο ρόλος της εκπαίδευσης είναι να διατηρήσει και να ενισχύσει αυτήν την ομοιογένεια, ορίζοντας στη νέα γενιά τις απαιτήσεις της συλλογικής ζωής (π.χ. τις αξίες, τους κανόνες, τους τρόπους ζωής κλπ.). Παράλληλα όμως, η σύσταση των κοινωνιών προϋποθέτει τη συνεργασία των ατόμων, τον καταμερισμό εργασίας και την ανάληψη ρόλων. Κατά συνέπεια, σε δεύτερο επίπεδο, ο ρόλος της εκπαίδευσης είναι να εξασφαλίσει την αναγκαία ποικιλομορφία μεταξύ των ατόμων, όντας η ίδια διαφοροποιημένη και εξειδικευμένη (σ. 70). Ο βαθμός ομοιογένειας ή ποικιλομορφίας, που επιδιώκεται μέσω της εκπαίδευσης, εξαρτάται από τις ιδιαίτερες ανάγκες της κοινωνίας. Για παράδειγμα, στις πιο απλές κοινωνίες, που διακρίνονται από χαμηλό καταμερισμό εργασίας, η εκπαίδευση είναι πιο ομοιόμορφη. Αντίθετα, στις πιο σύνθετες κοινωνίες, που διακρίνονται από υψηλό καταμερισμό εργασίας, η εκπαίδευση είναι πιο εξειδικευμένη ως προς τις γνώσεις που μεταδίδει. Αντίστοιχα, οι κοινωνίες που βρίσκονται σε σύγκρουση με άλλες συνήθως υιοθετούν ένα πιο ομοιόμορφο και εθνικιστικό μοντέλο εκπαίδευσης· εν αντιθέσει με εκείνες που βρίσκονται σε ειρήνη, οι οποίες υιοθετούν ένα πιο γενικό και ανθρωπιστικό μοντέλο (σ. 71). Σε κάθε περίπτωση, η εκπαίδευση μπορεί να οριστεί ως «η επιρροή που ασκείται από τις γενιές των ενηλίκων σε εκείνους που δεν είναι ακόμη έτοιμοι για την κοινωνική ζωή» (σ. 71). Μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας, τα άτομα αναπτύσσουν τα φυσικά, πνευματικά και ηθικά χαρακτηριστικά που απαιτούνται, τόσο για την κοινωνική τους ένταξη, όσο και για τους συγκεκριμένους ρόλους που θα αναλάβουν (σ. 71).

Η σπουδαιότητα του εκπαιδευτικού θεσμού έγκειται στο γεγονός ότι παραλαμβάνει τη νέα γενιά ως «άγραφο πίνακα» (tabula rasa) και τη διαμορφώνει, ώστε να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της κοινωνικής ζωής (Durkheim, 1922/1956, σ. 72). Η διαδικασία αυτή ενέχει, προφανώς, το στοιχείο του καταναγκασμού, αφού τα άτομα δεν μπορούν να επιλέξουν ελεύθερα (ιδιαίτερα στις πρώτες βαθμίδες εκπαίδευσης) το αντικείμενο πάνω στο οποίο θα εκπαιδευτούν. Η μέθοδος που χρησιμοποιεί το εκπαιδευτικό σύστημα για να επιτύχει την κοινωνικοποίηση και την ηθική διαπαιδαγώγηση των νέων περιγράφεται σε επόμενο έργο του Durkheim, με τίτλο *Moral education* (1925/2012), και αποτελείται από τρία στοιχεία: i) την πειθαρχία, ii) την προσκόλληση σε κοινωνικές ομάδες, και iii) την αυτονομία. Το πρώτο στοιχείο, η πειθαρχία, είναι «το θεμέλιο της ηθικής» (σ. 31). Ο άνθρωπος, από τη φύση του, έχει απεριόριστες επιθυμίες να ικανοποιήσει, μερικές από τις οποίες πιθανόν να συγκρούονται με το κοινό καλό. Η αυτοσυγκράτηση και η πειθαρχία είναι απαραίτητες. Όμως, όταν δεν μπορούν να επιτευχθούν από το ίδιο το άτομο, θα πρέπει να επιβάλλονται εξωτερικά από κάποια αρχή, την οποία τα μέλη της κοινωνίας αναγνωρίζουν ως ανώτερη (σ. 29). Στον χώρο της εκπαίδευσης, ο δάσκαλος εκπροσωπεί μια τέτοια αρχή, «είναι ο ερμηνευτής των μεγάλων ηθικών ιδεών της εποχής του και της χώρας του» (σ. 155). Από την άλλη μεριά, το άτομο μαθαίνει να υπακούει τους κανόνες του σχολείου, οι οποίοι δεσμεύουν εξίσου όλους τους μαθητές. Η τιμωρία, για εκείνους που παραβιάζουν τους κανόνες, θα πρέπει να είναι δίκαιη, χωρίς υπερβολές ή άσκηση σωματικής βίας, και να συνοδεύεται από εξήγηση, ώστε να καταλαβαίνουν τον λόγο για τον οποίο τους επιβλήθηκε. Άλλωστε, ο ρόλος της τιμωρίας δεν είναι η προσβολή και η ταπείνωση του παραβάτη, αλλά η αποκατάσταση της ηθικής τάξης και η επαναβεβαίωση των κανόνων (σ. 166). Το δεύτερο στοιχείο του εκπαιδευτικού συστήματος είναι η προσκόλληση του ατόμου σε κοινωνικές ομάδες. Το σχολείο, και γενικά κάθε εκπαιδευτικό ίδρυμα, αποτελεί μια κοινωνική ομάδα, μέσα στην οποία τα άτομα έρχονται σε επαφή, συνεργάζονται και μαθαίνουν να συμπεριφέρονται ηθικά: δηλαδή «σύμφωνα με το συλλογικό συμφέρον» (σ. 59). Σε αυτό το πλαίσιο, το καθήκον των εκπαιδευτικών είναι να αναπτύξουν στους μαθητές το αίσθημα της αλληλεγγύης και της ενότητας (σ. 248). Με αυτόν τον τρόπο, το σχολείο διαμορφώνει την ηθική του ατόμου, αλλά και τα συναισθήματά του για τους ανθρώπους και την κοινωνία στην οποία ζει (σ. 79). Τέλος, το τρίτο στοιχείο, που είναι απαραίτητο στην εκπαιδευτική διαδικασία, είναι η διαφύλαξη της αυτονομίας των ατόμων. Ο καταναγκασμός και η τυφλή υπακοή στους κανόνες δεν βοηθούν πάντα στη διαμόρφωση ηθικών πολιτών· αντιθέτως μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να

εκληφθούν ως δουλεία και ταπείνωση (σ. 118). Αυτό που έχει σημασία είναι το άτομο να κατανοήσει τους λόγους για τους οποίους οι κοινωνικοί κανόνες και οι περιορισμοί είναι απαραίτητοι, ώστε να τους αποδέχεται συνειδητά και με τη θέληση του. Μόνο έτσι θα έχει επίγνωση της ηθικής του (σ. 120). Επομένως, ο εκπαιδευτικός θεσμός θα πρέπει να εξηγήσει με ορθολογικά επιχειρήματα τη σπουδαιότητα της κοινωνίας, την αναγκαία εξάρτηση του ανθρώπου από αυτήν, καθώς και τους λόγους για τους οποίους η αρμονική συμβίωση των ατόμων είναι απαραίτητη.

Ο Talcott Parsons και οι μετέπειτα λειτουργιστές ανέπτυξαν τη θεωρία του Durkheim δίνοντας περισσότερη έμφαση στον τρόπο με τον οποίο το εκπαιδευτικό σύστημα προετοιμάζει τα άτομα για να αναλάβουν κοινωνικούς ρόλους. Στο δοκίμιο *The school class as a social system* (1959), ο Parsons υποστηρίζει ότι το σχολείο έχει δύο λειτουργίες: πρώτον, να κοινωνικοποιήσει τα άτομα και, δεύτερον, να τους κατα-νείμει ρόλους στην κοινωνία (σ. 297). Όσον αφορά την κοινωνικοποίηση, οι μαθητές στον χώρο του σχολείου δεσμεύονται να ενεργούν σύμφωνα με τις αξίες της κοινωνίας και σύμφωνα με τον κοινωνικό ρόλο του μαθητή. Επιπλέον, αποκτούν τις απαραίτητες γνώσεις και δεξιότητες και αναπτύσσουν το αίσθημα της υπευθυνότητας, ώστε να ανταποκρίνονται στις προσδοκίες των γονιών τους και των δασκάλων (σ. 297). Όσον αφορά την κατανομή μελλοντικών ρόλων, δρομολογείται μέσα από την αξιολόγηση των επιδόσεων τους. Οι μαθητές ξεκινούν τη σχολική ζωή λίγο-πολύ από μια κοινή αφετηρία, έχουν την ίδια ηλικία και αντιμετωπίζονται με ισότητα από τους δασκάλους, αναλαμβάνουν εργασίες που είναι κοινές για όλους και αξιολογούνται συστηματικά με βάση την επίδοσή τους (σ. 301). Μέσα από αυτήν τη διαδικασία, η κοινωνία αρχίζει να διαφοροποιεί τους μαθητές, ανάλογα με τις ικανότητες και τις επιδόσεις τους, και να τους προορίζει για διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους. Η αρχή της ισότητας, ως προς τις ευκαιρίες που δίνονται στους μαθητές και ως προς τον τρόπο που αντιμετωπίζονται, είναι απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου να καθίσταται δίκαιη η διαφοροποίηση των ατόμων και η επιλογή «των αρίστων» (σ. 309-310). Η συγκεκριμένη λειτουργία της εκπαίδευσης είναι ιδιαίτερα σημαντική κυρίως για δύο λόγους: πρώτον, διότι δίνει στα άτομα τη δυνατότητα κοινωνικής κινητικότητας, βοηθώντας στην άμβλυνση της κοινωνικής ανισότητας και στη σταθερότητα του συστήματος· και δεύτερον, διότι η αξιοποίηση των πιο ικανών ατόμων στις κατάλληλες θέσεις συμβάλλει στην εξέλιξη της κοινωνίας.

Έντονη κριτική στη θεωρία του λειτουργισμού, σχετικά με τον ρόλο και τη λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος, ασκήθηκε από τους μαρξιστές κοινωνιολόγους και τους υποστηρικτές των θεωριών της κοινωνικής σύγκρουσης.

5.1.2. Θεωρίες της κοινωνικής σύγκρουσης

Η ανάλυση του εκπαιδευτικού συστήματος σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία και τις θεωρίες κοινωνικής σύγκρουσης επικεντρώνεται κυρίως σε δύο σημεία: πρώτον, στον ρόλο της εκπαίδευσης ως μηχανισμού αναπαραγωγής της κοινωνικής ανισότητας και διατήρησης της καθεστηκυίας τάξης· και δεύτερον, στο περιβάλλον του σχολείου ως πεδίου αντίστασης και σύγκρουσης μεταξύ μαθητών, δασκάλων και διευθυντών (βλ. και Blackledge & Hunt, 1985/2004).

Οι Bowles και Gintis, στο κλασικό έργο τους *Schooling in capitalist America: Educational reform and the contradictions of economic life* (1976), υποστηρίζουν ότι το εκπαιδευτικό σύστημα στις δυτικού τύπου κοινωνίες εξυπηρετεί τις ανάγκες του καπιταλισμού αναπαράγοντας τις σχέσεις «κυριαρχίας και υποταγής» και την ταξική δομή της κοινωνίας (σ. 125-126). Για να επιτευχθεί αυτό, το εκπαιδευτικό σύστημα χρησιμοποιεί κυρίως δύο τεχνικές: i) την «αναπαραγωγή της συνείδησης» (reproducing consciousness) και ii) την «αρχή της αντιστοιχίας» (correspondence principle). Η αναπαραγωγή της συνείδησης πραγματοποιείται μέσω των μεθόδων διδασκαλίας στα σχολεία. Οι μαθητές αποκτούν τις τεχνικές και γνωστικές δεξιότητες που απαιτούνται για να αναλάβουν θέσεις εργασίας και ανταμείβονται για την επίδοση, την εργατικότητα και την υπακοή τους. Όμως, οι διακρίσεις που γίνονται με βάση την επίδοση στο σχολείο βοηθούν στη νομιμοποίηση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων. Επιπλέον, ο ανταγωνισμός στον χώρο της εκπαίδευσης και η έμφαση που δίνεται στην αξιοκρατία διασπούν την ενότητα των μαθητών. Με αυτόν τον τρόπο, αλλοτριώνοντας τη συνείδηση και τη συμπεριφορά των νέων, το εκπαιδευτικό σύστημα εξυπηρετεί τις ανάγκες της καπιταλιστικής τάξης (σ. 126-131). Άλλωστε, το ίδιο το εκπαιδευτικό σύστημα είναι με τέτοιον τρόπο δομημένο, ώστε να αντικατοπτρίζει την κοινωνική δομή, σύμφωνα με την «αρχή της αντιστοιχίας». Για παράδειγμα, η εσωτερική δομή και ιεραρχία που υπάρχει στα σχολεία μοιάζει με εκείνη που συναντά κάποιος στον χώρο εργασίας· με τους διευθυντές να καταλαμβάνουν την ανώτερη θέση, οι δάσκαλοι τη μεσαία και οι μαθητές την κατώτερη. Σε αυτό το πλαίσιο ιεραρχίας, οι μαθητές έχουν τη θέση του «αλλοτριωμένου» εργάτη, καθώς δεν μπορούν να αλλάξουν την εκπαιδευτική διαδικασία, ούτε να επέμβουν στο πρόγραμμα σπουδών. Επίσης, στο

εκπαιδευτικό σύστημα υπάρχουν βαθμίδες που προετοιμάζουν τους μαθητές για την ανάληψη, αντίστοιχα, διαφορετικών θέσεων εργασίας. Στις χαμηλότερες βαθμίδες εκπαίδευσης και απασχόλησης, τα άτομα είναι υπό συνεχή επίβλεψη, οφείλουν να ακολουθούν τους κανονισμούς και να ενεργούν σύμφωνα με τις εντολές που τους δίνονται· στις μεσαίες βαθμίδες, τα άτομα γνωρίζουν τους κανονισμούς και μπορούν να ενεργούν με κάποια «σχετική αυτονομία»· ενώ στις ανώτερες βαθμίδες, τα άτομα μπορούν να ενεργούν ανεξάρτητα, έχοντας εσωτερικεύσει τις αξίες του συστήματος (σ. 131-132). Επιπλέον, σημαντική ταξική διάκριση υπάρχει και μεταξύ των σχολείων. Τα καλά ιδιωτικά σχολεία και τα κολέγια, στα οποία σπουδάζουν οι μαθητές της ανώτερης και αστικής τάξης, προσφέρουν σημαντικά πλεονεκτήματα στις μεθόδους διδασκαλίας σε σχέση με τα δημόσια σχολεία της εργατικής τάξης (π.χ. συνήθως απασχολούν καλύτερους δασκάλους, δίνουν σημειώσεις για κάθε ενότητα του μαθήματος, κάνουν χρήση νέων τεχνολογιών, προσφέρουν ενισχυτική διδασκαλία στους πιο αδύναμους μαθητές κλπ.) και, βεβαίως, προετοιμάζουν τους μαθητές για την ανάληψη ανώτερων θέσεων εργασίας (σ. 133).

Με την άποψη ότι το εκπαιδευτικό σύστημα λειτουργεί ως μέσο αναπαραγωγής της ταξικής δομής συμφωνούν και οι Γάλλοι κοινωνιολόγοι Pierre Bourdieu και Jean-Claude Passeron. Στο έργο τους *Reproduction in education, society and culture* (1970/1977) υποστηρίζουν ότι οι μαθητές που προέρχονται από την ανώτερη-αστική τάξη επιτυγχάνουν συνήθως καλύτερη επίδοση, συγκριτικά με τους μαθητές των μεσαίων και κατώτερων τάξεων, διότι κατανοούν καλύτερα τη «γλώσσα» που χρησιμοποιείται στις ανώτερες βαθμίδες του εκπαιδευτικού συστήματος. Πιο συγκεκριμένα, οι μαθητές που προέρχονται από την εργατική τάξη είναι πιθανότερο να έχουν μεγαλώσει σε ένα περιβάλλον που χρησιμοποιεί την «κοινή» γλώσσα, η οποία είναι περισσότερο απλή και εκφραστική. Αντιθέτως, οι μαθητές που προέρχονται από την ανώτερη κοινωνική τάξη είναι πιθανότερο να χρησιμοποιούν την «αστική» γλώσσα, η οποία είναι πιο επίσημη και πνευματώδης. Επομένως, το «γλωσσικό κεφάλαιο» (linguistic capital) που φέρουν οι μαθητές από το οικογενειακό τους περιβάλλον και την κοινωνική τους προέλευση μπορεί να επηρεάσει τη σχολική επίδοση, δεδομένου ότι τόσο η κουλτούρα του εκπαιδευτικού συστήματος, όσο και η γλώσσα της εκπαίδευσης, είναι πλησιέστερη σε εκείνη της αστικής τάξης (σ. 114-116). Βεβαίως, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η ταξική προέλευση δεν αποτελεί -από μόνη της- καθοριστικό παράγοντα επιτυχίας· σίγουρα όμως λειτουργεί υποστηρικτικά (σ. 88-89).

Στον αντίποδα των θεωριών που εκλαμβάνουν την εκπαίδευση ως μηχανισμό άμεσης αναπαραγωγής της ταξικής δομής εμφανίστηκαν μελέτες που επικεντρώνονται στα φαινόμενα αντίστασης εντός του εκπαιδευτικού συστήματος. Ο Michael Apple, στο έργο *Education and power* (1982/2012), υποστηρίζει ότι είναι εξαιρετικά απλοϊκή η πεποίθηση ότι τα σχολεία είναι «καθρέφτες» της κοινωνίας που απλώς αντανακλούν την άνιση κοινωνική δομή και αναπαράγουν παθητικά υπάκουους εργάτες. Επιπλέον, κρίνεται ιδιαίτερα απαισιόδοξη, διότι στερεί από τα άτομα κάθε προοπτική αλλαγής στον χώρο της εκπαίδευσης (σ. 62-63). Στην πραγματικότητα, όπως συμβαίνει και σε άλλους θεσμούς (π.χ. στην αγορά εργασίας), έτσι και στην εκπαίδευση, υπάρχουν τα στοιχεία της σύγκρουσης, της αντίστασης και της αυτονομίας (σ. 80). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι μαθητές των σχολείων της εργατικής τάξης, οι οποίοι συχνά απορρίπτουν τους κανόνες που ρυθμίζουν τη σχολική ζωή και προσαρμόζονται με τέτοιο τρόπο στο σχολείο ώστε να μπορούν να καπνίζουν, να βγαίνουν από την τάξη, να αστειεύονται, να αγνοούν τους δασκάλους και γενικά να τα βγάζουν πέρα μέχρι τη λήξη του μαθήματος (σ. 87-88).

Ο Paul Willis, στο κλασικό έργο του *Learning to labor* (1977/1981), εξετάζει πιο αναλυτικά το φαινόμενο της «αντισχολικής κουλτούρας» (counter-school culture), ορίζοντάς την ως μια «εδραιωμένη γενική και προσωποποιημένη αντιπαράθεση [των μαθητών] με την εξουσία» (σ. 11). Η αντιπαράθεση αυτή εκφράζεται, καταρχάς, με την αμφισβήτηση των βασικών αρχών σχολικής συμπεριφοράς, όπως της επιμέλειας και του σεβασμού (σ. 12). Επιπλέον, οι απείθαρχοι μαθητές είναι αδιάφοροι κατά την ώρα της παράδοσης, δεν σέβονται τους καθηγητές, κοροϊδεύουν τους επιμελείς μαθητές, ντύνονται αντισυμβατικά, προσπαθούν να εντυπωσιάσουν το άλλο φύλο, καπνίζουν, καταναλώνουν αλκοόλ, επιδίδονται σε πράξεις βίας, σε βανδαλισμούς και κλοπές, και συνηθίζουν να εκφράζονται σεξιστικά και ρατσιστικά για τους άλλους (σ. 12-49). Μολονότι ορισμένες από αυτές τις συμπεριφορές θα μπορούσαν (ίσως) να αποτελούν πράξεις «αντίστασης», ο Willis επισημαίνει ότι ακριβώς αυτή η «αντισχολική κουλτούρα» είναι που λειτουργεί «αυτοκαταστροφικά» και προετοιμάζει τους μαθητές της εργατικής τάξης για να αναλάβουν υφιστάμενους ρόλους στις κοινωνίες του Δυτικού καπιταλισμού (σ. 3). Κατά συνέπεια, το ζήτημα της αναπαραγωγής της ταξικής δομής δεν μπορεί να επιλυθεί από μεμονωμένες ομάδες μαθητών της εργατικής τάξης, αλλά απαιτείται συντονισμένη και συλλογική αντίδραση, η οποία μπορεί να οδηγήσει σε ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές.

5.1.3. Θεωρίες της κοινωνικής αλληλεπίδρασης

Σε αντίθεση με τις θεωρίες του λειτουργισμού και της κοινωνικής σύγκρουσης που επικεντρώνονται στο μακρο-κοινωνιολογικό επίπεδο και στον τρόπο με τον οποίο το εκπαιδευτικό σύστημα συμβάλλει στη διατήρηση του κοινωνικού συστήματος, οι θεωρίες της κοινωνικής αλληλεπίδρασης είναι μικρο-κοινωνιολογικές και εστιάζουν στις διεργασίες που λαμβάνουν χώρα εντός της σχολικής τάξης και στους ρόλους που διαδραματίζουν οι δάσκαλοι και οι μαθητές.

Ο Andrew Pollard, στο άρθρο *Goodies, jokers and gangs* (1984), διακρίνει τρεις κατηγορίες μαθητών με χαρακτηριστικούς τύπους συμπεριφοράς: τα «καλά παιδιά» (goodies), τους «πλακατζήδες» (jokers) και τις «συμμορίες» (gangs). Η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει τους φιλήσυχους και επιμελείς μαθητές, που φέρονται με σεβασμό στον διευθυντή και τους δασκάλους, ανέχονται τη διδασκαλία όλων των μαθημάτων (ακόμα και εκείνων που δεν συμπαθούν ιδιαίτερα) και προσπαθούν να μη δυσαρεστήσουν τους γονείς τους εμπλεκόμενοι σε φασαρίες ή αποτυγχάνοντας στις εξετάσεις. Ο κύριος τύπος προσαρμογής των «καλών παιδιών» είναι η «συμμόρφωση». Η δεύτερη ομάδα αποτελείται από μαθητές οι οποίοι προσπαθούν με αστεία και πειράγματα να διατηρήσουν καλές σχέσεις τόσο με τους δασκάλους όσο και με τους συμμαθητές τους. Οι «πλακατζήδες» έχουν συνήθως καλές επιδόσεις στον αθλητισμό και στα μαθήματα που τους ενδιαφέρουν, αποφεύγουν τις σοβαρές φασαρίες με δασκάλους, γονείς και συμμαθητές, αλλά δεν διστάζουν να εκτροχιάσουν με τη συμπεριφορά τους στην τάξη τη διδασκαλία των μαθημάτων που θεωρούν βαρετά. Ο κύριος τύπος προσαρμογής αυτής της ομάδας είναι η «διαπραγμάτευση», καθώς επιδιώκουν μια ισορροπία μεταξύ των προσωπικών τους ενδιαφερόντων και των κοινωνικών προσδοκιών. Τέλος, η τρίτη ομάδα συγκροτείται από παιδιά με επιθετική συμπεριφορά και χαμηλές επιδόσεις στα μαθήματα. Τα μέλη των «συμμοριών» δεν δείχνουν σεβασμό σε καθηγητές, δασκάλους και γονείς και εμπλέκονται συχνά σε καβγάδες με άλλους μαθητές. Ο κύριος τύπος προσαρμογής αυτής της ομάδας είναι η «απόρριψη» της εκπαιδευτικής εμπειρίας στο σύνολό της (Pollard, 1984, σ. 238-254· βλ. και Blackledge & Hunt, 1985/2004, σ. 406-410).

Όσον αφορά τον ρόλο των δασκάλων, ο David Hargreaves, στο σύγγραμμά του *Interpersonal relations and education* (1972/1975), διακρίνει τρεις κατηγορίες: τους «θηριοδασκαστές» (lion tamers), τους «διασκεδαστές» (entertainers) και τους «ρομαντικούς» (romantics). Η πρώτη κατηγορία αντιμετωπίζει τους μαθητές με αυστηρότητα, σαν να είναι «θηρία» τα οποία πρέπει να εκπολιτιστούν μέσα από τη διδασκαλία που

προσφέρουν τα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Οι σχέσεις αυτών των εκπαιδευτικών με τους μαθητές είναι κυρίως συγκρουσιακές. Η δεύτερη κατηγορία δασκάλων θεωρεί ότι οι μαθητές δεν έχουν μεγάλη θέληση για μάθηση, γι' αυτό προσπαθούν να κάνουν τη διδασκαλία όσο γίνεται ελκυστική με διαφόρους παιδαγωγικούς τρόπους. Οι σχέσεις των δασκάλων αυτής της κατηγορίας με τους μαθητές είναι συνήθως φιλικές. Τέλος, η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει τους δασκάλους που πιστεύουν ότι η μάθηση είναι εγγενές στοιχείο της ανθρώπινης φύσης και ότι οι μαθητές επιθυμούν να διδαχτούν νέα πράγματα. Επομένως, η σχέση δασκάλου και μαθητή στηρίζεται στην εμπιστοσύνη και την αμοιβαία αποδοχή των ρόλων τους. Βεβαίως, ο Hargreaves επισημαίνει ότι αυτοί οι τρεις τύποι εκπαιδευτικών είναι στερεότυπα και αποτελούν μόνο το πρώτο βήμα μιας ανάλυσης (σ. 163). Επιπλέον, κάθε εκπαιδευτικός πρέπει να εκπληρώνει δύο ακόμα υπο-ρόλους (sub-roles), του «εκπαιδευτή» (instructor) και του «παιδονόμου» (disciplinarian), ώστε να είναι συνεπής με τις απαιτήσεις του επαγγέλματός του και τις προσδοκίες της κοινωνίας. Ειδικότερα, ως «εκπαιδευτής» οφείλει να διδάσκει την ύλη των μαθημάτων που ορίζεται από το πρόγραμμα σπουδών, να αξιολογεί τις επιδόσεις των μαθητών, να τους ενθαρρύνει και να τους παρακινεί στις σπουδές τους. Από την άλλη μεριά, ως «παιδονόμος» οφείλει να επιβλέπει τη συμπεριφορά των μαθητών και να επιβάλλει ποινές όποτε είναι αναγκαίο (π.χ. σε περιπτώσεις αγένειας, αυθάδειας, ανυπακοής, βίαιης συμπεριφοράς προς τους συμμαθητές κλπ.). Με λίγα λόγια, ο ρόλος του δασκάλου είναι να οργανώσει την τάξη, τόσο από πλευράς επίτευξης εκπαιδευτικών στόχων, όσο και πειθαρχίας (βλ. και Blackledge & Hunt, 1985/2004, σ. 372-376). Ολοκληρώνοντας την ταξινόμηση των εκπαιδευτικών, ο Hargreaves περιγράφει το περιβάλλον που επικρατεί στις σχολικές αίθουσες ως εξής: όταν οι σχέσεις των δασκάλων και των μαθητών είναι καλές, επικρατεί «ομόνοια» (concord)· όταν είναι διαταραγμένες, επικρατεί «διχόνοια» (discord)· ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις επικρατεί ένα κλίμα «ψευδο-ομόνοιας» (pseudo-concord), διαπραγμάτευσης και αμοιβαίων υποχωρήσεων, όπου μαθητές και δάσκαλοι αποφεύγουν την ανοιχτή σύγκρουση και προσπαθούν με ειρηνικά μέσα να επιτύχουν τους σκοπούς τους (βλ. και Blackledge & Hunt, 1985/2004, σ. 378-379).

Τα έργα των Hargreaves και Pollard συμπεριλαμβάνονται σε έναν μακρύ κατάλογο μελετών που έχουν γίνει διεθνώς τα τελευταία χρόνια σε σχολεία και άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα εξετάζοντας τη διάδραση διδασκόντων και διδασκομένων. Οι έρευνες αυτές ξεκινούν με την παραδοχή ότι οι δάσκαλοι και οι μαθητές αποτελούν τους βασικούς πρωταγωνιστές του εκπαιδευτικού συστήματος· συνεπώς, η μελέτη της

αλληλεπίδρασης τους είναι απαραίτητη για την ορθή απεικόνιση και ερμηνεία του εκπαιδευτικού θεσμού.

5.1.4. Συμπεράσματα

Οι κοινωνιολογικές θεωρίες που προηγήθηκαν, φωτίζουν από διαφορετικές πλευρές τις θετικές και αρνητικές λειτουργίες του εκπαιδευτικού συστήματος καθώς και τις σχέσεις που αναπτύσσουν τα άτομα μέσα σε αυτό. Οι θετικές λειτουργίες της εκπαίδευσης, όπως διατυπώνονται από τους υποστηρικτές των θεωριών του λειτουργισμού, περιλαμβάνουν: την κοινωνικοποίηση της νέας γενιάς, τη μεταβίβαση γνώσεων και δεξιοτήτων, και την «επιλογή» των πιο ικανών μαθητών για την ανάληψη κατάλληλων θέσεων εργασίας. Με αυτούς τους τρόπους, το εκπαιδευτικό σύστημα συμβάλλει στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής, στην κοινωνική εξέλιξη και πρόοδο, αλλά και στην άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων. Από την άλλη πλευρά, οι υποστηρικτές των θεωριών της κοινωνικής σύγκρουσης αμφισβητούν την «αξιοκρατική» και «δίκαιη» λειτουργία της εκπαίδευσης, επισημαίνοντας ότι οι μαθητές δεν ξεκινούν από την ίδια αφετηρία τον «αγώνα» της σχολικής ζωής, ούτε έχουν τις ίδιες πιθανότητες επιτυχίας. Επομένως, το εκπαιδευτικό σύστημα είναι κατ' επίφαση μόνο «αξιοκρατικό», αφού στην πραγματικότητα αναπαράγει τις κοινωνικές ανισότητες και διατηρεί την ταξική δομή. Συμπληρωματικά με τις δύο αυτές προσεγγίσεις, οι θεωρίες της κοινωνικής αλληλεπίδρασης επικεντρώνονται στην ποιότητα των σχέσεων μεταξύ δασκάλων και μαθητών και στο κλίμα «ομόνοιας», «διχόνοιας» ή «διαπραγμάτευσης» που επικρατεί στα εκπαιδευτικά ιδρύματα.

Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, οι δυσλειτουργίες του εκπαιδευτικού συστήματος, η κακή οργάνωση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και οι συγκρουσιακές σχέσεις μεταξύ δασκάλων και μαθητών αποτελούν φαινόμενα ανομίας. Πιο ειδικά, τα ζητήματα αυτά εξετάζονται στην επόμενη ενότητα, σύμφωνα πάντα με τις απαντήσεις που έδωσαν οι Έλληνες και οι Τούρκοι φοιτητές που συμμετείχαν στην έρευνα.

5.2. Απόψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα και τα Πανεπιστήμια

Σε αυτό το κεφάλαιο καταγράφονται οι απόψεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών, πρώτον, για το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας τους και, δεύτερον, για τα Πανεπιστήμια στα οποία φοιτούν (Ege και Πάντειο) ως προς τις εγκαταστάσεις, τις παροχές και τις υπηρεσίες που προσφέρουν, αλλά και ως προς τις στάσεις και τις συμπεριφορές των καθηγητών και των φοιτητών. Επιπλέον, εξαιτίας της συγκριτικής διάστασης, αποτυπώνονται οι ομοιότητες και οι διαφορές των δύο εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και του έμψυχου δυναμικού τους¹³⁷.

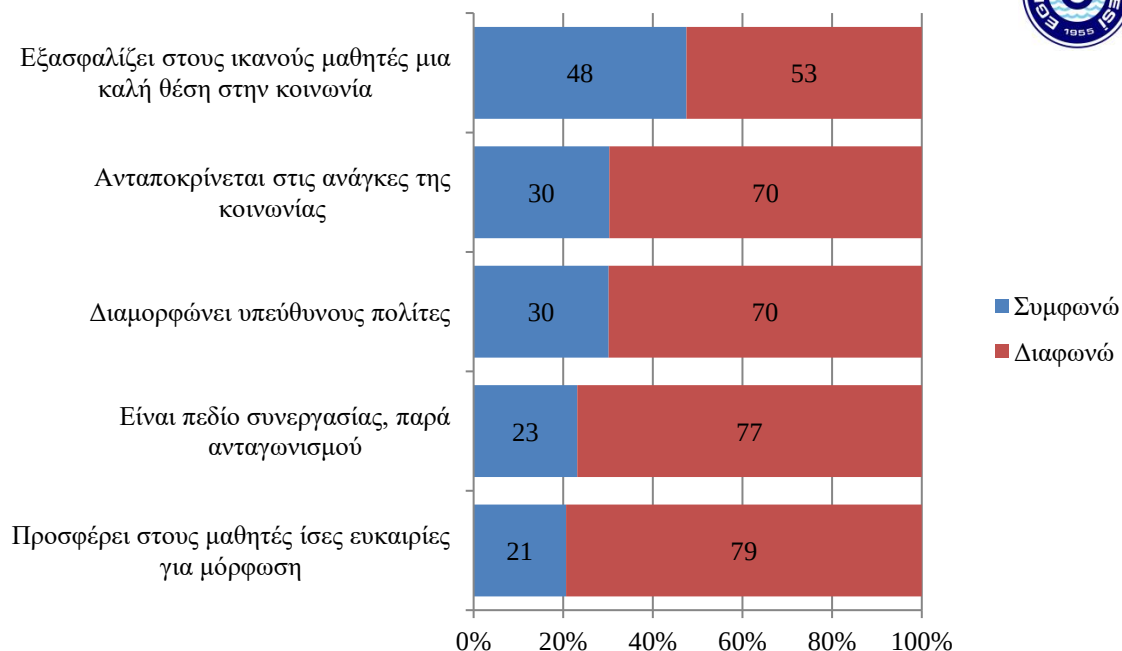
5.2.1. Απόψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα

Αρχικά, ζητήθηκε από τους φοιτητές των δύο χωρών να καταγράψουν την άποψή τους για ορισμένες λειτουργίες και χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού συστήματος σε μια τετραθέσια κλίμακα απαντήσεων («Συμφωνώ απόλυτα», «συμφωνώ», «διαφωνώ», «διαφωνώ απόλυτα»). Τα χαρακτηριστικά που μετρήθηκαν, για το ελληνικό και το τουρκικό εκπαιδευτικό σύστημα, ήταν τα εξής: *i*) «ανταποκρίνεται στις ανάγκες της κοινωνίας», *ii*) «προσφέρει ίσες ευκαιρίες για μόρφωση», *iii*) «εξασφαλίζει στους ικανούς μαθητές μια καλή θέση στην κοινωνία», *iv*) «είναι περισσότερο πεδίο συνεργασίας παρά ανταγωνισμού» και *v*) «διαμορφώνει υπεύθυνους πολίτες».

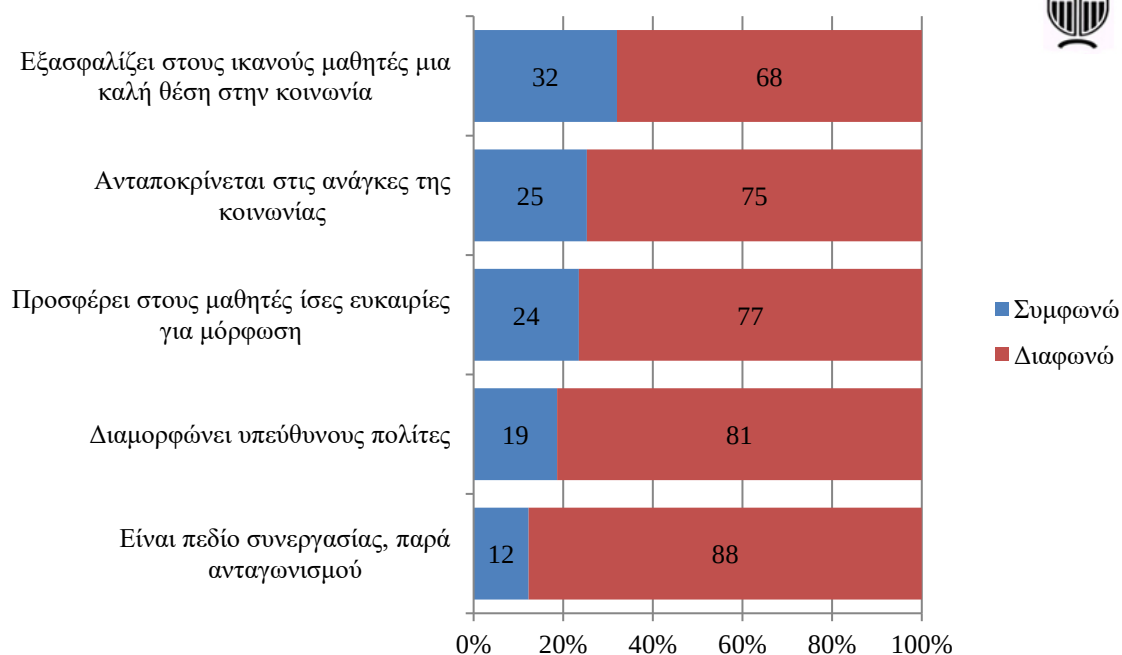
Από την ανάλυση των απαντήσεων προέκυψε ότι το εκπαιδευτικό σύστημα και των δύο χωρών αποτυγχάνει στις βασικές λειτουργίες του (Διαγράμματα 5.1. και 5.2.). Πιο συγκεκριμένα, ως προς το πρώτο χαρακτηριστικό, τα ποσοστά των φοιτητών που θεωρούν ότι το εκπαιδευτικό σύστημα «ανταποκρίνεται στις ανάγκες της κοινωνίας» είναι 30% στο Ege και 25% στο Πάντειο. Τα εν λόγω χαμηλά ποσοστά μαρτυρούν μια σημαντική αδυναμία του εκπαιδευτικού θεσμού να ανταποκριθεί στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της κοινωνικής πραγματικότητας και στις νέες απαιτήσεις του καταμερισμού εργασίας στην Ελλάδα και την Τουρκία.

¹³⁷ Στο τέλος του κεφαλαίου παρατίθενται οι πίνακες διασταύρωσης με ποσοστιαίες συχνότητες και οι έλεγχοι ανεξαρτησίας των μεταβλητών (βλ. Πίνακες E1-E45). Το επίπεδο σημαντικότητας (α) για την απόρριψη της μηδενικής υπόθεσης στους ελέγχους χ^2 , likelihood ratio (λόγου πιθανοφανειών), Fisher και t-test είναι $\alpha = 0,05$.

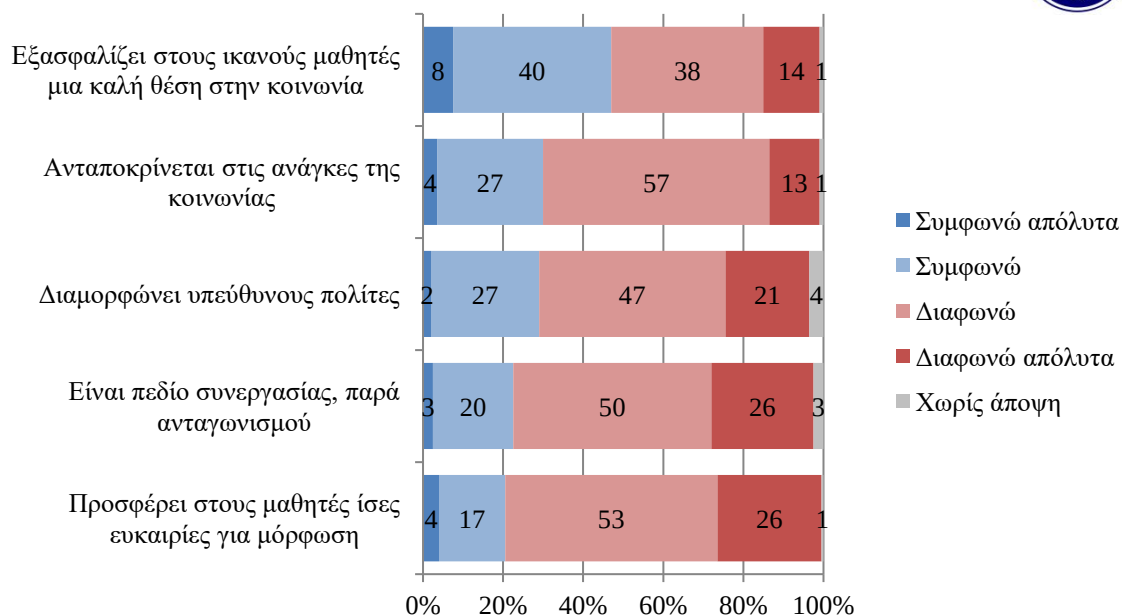
Διάγραμμα 5.1. Απόψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα, φοιτητές Ege

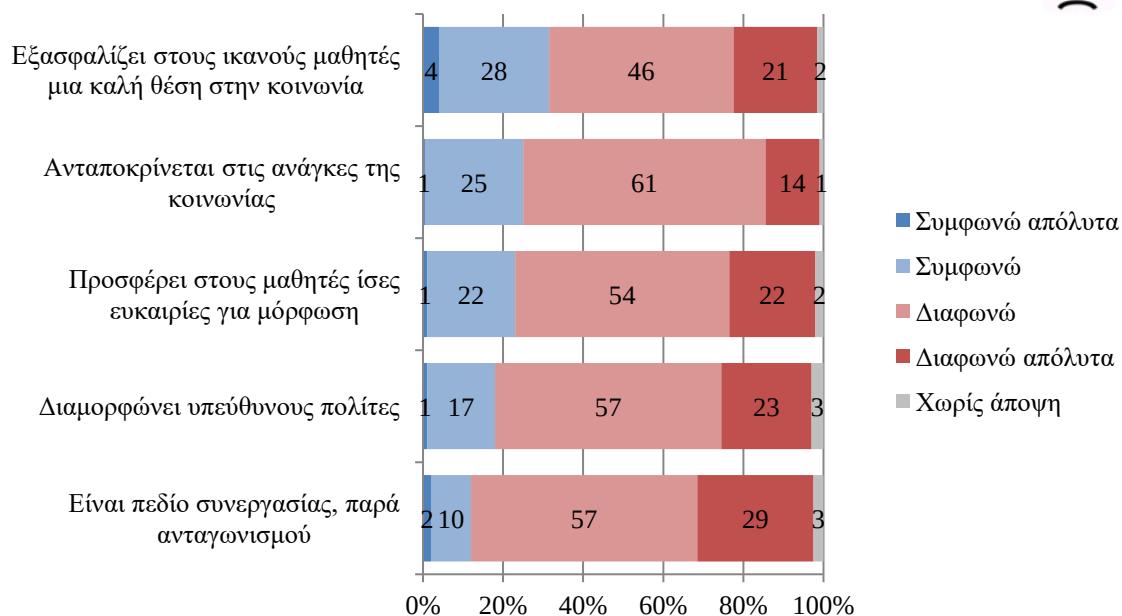
Διάγραμμα 5.2. Απόψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα, φοιτητές Παντείου

Διάγραμμα 5.3. Απόψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα, φοιτητές Ege
(Αναλυτικές απαντήσεις)

Διάγραμμα 5.4. Απόψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα, φοιτητές Παντείου
(Αναλυτικές απαντήσεις)

Σχετικά με το δεύτερο χαρακτηριστικό, δηλαδή ότι το εκπαιδευτικό σύστημα «προσφέρει στους μαθητές ίσες ευκαιρίες για μόρφωση», τα ποσοστά των φοιτητών που συμφωνούν με αυτήν την άποψη είναι 21% στο Ege και 24% στο Πάντειο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Κασιμάτη (2001), «σε όλες τις κοινωνίες δυτικού τύπου, παρά την τυπική προσπελασιμότητα [του εκπαιδευτικού συστήματος] από όλα τα κοινωνικά στρώματα, στην πράξη έχει αποδειχτεί ότι έχει επιλεκτικό και σε κάποιον βαθμό ταξικό χαρακτήρα για την ανώτατη εκπαιδευτική βαθμίδα, τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα» (σ. 25). Με άλλα λόγια, παρά το γεγονός ότι τυπικά ο νόμος προβλέπει ίσες ευκαιρίες εκπαίδευσης για όλους, στην πραγματικότητα οι φοιτητές αντιλαμβάνονται ότι κάποια άτομα έχουν περισσότερες ευκαιρίες και δυνατότητες για μόρφωση που οφείλονται στην υφιστάμενη ανισότητα της κοινωνικής διάρθρωσης. Η συγκεκριμένη παθογένεια του εκπαιδευτικού συστήματος είναι ιδιαίτερος σοβαρή, αφού στην ουσία ακυρώνει τον ρόλο του ως φορέα «κοινωνικής δικαιοσύνης».

Περίπου στο ίδιο πλαίσιο, της κοινωνικής δικαιοσύνης, εντάσσεται και το τρίτο μετρούμενο χαρακτηριστικό, δηλαδή ότι το εκπαιδευτικό σύστημα «εξασφαλίζει στους ικανούς μαθητές μια καλή θέση στην κοινωνία». Με αυτήν την άποψη συμφωνεί το 48% των Τούρκων φοιτητών και το 32% των Ελλήνων. Στατιστικά, η διαφοροποίηση στις απαντήσεις των δύο ομάδων είναι σημαντική ($\chi^2(1, 395) = 9,90, p = 0,002$) και υποδηλώνει ότι οι Έλληνες φοιτητές αισθάνονται πιο έντονα, σε σχέση με τους Τούρκους, ότι η κοινωνία στην οποία ζουν δεν είναι αξιοκρατική και ότι οι καλές επιδόσεις στο σχολείο ή το πανεπιστήμιο δεν εξασφαλίζουν (από μόνες τους) την κοινωνική ανέλιξη.

Όσον αφορά το τέταρτο χαρακτηριστικό, τα ποσοστά των φοιτητών που θεωρούν ότι το εκπαιδευτικό σύστημα «είναι περισσότερο πεδίο συνεργασίας παρά ανταγωνισμού» είναι 23% στο Ege και 12% στο Πάντειο. Μολονότι τα ποσοστά είναι πολύ χαμηλά, η διαφοροποίηση στις απαντήσεις είναι και εδώ στατιστικά σημαντική ($\chi^2(1, 390) = 7,77, p = 0,005$), πράγμα που σημαίνει ότι οι Έλληνες φοιτητές νιώθουν πιο έντονα, σε σχέση με τους Τούρκους, τον ανταγωνισμό στον χώρο της εκπαίδευσης και προφανώς τις συνέπειές του, όπως το άγχος της επίδοσης και την κούραση.

Τέλος, το πέμπτο χαρακτηριστικό έχει να κάνει με τον ρόλο του εκπαιδευτικού συστήματος ως φορέα κοινωνικοποίησης που «διαμορφώνει υπεύθυνους πολίτες». Με αυτήν την άποψη συμφωνεί το 30% των Τούρκων φοιτητών και το 19% των Ελλήνων. Η διαφοροποίηση στις απαντήσεις είναι στατιστικά σημαντική ($\chi^2(1, 387) = 6,95, p = 0,008$) και φανερώνει ότι το εκπαιδευτικό σύστημα και στις δύο χώρες (περισσότερο

όμως στην Ελλάδα) αποτυγχάνει να ενσταλάξει αξίες και αποδεκτούς τρόπους συμπεριφοράς στα άτομα, ώστε να γίνουν υπεύθυνοι πολίτες. Σε αυτό βέβαια θα μπορούσε κάποιος να αντιτάξει ότι ο εκπαιδευτικός θεσμός δεν είναι ο αποκλειστικά υπεύθυνος για τη διαμόρφωση του ήθους και της αγωγής, καθώς στη διαδικασία αυτή συμμετέχουν και άλλοι φορείς, όπως η οικογένεια, οι φίλοι, το κοινωνικό περιβάλλον, η θρησκεία, τα μέσα ενημέρωσης και οι νόμοι του κράτους. Σε κάθε περίπτωση όμως, αφού το θέμα της πολιτικής αγωγής είναι σύνθετο, κάθε θεσμός που συμμετέχει στην κοινωνικοποίηση του ατόμου θα πρέπει να αποσκοπεί στη διαμόρφωση υπεύθυνων πολιτών.

Μια επιπλέον παρατήρηση που προέκυψε από τις αναλυτικές απαντήσεις των φοιτητών, και αξίζει να επισημανθεί, είναι ότι τα ποσοστά που καταγράφονται στις ισχυρές θετικές απαντήσεις («συμφωνώ απόλυτα») υπολείπονται σημαντικά των αντίστοιχων ισχυρών αρνητικών απαντήσεων («διαφωνώ απόλυτα») (Διαγράμματα 5.3. και 5.4.). Αυτό σημαίνει ότι οι αρνητικές απόψεις που εκφράζουν αρκετοί φοιτητές, για το εκπαιδευτικό σύστημα των δύο χωρών, είναι κατασταλαγμένες.

5.2.2. Απόψεις για τη λειτουργία των Πανεπιστημίων

Στη συνέχεια, ζητήθηκε από τους φοιτητές να απαντήσουν σε μια σειρά ερωτήσεων σχετικά με τη λειτουργία των Πανεπιστημίων στα οποία φοιτούν (Ege και Πάντειο), ως προς τις εγκαταστάσεις, τις παροχές και τις υπηρεσίες που προσφέρουν.

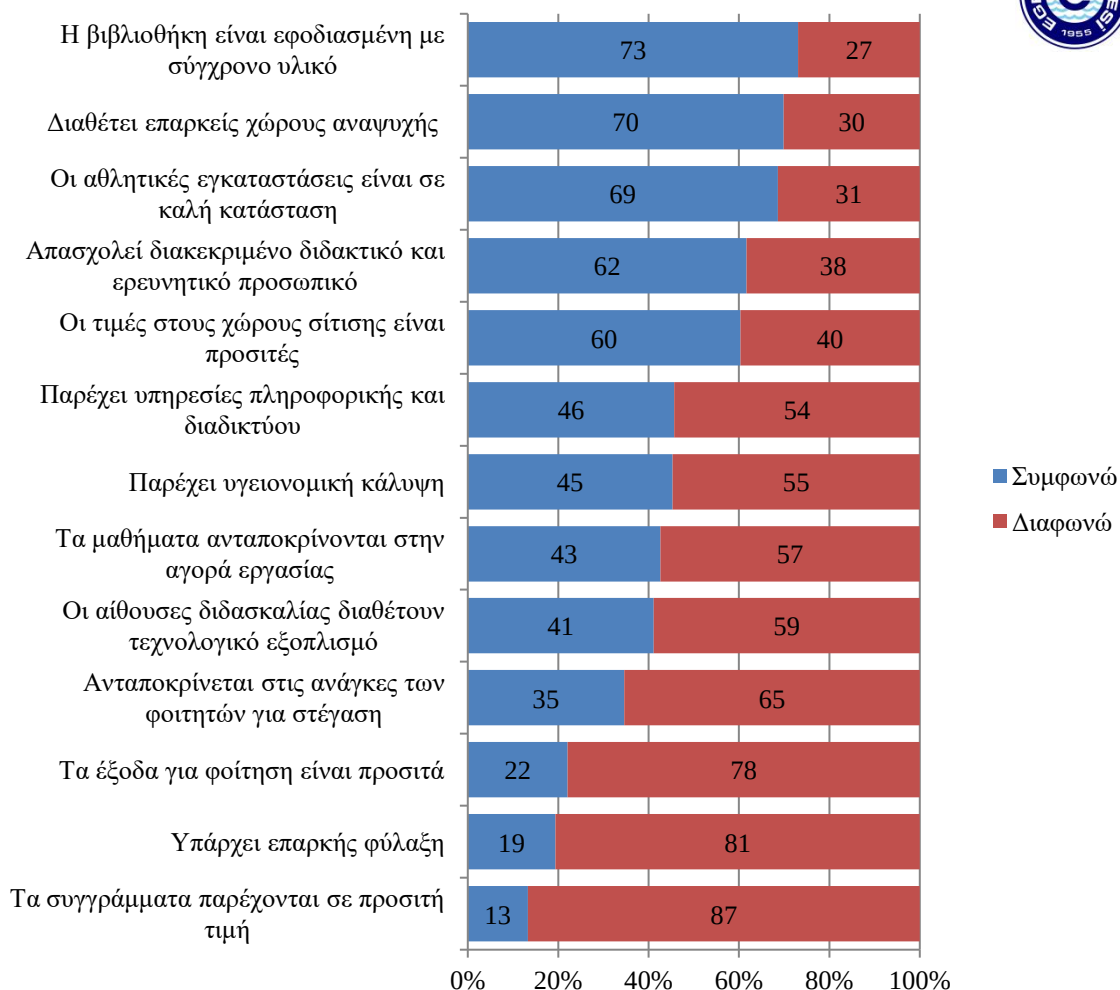
Ξεκινώντας από το Πανεπιστήμιο Ege και συγκεκριμένα από την εκπαιδευτική του λειτουργία, η πλειοψηφία των φοιτητών αναφέρει ότι «διοργανώνονται συνέδρια, σεμινάρια και ημερίδες» (92%), ότι «συνεργάζεται με άλλα πανεπιστήμια ή ερευνητικά κέντρα» (81%), ότι «η βιβλιοθήκη είναι εφοδιασμένη με σύγχρονο υλικό» (73%) και ότι «απασχολεί διακεκριμένο διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό» (62%). Με άλλα λόγια, οι περισσότεροι φοιτητές του Ege αναγνωρίζουν ότι το πανεπιστήμιό τους είναι ένας χώρος μάθησης, παραγωγής και μετάδοσης γνώσεων. Ωστόσο, η διαδικασία της μάθησης θα μπορούσε να είναι πληρέστερη, εάν γινόταν καλύτερη αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών και, επιπλέον, εάν τα προγράμματα σπουδών προσαρμόζονταν στις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας. Όσον αφορά το πρώτο, λιγότεροι από τους μισούς φοιτητές αναφέρουν ότι «οι υπηρεσίες πληροφορικής και διαδικτύου ανταποκρίνονται ικανοποιητικά στις ανάγκες τους» (46%) και ότι «οι αίθουσες διδασκαλίας διαθέτουν τεχνολογικό εξοπλισμό» (41%). Αντίστοιχα, ως προς το δεύτερο σκέλος, περίπου 4 στους 10 φοιτητές αναφέρουν ότι «τα μαθήματα που διδάσκονται ανταποκρίνονται

στην αγορά εργασίας» (43%) και ότι «το πανεπιστήμιο ενημερώνει τους φοιτητές για ευκαιρίες απασχόλησης» (41%) (Διαγράμματα 5.5. και 5.6.).

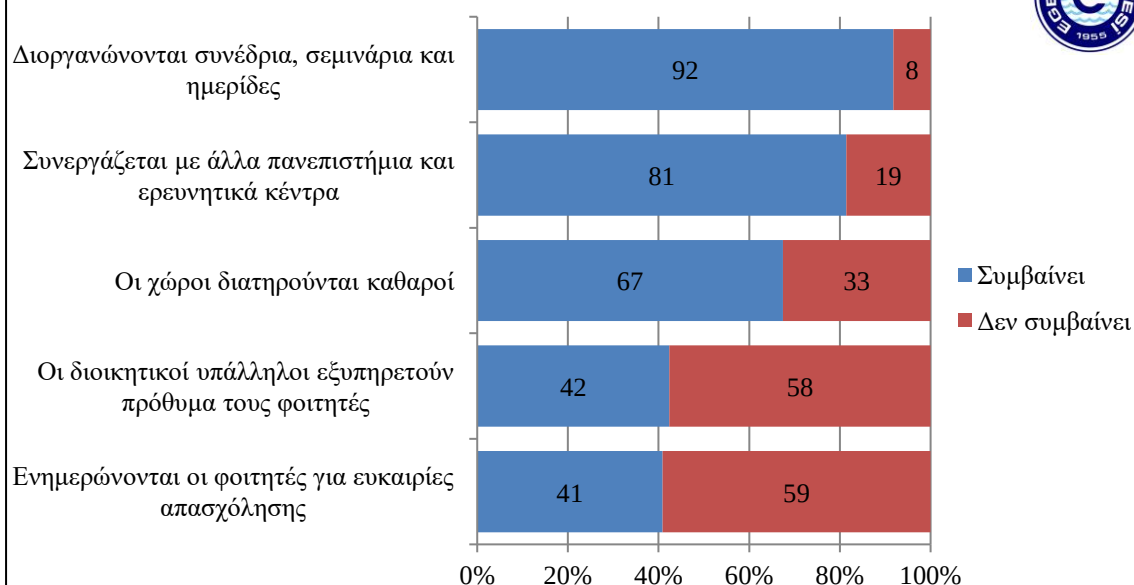
Παράλληλα όμως με την εύρυθμη εκπαιδευτική λειτουργία του πανεπιστημίου, εξίσου σημαντικά είναι και τα θέματα φοιτητικής μέριμνας (όπως η στέγαση, η σίτιση, η υγειονομική περίθαλψη, η πρόσβαση σε συγγράμματα κλπ.), ώστε οι σπουδαστές να διευκολύνονται στη διαβίωσή τους και να είναι δυνατή η ολοκλήρωση των σπουδών τους. Από τις απαντήσεις των Τούρκων φοιτητών προκύπτει ότι το Πανεπιστήμιο Ege «διαθέτει επαρκείς χώρους αναψυχής» (70%), ότι «οι αθλητικές εγκαταστάσεις (το γυμναστήριο) είναι σε καλή κατάσταση» (69%) και ότι «οι τιμές στους χώρους σίτισης είναι προσιτές για τους φοιτητές» (60%). Χαμηλότερα ποσοστά ανταπόκρισης στις ανάγκες των φοιτητών καταγράφονται για «την υγειονομική υπηρεσία (ιατρείο)» του πανεπιστημίου (45%) και για «την εστία», δηλαδή την παροχή στέγης (35%). Όσον αφορά δε το κόστος διαβίωσης, ένα μικρό ποσοστό των φοιτητών συμφωνεί ότι «τα έξοδα για τη φοίτηση στο πανεπιστήμιο είναι προσιτά» (22%) και ότι «τα συγγράμματα των μαθημάτων παρέχονται στους φοιτητές σε προσιτή τιμή» (13%). Με άλλα λόγια, το Πανεπιστήμιο Ege παρέχει δυνατότητες συγχρωτισμού των φοιτητών σε χώρους αναψυχής, αθλητικές εγκαταστάσεις και χώρους εστίασης (τα οποία είναι σημαντικά), αλλά ως προς το πρωτεύον ζήτημα, δηλαδή την οικονομική δυνατότητα φοίτησης, φαίνεται να υστερεί εις βάρος των οικονομικά ασθενέστερων σπουδαστών (Διάγραμμα 5.5.).

Κλείνοντας με θέματα καθημερινής λειτουργίας του πανεπιστημίου, όπως είναι η συμπεριφορά του προσωπικού, περίπου 4 στους 10 φοιτητές του Ege αναφέρουν ότι «οι διοικητικοί υπάλληλοι είναι πρόθυμοι να τους εξυπηρετήσουν» (42%). Φυσικά, δεν πρόκειται για ένα υψηλό ποσοστό, αλλά ούτε και χαμηλό, δεδομένων των συνθηκών εργασίας και του πλήθους των φοιτητών που καλούνται να εξυπηρετήσουν. Όσον αφορά τις συνθήκες υγιεινής και την ασφάλεια του χώρου, η πλειοψηφία των φοιτητών κρίνει ότι «οι χώροι διατηρούνται καθαροί» (67%), αλλά προκύπτει θέμα ως προς την ασφάλεια, αφού το ποσοστό που συμφωνεί με τη φράση ότι «υπάρχει επαρκής φύλαξη» είναι αρκετά χαμηλό (19%) (Διαγράμματα 5.5. και 5.6.).

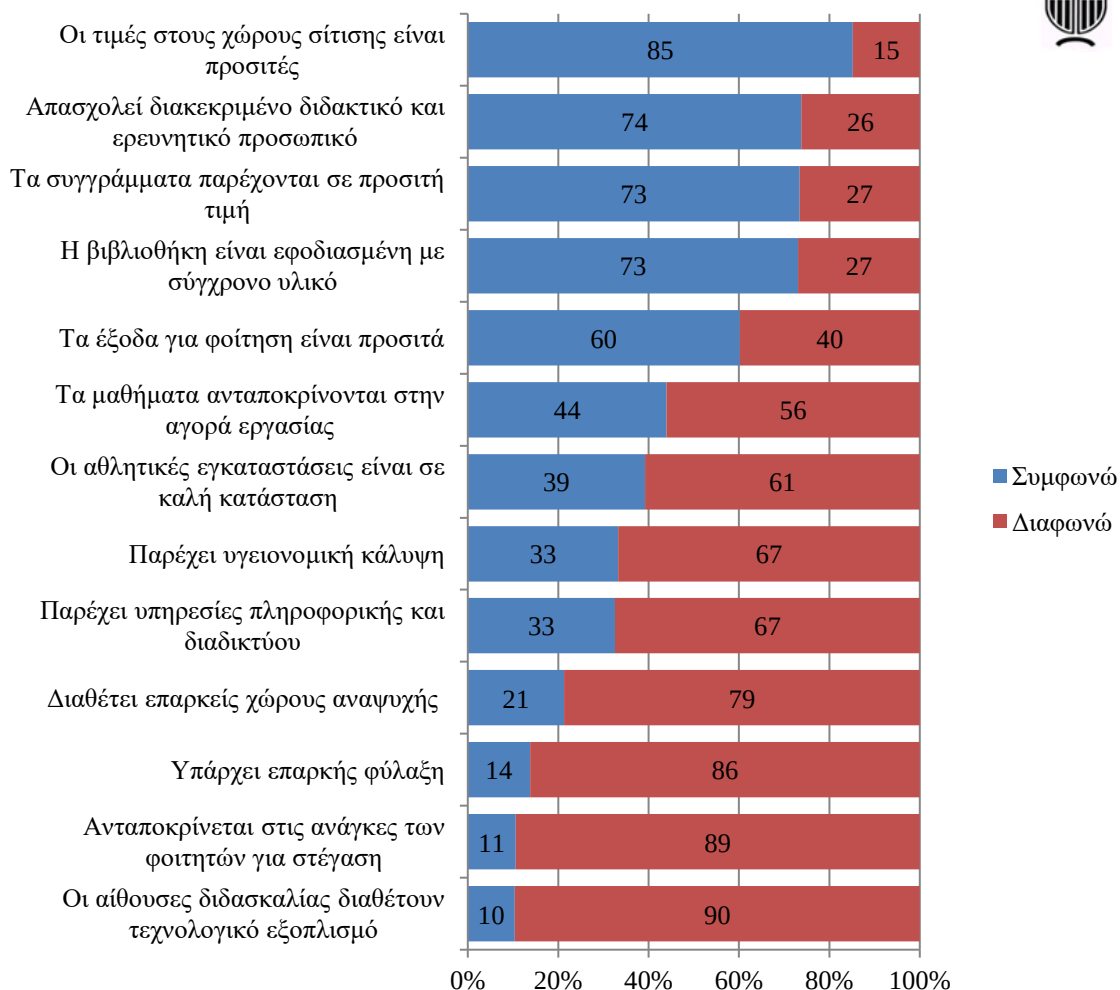
Διάγραμμα 5.5. Απόψεις για το Πανεπιστήμιο Ege -1

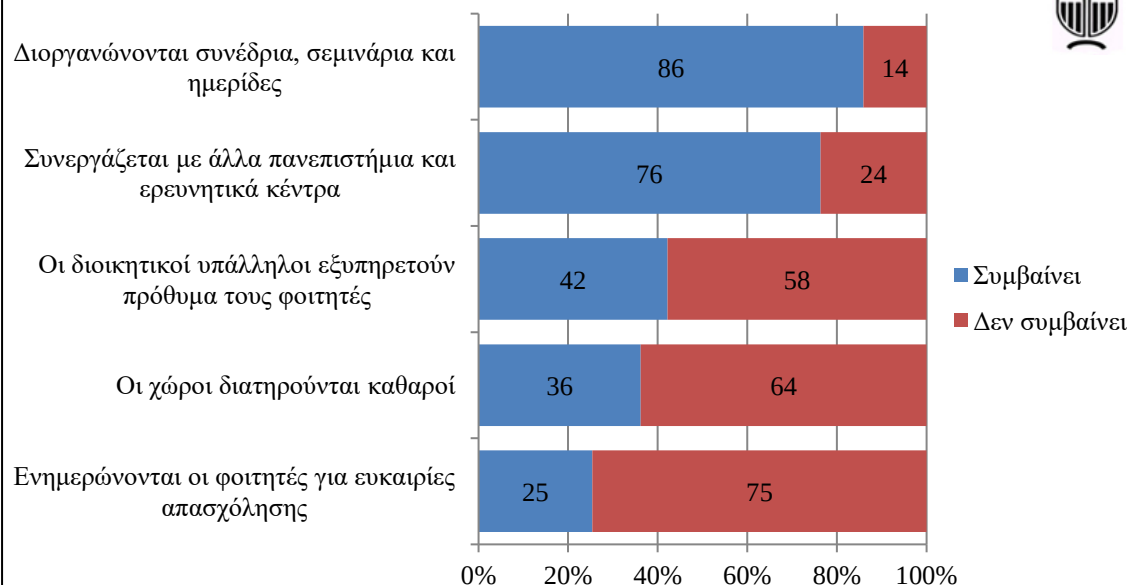
Διάγραμμα 5.6. Απόψεις για το Πανεπιστήμιο Ege -2

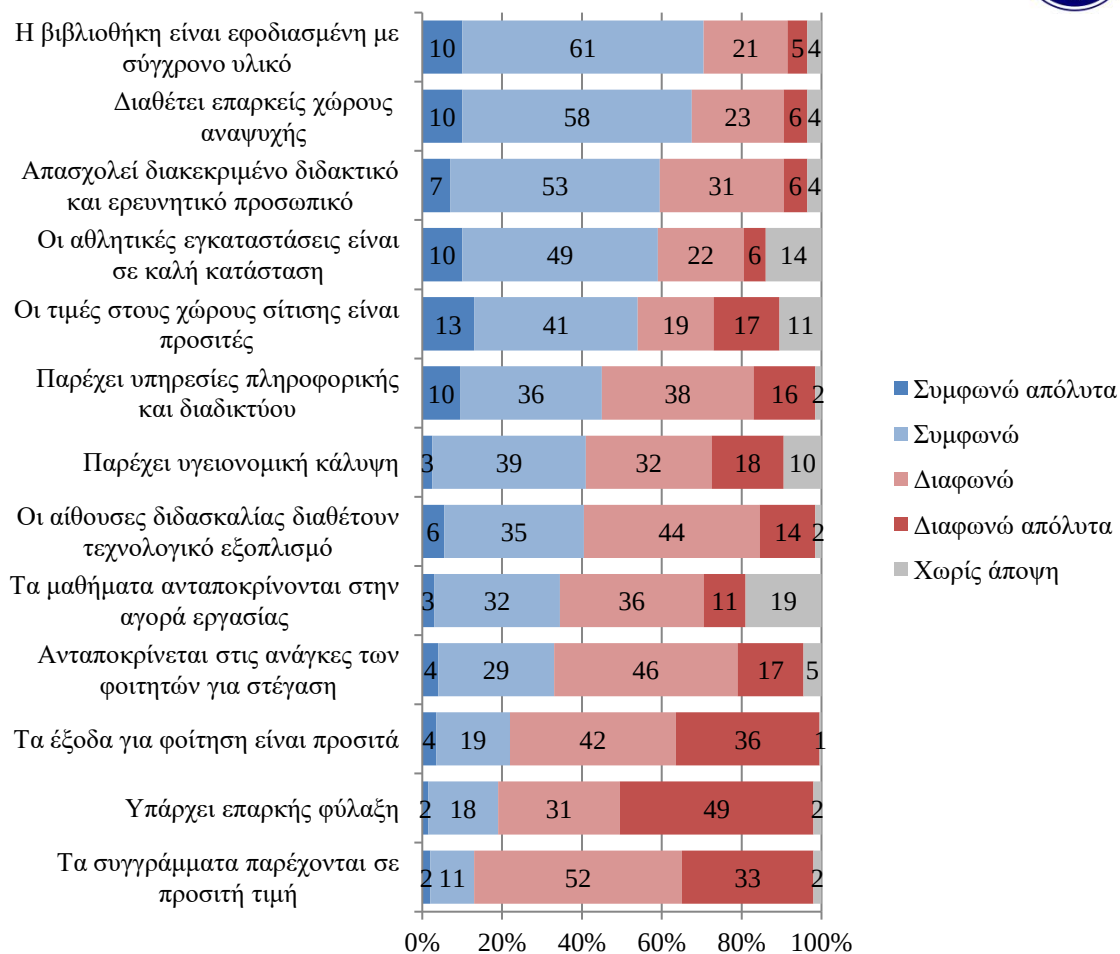
Διάγραμμα 5.7. Απόψεις για το Πάντειο Πανεπιστήμιο -1

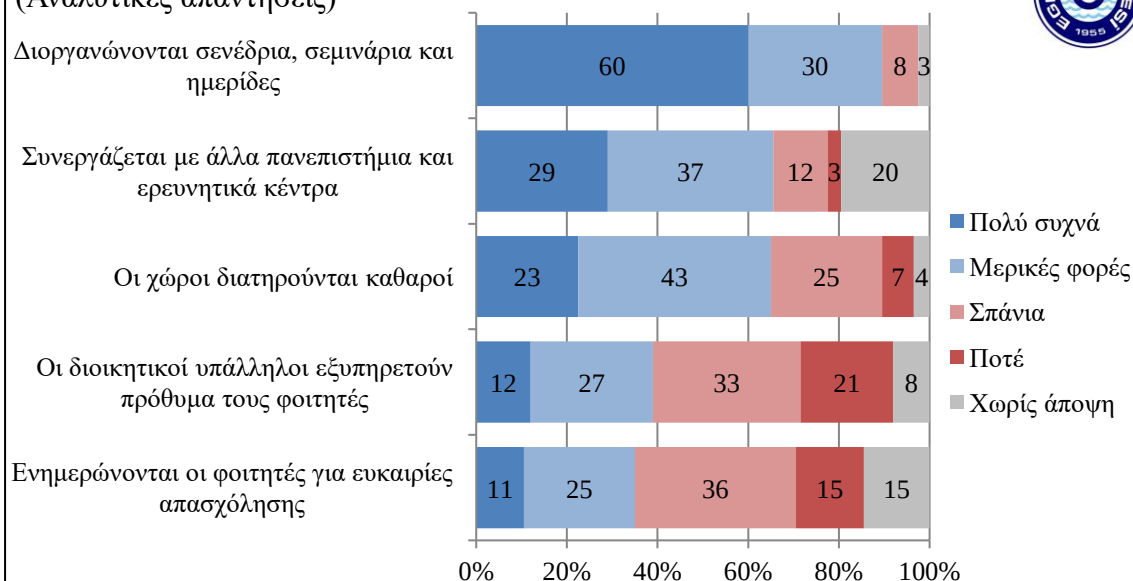
Διάγραμμα 5.8. Απόψεις για το Πάντειο Πανεπιστήμιο -2

Διάγραμμα 5.9. Απόψεις για το Πανεπιστήμιο Ege -1
(Αναλυτικές απαντήσεις)

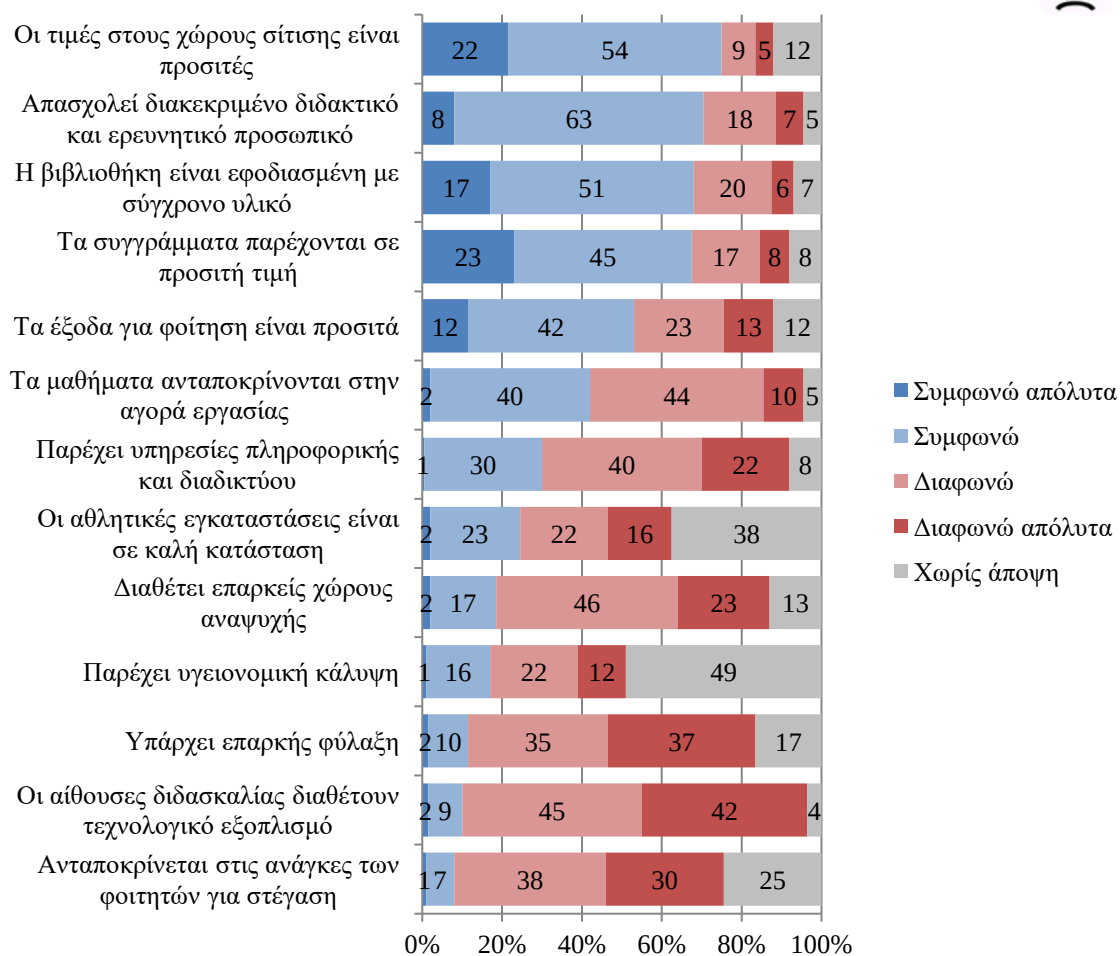

Διάγραμμα 5.10. Απόψεις για το Πανεπιστήμιο Ege -2
(Αναλυτικές απαντήσεις)

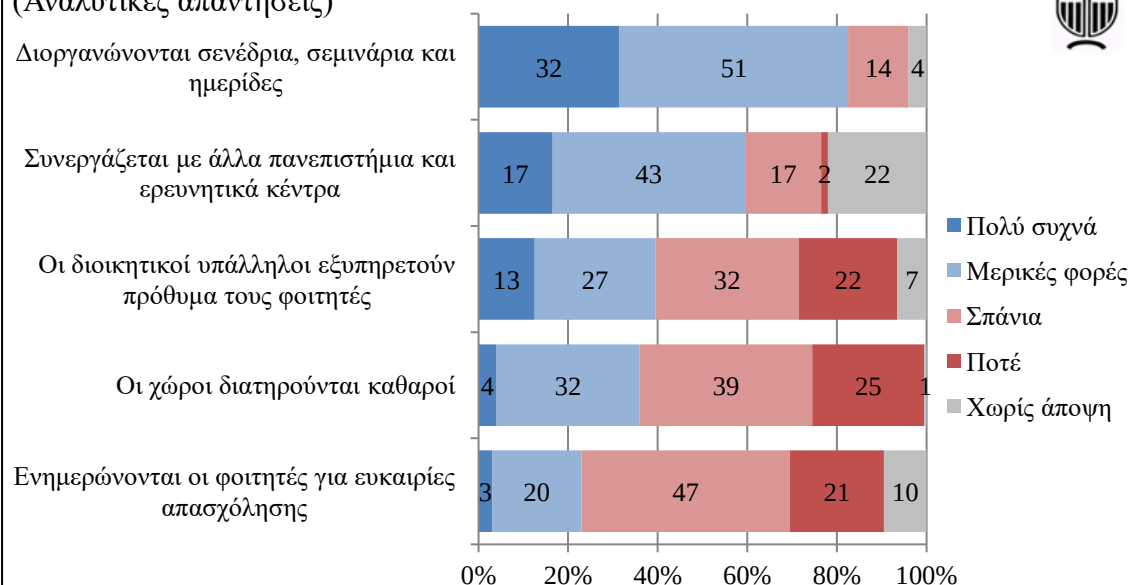

Διάγραμμα 5.11. Απόψεις για το Πάντειο Πανεπιστήμιο -1
(Αναλυτικές απαντήσεις)

Διάγραμμα 5.12. Απόψεις για το Πάντειο Πανεπιστήμιο -2
(Αναλυτικές απαντήσεις)

Εξετάζοντας τώρα το Πάντειο Πανεπιστήμιο, ως προς την εκπαιδευτική του λειτουργία, η πλειοψηφία των φοιτητών αναφέρει ότι «διοργανώνονται συνέδρια, σεμινάρια και ημερίδες» (86%), ότι «συνεργάζεται με άλλα πανεπιστήμια ή ερευνητικά κέντρα» (76%), ότι «απασχολεί διακεκριμένο διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό» (74%) και ότι «η βιβλιοθήκη είναι εφοδιασμένη με σύγχρονο υλικό» (73%). Ωστόσο, όπως συνέβη και με τους φοιτητές του Ege, οι φοιτητές του Παντείου εντοπίζουν ότι στον χώρο του πανεπιστημίου δεν γίνεται αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών και ότι τα προγράμματα σπουδών δεν ανταποκρίνονται στην αγορά εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, ως προς το πρώτο ζήτημα, ένα μικρό ποσοστό φοιτητών αναφέρει ότι «οι υπηρεσίες πληροφορικής και διαδικτύου ανταποκρίνονται ικανοποιητικά στις ανάγκες τους» (33%) και ότι «οι αίθουσες διδασκαλίας διαθέτουν τεχνολογικό εξοπλισμό» (10%). Αντίστοιχα, ως προς το δεύτερο ζήτημα, περίπου 4 στους 10 φοιτητές αναφέρουν ότι «τα μαθήματα που διδάσκονται ανταποκρίνονται στην αγορά εργασίας» (44%) και 1 στους 4 ότι «το πανεπιστήμιο ενημερώνει τους φοιτητές για ευκαιρίες απασχόλησης» (25%) (Διαγράμματα 5.7. και 5.8.).

Όσον αφορά τα θέματα φοιτητικής μέριμνας, από τις απαντήσεις των Ελλήνων φοιτητών προκύπτει ότι «οι τιμές στους χώρους σίτισης είναι προσιτές» (85%), ότι «τα συγγράμματα των μαθημάτων παρέχονται στους φοιτητές σε προσιτή τιμή» (73%) και ότι «τα έξοδα για τη φοίτηση στο πανεπιστήμιο είναι προσιτά» (60%). Επισημαίνεται εδώ ότι η φοίτηση στα προπτυχιακά και μεταπτυχιακά προγράμματα του Παντείου Πανεπιστημίου παραμένει δωρεάν και επικεντρωμένη στο ιδεώδες της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, παρά τις συνεχείς περικοπές στον προϋπολογισμό των ελληνικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και τη χαμηλή χρηματοδότηση τους. Ορισμένες υπηρεσίες που αδυνατούν να ανταποκριθούν στις ανάγκες των φοιτητών, προφανώς εξαιτίας της έλλειψης πόρων, είναι «οι αθλητικές εγκαταστάσεις (το γυμναστήριο)» (39%), «η υγειονομική υπηρεσία (το ιατρείο)» (33%), «οι χώροι αναψυχής» (21%) και «η εστία» (11%) του πανεπιστημίου (Διάγραμμα 5.7.).

Τέλος, ως προς τα θέματα καθημερινής λειτουργίας του Παντείου, περίπου οι 4 στους 10 φοιτητές αναφέρουν ότι «οι διοικητικοί υπάλληλοι είναι πρόθυμοι να τους εξυπηρετήσουν» (42%)· ίδιο με το ποσοστό που καταγράφηκε από τους φοιτητές του Ege. Όσον αφορά δε τις συνθήκες υγιεινής και την ασφάλεια του χώρου, προκύπτουν ορισμένα ζητήματα. Πιο συγκεκριμένα, το ποσοστό των φοιτητών που θεωρεί ότι «οι χώροι διατηρούνται καθαροί» είναι χαμηλό (36%), κυρίως λόγω της αφισοκόλλησης και των συνθημάτων στους τοίχους· ενώ και ως προς την ασφάλεια, το ποσοστό των

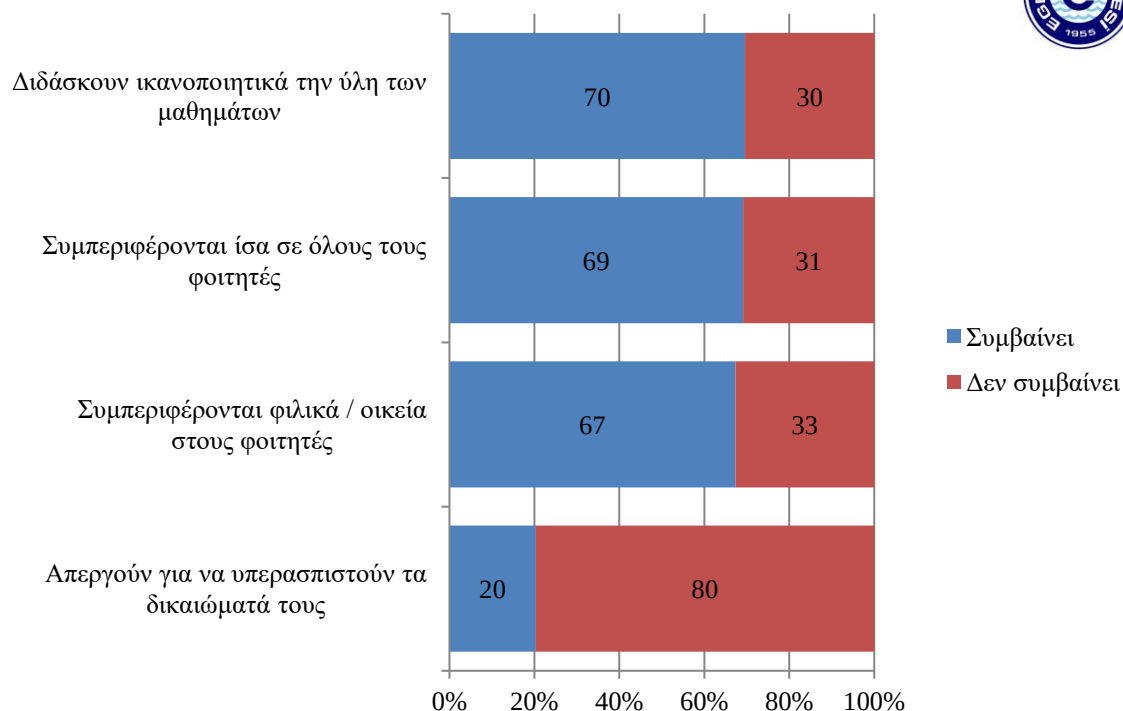
φοιτητών που αναφέρει ότι «υπάρχει επαρκής φύλαξη» είναι αρκετά χαμηλό (14%) (Διαγράμματα 5.7. και 5.8.). Σημειώνεται εδώ ότι η φύλαξη και η ασφάλεια των δύο πανεπιστημιακών ιδρυμάτων κρίθηκε ανεπαρκής τόσο από τους Έλληνες όσο και από τους Τούρκους φοιτητές.

5.2.3. Απόψεις για τους καθηγητές και τους φοιτητές

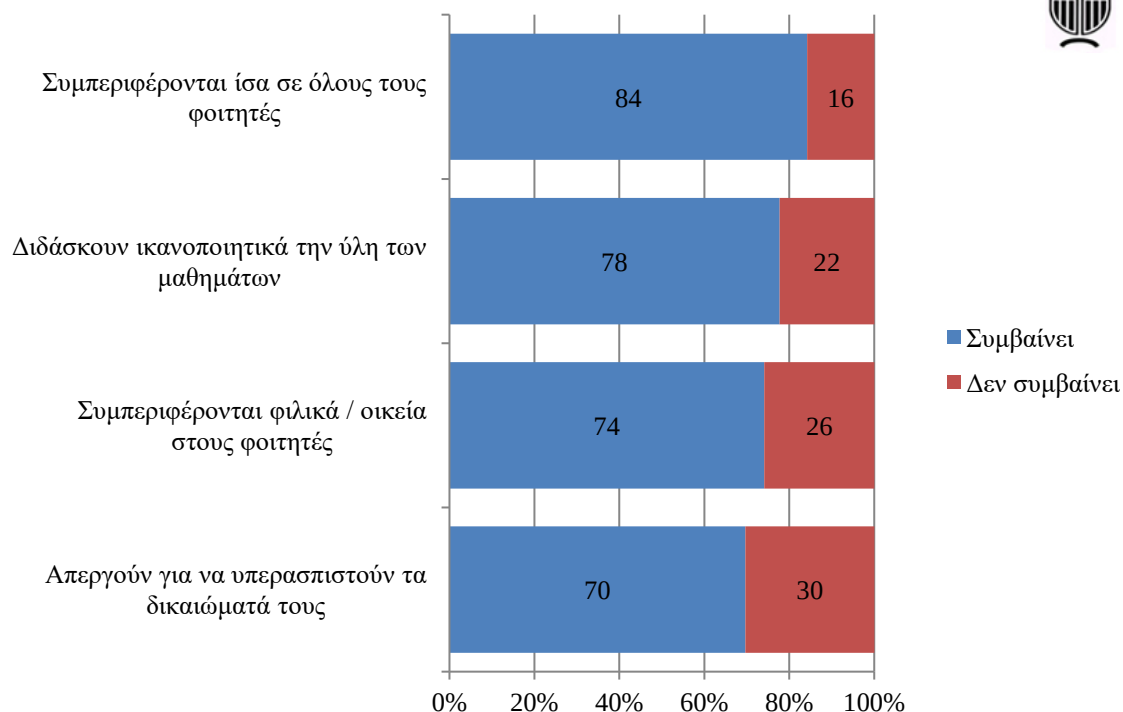
Οι καθηγητές και οι φοιτητές (ή γενικότερα, οι δάσκαλοι και οι μαθητές) είναι οι δύο βασικοί πρωταγωνιστές της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Κατά συνέπεια, η οικοδόμηση σχέσεων εμπιστοσύνης μεταξύ τους και η αφοσίωση στην εκτέλεση των καθηκόντων τους αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για τη σωστή λειτουργία κάθε εκπαιδευτικού θεσμού. Ορισμένα χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν έναν «καλό δάσκαλο» είναι: να γνωρίζει το αντικείμενο διδασκαλίας, να μεταδίδει τις γνώσεις με συστηματικό και οργανωμένο τρόπο, να είναι συνεπής στην εκτέλεση των καθηκόντων του, να εμπνέει τους μαθητές, να τους δημιουργεί ένα αίσθημα εμπιστοσύνης, να είναι «ανθρώπινος» και να σέβεται την προσωπικότητα των μαθητών του, να μην κάνει διακρίσεις εις βάρος τους, να είναι υπομονετικός και να αποφεύγει τις έντονες επιπλήξεις και τις προσβολές. Αντίστοιχα, τα χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν έναν «καλό μαθητή» είναι: να ενδιαφέρεται για τη μάθηση, να παρακολουθεί ενεργά τη διδασκαλία των μαθημάτων, να είναι εργατικός και συνεπής στη μελέτη του, να σέβεται τους δασκάλους, και να έχει μια ευπρεπή παρουσία και συμπεριφορά στους χώρους διδασκαλίας.

Σύμφωνα με τις απαντήσεις που έδωσαν οι φοιτητές των Πανεπιστημίων Ege και Παντείου προκύπτει ότι η στάση των καθηγητών και στα δύο ιδρύματα είναι η ενδεδειγμένη και κοινωνικά αποδεκτή. Πιο συγκεκριμένα, οι καθηγητές «διδάσκουν ικανοποιητικά την ύλη που ορίζεται από το πρόγραμμα σπουδών» (70% στο Ege και 78% στο Πάντειο), «συμπεριφέρονται ίσα σε όλους τους φοιτητές» (69% στο Ege και 84% στο Πάντειο) και γενικά «η στάση των καθηγητών απέναντι στους φοιτητές είναι φιλική (οικεία)» (67% στο Ege και 74% στο Πάντειο). Η βασικότερη διαφοροποίηση στις απαντήσεις των δύο φοιτητικών ομάδων εντοπίζεται στο ζήτημα της απεργίας των καθηγητών από τα εκπαιδευτικά τους καθήκοντα προκειμένου να υπερασπιστούν τα εργασιακά τους δικαιώματα. Πιο συγκεκριμένα, το ποσοστό των φοιτητών στο Ege που αναφέρει ότι οι καθηγητές «απεργούν για να υπερασπιστούν τα δικαιώματά τους» είναι μόλις 20%, έναντι 70% στο Πάντειο ($\chi^2(1, 323) = 77,34, p < 0,001$). Προφανώς, η εν λόγω διαφοροποίηση στις απαντήσεις αντικατοπτρίζει τις διαφορετικές πολιτικές

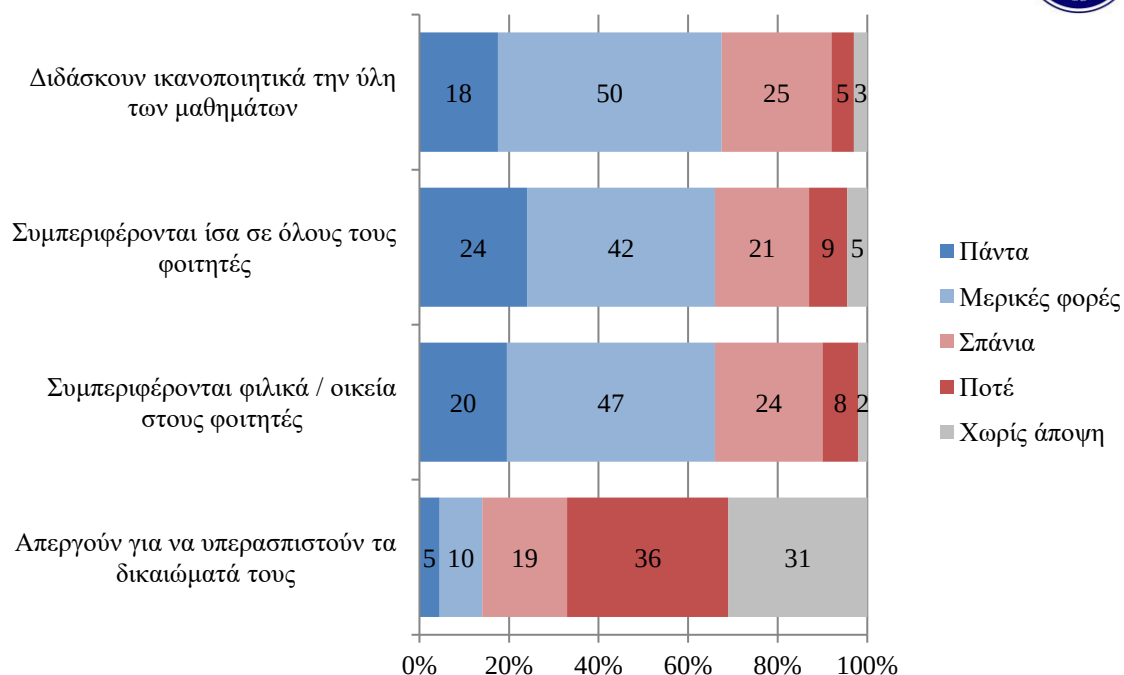
Διάγραμμα 5.13. Απόψεις για τους καθηγητές του Ege

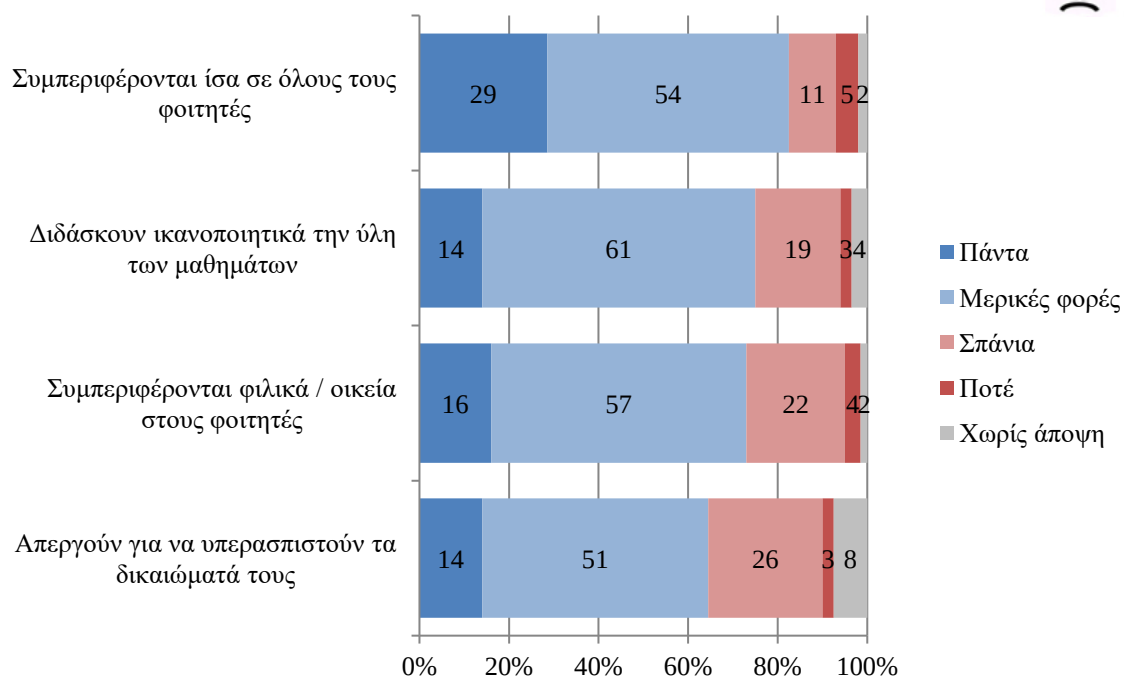
Διάγραμμα 5.14. Απόψεις για τους καθηγητές του Παντείου

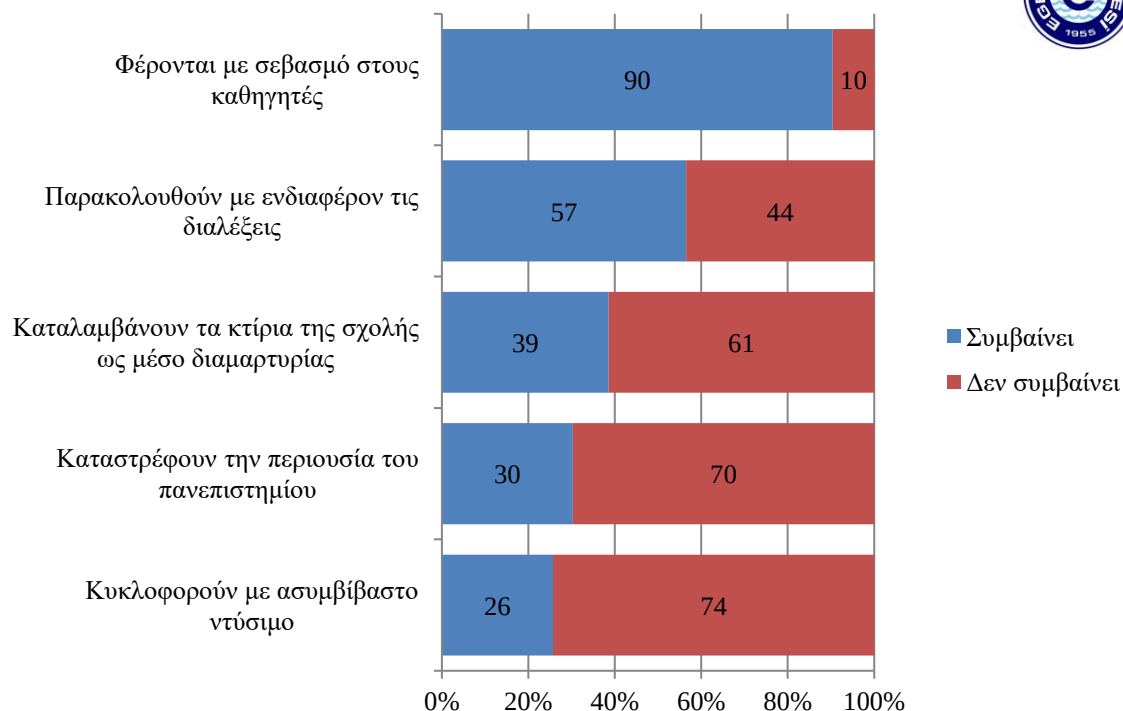
Διάγραμμα 5.15. Απόψεις για τους καθηγητές του Ege
(Αναλυτικές απαντήσεις)

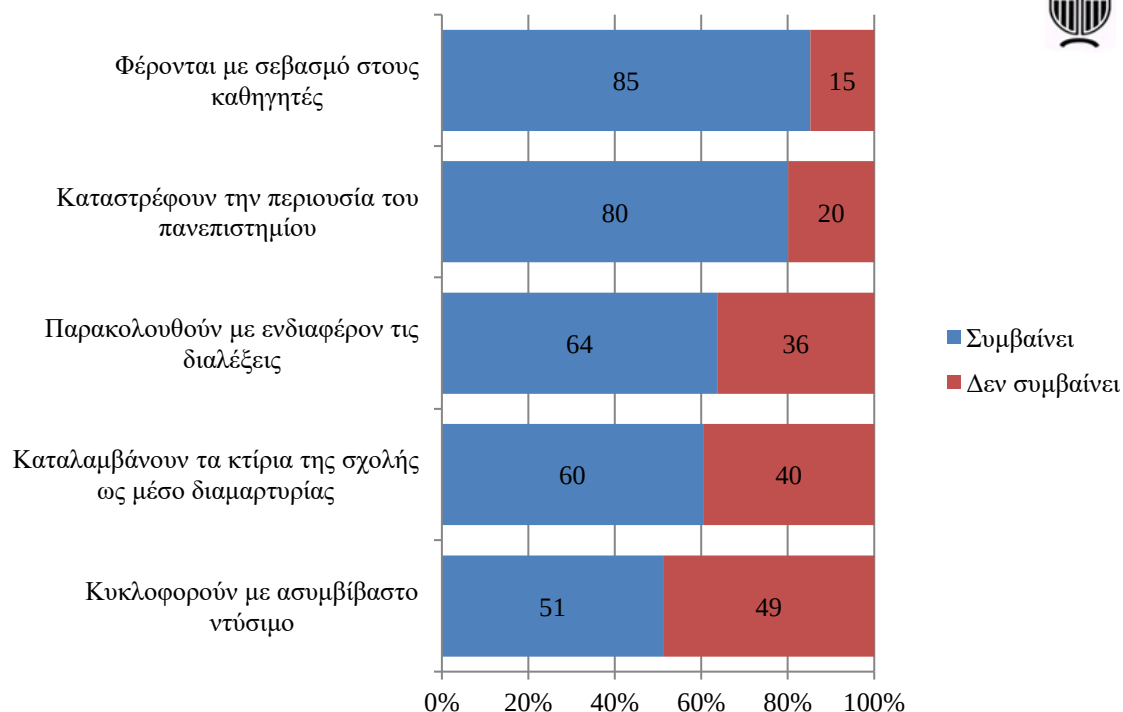
Διάγραμμα 5.16. Απόψεις για τους καθηγητές του Παντείου
(Αναλυτικές απαντήσεις)

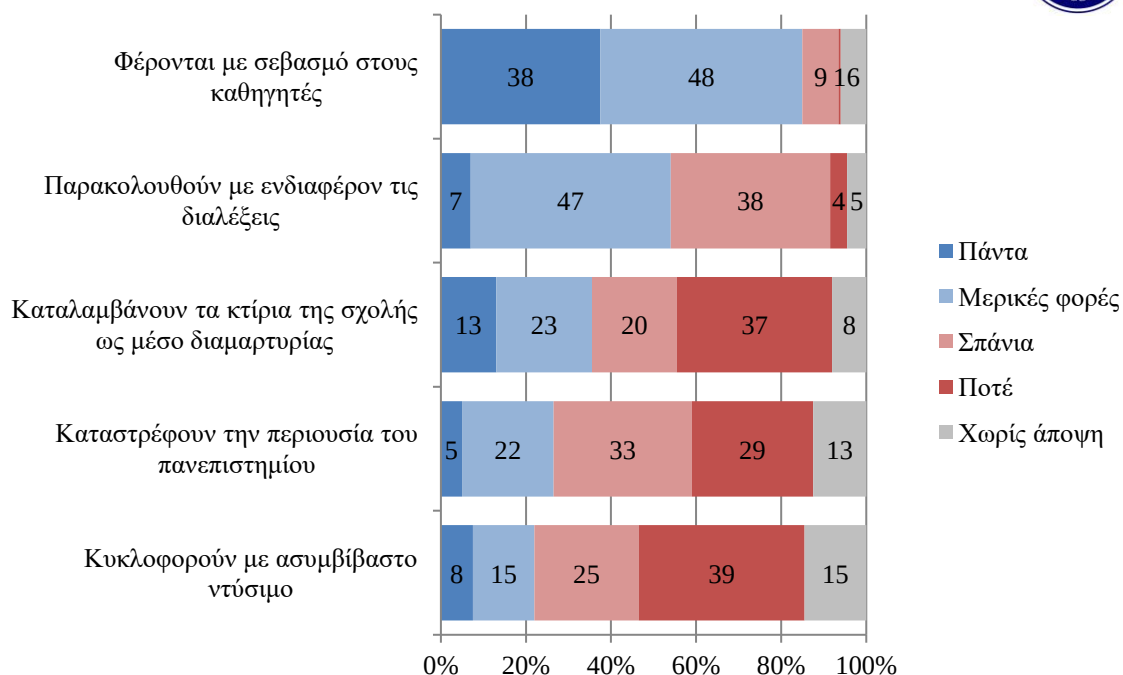
Διάγραμμα 5.17. Απόψεις για τους φοιτητές του Ege

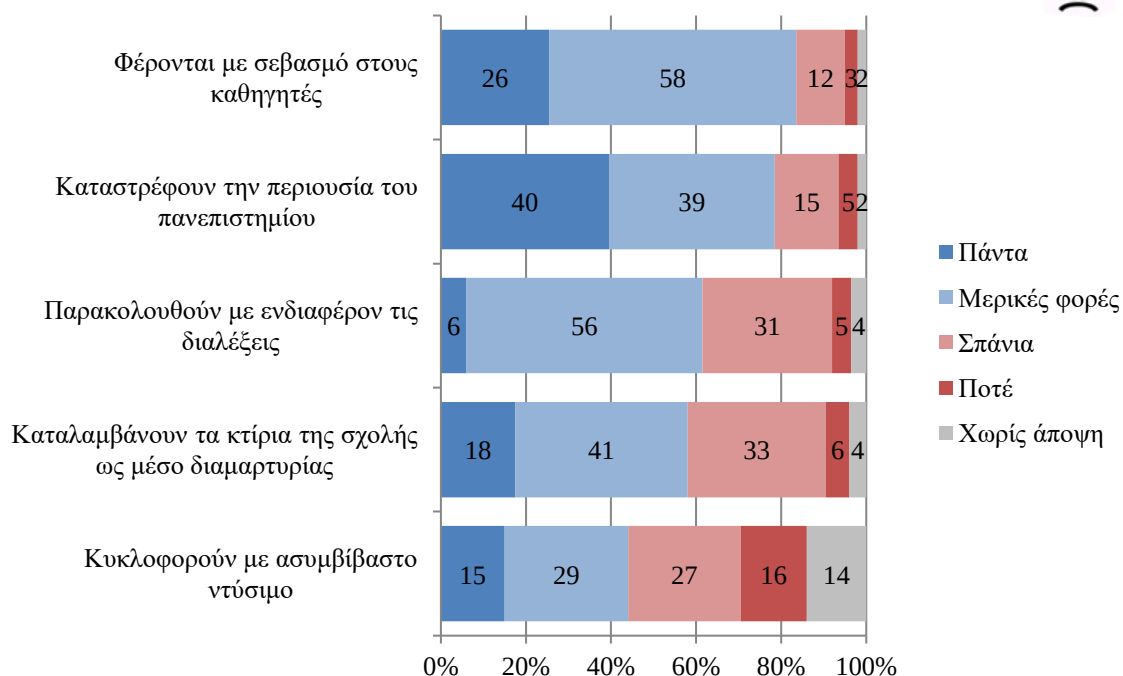
Διάγραμμα 5.18. Απόψεις για τους φοιτητές του Παντείου

Διάγραμμα 5.19. Απόψεις για τους φοιτητές του Εge
(Αναλυτικές απαντήσεις)

Διάγραμμα 5.20. Απόψεις για τους φοιτητές του Παντείου
(Αναλυτικές απαντήσεις)

συνθήκες που επικρατούν στην Ελλάδα και την Τουρκία ως προς το δικαίωμα των εργαζομένων του δημοσίου τομέα να απεργούν (Διαγράμματα 5.13. και 5.14.).

Όσον αφορά τη στάση των φοιτητών, η πλειοψηφία των ερωτώμενων αναφέρει ότι οι φοιτητές γενικά «φέρονται με σεβασμό στους καθηγητές» (90% στο Ege και 85% στο Πάντειο) και «παρακολουθούν με ενδιαφέρον τις διαλέξεις» (57% στο Ege και 64% στο Πάντειο). Ωστόσο, πολύ σημαντικές διαφορές εντοπίζονται στα θέματα της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς εντός του πανεπιστημιακού χώρου. Πιο συγκεκριμένα, η πλειοψηφία των ερωτώμενων του Παντείου αναφέρει ότι οι φοιτητές «καταστρέφουν την περιουσία του πανεπιστημίου» (80%, έναντι 30% στο Ege), ότι «καταλαμβάνουν τα κτίρια της σχολής ως μέσο διαμαρτυρίας» (60%, έναντι 39% στο Ege) και ότι «κυκλοφορούν με ασυμβίβαστο ντύσιμο¹³⁸» (51%, έναντι 26% στο Ege) (Διαγράμματα 5.17. και 5.18.). Οι τρεις αυτές καταστάσεις αποτελούν κλασικά παραδείγματα ανομίας στα πανεπιστήμια, όπου η δημοκρατία και η ελεύθερη διακίνηση των ιδεών συγχέονται με την ασυδοσία, την έλλειψη σεβασμού και την καταστρατήγηση των κανόνων καλής συμπεριφοράς.

5.2.4. Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων

Στη συνέχεια, ζητήθηκε από τους φοιτητές να απαντήσουν σχετικά με τους τρόπους που συνήθως ενεργούν κατά την περίοδο των εξετάσεων. Δεδομένου ότι οι επιδόσεις στα μαθήματα κρίνουν την πορεία ολοκλήρωσης των σπουδών, οι πρακτικές που χρησιμοποιούνται από τους φοιτητές για την επίτευξη αυτού του σκοπού ποικίλουν από αμιγώς θεμιτές έως αθέμιτες. Επομένως, η αποτύπωσή τους είναι σημαντική στο πλαίσιο της έρευνας για φαινόμενα ανομίας στα πανεπιστήμια.

Σύμφωνα με τις απαντήσεις που έδωσαν οι φοιτητές των Πανεπιστημίων Ege και Παντείου, η συντριπτική πλειοψηφία (οι 9 στους 10) «δίνει σημασία στον βαθμό επίδοσης» (90% στο Ege και 91% στο Πάντειο), πράγμα λογικό, αφού από τον βαθμό επίδοσης κρίνεται η επιτυχής εξέταση των μαθημάτων και η δυνατότητα ολοκλήρωσης της φοίτησης (Διαγράμματα 5.21. και 5.22.).

Όσον αφορά τώρα τους τρόπους επίτευξης, προκύπτει ότι η πλειοψηφία των φοιτητών χρησιμοποιεί αποδεκτά μέσα για την επιτυχή εξέταση των μαθημάτων. Πιο συγκεκριμένα, οι φοιτητές του Ege αναφέρουν ότι «επιλύουν τις απορίες τους πριν την

¹³⁸ Ως «ασυμβίβαστο ντύσιμο» ορίζεται η αμφίεση που στερείται ευρείας κοινωνικής αποδοχής, διότι δεν ταιριάζει σε μια συγκεκριμένη κατάσταση ή έναν συγκεκριμένο χώρο (π.χ. ατημέλητο, εξεζητημένο, εκκεντρικό, αναχρονιστικό ντύσιμο).

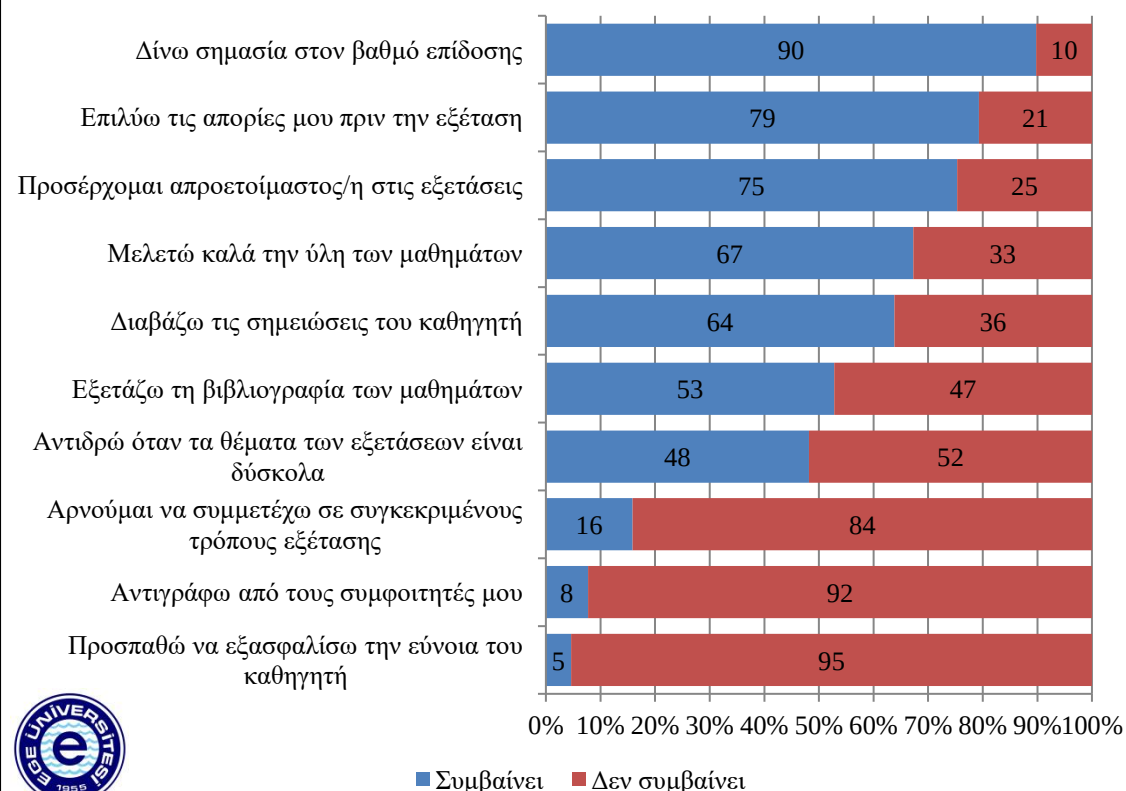
εξέταση» (79%), «μελετούν καλά την ύλη των μαθημάτων» (67%) και «διαβάζουν τις σημειώσεις του καθηγητή» (64%). Οι δε φοιτητές του Παντείου αναφέρουν σε υψηλότερο ποσοστό ότι «μελετούν καλά την ύλη των μαθημάτων» (87%) και έπειτα ότι «επιλύουν τις απορίες τους πριν την εξέταση» (67%) και «διαβάζουν τις σημειώσεις του καθηγητή» (51%). Επίσης, περίπου ο 1 στους 2 φοιτητές των δύο πανεπιστημίων δηλώνει ότι «εξετάζει τη βιβλιογραφία των μαθημάτων» (53% στο Ege και 45% στο Πάντειο) (Διαγράμματα 5.21. και 5.22.).

Στις «λιγότερο θεμιτές» πρακτικές περιλαμβάνονται περιπτώσεις στις οποίες οι φοιτητές «προσέρχονται απροετοίμαστοι στις εξετάσεις» (75% στο Ege και 56% στο Πάντειο), «αντιδρούν έντονα όταν τα θέματα των εξετάσεων είναι δύσκολα» (48% στο Ege και 35% στο Πάντειο) και «αρνούνται να συμμετάσχουν σε συγκεκριμένους τρόπους εξέτασης (όπως προφορική εξέταση, «πρόοδο», διπλωματική ή απαλλακτική εργασία)» (16% στο Ege και 14% στο Πάντειο) (Διαγράμματα 5.21. και 5.22.). Βέβαια, στο σημείο αυτό, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η συμπεριφορά των φοιτητών είναι «ορθολογική» και στις τρεις περιπτώσεις. Για παράδειγμα, είναι προτιμότερο να προσέλθουν απροετοίμαστοι στις εξετάσεις από το να μην προσέλθουν καθόλου, διότι στη μεν πρώτη περίπτωση υπάρχει πιθανότητα τα περάσουν το μάθημα, ενώ στη δεύτερη είναι εκ των πραγμάτων αδύνατον. Επίσης, είναι λογικό να αντιδρούν όταν τα θέματα των εξετάσεων είναι δύσκολα ή να μπορούν να αποφύγουν μαθήματα στα οποία η εξέταση γίνεται με διαφορετικό τρόπο, εφόσον θεωρούν ότι η πιθανότητα επιτυχίας είναι μικρή.

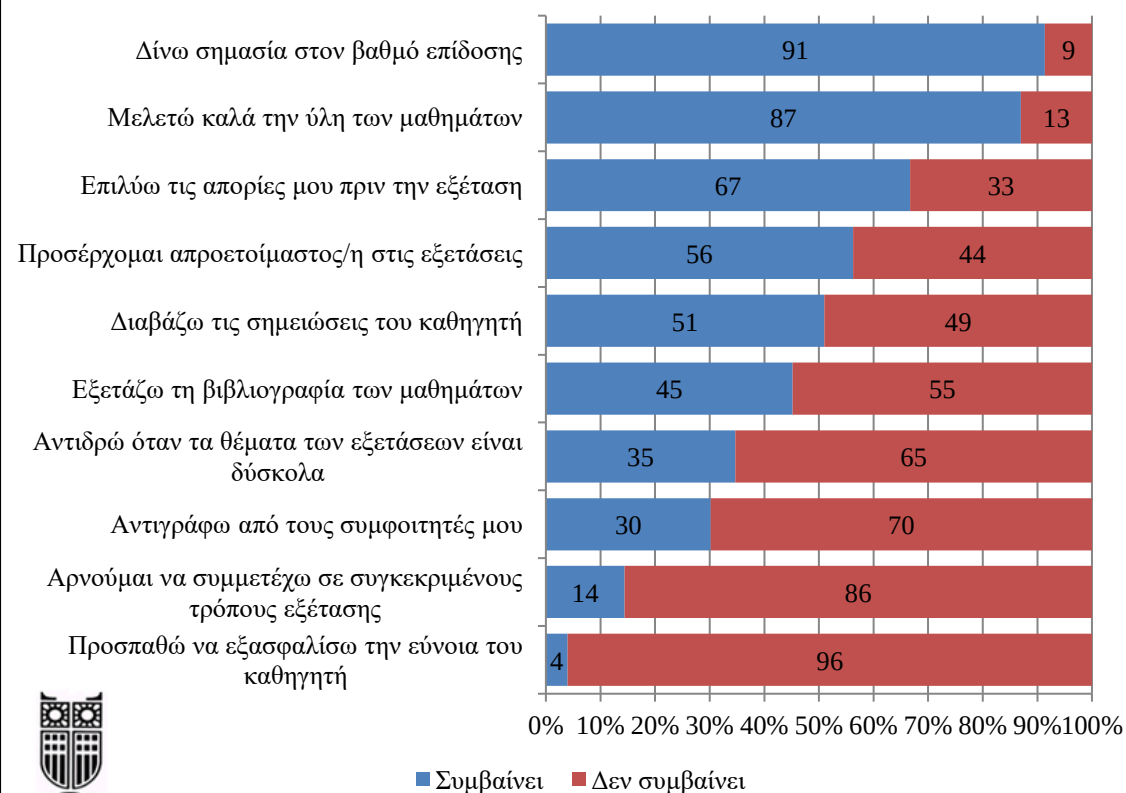
Τέλος, όσον αφορά τις αθέμιτες πρακτικές, οι φοιτητές του Παντείου δηλώνουν σε μεγαλύτερο ποσοστό ότι κατά τη διάρκεια των εξετάσεων «αντιγράφουν από τους συμμαθητές τους» (30%, έναντι 8% στο Ege), ενώ η «προσπάθεια να εξασφαλίσουν την εύνοια του καθηγητή» είναι κοινωνικά απονομιμοποιημένη και στις δύο ομάδες φοιτητών (5% στο Ege και 4% στο Πάντειο)¹³⁹ (Διαγράμματα 5.21. και 5.22.).

¹³⁹ Η πρακτική της αντιγραφής στο Πάντειο είναι ανεξάρτητη από το φύλο των φοιτητών (το ποσοστό των ανδρών και των γυναικών που δηλώνει ότι αντιγράφει στις εξετάσεις είναι και στις δύο κατηγορίες 30%)· ωστόσο συσχετίζεται με το τμήμα φοίτησης (χωρίς να δίνονται περισσότερες πληροφορίες, για λόγους δεοντολογίας).

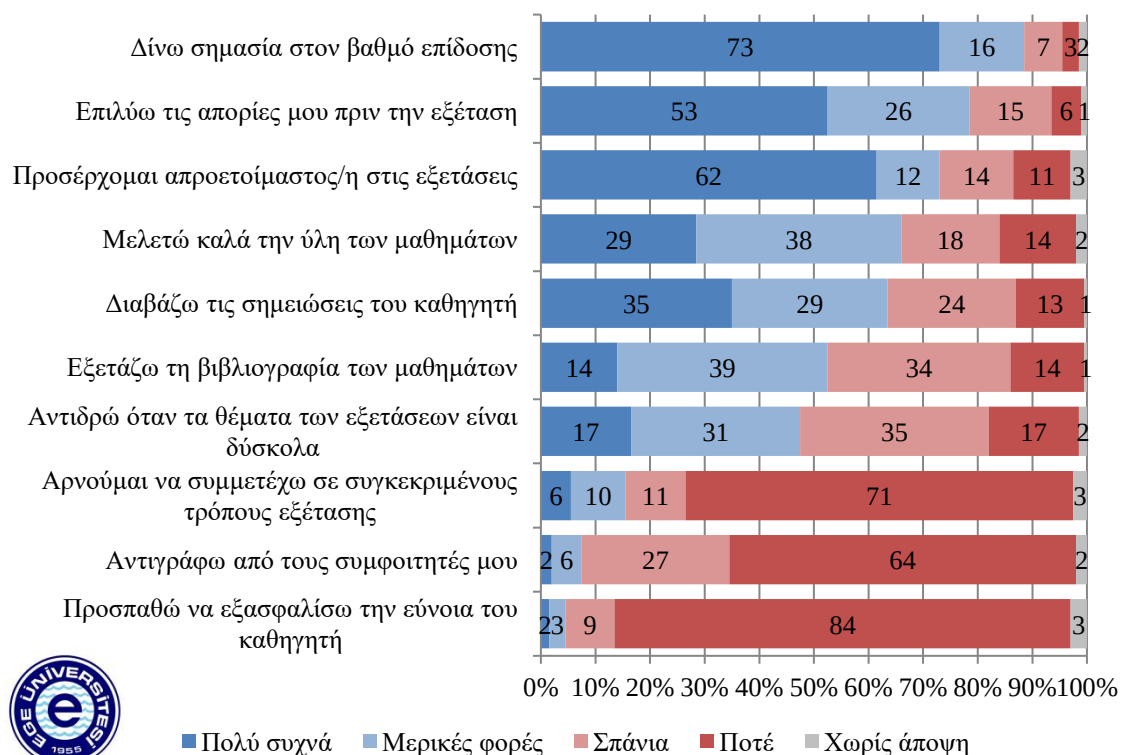
Διάγραμμα 5.21. Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων, Εγε

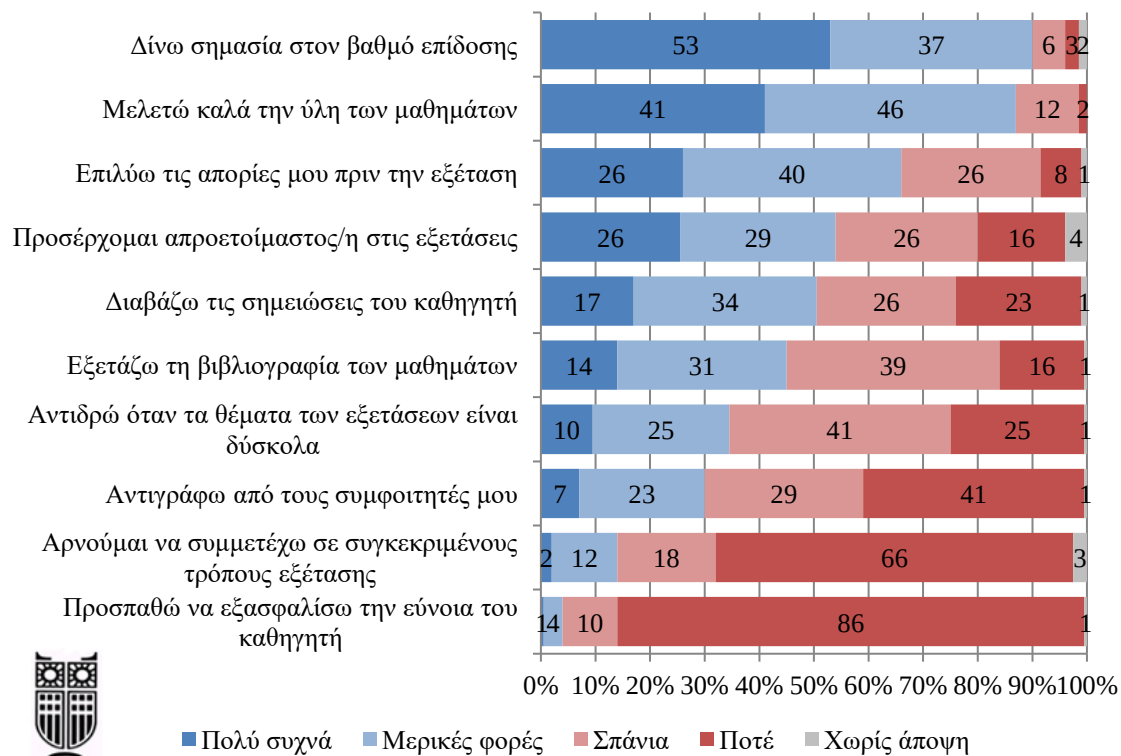
Διάγραμμα 5.22. Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων, Πάντειο

Διάγραμμα 5.23. Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων, Εγε (Αναλυτικές απαντήσεις)

Διάγραμμα 5.24. Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων, Πάντειο (Αναλυτικές απαντήσεις)

5.2.5. Συνολική βαθμολογία των ιδρυμάτων Ege και Παντείου

Σε μια κλίμακα από το 0 έως το 10, όπου 0 σημαίνει «καθόλου καλά» και 10 «πολύ καλά», οι φοιτητές βαθμολόγησαν: i) το πανεπιστήμιο στο οποίο φοιτούν, ii) το τμήμα, iii) τους καθηγητές του τμήματος, iv) τις ακαδημαϊκές επιδόσεις των συμφοιτητών τους και v) τη δική τους ακαδημαϊκή επίδοση. Σε γενικές γραμμές, η μέση βαθμολογία που έδωσαν οι φοιτητές του Ege και του Παντείου σε καθεμιά από τις παραπάνω πέντε κατηγορίες είναι πάνω από τη μεσαία τιμή της κλίμακας (5), γεγονός που υποδηλώνει μια σχετικά θετική αξιολόγηση (Διάγραμμα 5.25 και Πίνακες E43-E45).

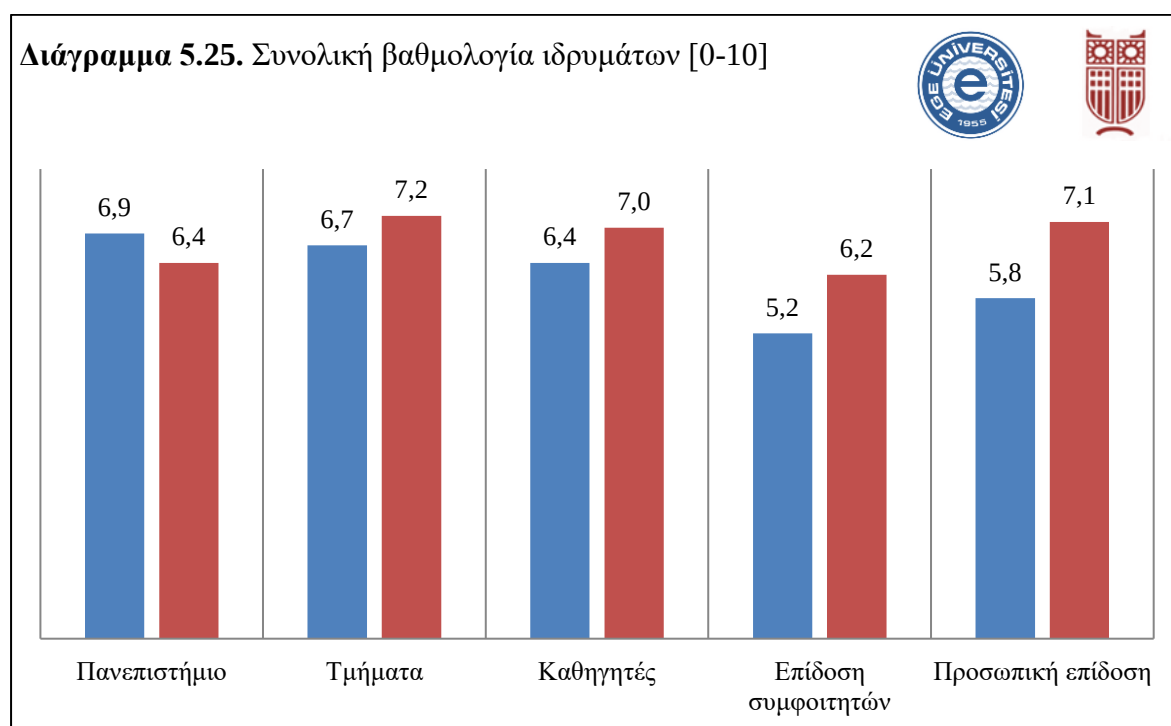
Ξεκινώντας από τη μέση βαθμολογία των πανεπιστημίων, οι Τούρκοι φοιτητές βαθμολόγησαν υψηλότερα το Ege ($M = 6,87$, $SD = 1,72$) σε σχέση με τους Έλληνες φοιτητές του Παντείου ($M = 6,39$, $SD = 1,90$), με τη διαφορά να είναι στατιστικώς σημαντική ($t(397) = 2,64$, $p = 0,009$). Οι φοιτητές που έδωσαν τη μεγαλύτερη βαθμολογία στο Ege προέρχονται από τα τμήματα Ψυχολογίας και Διεθνών Σπουδών (7,4), ενώ τη μεγαλύτερη βαθμολογία στο Πάντειο έδωσαν οι φοιτητές του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας (7,2).

Σχετικά με το τμήμα φοίτησης, οι φοιτητές του Παντείου έδωσαν κατά μέσο όρο υψηλότερη βαθμολογία ($M = 7,15$, $SD = 1,83$) σε σχέση με τους φοιτητές του Ege ($M = 6,65$, $SD = 2,43$), με τη διαφορά να είναι στατιστικώς σημαντική ($t(368) = -2,29$, $p = 0,023$). Στο Πάντειο την υψηλότερη βαθμολογία συγκέντρωσε το τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας (7,7), ενώ στο Ege το τμήμα Ψυχολογίας (7,7).

Όσον αφορά τους καθηγητές, οι φοιτητές του Παντείου έδωσαν, και πάλι, κατά μέσο όρο υψηλότερη βαθμολογία ($M = 6,95$, $SD = 1,79$) σε σχέση με τους φοιτητές του Ege ($M = 6,40$, $SD = 2,43$), με τη διαφορά να είναι στατιστικώς σημαντική ($t(364) = -2,59$, $p = 0,010$). Στο Πάντειο την υψηλότερη βαθμολογία συγκέντρωσαν οι καθηγητές των τμημάτων «Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας» και «Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών» (7,5), ενώ στο Ege τη μεγαλύτερη βαθμολογία συγκέντρωσαν οι καθηγητές του τμήματος Ψυχολογίας (7,5).

Στη συνέχεια, οι φοιτητές βαθμολόγησαν τη μέση επίδοση των συμφοιτητών τους. Οι Έλληνες φοιτητές βαθμολόγησαν υψηλότερα την επίδοση των συμφοιτητών τους στο Πάντειο ($M = 6,16$, $SD = 1,65$) σε σχέση με τους Τούρκους φοιτητές του Ege ($M = 5,19$, $SD = 2,32$), με τη διαφορά να είναι -και εδώ- στατιστικώς σημαντική ($t(352) = -4,66$, $p < 0,001$). Στο Πάντειο καλύτερη επίδοση φαίνεται να επιτυγχάνουν οι φοιτητές του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας (6,9), ενώ στο Ege υψηλότερη επίδοση εμφανίζουν οι φοιτητές του τμήματος Ψυχολογίας (7,3).

Τέλος, όσον αφορά την επίδοση των ίδιων των φοιτητών που συμμετείχαν στην έρευνα, οι φοιτητές του Παντείου βαθμολόγησαν υψηλότερα τη μέση επίδοσή τους ($M = 7,05$, $SD = 1,39$) σε σχέση με τους φοιτητές του Ege ($M = 5,76$, $SD = 2,14$), με τη διαφορά να είναι -και εδώ- στατιστικώς σημαντική ($t(340) = -7,07$, $p < 0,001$). Στο Πάντειο οι φοιτητές που αναφέρουν υψηλότερη προσωπική επίδοση προέρχονται από το τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας (7,7), ενώ στο Ege από το τμήμα Ψυχολογίας (6,4).

5.2.6. Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τις αντιλήψεις των φοιτητών που συμμετείχαν στην έρευνα προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:

Πρώτον, το εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα και την Τουρκία δεν ανταποκρίνεται στον θεσμικό του ρόλο. Οι φοιτητές αμφισβητούν ότι συμβαδίζει με τις ανάγκες της κοινωνίας, ότι προσφέρει ίσες ευκαιρίες για μόρφωση σε όλους και ότι διαμορφώνει υπεύθυνους πολίτες. Απεναντίας, θεωρούν ότι είναι πεδίο ανταγωνισμού, από το οποίο μάλιστα δεν είναι βέβαιο ότι οι πιο ικανοί θα επιτύχουν κοινωνική ανέλιξη. Φαίνεται, δηλαδή, ότι τα εκπαιδευτικά συστήματα των δύο χωρών μάλλον αποτυγχάνουν ως φορείς κοινωνικοποίησης, καταμερισμού εργασίας και κοινωνικής δικαιοσύνης.

Δεύτερον, όσον αφορά τα Πανεπιστήμια Ege και Πάντειο, οι φοιτητές αναγνωρίζουν την εκπαιδευτική τους λειτουργία και γενικά δηλώνουν ικανοποιημένοι από το επίπεδο σπουδών και το διδακτικό προσωπικό τους. Ωστόσο, και οι δύο ομάδες φοιτητών θεωρούν ότι θα μπορούσε να γίνει καλύτερη αξιοποίηση της τεχνολογίας και των υπηρεσιών πληροφορικής και διαδικτύου, καθώς και καλύτερη αντιστοίχιση των μαθημάτων που διδάσκονται με τις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας. Επ' αυτού, είναι σημαντικό το πανεπιστήμιο να ενημερώνει τους φοιτητές για ευκαιρίες απασχόλησης και πρακτικής άσκησης. Επίσης, ως προς τα θέματα φοιτητικής μέριμνας, οι παρεχόμενες υπηρεσίες του Πανεπιστημίου Ege (π.χ. η εστία, οι χώροι αναψυχής, το γυμναστήριο και το ιατρείο) υπερಿಸχύουν εκείνων του Παντείου· ωστόσο, οι τιμές των συγγραμμάτων και γενικά τα έξοδα φοίτησης στο Πάντειο είναι σίγουρα πιο προσιτά για τους οικονομικά ασθενέστερους φοιτητές. Όσον αφορά τις συνθήκες υγιεινής, οι φοιτητές στο Ege αναφέρουν ότι οι χώροι διατηρούνται καθαροί, πράγμα που δεν ισχύει για το Πάντειο, ενώ ως προς την ασφάλεια του πανεπιστημιακού χώρου και οι δύο ομάδες φοιτητών αναφέρουν ελλιπή φύλαξη.

Τρίτον, εξετάζοντας τις σχέσεις των καθηγητών και των φοιτητών στα δύο πανεπιστημιακά ιδρύματα προκύπτει ότι είναι σε καλά επίπεδα. Τόσο οι φοιτητές του Ege όσο και του Παντείου αναφέρουν ότι οι καθηγητές διδάσκουν ικανοποιητικά την ύλη των μαθημάτων, συμπεριφέρονται ίσα σε όλους τους φοιτητές και γενικά είναι φιλικοί απέναντί τους. Αντίστοιχα, οι φοιτητές φέρονται με σεβασμό στους καθηγητές και παρακολουθούν με ενδιαφέρον τις διαλέξεις. Δύο βασικές διαφοροποιήσεις που εντοπίστηκαν στη στάση των καθηγητών και των φοιτητών μεταξύ Ege και Παντείου αφορούν το ζήτημα της διαμαρτυρίας. Πιο συγκεκριμένα, οι απεργίες των καθηγητών για να υπερασπιστούν τα εργασιακά τους δικαιώματα είναι πολύ πιο διαδεδομένες στο Πάντειο από ό,τι στο Ege, όπως επίσης και οι διαμαρτυρίες των φοιτητών που παίρνουν τη μορφή κατάληψης των κτιρίων της σχολής και βανδαλισμού των εγκαταστάσεων του πανεπιστημίου.

Τέταρτον, η πλειοψηφία των φοιτητών στο Ege και στο Πάντειο χρησιμοποιεί θεμιτά μέσα για να επιτύχει στις εξετάσεις: μελετά καλά την ύλη των μαθημάτων, επιλύει τυχόν απορίες και διαβάζει τις σημειώσεις των καθηγητών. Ωστόσο, αρκετοί φοιτητές, κυρίως στο Ege, αναφέρουν ότι προσέρχονται απροετοίμαστοι στις εξετάσεις ελπίζοντας όμως να περάσουν το μάθημα, ενώ το φαινόμενο της «αντιγραφής» κατά τη διάρκεια των εξετάσεων είναι πιο σύνθηες στο Πάντειο.

Τέλος, οι φοιτητές των δύο πανεπιστημιακών ιδρυμάτων βαθμολόγησαν (κατά μέσο όρο) θετικά: το πανεπιστήμιο στο οποίο φοιτούν, το τμήμα, τους καθηγητές του τμήματος, τις ακαδημαϊκές επιδόσεις των συμφοιτητών τους και την προσωπική τους επίδοση. Οι φοιτητές του Ege έδωσαν υψηλότερο βαθμό στο πανεπιστήμιό τους, ενώ οι φοιτητές του Παντείου στις υπόλοιπες κατηγορίες (τμήμα, καθηγητές, συμφοιτητές και προσωπική επίδοση).

5.2.7. Πίνακες διασταύρωσης με ποσοστιαίες συχνότητες

Πίνακας Ε1. Απόψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα -1

«Το εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδας/Τουρκίας ανταποκρίνεται στις ανάγκες της κοινωνίας». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;									
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο					
Συμφωνώ απόλυτα	3,5%	0,5%	30,3%	25,3%	χ^2 test 1,259	df 1	p-value 0,262		
Συμφωνώ	26,5%	24,5%							
Διαφωνώ	56,5%	60,5%	69,7%	74,7%					
Διαφωνώ απόλυτα	12,5%	13,5%			Fisher's exact test 0,313				
Χωρίς άποψη	1,0%	1,0%	-	-					
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=198]	100% [N=198]					

Πίνακας Ε2. Απόψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα -2

«Το εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδας/Τουρκίας προσφέρει στους μαθητές ίσες ευκαιρίες για μόρφωση». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο				
Συμφωνώ απόλυτα	4,0%	1,0%	20,6%	23,5%	χ^2 test 0,472	df 1	p-value 0,492	
Συμφωνώ	16,5%	22,0%						
Διαφωνώ	53,0%	53,5%	79,4%	76,5%				
Διαφωνώ απόλυτα	26,0%	21,5%			Fisher's exact test 0,544			
Χωρίς άποψη	0,5%	2,0%	-	-				
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=199]	100% [N=196]				

Πίνακας Ε3. Απόψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα -3

«Το εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδας/Τουρκίας εξασφαλίζει στους ικανούς μαθητές μια καλή θέση στην κοινωνία». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Συμφωνώ απόλυτα	7,5%	4,0%	47,5%	32,0%	χ^2 test 9,900	df 1	p-value 0,002
Συμφωνώ	39,5%	27,5%					
Διαφωνών	38,0%	46,0%					
Διαφωνών απόλυτα	14,0%	21,0%	52,5%	68,0%			
Χωρίς άποψη	1,0%	1,5%					
			-	-	Fisher's exact test 0,002		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=198]	[N=197]			

Πίνακας Ε4. Απόψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα -4

«Το εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδας/Τουρκίας είναι περισσότερο πεδίο συνεργασίας παρά ανταγωνισμού». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο				
Συμφωνά απόλυτα	2,5%	2,0%	23,1%	12,3%	χ^2 test 7,765	df 1	p-value 0,005	
Συμφωνά	20,0%	10,0%						
Διαφωνά	49,5%	56,5%	76,9%	87,7%				
Διαφωνά απόλυτα	25,5%	29,0%			Fisher's exact test 0,008			
Χωρίς άποψη	2,5%	2,5%	-	-				
Σύνολο	100%	100%	100%	100%				
	[N=200]	[N=200]	[N=195]	[N=195]				

Πίνακας Ε5. Απόψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα -5

«Το εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδας/Τουρκίας διαμορφώνει υπεύθυνους πολίτες».								
Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο				
Συμφωνά απόλυτα	2,0%	1,0%	30,1%	18,6%	χ^2 test 6,952	df 1	p-value 0,008	
Συμφωνά	27,0%	17,0%						
Διαφωνά	46,5%	56,5%	69,9%	81,4%				
Διαφωνά απόλυτα	21,0%	22,5%			Fisher's exact test 0,009			
Χωρίς άποψη	3,5%	3,0%	-	-				
Σύνολο	100%	100%	100%	100%				
	[N=200]	[N=200]	[N=193]	[N=194]				

Πίνακας Ε6. Απόψεις για τα Πανεπιστήμια Ege και Πάντειο -1

«Το πανεπιστήμιο απασχολεί διακεκριμένο διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο				
Συμφωνώ απόλυτα	7,0%	8,0%	61,7%	73,8%	χ^2 test 6,496	df 1	p-value 0,011	
Συμφωνώ	52,5%	62,5%						
Διαφωνώ	31,0%	18,0%	38,3%	26,2%				
Διαφωνώ απόλυτα	6,0%	7,0%			Fisher's exact test 0,012			
Χωρίς άποψη	3,5%	4,5%	-	-				
Σύνολο	100%	100%	100%	100%				
	[N=200]	[N=200]	[N=193]	[N=191]				

Πίνακας Ε7. Απόψεις για τα Πανεπιστήμια Ege και Πάντειο -2

«Τα μαθήματα που διδάσκονται ανταποκρίνονται στην αγορά εργασίας». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο				
Συμφωνώ απόλυτα	3,0%	2,0%	42,6%	44,0%	χ^2 test 0,069	df 1	p-value 0,793	
Συμφωνώ	31,5%	40,0%						
Διαφωνώ	36,0%	43,5%	57,4%	56,0%				
Διαφωνώ απόλυτα	10,5%	10,0%			Fisher's exact test 0,830			
Χωρίς άποψη	19,0%	4,5%	-	-				
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=162]	100% [N=191]				

Πίνακας Ε8. Απόψεις για τα Πανεπιστήμια Ege και Πάντειο -3

«Η βιβλιοθήκη είναι εφοδιασμένη με σύγχρονο υλικό». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο				
Συμφωνώ απόλυτα	10,0%	17,0%	73,1%	73,1%	χ^2 test 0,000	df 1	p-value 0,989	
Συμφωνώ	60,5%	51,0%						
Διαφωνώ	21,0%	19,5%	26,9%	26,9%				
Διαφωνώ απόλυτα	5,0%	5,5%			Fisher's exact test 1,000			
Χωρίς άποψη	3,5%	7,0%	-	-				
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=193]	100% [N=186]				

Πίνακας Ε9. Απόψεις για τα Πανεπιστήμια Ege και Πάντειο -4

«Οι αίθουσες διδασκαλίας διαθέτουν τεχνολογικό εξοπλισμό». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο				
Συμφωνώ απόλυτα	5,5%	1,5%	41,1%	10,4%	χ^2 test 48,048	df 1	p-value 0,000	
Συμφωνώ	35,0%	8,5%						
Διαφωνώ	44,0%	45,0%	58,9%	89,6%				
Διαφωνώ απόλυτα	14,0%	41,5%			Fisher's exact test 0,000			
Χωρίς άποψη	1,5%	3,5%	-	-				
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=197]	100% [N=193]				

Πίνακας E10. Απόψεις για τα Πανεπιστήμια Ege και Πάντειο -5

«Οι υπηρεσίες πληροφορικής και διαδικτύου ανταποκρίνονται ικανοποιητικά στις ανάγκες των φοιτητών». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο				
Συμφωνά απόλυτα	9,5%	0,5%	45,7%	32,6%	χ^2 test 6,815	df 1	p-value 0,009	
Συμφωνών	35,5%	29,5%						
Διαφωνών	38,0%	40,0%	54,3%	67,4%				
Διαφωνών απόλυτα	15,5%	22,0%			Fisher's exact test 0,012			
Χωρίς άποψη	1,5%	8,0%	-	-				
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=197]	100% [N=184]				

Πίνακας E11. Απόψεις για τα Πανεπιστήμια Ege και Πάντειο -6

«Η εστία του πανεπιστημίου ανταποκρίνεται ικανοποιητικά στις ανάγκες των φοιτητών για στέγαση». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Συμφωνώ απόλυτα	4,0%	1,0%	34,6%	10,6%	χ^2 test 26,557	df 1	p-value 0,000
Συμφωνώ	29,0%	7,0%					
Διαφωνώ	46,0%	38,0%					
Διαφωνώ απόλυτα	16,5%	29,5%	65,4%	89,4%			
Χωρίς άποψη	4,5%	24,5%					
			-	-	Fisher's exact test 0,000		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=191]	[N=151]			

Πίνακας E12. Απόψεις για τα Πανεπιστήμια Ege και Πάντειο -7

«Οι τιμές στους χώρους σίτισης είναι προσιτές για τους φοιτητές». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο				
Συμφωνώ απόλυτα	13,0%	21,5%	60,3%	85,2%	χ^2 test 27,690	df 1	p-value 0,000	
Συμφωνώ	41,0%	53,5%						
Διαφωνώ	19,0%	8,5%	39,7%	14,8%				
Διαφωνώ απόλυτα	16,5%	4,5%			Fisher's exact test 0,000			
Χωρίς άποψη	10,5%	12,0%	-	-				
Σύνολο	100%	100%	100%	100%				
	[N=200]	[N=200]	[N=179]	[N=176]				

Πίνακας E13. Απόψεις για τα Πανεπιστήμια Ege και Πάντειο -8

«Τα έξοδα για τη φοίτηση στο πανεπιστήμιο είναι προσιτά». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο				
Συμφωνώ απόλυτα	3,5%	11,5%	22,1%	60,2%	χ^2 test 56,540	df 1	p-value 0,000	
Συμφωνώ	18,5%	41,5%						
Διαφωνώ	41,5%	22,5%	77,9%	39,8%				
Διαφωνώ απόλυτα	36,0%	12,5%			Fisher's exact test 0,000			
Χωρίς άποψη	0,5%	12,0%	-	-				
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=199]	100% [N=176]				

Πίνακας E14. Απόψεις για τα Πανεπιστήμια Ege και Πάντειο -9

«Τα συγγράμματα των μαθημάτων παρέχονται στους φοιτητές σε προσιτή τιμή». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο				
Συμφωνώ απόλυτα	2,0%	23,0%			χ^2 test 140,410	df 1	p-value 0,000	
Συμφωνών	11,0%	44,5%	13,3%	73,4%				
Διαφωνών	52,0%	17,0%						
Διαφωνώ απόλυτα	33,0%	7,5%	86,7%	26,6%				
Χωρίς άποψη	2,0%	8,0%	-	-	Fisher's exact test 0,000			
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=196]	100% [N=184]				

Πίνακας E15. Απόψεις για τα Πανεπιστήμια Ege και Πάντειο -10

«Η υγειονομική υπηρεσία του πανεπιστημίου ανταποκρίνεται ικανοποιητικά στις ανάγκες των φοιτητών». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Συμφωνά απόλυτα	2,5%	1,0%	45,3%	33,3%	χ^2 test 3,865	df 1	p-value 0,049
Συμφωνά	38,5%	16,0%					
Διαφωνά	31,5%	22,0%					
Διαφωνά απόλυτα	18,0%	12,0%	54,7%	66,7%			
Χωρίς άποψη	9,5%	49,0%					
			-	-	Fisher's exact test 0,059		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=181]	[N=102]			

Πίνακας E16. Απόψεις για τα Πανεπιστήμια Ege και Πάντειο -11

«Οι αθλητικές εγκαταστάσεις του πανεπιστημίου είναι σε καλή κατάσταση». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Συμφωνώ απόλυτα	10,0%	2,0%	68,6%	39,2%	χ^2 test 25,431	df 1	p-value 0,000
Συμφωνώ	49,0%	22,5%					
Διαφωνώ	21,5%	22,0%	31,4%	60,8%	Fisher's exact test	0,000	
Διαφωνώ απόλυτα	5,5%	16,0%					
Χωρίς άποψη	14,0%	37,5%	-	-			
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=172]	100% [N=125]			

Πίνακας E17. Απόψεις για τα Πανεπιστήμια Ege και Πάντειο -12

«Το πανεπιστήμιο διαθέτει επαρκείς χώρους αναψυχής». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;									
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο					
Συμφωνώ απόλυτα	10,0%	2,0%	69,9%	21,3%	χ^2 test 87,092	df 1	p-value 0,000		
Συμφωνώ	57,5%	16,5%							
Διαφωνώ	23,0%	45,5%	30,1%	78,7%					
Διαφωνώ απόλυτα	6,0%	23,0%							
Χωρίς άποψη	3,5%	13,0%	-	-				Fisher's exact test 0,000	
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=193]	100% [N=174]					

Πίνακας E18. Απόψεις για τα Πανεπιστήμια Ege και Πάντειο -13

«Στον χώρο του πανεπιστημίου υπάρχει επαρκής φύλαξη». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Συμφωνά απόλυτα	1,5%	1,5%	19,4%	13,8%	χ^2 test 2,034	df 1	p-value 0,154
Συμφωνά	17,5%	10,0%					
Διαφωνά	30,5%	35,0%	80,6%	86,2%			
Διαφωνά απόλυτα	48,5%	37,0%					
Χωρίς άποψη	2,0%	16,5%	-	-	Fisher's exact test 0,162		
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=196]	100% [N=167]			

Πίνακας E19. Απόψεις για τα Πανεπιστήμια Ege και Πάντειο -14

Πόσο συχνά το Ege/Πάντειο συνεργάζεται με άλλα πανεπιστήμια ή ερευνητικά κέντρα;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο				
Πολύ συχνά	29,0%	16,5%	81,4%	76,3%	χ^2 test 1,229	df 1	p-value 0,268	
Μερικές φορές	36,5%	43,0%						
Σπάνια	12,0%	17,0%	18,6%	23,7%				
Ποτέ	3,0%	1,5%			Fisher's exact test 0,275			
Χωρίς άποψη	19,5%	22,0%	-	-				
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=161]	100% [N=156]				

Πίνακας E20. Απόψεις για τα Πανεπιστήμια Ege και Πάντειο -15

Πόσο συχνά διοργανώνονται συνέδρια, σεμινάρια και ημερίδες;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο				
Πολύ συχνά	60,0%	31,5%	91,8%	85,9%	χ^2 test 3,361	df 1	p-value 0,067	
Μερικές φορές	29,5%	51,0%						
Σπάνια	8,0%	13,5%	8,2%	14,1%				
Ποτέ	0%	0%			Fisher's exact test 0,076			
Χωρίς άποψη	2,5%	4,0%	-	-				
Σύνολο	100%	100%	100%	100%				
	[N=200]	[N=200]	[N=195]	[N=192]				

Πίνακας E21. Απόψεις για τα Πανεπιστήμια Ege και Πάντειο -16

Πόσο συχνά το πανεπιστήμιο ενημερώνει τους φοιτητές για ευκαιρίες απασχόλησης;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	10,5%	3,0%	40,9%	25,4%	χ^2 test 9,587	df 1	p-value 0,002
Μερικές φορές	24,5%	20,0%					
Σπάνια	35,5%	46,5%	59,1%	74,6%			
Ποτέ	15,0%	21,0%					
Χωρίς άποψη	14,5%	9,5%	-	-	Fisher's exact test 0,002		
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=171]	100% [N=181]			

Πίνακας E22. Απόψεις για τα Πανεπιστήμια Ege και Πάντειο -17

Πόσο συχνά οι διοικητικοί υπάλληλοι είναι πρόθυμοι να εξυπηρετήσουν τους φοιτητές;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο	χ^2 test 0,001	df 1	p-value 0,977
Πολύ συχνά	12,0%	12,5%	42,4%	42,2%			
Μερικές φορές	27,0%	27,0%					
Σπάνια	32,5%	32,0%	57,6%	57,8%			
Ποτέ	20,5%	22,0%					
Χωρίς άποψη	8,0%	6,5%	-	-			
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=184]	100% [N=187]	Fisher's exact test 1,000		

Πίνακας E23. Απόψεις για τα Πανεπιστήμια Ege και Πάντειο -18

Πόσο συχνά οι χώροι του πανεπιστημίου διατηρούνται καθαροί;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	22,5%	4,0%	67,4%	36,2%	χ^2 test 38,128	df 1	p-value 0,000
Μερικές φορές	42,5%	32,0%					
Σπάνια	24,5%	38,5%	32,6%	63,8%			
Ποτέ	7,0%	25,0%					
Χωρίς άποψη	3,5%	0,5%	-	-	Fisher's exact test 0,000		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=193]	[N=199]			

Πίνακας E24. Απόψεις για τους καθηγητές του Ege και του Παντείου -1

Πόσο συχνά οι καθηγητές συμπεριφέρονται ίσα σε όλους τους φοιτητές;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πάντα	24,0%	28,5%	69,1%	84,2%	χ^2 test 12,315	df 1	p-value 0,000
Μερικές φορές	42,0%	54,0%					
Σπάνια	21,0%	10,5%	30,9%	15,8%			
Ποτέ	8,5%	5,0%					
Χωρίς άποψη	4,5%	2,0%	-	-	Fisher's exact test 0,000		
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=191]	100% [N=196]			

Πίνακας E25. Απόψεις για τους καθηγητές του Ege και του Παντείου -2

Πόσο συχνά οι καθηγητές συμπεριφέρονται φιλικά (οικεία) στους φοιτητές;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πάντα	19,5%	16,0%	67,3%	74,1%	χ^2 test 2,172	df 1	p-value 0,141
Μερικές φορές	46,5%	57,0%					
Σπάνια	24,0%	22,0%	32,7%	25,9%	Fisher's exact test		0,151
Ποτέ	8,0%	3,5%	-	-			
Χωρίς άποψη	2,0%	1,5%					
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=196]	100% [N=197]			

Πίνακας E26. Απόψεις για τους καθηγητές του Ege και του Παντείου -3

Πόσο συχνά οι καθηγητές διδάσκουν ικανοποιητικά την ύλη που ορίζεται από το πρόγραμμα σπουδών;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πάντα	17,5%	14,0%	69,6%	77,7%	χ^2 test 3,297	df 1	p-value 0,069
Μερικές φορές	50,0%	61,0%					
Σπάνια	24,5%	19,0%	30,4%	22,3%			
Ποτέ	5,0%	2,5%					
Χωρίς άποψη	3,0%	3,5%	-	-	Fisher's exact test 0,083		
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=194]	100% [N=193]			

Πίνακας E27. Απόψεις για τους καθηγητές του Ege και του Παντείου -4

Πόσο συχνά οι καθηγητές απεργούν για να υπερασπίσουν τα δικαιώματά τους;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	4,5%	14,0%	20,3%	69,7%	χ^2 test 77,339	df 1	p-value 0,000
Μερικές φορές	9,5%	50,5%					
Σπάνια	19,0%	25,5%	79,7%	30,3%			
Ποτέ	36,0%	2,5%					
Χωρίς άποψη	31,0%	7,5%	-	-	Fisher's exact test 0,000		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=138]	[N=185]			

Πίνακας E28. Απόψεις για τους φοιτητές του Ege και του Παντείου -1

Πόσο συχνά οι φοιτητές φέρονται με σεβασμό στους καθηγητές;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πάντα	37,5%	25,5%	90,4%	85,2%	χ^2 test 2,436	df 1	p-value 0,119
Μερικές φορές	47,5%	58,0%					
Σπάνια	8,5%	11,5%	9,6%	14,8%			
Ποτέ	0,5%	3,0%					
Χωρίς άποψη	6,0%	2,0%					
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=188]	[N=196]			

Πίνακας E29. Απόψεις για τους φοιτητές του Ege και του Παντείου -2

Πόσο συχνά οι φοιτητές παρακολουθούν με ενδιαφέρον τις διαλέξεις;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πάντα	7,0%	6,0%	56,5%	63,7%	χ^2 test 2,068	df 1	p-value 0,150
Μερικές φορές	47,0%	55,5%					
Σπάνια	37,5%	30,5%	43,5%	36,3%			
Ποτέ	4,0%	4,5%					
Χωρίς άποψη	4,5%	3,5%					
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=191]	100% [N=193]	Fisher's exact test 0,175		

Πίνακας E30. Απόψεις για τους φοιτητές του Ege και του Παντείου -3

Πόσο συχνά οι φοιτητές καταλαμβάνουν τα κτίρια της σχολής ως μέσο διαμαρτυρίας;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	13,0%	17,5%	38,6%	60,4%	χ^2 test 17,910	df 1	p-value 0,000
Μερικές φορές	22,5%	40,5%					
Σπάνια	20,0%	32,5%	61,4%	39,6%			
Ποτέ	36,5%	5,5%					
Χωρίς άποψη	8,0%	4,0%	-	-	Fisher's exact test 0,000		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=184]	[N=192]			

Πίνακας E31. Απόψεις για τους φοιτητές του Ege και του Παντείου -4

Πόσο συχνά οι φοιτητές καταστρέφουν την περιουσία του πανεπιστημίου;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	5,0%	39,5%	30,3%	80,1%	χ^2 test 93,404	df 1	p-value 0,000
Μερικές φορές	21,5%	39,0%					
Σπάνια	32,5%	15,0%	69,7%	19,9%			
Ποτέ	28,5%	4,5%					
Χωρίς άποψη	12,5%	2,0%	-	-	Fisher's exact test 0,000		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=175]	[N=196]			

Πίνακας E32. Απόψεις για τους φοιτητές του Ege και του Παντείου -5

Πόσο συχνά οι φοιτητές κυκλοφορούν με ασυμβίβαστο ντύσιμο στους χώρους του πανεπιστημίου;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	7,5%	15,0%	25,7%	51,2%	χ^2 test 23,427	df 1	p-value 0,000
Μερικές φορές	14,5%	29,0%					
Σπάνια	24,5%	26,5%	74,3%	48,8%			
Ποτέ	39,0%	15,5%					
Χωρίς άποψη	14,5%	14,0%	-	-	Fisher's exact test 0,000		
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=171]	100% [N=172]			

Πίνακας E33. Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων -1

«Μελετώ καλά την ύλη των μαθημάτων». Πόσο συχνά;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	28,5%	41,0%	67,3%	87,0%	χ^2 test 21,771	df 1	p-value 0,000
Μερικές φορές	37,5%	46,0%					
Σπάνια	18,0%	11,5%	32,7%	13,0%			
Ποτέ	14,0%	1,5%					
Χωρίς άποψη	2,0%	0%	-	-	Fisher's exact test 0,000		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=196]	[N=200]			

Πίνακας E34. Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων -2

«Επιλύω τις απορίες μου πριν την εξέταση». Πόσο συχνά;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	52,5%	26,0%	79,3%	66,7%	χ^2 test 8,004	df 1	p-value 0,005
Μερικές φορές	26,0%	40,0%					
Σπάνια	15,0%	25,5%	20,7%	33,3%			
Ποτέ	5,5%	7,5%					
Χωρίς άποψη	1,0%	1,0%	-	-			
					Fisher's exact test 0,006		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=198]	[N=198]			

Πίνακας E35. Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων -3

«Εξετάζω τη βιβλιογραφία των μαθημάτων». Πόσο συχνά;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	14,0%	14,0%	52,8%	45,2%	χ^2 test 2,262	df 1	p-value 0,133
Μερικές φορές	38,5%	31,0%					
Σπάνια	33,5%	39,0%	47,2%	54,8%			
Ποτέ	13,5%	15,5%					
Χωρίς άποψη	0,5%	0,5%					
			-	-	Fisher's exact test 0,160		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=199]	[N=199]			

Πίνακας E36. Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων -4

«Διαβάζω τις σημειώσεις του καθηγητή». Πόσο συχνά;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	35,0%	17,0%	63,8%	51,0%	χ^2 test 6,661	df 1	p-value 0,010
Μερικές φορές	28,5%	33,5%					
Σπάνια	23,5%	25,5%	36,2%	49,0%			
Ποτέ	12,5%	23,0%					
Χωρίς άποψη	0,5%	1,0%	-	-	Fisher's exact test 0,011		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=199]	[N=198]			

Πίνακας E37. Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων -5

«Στις εξετάσεις αντιγράφω από τους συμφοιτητές μου». Πόσο συχνά;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	2,0%	7,0%	7,7%	30,2%	χ^2 test 32,492	df 1	p-value 0,000
Μερικές φορές	5,5%	23,0%					
Σπάνια	27,0%	29,0%	92,3%	69,8%			
Ποτέ	63,5%	40,5%					
Χωρίς άποψη	2,0%	0,5%	-	-	Fisher's exact test 0,000		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=196]	[N=199]			

Πίνακας E38. Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων -6

«Προσπαθώ να εξασφαλίσω την εύνοια του καθηγητή». Πόσο συχνά;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	1,5%	0,5%	4,6%	4,0%	χ^2 test 0,091	df 1	p-value 0,763
Μερικές φορές	3,0%	3,5%					
Σπάνια	9,0%	10,0%	95,4%	96,0%			
Ποτέ	83,5%	85,5%					
Χωρίς άποψη	3,0%	0,5%	-	-	Fisher's exact test 0,808		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=194]	[N=199]			

Πίνακας E39. Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων -7

«Προσέρχομαι απροετοίμαστος/η στις εξετάσεις». Πόσο συχνά;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	61,5%	25,5%	75,3%	56,3%	χ^2 test 15,493	df 1	p-value 0,000
Μερικές φορές	11,5%	28,5%					
Σπάνια	13,5%	26,0%	24,7%	43,8%			
Ποτέ	10,5%	16,0%					
Χωρίς άποψη	3,0%	4,0%	-	-	Fisher's exact test 0,000		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=194]	[N=192]			

Πίνακας E40. Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων -8

«Δίνω σημασία στον βαθμό επίδοσης». Πόσο συχνά;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	73,0%	53,0%	89,8%	91,4%	χ^2 test 0,268	df 1	p-value 0,604
Μερικές φορές	15,5%	37,0%					
Σπάνια	7,0%	6,0%	10,2%	8,6%			
Ποτέ	3,0%	2,5%					
Χωρίς άποψη	1,5%	1,5%	-	-			
					Fisher's exact test 0,730		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=197]	[N=197]			

Πίνακας E41. Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων -9

«Αντιδρώ έντονα όταν τα θέματα των εξετάσεων είναι δύσκολα». Πόσο συχνά;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	16,5%	9,5%	48,2%	34,7%	χ^2 test 7,491	df 1	p-value 0,006
Μερικές φορές	31,0%	25,0%					
Σπάνια	34,5%	40,5%	51,8%	65,3%			
Ποτέ	16,5%	24,5%					
Χωρίς άποψη	1,5%	0,5%	-	-			
					Fisher's exact test 0,008		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=197]	[N=199]			

Πίνακας E42. Πρακτικές των φοιτητών κατά την περίοδο των εξετάσεων -10

«Αρνούμαι να συμμετέχω σε συγκεκριμένους τρόπους εξέτασης κάποιων μαθημάτων (όπως προφορική εξέταση, «πρόοδος», διπλωματική και απαλλακτική εργασία)». Πόσο συχνά;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	5,5%	2,0%	15,9%	14,4%	χ^2 test 0,180	df 1	p-value 0,672
Μερικές φορές	10,0%	12,0%					
Σπάνια	11,0%	18,0%	84,1%	85,6%			
Ποτέ	71,0%	65,5%					
Χωρίς άποψη	2,5%	2,5%	-	-	Fisher's exact test 0,778		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=195]	[N=195]			

Πίνακας E43. Βαθμολογία Ege, ανά κατηγορίες και τμήματα [0-10]

Τμήμα	Πανεπιστήμιο	Τμήμα	Καθηγητές	Επίδοση συμφοιτητών	Προσωπική επίδοση
Κοινωνιολογία	7,0	7,0	6,7	5,6	5,9
Ψυχολογία	7,4	7,7	7,5	7,3	6,4
Πολιτική-Ιστορία	6,2	5,7	6,1	4,2	6,2
Οικονομικά	6,9	6,1	6,0	4,6	5,1
Διεθνών σπουδών	7,4	7,3	5,5	5,4	5,7
Μέσων ενημέρωσης	6,4	6,4	6,9	4,5	5,6
Μέση τιμή	6,9 [N=200]	6,7 [N=199]	6,4 [N=199]	5,2 [N=196]	5,8 [N=198]

Πίνακας E44. Βαθμολογία Παντείου, ανά κατηγορίες και τμήματα [0-10]

Τμήμα	Πανεπιστήμιο	Τμήμα	Καθηγητές	Επίδοση συμφοιτητών	Προσωπική επίδοση
Κοινωνιολογία	7,1	7,4	7,4	6,2	7,3
Ψυχολογία	5,4	6,3	6,6	6,6	6,7
Πολιτική-Ιστορία	7,2	7,7	7,5	6,9	7,7
Οικονομικά	5,7	6,7	5,9	5,8	6,7
Διεθνών σπουδών	6,6	7,6	7,5	5,7	6,8
Μέσων ενημέρωσης	6,1	7,0	6,7	5,6	7,0
Μέση τιμή	6,4 [N=199]	7,2 [N=199]	7,0 [N=199]	6,2 [N=178]	7,1 [N=195]

Πίνακας E45. t-test μέσων τιμών από ανεξάρτητα δείγματα

	Ege		Πάντειο		t-test	df	p-value
	M	SD	M	SD			
Πανεπιστήμιο	6,87	1,72	6,39	1,90	2,64	397	0,009
Τμήμα	6,65	2,43	7,15	1,83	-2,29	368	0,023
Καθηγητές	6,40	2,43	6,95	1,79	-2,59	364	0,010
Επίδοση φοιτητών	5,19	2,32	6,16	1,65	-4,66	352	0,000
Προσωπική επίδοση	5,76	2,14	7,05	1,39	-7,07	340	0,000

Κεφάλαιο έκτο: Κοινωνικοί δεσμοί και ανομία

Το κοινωνικό περιβάλλον αποτελεί σημαντικό παράγοντα καθορισμού της συμπεριφοράς του ατόμου και διαμόρφωσης της ηθικής του. Στα κεφάλαια που προηγήθηκαν, εξετάστηκαν αναλυτικά τρεις βασικές παράμετροι: i) τα αξιακά συστήματα των κοινωνιών και οι αντιλήψεις περί ηθικής διαχρονικά, ii) οι λειτουργίες των θεσμών και οι τρόποι επίτευξης των κοινωνικών σκοπών και iii) το εκπαιδευτικό σύστημα, ως μηχανισμός κοινωνικοποίησης, καταμερισμού εργασίας και κοινωνικής δικαιοσύνης. Οι τρεις αυτές παράμετροι είναι ιδιαίτερες σημαντικές, διότι επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα σκέφτονται και αλληλοεπιδρούν. Ειδικότερα, οι αξίες αποτελούν τις γενικές αρχές της κοινωνίας που ορίζουν κοινά αποδεκτούς τρόπους δράσης· για αυτό και η αμφισβήτησή τους εκλαμβάνεται, από τους κοινωνικούς επιστήμονες, ως ισχυρή ένδειξη αποσταθεροποίησης του κοινωνικού συστήματος και υπονόμησης της κοινωνικής συνοχής. Έπειτα, οι θεσμοί είναι εκείνοι οι μηχανισμοί που μεσολαβούν μεταξύ «ατόμου» και «κοινωνίας» και συμβάλλουν στην κάλυψη των κοινωνικών αναγκών με παραδεκτά και σταθερά μέσα. Όταν οι θεσμοί δυσλειτουργούν, δηλαδή όταν αδυνατούν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες των ατόμων με έννομους και τυποποιημένους τρόπους, προκαλούν αισθήματα άγχους και πίεσης στα άτομα που μπορούν να τα ωθήσουν στην παραβατικότητα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, των κοινωνικών αξιών και των θεσμών, ο ρόλος του εκπαιδευτικού συστήματος είναι τριπλός: πρώτον, να κοινωνικοποιήσει τα άτομα, δηλαδή να τους ενσταλάξει τις αξίες και τα πρότυπα συμπεριφοράς, ώστε να αναπτύξουν το αίσθημα του «αυτοελέγχου» (self-control)· δεύτερον, να τους μεταδώσει τις γνώσεις που χρειάζονται για τη μετάβαση τους στην ενεργό επαγγελματική ζωή· και τρίτον, να προσφέρει ίσες ευκαιρίες μόρφωσης και δυνατότητες κοινωνικής ανέλιξης σε όλα τα άτομα. Η αδυναμία του εκπαιδευτικού συστήματος να ανταποκριθεί σε αυτούς τους ρόλους προκαλεί αρνητικές επιπτώσεις τόσο στο ίδιο το άτομο (στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του, στην επαγγελματική του επάρκεια κλπ.) όσο και στην κοινωνία (αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων, κοινωνικές συγκρούσεις κ.ά.). Το κοινό χαρακτηριστικό των παραπάνω παραμέτρων είναι ότι αποσκοπούν στην κοινωνική ενσωμάτωση των ατόμων και στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής· και, αντιστοίχως, ότι κάθε απόκλιση από αυτόν τον στόχο μπορεί να προκαλέσει φαινόμενα ανομίας.

Επομένως, τα ζητήματα που πρέπει να διερευνηθούν σε αυτό το κεφάλαιο είναι: σε τι βαθμό τα άτομα είναι ενσωματωμένα στην κοινωνία· δηλαδή κατά πόσο αναγνωρίζουν και αποδέχονται τις κοινωνικές δεσμεύσεις (π.χ. αξίες, κανόνες, υποχρεώσεις, κοινωνικούς ρόλους κλπ.) και επίσης πόσο ισχυρές είναι οι κοινωνικές τους σχέσεις (π.χ. με την οικογένεια, τους φίλους, τους συναδέλφους). Η ύπαρξη ισχυρών δεσμών μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας γενικά, καθώς και του κοινωνικού περιγύρου ειδικότερα, δημιουργούν συνθήκες εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης που λειτουργούν προστατευτικά (ως «ασπίδα») στις κοινωνικές πιέσεις, αυξάνοντας τις πιθανότητες το άτομο να παραμένει έννομο και να μην παρεκκλίνει από τους κοινωνικούς κανόνες. Αντιθέτως, οι ασθενείς κοινωνικοί δεσμοί καθιστούν το άτομο έκθετο στην ανομία και ευάλωτο στις κοινωνικές δυνάμεις που ωθούν στην παραβατικότητα.

6.1. Θεωρίες κοινωνικού ελέγχου και κοινωνικού κεφαλαίου

Οι θεωρίες του «κοινωνικού ελέγχου» (social control theories) και του «κοινωνικού κεφαλαίου» (social capital theories) που ακολουθούν, εξηγούν αναλυτικότερα τη χρησιμότητα των κοινωνικών δεσμών και των κοινωνικών δικτύων απέναντι στην ανομία.

6.1.1. Θεωρίες του κοινωνικού ελέγχου

Οι θεωρίες του κοινωνικού ελέγχου μελετούν τους δεσμούς που αναπτύσσουν τα άτομα με την κοινωνία και κατά πόσο «συγκρατούν» τις δράσεις τους σε έννομα πλαίσια. Όπως αναφέρει η Λαμπροπούλου (1994), «η ιδέα του κοινωνικού ελέγχου αποτέλεσε θέμα κεντρικού ενδιαφέροντος για την Κοινωνιολογία, από τότε που αυτή θεμελιώθηκε ως επιστήμη» (σ. 36). Ο λόγος για τον οποίο συνέβη αυτό είναι αρκετά προφανής: Οι κοινωνίες συγκροτούνται από άτομα με διαφορετικά χαρακτηριστικά και διαφορετική προσωπικότητα (απόψεις, προτιμήσεις, ενδιαφέροντα, πεποιθήσεις κλπ.). Επιπλέον, εντός της κοινωνίας εμφανίζονται ποικίλες ομάδες και υπο-ομάδες, με διαφορετικά συστήματα αξιών, πολιτισμικά πρότυπα, ιδεολογίες και συμφέροντα. Κατά συνέπεια, η συμβίωση των ανθρώπων και η συνοχή των κοινωνιών απαιτούν έναν βαθμό συναίνεσης στα βασικά ζητήματα της κοινωνικής ζωής, καθώς και δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ των ατόμων. Μέσω των μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου επιτυγχάνεται, σε γενικές γραμμές, μια «ομοιογένεια» στις δράσεις των ατόμων και μια κοινή συλλογική συνείδηση που διασφαλίζουν τη σταθερότητα και τη συνοχή της κοινωνίας (σ. 22-23). Υπό αυτό το πρίσμα, ο κοινωνικός έλεγχος μπορεί να οριστεί ως «η ικανότητα της κοινωνίας να αυτορυθμίζεται επί τη βάσει αρχών και αξιών που η ίδια έχει θεσπίσει»

(σ. 19). Ορισμένοι από τους σημαντικότερους κοινωνιολόγους που αναφέρθηκαν στα ζητήματα του κοινωνικού ελέγχου είναι οι: Albert John Reiss, Francis Ivan Nye και Travis Hirschi.

Ο Albert Reiss, στο άρθρο *Delinquency as the failure of personal and social controls* (1951), διακρίνει δύο τύπους ελέγχου: τον προσωπικό και τον κοινωνικό. Ο προσωπικός έλεγχος μπορεί να οριστεί ως «η ικανότητα του ατόμου να αποφεύγει την ικανοποίηση αναγκών με τρόπους που έρχονται σε αντίθεση με τα πρότυπα και τους κανόνες της κοινότητας» (σ. 196). Από την άλλη, ο κοινωνικός έλεγχος ορίζεται ως «η ικανότητα των κοινωνικών ομάδων ή θεσμών να καθιστούν τα πρότυπα ή τους κανόνες αποτελεσματικούς» (σ. 196). Επομένως, ο προσωπικός έλεγχος είναι «εσωτερικός» ως προς το άτομο, αφού αναφέρεται στην εσωτερίκευση των κοινωνικών προτύπων και κανόνων. Αντιθέτως, ο κοινωνικός έλεγχος είναι «εξωτερικός», αφού επιβάλλεται από την κοινωνία, προβλέποντας ποινές ή αποδοκιμασία για τους παραβάτες. Όταν αυτοί οι δύο τύποι ελέγχου, ο προσωπικός και ο κοινωνικός, αποτυγχάνουν να παραγάγουν συμπεριφορές που συμμορφώνονται με τους κανόνες του κοινωνικού συστήματος, εκδηλώνονται παραβατικές πράξεις (σ. 196). Σύμφωνα με τον Reiss, οι πρωτογενείς ομάδες (primary groups), όπως είναι η οικογένεια και η γειτονιά (ή τοπική κοινότητα), είναι πολύ σημαντικές για την ανάπτυξη του προσωπικού ελέγχου του ατόμου, αλλά και για την εφαρμογή του κοινωνικού ελέγχου. Για παράδειγμα, μέσα στην οικογένεια το παιδί μαθαίνει τις κοινωνικές αξίες και τους αποδεκτούς τρόπους συμπεριφοράς, ενώ παράλληλα βρίσκεται υπό την επίβλεψη των γονιών του (σ. 198). Αντίστοιχα, οι γειτονιές και οι τοπικές κοινότητες, ιδιαίτερα όταν είναι ολιγομελείς, διευκολύνουν την ανάπτυξη κοινωνικών δεσμών μεταξύ των μόνιμων κατοίκων και ασκούν («άτυπο») κοινωνικό έλεγχο (σ. 201). Από τις δευτερογενείς ομάδες (secondary groups), στις οποίες εντάσσονται τα άτομα, ο Reiss θεωρεί το σχολείο ως τη σημαντικότερη, τόσο για την ανάπτυξη του προσωπικού όσο και για την άσκηση του κοινωνικού ελέγχου, υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι το άτομο παρευρίσκεται συστηματικά στην τάξη (σ. 201).

Ο Francis Ivan Nye, στο έργο *Family relationships and delinquent behavior* (1958), προσφέρει μια πιο αναλυτική ταξινόμηση που αποτελείται από τέσσερις (4) τύπους ελέγχου της παραβατικότητας. Ειδικότερα, οι τύποι αυτοί είναι: i) ο εσωτερικός έλεγχος (internal control) που ασκείται απευθείας από τη συνείδηση του ατόμου, ii) ο έμμεσος έλεγχος (indirect control) που οφείλεται στη συναισθηματική ταύτιση του ατόμου με μη-παραβατικά πρόσωπα (π.χ. με τους γονείς του), iii) ο άμεσος έλεγχος

(direct control) που επιβάλλεται από την κοινωνία με περιορισμούς και κυρώσεις, και iv) τα εναλλακτικά μέσα για την ικανοποίηση των αναγκών (alternative means to need satisfaction) (σ. 5). Πιο αναλυτικά, ο *εσωτερικός έλεγχος* είναι αποτέλεσμα της κοινωνικοποίησης των ατόμων, δηλαδή της εσωτερίκευσης των κανόνων και των αξιών της κοινωνίας, και της ανάπτυξης κοινωνικής συνείδησης. Ο εσωτερικός έλεγχος αποτελεί τον πιο σημαντικό μηχανισμό αποτροπής του ατόμου από την παρέκκλιση· ωστόσο, δεν επαρκεί σε όλες τις περιπτώσεις, αφού είναι αδύνατον να υπάρξει πλήρης αποδοχή των κοινωνικών κανόνων και προτύπων (σ. 5-6). Ο δεύτερος τύπος, ο *έμμεσος έλεγχος*, εξαρτάται από τους συναισθηματικούς δεσμούς που έχει το άτομο με σημαντικά και μη-παραβατικά πρόσωπα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του ελέγχου είναι όταν τα παιδιά αποφεύγουν να εμπλακούν σε φασαρίες για να μη δυσαρεστήσουν τους γονείς τους ή άλλα πρόσωπα με τα οποία διατηρούν στενές σχέσεις. Επομένως, ο σεβασμός του ατόμου στους νομοταγείς «σημαντικούς άλλους» (significant others) λειτουργεί αποτρεπτικά στην παρέκκλιση και την τέλεση αξιόποινων πράξεων (σ. 6-7). Ο τρίτος τύπος, ο *άμεσος έλεγχος*, επιβάλλεται από την κοινωνία, όταν οι δύο προηγούμενοι (εσωτερικός και έμμεσος) αδυνατούν να συγκρατήσουν τη ροπή του ατόμου στην παραβατικότητα. Οι περιορισμοί στη δράση του ατόμου τίθενται επισήμως από την αστυνομία και την ποινική δικαιοσύνη, αλλά και ανεπίσημα από την ίδια την κοινωνία μέσω της αποδοκιμασίας, της γελοιοποίησης και της περιθωριοποίησης. Ο άμεσος έλεγχος έχει μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα, όταν το άτομο θεωρήσει ότι μια ενδεχόμενη παρεκκλίνουσα ή παραβατική πράξη μπορεί εύκολα να εντοπιστεί και να επισύρει κυρώσεις (σ. 7). Ο τέταρτος και τελευταίος τύπος ελέγχου προκύπτει από τη *διαθεσιμότητα εναλλακτικών μέσων για την ικανοποίηση των αναγκών του ατόμου*. Αν, δηλαδή, η κοινωνία μπορούσε να παρέχει σε όλα τα άτομα τη δυνατότητα να καλύψουν τις ανάγκες τους με νόμιμα μέσα, δεν θα υπήρχαν σημαντικοί λόγοι παράβασης των νόμων. Τα άτομα που αναζητούν εναλλακτικούς, αλλά βεβαίως νόμιμους, τρόπους για την κάλυψη των αναγκών τους περιορίζουν σημαντικά τη ροπή τους στην παραβατικότητα (σ. 7-8). Εν κατακλείδι, η θεωρία του Nye συνοψίζεται ως εξής: «Όταν οι εσωτερικοί και εξωτερικοί έλεγχοι είναι ασθενείς και οι εναλλακτικοί δρόμοι για την επίτευξη των στόχων περιορισμένοι, τότε πρέπει να αναμένουμε την εκδήλωση της παραβατικής συμπεριφοράς» (σ. 4).

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη παρουσίαση των θεωριών κοινωνικού ελέγχου, ο Travis Hirschi, στο κλασικό έργο του *Causes of delinquency* (1969), υποστηρίζει ότι τα άτομα συνήθως παραμείνουν έννομα, επειδή διατηρούν ισχυρούς δεσμούς με την

κοινωνία. Αντιθέτως, όταν οι κοινωνικοί δεσμοί είναι αδύναμοι ή έχουν διαρρηχθεί, είναι πιθανότερο να εκδηλωθούν παραβατικές πράξεις (σ. 3, 16). Ειδικότερα, οι δεσμοί που μπορούν να συγκρατήσουν το άτομο στη νομιμότητα είναι: *i)* η προσκόλληση σε συμβατικά πρόσωπα (attachment to conventional persons), *ii)* η δέσμευση σε συμβατικούς τρόπους δράσης (commitment to conventional lines of action), *iii)* η συμμετοχή σε συμβατικές δραστηριότητες (involvement in conventional activities) και *iv)* η πίστη σε συμβατικές αξίες (belief in conventional values). Πιο αναλυτικά, *η προσκόλληση σε συμβατικά πρόσωπα* αναφέρεται στους δεσμούς αφοσίωσης που αναπτύσσει το άτομο με μη-παραβατικά πρόσωπα του κοινωνικού περιβάλλοντος (π.χ. με γονείς, δασκάλους, φίλους κλπ.) και στη σημασία που δίνει για τη διατήρηση αυτών των δεσμών. Όσο πιο ισχυροί είναι αυτοί οι δεσμοί, τόσο πιθανότερο είναι το άτομο να μην εμπλακεί σε παράνομες πράξεις. Βεβαίως, στην αντίθετη περίπτωση, που το άτομο διατηρεί ισχυρούς δεσμούς με παραβατικά πρόσωπα (οικογενειακά ή φιλικά), η πιθανότητα παρέκκλισης αυξάνεται σημαντικά (σ. 83-84, 135). Το δεύτερο στοιχείο κοινωνικού δεσμού, *η δέσμευση σε συμβατικούς τρόπους δράσης*, εξαρτάται από τις φιλοδοξίες του ατόμου. Για παράδειγμα, ένα άτομο που επιδιώκει την επαγγελματική επιτυχία, ή την κοινωνική αναγνώριση, θα προσπαθήσει να ενεργήσει με έννομους τρόπους, αφού σε διαφορετική περίπτωση (παραβατικότητας) υπάρχει ο κίνδυνος της αποδοκιμασίας, της επιβολής κυρώσεων, ακόμα και της ματαίωσης των προσπαθειών του. Τα άτομα που για οποιονδήποτε λόγο χάνουν το ενδιαφέρον τους, ή το κίνητρο, να αγωνιστούν για συμβατικούς στόχους είναι ευκολότερο να εμπλακούν σε παράνομες δράσεις (σ. 162). Το τρίτο στοιχείο, *η συμμετοχή σε συμβατικές δραστηριότητες*, αναφέρεται στην αναγκαιότητα να απασχολείται το άτομο με κάποια μη-παραβατική δραστηριότητα (π.χ. με το σχολείο, την εργασία του, με κάποιο χόμπι, με την εκμάθηση νέων πραγμάτων κλπ.). Τα άτομα που έχουν υποχρεώσεις και ενδιαφέροντα στη ζωή τους συνήθως καταπιάνονται με αυτά και δεν σκέφτονται να εμπλακούν σε παράνομες δραστηριότητες (σ. 22, 187). Το τέταρτο και τελευταίο στοιχείο κοινωνικού δεσμού αφορά την *πίστη σε συμβατικές αξίες*: δηλαδή την πεποίθηση που αναπτύσσει το άτομο ότι πρέπει να υπακούει στους κανόνες της κοινωνίας (σε αξίες, νόμους, πρότυπα συμπεριφοράς κλπ.). Όσο πιο αναπτυγμένη είναι αυτή η πεποίθηση, τόσο πιθανότερο είναι το άτομο να παραμείνει έννομο. Άλλωστε, η παραβατικότητα δεν οφείλεται απαραίτητα στην αποδοχή κάποιων προτύπων υποκοουλτούρας, αλλά περισσότερο στην εξασθένηση της πίστης σε συμβατικές αξίες (σ. 26, 197-198).

Τα τέσσερα αυτά στοιχεία κοινωνικού δεσμού που ανέπτυξε ο Hirschi, όπως και οι προηγούμενες ταξινομήσεις ελέγχου των Reiss και Nye, λειτουργούν μόνο ως ιδεότυποι για την κατανόηση της έννομης συμπεριφοράς και της παρέκκλισης στις περισσότερες των περιπτώσεων. Δεν εγγυώνται, δηλαδή, ότι ένα άτομο που είναι αφοσιωμένο σε συμβατικά πρόσωπα και στις αξίες της κοινωνίας, που επιδιώκει συμβατικούς στόχους και συμμετέχει σε νόμιμες δραστηριότητες δεν θα παρεκκλίνει· απλώς οι πιθανότητες είναι λιγότερες. Άλλωστε, αν ίσχυε κάτι τέτοιο, τα άτομα που έχουν μια μόνιμη απασχόληση και καλές σχέσεις με την οικογένεια και τους φίλους τους δεν θα διέπρατταν ποτέ αξιόποινες πράξεις. Επιπλέον, η Λαμπροπούλου (1994) αναφέρει ότι η θεωρία του Hirschi υποτιμά τις εξωτερικές κοινωνικές δυνάμεις που μπορούν να ωθήσουν το άτομο στην παραβατικότητα. Για παράδειγμα, «η αφοσίωση στην οικογένεια, σε συνδυασμό με την οικονομική στέρηση, θα μπορούσε να ασκήσει πίεση σε κάποιον να χρησιμοποιήσει παράνομες πρακτικές ώστε να διασφαλίσει την επιβίωση της οικογένειάς του» (σ. 110).

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί μια βασική διαφορά μεταξύ των θεωριών ανομίας/πίεσης και κοινωνικού ελέγχου. Ο Hirschi (1969) υποστήριξε ότι η θεωρία της ανομίας/πίεσης (ιδιαίτερα έτσι όπως εκφράστηκε από τον Durkheim) αποτελεί μια θεωρία κοινωνικού ελέγχου, αφού και οι δύο ερμηνεύουν την παρέκκλιση με αναφορά στη διάρρηξη των κοινωνικών δεσμών, την αποξένωση του ατόμου και την ασθενή κοινωνική ρύθμιση (σ. 3, 16). Η άποψη αυτή του Hirschi προκάλεσε αντιδράσεις στους υποστηρικτές των θεωριών της ανομίας/πίεσης, οι οποίοι -αν και παραδέχονται κάποιες ομοιότητες με τη θεωρία του κοινωνικού ελέγχου- επεσήμαναν τις βασικές διαφορές. Σύμφωνα με τους Agnew και Passas (1997), η θεωρία του κοινωνικού ελέγχου εστιάζει στο μικρο-επίπεδο, ερμηνεύοντας την παρέκκλιση ως αποτέλεσμα «απελευθέρωσης» του ατόμου από τις κοινωνικές δεσμεύσεις· αντιθέτως, η θεωρία ανομίας/πίεσης (όπως διατυπώθηκε από τους Durkheim και Merton) εστιάζει κυρίως στο μακρο-επίπεδο (κοινωνιακό), υποστηρίζοντας ότι τα άτομα παρεκκλίνουν εξαιτίας της αδυναμίας της κοινωνίας να ρυθμίσει τη συμπεριφορά τους. Η έλλειψη κοινωνικής ρύθμισης, και η ασάφεια σχετικά με τους έννομους τρόπους ικανοποίησης των αναγκών, ασκεί πίεση στα άτομα και τα ωθεί στην παρέκκλιση (σ. 2-3). Επιπλέον, όπως αναφέρει ο Bernard (1995), η ανομία ως φαινόμενο στη θεωρία του Durkheim αφορά ορισμένες χρονικές περιόδους, στις οποίες συντελούνται ραγδαίες κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές. Αλλά ακόμα και στη θεωρία του Merton, όπου η ανομία συνιστά ένα πιο «μόνιμο» χαρακτηριστικό των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών, η αιτία για την οποία τα

άτομα παρεκκλίνουν είναι και πάλι κοινωνιακή· δηλαδή έχει να κάνει με τη δυσκολία επίτευξης των στόχων τους με έννομα μέσα. Με άλλα λόγια, τόσο στη θεωρία του Durkheim όσο και του Merton, υπάρχει μια «εξωτερική δύναμη» που ασκεί πίεση στο άτομο. Αντιθέτως, η θεωρία του Hirschi και γενικότερα οι θεωρίες του κοινωνικού ελέγχου επικεντρώνονται στην «ιδιοτελή φύση» του ατόμου να αποδεσμεύεται από τους συμβατικούς κοινωνικούς κανόνες, ανεξάρτητα αν αυτή η επιλογή οφείλεται εν μέρει και σε παθογένειες του κοινωνικού συστήματος (σ. 86, 89).

6.1.2. Θεωρίες του κοινωνικού κεφαλαίου

Εκτός από τους δεσμούς που αναπτύσσει το άτομο με την κοινωνία, ένας ακόμα σημαντικός παράγοντας για την κοινωνική συνοχή είναι το λεγόμενο «κοινωνικό κεφάλαιο» (social capital)· δηλαδή τα δίκτυα εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης που αναπτύσσει το άτομο με τα άλλα μέλη της κοινωνίας. Σύμφωνα με τους Downes και Rock (2007), «το κοινωνικό κεφάλαιο είναι το ενεργό συστατικό που κάνει τις κοινωνίες να λειτουργούν και να παραμένουν δεμένες» (σ. 108). Οι κοινωνίες με υψηλό κοινωνικό κεφάλαιο συνήθως είναι περισσότερο δημοκρατικές και φιλικές στους πολίτες, παρουσιάζουν μεγαλύτερη οικονομική ανάπτυξη, έχουν καλύτερα επίπεδα υγείας και εκπαίδευσης, και χαμηλότερα ποσοστά εγκληματικότητας και κοινωνικών αναταραχών (σ. 109). Αντιθέτως, οι κοινωνίες με χαμηλό κοινωνικό κεφάλαιο διακρίνονται από έλλειψη εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών τους, από αυξημένους δείκτες ανισότητας, φτώχειας και αποκλεισμού, από συγκρούσεις και παραβατικότητα. Επιπλέον, το χαμηλό κοινωνικό κεφάλαιο έχει αρνητικές επιπτώσεις στο γενικότερο επίπεδο υγείας των ατόμων εξαιτίας της απομόνωσης τους και της έλλειψης ενδιαφέροντος από τους άλλους. «Σε μια κοινωνία απογυμνωμένη από κοινωνικό κεφάλαιο, οι άνθρωποι κυριολεκτικά δεν μπορούν να θεωρήσουν τίποτα δεδομένο. Μια τέτοια κοινωνία είναι . . . σε κατάσταση ανομίας» (σ. 108). Κύριοι εκπρόσωποι της θεωρίας του κοινωνικού κεφαλαίου είναι οι: Pierre Bourdieu, James Coleman και Robert Putnam.

Ο Pierre Bourdieu, στο δοκίμιο *The forms of capital* (1983/2004), διακρίνει τρία είδη κεφαλαίου: i) το οικονομικό κεφάλαιο (economic capital) που περιλαμβάνει τα χρήματα, την ιδιοκτησία και την περιουσία του ατόμου, ii) το πολιτιστικό κεφάλαιο (cultural capital) που αναφέρεται στα εκπαιδευτικά προσόντα και την καλλιέργεια του ατόμου και iii) το κοινωνικό κεφάλαιο (social capital) που αφορά στο δίκτυο κοινωνικών σχέσεων, γνωριμιών και αναγνώρισης του ατόμου (σ. 16, 21). Και τα τρία είδη κεφαλαίου απαιτούν προσπάθεια και χρόνο για να αποκτηθούν και να συσσωρευτούν

(εκτός ίσως από τις περιπτώσεις που «κληρονομούνται») και λειτουργούν γενικά προς όφελος του ατόμου διευκολύνοντας την επίτευξη των στόχων του (σ. 15). Ειδικότερα, όσον αφορά το κοινωνικό κεφάλαιο, οι ωφέλειες για το άτομο προκύπτουν από τη συμμετοχή του στις κοινωνικές ομάδες και τις σχέσεις αλληλεγγύης και υποστήριξης που αναπτύσσονται μέσα σε αυτές. Ορισμένα παραδείγματα κοινωνικών ομάδων είναι: η οικογένεια, η συγγένεια, οι φίλοι, οι συνάδελφοι, τα πολιτικά κόμματα, οι αθλητικοί σύλλογοι, τα εργατικά σωματεία κλπ. Η «δύναμη» του κοινωνικού κεφαλαίου που κατέχει ένα άτομο εξαρτάται κυρίως από τρεις παράγοντες: i) από την πυκνότητα του κοινωνικού δικτύου, ii) από τις δυνατότητες που έχει καθεμιά από τις γνωριμίες, και iii) από την ικανότητα (ή τη θέληση) του ίδιου του ατόμου να εκμεταλλευτεί αυτό το δίκτυο γνωριμιών για την επίτευξη των στόχων του (σ. 21). Γενικά, η αναπαραγωγή και αύξηση του κοινωνικού κεφαλαίου απαιτεί στρατηγική, κοινωνικότητα, αλλά και ορισμένα ανταλλάγματα που δημιουργούν υποχρεώσεις (π.χ. δώρα, υποσχέσεις κλπ.). Μέσα από την κοινωνικότητα και τα ανταλλάγματα, οι γνωριμίες και οι καλές σχέσεις συνήθως διατηρούνται και επαναβεβαιώνονται (σ. 22). Ωστόσο, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η επένδυση σε οποιοδήποτε κεφάλαιο (οικονομικό, πολιτιστικό, κοινωνικό) αφενός ενέχει τον κίνδυνο απώλειας (χρόνου, χρήματος, ενέργειας κλπ.), αφετέρου οι αποδόσεις δεν είναι άμεσα ορατές. Για παράδειγμα, ένα άτομο που επενδύει στο πολιτιστικό κεφάλαιο εμπλουτίζει τις γνώσεις και τις δεξιότητές του με οικονομικό και προσωπικό κόστος (π.χ. για την παρακολούθηση μαθημάτων, για την αγορά βιβλίων, για τη συμμετοχή του σε πολιτιστικές δραστηριότητες κλπ.). Όμως, οι προσπάθειες για την αύξηση του πολιτιστικού κεφαλαίου δεν είναι σίγουρο ότι θα μετατραπούν σε μια καλή θέση στην αγορά εργασίας, σε έναν υψηλό μισθό ή σε κοινωνική αναγνώριση. Αντίστοιχα, η επένδυση στο κοινωνικό κεφάλαιο, και το κόστος που προϋποθέτει η ισχυροποίηση των κοινωνικών σχέσεων, δεν εγγυάται ότι η απόδοση θα είναι η προσδοκώμενη (βλ. περιπτώσεις αχαριστίας, εκμετάλλευσης, αθέτησης υποσχέσεων κλπ.) (σ. 25-26).

Μια παρόμοια ταξινόμηση «κεφαλαίων» κάνει ο James Coleman στο άρθρο *Social capital in the creation of human capital* (1988). Ειδικότερα, διακρίνει: i) το φυσικό κεφάλαιο (physical capital) που αφορά στα υλικά αγαθά, ii) το ανθρώπινο κεφάλαιο (human capital) που περιλαμβάνει τις γνώσεις και τις δεξιότητες του ατόμου και iii) το κοινωνικό κεφάλαιο (social capital) που αναφέρεται στις σχέσεις που αναπτύσσουν τα άτομα μεταξύ τους (σ. S100-101). Όπως και οι άλλοι τύποι κεφαλαίου, το κοινωνικό κεφάλαιο διευκολύνει τις δράσεις των ατόμων για την επίτευξη των

στόχων τους με διάφορους τρόπους (σ. S98). Πιο συγκεκριμένα, η ένταξη του ατόμου σε ένα κοινωνικό δίκτυο προσφέρει τα εξής οφέλη: Πρώτον, αν το δίκτυο είναι «κλειστό» (π.χ. μια κοινότητα, μια θρησκευτική ομάδα, ένα πολιτικό κόμμα, μια ακτιβιστική οργάνωση κλπ.), το άτομο νιώθει περισσότερη εμπιστοσύνη και ασφάλεια μέσα σε αυτό εξαιτίας των σχέσεων αλληλεγγύης που αναπτύσσουν τα μέλη μεταξύ τους και των κοινών σκοπών που επιδιώκουν. Δεύτερον, οι κοινωνικές σχέσεις και οι συχνές επαφές με άλλα άτομα λειτουργούν ως κανάλια πληροφόρησης (information channels) για διάφορα θέματα που μπορεί να απασχολούν το άτομο, βοηθώντας στον σχεδιασμό των δράσεων του. Τρίτον, κάθε κοινωνική ομάδα (ή κοινότητα) αναγνωρίζει συγκεκριμένες αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς που οφείλουν να σέβονται όλα τα μέλη. Αυτό σημαίνει ότι η ένταξη του ατόμου σε μια κοινωνική ομάδα (ή ένα κοινωνικό δίκτυο) δεν διευκολύνει απλώς τις δράσεις και τους σκοπούς του, αλλά ταυτόχρονα αποτρέπει και οτιδήποτε δεν είναι συμβατό με τους κανόνες και τις αξίες (σ. S102-105). Ολοκληρώνοντας την ανάλυση του, ο Coleman υποστηρίζει ότι το κοινωνικό κεφάλαιο που αναπτύσσεται μέσα στην οικογένεια (δηλαδή η ποιότητα των σχέσεων μεταξύ των μελών της) μπορεί να επηρεάσει σημαντικά τη διαμόρφωση του ανθρωπίνου κεφαλαίου (δηλαδή τις γνώσεις και τις δεξιότητες του ατόμου). Η εκπαίδευση των νέων και οι επιδόσεις τους δεν εξαρτώνται μόνο από τις δικές τους προσπάθειες και από την οικογενειακή τους προέλευση (π.χ. από το οικογενειακό εισόδημα και το εκπαιδευτικό επίπεδο των γονέων), αλλά και από τον χρόνο που αφιερώνουν οι γονείς στη διαπαιδαγώγηση και τις προσπάθειες που κάνουν σε αυτήν την κατεύθυνση. Οι κακές οικογενειακές σχέσεις, η αδιαφορία των γονέων και η συχνή απουσία τους από το σπίτι προκαλούν ανεπάρκεια κοινωνικού κεφαλαίου στους νέους και συνήθως αρνητικές επιπτώσεις στη σχολική επίδοση (σ. S109-113).

Ο Robert Putnam, στο σύγγραμμα *Bowling alone: The collapse and revival of American community* (2000), συμφωνεί με την ταξινόμηση του Coleman διακρίνοντας και εκείνος τρία είδη κεφαλαίου: i) το φυσικό, ii) το ανθρώπινο και iii) το κοινωνικό, με τις αντίστοιχες ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά τους. Ειδικότερα, το κοινωνικό κεφάλαιο αναφέρεται στις σχέσεις που δημιουργούν τα άτομα μεταξύ τους και στα αισθήματα αμοιβαιότητας και εμπιστοσύνης που αναπτύσσουν μέσα σε αυτές (σ. 16). Μάλιστα, όσο πιο πυκνό είναι το δίκτυο των αμοιβαίων κοινωνικών σχέσεων, τόσο πιο ισχυρό είναι το κοινωνικό κεφάλαιο που συσσωρεύεται (σ. 16). Το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί, σύμφωνα με τον Putnam, ταυτόχρονα «ιδιωτικό» και «δημόσιο» αγαθό, από το οποίο επωφελούνται τόσο τα άτομα όσο και η κοινωνία. Για παράδειγμα, το δίκτυο

γνωριμιών μπορεί να διευκολύνει το άτομο στην εύρεση εργασίας, ενώ σε κοινωνικό επίπεδο ενισχύει τις συνεργασίες και την κοινωνική συνοχή, με αμοιβαία οφέλη (σ. 17-18). Βεβαίως, αυτά συμβαίνουν όταν το κοινωνικό κεφάλαιο επενδύεται σε καλούς σκοπούς. Όμως, υπάρχουν και περιπτώσεις που χρησιμοποιείται για την επίτευξη αντι-κοινωνικών και κακόβουλων σκοπών, όπως άλλωστε μπορεί να συμβεί και με κάθε άλλη μορφή κεφαλαίου (φυσικού ή ανθρώπινου) (σ. 19). Παραδείγματος χάριν, η κατασκευή όπλων μαζικής καταστροφής οφείλεται στο ανθρώπινο κεφάλαιο, δηλαδή στην τεχνογνωσία των επιστημόνων. Τα όπλα αυτά αποτελούν φυσικό κεφάλαιο (υλικά αγαθά) με δυνατότητα, όμως, να προκαλέσουν τον θάνατο εκατομμυρίων ανθρώπων και ζωντανών οργανισμών στον πλανήτη. Με την ίδια λογική, το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να λειτουργήσει ως δίκτυο συσπείρωσης εγκληματιών και τρομοκρατών (κάθε κοινωνικής τάξης) με σκοπό να βλάψουν άλλα άτομα και να προκαλέσουν κοινωνική αποσταθεροποίηση. Επομένως, αυτό που έχει σημασία είναι να μεγιστοποιούνται οι θετικές συνέπειες του κοινωνικού κεφαλαίου (π.χ. η αμοιβαία υποστήριξη, η αλληλεγγύη, η εμπιστοσύνη, η συνεργασία, η θεσμική αποτελεσματικότητα κλπ.) και να ελαχιστοποιούνται οι αρνητικές (π.χ. το οργανωμένο έγκλημα, η παραβατικότητα, η διαφθορά, οι συμμορίες κλπ.) (σ. 19-20).

Στη συνέχεια, ο Putnam διακρίνει δύο τύπους κοινωνικού κεφαλαίου: i) «το κοινωνικό κεφάλαιο της συνεκτικότητας» (bonding social capital) και ii) «το κοινωνικό κεφάλαιο της γεφύρωσης» (bridging social capital). Κάθε τύπος εξυπηρετεί διαφορετικές ανάγκες. Ειδικότερα, το *κοινωνικό κεφάλαιο της συνεκτικότητας* αναπτύσσεται με τον συγχρωτισμό ατόμων που έχουν κοινά χαρακτηριστικά (π.χ. ηλικιακά, φυλετικά, θρησκευτικά, ιδεολογικά κλπ.) και συμβάλλει στη δημιουργία ομοιογενών ομάδων. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ομάδων με συνεκτικό κοινωνικό κεφάλαιο αποτελούν οι εθνικές και οι θρησκευτικές οργανώσεις, οι οποίες είναι συνήθως «κλειστές» και αποκλείουν (“exclude”) τη διαφορετικότητα. Αντίθετα, το *κοινωνικό κεφάλαιο της γεφύρωσης* αναπτύσσεται με τον συγχρωτισμό ατόμων που έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά, αλλά μπορούν να «γεφυρώνουν» τις διαφορές τους στη βάση ενός κοινού σκοπού ή ενδιαφέροντος. Οι ομάδες που προκύπτουν από αυτό το είδος κεφαλαίου είναι περισσότερο «ανοιχτές» και ενσωματώνουν (“include”) τη διαφορετικότητα. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις ομάδων με «γεφυροποιό» κοινωνικό κεφάλαιο είναι τα κοινωνικά κινήματα και οι παγκόσμιες οργανώσεις (σ. 20). Και οι δύο τύποι κεφαλαίου είναι χρήσιμοι, ανάλογα με τις ανάγκες του ατόμου. Το κοινωνικό κεφάλαιο της συνεκτικότητας προσφέρει στο άτομο περισσότερη συναισθηματική ασφάλεια και στήριξη,

ενώ το κεφάλαιο της γεφύρωσης διευρύνει το πνεύμα και βοηθά στην εξέλιξη του. Εξαιτίας αυτών των χαρακτηριστικών, αρκετές κοινωνικές ομάδες επιδιώκουν τόσο τη συνεκτικότητα όσο και τη γεφύρωση (π.χ. ορισμένα πολιτικά κόμματα, κάποιες θρησκευτικές οργανώσεις, οι ομάδες συζήτησης στο διαδίκτυο κλπ.) (σ. 20-21).

Αξιοποιώντας διαχρονικά δεδομένα της *General Social Survey* στις Η.Π.Α. (περιόδου 1972-1996) καθώς και άλλων σχετικών ερευνών, ο Putnam κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι πολιτείες με υψηλό κοινωνικό κεφάλαιο εμφανίζουν επίσης: i) μεγαλύτερη ανεκτικότητα (tolerance) στις ελευθερίες και τα δικαιώματα των πολιτών (κυρίως δε, των γυναικών, των μαύρων, των ομοφυλοφίλων και των κομμουνιστών), ii) δικαιότερη κατανομή πλούτου, και άρα μικρότερη οικονομική ανισότητα, και iii) περισσότερη κοινωνική ισότητα, με την έννοια ότι άτομα από διαφορετικές τάξεις είναι εξίσου πιθανό να παρευρίσκονται σε δημόσιες συζητήσεις, να ηγούνται τοπικών οργανώσεων και γενικά να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή. Με άλλα λόγια, το συμπέρασμα που προέκυψε είναι ότι το κοινωνικό κεφάλαιο και η ισότητα συσχετίζονται θετικά μεταξύ τους (σ. 388, 391-393).

Επιπλέον, το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί σημαντική ασπίδα προστασίας σε περιόδους ανομίας και ραγδαίων κοινωνικών μεταβολών. Όπως αναφέρει ο Putnam (2000), οι περισσότερες αδελφότητες και ενώσεις στις Η.Π.Α. δημιουργήθηκαν κατά τη λεγόμενη Προοδευτική Περίοδο (Progressive Era), 1890-1920, ως απάντηση στα μεγάλα κοινωνικά προβλήματα που προκλήθηκαν από την ταχεία εκβιομηχάνιση και την πολιτική αυθαιρεσία (βλ. ανεργία, φτώχεια, ταξικές συγκρούσεις, ρατσισμό κλπ.). Σε μια τέτοια ρευστή εποχή, οι αδελφότητες και τα σωματεία αποτέλεσαν καταφύγιο αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας, προσφέροντας στα μέλη των μεσαίων και εργατικών τάξεων σημαντική βοήθεια και παροχές (π.χ. ασφάλεια ζωής και υγείας) (σ. 422-423).

Εν κατακλείδι, τα άτομα μπορούν να αυξήσουν το κοινωνικό κεφάλαιο (και την κοινωνική συνοχή) κυρίως με δύο τρόπους: πρώτον, συμμετέχοντας στην πολιτική και κοινωνική ζωή (π.χ. ως μέλη εργατικών σωματείων, επαγγελματικών συλλόγων, πολιτικών κομμάτων, θρησκευτικών οργανώσεων κλπ.) και, δεύτερον, διατηρώντας καλές σχέσεις με τους συνανθρώπους τους (π.χ. έχοντας συχνές επαφές με φίλους, συμμετέχοντας σε εθελοντικές δράσεις, βοηθώντας όσους έχουν ανάγκη κλπ.).

6.1.3. Συμπεράσματα

Οι θεωρίες του κοινωνικού ελέγχου και του κοινωνικού κεφαλαίου μπορούν να εφαρμοστούν συμπληρωματικά με τη θεωρία της ανομίας/πίεσης ενισχύοντας την ερμηνευτική της δυνατότητα. Το κοινό ζητούμενο και στις τρεις παραπάνω θεωρίες είναι η επίτευξη της κοινωνικής ενσωμάτωσης του ατόμου και η ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής. Σύμφωνα με τις *θεωρίες του κοινωνικού ελέγχου*, τα άτομα που αποδέχονται τις κοινωνικές δεσμεύσεις (δηλαδή τις αξίες, τους κανόνες, τα πρότυπα συμπεριφοράς, τις υποχρεώσεις και τους κοινωνικούς ρόλους) είναι καλύτερα κοινωνικοποιημένα και ενσωματωμένα στην κοινωνία, έχουν λιγότερες πιθανότητες να παρεκκλίνουν, και με τη στάση τους συμβάλλουν στην κοινωνική συνοχή. Αντιθέτως, όταν οι κοινωνικοί δεσμοί χαλαρώνουν, το άτομο ενδιαφέρεται ολοένα και λιγότερο για τους κοινωνικούς κανόνες και τις συνέπειες των πράξεων του, με αποτέλεσμα να αυξάνονται οι πιθανότητες εκδήλωσης παραβατικών συμπεριφορών. Η αποδέσμευση των ατόμων από τους συμβατικούς κανόνες σε μαζική κλίμακα αποτελεί ισχυρή ένδειξη ανομίας, αφού η κοινωνία αποτυγχάνει να ενσωματώσει τα άτομα στη βάση ενός κοινού κανονιστικού πλαισίου. Αντίστοιχα, σύμφωνα με τις *θεωρίες του κοινωνικού κεφαλαίου*, τα άτομα που διατηρούν καλές κοινωνικές σχέσεις (κυρίως με την οικογένεια, τους φίλους και τους συναδέλφους τους) είναι καλύτερα ενσωματωμένα στην κοινωνία, διότι έχουν αναπτύξει σχέσεις εμπιστοσύνης, αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης. Οι σχέσεις αυτές προστατεύουν το άτομο από τις κοινωνικές πιέσεις και το άγχος της καθημερινότητας, από την παρέκκλιση, αλλά και από την κοινωνική απομόνωση. Επιπλέον, στηρίζουν το άτομο σε δύσκολες περιόδους της ζωής του, όπως στις περιπτώσεις που αντιμετωπίζει προβλήματα υγείας, φτώχειας, ανεργίας, διακρίσεων, αποκλεισμού κλπ. Τα άτομα με ελλιπές κοινωνικό κεφάλαιο είναι συνήθως απομονωμένα και, εξαιτίας αυτού, μπορεί να νιώθουν συχνότερα αισθήματα ανασφάλειας. Αντίστοιχα, στο μακρο-επίπεδο, οι κοινωνίες χαμηλού κοινωνικού κεφαλαίου και χαμηλής κοινωνικής εμπιστοσύνης βρίσκονται σε διαδικασία αποσύνθεσης (disintegration) και ανομίας, με αυξημένες πιθανότητες εκδήλωσης εγωιστικών και παραβατικών συμπεριφορών.

Στην επόμενη ενότητα εξετάζονται οι κοινωνικοί δεσμοί και οι κοινωνικές σχέσεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών που συμμετείχαν στην έρευνα και γίνονται οι απαραίτητες συσχετίσεις για να διαπιστωθεί αν αποτελούν παράγοντες αποτροπής της παραβατικότητας.

6.2. Στάσεις των φοιτητών απέναντι στην κοινωνία

Σε αυτό το κεφάλαιο καταγράφονται οι αντιλήψεις και οι στάσεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών απέναντι στην κοινωνία και τους τρόπους επίτευξης ατομικών στόχων, αξιολογούνται οι κοινωνικές τους σχέσεις και εξετάζονται τα συναισθήματά τους απέναντι στην κοινωνική πραγματικότητα που ζουν¹⁴⁰.

6.2.1. Απόψεις για τη σχέση ατόμου-κοινωνίας

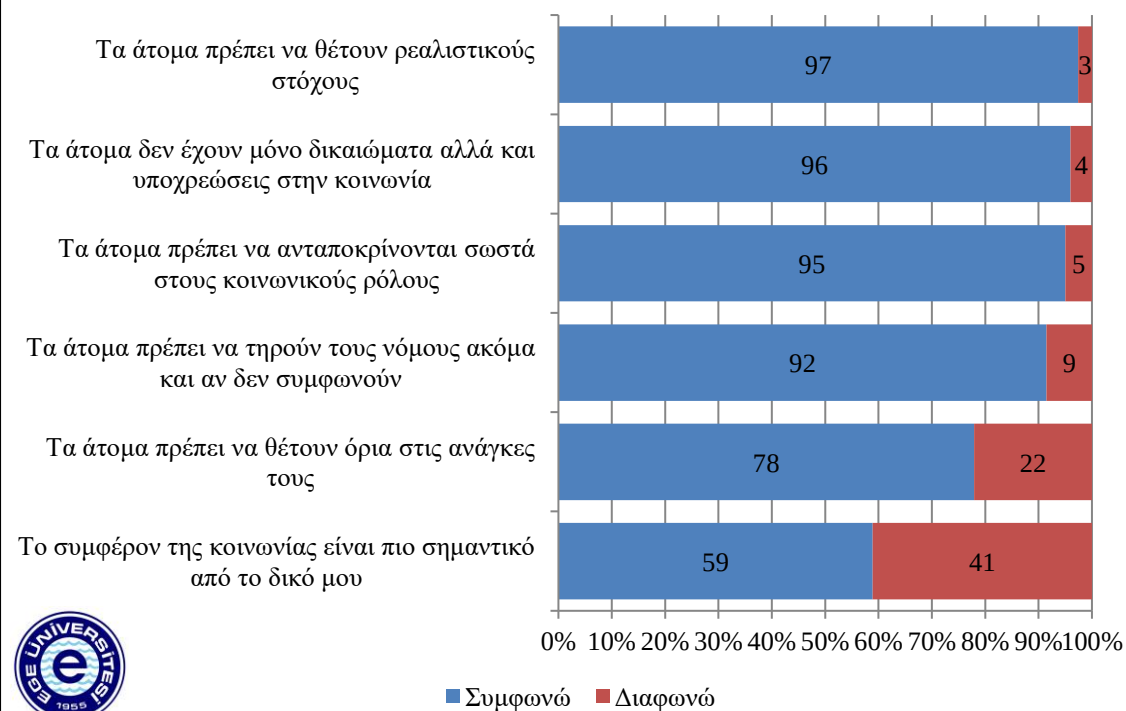
Αρχικά, ζητήθηκε από τους φοιτητές της Ελλάδας και της Τουρκίας να καταγράψουν τη γνώμη τους για ορισμένες προτάσεις, που υποδηλώνουν συμμόρφωση του ατόμου στην κοινωνία, πάνω σε μια τετραθέσια κλίμακα απαντήσεων («Συμφωνώ απόλυτα», «συμφωνώ», «διαφωνώ», «διαφωνώ απόλυτα»). Οι προτάσεις αυτές ήταν οι εξής: i) «το συμφέρον της κοινωνίας είναι πιο σημαντικό από το δικό μου συμφέρον», ii) «τα άτομα πρέπει να τηρούν τους νόμους ακόμα και αν δεν συμφωνούν με κάποιους από αυτούς», iii) «τα άτομα πρέπει να ανταποκρίνονται σωστά στους κοινωνικούς ρόλους που αναλαμβάνουν», iv) «τα άτομα δεν έχουν μόνο δικαιώματα, αλλά και υποχρεώσεις απέναντι στην κοινωνία», v) «τα άτομα πρέπει να θέτουν όρια στις ανάγκες τους» και vi) «Τα άτομα πρέπει να θέτουν ρεαλιστικούς στόχους»¹⁴¹.

Από την ανάλυση των απαντήσεων προέκυψε ότι η πλειοψηφία των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών αποδέχεται, εκ πρώτης όψεως, τις κοινωνικές συμβάσεις. Πιο συγκεκριμένα, η συντριπτική πλειοψηφία των φοιτητών του Ege συμφωνεί ότι τα άτομα «πρέπει να θέτουν ρεαλιστικούς στόχους» (97%), ότι «δεν έχουν μόνο δικαιώματα, αλλά και υποχρεώσεις απέναντι στην κοινωνία» (96%), ότι «πρέπει να ανταποκρίνονται σωστά στους κοινωνικούς ρόλους που αναλαμβάνουν» (95%) και ότι «πρέπει να τηρούν τους νόμους, ακόμα και αν δεν συμφωνούν με κάποιους από αυτούς» (92%). Επίσης, υψηλό ποσοστό των Τούρκων φοιτητών πιστεύει ότι «τα άτομα πρέπει να θέτουν όρια στις ανάγκες τους» (78%) και ότι «το συμφέρον της κοινωνίας είναι πιο σημαντικό από το δικό τους» (59%) (Διάγραμμα 6.1.).

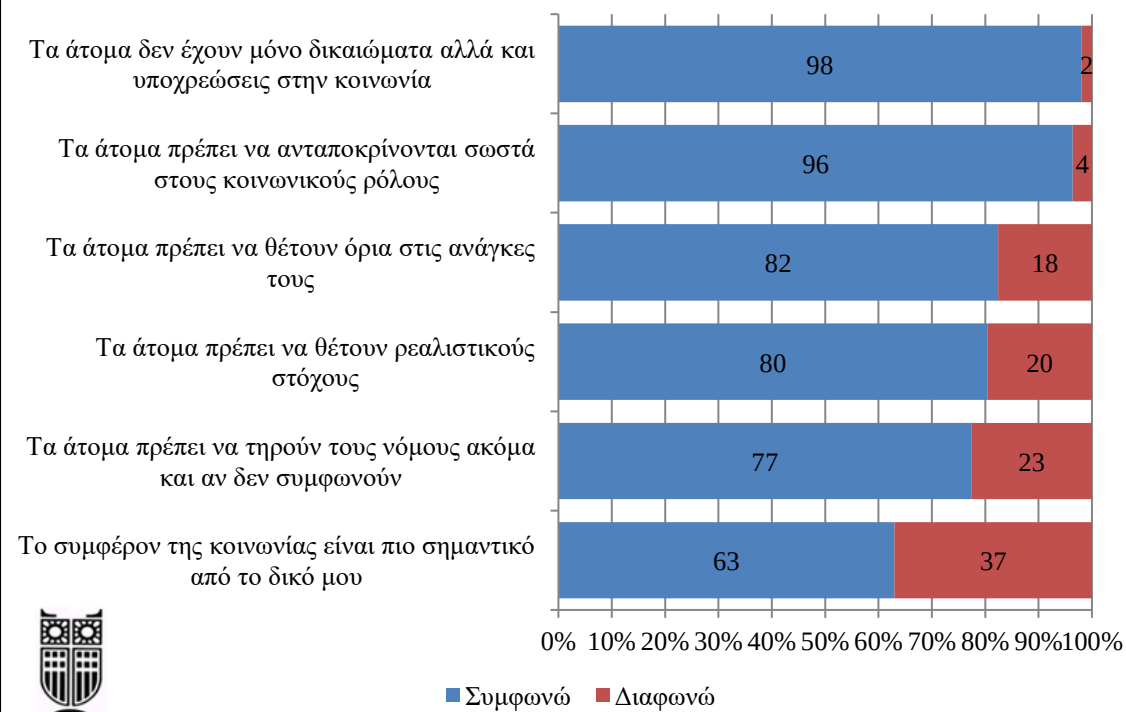
¹⁴⁰ Στο τέλος του κεφαλαίου παρατίθενται οι πίνακες διασταύρωσης με ποσοστιαίες συχνότητες και οι έλεγχοι ανεξαρτησίας των μεταβλητών (βλ. Πίνακες ΣΤ1-ΣΤ47). Το επίπεδο σημαντικότητας (α) για την απόρριψη της μηδενικής υπόθεσης στους ελέγχους χ^2 , likelihood ratio (λόγου πιθανοφανειών), Fisher, Kruskal-Wallis και t-test είναι $\alpha = 0,05$.

¹⁴¹ Οι τιμές των ελέγχων Cronbach's α και Guttman's λ_2 για την εσωτερική συνέπεια των απαντήσεων στις εν λόγω μεταβλητές ήταν επαρκείς στο δείγμα των φοιτητών του Ege ($\alpha = 0,60$; $\lambda_2 = 0,61$), αλλά μη-επαρκείς στο δείγμα των φοιτητών του Παντείου ($\alpha = 0,46$; $\lambda_2 = 0,49$). Η πρόταση «το συμφέρον της κοινωνίας είναι πιο σημαντικό από το δικό μου συμφέρον» ευθύνεται για τη μεγαλύτερη ανομοιογένεια στις απαντήσεις των Ελλήνων φοιτητών (αν αφαιρεθεί, τότε $\alpha = 0,57$; $\lambda_2 = 0,58$). Για μια κριτική ανάλυση των τιμών Cronbach's α , βλ. ενδεικτικά: Streiner, 2003, σ. 103 και Schmitt, 1996, σ. 351-352.

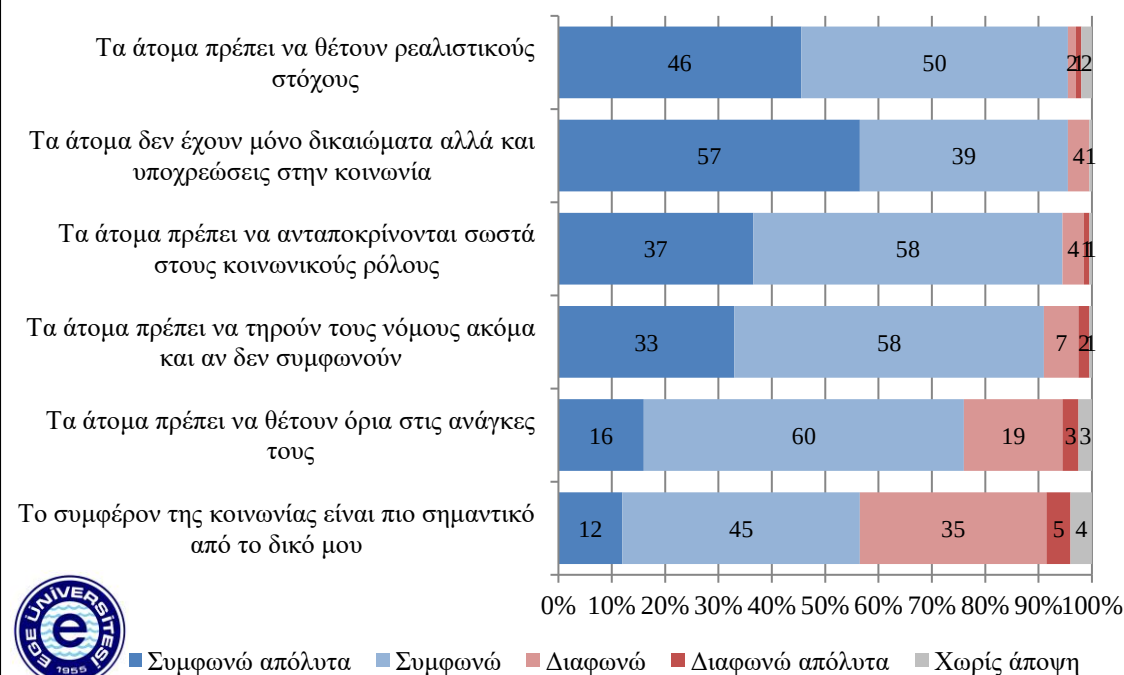
Διάγραμμα 6.1. Απόψεις για τη σχέση άτομου - κοινωνίας, φοιτητές Ege

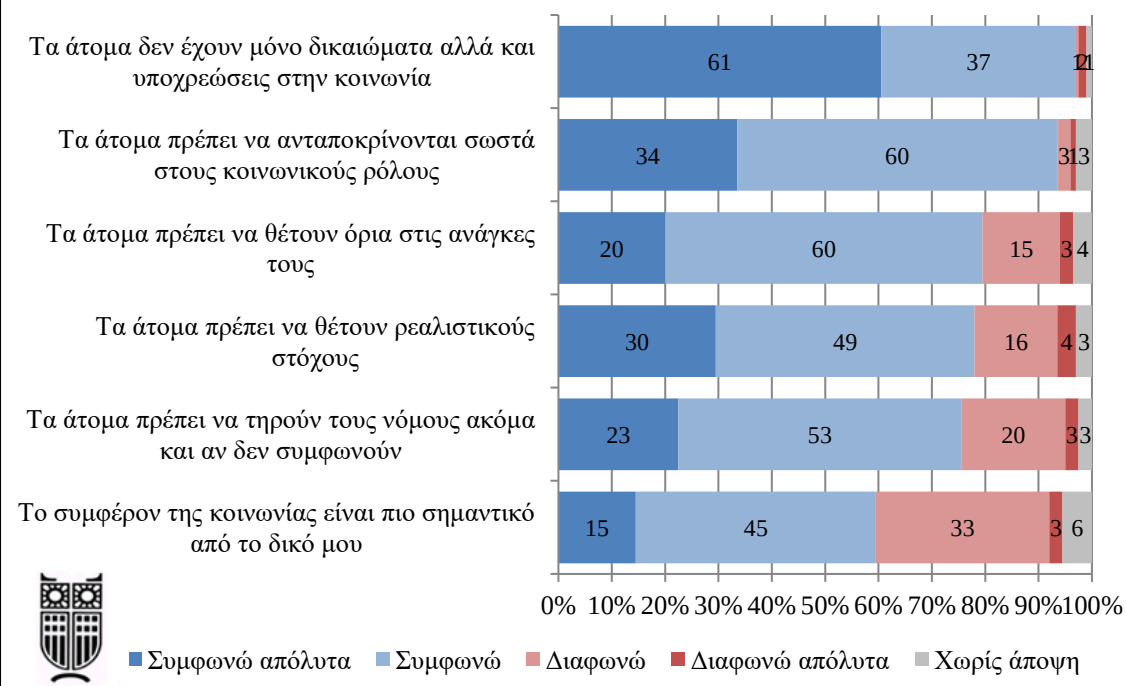
Διάγραμμα 6.2. Απόψεις για τη σχέση άτομου - κοινωνίας, φοιτητές Παντείου

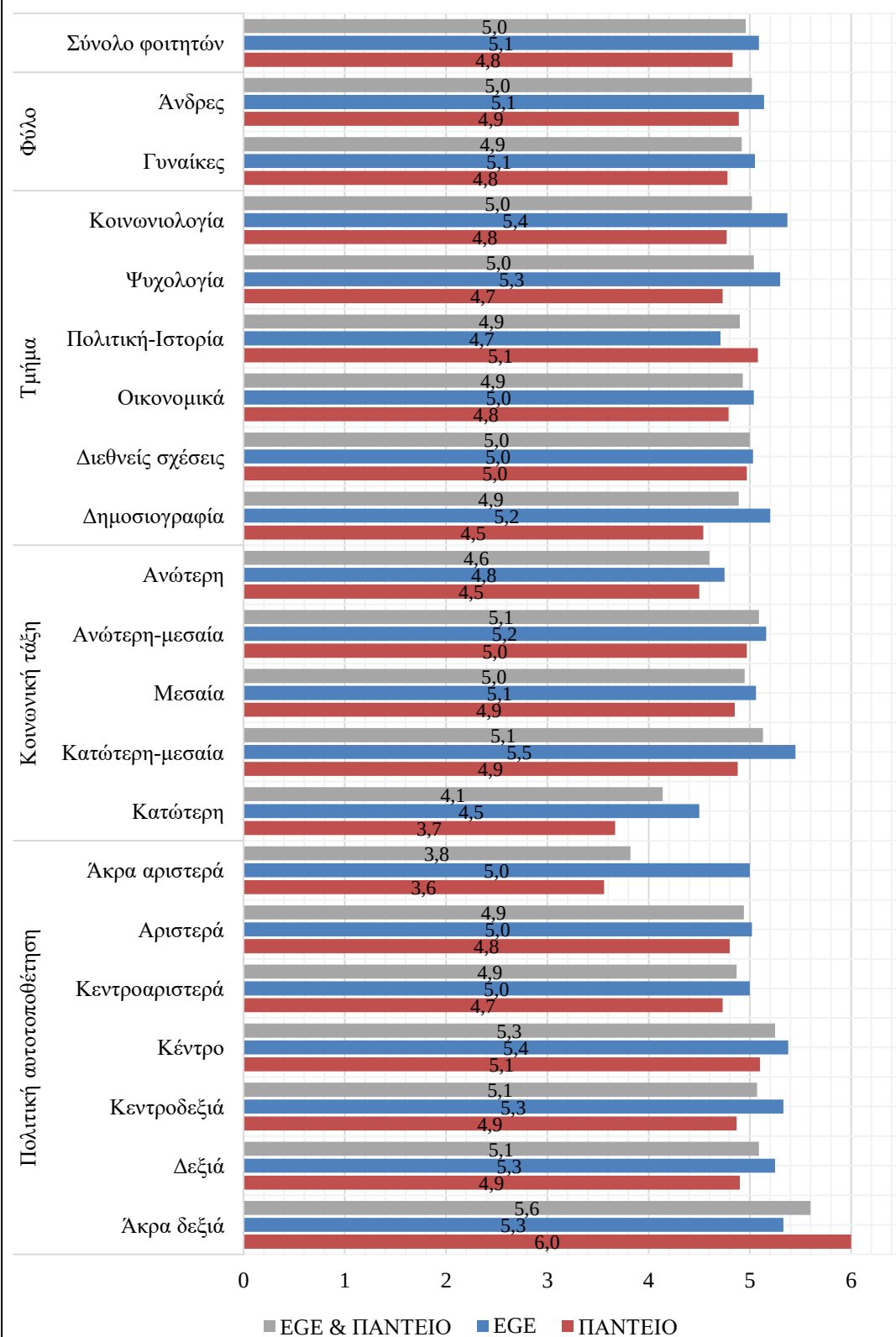
Διάγραμμα 6.3. Απόψεις για τη σχέση άτομου - κοινωνίας, φοιτητές Ege
(Αναλυτικές απαντήσεις)

Διάγραμμα 6.4. Απόψεις για τη σχέση άτομου - κοινωνίας, φοιτητές Παντείου
(Αναλυτικές απαντήσεις)

Διάγραμμα 6.5. Μέτρηση αποδοχής κοινωνικών δεσμεύσεων, κατά κατηγορίες φοιτητών

Μολονότι οι απαντήσεις δείχνουν συμμόρφωση των φοιτητών στις κοινωνικές επιταγές, μια πιο προσεκτική ματιά στις αναλυτικές απαντήσεις ισχυρής συμφωνίας («συμφωνώ απόλυτα») αποκαλύπτει ότι τα άτομα δεν είναι «παγιδευμένα» σε αυτές, αλλά αναγνωρίζουν -έως έναν βαθμό- κυρίως το προφανές: «ότι δεν έχουν μόνο δικαιώματα, αλλά και υποχρεώσεις απέναντι στην κοινωνία» (57%). Στις υπόλοιπες προτάσεις τα αντίστοιχα ποσοστά ισχυρής συμφωνίας είναι χαμηλότερα: «πρέπει να θέτουν ρεαλιστικούς στόχους» (46%), «να ανταποκρίνονται σωστά στους κοινωνικούς ρόλους» (37%), «να τηρούν τους νόμους, ακόμα και αν δεν συμφωνούν με κάποιους από αυτούς» (33%) και «να θέτουν όρια στις ανάγκες τους» (16%). Επίσης, το ποσοστό των φοιτητών του Ege που «συμφωνεί απόλυτα» ότι «το συμφέρον της κοινωνίας είναι πιο σημαντικό από το δικό του» δεν ξεπερνά το 12% (Διάγραμμα 6.3.).

Όσον αφορά τους φοιτητές του Παντείου, ομοίως, η μεγάλη πλειοψηφία συμφωνεί ότι τα άτομα «δεν έχουν μόνο δικαιώματα, αλλά και υποχρεώσεις απέναντι στην κοινωνία» (98%), ότι «πρέπει να ανταποκρίνονται σωστά στους κοινωνικούς ρόλους που αναλαμβάνουν» (96%), ότι «πρέπει να θέτουν όρια στις ανάγκες τους» (82%) και «ρεαλιστικούς στόχους» (80%). Επίσης, υψηλό ποσοστό των Ελλήνων φοιτητών πιστεύει ότι τα άτομα «πρέπει να τηρούν τους νόμους, ακόμα και αν δεν συμφωνούν με κάποιους από αυτούς» (77%) και ότι «το συμφέρον της κοινωνίας είναι πιο σημαντικό από το δικό τους» (63%) (Διάγραμμα 6.2.).

Και εδώ όμως, οι αναλυτικές απαντήσεις ισχυρής συμφωνίας («συμφωνώ απόλυτα») δείχνουν ότι οι φοιτητές αναγνωρίζουν κυρίως «τις υποχρεώσεις των ατόμων απέναντι στην κοινωνία» (61%). Στις υπόλοιπες προτάσεις τα ποσοστά ισχυρής συμφωνίας είναι αρκετά χαμηλότερα: «πρέπει να ανταποκρίνονται σωστά στους κοινωνικούς ρόλους» (34%), «να θέτουν ρεαλιστικούς στόχους» (30%), «να τηρούν τους νόμους, ακόμα και αν δεν συμφωνούν με κάποιους από αυτούς» (23%), και να «θέτουν όρια στις ανάγκες τους» (20%). Επίσης, παρομοίως με την περίπτωση του Ege, το ποσοστό των φοιτητών του Παντείου που «συμφωνεί απόλυτα» ότι «το συμφέρον της κοινωνίας είναι πιο σημαντικό από το δικό του» δεν ξεπερνά το 15% (Διάγραμμα 6.4.).

Επιπλέον, ένα ζήτημα που πρέπει να εξεταστεί είναι κατά πόσο η αποδοχή των κοινωνικών δεσμεύσεων συσχετίζεται με ορισμένα χαρακτηριστικά των φοιτητών. Για τον σκοπό αυτό, κατασκευάστηκε μια νέα μεταβλητή που μετρά σε πόσες από αυτές τις έξι (6) προτάσεις, ο/η ερωτώμενος/η έδωσε την απάντηση «συμφωνώ απόλυτα» ή «συμφωνώ». Έπειτα, υπολογίστηκαν οι μέσες τιμές για κάθε κατηγορία (Διάγραμμα

6.5.) και ακολούθησαν οι στατιστικοί έλεγχοι ανεξαρτησίας. Το πρώτο συμπέρασμα που προέκυψε από την ανάλυση είναι ότι οι μέσες τιμές αποδοχής των κοινωνικών δεσμεύσεων στους φοιτητές του Ege ($M = 5,09$, $SD = 0,941$) και του Παντείου ($M = 4,83$, $SD = 1,033$) διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους ($t(398) = 2,63$, $p = 0,009$), με τους Τούρκους φοιτητές να συμφωνούν, συνολικά, σε περισσότερες προτάσεις κοινωνικής συμμόρφωσης.

Όσον αφορά τις αναλυτικές κατηγορίες κατάταξης των φοιτητών (ανά φύλο, τμήμα φοίτησης, κοινωνική τάξη και πολιτική τοποθέτηση), διενεργήθηκαν ξεχωριστοί μη-παραμετρικοί έλεγχοι Kruskal-Wallis. Για τους φοιτητές του Ege προέκυψε ότι δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά στη μέση κατάταξη (mean rank) αποδοχής των κοινωνικών δεσμεύσεων: i) μεταξύ ανδρών και γυναικών ($H(1) = 2,30$, $p = 0,129$), ii) μεταξύ φοιτητών από διαφορετικά τμήματα ($H(5) = 9,52$, $p = 0,090$), iii) μεταξύ των κοινωνικών τάξεων ($H(4) = 3,91$, $p = 0,418$)· διατηρώντας, ωστόσο, μια επιφύλαξη για την κατώτερη τάξη ($M = 4,50$, $SD = 2,380$) και iv) μεταξύ της πολιτικής τοποθέτησης ($H(6) = 4,82$, $p = 0,567$).

Αντίστοιχα, για τους φοιτητές του Παντείου δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά στη μέση κατάταξη αποδοχής των κοινωνικών δεσμεύσεων: i) μεταξύ ανδρών και γυναικών ($H(1) = 1,10$, $p = 0,295$), ii) μεταξύ φοιτητών από διαφορετικά τμήματα ($H(5) = 9,39$, $p = 0,094$), iii) μεταξύ κοινωνικών τάξεων ($H(4) = 3,64$, $p = 0,458$)· με επιφύλαξη όμως (λόγω μικρού αριθμού παρατηρήσεων) για την κατώτερη κοινωνική τάξη ($M = 3,67$, $SD = 2,309$) και iv) οριακά μεταξύ της πολιτικής τοποθέτησης ($H(6) = 12,13$, $p = 0,059$)· επισημαίνοντας, ωστόσο, ότι οι φοιτητές που ανήκουν στην Άκρα αριστερά καταγράφουν τον χαμηλότερο βαθμό συμφωνίας ($M = 3,56$), εν αντιθέσει με εκείνους της Άκρας δεξιάς ($M = 6,00$).

Συμπερασματικά, από την ανάλυση που προηγήθηκε, προκύπτει ότι οι φοιτητές των δύο ιδρυμάτων αποδέχονται σε μεγάλο βαθμό τις κοινωνικές δεσμεύσεις, χωρίς να καταγράφονται στατιστικά σημαντικές διαφορές κατά φύλο, τμήμα φοίτησης και κοινωνική τάξη. Όσον αφορά όμως την εθνικότητα, οι Τούρκοι φοιτητές συμφώνησαν σε περισσότερες προτάσεις και είχαν μεγαλύτερη ομοιογένεια απαντήσεων· ενώ στην περίπτωση των Ελλήνων υπάρχει μια ένδειξη ότι η πολιτική τοποθέτηση των φοιτητών επιδρά, σε κάποιον βαθμό, στην αποδοχή των κοινωνικών δεσμεύσεων.

6.2.2. Στάσεις απέναντι στην επίτευξη ατομικών στόχων

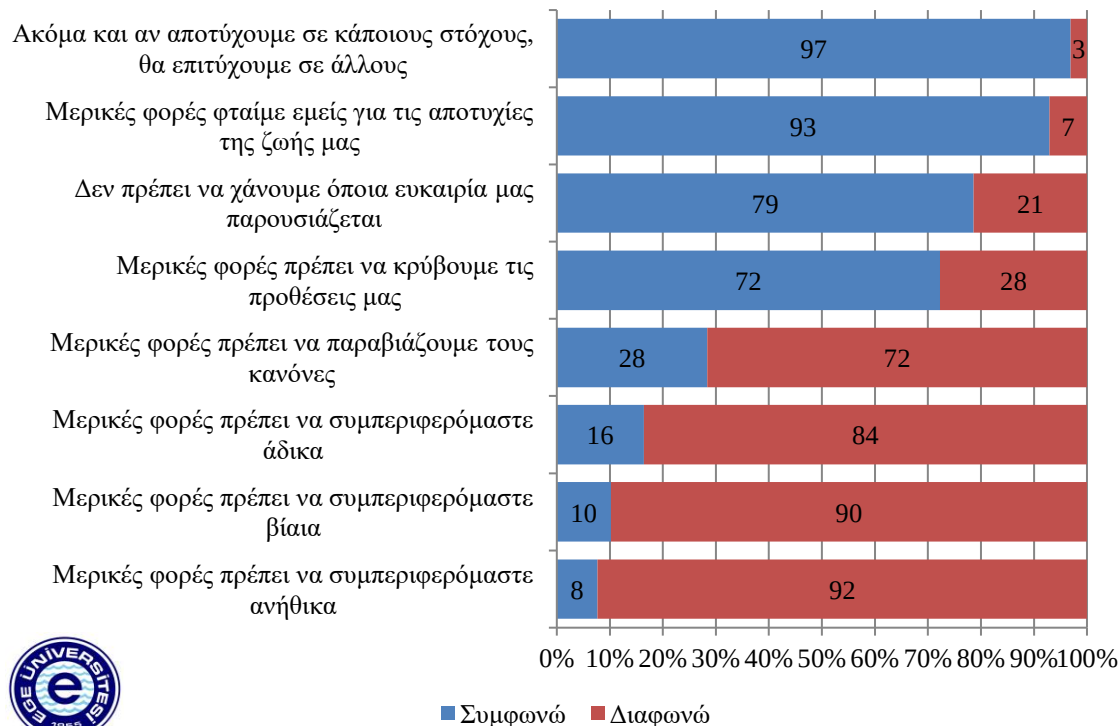
Στη συνέχεια, εξετάστηκε η στάση των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών απέναντι στα μέσα επίτευξης ατομικών στόχων και στη διαχείριση της αποτυχίας. Ειδικότερα, ζητήθηκε από τους φοιτητές να τοποθετηθούν απέναντι σε οκτώ (8) προτάσεις, εκ των οποίων οι έξι (6) υποδηλώνουν «αριβισμό» ή «παρέκκλιση» κατά την επιδίωξη των ατομικών στόχων, ενώ οι άλλες δύο (2) «συμμόρφωση» ή «συμβιβασμό» σε περίπτωση αποτυχίας. Από τις απαντήσεις των δύο φοιτητικών ομάδων δεν προέκυψαν στατιστικά σημαντικές διαφορές στις επτά από τις οκτώ προτάσεις.

Ξεκινώντας από τις προτάσεις «αριβισμού» ή «παρέκκλισης», η πλειοψηφία των φοιτητών του Ege και του Παντείου συμφωνεί ότι για να επιτύχουμε τους στόχους μας «δεν πρέπει να χάνουμε όποια ευκαιρία μας παρουσιάζεται» (79% στο Ege και 80% στο Πάντειο) καθώς και ότι «μερικές φορές πρέπει να κρύβουμε τις προθέσεις μας από τους άλλους» (72% στο Ege και 60% στο Πάντειο). Η διαφοροποίηση στις απαντήσεις των δύο φοιτητικών ομάδων ως προς την απόκρυψη των προθέσεων είναι η μόνη που καταγράφηκε ως στατιστικά σημαντική σε αυτή την ενότητα ($\chi^2(1, 385) = 6,52, p = 0,011$), υποδηλώνοντας ότι οι Τούρκοι φοιτητές είναι περισσότερο «επιφυλακτικοί» και προτιμούν να μη φανερώνουν τις επιδιώξεις τους. Μικρότερα ποσοστά αποδοχής στην επίτευξη των ατομικών στόχων έχουν: «η παραβίαση των κανόνων» (28% στο Ege και 24% στο Πάντειο), «η άδικη συμπεριφορά» (16% στο Ege και 11% στο Πάντειο), «η χρήση βίας» (10% στο Ege και 13% στο Πάντειο) καθώς και «η ανηθικότητα» (8% στο Ege και 6% στο Πάντειο) (Διαγράμματα 6.6. και 6.7.).

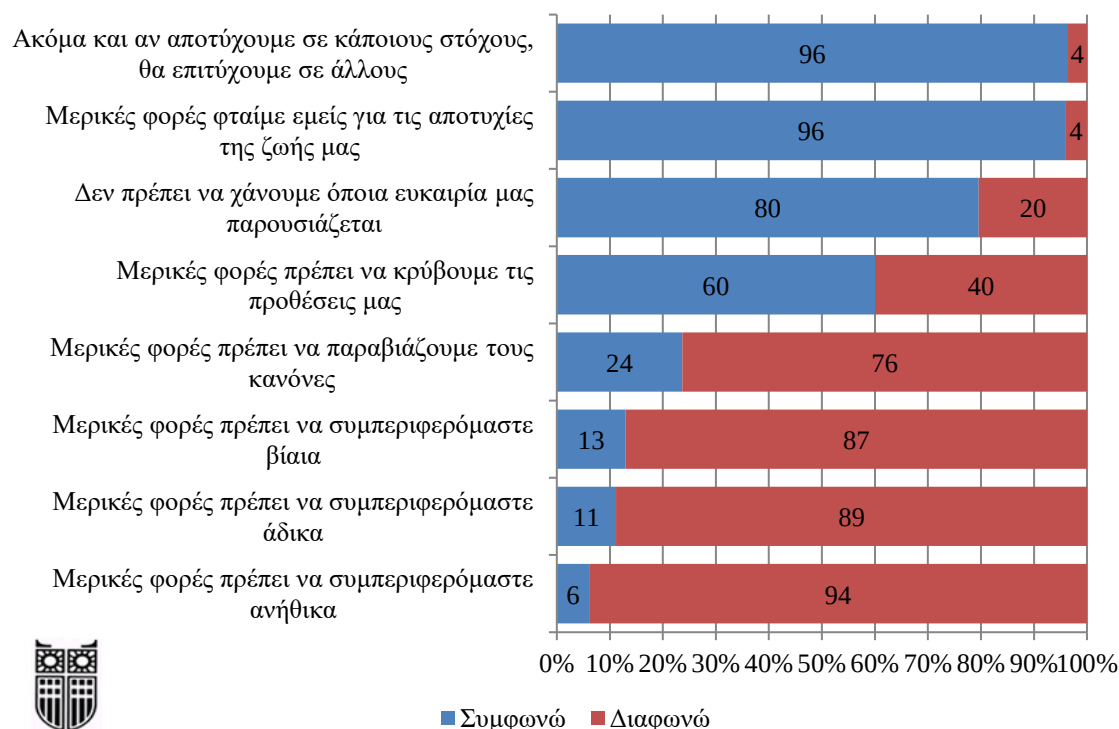
Ειδικότερα, οι τέσσερις τελευταίες προτάσεις (που αφορούν στην παραβίαση των κανόνων, την άδικη συμπεριφορά, τη χρήση βίας και την ανηθικότητα) μπορούν αθροιστικά να χρησιμοποιηθούν ως ένδειξη ροπής του ατόμου στην παραβατικότητα¹⁴². Πιο συγκεκριμένα, από την ανάλυση προέκυψε ότι η πλειοψηφία των φοιτητών του Ege (67%) και του Παντείου (68%) (περίπου οι 2 στους 3) δεν συμφώνησε σε καμία από τις τέσσερις προτάσεις που υποδηλώνουν παραβατικότητα. Σε 1 ή 2 προτάσεις συμφώνησε το 25% και 27% αντιστοίχως, ενώ σε 3 ή 4 προτάσεις συμφώνησε το 9% και 6% (Διάγραμμα 6.10.). Από την κατανομή των απαντήσεων είναι εμφανές ότι δεν υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές στις στάσεις των δύο φοιτητικών ομάδων ($\chi^2(2, 400) = 1,02, p = 0,600$). Ωστόσο, στην περίπτωση των φοιτητών της

¹⁴² Οι τιμές των ελέγχων Cronbach's α και Guttman's λ_2 για την εσωτερική συνέπεια των απαντήσεων στις εν λόγω μεταβλητές ήταν ικανοποιητικές στο δείγμα των φοιτητών του Ege ($\alpha = 0,84 \cdot \lambda_2 = 0,84$) και του Παντείου ($\alpha = 0,74 \cdot \lambda_2 = 0,75$).

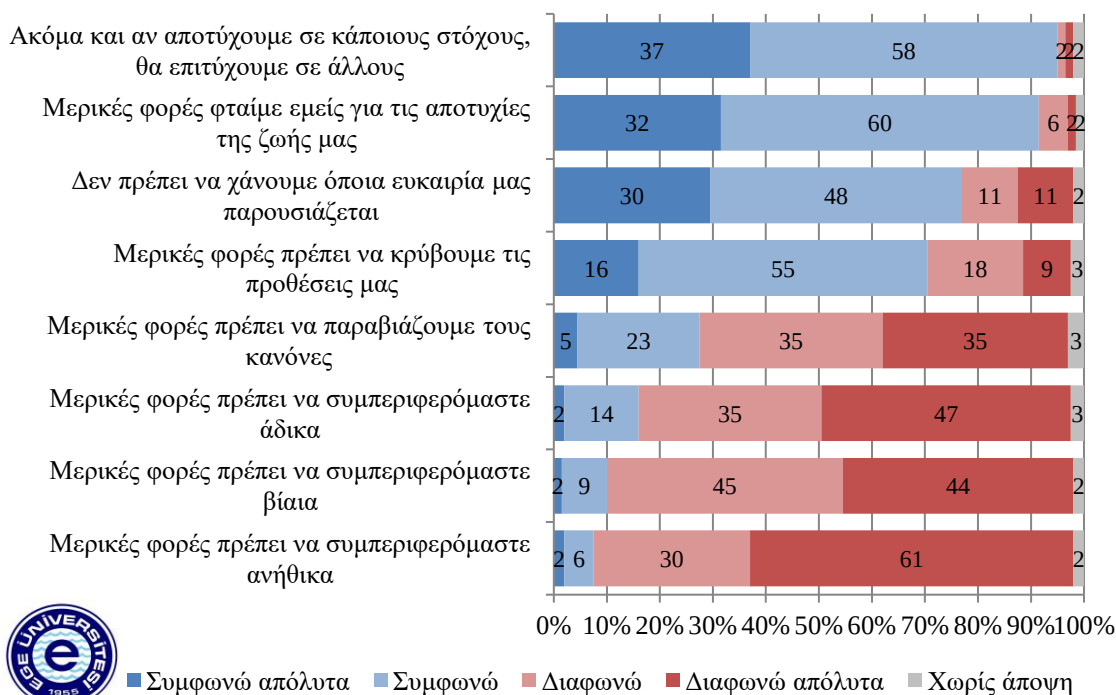
Διάγραμμα 6.6. Στάσεις απέναντι στην επίτευξη ατομικών στόχων, φοιτητές Ege

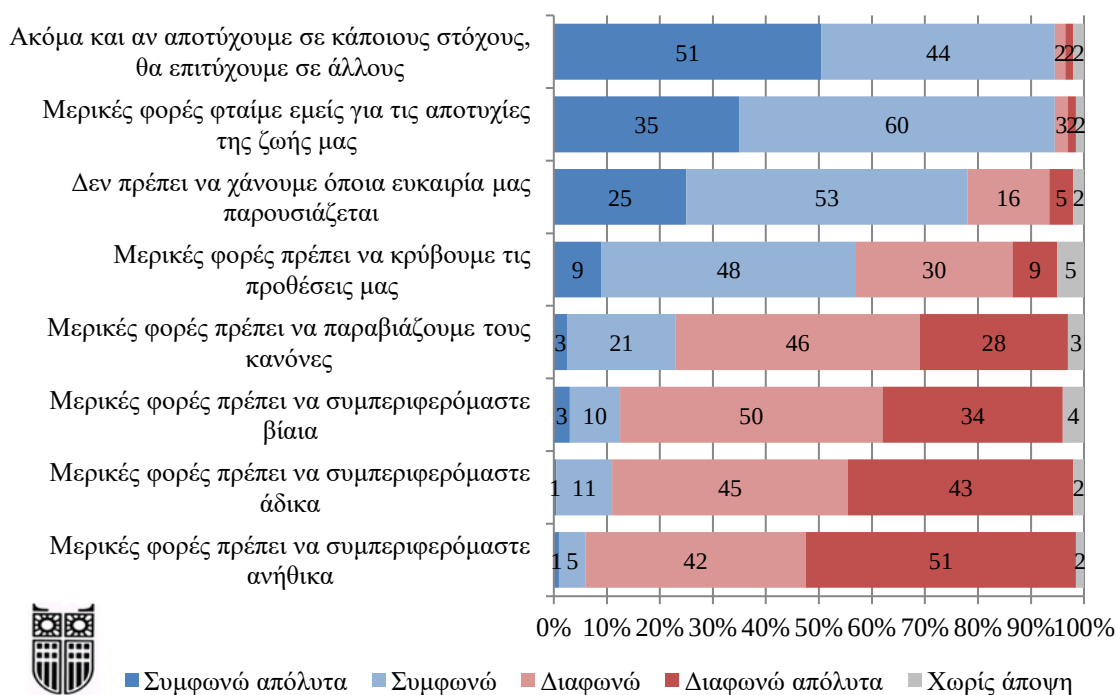
Διάγραμμα 6.7. Στάσεις απέναντι στην επίτευξη ατομικών στόχων, φοιτητές Παντείου

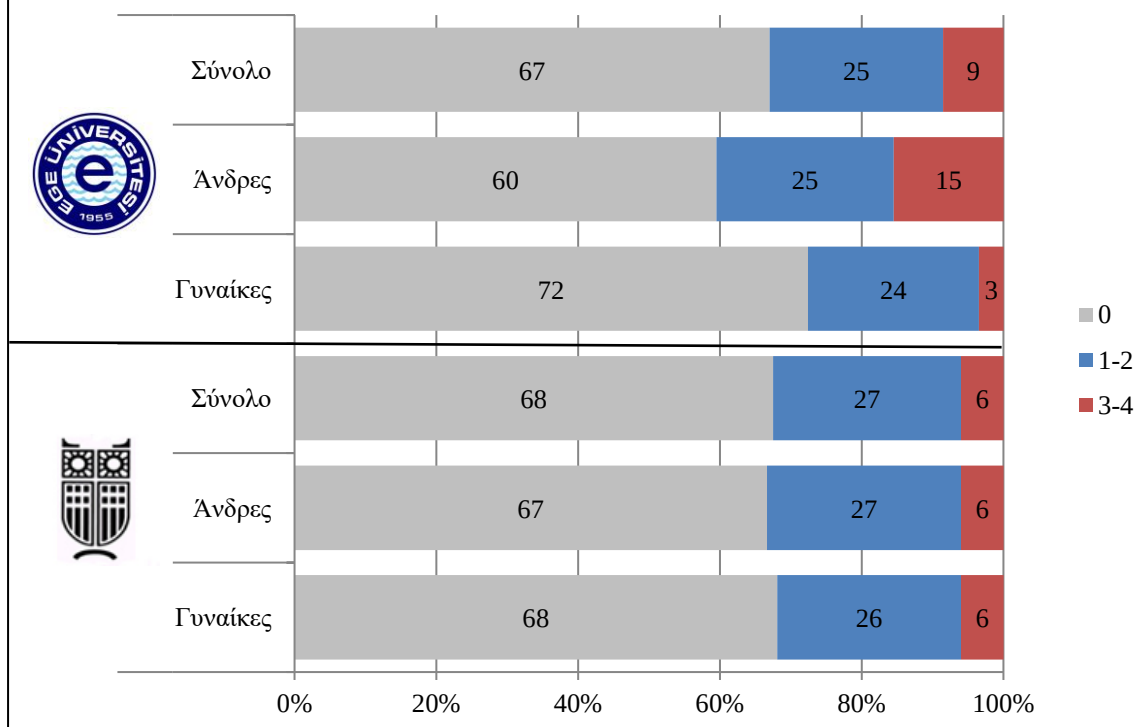
Διάγραμμα 6.8. Στάσεις απέναντι στην επίτευξη ατομικών στόχων, φοιτητές Ege (Αναλυτικές απαντήσεις)

Διάγραμμα 6.9. Στάσεις απέναντι στην επίτευξη ατομικών στόχων, φοιτητές Παντείου (Αναλυτικές απαντήσεις)

Διάγραμμα 6.10. Ποσοστιαία κατανομή ροπής στην παραβατικότητα

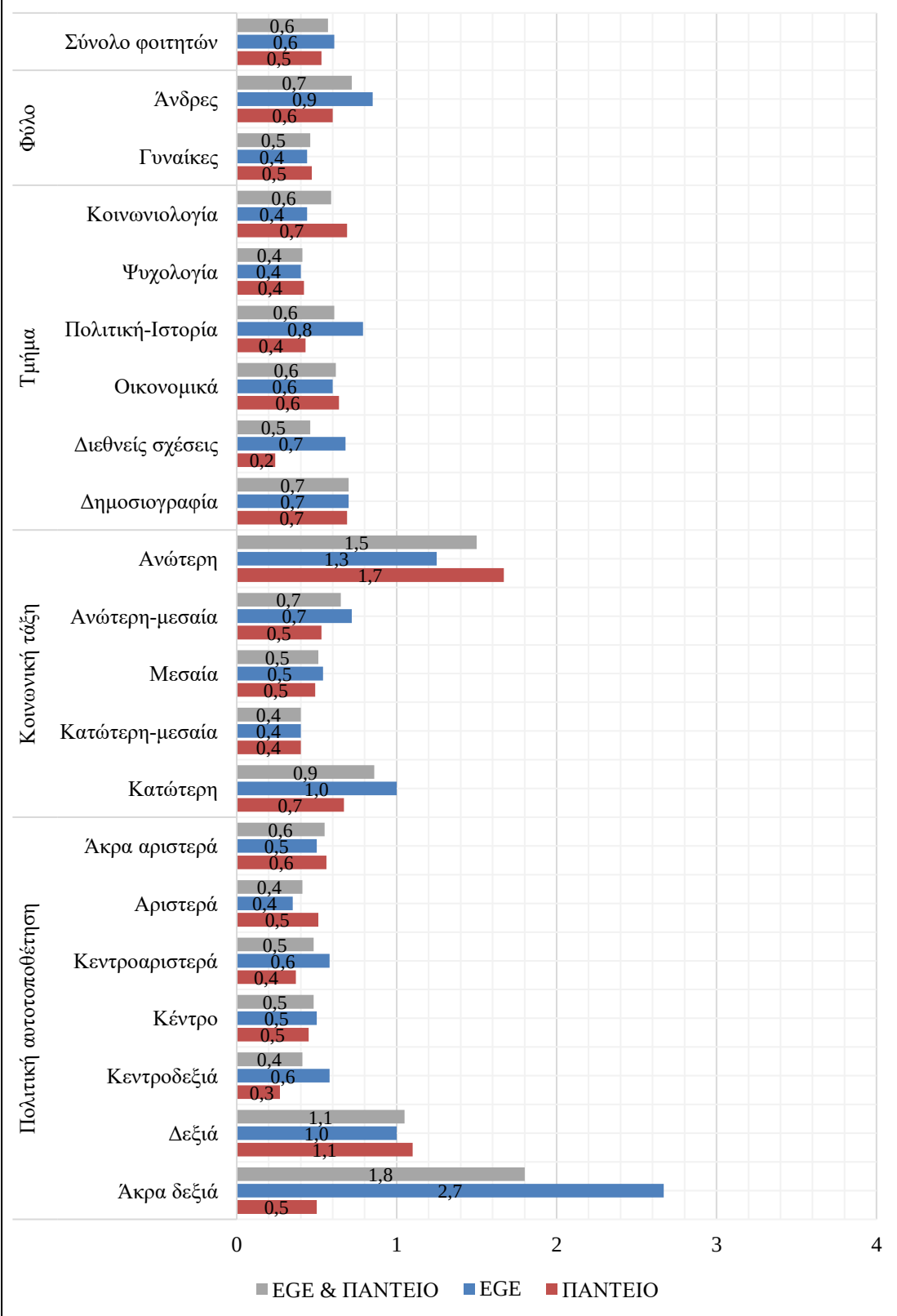

Τουρκίας, το ποσοστό των ανδρών που συμφωνεί με κάποιες προτάσεις παραβατικότητας (40%) είναι σημαντικά μεγαλύτερο από εκείνο των γυναικών (28%) ($\chi^2(2, 200) = 9,52, p = 0,009$).

Παρομοίως, υπολογίζοντας τον μέσο αριθμό των προτάσεων παραβατικότητας που γίνονται αποδεκτές ανά κατηγορίες φοιτητών (Διάγραμμα 6.11.) προκύπτει ότι οι φοιτητές του Ege ($M = 0,61, SD = 1,036$) και του Παντείου ($M = 0,53, SD = 0,902$) δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους ($t(398) = 0,88, p = 0,382$). Επίσης, οι χαμηλές μέσες τιμές (μεταξύ του 0 και του 1) δείχνουν ότι η πλειοψηφία των δύο ομάδων απορρίπτει και τις τέσσερις προτάσεις που υποδηλώνουν παραβατικότητα.

Ως προς τις μέσες τιμές στις αναλυτικές κατηγορίες κατάταξης των φοιτητών, οι μη-παραμετρικοί έλεγχοι Kruskal-Wallis για τους φοιτητές του Ege έδειξαν ότι δεν υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές στη μέση κατάταξη (mean rank) αποδοχής των προτάσεων παραβατικότητας: i) μεταξύ φοιτητών από διαφορετικά τμήματα ($H(5) = 3,36, p = 0,644$) και ii) μεταξύ των κοινωνικών τάξεων ($H(4) = 3,48, p = 0,482$). επισημαίνοντας όμως, με κάποια επιφύλαξη (λόγω μικρού αριθμού παρατηρήσεων), ότι οι φοιτητές της ανώτερης ($M = 1,25$) και κατώτερης ($M = 1,00$) κοινωνικής τάξης κατέγραψαν μεγαλύτερη ροπή στην παραβατικότητα σε σχέση με τους φοιτητές που προέρχονται από την ευρύτερη «μεσαία» τάξη. Επίσης, από τον έλεγχο προέκυψαν

Διάγραμμα 6.11. Μέτρηση ροπής στην παραβατικότητα, κατά κατηγορίες φοιτητών

στατιστικά σημαντικές διαφορές: i) μεταξύ ανδρών και γυναικών ($H(1) = 5,13, p = 0,024$), με τους Τούρκους άνδρες να συμφωνούν σε περισσότερες προτάσεις παραβατικότητας σε σχέση με τις γυναίκες· και ii) μεταξύ πολιτικής τοποθέτησης ($H(6) = 15,56, p = 0,016$), με τους φοιτητές που ιδεολογικά ανήκουν στην Άκρα δεξιά ($M = 2,67$) και τη Δεξιά ($M = 1,00$) να καταγράφουν υψηλότερες τιμές σε σύγκριση με εκείνους στην Αριστερά ($M = 0,35$).

Αντίστοιχα, για τους φοιτητές του Παντείου δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά στη μέση κατάταξη αποδοχής των προτάσεων παραβατικότητας: i) μεταξύ ανδρών και γυναικών ($H(1) = 0,28, p = 0,600$), ii) μεταξύ φοιτητών από διαφορετικά τμήματα ($H(5) = 5,53, p = 0,354$), iii) μεταξύ κοινωνικών τάξεων ($H(4) = 5,66, p = 0,226$)· με επιφύλαξη όμως (όπως και στην περίπτωση του Ege) για τους φοιτητές που προέρχονται από την ανώτερη κοινωνική τάξη, οι οποίοι συμφώνησαν σε περισσότερες προτάσεις παραβατικότητας ($M = 1,67$), και iv) μεταξύ πολιτικής τοποθέτησης ($H(6) = 6,03, p = 0,420$)· με τους φοιτητές, ωστόσο, που ιδεολογικά ανήκουν στη Δεξιά ($M = 1,10$) να καταγράφουν ελαφρώς υψηλότερη τιμή.

Τέλος, όσον αφορά τη διαχείριση της αποτυχίας, η πλειοψηφία των φοιτητών του Ege και του Παντείου υιοθετεί μια στάση «συμμόρφωσης» ή «συμβιβασμού», θεωρώντας ότι «αν αποτύχουμε σε κάποιους στόχους, θα επιτύχουμε σε άλλους» (97% στο Ege και 96% στο Πάντειο) καθώς και ότι «μερικές φορές φταίμε εμείς για τις αποτυχίες στη ζωή μας» (93% στο Ege και 96% στο Πάντειο) (Διαγράμματα 6.6. και 6.7.). Επιπλέον, εξετάζοντας τις αναλυτικές απαντήσεις ισχυρής συμφωνίας («συμφωνώ απόλυτα») συνάγεται ότι οι Έλληνες φοιτητές αντιμετωπίζουν το ενδεχόμενο αποτυχίας πιο «αισιόδοξα» (51%) σε σχέση με τους Τούρκους (37%), πιστεύοντας ότι θα επιτύχουν σε άλλους, πιθανόν εναλλακτικούς, στόχους (Διαγράμματα 6.8. και 6.9.).

Επομένως, από την ανάλυση που προηγήθηκε, προκύπτει το συμπέρασμα ότι η πλειοψηφία των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών (περίπου 2 στους 3) αποδέχεται τους συμβατικούς τρόπους για την επίτευξη των στόχων τους. Παράλληλα όμως, το γεγονός ότι το 1/3 των φοιτητών που συμμετείχαν στην έρευνα αποδέχεται σε κάποιον βαθμό την παραβίαση των κανόνων, την άδικη συμπεριφορά, τη χρήση βίας και την ανηθικότητα, σε συνδυασμό μάλιστα με τα ακόμα υψηλότερα ποσοστά αποδοχής των προτάσεων που υποδηλώνουν καιροσκοπισμό και κρυψίνια («δεν πρέπει να χάνουμε όποια ευκαιρία μας παρουσιάζεται» και «πρέπει να κρύβουμε τις προθέσεις μας»), αποτελεί σημαντική ένδειξη ροπής στην παραβατικότητα, η οποία θα μπορούσε να εκδηλωθεί αν υπάρξουν οι κατάλληλες συνθήκες.

6.2.3. Αξιολόγηση κοινωνικών σχέσεων

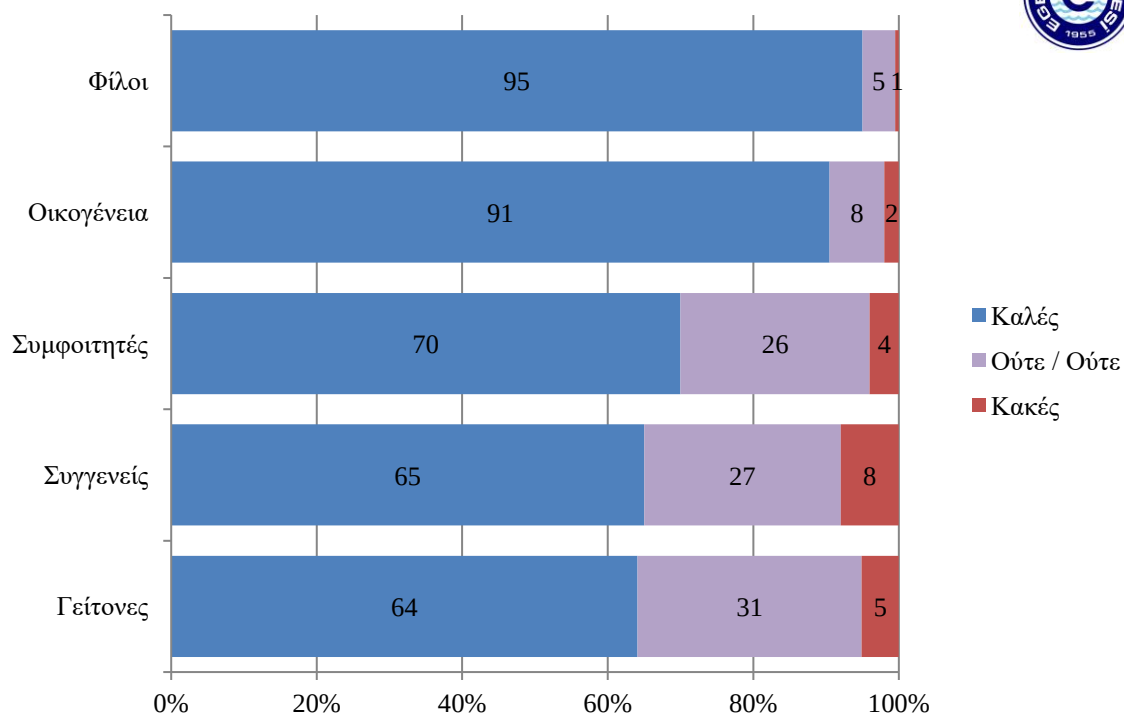
Η αξιολόγηση των κοινωνικών σχέσεων είναι μία από τις πιο σημαντικές παραμέτρους που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στην εξέταση των φαινομένων ανομίας, αφού η ποιότητα των διαπροσωπικών σχέσεων είναι αυτή που καθορίζει τη συνύπαρξη του ατόμου με τα άλλα μέλη της κοινωνίας. Η ενεργός σύνδεση με την οικογένεια και τους συγγενείς, τους φίλους ή τους συναδέλφους, «προστατεύει» το άτομο από τη μοναξιά, ενισχύει την κοινωνική συνοχή και σε αρκετές περιπτώσεις λειτουργεί υποστηρικτικά στην επίτευξη των στόχων του.

Κατά συνέπεια των παραπάνω, ζητήθηκε από τους Έλληνες και τους Τούρκους φοιτητές να αξιολογήσουν τις σχέσεις τους με την οικογένειά τους, τους συγγενείς, τους γείτονες, τους φίλους και τους συμφοιτητές, χρησιμοποιώντας μια πενταθέσια κλίμακα απαντήσεων («πολύ καλές», «καλές», «ούτε καλές, ούτε κακές», «κακές», «πολύ κακές»)¹⁴³. Από την ανάλυση των απαντήσεων προέκυψε ότι, σε γενικές γραμμές, οι σχέσεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών είναι αρκετά καλές με τα άτομα του κοινωνικού τους περίγυρου, ιδιαίτερα δε με τους φίλους και την οικογένειά τους (Διαγράμματα 6.12. και 6.13.).

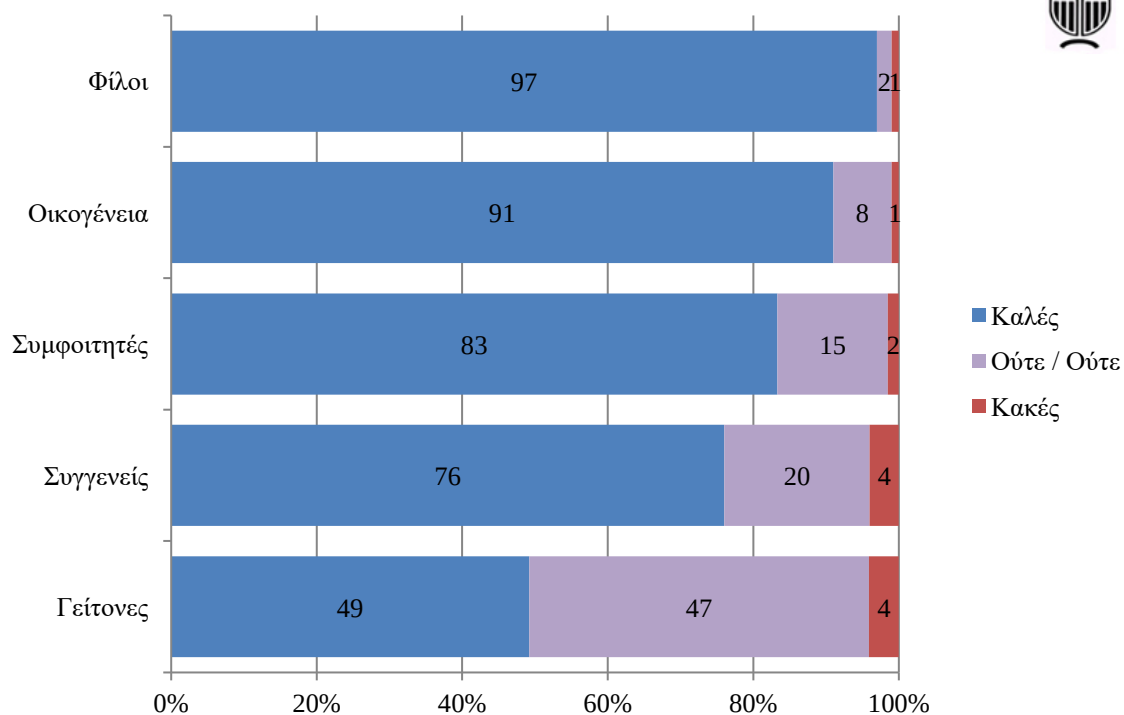
Πιο συγκεκριμένα, και σύμφωνα με τη σειρά κατάταξης των απαντήσεων, οι φοιτητές του Ege και του Παντείου αξιολόγησαν σε μεγαλύτερο ποσοστό ως «πολύ καλές» ή «καλές», πρώτον, τις σχέσεις τους με τους φίλους (95% στο Ege και 97% στο Πάντειο) και, δεύτερον, τις σχέσεις με την οικογένειά τους (91% στο Ege και 91% στο Πάντειο). Φυσικά, αυτά τα υψηλά ποσοστά δεν πρέπει να προκαλούν έκπληξη· από τη μια μεριά, η οικογένεια αποτελεί την πρώτη κοινωνική ομάδα ένταξης του ατόμου και ίσως τον σημαντικότερο φορέα κοινωνικοποίησης του· από την άλλη, οι φίλοι είναι τα πρόσωπα με τα οποία το άτομο επιλέγει να συναναστρέφεται και να μοιράζεται μαζί τους σκέψεις, συναισθήματα και στιγμές χαράς ή λύπης. Στην τρίτη θέση, κατά σειρά θετικής αξιολόγησης, βρίσκονται οι σχέσεις με τους συμφοιτητές, οι οποίες φαίνεται να είναι αρκετά καλύτερες στο Πάντειο (83%, έναντι 70% στο Ege) ($\chi^2(2, 398) = 10,22$, $p = 0,006$). Η διατήρηση καλών σχέσεων μεταξύ των φοιτητών έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι συχνά περιλαμβάνει τον σεβασμό για τους άλλους, τη δυνατότητα συνεργασίας σε κάποια μαθήματα και τη συμμετοχή σε διάφορες δραστηριότητες. Στη συνέχεια, στην τέταρτη θέση, οι φοιτητές αξιολογούν ως «πολύ καλές» ή «καλές» τις σχέσεις με

¹⁴³ Οι τιμές των ελέγχων Cronbach's α και Guttman's λ_2 για την εσωτερική συνέπεια των απαντήσεων στις εν λόγω μεταβλητές ήταν ικανοποιητικές στο δείγμα των φοιτητών του Ege ($\alpha = 0,76$ · $\lambda_2 = 0,79$) και του Παντείου ($\alpha = 0,72$ · $\lambda_2 = 0,74$).

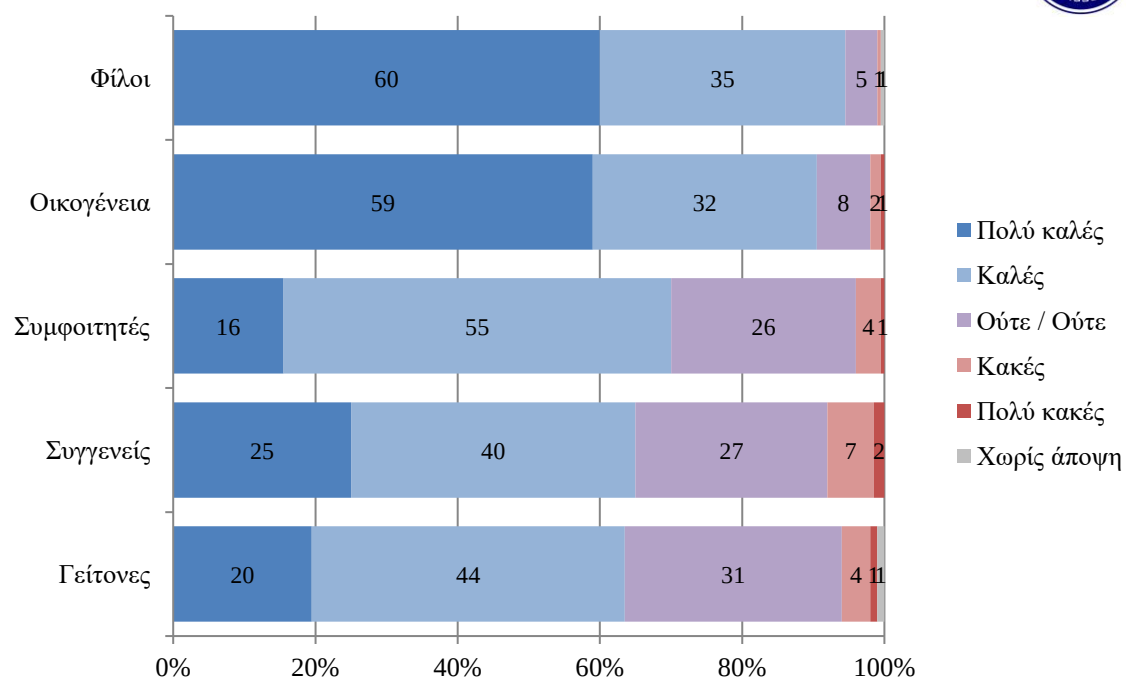
Διάγραμμα 6.12. Αξιολόγηση κοινωνικών σχέσεων, φοιτητές Ege

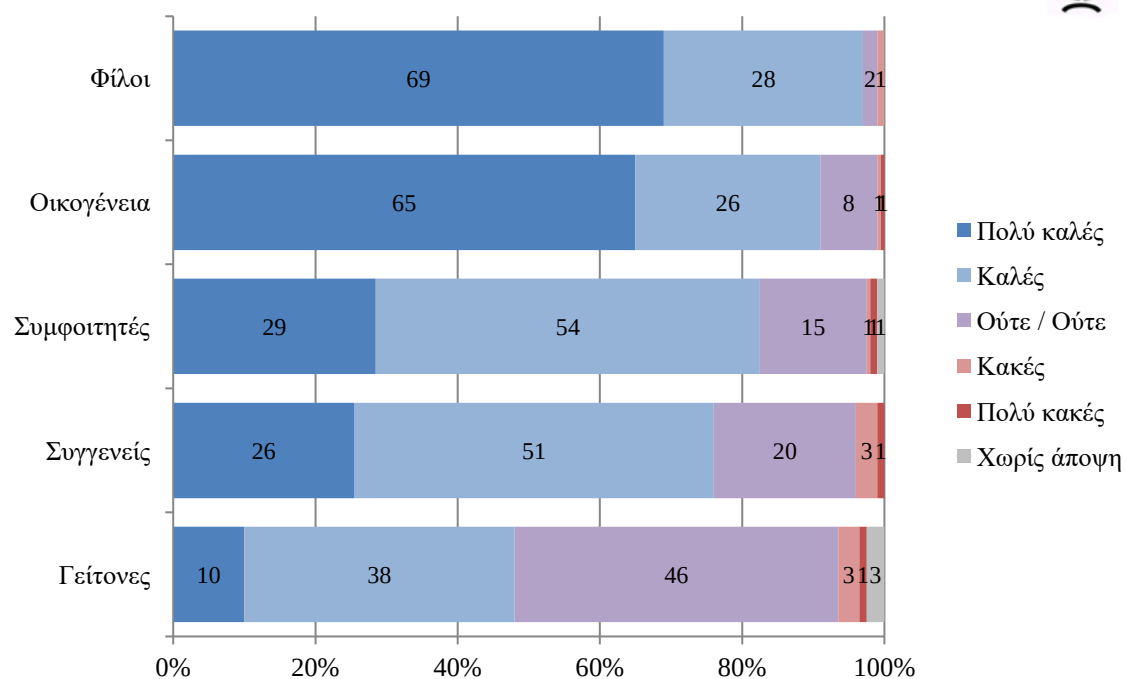
Διάγραμμα 6.13. Αξιολόγηση κοινωνικών σχέσεων, φοιτητές Παντείου

Διάγραμμα 6.14. Αξιολόγηση κοινωνικών σχέσεων, φοιτητές Ege
(Αναλυτικές απαντήσεις)

Διάγραμμα 6.15. Αξιολόγηση κοινωνικών σχέσεων, φοιτητές Παντείου
(Αναλυτικές απαντήσεις)

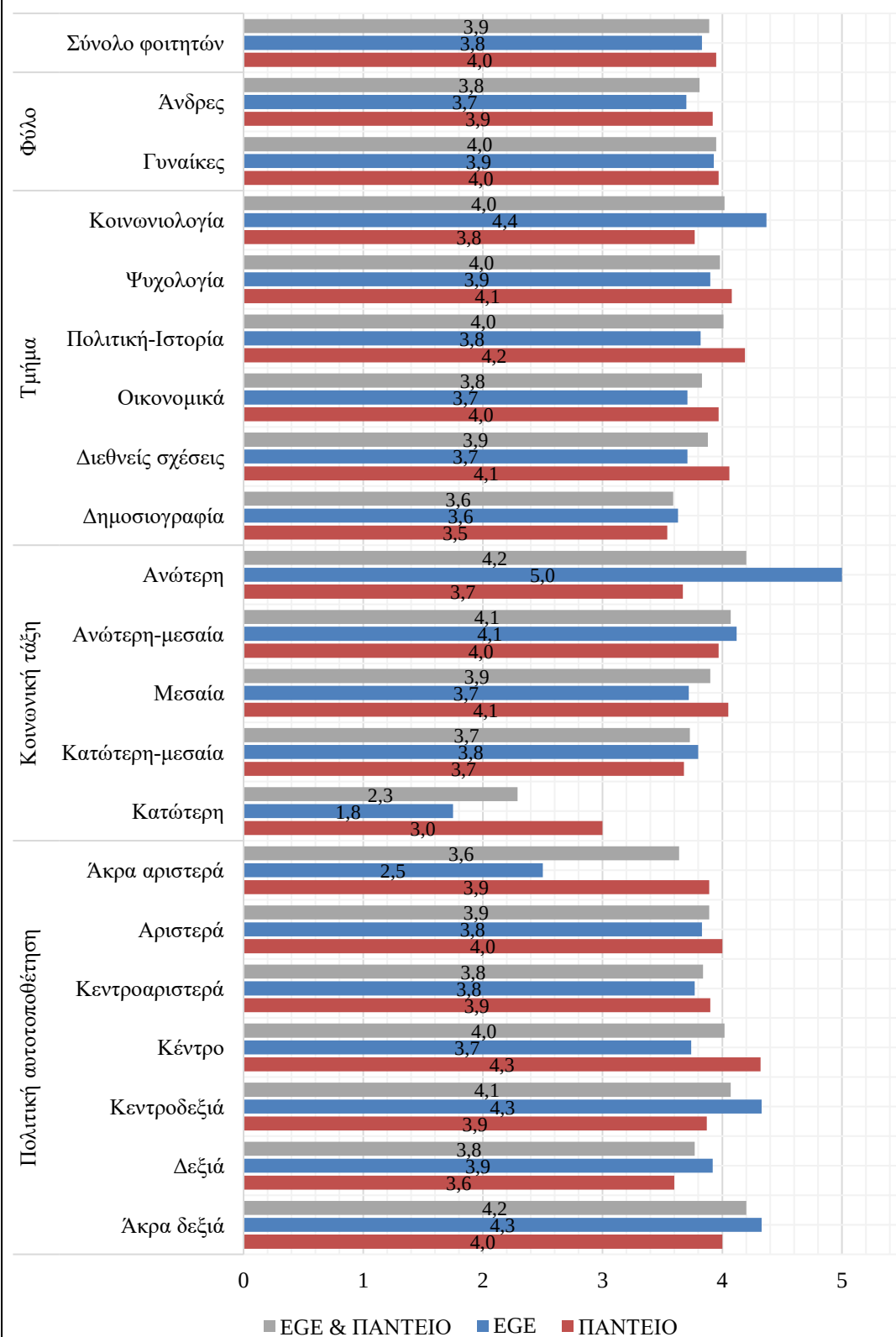

τους συγγενείς τους, με το ποσοστό να είναι και εδώ υψηλότερο στους φοιτητές του Παντείου (76%, έναντι 65% στο Ege) ($\chi^2(2, 400) = 6,47, p = 0,039$). Η συγγένεια ως κοινωνικός δεσμός που συνδέει βιολογικά (εξ αίματος) ή θεσμικά (εξ αγχιστείας) τα άτομα μεταξύ τους (παρά την αποδυνάμωση που υφίσταται τις τελευταίες δεκαετίες από τον σύγχρονο τρόπο ζωής) παραμένει σημαντική στην Ελλάδα και την Τουρκία. Αυτό γίνεται εμφανές στις εθνικές και θρησκευτικές γιορτές, στις κοινωνικές εκδηλώσεις (στη γέννηση, στη βάφτιση, στην τελετή της περιτομής, στον αρραβώνα, στον γάμο) αλλά και στις δύσκολες στιγμές (στην αρρώστια και τον θάνατο), όπου οι συγγενείς παρευρίσκονται για να εκφράσουν αντιστοίχως τη χαρά ή τη συμπάράστασή τους. Τέλος, όσον αφορά τις σχέσεις με τους γείτονες, αξιολογούνται ως «πολύ καλές» ή «καλές» από το 64% των φοιτητών του Ege και από το 49% των φοιτητών του Παντείου, με τη διαφορά να είναι στατιστικά σημαντική ($\chi^2(2, 393) = 10,43, p = 0,005$). Πράγματι, η αντίληψη των δύο λαών για τους κατοίκους που μένουν στην ίδια συνοικία διαφέρει· στην Τουρκία, οι σχέσεις με τον γείτονα είναι σχεδόν το ίδιο σημαντικές όσο με τον συγγενή¹⁴⁴, ενώ στην Ελλάδα οι σχέσεις με τους γείτονες είναι συνήθως πιο τυπικές και ουδέτερες.

Σύμφωνα με τη θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου, τα άτομα που διατηρούν καλές σχέσεις με τους συνανθρώπους τους δημιουργούν δίκτυα εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης μεταξύ τους, τα οποία προστατεύουν από την κοινωνική απομόνωση και τις κοινωνικές πιέσεις. Επίσης, η πυκνότητα και η έκταση των κοινωνικών δικτύων μπορούν σε κατάλληλες στιγμές να λειτουργήσουν προς όφελος του ατόμου διευκολύνοντας την επίτευξη των στόχων του. Επομένως, μετρώντας για κάθε φοιτητή τις ισχυρές σχέσεις («πολύ καλές» και «καλές») που διατηρεί με κάθε κοινωνική ομάδα (οικογένεια, συγγενείς, φίλους, συμφοιτητές, γείτονες) προκύπτει ένα άθροισμα «εν δυνάμει» κοινωνικού κεφαλαίου, το οποίο όσο μεγαλύτερο είναι τόσο περισσότερο μπορεί να συμβάλει στην κοινωνική ενσωμάτωση του ατόμου και, κατ' επέκταση, στην κοινωνική συνοχή (Διάγραμμα 6.16.).

¹⁴⁴ Ενδεικτικά, ορισμένες παροιμίες για τους γείτονες με βαρύνουσα σημασία στην Τουρκία είναι οι εξής: “Ev alma, komşu al” («πριν πάρεις σπίτι, κοίτα τι γείτονα θα κάνεις»), “Gülme komşuna, gelir başına” («μην κοροϊδεύεις τον γείτονά σου, γιατί μπορεί να την πάθεις και εσύ»), “Hayır dile komşuna, hayır gele başına” («να εύχεσαι το καλό για τον γείτονά σου, για να έχεις και εσύ καλό»), “Komşu komşunun külüne muhtaçtır” («ο γείτονας χρειάζεται τον γείτονα ακόμα και για τα πιο ασήμαντα πράγματα»).

Διάγραμμα 6.16. Μέτρηση εν δυνάμει κοινωνικού κεφαλαίου, κατά κατηγορίες φοιτητών

Από τον υπολογισμό των μέσων τιμών για κάθε κατηγορία φοιτητών και την ανάλυση που πραγματοποιήθηκε, προέκυψε ότι οι φοιτητές του Ege ($M = 3,84$, $SD = 1,263$) και του Παντείου ($M = 3,95$, $SD = 1,081$) δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους ως προς το πλήθος των ισχυρών κοινωνικών σχέσεων ($t(389) = -0,94$, $p = 0,350$), το οποίο κρίνεται υψηλό και για τις δύο ομάδες.

Ως προς τις μέσες τιμές στις αναλυτικές κατηγορίες κατάταξης των φοιτητών, οι μη-παραμετρικοί έλεγχοι Kruskal-Wallis για τους φοιτητές του Ege έδειξαν ότι δεν υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές στη μέση κατάταξη (mean rank) των ισχυρών κοινωνικών σχέσεων: i) μεταξύ ανδρών και γυναικών ($H(1) = 1,81$, $p = 0,179$), ii) μεταξύ φοιτητών από διαφορετικά τμήματα ($H(5) = 6,29$, $p = 0,279$) και iii) μεταξύ πολιτικής τοποθέτησης ($H(6) = 4,69$, $p = 0,585$)· αν και με κάποια επιφύλαξη (λόγω μικρού αριθμού παρατηρήσεων) για τους φοιτητές που ανήκουν στην Άκρα αριστερά ($M = 2,50$, $SD = 0,707$), οι οποίοι κατέγραψαν χαμηλότερες τιμές. Στατιστικά σημαντική διαφορά ως προς την ισχύ των κοινωνικών σχέσεων προέκυψε μεταξύ των Τούρκων φοιτητών που προέρχονται από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις ($H(4) = 14,91$, $p = 0,005$), ιδιαίτερα δε συγκρίνοντας τις μέσες τιμές στην ανώτερη ($M = 5,00$) και την κατώτερη ($M = 1,75$) τάξη.

Αντίστοιχα, για τους φοιτητές του Παντείου δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά: i) μεταξύ ανδρών και γυναικών ($H(1) = 0,00$, $p = 0,991$), ii) μεταξύ φοιτητών από διαφορετικά τμήματα ($H(5) = 9,27$, $p = 0,099$), iii) μεταξύ των κοινωνικών τάξεων ($H(4) = 6,76$, $p = 0,149$)· με τους φοιτητές, ωστόσο, που προέρχονται από την κατώτερη τάξη να καταγράφουν ελαφρώς μικρότερο αριθμό ισχυρών κοινωνικών σχέσεων ($M = 3,00$), και iv) μεταξύ της πολιτικής τοποθέτησης ($H(6) = 5,03$, $p = 0,540$).

Επομένως, οι δύο φοιτητικές ομάδες (Έλληνες και Τούρκοι) δεν παρουσιάζουν, γενικά, σημαντικές διαφορές μεταξύ τους ως προς τον αριθμό των ισχυρών σχέσεων που διατηρούν με άτομα του κοινωνικού περιβάλλοντος. Ωστόσο, στην περίπτωση των Τούρκων φοιτητών, η κοινωνική τάξη φαίνεται να επηρεάζει το «εν δυνάμει» κοινωνικό κεφάλαιο, καθώς τα άτομα που προέρχονται από την κατώτερη τάξη διαθέτουν σημαντικά μικρότερο αριθμό ισχυρών κοινωνικών σχέσεων. Παρόμοια ένδειξη υπάρχει και για τους Τούρκους φοιτητές που ιδεολογικά ανήκουν στην Άκρα αριστερά. Αντιθέτως, για τους Έλληνες φοιτητές οι δυνατότητες σύναψης κοινωνικών σχέσεων είναι περισσότερο εφικτές και δεν φαίνεται να επηρεάζονται σε σημαντικό βαθμό από τα δημογραφικά ή κοινωνικά χαρακτηριστικά των ατόμων.

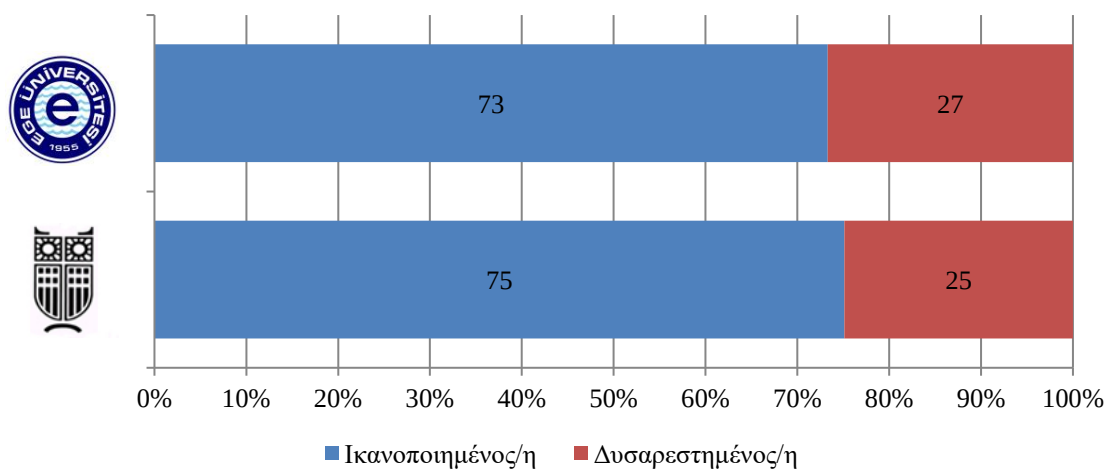
6.2.4. Ικανοποίηση από τη ζωή

Σε αυτήν την ενότητα εξετάζεται η ικανοποίηση και η δυσαρέσκεια των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών, γενικά, από τη ζωή τους. Πρόκειται για μια σημαντική διερεύνηση, καθώς η αποτίμηση που κάνουν τα άτομα συνδέεται άμεσα με αντίστοιχες θετικές ή αρνητικές εμπειρίες και καταστάσεις. Ένα άτομο που είναι ικανοποιημένο νιώθει συναισθηματική πληρότητα και αισθάνεται ότι έχει επιτύχει κάποιους σημαντικούς στόχους στη ζωή του. Αντίθετα, ένα άτομο που είναι δυσαρεστημένο βιώνει μια κατάσταση συναισθηματικής στέρησης, μπορεί να αισθάνεται ότι έχει αποτύχει στην επίτευξη των στόχων του ή να έχει κουραστεί από τις προσπάθειες. Ανεξάρτητα από τους λόγους, όταν η δυσαρέσκεια από τη ζωή παίρνει μαζικές διαστάσεις, αυτομάτως μετατρέπεται από ατομικό σε κοινωνικό πρόβλημα.

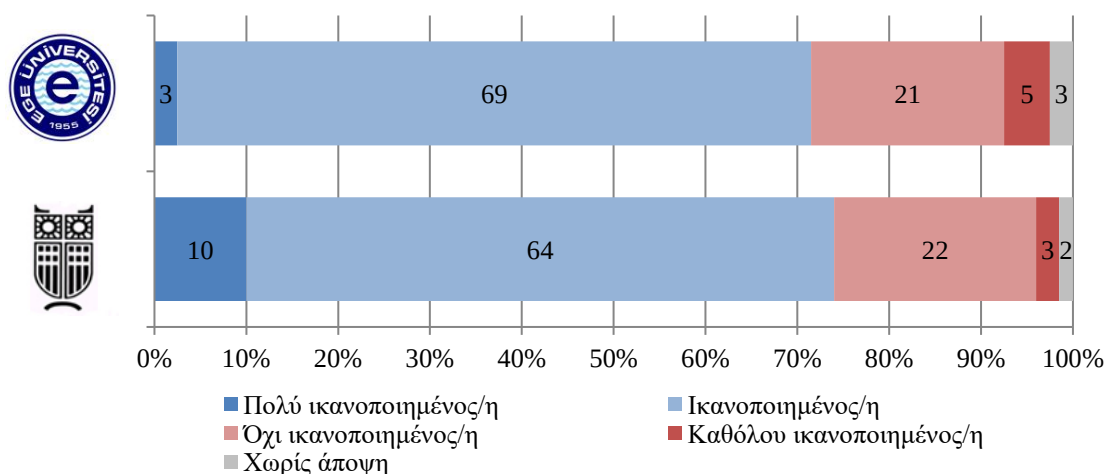
Από την ανάλυση των απαντήσεων προέκυψε ότι οι Έλληνες και οι Τούρκοι φοιτητές είναι στην πλειοψηφία τους ικανοποιημένοι από τη ζωή τους (73% στο Ege και 75% στο Πάντειο) χωρίς να εμφανίζουν στατιστικά σημαντική διαφορά ($\chi^2(1, 392) = 0,17, p = 0,685$) (Διάγραμμα 6.17.). Ωστόσο, η ικανοποίηση που εκφράζουν είναι μάλλον «μετριοπαθής», αφού στις αναλυτικές κατανομές μόνο το 3% των φοιτητών του Ege και το 10% των φοιτητών του Παντείου δηλώνουν «πολύ ικανοποιημένοι» (Διάγραμμα 6.18.). Στη διεθνή βιβλιογραφία υπάρχουν πολλές έρευνες¹⁴⁵ οι οποίες αναφέρουν ότι η επίδραση της ηλικίας στην κατανομή της ικανοποίησης από τη ζωή έχει συνήθως σχήμα U (U-shaped distribution), με τους νεότερους ενήλικες και τους ηλικιωμένους να έχουν υψηλότερο επίπεδο ικανοποίησης από τη ζωή, ενώ το ελάχιστο καταγράφεται μεταξύ 35 και 50 ετών. Αυτό σημαίνει ότι τα ποσοστά ικανοποίησης των φοιτητών από τη ζωή, όπως καταγράφονται σήμερα, θα είναι μάλλον χαμηλότερα στα επόμενα χρόνια εξαιτίας κυρίως κοινωνικών παραγόντων, όπως είναι: η ανεργία, τα χαμηλά εισοδήματα, η πίεση στον χώρο εργασίας, οι οικογενειακές υποχρεώσεις, η πολιτική αστάθεια, η αβεβαιότητα, οι παγκόσμιες προκλήσεις κλπ.

¹⁴⁵ Βλ. ενδεικτικά: Frijters, P., & Beatton, T. (2012). The mystery of the U-shaped relationship between happiness and age. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 82(2-3), 525-542· Realo, A., & Dobewall, H. (2011). Does life satisfaction change with age? A comparison of Estonia, Finland, Latvia, and Sweden. *Journal of Research in Personality*, 45(3), 297-308· Switek, M., & Easterlin, R. A. (2018). Life transitions and life satisfaction during young adulthood. *Journal of Happiness Studies*, 19(1), 297-314· Yaremtchuk, S. (2014). Age, gender and life satisfaction in early adulthood in the Far East of Russia. *Life Science Journal*, 11, 161-165.

Διάγραμμα 6.17. Ικανοποίηση από τη ζωή

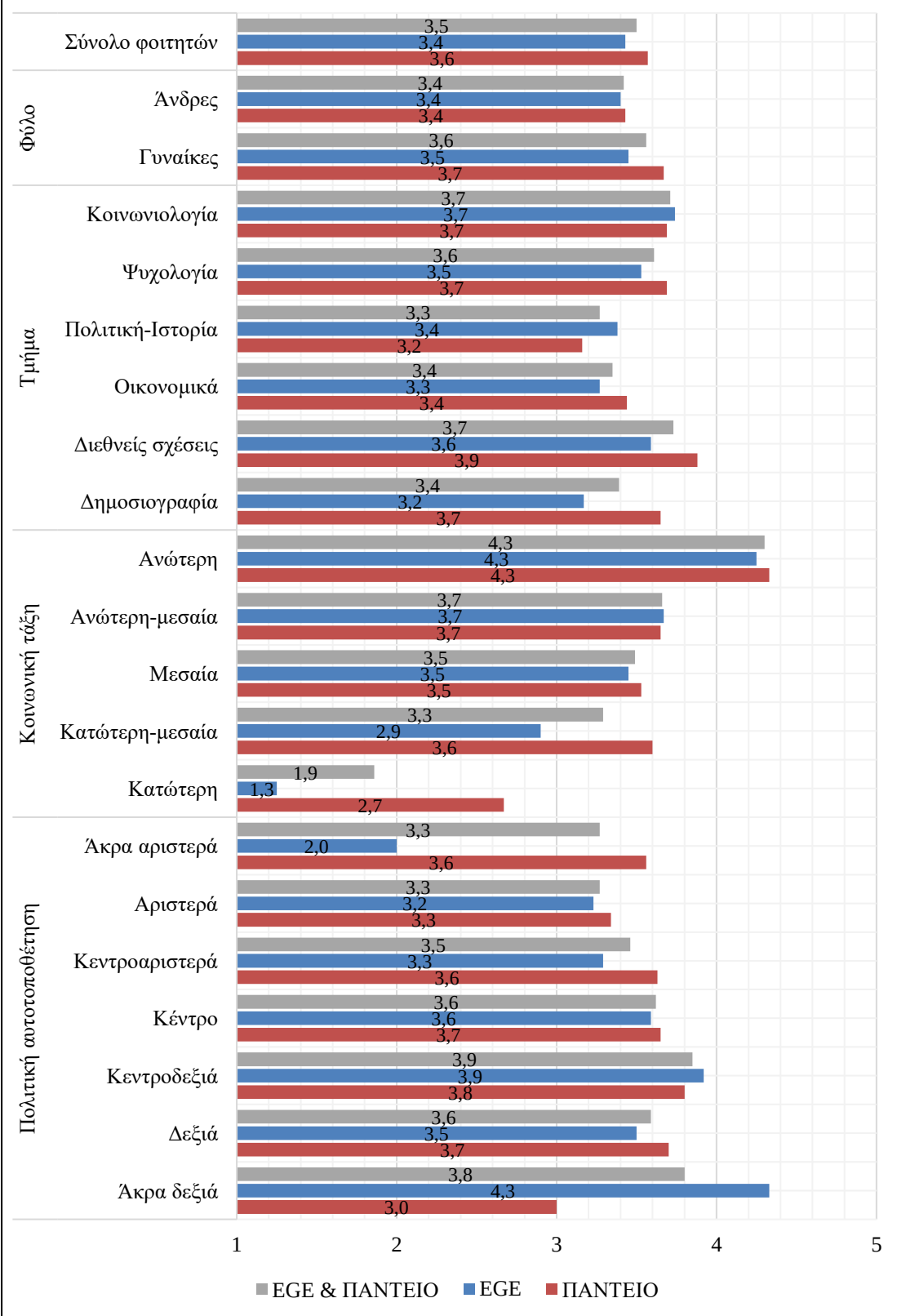

Διάγραμμα 6.18. Ικανοποίηση από τη ζωή (Αναλυτικές απαντήσεις)

Επίσης, μετατρέποντας τις αναλυτικές απαντήσεις σε μια πενταθέσια κλίμακα διαστήματος (interval scale), όπου το 1 σημαίνει «καθόλου ικανοποιημένος/η» και το 5 «πολύ ικανοποιημένος/η» από τη ζωή, η μέση τιμή στους φοιτητές του Ege ($M = 3,43$, $SD = 1,010$) σε σχέση με αυτή του Παντείου ($M = 3,57$, $SD = 1,020$) δεν διαφέρει σημαντικά ($t(398) = -1,38$, $p = 0,169$). Οι σημαντικότερες διαφορές εντοπίζονται: i) ανά κοινωνική τάξη, με τους Έλληνες και Τούρκους φοιτητές που προέρχονται από την κατώτερη τάξη να καταγράφουν μικρότερο βαθμό ικανοποίησης από τη ζωή ($M = 1,25$ στο Ege και $2,67$ στο Πάντειο)· και ii) ανά πολιτική τοποθέτηση, συγκρίνοντας κυρίως τους Τούρκους φοιτητές που ανήκουν στην Άκρα αριστερά ($M = 2,00$) και στην Άκρα δεξιά ($M = 4,33$) (Διάγραμμα 6.19.).

Διάγραμμα 6.19. Μέτρηση ικανοποίησης από τη ζωή, κατά κατηγορίες φοιτητών

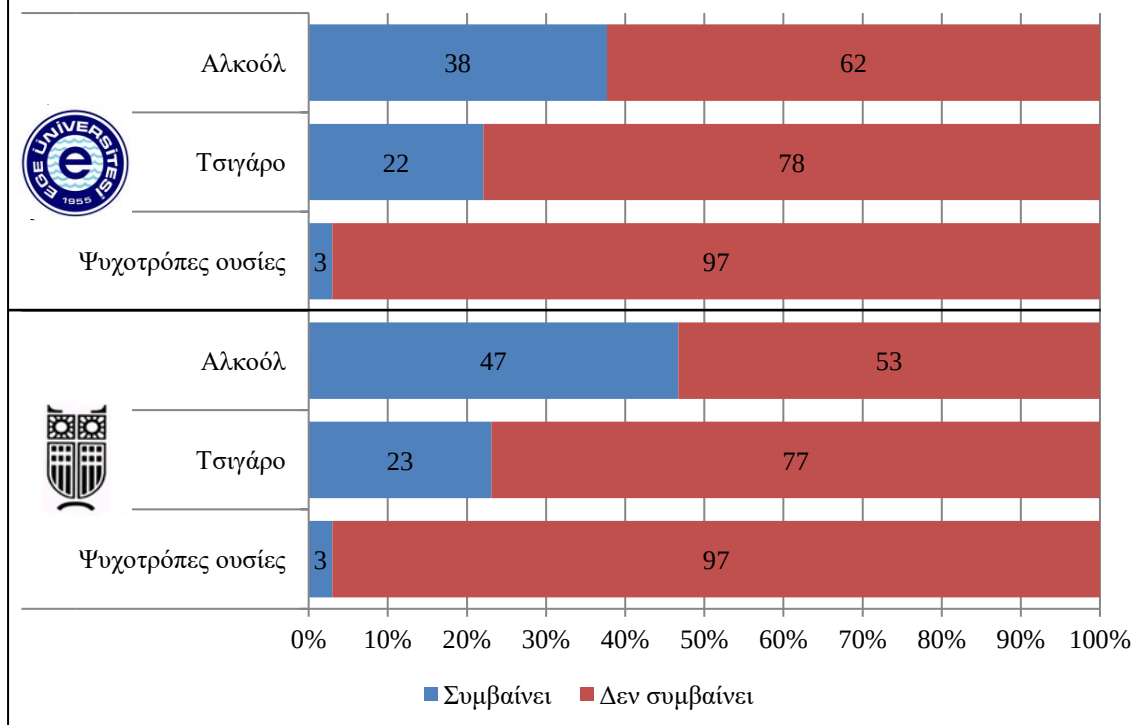
6.2.5. Κάπνισμα, κατανάλωση αλκοόλ και χρήση ουσιών

Στη συνέχεια, ζητήθηκε από τους φοιτητές να καταγράψουν τη συχνότητα με την οποία κάνουν χρήση: τσιγάρου, αλκοόλ και ψυχοτρόπων ουσιών. Ο σκοπός αυτής της καταγραφής είναι ιδιαίτερα σημαντικός, αφού η εξάρτηση από αυτές τις ουσίες μπορεί να προκαλέσει προβλήματα τόσο στην υγεία του ατόμου, όσο και στην κοινωνική του συμπεριφορά.

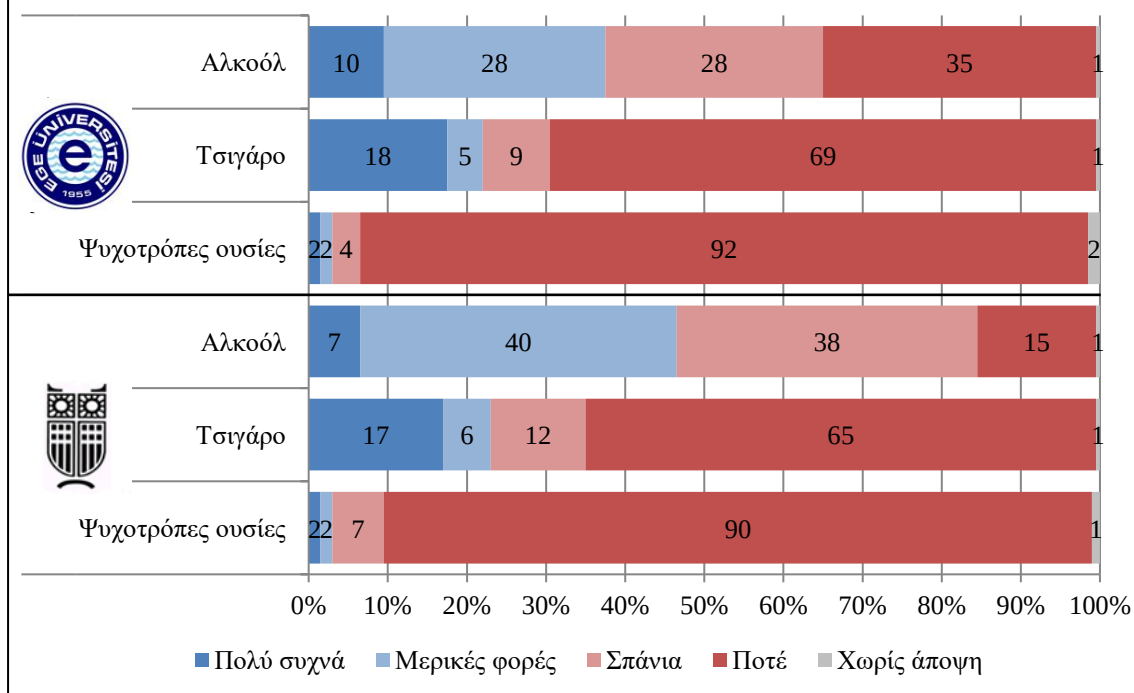
Πιο συγκεκριμένα, είναι γνωστό ότι το κάπνισμα προκαλεί σοβαρές βλάβες στον οργανισμό, κυρίως στους πνεύμονες, στην καρδιά και στα αγγεία, και ότι ευθύνεται για γενετικές μεταλλάξεις και καρκινογενέσεις. Επιπλέον, η νικοτίνη προκαλεί εθισμό στο άτομο, με αποτέλεσμα η διακοπή του καπνίσματος να είναι δύσκολη και συχνά να συνοδεύεται από συμπτώματα άγχους και νευρικότητας. Το ποσοστό των φοιτητών του Εγε και του Παντείου που δηλώνει ότι γενικά καπνίζει είναι περίπου το ίδιο, 22% και 23% αντίστοιχα· ενώ και στην αναλυτική κατανομή των απαντήσεων προκύπτουν ομοιότητες, με τους φοιτητές που καπνίζουν «πολύ συχνά» να είναι 18% στο Εγε και 17% στο Πάντειο (Διαγράμματα 6.20. και 6.21.). Στην περίπτωση των φοιτητών του Εγε το ποσοστό των ανδρών που καπνίζει (27%) είναι μεγαλύτερο από εκείνο των γυναικών (19%), ενώ στο Πάντειο συμβαίνει το αντίθετο, με το ποσοστό των ανδρών καπνιστών (18%) να είναι μικρότερο από εκείνο των γυναικών (27%).

Όσον αφορά το αλκοόλ, η τακτική και υπερβολική κατανάλωσή του είναι επιβλαβής τόσο για τον χρήστη όσο και για το κοινωνικό σύνολο. Το άτομο που είναι εθισμένο στο αλκοόλ κινδυνεύει να παρουσιάσει κίρρωση ήπατος, έλκος στομάχου, εγκεφαλική βλάβη και πολλά άλλα προβλήματα κυρίως του πεπτικού και νευρικού συστήματος. Επιπλέον, η κοινωνική συμπεριφορά του ατόμου που είναι εθισμένο στο αλκοόλ είναι προβληματική και συχνά διακρίνεται από: επιθετικότητα, κενά μνήμης, ενδοοικογενειακή βία, αδυναμία ανταπόκρισης στα εργασιακά καθήκοντα, επικίνδυνη οδήγηση κ.ά. Το ποσοστό των φοιτητών του Εγε και του Παντείου που δηλώνει ότι γενικά καταναλώνει αλκοόλ είναι 38% και 47% αντίστοιχα, με τη διαφοροποίηση να βρίσκεται στα όρια της στατιστικής σημαντικότητας ($\chi^2(1, 398) = 3,34, p = 0,068$) (Διάγραμμα 6.20.). Βέβαια, στο σημείο αυτό, είναι απαραίτητο να ληφθεί υπόψη και η αναλυτική κατανομή των απαντήσεων, καθώς το ποσοστό των φοιτητών που δηλώνουν ότι καταναλώνουν «πολύ συχνά» αλκοόλ περιορίζεται στο 10% για τους φοιτητές του Εγε και στο 7% για τους φοιτητές του Παντείου (Διάγραμμα 6.21.). Επίσης, πρέπει να διευκρινιστεί ότι η συχνότητα κατανάλωσης αλκοόλ δεν αρκεί από μόνη της για να χαρακτηρίσει μια συμπεριφορά ως προβληματική· μεγαλύτερη σημασία έχει το είδος

Διάγραμμα 6.20. Κάπνισμα, κατανάλωση αλκοόλ και χρήση ουσιών

Διάγραμμα 6.21. Κάπνισμα, κατανάλωση αλκοόλ και χρήση ουσιών
(Αναλυτικές απαντήσεις)

του ποτού που καταναλώνεται (π.χ. μύρα, κρασί, ούισκι κλπ.) και η ποσότητα σε ml (π.χ. αν πρόκειται για ένα μικρό ποτήρι κρασί 125 ml, ένα μεσαίο μπουκάλι 500 ml ή ένα μεγάλο μπουκάλι 750 ml). Επίσης, ως προς το φύλο, το ποσοστό των ανδρών που καταναλώνει αλκοόλ είναι σημαντικά μεγαλύτερο από εκείνο των γυναικών, τόσο στο Ege (47%, έναντι 31%) όσο και στο Πάντειο (57%, έναντι 39%).

Τέλος, η χρήση ψυχοτρόπων ουσιών (όπως ινδικής κάνναβης, κοκαΐνης, LSD, έκστασης, εισπνεόμενων, βαρβιτουρικών, ηρωίνης κλπ.) είναι εξαιρετικά επιβλαβής, διότι επιδρά άμεσα στην αντιληπτική ικανότητα και στη συναισθηματική κατάσταση του ατόμου και, επιπλέον, προκαλεί εθισμό. Τα συμπτώματα που προκαλούνται στον χρήστη από τη λήψη ψυχοτρόπων ουσιών διαφέρουν ανάλογα με το είδος της ουσίας. Πιο συγκεκριμένα, οι ουσίες που καταστέλλουν το κεντρικό νευρικό σύστημα (π.χ. η μορφίνη, η ηρωίνη, τα βαρβιτουρικά, οι βενζοδιαζεπίνες κλπ.) προκαλούν μείωση των αντανακλαστικών, αστάθεια στο βάδισμα, ασυνάρτητο λόγο, υπνηλία, κενά μνήμης κ.ά. Οι ουσίες που διεγείρουν το κεντρικό νευρικό σύστημα (π.χ. η κοκαΐνη, οι αμφεταμίνες κλπ.) προκαλούν υπερκινητικότητα, ταχυκαρδία, εφίδρωση, αϋπνία κ.ά. Τα ψευδαισθησιογόνα (π.χ. το LSD, η έκσταση κλπ.) προκαλούν οπτικές, ακουστικές και απτικές ψευδαισθήσεις, αίσθημα επιβράδυνσης ή επιτάχυνσης της ροής του χρόνου, υπερεκτίμηση των δυνάμεων κ.ά. Σε κάθε περίπτωση όμως, οι συστηματικοί χρήστες ψυχοτρόπων ουσιών κινδυνεύουν να εμφανίσουν σοβαρά προβλήματα υγείας (όπως λοιμώξεις, ψυχωσικά επεισόδια κλπ.), να φτάσουν στον θάνατο από υπερβολική δόση, να εμπλακούν σε ατυχήματα ή σε παράνομες δραστηριότητες. Επιπλέον, η επίδραση αυτών των ουσιών στη σκέψη, τη διάθεση και τη συμπεριφορά του χρήστη καθιστά δύσκολη την προσαρμογή του στην κοινωνία. Τα άτομα που είναι υπό την επήρεια των ναρκωτικών ουσιών αδυνατούν να ανταποκριθούν στα καθήκοντά τους, εμφανίζουν μειωμένη παραγωγικότητα και σταδιακά απομονώνονται ή περιθωριοποιούνται από τους άλλους. Το ποσοστό των φοιτητών του Ege και του Παντείου που δηλώνει ότι γενικά κάνει χρήση ψυχοτρόπων ουσιών είναι 3% και στις δύο φοιτητικές ομάδες, με το 1,5% να αναφέρει «πολύ συχνή» χρήση (Διαγράμματα 6.20. και 6.21.). Στο Ege, το ποσοστό των ανδρών που κάνει χρήση ουσιών (6%) είναι σημαντικά μεγαλύτερο από εκείνο των γυναικών (1%), ενώ στο Πάντειο είναι περίπου το ίδιο (2,5%, έναντι 3,5%).

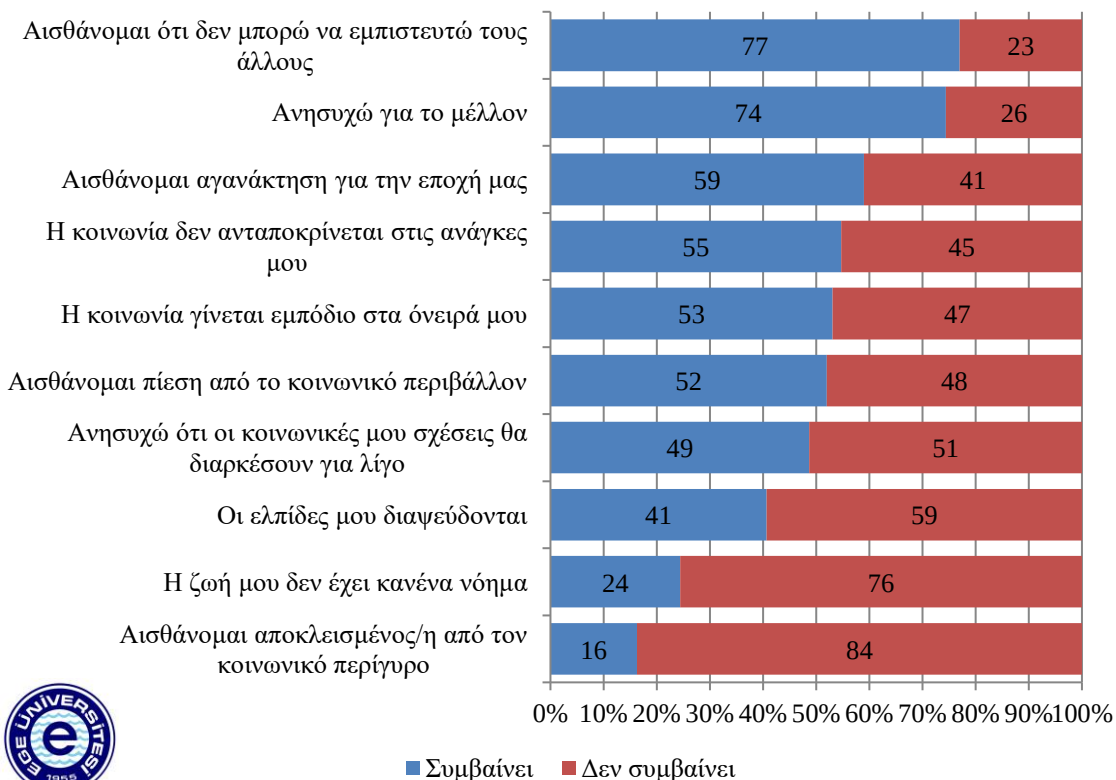
6.2.6. Συναισθήματα και σκέψεις των φοιτητών για την κοινωνία

Σε αυτήν την ενότητα δόθηκε μια λίστα με απαισιόδοξα συναισθήματα και αρνητικές σκέψεις, που μπορεί κάποια άτομα να έχουν για την κοινωνία, και ζητήθηκε από τους φοιτητές του Ege και του Παντείου να καταγράψουν πόσο συχνά συμβαίνει σε εκείνους να αισθάνονται ή να σκέπτονται το ίδιο για την κοινωνία που ζουν. Οι προτάσεις που διατυπώθηκαν μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις (3) κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία υποδηλώνει έλλειμμα κοινωνικής εμπιστοσύνης: i) «αισθάνομαι ότι δεν μπορώ να εμπιστευτώ τους άλλους», ii) «ανησυχώ ότι οι σχέσεις που συνάπτω με τους άλλους θα διαρκέσουν για λίγο» και iii) «αισθάνομαι αποκλεισμένος/η από τον κοινωνικό περίγυρο». Η δεύτερη κατηγορία υποδηλώνει αίσθημα κοινωνικής πίεσης και αγανάκτησης: i) «αισθάνομαι την πίεση του κοινωνικού περιβάλλοντος στην προσωπική μου ζωή», ii) «η κοινωνία γίνεται εμπόδιο στα όνειρά μου», iii) «αισθάνομαι ότι η κοινωνία δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες μου» και iv) «αισθάνομαι αγανάκτηση για την εποχή μας». Και η τρίτη κατηγορία υποδηλώνει κοινωνική απαισιοδοξία: i) «ανησυχώ για το μέλλον», ii) «αισθάνομαι ότι οι ελπίδες μου διαψεύδονται» και iii) «αισθάνομαι ότι η ζωή μου δεν έχει κανένα νόημα»¹⁴⁶. Από την ανάλυση των απαντήσεων προέκυψε ότι οι νέοι στην Ελλάδα και την Τουρκία έχουν σοβαρές ανησυχίες για το μέλλον τους και την κοινωνία που ζουν με τους Έλληνες φοιτητές, ωστόσο, να είναι σε σημαντικό βαθμό περισσότερο απαισιόδοξοι για το μέλλον και αγανακτισμένοι από την παρούσα κατάσταση (Διαγράμματα 6.22. και 6.23.).

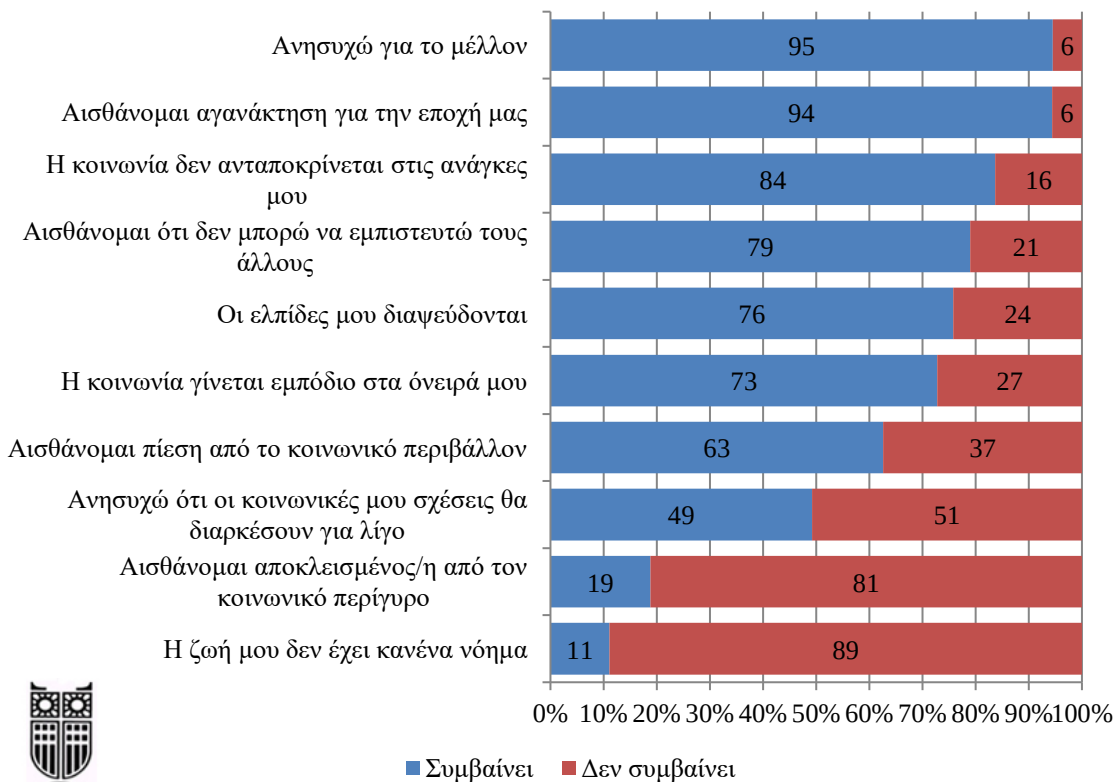
Ξεκινώντας με τις φράσεις που δηλώνουν έλλειμμα κοινωνικής εμπιστοσύνης, δεν παρατηρείται σημαντική διαφορά στις απαντήσεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών. Πιο συγκεκριμένα, η μεγάλη πλειοψηφία των φοιτητών που συμμετείχαν στην έρευνα «αισθάνεται ότι δεν μπορεί να εμπιστευτεί τους άλλους» (77% στο Ege και 79% στο Πάντειο), περίπου ο ένας στους δύο «ανησυχεί ότι οι κοινωνικές του σχέσεις θα διαρκέσουν για λίγο» (49% στο Ege και ομοίως στο Πάντειο) και ένα μικρότερο ποσοστό, αλλά σίγουρα όχι αμελητέο, «αισθάνεται αποκλεισμένο από τον

¹⁴⁶ Οι τιμές των ελέγχων Cronbach's α και Guttman's λ_2 για την εσωτερική συνέπεια των απαντήσεων στις μεταβλητές της πρώτης κατηγορίας ήταν επαρκείς στο δείγμα των φοιτητών του Ege ($\alpha = 0,60$, $\lambda_2 = 0,62$) και του Παντείου ($\alpha = 0,56$, $\lambda_2 = 0,58$). Για τις μεταβλητές της δεύτερης κατηγορίας, οι τιμές ήταν επαρκείς στο δείγμα των φοιτητών του Ege ($\alpha = 0,65$, $\lambda_2 = 0,66$) και του Παντείου ($\alpha = 0,62$, $\lambda_2 = 0,65$)· ενώ για τις μεταβλητές της τρίτης κατηγορίας, οι τιμές ήταν ικανοποιητικές στο δείγμα των φοιτητών του Ege ($\alpha = 0,74$, $\lambda_2 = 0,75$), αλλά μη-επαρκείς στο δείγμα των φοιτητών του Παντείου ($\alpha = 0,48$, $\lambda_2 = 0,51$). Η πρόταση «αισθάνομαι ότι η ζωή μου δεν έχει κανένα νόημα» ευθύνεται για τη μεγαλύτερη ανομοιογένεια στις απαντήσεις των Ελλήνων φοιτητών (αν αφαιρεθεί, τότε $\alpha = 0,55$, $\lambda_2 = 0,55$). Για μια κριτική ανάλυση των τιμών Cronbach's α , βλ. ενδεικτικά: Streiner, 2003, σ. 103 και Schmitt, 1996, σ. 351-352.

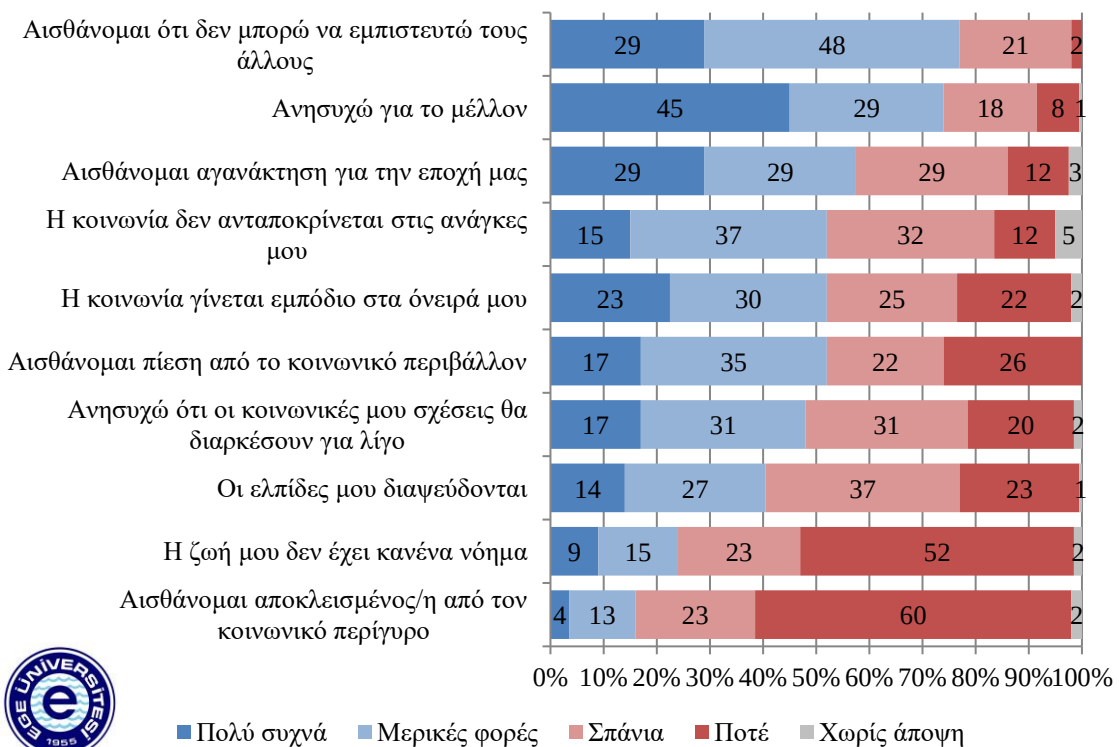
Διάγραμμα 6.22. Συναισθήματα και σκέψεις για την κοινωνία, φοιτητές Ege

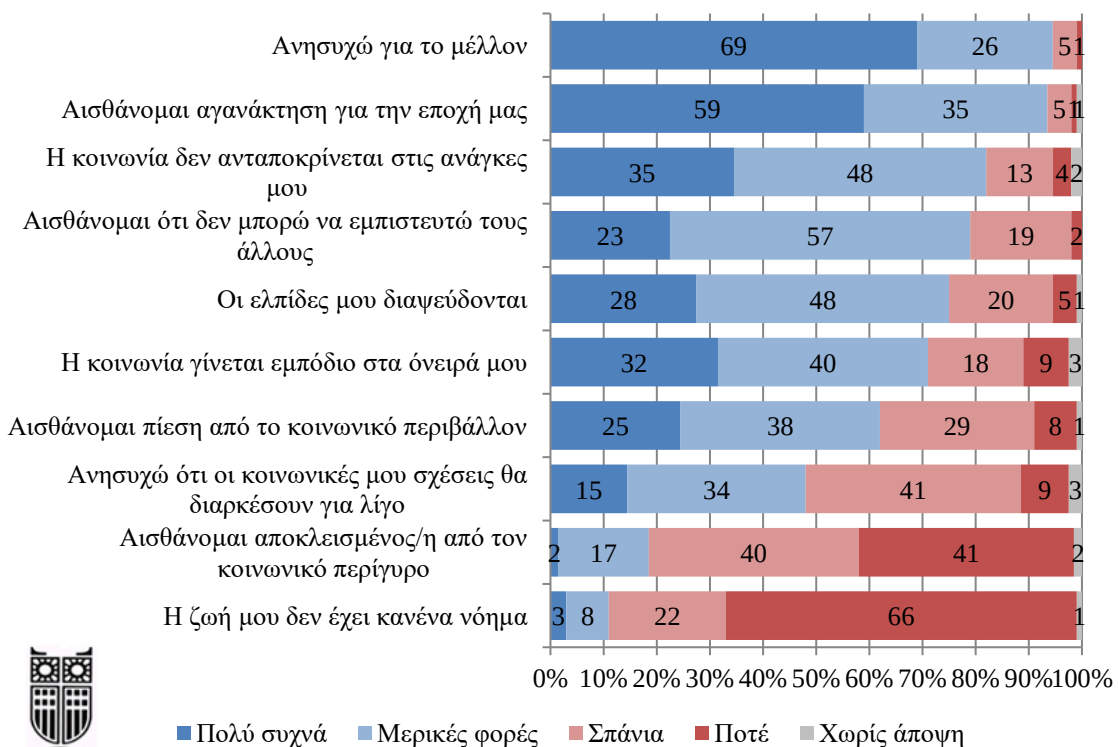
Διάγραμμα 6.23. Συναισθήματα και σκέψεις για την κοινωνία, φοιτητές Παντείου

Διάγραμμα 6.24. Συναισθήματα και σκέψεις για την κοινωνία, φοιτητές Ege
(Αναλυτικές απαντήσεις)

Διάγραμμα 6.25. Συναισθήματα και σκέψεις για την κοινωνία, φοιτητές Παντείου
(Αναλυτικές απαντήσεις)

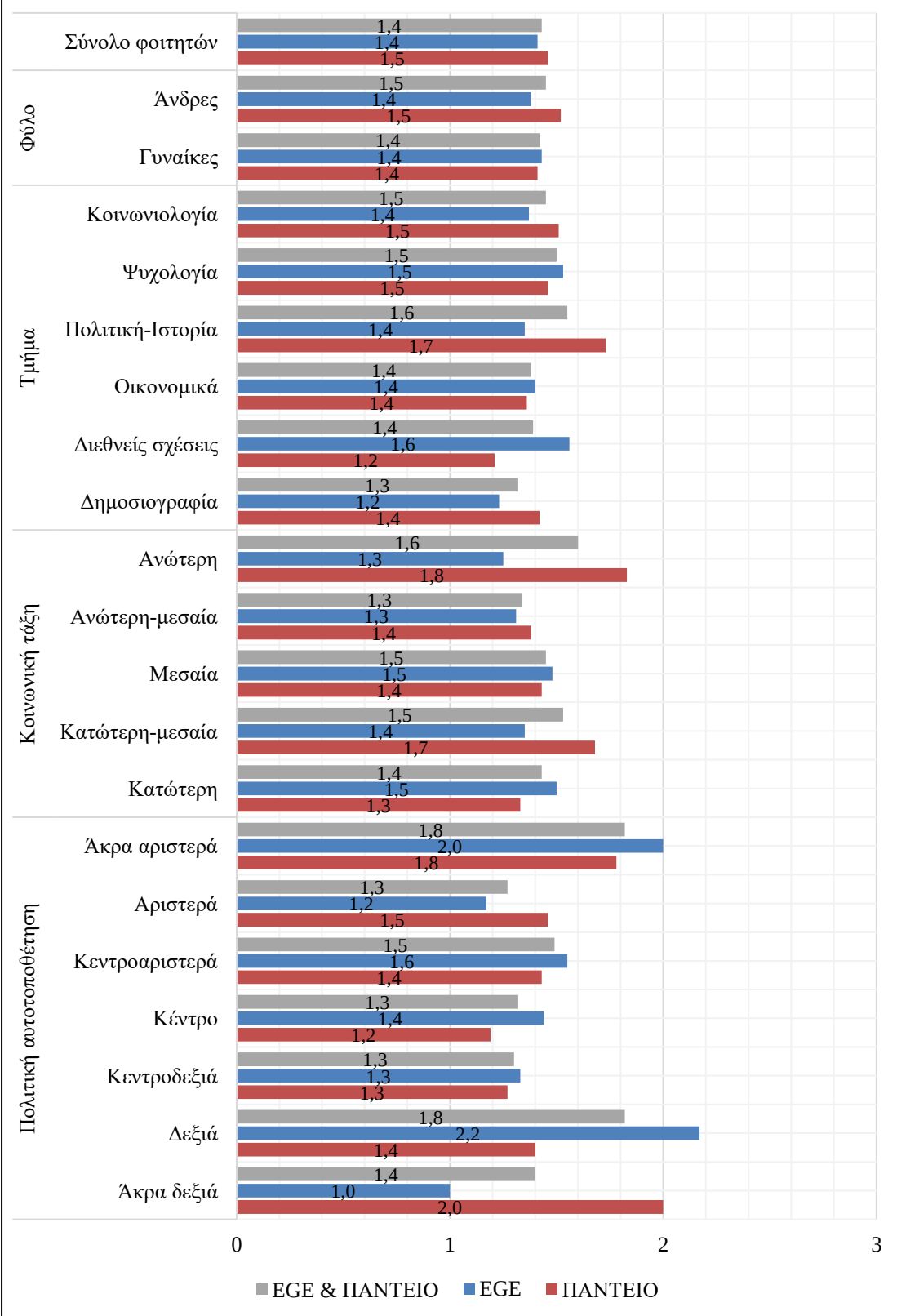
κοινωνικό περίγυρο» (16% στο Ege και 19% στο Πάντειο) (Διαγράμματα 6.22. και 6.23.). Δεδομένου ότι το έλλειμμα κοινωνικής εμπιστοσύνης είναι ένα εξαιρετικά σοβαρό ζήτημα, κρίνεται απαραίτητο να ληφθούν υπόψη και τα αντίστοιχα ποσοστά των φοιτητών που απάντησαν ότι νιώθουν «πολύ συχνά» τα παραπάνω συναισθήματα. Ειδικότερα, τα ποσοστά των φοιτητών που «αισθάνονται πολύ συχνά ότι δεν μπορούν να εμπιστευτούν τους άλλους» είναι 29% στο Ege και 23% στο Πάντειο· εκείνοι που «πολύ συχνά ανησυχούν ότι οι κοινωνικές τους σχέσεις θα διαρκέσουν λίγο» είναι 17% στο Ege και 15% στο Πάντειο· και, τέλος, οι φοιτητές που «αισθάνονται πολύ συχνά αποκλεισμένοι από τον κοινωνικό περίγυρο» είναι 4% στο Ege και 2% στο Πάντειο (Διαγράμματα 6.24. και 6.25.).

Επιπλέον, μετρώντας για κάθε ερωτώμενο/η τις απαντήσεις που υποδηλώνουν κοινωνική δυσπιστία σε καθεμιά από τις τρεις προτάσεις και υπολογίζοντας τις μέσες τιμές κατά κατηγορίες φοιτητών, προέκυψε ότι οι φοιτητές του Ege ($M = 1,41$, $SD = 0,914$) και του Παντείου ($M = 1,46$, $SD = 0,901$) δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους ως προς τον βαθμό κοινωνικής δυσπιστίας ($t(398) = -0,50$, $p = 0,620$), ο οποίος κρίνεται μάλλον υψηλός και για τις δύο ομάδες (Διάγραμμα 6.26.).

Ως προς τις μέσες τιμές στις αναλυτικές κατηγορίες κατάταξης των φοιτητών, οι μη-παραμετρικοί έλεγχοι Kruskal-Wallis για τους φοιτητές του Ege έδειξαν ότι δεν υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές στη μέση κατάταξη (mean rank) του βαθμού κοινωνικής δυσπιστίας: i) μεταξύ ανδρών και γυναικών ($H(1) = 0,15$, $p = 0,694$), ii) μεταξύ φοιτητών από διαφορετικά τμήματα ($H(5) = 3,15$, $p = 0,676$) και iii) μεταξύ κοινωνικών τάξεων ($H(4) = 1,46$, $p = 0,833$). Ωστόσο, στατιστικά σημαντική διαφορά προέκυψε μεταξύ της πολιτικής τοποθέτησης ($H(6) = 13,26$, $p = 0,039$)· με τους Τούρκους φοιτητές που ιδεολογικά ανήκουν στη Δεξιά ($M = 2,17$) και την Άκρα αριστερά ($M = 2,00$) να καταγράφουν μεγαλύτερο βαθμό κοινωνικής δυσπιστίας.

Αντίστοιχα, για τους φοιτητές του Παντείου δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά: i) μεταξύ ανδρών και γυναικών ($H(1) = 0,94$, $p = 0,333$), ii) μεταξύ φοιτητών από διαφορετικά τμήματα ($H(5) = 7,03$, $p = 0,219$), iii) μεταξύ των κοινωνικών τάξεων ($H(4) = 3,22$, $p = 0,522$) και iv) μεταξύ της πολιτικής τοποθέτησης ($H(6) = 4,65$, $p = 0,590$)· επισημαίνοντας, ωστόσο, ότι οι φοιτητές που ιδεολογικά ανήκουν στην Άκρα δεξιά καταγράφουν ελαφρώς μεγαλύτερο βαθμό κοινωνικής δυσπιστίας ($M = 2,00$).

Διάγραμμα 6.26. Μέτρηση κοινωνικής δυσπιστίας, κατά κατηγορίες φοιτητών

Επομένως, το αίσθημα κοινωνικής δυσπιστίας (ή, αλλιώς, το έλλειμμα κοινωνικής εμπιστοσύνης) είναι γενικευμένο στους Έλληνες και τους Τούρκους φοιτητές, χωρίς να καταγράφονται στατιστικά σημαντικές διαφορές κατά φύλο, τμήμα φοίτησης και κοινωνική τάξη. Ως προς την πολιτική τοποθέτηση, στην περίπτωση των φοιτητών του Ege υπάρχει μια ένδειξη ότι το αίσθημα κοινωνικής δυσπιστίας είναι μεγαλύτερο στους ιδεολογικά προσκείμενους στη Δεξιά και την Άκρα αριστερά.

Συνεχίζοντας με τις φράσεις που δηλώνουν κοινωνική πίεση και αγανάκτηση, παρατηρούνται σημαντικές διαφορές στις απαντήσεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών. Πιο συγκεκριμένα, το ποσοστό των φοιτητών που «αισθάνεται αγανάκτηση για τη σημερινή εποχή» είναι 59% στο Ege, έναντι 94% στο Πάντειο· με τις διαφορές να παραμένουν μεγάλες και στις υπόλοιπες φράσεις αυτής της κατηγορίας, όπως «η κοινωνία δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες μου» (55% στο Ege, έναντι 84% στο Πάντειο), «η κοινωνία γίνεται εμπόδιο στα όνειρά μου» (53% στο Ege, έναντι 73% στο Πάντειο) και «αισθάνομαι την πίεση του κοινωνικού περιβάλλοντος στην προσωπική μου ζωή» (52% στο Ege, έναντι 63% στο Πάντειο)¹⁴⁷ (Διαγράμματα 6.22. και 6.23.). Επιπλέον, συγκρίνοντας τα ποσοστά των φοιτητών του Παντείου που απάντησαν ότι νιώθουν «πολύ συχνά» τα παραπάνω συναισθήματα με εκείνα των φοιτητών του Ege, προκύπτει ότι: το 59% «αισθάνεται πολύ συχνά αγανάκτηση για τη σημερινή εποχή» (έναντι 29% στο Ege), το 35% θεωρεί «ότι η κοινωνία πολύ συχνά δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες του» (έναντι 15% στο Ege), το 32% «ότι η κοινωνία πολύ συχνά γίνεται εμπόδιο στα όνειρά του» (έναντι 23% στο Ege) και το 25% «αισθάνεται πολύ συχνά την πίεση του κοινωνικού περιβάλλοντος στην προσωπική του ζωή» (έναντι 17% στο Ege) (Διαγράμματα 6.24. και 6.25.). Κατά συνέπεια, τα δύο βασικά ευρήματα σε αυτήν την παράγραφο είναι, πρώτον, ότι ένα μεγάλο ποσοστό των δύο φοιτητικών ομάδων αισθάνεται πίεση και αγανάκτηση εξαιτίας των κοινωνικών συνθηκών και, δεύτερον, ότι τα συναισθήματα αυτά είναι πολύ πιο έντονα στους Έλληνες φοιτητές, προφανώς λόγω της σοβαρής οικονομικής κρίσης που υπάρχει στη χώρα.

¹⁴⁷ Οι διαφορές στα ποσοστά των δύο φοιτητικών πληθυσμών είναι τόσο εμφανείς που δεν χρειάζεται να γίνει ειδική αναφορά στον έλεγχο χ^2 . Οι τιμές των στατιστικών ελέγχων υπάρχουν στους Πίνακες διασταύρωσης στο τέλος του κεφαλαίου.

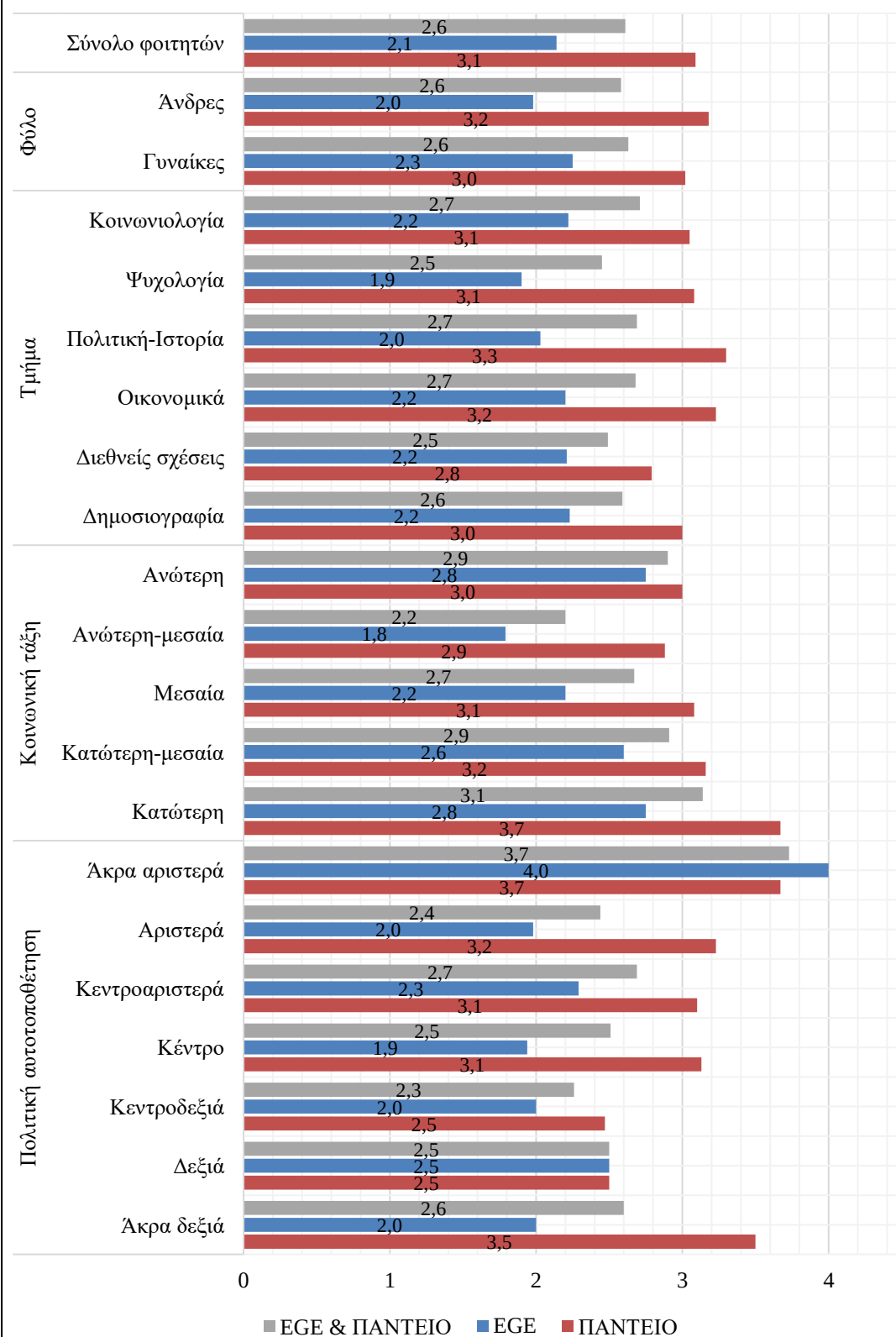
Επίσης, μετρώντας για κάθε ερωτώμενο/η τις απαντήσεις που υποδηλώνουν κοινωνική πίεση σε καθεμιά από τις τέσσερις προτάσεις και υπολογίζοντας τις μέσες τιμές κατά κατηγορίες φοιτητών, προέκυψε ότι οι φοιτητές του Ege ($M = 2,14$, $SD = 1,321$) και του Παντείου ($M = 3,09$, $SD = 1,011$) διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους ($t(373) = -8,08$, $p < 0,001$), με τους Έλληνες φοιτητές να αισθάνονται μεγαλύτερη κοινωνική πίεση (Διάγραμμα 6.27.).

Ως προς τις μέσες τιμές στις αναλυτικές κατηγορίες κατάταξης των φοιτητών, οι μη-παραμετρικοί έλεγχοι Kruskal-Wallis για τους φοιτητές του Ege έδειξαν ότι δεν υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές στη μέση κατάταξη (mean rank) του βαθμού κοινωνικής πίεσης: i) μεταξύ ανδρών και γυναικών ($H(1) = 2,25$, $p = 0,133$), ii) μεταξύ φοιτητών από διαφορετικά τμήματα ($H(5) = 1,89$, $p = 0,864$), iii) μεταξύ της πολιτικής τοποθέτησης ($H(6) = 7,14$, $p = 0,308$)· επισημαίνοντας ότι οι φοιτητές που ιδεολογικά ανήκουν στην Άκρα αριστερά κατέγραψαν τον μεγαλύτερο βαθμό πίεσης ($M = 4,00$), και iv) «οριακά» μεταξύ των κοινωνικών τάξεων ($H(4) = 8,29$, $p = 0,081$)· συγκρίνοντας κυρίως τους φοιτητές που προέρχονται από την ανώτερη-μεσαία τάξη ($M = 1,79$) με εκείνους από την κατώτερη-μεσαία ($M = 2,60$) και κατώτερη ($M = 2,75$).

Αντίστοιχα, για τους φοιτητές του Παντείου δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά: i) μεταξύ ανδρών και γυναικών ($H(1) = 1,28$, $p = 0,258$), ii) μεταξύ φοιτητών από διαφορετικά τμήματα ($H(5) = 5,15$, $p = 0,397$), iii) μεταξύ κοινωνικών τάξεων ($H(4) = 2,37$, $p = 0,669$)· με τους φοιτητές, ωστόσο, που προέρχονται από την κατώτερη τάξη να εμφανίζουν ελαφρώς υψηλότερο βαθμό πίεσης ($M = 3,67$), και iv) «οριακά» μεταξύ της πολιτικής τοποθέτησης ($H(6) = 11,64$, $p = 0,071$)· επισημαίνοντας ότι οι Έλληνες φοιτητές που ιδεολογικά ανήκουν στην Άκρα αριστερά ($M = 3,67$) και την Άκρα δεξιά ($M = 3,50$) κατέγραψαν μεγαλύτερο βαθμό κοινωνικής πίεσης, εν αντιθέσει με εκείνους στην Κεντροδεξιά ($M = 2,47$) και τη Δεξιά ($M = 2,50$).

Κατά συνέπεια των παραπάνω, το αίσθημα κοινωνικής πίεσης είναι εντονότερο στους Έλληνες φοιτητές, κυρίως σε εκείνους που προέρχονται από την κατώτερη τάξη και από τους πολιτικούς χώρους της Άκρας αριστεράς και της Άκρας δεξιάς. Από την άλλη πλευρά, οι Τούρκοι φοιτητές που νιώθουν περισσότερη κοινωνική πίεση είναι οι ιδεολογικά προσκείμενοι στην Άκρα αριστερά και τα μέλη της κατώτερης-μεσαίας και κατώτερης κοινωνικής τάξης.

Διάγραμμα 6.27. Μέτρηση κοινωνικής πίεσης, κατά κατηγορίες φοιτητών

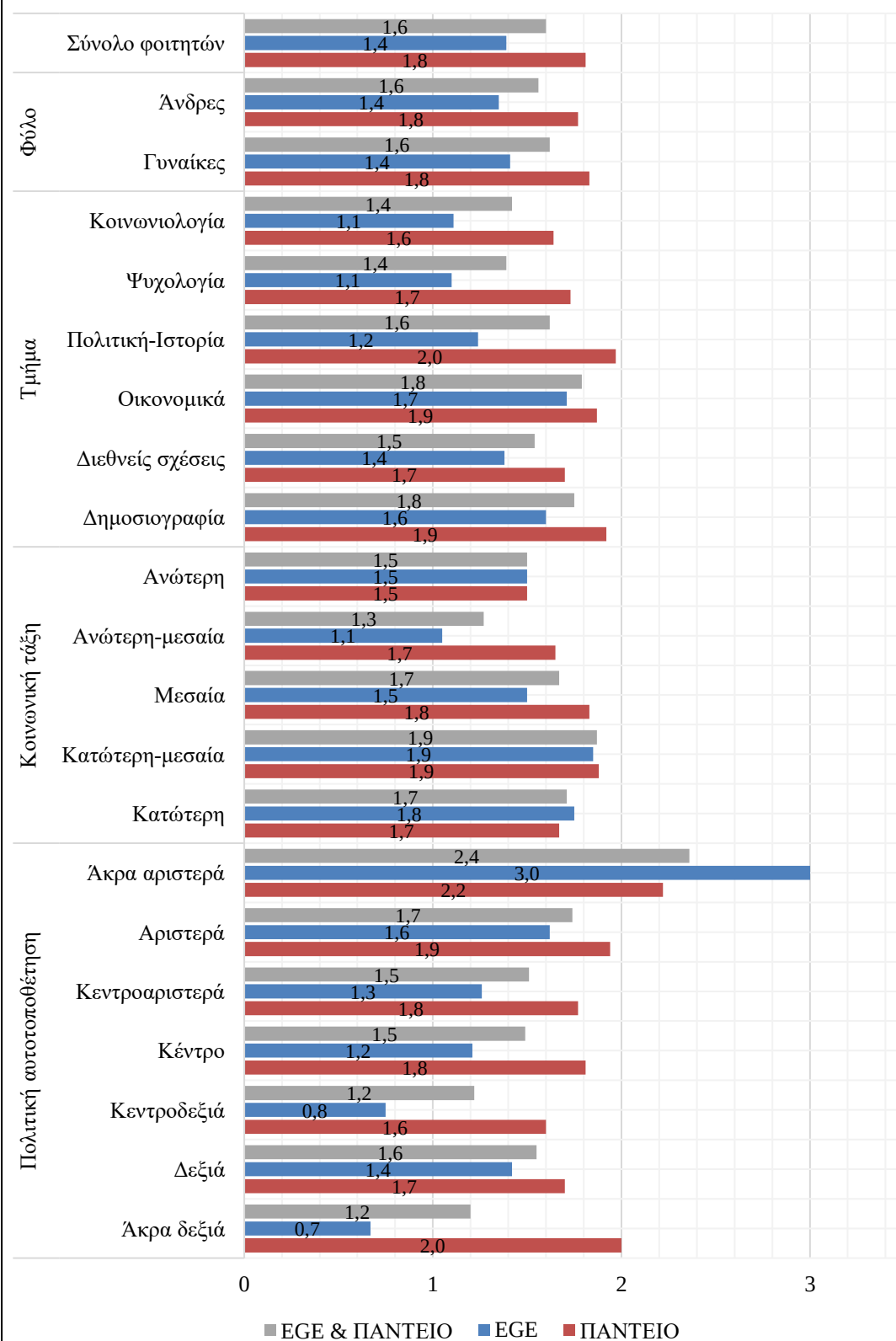

Κλείνοντας με τις φράσεις που δηλώνουν ανησυχία και απαισιοδοξία για το μέλλον, παρατηρούνται σημαντικές διαφορές στις απαντήσεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών. Πιο συγκεκριμένα, το ποσοστό των φοιτητών του «ανησυχεί για το μέλλον του» είναι 74% στο Ege έναντι -του σχεδόν καθολικού- 95% στο Πάντειο· εξίσου υψηλό είναι και το ποσοστό εκείνων που «αισθάνονται ότι οι ελπίδες τους διαψεύδονται» (41% στο Ege, έναντι 76% στο Πάντειο)· ενώ ένα μικρότερο ποσοστό, αλλά σίγουρα όχι αμελητέο, «αισθάνεται ότι η ζωή του δεν έχει κανένα νόημα» (24% στο Ege, έναντι 11% στο Πάντειο) (Διαγράμματα 6.22. και 6.23.). Από την αναλυτική κατανομή των απαντήσεων προκύπτει ότι τα ποσοστά των φοιτητών που «ανησυχούν πολύ συχνά για το μέλλον τους» είναι 69% στο Πάντειο, έναντι 45% στο Ege· εκείνοι που «πολύ συχνά αισθάνονται ότι οι ελπίδες τους διαψεύδονται» είναι 28% στο Πάντειο, έναντι 14% στο Ege· και, τέλος, οι φοιτητές που «αισθάνονται πολύ συχνά ότι η ζωή τους δεν έχει κανένα νόημα» είναι 3% στο Πάντειο, έναντι 9% στο Ege (Διαγράμματα 6.24. και 6.25.). Τα ποσοστά στην τελευταία φράση ίσως προκαλούν αιφνιδιασμό σε όσους ενδεχομένως θα περίμεναν ότι η εντονότερη ανησυχία των Ελλήνων φοιτητών για το μέλλον θα επηρέαζε και την αντίληψη που έχουν για το νόημα της ζωής. Φαίνεται, όμως, ότι η αξία της ζωής έχει μεγαλύτερη σημασία στην ελληνική κοινωνία, παρά τις δυσκολίες ή τις απογοητεύσεις που το άτομο καλείται να αντιμετωπίσει.

Επιπλέον, μετρώντας για κάθε ερωτώμενο/η τις απαντήσεις που υποδηλώνουν κοινωνική απαισιοδοξία σε καθεμιά από τις τρεις προτάσεις και υπολογίζοντας τις μέσες τιμές κατά κατηγορίες φοιτητών, προέκυψε ότι οι φοιτητές του Ege ($M = 1,39$, $SD = 1,040$) και του Παντείου ($M = 1,81$, $SD = 0,655$) διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους ($t(335) = -4,83$, $p < 0,001$), με τους Έλληνες φοιτητές να αισθάνονται μεγαλύτερη κοινωνική απαισιοδοξία (Διάγραμμα 6.28.).

Ως προς τις μέσες τιμές στις αναλυτικές κατηγορίες κατάταξης των φοιτητών, οι μη-παραμετρικοί έλεγχοι Kruskal-Wallis για τους φοιτητές του Ege έδειξαν ότι δεν υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές στη μέση κατάταξη (mean rank) του βαθμού κοινωνικής απαισιοδοξίας: i) μεταξύ ανδρών και γυναικών ($H(1) = 0,50$, $p = 0,481$) και ii) μεταξύ φοιτητών από διαφορετικά τμήματα ($H(5) = 9,80$, $p = 0,081$). Ωστόσο, στατιστικά σημαντικές διαφορές εντοπίστηκαν: i) μεταξύ των κοινωνικών τάξεων ($H(4) = 11,09$, $p = 0,026$)· συγκρίνοντας κυρίως τους φοιτητές που προέρχονται από την ανώτερη-μεσαία τάξη ($M = 1,05$) με εκείνους από την κατώτερη-μεσαία ($M = 1,85$), και ii) μεταξύ της πολιτικής τοποθέτησης ($H(6) = 14,90$, $p = 0,021$)· με τους

Διάγραμμα 6.28. Μέτρηση κοινωνικής απαισιοδοξίας, κατά κατηγορίες φοιτητών

φοιτητές που ιδεολογικά ανήκουν στην Άκρα αριστερά να καταγράφουν τον μεγαλύτερο βαθμό απαισιοδοξίας ($M = 3,00$), εν αντιθέσει με εκείνους που ανήκουν στην Άκρα δεξιά ($M = 0,67$) και την Κεντροδεξιά ($M = 0,75$).

Αντίστοιχα, για τους φοιτητές του Παντείου δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά: i) μεταξύ ανδρών και γυναικών ($H(1) = 0,36$, $p = 0,550$), ii) μεταξύ φοιτητών από διαφορετικά τμήματα ($H(5) = 6,54$, $p = 0,257$), iii) μεταξύ κοινωνικών τάξεων ($H(4) = 2,54$, $p = 0,638$) και iv) μεταξύ της πολιτικής τοποθέτησης ($H(6) = 6,21$, $p = 0,401$). επισημαίνοντας, όμως, ότι οι Έλληνες φοιτητές που ιδεολογικά ανήκουν στην Άκρα αριστερά ($M = 2,22$) κατέγραψαν μεγαλύτερο βαθμό κοινωνικής απαισιοδοξίας.

Συνοψίζοντας, το αίσθημα της κοινωνικής απαισιοδοξίας είναι εντονότερο και γενικευμένο στους Έλληνες φοιτητές ανεξαρτήτως των δημογραφικών ή κοινωνικών χαρακτηριστικών, ενώ η απαισιοδοξία των Τούρκων φοιτητών εντοπίζεται κυρίως στα μέλη της κατώτερης-μεσαίας κοινωνικής τάξης και στους ιδεολογικά προσκείμενους στην Άκρα αριστερά.

6.2.7. Διμεταβλητές συσχετίσεις παραμέτρων ανομίας

Όπως αναφέρθηκε και στα προηγούμενα κεφάλαια, η ανομία είναι ένα σύνθετο φαινόμενο, το οποίο προσδιορίζεται από διάφορα χαρακτηριστικά. Τα κυριότερα από αυτά είναι: i) η αμφισβήτηση των κοινωνικών αξιών, ii) η δυσαρέσκεια από τη λειτουργία των θεσμών, iii) η απόρριψη των κοινωνικών δεσμεύσεων, iv) η ροπή στην παραβατικότητα, v) οι ασθενείς κοινωνικές σχέσεις (το χαμηλό κοινωνικό κεφάλαιο), vi) το έλλειμμα κοινωνικής εμπιστοσύνης (η κοινωνική δυσπιστία), vii) το αίσθημα κοινωνικής πίεσης, viii) η κοινωνική απαισιοδοξία και ix) η δυσαρέσκεια από τη ζωή. Μια κοινωνία βρίσκεται σε κατάσταση ανομίας, όταν κάποια από αυτά τα χαρακτηριστικά λαμβάνουν μαζικές διαστάσεις επηρεάζοντας την εύρυθμη λειτουργία της και υπονομεύοντας την κοινωνική συνοχή.

Οι αναλύσεις που προηγήθηκαν, αποτύπωσαν τις απόψεις και στάσεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών απέναντι στις κυριότερες παραμέτρους ανομίας και αποκάλυψαν τις ομοιότητες και τις διαφορές στις απαντήσεις τους ανάλογα με τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά τους. Σε αυτήν την ενότητα αυτό που μένει να διερευνηθεί είναι κατά πόσο οι μεταβλητές που κατασκευάστηκαν για τη μέτρηση των παραπάνω χαρακτηριστικών συσχετίζονται γραμμικά μεταξύ τους και προς ποια κατεύθυνση (θετική ή αρνητική). Δεδομένου ότι οι μεταβλητές αυτές είναι τακτικού επιπέδου και δεν ακολουθούν την κανονική κατανομή, εφαρμόστηκε ο μη-

παραμετρικός έλεγχος συσχέτισης Spearman (ρ), ο οποίος λαμβάνει τιμές από -1 έως 1 (με το -1 να σημαίνει τέλεια αρνητική συσχέτιση, το 0 απουσία γραμμικής συσχέτισης, και το 1 τέλεια θετική συσχέτιση) (Πίνακες 6.1. και 6.2.). Η θετική γραμμική συσχέτιση σημαίνει πως όταν οι τιμές της μεταβλητής X αυξάνονται (ή μειώνονται), τότε και οι τιμές της μεταβλητής Y αυξάνονται (ή μειώνονται) αντίστοιχα. Αντίθετα, η αρνητική γραμμική συσχέτιση σημαίνει πως όταν οι τιμές της μεταβλητής X αυξάνονται (ή μειώνονται), τότε οι τιμές της μεταβλητής Y μειώνονται (ή αυξάνονται) και αντίστροφα.

Επομένως, εξετάζοντας τις σημαντικότερες συσχετίσεις μεταξύ των μεταβλητών στο δείγμα των Τούρκων φοιτητών του Ege (Πίνακας 6.1.), προέκυψαν τα εξής:

- i) Η *κοινωνική πίεση* συσχετίζεται θετικά με την κοινωνική απαισιοδοξία ($\rho(200) = 0,50, p < 0,001$) και την κοινωνική δυσπιστία ($\rho(200) = 0,45, p < 0,001$), δηλαδή οι φοιτητές που συγκεντρώνουν μεγαλύτερο βαθμό κοινωνικής πίεσης στις απαντήσεις τους, τείνουν να συγκεντρώνουν και μεγαλύτερο βαθμό κοινωνικής απαισιοδοξίας και κοινωνικής δυσπιστίας. (Και αντίστοιχα, ο μικρός βαθμός στη μια μεταβλητή τείνει να ακολουθεί μικρό βαθμό και στις άλλες). Αντιθέτως, η κοινωνική πίεση συσχετίζεται αρνητικά με το κοινωνικό κεφάλαιο ($\rho(200) = -0,35, p < 0,001$) και με την ικανοποίηση από τη ζωή ($\rho(200) = -0,34, p < 0,001$), πράγμα που σημαίνει ότι οι φοιτητές που συγκεντρώνουν μεγαλύτερο βαθμό κοινωνικής πίεσης, συνήθως έχουν χαμηλότερο κοινωνικό κεφάλαιο και μικρότερο βαθμό ικανοποίησης από τη ζωή (και αντίστροφα).
- ii) Το *κοινωνικό κεφάλαιο* συσχετίζεται θετικά με την ικανοποίηση από τη ζωή ($\rho(200) = 0,32, p < 0,001$) και την αποδοχή των κοινωνικών αξιών ($\rho(200) = 0,27, p < 0,001$). Αντιθέτως, το κοινωνικό κεφάλαιο συσχετίζεται αρνητικά με την κοινωνική απαισιοδοξία ($\rho(200) = -0,26, p < 0,001$) και την κοινωνική δυσπιστία ($\rho(200) = -0,25, p < 0,001$).
- iii) Ο *βαθμός ικανοποίησης από τη ζωή* για τους Τούρκους φοιτητές συσχετίζεται θετικά με την αποδοχή των κοινωνικών αξιών ($\rho(200) = 0,21, p = 0,003$), ενώ συσχετίζεται αρνητικά με την κοινωνική απαισιοδοξία ($\rho(200) = -0,38, p < 0,001$), την κοινωνική δυσπιστία ($\rho(200) = -0,22, p = 0,002$) και τη δυσαρέσκεια από τη λειτουργία των θεσμών ($\rho(200) = -0,21, p = 0,003$).

- iv) Η *κοινωνική δυσπιστία* (δηλαδή το έλλειμμα κοινωνικής εμπιστοσύνης) συσχετίζεται θετικά με την κοινωνική απαισιοδοξία ($\rho(200) = 0,31, p < 0,001$).

Αντίστοιχα, εξετάζοντας τις σημαντικότερες συσχετίσεις μεταξύ των μεταβλητών στο δείγμα των Ελλήνων φοιτητών του Παντείου (Πίνακας 6.2.), προέκυψαν τα εξής:

- i) Η *κοινωνική πίεση* συσχετίζεται θετικά με την κοινωνική απαισιοδοξία ($\rho(200) = 0,36, p < 0,001$) και την κοινωνική δυσπιστία ($\rho(200) = 0,36, p < 0,001$), ενώ συσχετίζεται αρνητικά με την ικανοποίηση από τη ζωή ($\rho(200) = -0,23, p = 0,001$).
- ii) Το *κοινωνικό κεφάλαιο* συσχετίζεται θετικά με την αποδοχή των κοινωνικών αξιών ($\rho(200) = 0,39, p < 0,001$) και την αποδοχή των κοινωνικών δεσμεύσεων ($\rho(200) = 0,21, p = 0,004$).
- iii) Η *κοινωνική απαισιοδοξία* συσχετίζεται θετικά με την κοινωνική δυσπιστία ($\rho(200) = 0,34, p < 0,001$) και αρνητικά με την ικανοποίηση από τη ζωή ($\rho(200) = -0,31, p < 0,001$).
- iv) Η *ροπή στην παραβατικότητα* συσχετίζεται, σε μικρό βαθμό, θετικά με την κοινωνική δυσπιστία ($\rho(200) = 0,19, p = 0,007$) και αρνητικά με την αποδοχή των κοινωνικών δεσμεύσεων ($\rho(200) = -0,22, p = 0,002$).

Οι απόλυτες τιμές των συντελεστών συσχέτισης (ρ) στις παραπάνω μεταβλητές κυμαίνονται από 0,2 έως 0,5, αποτυπώνοντας από ασθενείς έως μέτριες συσχετίσεις. Στατιστικά σημαντικές, αλλά ασθενέστερες, συσχετίσεις μπορούν να εντοπιστούν και σε άλλα ζεύγη μεταβλητών· ωστόσο είναι ήσσονος ενδιαφέροντος.

Συνεπώς, από την ανάλυση που προηγήθηκε, προκύπτει ότι οι τρεις μεταβλητές με τις ισχυρότερες συσχετίσεις (για τους Έλληνες και τους Τούρκους φοιτητές) είναι: η κοινωνική πίεση, η κοινωνική δυσπιστία και η κοινωνική απαισιοδοξία. Το εύρημα αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα τρία αυτά στοιχεία συνήθως εκδηλώνονται μαζί και, εφόσον βιώνονται από αρκετά άτομα, αποτελούν ισχυρή ένδειξη ότι η κοινωνία βρίσκεται σε κατάσταση ανομίας. Από την άλλη μεριά, αυτή της ευνομίας, η πιο σημαντική μεταβλητή (και για τις δύο φοιτητικές ομάδες) είναι η διατήρηση καλών κοινωνικών σχέσεων (ή, αλλιώς, το εν δυνάμει κοινωνικό κεφάλαιο) καθώς συσχετίζεται θετικά με την αποδοχή των κοινωνικών αξιών και των κοινωνικών δεσμεύσεων· ήτοι, με τα στοιχεία που συγκροτούν τον εσωτερικό έλεγχο του ατόμου και το αποτρέπουν από την παραβατικότητα.

Πίνακας 6.1. Συσχετίσεις μεταβλητών κατά Spearman (ρ), φοιτητές Ege

Μεταβλητή	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
(1) Αποδοχή κοινωνικών αξιών	1,00								
	.								
(2) Δυσαρέσκεια από τους θεσμούς	0,04 (0,541)	1,00							
	.								
(3) Αποδοχή κοινωνικών δεσμεύσεων	0,15* (0,034)	-0,10 (0,171)	1,00						
	.								
(4) Ροπή στην παραβατικότητα	-0,06 (0,411)	0,06 (0,373)	-0,16* (0,021)	1,00					
	.								
(5) Βαθμός κοινωνικού κεφαλαίου	0,27** (0,000)	-0,15* (0,032)	0,14* (0,049)	-0,14 (0,054)	1,00				
	.								
(6) Ικανοποίηση από τη ζωή	0,21** (0,003)	-0,21** (0,003)	0,01 (0,897)	-0,06 (0,393)	0,32** (0,000)	1,00			
	.								
(7) Βαθμός κοινωνικής δυσπιστίας	-0,12 (0,095)	0,03 (0,726)	0,06 (0,420)	0,08 (0,242)	-0,25** (0,000)	-0,22** (0,002)	1,00		
	.								
(8) Βαθμός κοινωνικής πίεσης	-0,14* (0,043)	0,16* (0,026)	-0,03 (0,656)	0,13 (0,061)	-0,35** (0,000)	-0,34** (0,000)	0,45** (0,000)	1,00	
	.								
(9) Βαθμός κοινωνικής απαισιοδοξίας	-0,10 (0,146)	0,16* (0,028)	0,10 (0,160)	-0,01 (0,946)	-0,26** (0,000)	-0,38** (0,000)	0,31** (0,000)	0,50** (0,000)	1,00
	.								

Σημείωση: $N = 200$. Η τιμή σημαντικότητας (p -value) βρίσκεται σε παρένθεση.

*Η συσχέτιση είναι σημαντική σε επίπεδο $\alpha = 0,05$ **Η συσχέτιση είναι σημαντική σε επίπεδο $\alpha = 0,01$

Πίνακας 6.2. Συσχετίσεις μεταβλητών κατά Spearman (ρ), φοιτητές Παντείου

Μεταβλητή	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
(1) Αποδοχή κοινωνικών αξιών	1,00 .								
(2) Δυσaréσκεια από τους θεσμούς	-0,09 (0,229)	1,00 .							
(3) Αποδοχή κοινωνικών δεσμεύσεων	0,14 (0,057)	-0,15* (0,034)	1,00 .						
(4) Ροπή στην παραβατικότητα	-0,05 (0,493)	-0,12 (0,098)	-0,22** (0,002)	1,00 .					
(5) Βαθμός κοινωνικού κεφαλαίου	0,39** (0,000)	-0,18* (0,012)	0,21** (0,004)	-0,13 (0,077)	1,00 .				
(6) Ικανοποίηση από τη ζωή	-0,01 (0,869)	-0,13 (0,060)	0,05 (0,456)	-0,11 (0,107)	0,13 (0,074)	1,00 .			
(7) Βαθμός κοινωνικής δυσπιστίας	-0,06 (0,380)	-0,01 (0,936)	-0,01 (0,843)	0,19** (0,007)	-0,12 (0,101)	-0,16* (0,022)	1,00 .		
(8) Βαθμός κοινωνικής πίεσης	0,06 (0,423)	0,10 (0,156)	-0,07 (0,316)	0,15* (0,030)	-0,02 (0,754)	-0,23** (0,001)	0,36** (0,000)	1,00 .	
(9) Βαθμός κοινωνικής απαισιοδοξίας	0,09 (0,233)	0,12 (0,079)	-0,07 (0,317)	0,05 (0,476)	0,06 (0,395)	-0,31** (0,000)	0,34** (0,000)	0,36** (0,000)	1,00 .

Σημείωση: $N = 200$. Η τιμή σημαντικότητας (p -value) βρίσκεται σε παρένθεση.

*Η συσχέτιση είναι σημαντική σε επίπεδο $\alpha = 0,05$ **Η συσχέτιση είναι σημαντική σε επίπεδο $\alpha = 0,01$

6.2.8. Συμπεράσματα

Τα ευρήματα αυτού του κεφαλαίου, που είναι αρκετά και ενδιαφέροντα, μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

Πρώτον, η πλειοψηφία των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών αναγνωρίζει τις δεσμεύσεις που απορρέουν από την κοινωνική συμβίωση και αποδέχεται τον γενικό κανόνα ότι «τα άτομα δεν έχουν μόνο δικαιώματα, αλλά και υποχρεώσεις απέναντι στην κοινωνία». Ορισμένες από αυτές τις υποχρεώσεις είναι: να ανταποκρίνονται σωστά στους κοινωνικούς ρόλους που αναλαμβάνουν, να τηρούν τους νόμους ακόμα και αν δεν συμφωνούν με κάποιους από αυτούς, να θέτουν ρεαλιστικούς στόχους και όρια στις ανάγκες τους. Η παραβίαση των κανόνων, η άδικη συμπεριφορά, η χρήση βίας και η ανηθικότητα, ως μέσα για την επίτευξη των ατομικών στόχων, είναι κοινωνικά απονομιμοποιημένα, αλλά θα μπορούσαν να δικαιολογηθούν σε εξαιρετικές περιπτώσεις από μια μειοψηφία φοιτητών. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι οι φοιτητές της Ελλάδας και της Τουρκίας που προέρχονται από την «ευρύτερη» μεσαία τάξη κατέγραψαν υψηλότερο βαθμό αποδοχής των κοινωνικών δεσμεύσεων και χαμηλότερη ροπή στην παραβατικότητα.

Δεύτερον, οι Έλληνες και οι Τούρκοι φοιτητές έχουν ισχυρές σχέσεις με την οικογένεια και τους φίλους τους και γενικά καλές σχέσεις με τον κοινωνικό τους περίγυρο, όπως είναι οι συμφοιτητές, οι συγγενείς και οι γείτονες. Οι σχέσεις με τους συγγενείς είναι καλύτερες στους Έλληνες φοιτητές, ενώ οι σχέσεις με τους γείτονες είναι πιο καλές στους Τούρκους. Η ύπαρξη καλών κοινωνικών σχέσεων είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς λειτουργεί υποστηρικτικά στο άτομο και το προστατεύει, ενώ παράλληλα ενισχύει την κοινωνική συνοχή. Ωστόσο, οι φοιτητές που προέρχονται από την κατώτερη κοινωνική τάξη (και ιδιαίτερα στην Τουρκία) φαίνεται να υστερούν σε κοινωνικό κεφάλαιο, καταγράφοντας ασθενέστερες κοινωνικές σχέσεις.

Τρίτον, οι φοιτητές στην Ελλάδα και την Τουρκία είναι, σε γενικές γραμμές, «συγκρατημένα» ικανοποιημένοι από τη ζωή τους. Από τα αποτελέσματα της έρευνας δεν προκύπτει να υπάρχουν σοβαρά προβλήματα καπνίσματος, αλκοολισμού ή χρήσης ψυχοτρόπων ουσιών· ωστόσο, υπάρχει μια διάχυτη ανησυχία για το μέλλον τους και ένα αίσθημα αγανάκτησης για τη σημερινή εποχή. Τα συναισθήματα αυτά είναι πιο έντονα στους Έλληνες φοιτητές· κυρίως δε, στους προερχόμενους από την κατώτερη τάξη και στους ιδεολογικά προσκείμενους στην Άκρα αριστερά και την Άκρα δεξιά. Ομοίως, και στην περίπτωση των Τούρκων φοιτητών τα αισθήματα κοινωνικής πίεσης και κοινωνικής απαισιοδοξίας βιώνονται εντονότερα από τα μέλη της κατώτερης και

κατώτερης-μεσαίας κοινωνικής τάξης, καθώς και από τους υποστηρικτές της Άκρας αριστεράς.

Ολοκληρώνοντας την ανάλυση με τις συσχετίσεις των παραμέτρων ανομίας, προέκυψε ότι το αίσθημα κοινωνικής δυσπιστίας, το χαμηλό κοινωνικό κεφάλαιο, καθώς και τα αισθήματα κοινωνικής πίεσης και απαισιοδοξίας αλληλεπιδρούν και, συνήθως, επηρεάζουν τις πιο «ευάλωτες» ομάδες του πληθυσμού, όπως είναι τα μέλη της κατώτερης κοινωνικής τάξης. Αντιθέτως, το υψηλό κοινωνικό κεφάλαιο, το οποίο «προστατεύει» τα άτομα από την κοινωνική πίεση και τα αρνητικά συναισθήματα, συσχετίζεται με την αποδοχή των κοινωνικών αξιών και των κοινωνικών δεσμεύσεων και, συνήθως, συγκεντρώνεται στους φοιτητές που προέρχονται από τη μεσαία και αστική τάξη.

6.2.9. Πίνακες διασταύρωσης με ποσοστιαίες συχνότητες

Πίνακας ΣΤ1. Απόψεις για τη σχέση ατόμου - κοινωνίας -1

«Το συμφέρον της κοινωνίας είναι πιο σημαντικό από το δικό μου συμφέρον». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Συμφωνώ απόλυτα	12,0%	14,5%	58,9%	63,0%	χ^2 test 0,675	df 1	p-value 0,411
Συμφωνώ	44,5%	45,0%					
Διαφωνώ	35,0%	32,5%	41,1%	37,0%			
Διαφωνώ απόλυτα	4,5%	2,5%			Fisher's exact test 0,463		
Χωρίς άποψη	4,0%	5,5%	-	-			
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=192]	100% [N=189]			

Πίνακας ΣΤ2. Απόψεις για τη σχέση ατόμου - κοινωνίας -2

«Τα άτομα πρέπει να τηρούν τους νόμους ακόμα και αν δεν συμφωνούν με κάποιους από αυτούς». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;						
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο		
Συμφωνώ απόλυτα	33,0%	22,5%	91,5%	77,4%	χ^2 test 14,798	df 1
Συμφωνώ	58,0%	53,0%				
Διαφωνών	6,5%	19,5%	8,5%	22,6%		
Διαφωνών απόλυτα	2,0%	2,5%			Fisher's exact test 0,000	
Χωρίς άποψη	0,5%	2,5%	-	-		
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=199]	100% [N=195]		

Πίνακας ΣΤ3. Απόψεις για τη σχέση ατόμου - κοινωνίας -3

«Τα άτομα πρέπει να ανταποκρίνονται σωστά στους κοινωνικούς ρόλους που αναλαμβάνουν».							
Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Συμφωνώ απόλυτα	36,5%	33,5%	95,0%	96,4%	χ^2 test 0,477	df 1	p-value 0,490
Συμφωνώ	58,0%	60,0%					
Διαφωνώ	4,0%	2,5%	5,0%	3,6%			
Διαφωνώ απόλυτα	1,0%	1,0%			Fisher's exact test 0,622		
Χωρίς άποψη	0,5%	3,0%	-	-			
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=199]	[N=194]			

Πίνακας ΣΤ4. Απόψεις για τη σχέση ατόμου - κοινωνίας -4

«Τα άτομα δεν έχουν μόνο δικαιώματα αλλά και υποχρεώσεις απέναντι στην κοινωνία».							
Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Συμφωνώ απόλυτα	56,5%	60,5%	96,0%	98,0%	χ^2 test 1,354	df 1	p-value 0,245
Συμφωνώ	39,0%	36,5%					
Διαφωνώ	4,0%	0,5%	4,0%	2,0%			
Διαφωνώ απόλυτα	0%	1,5%					
Χωρίς άποψη	0,5%	1,0%	-	-	Fisher's exact test 0,380		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=199]	[N=198]			

Πίνακας ΣΤ5. Απόψεις για τη σχέση ατόμου - κοινωνίας -5

«Τα άτομα πρέπει να θέτουν όρια στις ανάγκες τους». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Συμφωνώ απόλυτα	16,0%	20,0%	77,9%	82,4%	χ^2 test 1,199	df 1	p-value 0,273
Συμφωνώ	60,0%	59,5%					
Διαφωνώ	18,5%	14,5%	22,1%	17,6%			
Διαφωνώ απόλυτα	3,0%	2,5%					
Χωρίς άποψη	2,5%	3,5%	-	-	Fisher's exact test 0,309		
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=195]	100% [N=193]			

Πίνακας ΣΤ6. Απόψεις για τη σχέση ατόμου - κοινωνίας -6

«Τα άτομα πρέπει να θέτουν ρεαλιστικούς στόχους». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Συμφωνώ απόλυτα	45,5%	29,5%	97,4%	80,4%	χ^2 test 28,846	df 1	p-value 0,000
Συμφωνώ	50,0%	48,5%					
Διαφωνώ	1,5%	15,5%	2,6%	19,6%			
Διαφωνώ απόλυτα	1,0%	3,5%					
Χωρίς άποψη	2,0%	3,0%	-	-	Fisher's exact test 0,000		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=196]	[N=194]			

Πίνακας ΣΤ7. Στάσεις απέναντι στην επίτευξη ατομικών στόχων -1

«Μερικές φορές πρέπει να συμπεριφερόμαστε βίαια προκειμένου να επιτύχουμε τους στόχους μας». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;

	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο	χ^2 test 0,751	df 1	p-value 0,386
Συμφωνώ απόλυτα	1,5%	3,0%	10,2%	13,0%			
Συμφωνώ	8,5%	9,5%					
Διαφωνώ	44,5%	49,5%	89,8%	87,0%			
Διαφωνώ απόλυτα	43,5%	34,0%					
Χωρίς άποψη	2,0%	4,0%	-	-			
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=196]	100% [N=192]	Fisher's exact test 0,430		

Πίνακας ΣΤ8. Στάσεις απέναντι στην επίτευξη ατομικών στόχων -2

«Μερικές φορές πρέπει να συμπεριφερόμαστε άδικα προκειμένου να επιτύχουμε τους στόχους μας». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;

	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο	χ^2 test 2,208	df 1	p-value 0,137
Συμφωνώ απόλυτα	2,0%	0,5%	16,4%	11,2%			
Συμφωνώ	14,0%	10,5%					
Διαφωνώ	34,5%	44,5%	83,6%	88,8%			
Διαφωνώ απόλυτα	47,0%	42,5%					
Χωρίς άποψη	2,5%	2,0%	-	-			
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=195]	100% [N=196]	Fisher's exact test 0,145		

Πίνακας ΣΤ9. Στάσεις απέναντι στην επίτευξη ατομικών στόχων -3

«Μερικές φορές πρέπει να συμπεριφερόμαστε ανήθικα προκειμένου να επιτύχουμε τους στόχους μας». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;

	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο	χ^2 test 0,375	df 1	p-value 0,541
Συμφωνώ απόλυτα	2,0%	1,0%	7,7%	6,1%			
Συμφωνώ	5,5%	5,0%					
Διαφωνώ	29,5%	41,5%					
Διαφωνώ απόλυτα	61,0%	51,0%					
Χωρίς άποψη	2,0%	1,5%	-	-			
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=196]	100% [N=197]			

Πίνακας ΣΤ10. Στάσεις απέναντι στην επίτευξη ατομικών στόχων -4

«Μερικές φορές πρέπει να παραβιάζουμε τους κανόνες προκειμένου να επιτύχουμε τους στόχους μας». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;

	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο	χ^2 test 1,084	df 1	p-value 0,298
Συμφωνώ απόλυτα	4,5%	2,5%	28,4%	23,7%			
Συμφωνώ	23,0%	20,5%					
Διαφωνώ	34,5%	46,0%					
Διαφωνώ απόλυτα	35,0%	28,0%					
Χωρίς άποψη	3,0%	3,0%					
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=194]	100% [N=194]	Fisher's exact test 0,355		

Πίνακας ΣΤ11. Στάσεις απέναντι στην επίτευξη ατομικών στόχων -5

«Δεν πρέπει να χάνουμε όποια ευκαιρία μας παρουσιάζεται για να επιτύχουμε τους στόχους μας». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;

	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο	χ^2 test 0,062	df 1	p-value 0,804
Συμφωνώ απόλυτα	29,5%	25,0%	78,6%	79,6%			
Συμφωνώ	47,5%	53,0%					
Διαφωνώ	10,5%	15,5%	21,4%	20,4%			
Διαφωνώ απόλυτα	10,5%	4,5%					
Χωρίς άποψη	2,0%	2,0%	-	-			
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=196]	100% [N=196]	Fisher's exact test 0,901		

Πίνακας ΣΤ12. Στάσεις απέναντι στην επίτευξη ατομικών στόχων -6

«Μερικές φορές πρέπει να κρύβουμε τις προθέσεις μας από τους άλλους προκειμένου να επιτύχουμε τους στόχους μας». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;

	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο	χ^2 test 6,518	df 1	p-value 0,011
Συμφωνώ απόλυτα	16,0%	9,0%	72,3%	60,0%			
Συμφωνώ	54,5%	48,0%					
Διαφωνώ	18,0%	29,5%	27,7%	40,0%			
Διαφωνώ απόλυτα	9,0%	8,5%					
Χωρίς άποψη	2,5%	5,0%	-	-			
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=195]	100% [N=190]	Fisher's exact test 0,013		

Πίνακας ΣΤ13. Στάσεις απέναντι στην επίτευξη ατομικών στόχων -7

«Μερικές φορές φταίμε εμείς για τις αποτυχίες της ζωής μας». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;

	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο	χ^2 test 1,733	df 1	p-value 0,188
Συμφωνώ απόλυτα	31,5%	35,0%	92,9%	95,9%			
Συμφωνώ	60,0%	59,5%					
Διαφωνώ	5,5%	2,5%	7,1%	4,1%			
Διαφωνώ απόλυτα	1,5%	1,5%					
Χωρίς άποψη	1,5%	1,5%	-	-			
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=197]	100% [N=197]	Fisher's exact test 0,272		

Πίνακας ΣΤ14. Στάσεις απέναντι στην επίτευξη ατομικών στόχων -8

«Ακόμα και αν αποτύχουμε σε κάποιους στόχους μας, θα επιτύχουμε σε άλλους». Συμφωνείτε ή Διαφωνείτε με αυτήν την άποψη;

	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο	χ^2 test 0,080	df 1	p-value 0,778
Συμφωνώ απόλυτα	37,0%	50,5%	96,9%	96,4%			
Συμφωνώ	58,0%	44,0%					
Διαφωνώ	1,5%	2,0%	3,1%	3,6%			
Διαφωνώ απόλυτα	1,5%	1,5%					
Χωρίς άποψη	2,0%	2,0%	-	-			
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=196]	100% [N=196]	Fisher's exact test 1,000		

Πίνακας ΣΤ15. Αξιολόγηση των σχέσεων με την οικογένεια

Πώς θα αξιολογούσατε τις σχέσεις σας με την οικογένειά σας;

	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο	χ^2 test Οι αναμενόμενες συχνότητες για 2 κελιά είναι μικρότερες από 5. Το στατιστικό χ^2 δεν είναι κατάλληλο για τον έλεγχο της ανεξαρτησίας των μεταβλητών. LR test 0,715 df 2 p-value 0,700
Πολύ καλές	59,0%	65,0%	90,5%	91,0%	
Καλές	31,5%	26,0%			
Ούτε καλές / Ούτε κακές	7,5%	8,0%	7,5%	8,0%	
Κακές	1,5%	0,5%	2,0%	1,0%	
Πολύ κακές	0,5%	0,5%			
Χωρίς άποψη	0%	0%	-	-	
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=200]	

Πίνακας ΣΤ16. Αξιολόγηση των σχέσεων με τους συγγενείς

Πώς θα αξιολογούσατε τις σχέσεις σας με τους συγγενείς σας;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο	χ^2 test 6,468	df 2	p-value 0,039	
Πολύ καλές	25,0%	25,5%	65,0%	76,0%				
Καλές	40,0%	50,5%						
Ούτε καλές / Ούτε κακές	27,0%	20,0%	27,0%	20,0%				
Κακές	6,5%	3,0%	8,0%	4,0%				
Πολύ κακές	1,5%	1,0%						
Χωρίς άποψη	0%	0%	-	-				
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=200]				

Πίνακας ΣΤ17. Αξιολόγηση των σχέσεων με τους γείτονες

Πώς θα αξιολογούσατε τις σχέσεις σας με τους γείτονές σας;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο	χ^2 test 10,430	df 2	p-value 0,005	
Πολύ καλές	19,5%	10,0%	64,1%	49,2%				
Καλές	44,0%	38,0%						
Ούτε καλές / Ούτε κακές	30,5%	45,5%	30,8%	46,7%				
Κακές	4,0%	3,0%	5,1%	4,1%				
Πολύ κακές	1,0%	1,0%						
Χωρίς άποψη	1,0%	2,5%	-	-				
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=198]	100% [N=195]				

Πίνακας ΣΤ18. Αξιολόγηση των σχέσεων με τους φίλους

Πώς θα αξιολογούσατε τις σχέσεις σας με τους φίλους σας;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο	χ^2 test Οι αναμενόμενες συχνότητες για 2 κελιά είναι μικρότερες από 5. Το στατιστικό χ^2 δεν είναι κατάλληλο για τον έλεγχο της ανεξαρτησίας των μεταβλητών. LR test 2,376 df 2 p-value 0,305			
Πολύ καλές	60,0%	69,0%	95,0%	97,0%				
Καλές	34,5%	28,0%						
Ούτε καλές / Ούτε κακές	4,5%	2,0%	4,5%	2,0%				
Κακές	0,5%	1,0%	0,5%	1,0%				
Πολύ κακές	0%	0%						
Χωρίς άποψη	0,5%	0%	-	-				
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=199]	100% [N=200]				

Πίνακας ΣΤ19. Αξιολόγηση των σχέσεων με τους συμφοιτητές

Πώς θα αξιολογούσατε τις σχέσεις σας με τους συμφοιτητές σας;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο	χ^2 test 10,215	df 2	p-value 0,006	
Πολύ καλές	15,5%	28,5%	70,0%	83,3%				
Καλές	54,5%	54,0%						
Ούτε καλές / Ούτε κακές	26,0%	15,0%	26,0%	15,2%				
Κακές	3,5%	0,5%	4,0%	1,5%				
Πολύ κακές	0,5%	1,0%						
Χωρίς άποψη	0%	1,0%	-	-				
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=198]				

Πίνακας ΣΤ20. Ικανοποίηση από τη ζωή

Σε γενικές γραμμές, πόσο ικανοποιημένος/η είστε από τη ζωή σας;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο	χ^2 test 0,165	df 1	p-value 0,685
Πολύ ικανοποιημένος/η	2,5%	10,0%	73,3%	75,1%			
Ικανοποιημένος/η	69,0%	64,0%					
Όχι ικανοποιημένος/η	21,0%	22,0%	26,7%	24,9%			
Καθόλου ικανοποιημένος/η	5,0%	2,5%			Fisher's exact test 0,730		
Χωρίς άποψη	2,5%	1,5%	-	-			
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=195]	100% [N=197]			

Πίνακας ΣΤ21. Χρήση τσιγάρου

Πόσο συχνά κάνετε χρήση τσιγάρου;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο	χ^2 test 0,057	df 1	p-value 0,811	
Πολύ συχνά	17,5%	17,0%	22,1%	23,1%				
Μερικές φορές	4,5%	6,0%						
Σπάνια	8,5%	12,0%	77,9%	76,9%				
Ποτέ	69,0%	64,5%			Fisher's exact test 0,905			
Χωρίς άποψη	0,5%	0,5%	-	-				
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=199]	100% [N=199]				

Πίνακας ΣΤ22. Χρήση αλκοόλ

Πόσο συχνά κάνετε χρήση αλκοόλ;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	9,5%	6,5%	37,7%	46,7%	χ^2 test 3,337	df 1	p-value 0,068
Μερικές φορές	28,0%	40,0%					
Σπάνια	27,5%	38,0%					
Ποτέ	34,5%	15,0%	62,3%	53,3%			
Χωρίς άποψη	0,5%	0,5%	-	-	Fisher's exact test 0,084		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=199]	[N=199]			

Πίνακας ΣΤ23. Χρήση ψυχοτρόπων ουσιών

Πόσο συχνά κάνετε χρήση ψυχοτρόπων ουσιών;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	1,5%	1,5%	3,0%	3,0%	χ^2 test 0,000	df 1	p-value 0,993
Μερικές φορές	1,5%	1,5%					
Σπάνια	3,5%	6,5%					
Ποτέ	92,0%	89,5%	97,0%	97,0%			
Χωρίς άποψη	1,5%	1,0%	-	-	Fisher's exact test 1,000		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=197]	[N=198]			

Πίνακας ΣΤ24. Συναισθήματα και σκέψεις των φοιτητών για την κοινωνία -1

«Αισθάνομαι ότι δεν μπορώ να εμπιστευτώ τους άλλους». Πόσο συχνά νιώθετε το ίδιο;						
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο		
Πολύ συχνά	29,0%	22,5%	77,0%	79,0%	χ^2 test 0,233	df 1
Μερικές φορές	48,0%	56,5%				
Σπάνια	21,0%	19,0%				
Ποτέ	2,0%	2,0%	23,0%	21,0%		
Χωρίς άποψη	0%	0%	-	-	Fisher's exact test 0,717	
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=200]		

Πίνακας ΣΤ25. Συναισθήματα και σκέψεις των φοιτητών για την κοινωνία -2

«Ανησυχώ ότι οι σχέσεις που συνάπτω με τους άλλους θα διαρκέσουν για λίγο». Πόσο συχνά νιώθετε το ίδιο;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο				
Πολύ συχνά	17,0%	14,5%	48,7%	49,2%	χ^2 test 0,010	df 1	p-value 0,921	
Μερικές φορές	31,0%	33,5%						
Σπάνια	30,5%	40,5%	51,3%	50,8%				
Ποτέ	20,0%	9,0%			Fisher's exact test 1,000			
Χωρίς άποψη	1,5%	2,5%	-	-				
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=197]	100% [N=195]				

Πίνακας ΣΤ26. Συναισθήματα και σκέψεις των φοιτητών για την κοινωνία -3

«Αισθάνομαι την πίεση του κοινωνικού περιβάλλοντος στην προσωπική μου ζωή». Πόσο συχνά νιώθετε το ίδιο;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο				
Πολύ συχνά	17,0%	24,5%	52,0%	62,6%	χ^2 test 4,592	df 1	p-value 0,032	
Μερικές φορές	35,0%	37,5%						
Σπάνια	22,0%	29,0%	48,0%	37,4%				
Ποτέ	26,0%	8,0%			Fisher's exact test 0,034			
Χωρίς άποψη	0%	1,0%	-	-				
Σύνολο	100%	100%	100%	100%				
	[N=200]	[N=200]	[N=200]	[N=198]				

Πίνακας ΣΤ27. Συναισθήματα και σκέψεις των φοιτητών για την κοινωνία -4

«Η κοινωνία γίνεται εμπόδιο στα όνειρά μου». Πόσο συχνά νιώθετε το ίδιο;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο				
Πολύ συχνά	22,5%	31,5%	53,1%	72,8%	χ^2 test 16,357	df 1	p-value 0,000	
Μερικές φορές	29,5%	39,5%						
Σπάνια	24,5%	18,0%	46,9%	27,2%				
Ποτέ	21,5%	8,5%			Fisher's exact test 0,000			
Χωρίς άποψη	2,0%	2,5%	-	-				
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=196]	100% [N=195]				

Πίνακας ΣΤ28. Συναισθήματα και σκέψεις των φοιτητών για την κοινωνία -5

«Αισθάνομαι αποκλεισμένος/η από τον κοινωνικό περίγυρο». Πόσο συχνά νιώθετε το ίδιο;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	3,5%	1,5%	16,3%	18,8%	χ^2 test 0,409	df 1	p-value 0,522
Μερικές φορές	12,5%	17,0%					
Σπάνια	22,5%	39,5%	83,7%	81,2%			
Ποτέ	59,5%	40,5%					
Χωρίς άποψη	2,0%	1,5%	-	-			
					Fisher's exact test 0,596		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=196]	[N=197]			

Πίνακας ΣΤ29. Συναισθήματα και σκέψεις των φοιτητών για την κοινωνία -6

«Η κοινωνία δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες μου». Πόσο συχνά νιώθετε το ίδιο;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	15,0%	34,5%	54,7%	83,7%	χ^2 test 38,061	df 1	p-value 0,000
Μερικές φορές	37,0%	47,5%					
Σπάνια	31,5%	12,5%	45,3%	16,3%			
Ποτέ	11,5%	3,5%					
Χωρίς άποψη	5,0%	2,0%					
			-	-	Fisher's exact test 0,000		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=190]	[N=196]			

Πίνακας ΣΤ30. Συναισθήματα και σκέψεις των φοιτητών για την κοινωνία -7

«Ανησυχώ για το μέλλον». Πόσο συχνά νιώθετε το ίδιο;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	45,0%	69,0%	74,4%	94,5%	χ^2 test 30,792	df 1	p-value 0,000
Μερικές φορές	29,0%	25,5%					
Σπάνια	17,5%	4,5%	25,6%	5,5%			
Ποτέ	8,0%	1,0%					
Χωρίς άποψη	0,5%	0%					
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=199]	100% [N=200]	Fisher's exact test 0,000		

Πίνακας ΣΤ31. Συναισθήματα και σκέψεις των φοιτητών για την κοινωνία -8

«Αισθάνομαι αγανάκτηση για την εποχή μας». Πόσο συχνά νιώθετε το ίδιο;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	29,0%	59,0%	59,0%	94,4%	χ^2 test 69,465	df 1	p-value 0,000
Μερικές φορές	28,5%	34,5%					
Σπάνια	28,5%	4,5%	41,0%	5,6%			
Ποτέ	11,5%	1,0%					
Χωρίς άποψη	2,5%	1,0%	-	-	Fisher's exact test 0,000		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=195]	[N=198]			

Πίνακας ΣΤ32. Συναισθήματα και σκέψεις των φοιτητών για την κοινωνία -9

«Αισθάνομαι ότι οι ελπίδες μου διαψεύδονται». Πόσο συχνά νιώθετε το ίδιο;							
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο			
Πολύ συχνά	14,0%	27,5%	40,7%	75,8%	χ^2 test 50,126	df 1	p-value 0,000
Μερικές φορές	26,5%	47,5%					
Σπάνια	36,5%	19,5%	59,3%	24,2%			
Ποτέ	22,5%	4,5%					
Χωρίς άποψη	0,5%	1,0%	-	-	Fisher's exact test 0,000		
Σύνολο	100%	100%	100%	100%			
	[N=200]	[N=200]	[N=199]	[N=198]			

Πίνακας ΣΤ33. Συναισθήματα και σκέψεις των φοιτητών για την κοινωνία -10

«Αισθάνομαι ότι η ζωή μου δεν έχει κανένα νόημα». Πόσο συχνά νιώθετε το ίδιο;								
	Ege	Πάντειο	Ege	Πάντειο				
Πολύ συχνά	9,0%	3,0%	24,4%	11,1%	χ^2 test 11,898	df 1	p-value 0,001	
Μερικές φορές	15,0%	8,0%						
Σπάνια	23,0%	22,0%	75,6%	88,9%				
Ποτέ	51,5%	66,0%			Fisher's exact test 0,001			
Χωρίς άποψη	1,5%	1,0%	-	-				
Σύνολο	100% [N=200]	100% [N=200]	100% [N=197]	100% [N=198]				

Πίνακας ΣΤ34. Μέτρηση αποδοχής κοινωνικών δεσμεύσεων, κατά κατηγορίες φοιτητών

	Ege			Πάντειο		
	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Σύνολο	200	5,09	0,941	200	4,83	1,033
Φύλο						
Ανδρες	84	5,14	1,054	84	4,89	1,076
Γυναίκες	116	5,05	0,853	116	4,78	1,003
Τμήμα φοίτησης						
Κοινωνιολογία	27	5,37	0,629	39	4,77	0,931
Ψυχολογία	30	5,30	0,596	26	4,73	0,827
Πολιτική-Ιστορία	34	4,71	1,169	37	5,08	1,140
Οικονομικά	45	5,04	1,043	39	4,79	0,978
Διεθνείς σχέσεις	34	5,03	0,758	33	4,97	1,132
Δημοσιογραφία	30	5,20	1,095	26	4,54	1,140
Κοινωνική τάξη						
Ανώτερη	4	4,75	0,957	6	4,50	0,548
Ανώτερη-μεσαία	58	5,16	0,854	34	4,97	0,969
Μεσαία	108	5,06	0,920	121	4,85	0,946
Κατώτερη-μεσαία	20	5,45	0,605	25	4,88	1,333
Κατώτερη	4	4,50	2,380	3	3,67	2,309
Πολιτική αυτοτοποθέτηση						
Άκρα αριστερά	2	5,00	1,414	9	3,56	1,740
Αριστερά	60	5,02	0,911	35	4,80	1,023
Κεντροαριστερά	31	5,00	1,033	30	4,73	1,015
Κέντρο	34	5,38	0,604	31	5,10	0,790
Κεντροδεξιά	12	5,33	0,888	15	4,87	0,990
Δεξιά	12	5,25	0,622	10	4,90	0,876
Άκρα δεξιά	3	5,33	0,577	2	6,00	0,000

Πίνακας ΣΤ35. Kruskal-Wallis test μέσων κατατάξεων, κατά κατηγορίες μεταβλητών

	Ege			Πάντειο		
	<i>H</i>	df	<i>p-value</i>	<i>H</i>	df	<i>p-value</i>
Φύλο	2,30	1	0,129	1,10	1	0,295
Τμήμα φοίτησης	9,52	5	0,090	9,39	5	0,094
Κοινωνική τάξη	3,91	4	0,418	3,64	4	0,458
Πολιτική αυτοτοποθέτηση	4,82	6	0,567	12,13	6	0,059

Πίνακας ΣΤ36. Μέτρηση ροπής στην παραβατικότητα, κατά κατηγορίες φοιτητών

	Ege			Πάντειο		
	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Σύνολο	200	0,61	1,036	200	0,53	0,902
Φύλο						
Ανδρες	84	0,85	1,237	84	0,60	0,995
Γυναίκες	116	0,44	0,827	116	0,47	0,828
Τμήμα φοίτησης						
Κοινωνιολογία	27	0,44	0,892	39	0,69	1,127
Ψυχολογία	30	0,40	0,855	26	0,42	0,857
Πολιτική-Ιστορία	34	0,79	1,200	37	0,43	0,689
Οικονομικά	45	0,60	1,074	39	0,64	1,088
Διεθνείς σχέσεις	34	0,68	1,147	33	0,24	0,502
Δημοσιογραφία	30	0,70	0,952	26	0,69	0,884
Κοινωνική τάξη						
Ανώτερη	4	1,25	1,258	6	1,67	1,506
Ανώτερη-μεσαία	58	0,72	1,152	34	0,53	0,896
Μεσαία	108	0,54	0,951	121	0,49	0,886
Κατώτερη-μεσαία	20	0,40	0,754	25	0,40	0,707
Κατώτερη	4	1,00	2,000	3	0,67	1,155
Πολιτική αυτοτοποθέτηση						
Άκρα αριστερά	2	0,50	0,707	9	0,56	0,882
Αριστερά	60	0,35	0,777	35	0,51	0,658
Κεντροαριστερά	31	0,58	1,025	30	0,37	0,669
Κέντρο	34	0,50	0,961	31	0,45	0,888
Κεντροδεξιά	12	0,58	1,165	15	0,27	0,458
Δεξιά	12	1,00	1,206	10	1,10	1,370
Άκρα δεξιά	3	2,67	1,528	2	0,50	0,707

Πίνακας ΣΤ37. Kruskal-Wallis test μέσων κατατάξεων, κατά κατηγορίες μεταβλητών

	Ege			Πάντειο		
	<i>H</i>	df	<i>p-value</i>	<i>H</i>	df	<i>p-value</i>
Φύλο	5,13	1	0,024	0,28	1	0,600
Τμήμα φοίτησης	3,36	5	0,644	5,53	5	0,354
Κοινωνική τάξη	3,48	4	0,482	5,66	4	0,226
Πολιτική αυτοτοποθέτηση	15,56	6	0,016	6,03	6	0,420

Πίνακας ΣΤ38. Μέτρηση εν δυνάμει κοινωνικού κεφαλαίου, κατά κατηγορίες φοιτητών

	Ege			Πάντειο		
	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Σύνολο	200	3,84	1,263	200	3,95	1,081
Φύλο						
Ανδρες	84	3,70	1,306	84	3,92	1,164
Γυναίκες	116	3,93	1,228	116	3,97	1,021
Τμήμα φοίτησης						
Κοινωνιολογία	27	4,37	0,839	39	3,77	1,135
Ψυχολογία	30	3,90	1,155	26	4,08	0,977
Πολιτική-Ιστορία	34	3,82	1,381	37	4,19	1,126
Οικονομικά	45	3,71	1,424	39	3,97	1,158
Διεθνείς σχέσεις	34	3,71	1,268	33	4,06	0,933
Δημοσιογραφία	30	3,63	1,245	26	3,54	1,029
Κοινωνική τάξη						
Ανώτερη	4	5,00	0,000	6	3,67	1,966
Ανώτερη-μεσαία	58	4,12	1,141	34	3,97	1,141
Μεσαία	108	3,72	1,206	121	4,05	1,032
Κατώτερη-μεσαία	20	3,80	1,322	25	3,68	0,900
Κατώτερη	4	1,75	2,062	3	3,00	1,000
Πολιτική αυτοτοποθέτηση						
Άκρα αριστερά	2	2,50	0,707	9	3,89	1,167
Αριστερά	60	3,83	1,196	35	4,00	0,970
Κεντροαριστερά	31	3,77	1,407	30	3,90	1,213
Κέντρο	34	3,74	1,286	31	4,32	0,979
Κεντροδεξιά	12	4,33	0,492	15	3,87	0,834
Δεξιά	12	3,92	1,379	10	3,60	1,578
Άκρα δεξιά	3	4,33	0,577	2	4,00	1,414

Πίνακας ΣΤ39. Kruskal-Wallis test μέσων κατατάξεων, κατά κατηγορίες μεταβλητών

	Ege			Πάντειο		
	<i>H</i>	<i>df</i>	<i>p-value</i>	<i>H</i>	<i>df</i>	<i>p-value</i>
Φύλο	1,81	1	0,179	0,00	1	0,991
Τμήμα φοίτησης	6,29	5	0,279	9,27	5	0,099
Κοινωνική τάξη	14,91	4	0,005	6,76	4	0,149
Πολιτική αυτοτοποθέτηση	4,69	6	0,585	5,03	6	0,540

Πίνακας ΣΤ40. Μέτρηση ικανοποίησης από τη ζωή, κατά κατηγορίες φοιτητών

	Ege			Πάντειο		
	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Σύνολο	200	3,43	1,010	200	3,57	1,020
Φύλο						
Ανδρες	84	3,40	1,031	84	3,43	1,101
Γυναίκες	116	3,45	0,999	116	3,67	0,949
Τμήμα φοίτησης						
Κοινωνιολογία	27	3,74	0,764	39	3,69	1,004
Ψυχολογία	30	3,53	0,973	26	3,69	1,011
Πολιτική-Ιστορία	34	3,38	1,015	37	3,16	1,093
Οικονομικά	45	3,27	1,116	39	3,44	1,095
Διεθνείς σχέσεις	34	3,59	0,857	33	3,88	0,781
Δημοσιογραφία	30	3,17	1,177	26	3,65	0,977
Κοινωνική τάξη						
Ανώτερη	4	4,25	0,500	6	4,33	0,516
Ανώτερη-μεσαία	58	3,67	0,866	34	3,65	1,012
Μεσαία	108	3,45	0,941	121	3,53	1,025
Κατώτερη-μεσαία	20	2,90	1,165	25	3,60	0,957
Κατώτερη	4	1,25	0,500	3	2,67	2,082
Πολιτική αυτοτοποθέτηση						
Άκρα αριστερά	2	2,00	0,000	9	3,56	1,236
Αριστερά	60	3,23	1,155	35	3,34	1,083
Κεντροαριστερά	31	3,29	1,071	30	3,63	1,033
Κέντρο	34	3,59	0,925	31	3,65	1,050
Κεντροδεξιά	12	3,92	0,669	15	3,80	0,775
Δεξιά	12	3,50	0,905	10	3,70	0,949
Άκρα δεξιά	3	4,33	0,577	2	3,00	1,414

Πίνακας ΣΤ41. Kruskal-Wallis test μέσων κατατάξεων, κατά κατηγορίες μεταβλητών

	Ege			Πάντειο		
	<i>H</i>	df	<i>p-value</i>	<i>H</i>	df	<i>p-value</i>
Φύλο	0,11	1	0,744	2,17	1	0,140
Τμήμα φοίτησης	6,57	5	0,254	11,08	5	0,050
Κοινωνική τάξη	26,40	4	0,000	5,35	4	0,254
Πολιτική αυτοτοποθέτηση	13,09	6	0,042	3,44	6	0,752

Πίνακας ΣΤ42. Μέτρηση κοινωνικής δυσπιστίας, κατά κατηγορίες φοιτητών

	Ege			Πάντειο		
	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Σύνολο	200	1,41	0,914	200	1,46	0,901
Φύλο						
Ανδρες	84	1,38	0,968	84	1,52	0,925
Γυναίκες	116	1,43	0,877	116	1,41	0,884
Τμήμα φοίτησης						
Κοινωνιολογία	27	1,37	1,043	39	1,51	0,942
Ψυχολογία	30	1,53	0,819	26	1,46	0,948
Πολιτική-Ιστορία	34	1,35	0,774	37	1,73	1,018
Οικονομικά	45	1,40	1,053	39	1,36	0,743
Διεθνείς σχέσεις	34	1,56	0,960	33	1,21	0,857
Δημοσιογραφία	30	1,23	0,774	26	1,42	0,857
Κοινωνική τάξη						
Ανώτερη	4	1,25	0,500	6	1,83	0,408
Ανώτερη-μεσαία	58	1,31	0,863	34	1,38	0,888
Μεσαία	108	1,48	0,932	121	1,43	0,883
Κατώτερη-μεσαία	20	1,35	0,988	25	1,68	0,900
Κατώτερη	4	1,50	1,732	3	1,33	1,155
Πολιτική αυτοτοποθέτηση						
Άκρα αριστερά	2	2,00	1,414	9	1,78	1,394
Αριστερά	60	1,17	0,960	35	1,46	0,780
Κεντροαριστερά	31	1,55	0,810	30	1,43	0,935
Κέντρο	34	1,44	0,960	31	1,19	0,749
Κεντροδεξιά	12	1,33	0,651	15	1,27	1,033
Δεξιά	12	2,17	0,835	10	1,40	0,966
Άκρα δεξιά	3	1,00	1,000	2	2,00	0,000

Πίνακας ΣΤ43. Kruskal-Wallis test μέσων κατατάξεων, κατά κατηγορίες μεταβλητών

	Ege			Πάντειο		
	<i>H</i>	df	<i>p-value</i>	<i>H</i>	df	<i>p-value</i>
Φύλο	0,15	1	0,694	0,94	1	0,333
Τμήμα φοίτησης	3,15	5	0,676	7,03	5	0,219
Κοινωνική τάξη	1,46	4	0,833	3,22	4	0,522
Πολιτική αυτοτοποθέτηση	13,26	6	0,039	4,65	6	0,590

Πίνακας ΣΤ44. Μέτρηση κοινωνικής πίεσης, κατά κατηγορίες φοιτητών

	Ege			Πάντειο		
	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Σύνολο	200	2,14	1,321	200	3,09	1,011
Φύλο						
Ανδρες	84	1,98	1,317	84	3,18	0,971
Γυναίκες	116	2,25	1,318	116	3,02	1,038
Τμήμα φοίτησης						
Κοινωνιολογία	27	2,22	1,219	39	3,05	1,099
Ψυχολογία	30	1,90	1,125	26	3,08	1,055
Πολιτική-Ιστορία	34	2,03	1,403	37	3,30	0,939
Οικονομικά	45	2,20	1,440	39	3,23	0,810
Διεθνείς σχέσεις	34	2,21	1,409	33	2,79	1,111
Δημοσιογραφία	30	2,23	1,278	26	3,00	1,058
Κοινωνική τάξη						
Ανώτερη	4	2,75	1,258	6	3,00	1,095
Ανώτερη-μεσαία	58	1,79	1,335	34	2,88	1,094
Μεσαία	108	2,20	1,259	121	3,08	1,021
Κατώτερη-μεσαία	20	2,60	1,231	25	3,16	0,943
Κατώτερη	4	2,75	1,893	3	3,67	0,577
Πολιτική αυτοτοποθέτηση						
Άκρα αριστερά	2	4,00	0,000	9	3,67	0,500
Αριστερά	60	1,98	1,295	35	3,23	0,843
Κεντροαριστερά	31	2,29	1,296	30	3,10	0,960
Κέντρο	34	1,94	1,391	31	3,13	1,147
Κεντροδεξιά	12	2,00	1,414	15	2,47	1,187
Δεξιά	12	2,50	1,243	10	2,50	1,179
Άκρα δεξιά	3	2,00	1,000	2	3,50	0,707

Πίνακας ΣΤ45. Kruskal-Wallis test μέσων κατατάξεων, κατά κατηγορίες μεταβλητών

	Ege			Πάντειο		
	<i>H</i>	<i>df</i>	<i>p-value</i>	<i>H</i>	<i>df</i>	<i>p-value</i>
Φύλο	2,25	1	0,133	1,28	1	0,258
Τμήμα φοίτησης	1,89	5	0,864	5,15	5	0,397
Κοινωνική τάξη	8,29	4	0,081	2,37	4	0,669
Πολιτική αυτοτοποθέτηση	7,14	6	0,308	11,64	6	0,071

Πίνακας ΣΤ46. Μέτρηση κοινωνικής απαισιοδοξίας, κατά κατηγορίες φοιτητών

	Ege			Πάντειο		
	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Σύνολο	200	1,39	1,040	200	1,81	0,655
Φύλο						
Ανδρες	84	1,35	1,167	84	1,77	0,647
Γυναίκες	116	1,41	0,942	116	1,83	0,663
Τμήμα φοίτησης						
Κοινωνιολογία	27	1,11	0,801	39	1,64	0,811
Ψυχολογία	30	1,10	0,995	26	1,73	0,778
Πολιτική-Ιστορία	34	1,24	0,987	37	1,97	0,600
Οικονομικά	45	1,71	1,036	39	1,87	0,522
Διεθνείς σχέσεις	34	1,38	1,045	33	1,70	0,529
Δημοσιογραφία	30	1,60	1,221	26	1,92	0,628
Κοινωνική τάξη						
Ανώτερη	4	1,50	1,000	6	1,50	0,837
Ανώτερη-μεσαία	58	1,05	0,826	34	1,65	0,734
Μεσαία	108	1,50	1,089	121	1,83	0,641
Κατώτερη-μεσαία	20	1,85	0,933	25	1,88	0,526
Κατώτερη	4	1,75	1,500	3	1,67	0,577
Πολιτική αυτοτοποθέτηση						
Άκρα αριστερά	2	3,00	0,000	9	2,22	0,441
Αριστερά	60	1,62	1,043	35	1,94	0,591
Κεντροαριστερά	31	1,26	0,965	30	1,77	0,679
Κέντρο	34	1,21	0,880	31	1,81	0,543
Κεντροδεξιά	12	0,75	0,866	15	1,60	0,910
Δεξιά	12	1,42	0,996	10	1,70	0,949
Άκρα δεξιά	3	0,67	0,577	2	2,00	0,000

Πίνακας ΣΤ47. Kruskal-Wallis test μέσων κατατάξεων, κατά κατηγορίες μεταβλητών

	Ege			Πάντειο		
	<i>H</i>	df	<i>p-value</i>	<i>H</i>	df	<i>p-value</i>
Φύλο	0,50	1	0,481	0,36	1	0,550
Τμήμα φοίτησης	9,80	5	0,081	6,54	5	0,257
Κοινωνική τάξη	11,09	4	0,026	2,54	4	0,638
Πολιτική αυτοτοποθέτηση	14,90	6	0,021	6,21	6	0,401

Κεφάλαιο έβδομο: Τελικά συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία προσπάθησε, στο μέτρο του εφικτού, να καλύψει ένα κενό στην ελληνική βιβλιογραφία σχετικά με τη διερεύνηση των φαινομένων ανομίας, τα οποία και αποτελούν τη γενεσιουργό αιτία της κοινωνικής ανασφάλειας, των κοινωνικών πιέσεων, της παρέκκλισης και της παραβατικότητας.

Διαφωνώντας με την αντίληψη που έχει επικρατήσει τις τελευταίες δεκαετίες ότι η θεωρία της ανομίας είναι κάπως «ξεπερασμένη» ή ότι δεν έχει καλή εφαρμογή σε εμπειρικό επίπεδο, η βασική θέση αυτής της μονογραφίας είναι ότι η θεωρία της ανομίας είναι εξαιρετικά χρήσιμη, διότι αποτελεί τη μοναδική περίπτωση μεταξύ των θεωριών παρέκκλισης που εξηγεί σφαιρικά τα φαινόμενα κοινωνικής απορρύθμισης και παθογένειας, εστιάζοντας τόσο στο μακρο-κοινωνιολογικό επίπεδο (στην κρίση των αξιών και θεσμών) όσο και στο μικρο-κοινωνιολογικό (στην κοινωνική δυσπιστία και αποξένωση). Πράγματι, καμία άλλη θεωρία παρέκκλισης δεν παρουσιάζει τέτοια ευρύτητα και δυνατότητα σύνθεσης.

Ειδικότερα, όσον αφορά το εμπειρικό κομμάτι αυτής της εργασίας, ο σκοπός ήταν να διερευνηθούν πιθανά φαινόμενα ανομίας στα πανεπιστήμια μέσα από την καταγραφή και αντιπαραβολή των απόψεων και στάσεων δύο φοιτητικών ομάδων, από την Ελλάδα και την Τουρκία, απέναντι: i) στις κοινωνικές αξίες, ii) τους θεσμούς, iii) το εκπαιδευτικό σύστημα και τα πανεπιστήμια στα οποία φοιτούν, iv) την κοινωνία και τις διαπροσωπικές τους σχέσεις. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ως ενδείξεις ανομίας θεωρήθηκαν: i) η αμφισβήτηση των κοινωνικών αξιών από τους φοιτητές, ii) η δυσανεξία από τη λειτουργία των θεσμών, iii) η αδυναμία του εκπαιδευτικού συστήματος να ανταποκριθεί στις ανάγκες των φοιτητών και της κοινωνίας, iv) οι αρνητικές κρίσεις των φοιτητών για τη λειτουργία του πανεπιστημίου στο οποίο σπουδάζουν, v) οι μη αποδεκτές πρακτικές που χρησιμοποιούνται από τους φοιτητές για να επιτύχουν στις εξετάσεις, vi) οι κακές διαπροσωπικές σχέσεις με την οικογένεια, τους φίλους και τον κοινωνικό περίγυρο και vii) τα αρνητικά συναισθήματα απογοήτευσης και αγανάκτησης για την κοινωνία. Η έρευνα ολοκληρώθηκε με την αναζήτηση συσχετίσεων μεταξύ των μεταβλητών προκειμένου να εξεταστούν τυχόν αλληλεπιδράσεις στα χαρακτηριστικά (στις αιτίες και τις συνέπειες) που προσδιορίζουν μια κατάσταση ανομίας.

Από την ανάλυση των δεδομένων της έρευνας προέκυψε ότι η μεγάλη πλειοψηφία των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών αποδέχεται τις κοινωνικές αξίες (όπως είναι οι ηθικές, οι συναισθηματικές, οι εκπαιδευτικές κλπ.), καθώς και τις κοινωνικές

δεσμεύσεις (π.χ. ότι τα άτομα πρέπει να ανταποκρίνονται σωστά στους κοινωνικούς ρόλους που αναλαμβάνουν, να τηρούν τους νόμους και να θέτουν όρια στις ανάγκες τους). Λογική συνέπεια των παραπάνω αποτελεί το εύρημα ότι η ροπή των φοιτητών στην παραβατικότητα, ως μέσο για την επίτευξη προσωπικών στόχων, είναι σχετικά περιορισμένη. Η παραβίαση των κανόνων, η άδικη συμπεριφορά, η χρήση βίας και η ανηθικότητα «δικαιολογούνται» μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις από μια μειοψηφία φοιτητών. Επομένως, σε ατομικό επίπεδο, δεν εντοπίζονται σημαντικές ενδείξεις ανομίας ως προς την αποδοχή των κοινωνικών αξιών και των κοινωνικών δεσμεύσεων από τους φοιτητές. Τουναντίον μάλιστα, το γεγονός ότι έχουν εσωτερικεύσει τις αξίες και τις κοινωνικές δεσμεύσεις αποδεικνύει ότι η κοινωνικοποίηση τους είναι μάλλον επιτυχημένη.

Το πρόβλημα της ανομίας έγκειται σε θεσμικό επίπεδο. Τόσο οι Έλληνες όσο και οι Τούρκοι φοιτητές είναι δυσαρεστημένοι από τη λειτουργία των περισσότερων θεσμών στη χώρα τους, με την κρίση να είναι εντονότερη στην Ελλάδα και να απαιτούνται σημαντικές μεταρρυθμίσεις κυρίως στο πεδίο της πολιτικής και της οικονομίας. Οι δυσλειτουργίες των θεσμών στην Τουρκία αυξάνουν το αίσθημα κοινωνικής πίεσης και απαισιοδοξίας στους φοιτητές του Ege και επηρεάζουν αρνητικά την ικανοποίηση από τη ζωή. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η κρίση των θεσμών αποτελεί μια πιο γενικευμένη κατάσταση που επηρεάζει αρνητικά τους φοιτητές του Παντείου ως προς την αποδοχή των κοινωνικών δεσμεύσεων, η οποία με τη σειρά της αυξάνει τη ροπή στην παραβατικότητα.

Όσον αφορά το εκπαιδευτικό σύστημα, οι φοιτητές των δύο χωρών αμφισβητούν ότι ανταποκρίνεται στον θεσμικό του ρόλο, δηλαδή ότι είναι φορέας κοινωνικοποίησης, σωστού καταμερισμού εργασίας και κοινωνικής δικαιοσύνης. Αντιθέτως, θεωρούν ότι είναι πεδίο ανταγωνισμού, από το οποίο μάλιστα δεν είναι βέβαιο ότι οι πιο ικανοί θα επιτύχουν κοινωνική ανέλιξη. Έπειτα, εστιάζοντας στον «μικρόκοσμο» των πανεπιστημίων Ege και Παντείου, οι φοιτητές δηλώνουν γενικά ικανοποιημένοι από τη λειτουργία των δύο ιδρυμάτων, από το επίπεδο σπουδών και το διδακτικό προσωπικό. Οι σχέσεις των καθηγητών και των φοιτητών είναι σε καλό επίπεδο, με την πλειοψηφία των καθηγητών να συμπεριφέρεται φιλικά και ίσα στους φοιτητές, και αντίστοιχα, με τους φοιτητές να φέρονται με σεβασμό στους καθηγητές και να παρακολουθούν με ενδιαφέρον τις διαλέξεις. Κατά την περίοδο των εξετάσεων, η πλειοψηφία των φοιτητών του Ege και του Παντείου αναφέρει ότι μελετά καλά την ύλη των μαθημάτων, επιλύει τυχόν απορίες και διαβάζει τις σημειώσεις των καθηγητών. Όταν

τα θέματα των εξετάσεων είναι δύσκολα, οι Τούρκοι φοιτητές συνήθως διαμαρτύρονται έντονα, ενώ οι Έλληνες φοιτητές καταφεύγουν στην αντιγραφή. Τα κυριότερα σημεία στα οποία εντοπίζονται περιθώρια βελτίωσης και για τα δύο πανεπιστήμια αφορούν: i) την καλύτερη αντιστοίχιση των μαθημάτων με τις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας, ii) την καλύτερη αξιοποίηση της τεχνολογίας και των υπηρεσιών πληροφορικής και διαδικτύου και iii) τη διεύρυνση των παροχών φοιτητικής μέριμνας (κυρίως στο ζήτημα της εστίας και της υγειονομικής κάλυψης). Επιπλέον, οι φοιτητές του Ege θεωρούν ότι τα έξοδα φοίτησης, συμπεριλαμβανομένης της αγοράς συγγραμμάτων, είναι υψηλά. Αντίστοιχα για το Πάντειο, από τις απαντήσεις των φοιτητών προκύπτει ότι οι χώροι δεν διατηρούνται καθαροί, εξαιτίας κυρίως της αφισκοκόλλησης και των συνθημάτων στους τοίχους, και ότι συχνά σημειώνονται βανδαλισμοί στις εγκαταστάσεις του ιδρύματος. Σε κάθε περίπτωση, τα προβλήματα που εντοπίζονται στους χώρους των πανεπιστημίων μπορούν να επιλυθούν, αν οι ενέργειες της διοίκησης, των καθηγητών και των φοιτητών διακρίνονται από υπευθυνότητα και επιδιώκουν κοινούς στόχους. Βεβαίως, για να υπάρξει μια τέτοια σύμπνοια, απαραίτητη προϋπόθεση είναι η δημιουργία ενός κλίματος εμπιστοσύνης, συνεργασίας και ομαδικότητας μεταξύ των άμεσα εμπλεκόμενων φορέων.

Στη συνέχεια, ζητήθηκε από τους φοιτητές να αξιολογήσουν τις σχέσεις τους με άτομα του άμεσου κοινωνικού τους περιβάλλοντος. Από τις απαντήσεις προέκυψε ότι οι Έλληνες και οι Τούρκοι φοιτητές έχουν πολύ καλές σχέσεις με την οικογένεια και τους φίλους τους, και γενικά καλές σχέσεις με τον κοινωνικό τους περίγυρο, όπως είναι οι συμφοιτητές, οι συγγενείς και οι γείτονες. Σύμφωνα με τη θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου, η ύπαρξη καλών κοινωνικών σχέσεων είναι ιδιαιτέρως σημαντική, καθώς προστατεύει το άτομο από τις κοινωνικές πιέσεις, μπορεί να λειτουργήσει υποστηρικτικά στην επίτευξη των στόχων του, ενώ παράλληλα ενισχύει την κοινωνική συνοχή. Στην περίπτωση των Τούρκων φοιτητών, το κοινωνικό κεφάλαιο συσχετίζεται θετικά με το αίσθημα ικανοποίησης από τη ζωή, την αποδοχή των κοινωνικών αξιών και δεσμεύσεων, και αρνητικά με τα αισθήματα κοινωνικής δυσπιστίας, κοινωνικής πίεσης και απαισιοδοξίας. Αντίστοιχα, στους Έλληνες φοιτητές, το κοινωνικό κεφάλαιο συσχετίζεται θετικά με την αποδοχή των κοινωνικών αξιών και δεσμεύσεων, λειτουργώντας συνήθως αποτρεπτικά στην παραβατικότητα. Επίσης, ένα εύρημα που αξίζει να αναφερθεί είναι ότι οι φοιτητές που προέρχονται από την κατώτερη κοινωνική τάξη (και ιδιαιτέρως στην Τουρκία) υστερούν σε κοινωνικό κεφάλαιο, καταγράφοντας ασθενέστερες κοινωνικές σχέσεις.

Ολοκληρώνοντας την έρευνα, το πιο σημαντικό κριτήριο που καθορίζει αν μια κοινωνία βρίσκεται σε κατάσταση ευνομίας ή ανομίας είναι τα συναισθήματα που γεννά στα μέλη της. Από τις απαντήσεις των Ελλήνων και των Τούρκων φοιτητών προέκυψε μια «συγκρατημένη» ικανοποίηση από τη ζωή και ένας διάχυτος προβληματισμός για την κοινωνική πραγματικότητα κυρίως από τους Έλληνες φοιτητές. Πιο συγκεκριμένα, στους φοιτητές του Ege και του Παντείου διαφαίνεται ένα έλλειμμα κοινωνικής εμπιστοσύνης (μεσαίας έντασης), καθώς αρκετοί από αυτούς αισθάνονται ότι δεν μπορούν να εμπιστευτούν τους άλλους, ότι οι κοινωνικές σχέσεις που συνάπτουν θα διαρκέσουν για λίγο ή ότι είναι αποκλεισμένοι από τον κοινωνικό περίγυρο. Το έλλειμμα κοινωνικής εμπιστοσύνης (ή αλλιώς η κοινωνική δυσπιστία) συσχετίζεται αρνητικά με τον βαθμό ικανοποίησης από τη ζωή· δηλαδή όσο αυξάνεται το ένα μέγεθος, μειώνεται το άλλο. Από την άλλη πλευρά, η κοινωνική δυσπιστία συσχετίζεται θετικά με το αίσθημα κοινωνικής πίεσης και την κοινωνική απαισιοδοξία. Οι Έλληνες φοιτητές βιώνουν πιο έντονα σε σχέση με τους Τούρκους την πίεση από το κοινωνικό περιβάλλον και αισθάνονται σε μεγαλύτερο ποσοστό ότι η κοινωνία δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες τους ή ακόμα και ότι γίνεται εμπόδιο στα όνειρά τους. Η πίεση αυτή προκαλεί στους φοιτητές αισθήματα αγανάκτησης αλλά και απαισιοδοξίας, ανησυχίας για το μέλλον και διάψευσης των ελπίδων. Επιπλέον, στην περίπτωση των Ελλήνων φοιτητών, η κοινωνική πίεση και η κοινωνική δυσπιστία συσχετίζονται θετικά (αν και σε μικρό βαθμό) με τη ροπή στην παραβατικότητα.

Κατά συνέπεια, αυτό που πρέπει να τονιστεί και να καταστεί σαφές μέσα από την παρούσα εργασία είναι ότι η ανομία συνιστά ένα «σύνδρομο» αρνητικών καταστάσεων, του οποίου οι αιτίες εντοπίζονται πρωτίστως στις δυσλειτουργίες των θεσμών. Οι δυσλειτουργίες αυτές προκαλούν στα άτομα (και εν προκειμένω στους φοιτητές) αισθήματα ανασφάλειας και πίεσης, ως προς τη δυνατότητα ικανοποίησης των αναγκών τους, τα οποία εντείνονται όταν τα άτομα στερούνται υποστηρικτικών κοινωνικών δικτύων. Σε μια τέτοια κατάσταση, αποδιοργάνωσης των θεσμών, κοινωνικής πίεσης και κοινωνικής δυσπιστίας, είναι εύλογο οι πιθανότητες εκδήλωσης εγωιστικών και παραβατικών συμπεριφορών να αυξάνονται. Όπως αναφέρει και ο Φίλιας (1994), «ένα ανομικό κοινωνικό κλίμα διαμορφώνει τον τύπο του ανομικού ανθρώπου [του ηθικά «ευέλικτου» και ασυνεπή], που ευδοκιμεί κυρίως στις περιόδους των κρίσεων μετάβασης» (σ. 29).

Μια συνηθισμένη κριτική που ασκείται στη θεωρία της ανομίας είναι ότι αποτελεί μια «συντηρητική» θεωρία, επειδή επικεντρώνεται στο ζήτημα της κοινωνικής

σταθερότητας και ευταξίας (βλ. Jones, 2001, σ. 102· Wallace & Wolf, 1995, σ. 73-74). Οι επικριτές της συνήθως προβάλλουν δύο επιχειρήματα: πρώτον, ότι τα άτομα έχουν διαφορετικούς στόχους και συμφέροντα να επιτύχουν, γεγονός που καθιστά δύσκολη τη συναίνεση σε κοινά παραδεκτούς τρόπους δράσης· και δεύτερον, ότι η μαζική αντίδραση των ατόμων και η ανυπακοή στους κανόνες είναι μερικές φορές αναγκαίες για να αλλάξει μια προβληματική κοινωνική κατάσταση ή ένα καταπιεστικό καθεστώς. Στην πραγματικότητα βέβαια, η θεωρία της ανομίας δεν αμφισβητεί τους διαφορετικούς στόχους που μπορούν να έχουν τα άτομα, ούτε την αναγκαιότητα της κοινωνικής μεταβολής. Απεναντίας, εξετάζει σε τι βαθμό η κοινωνία προσφέρει τα θεσμικά μέσα για την επίτευξη των ατομικών στόχων και ανιχνεύει (εν τη γενέσει τους) φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας που μπορούν να προκαλέσουν κοινωνικές αντιδράσεις και κοινωνική μεταβολή. Όπως αναφέρει ο Φίλιας (1994), η ανομία «συνδέεται άμεσα με τη διαδικασία της κοινωνικής μεταβολής» (σ. 29). Όταν οι κοινωνικές αξίες, οι νόμοι και οι κανόνες αμφισβητούνται, σημαίνει ότι οι κοινωνικές συνθήκες έχουν αλλάξει και τα άτομα έχουν πάψει να θεωρούν αυτούς τους περιορισμούς λειτουργικούς και αναγκαίους για τη συμβίωσή τους (σ. 28). Κάθε φορά που τα άτομα αποδέχονται τις κοινωνικές δεσμεύσεις και τις υποχρεώσεις που απορρέουν από τους ρόλους τους, επιβεβαιώνουν τους κανόνες της ομάδας (ή της κοινωνίας). «Πρόκειται για ένα αυτοματισμό, ο οποίος όταν αρχίζει και κλονίζεται, με την έννοια ότι πολλά μέλη της ομάδας δεν τον εκπληρώνουν σωστά . . . αρχίζουν να εμφανίζονται τα γνωστά μας ανομικά φαινόμενα» (σ. 95). Αντίστοιχα, η γενική δυσαρέσκεια από τους θεσμούς και τον τρόπο λειτουργίας τους υποδηλώνει ότι οι θεσμοί δεν ανταποκρίνονται επαρκώς στις ανάγκες των ατόμων και στις προσδοκίες τους. Εμφανίζουν «αρρυθμία» ή «καθυστέρηση προσαρμογής» στα νέα δεδομένα που προκύπτουν κατά τη διαδικασία της κοινωνικής μεταβολής, και αυτό με τη σειρά του τροφοδοτεί τις κοινωνικές εντάσεις και την παραβατικότητα (σ. 44). Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας ήταν ιδιαιτέρως αποκαλυπτικά ως προς τις αντιλήψεις που έχουν σχηματίσει οι Έλληνες και οι Τούρκοι φοιτητές για τη λειτουργία των θεσμών γενικά, αλλά και του εκπαιδευτικού συστήματος ειδικά. Επίσης, άλλη μία σημαντική παράμετρος που συνδέεται με την κοινωνική μεταβολή είναι η στάση και τα συναισθήματα των ατόμων απέναντι στην κοινωνία που ζουν. Όταν το κοινωνικό περιβάλλον γίνεται ανταγωνιστικό και εχθρικό, τα άτομα δυσκολεύονται να εμπιστευτούν τους συνανθρώπους τους, με αποτέλεσμα να αυξάνεται η κοινωνική δυσπιστία και η απαισιοδοξία. Τα «συμπτώματα» αυτά, όπως προέκυψε και από την έρευνα, συσχετίζονται θετικά με το αίσθημα κοινωνικής πίεσης

και με την αύξηση της ροπής στην παραβατικότητα. Επομένως, η αύξηση αυτών των μεγεθών (της κοινωνικής δυσπιστίας, της κοινωνικής πίεσης, της απαισιοδοξίας και της παραβατικότητας) πρέπει να λειτουργεί ως «αφύπνιση» για τους κυβερνώντες, ότι το κοινωνικό περιβάλλον αλλάζει και γίνεται δυσμενές για τα άτομα. Επιπλέον, ως προς το ζήτημα της παραβατικότητας πρέπει να επισημάνουμε ότι η θεωρία της ανομίας, τόσο στην αρχική της σύλληψη από τον Durkheim όσο και στη μετέπειτα εξέλιξη της σε «θεωρία ανομίας/πίεσης», ουδέποτε επεδίωξε τη στοχοποίηση των παραβατικών ατόμων (όπως θα περίμενε κάποιος από μια «συντηρητική» θεωρία): αντιθέτως, απέδωσε τα αίτια της παραβατικότητας πρωτίστως στην κοινωνική απορρύθμιση, η οποία λειτουργεί ως πιεστικός παράγοντας.

Η παρούσα εργασία πιστεύουμε ότι έδωσε κάποιες κατευθύνσεις σχετικά με τη διερεύνηση και την ερμηνεία των φαινομένων ανομίας στον «μικρόκοσμο» των φοιτητών και των πανεπιστημίων. Η ανομία όμως, ως φαινόμενο, μπορεί να επηρεάσει και άλλους θεσμούς, κοινωνικές ομάδες ή πτυχές της κοινωνικής πραγματικότητας. Επομένως, υπάρχει γόνιμο έδαφος για τους κοινωνικούς επιστήμονες να μελετήσουν επισταμένως και σε μεγαλύτερη κλίμακα τους παράγοντες που προκαλούν φαινόμενα κοινωνικής απορρύθμισης και παθογένειας, καθώς και τις επιπτώσεις τους στα άτομα. Δεδομένου ότι η ανομία είναι ένα σύνθετο φαινόμενο (ως προς τα αίτια που το προκαλούν και τις συνέπειες του), μια ολοκληρωμένη διερεύνηση απαιτεί την αξιοποίηση αρκετών στατιστικών δεδομένων. Η κατασκευή σταθερών ερευνητικών εργαλείων για τη διαχρονική καταγραφή των απόψεων και στάσεων του πληθυσμού (ή μικρότερων ομάδων) απέναντι στις κοινωνικές αξίες, τους θεσμούς και τις κοινωνικές δεσμεύσεις θα πρέπει να συνδυάζεται με αντίστοιχα σταθερά εργαλεία μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου, της κοινωνικής πίεσης, της κοινωνικής ανασφάλειας και απαισιοδοξίας, καθώς και με επίσημα στατιστικά στοιχεία και δείκτες παραβατικότητας. Η συνέπεια στη διεξαγωγή σχετικών ερευνών ανά τακτά χρονικά διαστήματα και η συστηματική καταγραφή των δεδομένων σε χρονοσειρές (time series) δίνουν μια καλύτερη εικόνα της κοινωνικής πραγματικότητας, αποτυπώνοντας τις μεταβολές που έχουν συντελεστεί και αποκαλύπτοντας γενικότερες τάσεις. Επίσης, είναι πολύ σημαντικό τα αποτελέσματα των κοινωνικών ερευνών να αξιοποιούνται για τη χάραξη πολιτικών που βελτιώνουν τις συνθήκες ζωής των ανθρώπων. Άλλωστε, αυτή είναι η πεμπτούσια της επιστήμης της κοινωνιολογίας.

Πηγές - Βιβλιογραφία

Πηγές

Α' Αρχαία κείμενα

Ανώνυμος Ταμβλίχου

Αριστοτέλης, Ἠθικὰ Εὐδήμεια

Αριστοτέλης, Ἠθικὰ Νικομάχεια

Αριστοτέλης, Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν

Διογένης Λαέρτιος, Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμησάντων

Επίκουρος, Ἐπιστολὴ πρὸς Μενοικέα

Επίκουρος, Κύρια δόξαι

Ευριπίδης, Ἀνδρομάχη

Ευριπίδης, Βάκχαι

Ευριπίδης, Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι

Ηρόδοτος, Ἱστορίαι

ΗΣίοδος, Θεογονία

Θουκυδίδης, Ἱστορία τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου

Ἰσοκράτης, Ἑλένης ἐγκώμιον

Πλάτων, Γοργίας

Πλάτων, Εὐθύφρων

Πλάτων, Θεαίτητος

Πλάτων, Κρίτων

Πλάτων, Πολιτεία

Πλάτων, Πρωταγόρας

Σέξτος Ἐμπειρικός, Πρὸς λογικούς

Σοφοκλῆς, Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ

Σοφοκλῆς, Τραχίνιαι

Β' Θρησκευτικά κείμενα

Ἀββακούμ

Β' Πέτρου

Γένεσις

Δευτερονόμιον

Ἑσδρας Α΄

Ἰεζεκιήλ

Κατά Ματθαῖον

Λευϊτικόν

Προς Ρωμαίους

Προς Τιμόθεον Α΄

Σοφονίας

Ψαλμοί

Γ΄ Νόμοι

Νόμος 3845/2010

Νόμος 3985/2011

Νόμος 4046/2012

Νόμος 4093/2012

Νόμος 4336/2015

Νόμος 4389/2016

Νόμος 4472/2017

Δ΄ Ιστοσελίδες

Πληροφορίες για την ιστορία του Πανεπιστημίου Ege: <http://www.ege.edu.tr/>

Πληροφορίες για την ιστορία του Παντείου Πανεπιστημίου: <http://www.panteion.gr/>

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Bauman, Z. (2002). *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της* (μτφρ. Γιώργος-Ίκαρος Μπαμπασάκης). Αθήνα: Ψυχογιός. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1997).
- Blackledge, D., & Hunt, B. (2004). *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης* (μτφρ. Μαρία Δεληγιάννη). Αθήνα: Μεταίχμιο. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1985).
- Γκίκας, Σ. (1994). *Λεξικό εννοιών γενικής παιδείας*. Αθήνα: Σαββάλας.
- de Montaigne, M. (1979). *Δοκίμια* (μτφρ. Θανάσης Νάκας). Αθήνα: Κάλβος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1580).
- Διαμαντίδης, Α. (2003). *Λεξικό των -ισμών*. Αθήνα, Γνώση.
- Durkheim, E. (1978). *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου* (μτφρ. Λουκία Μ. Μουσούρου). Αθήνα: Gutenberg. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1895).
- Hollis, M. (2005). *Φιλοσοφία των κοινωνικών επιστημών: Μια εισαγωγή* (μτφρ. Αθανάσιος Κατσικερός). Αθήνα: Κριτική. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1994).
- Kant, I. (2017). *Η θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών* (μτφρ. Κώστας Ανδρουλιδάκης). Ηράκλειο Κρήτης: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1785).
- Κασιμάτη, Κ. (2001). *Δομές και ροές: Το φαινόμενο της κοινωνικής και επαγγελματικής κινητικότητας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κυριαζή, Ν. (1999). *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Λαμπροπούλου, Ε. (1994). *Κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Λυγερός, Σ., & Μελάς, Κ. (2013). *Μετά τον Ερντογάν τι;* Αθήνα: Πατάκη.
- Μαγγανάς, Α., & Λάζος, Γ. (1997). *Κοινωνικές αξίες των παραβατικών και των μη-παραβατικών*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου.
- Marx, K. (1975). *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα του 1844* (μτφρ. Μπάμπης Γραμμένος). Αθήνα: Γλάρος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1932).
- Ματακιάς, Α. (1993). *Λεξικό εννοιών*. Αθήνα: Πελεκάνος.
- Μιχαλοπούλου, Κ. (1992). *Κλίμακες μετρήσεως στάσεων*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μουσούρου, Λ. (1989). *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*. Αθήνα: Gutenberg.

- Rachels, J., & Rachels, S. (2012). *Στοιχεία ηθικής φιλοσοφίας* (μτφρ. Ξενοφών Μπαμιατζόγλου). Αθήνα: Εκδόσεις Οκτώ. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2010).
- Sartre, J.-P. (2006). *Ο υπαρξισμός είναι ένας ανθρωπισμός* (μτφρ. Κώστας Σταματίου). Αθήνα: Αρσενίδη. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1946).
- Timasheff, N., & Theodorson, G. (2001). *Ιστορία των κοινωνιολογικών θεωριών* (μτφρ. Δημήτρης Τσαούσης). Αθήνα: Gutenberg. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1976).
- Τσαούσης, Δ. (1984). *Χρηστικό λεξικό κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Τσαούσης, Δ. (1996). *Η κοινωνία μας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Τσίγκανου, Ι. (2011). «Ανομία» και κοινωνία: Επιστημονικά εργαλεία σε «κρίση». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134-135(A-B), 257-270.
- Yalom, I. (2003). *Ο δήμιος του έρωτα και άλλες ιστορίες ψυχοθεραπείας* (μτφρ. Ευαγγελία Ανδριτσάνου & Γιάννης Ζέρβας). Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1989).
- Warburton, N. (2015). *Φιλοσοφία: Τα κλασικά κείμενα* (μτφρ. Θοδωρής Δρίτσας). Αθήνα: Αρσενίδη. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1998).
- Φίλης, Κ. (2018). *Τουρκία, Ισλάμ, Ερντογάν* (2η έκδοση). Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Φίλιας, Β. (1994). *Όψεις της διατήρησης και της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος* (Τόμος Α). Αθήνα: Νέα Σύνορα - Α. Α. Λιβάνη.
- Φίλιας, Β. (επιμ.) (1996). *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*. Αθήνα: Gutenberg.

Ξενόγλωσση

- Agnew, R. (1992). Foundation for a general strain theory of crime and delinquency. *Criminology*, 30(1), 47-87.
- Agnew, R. (1997). The nature and determinants of strain: Another look at Durkheim and Merton. Στο N. Passas & R. Agnew (επιμ.), *The future of anomie theory* (σ. 27-51). Boston: Northeastern University Press.
- Agnew, R., & Passas, N. (1997). Introduction. Στο N. Passas & R. Agnew (επιμ.), *The future of anomie theory* (σ. 1-26). Boston: Northeastern University Press.
- Ahlkvist, J. (2001). Sound and vision: Using progressive rock to teach social theory. *Teaching Sociology*, 29(4), 471-482.

- Alston, R. C. (επιμ.) (1968). *Ortus vocabulorum. 1500* [English linguistics 1500-1800: A collection of facsimile reprints, 123]. Menston: Scolar Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1500).
- Apple, M. (2012). *Education and power* (2nd edition). New York, NY: Routledge. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1982).
- Aronson, R. (2004). *Camus and Sartre: The story of a friendship and the quarrel that ended it*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Ayer, A. J. (2001). *Language, truth and logic*. London: Penguin Books. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1936).
- Balbi, G. (1971). *Catholicon*. Westmead, England: Gregg International Publishers. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1460).
- Bartholomew, D. J., Steele, F., Moustaki, I., & Galbraith, J. I. (2002). *The analysis and interpretation of multivariate data for social scientists*. New York: Chapman & Hall/CRC.
- Baughner, J. (2003). Caught in the middle? Worker identity under new participatory roles. *Sociological Forum*, 18(3), 417-439.
- Bauman, Z. (1989). *Modernity and the holocaust*. Cambridge: Polity Press.
- Benedict, R. (1960). *Patterns of culture*. New York: Mentor Books. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1934).
- Bentham, J. (1843). Critical examination of the declaration of rights. Στο J. Bowring (επιμ.), *The works of Jeremy Bentham* (τ. 2, σ. 496-524). Edinburg: William Tait.
- Bentham, J. (1891). *A fragment on government*. Oxford: Clarendon Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1776).
- Bentham, J. (1907). *An introduction to the principles of morals and legislation*. Oxford: Clarendon Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1780).
- Bernard, T. J. (1984). Control criticisms of strain theories: An assessment of theoretical and empirical adequacy. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 21(4), 353-372.
- Bernard, T. J. (1995). Merton versus Hirschi: Who is faithful to Durkheim's heritage? Στο F. Adler & W. S. Laufer (επιμ.), *The legacy of anomie theory. Advances in criminological research* (τ. 6, σ. 81-90). New Brunswick, NJ: Transaction.

- Besnard, P. (2005). Durkheim's squares: Types of social pathology and types of suicide. Στο J. C. Alexander & P. Smith (επιμ.), *The Cambridge companion to Durkheim* (σ. 70-79). New York: Cambridge University Press.
- Bjarnason, T. (2009). Anomie among European adolescents: Conceptual and empirical clarification of a multilevel sociological concept. *Sociological Forum*, 24(1), 135-161.
- Bjerregaard, B., & Cochran, J. (2008). A cross-national test of institutional anomie theory: Do the strength of other social institutions mediate or moderate the effects of the economy on the rate of crime? *Western Criminology Review*, 9(1), 31-48.
- Black, M. (1964). The gap between "Is" and "Should". *The Philosophical Review*, 73(2), 165-181.
- Blackburn, S. (1984). *Spreading the word: Groundings in the philosophy of language*. Oxford: Clarendon Press.
- Blackledge, D., & Hunt, B. (1985). *Sociological interpretations of education*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Blake, C. (2007). *Intellectual and cultural history of the United States, 1890-1945: Pragmatism and its critics* [E-seminar]. Columbia University: Digital Knowledge Ventures. Διαθέσιμο στο: http://c250.columbia.edu/dkv/extracts/0743_dewey6.html
- Bouckaert, G., & van de Walle, S. (2003). Comparing measures of citizen trust and user satisfaction as indicators of 'good governance': Difficulties in linking trust and satisfaction indicators. *International Review of Administrative Sciences*, 69(3), 329-343.
- Boudon, R. (2013). *The origin of values: Sociology and philosophy of beliefs*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Bourdieu, P. (2004). The forms of capital (μτφρ. Richard Nice). Στο S. J. Ball (επιμ.), *The RoutledgeFalmer reader in sociology of education* (σ. 15-29). London: RoutledgeFalmer. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1983).
- Bourdieu, P., & Passeron, J. C. (1977). *Reproduction in education and society* (μτφρ. Richard Nice). London: Sage Publications. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1970).
- Bourne, R. (1919). Unfinished fragment on the state. Στο J. Oppenheim (επιμ.), *Untimely papers* (σ. 140-230). New York: B. W. Huebsch.

- Bowles, S., & Gintis, H. (1976). *Schooling in capitalist America: Educational reform and the contradictions of economic life*. New York: Basic Books.
- Broome, M. (2008). Philosophy as the science of value: Neo-Kantianism as a guide to psychiatric interviewing. *Philosophy, Psychiatry and Psychology*, 15(2), 107-116.
- Browning, C., & Cagney, K. (2003). Moving beyond poverty: Neighborhood structure, social processes, and health. *Journal of Health and Social Behavior*, 44(4), 552-571.
- Bryman, A. (2001). *Social research methods*. Oxford: Oxford University Press.
- Carr, L. (1971). The Srole items and acquiescence. *American Sociological Review*, 36, 287-293.
- Chamlin, M. B., & Cochran, J. K. (1995). Assessing Messner and Rosenfeld's institutional anomie theory: A partial test. *Criminology*, 33(3), 411-429.
- Chamlin, M. B., & Cochran, J. K. (2007). An evaluation of the assumptions that underlie institutional anomie theory. *Theoretical Criminology*, 11(1), 39-61.
- Clinard, M., & Meier, R. (2011). *Sociology of deviant behavior* (14th edition). Belmont, CA: Wadsworth Cengage Learning.
- Cloward, R., & Ohlin, L. (1960). *Delinquency and opportunity: A theory of delinquent gangs*. New York: Free Press.
- Cohen, A. (1955). *Delinquent boys: The culture of the gang*. New York: Free Press.
- Coleman, J. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94(Supplement), S95-S120.
- Colman, A. M. (2015). *A dictionary of psychology* (4th edition). Oxford: Oxford University Press.
- Cook, J. (2005). Filling structural holes: Social networks in the introductory course. *Teaching Sociology*, 33(2), 170-180.
- Cooley, C. H. (1909). *Social organization: A study of the larger mind*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Copleston, F. (1994). *A history of philosophy* (Τόμος 7). New York: Doubleday.
- Dahrendorf, R. (1959). *Class and class conflict in industrial society*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- de Grazia, S. (1948). *The political community: A study of anomie*. Chicago: University of Chicago Press.

- de la Boétie, É. (2008). *The politics of obedience: The discourse of voluntary servitude* (μτφρ. Harry Kurz). Auburn: Ludwig von Mises Institute. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1576).
- Deflem, M. (1989). From anomie to anomia and anomic depression: A sociological critique on the use of anomie in psychiatric research. *Social Science and Medicine*, 29(5), 627-634.
- Dewey, J. (1929). Nature, communication and meaning. Στο J. Dewey, *Experience and nature* (σ. 166-207). London: George Allen & Unwin Ltd. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1925).
- Dewey, J. (1939). Theory of valuation. Στο O. Neurath (επιμ.), *International encyclopedia of unified science* (Vol. 2, Number 4). Chicago: University of Chicago Press.
- Downes, D., & Rock, P. (2007). *Understanding deviance: A guide to the sociology of crime and rule-breaking* (5th edition). New York: Oxford University Press.
- Dubin, R. (1959). Deviant behavior and social structure: Continuities in social theory. *American Sociological Review*, 24(2), 147-164.
- Dugard, P., Todman, J., & Staines, H. (2010). *Approaching multivariate analysis. A practical introduction* (2nd edition). New York: Routledge.
- Durkheim, E. (1956). *Education and sociology*. New York: Free Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1922).
- Durkheim, E. (1995). *The elementary forms of religious life* (μτφρ. Karen E. Fields). New York: Free Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1912).
- Durkheim, E. (2005). *Suicide: A study in sociology* (μτφρ. John Spaulding & George Simpson). London: Routledge. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1897).
- Durkheim, E. (2009). *Socialism and Saint Simon* (επιμ. Alvin W. Gouldner, μτφρ. Charlotte Sattler). London: Routledge & Kegan Paul. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1928).
- Durkheim, E. (2010). *Sociology and philosophy*. London: Routledge. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1953).
- Durkheim, E. (2012). *Moral education* (μτφρ. Everett K. Wilson & Herman Schnurer). Mineola, NY: Dover Publications. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1925).
- Durkheim, E. (2013). *The division of labour in society* (επιμ. Steven Lukes, μτφρ. W. D. Halls). Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1893).

- Durkheim, E. (2013). *The rules of sociological method* (επιμ. Steven Lukes, μτφρ. W. D. Halls). Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1895).
- Duvignaud, J. (1970). Anomie et mutation sociale. Στο G. Balandier (επιμ.), *Sociologie des Mutations* (σ. 63-81). Paris: Anthropos.
- Edles, L. D., & Appelrouth, S. (2015). *Sociological theory in the classical era: Text and readings* (3rd edition). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Enelow, J., & Hinich, M. (1984). Probabilistic voting and the importance of centrist ideologies in democratic elections. *The Journal of Politics*, 46(2), 459-478.
- Engels, F. (1976). Introduction to Karl Marx's 'The class struggles in France, 1848 to 1850'. Στο K. Marx & F. Engels, *Selected works* (in three volumes) (τ. 1, σ. 186-204). Moscow: Progress Publishers. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1895).
- European Commission. (2005). *Social values, science and technology (Special Eurobarometer 225, Wave 63.1)*. Brussels: European Commission.
- European Commission. (2010a). *Biotechnology (Special Eurobarometer 341, Wave 73.1)*. Brussels: European Commission.
- European Commission. (2010b). *Standard Eurobarometer 74 (National report: Turkey)*. Brussels: European Commission.
- European Commission. (2010c). *Standard Eurobarometer 74 (National report: Greece)*. Brussels: European Commission.
- EVS (2015). *European Values Study Longitudinal Data File 1981-2008 (EVS 1981-2008)*. ZA4804 Data File Version 3.0.0, Cologne: GESIS Data Archive. doi: 10.4232/1.12253
- Freud, A. (1993). *The ego and the mechanisms of defence*. London: Karnac Books. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1936).
- Frijters, P., & Beaton, T. (2012). The mystery of the U-shaped relationship between happiness and age. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 82(2-3), 525-542.
- Fulke, W. (2007). *A defense of the sincere and true translations of the Holy Scriptures into the English tongue*. Whitefish, MT: Kessinger Publishing. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1583).
- Gewirth, A. (1949). The psychological approach to politics. The political community: A study of anomie. Sebastian de Grazia. *Ethics*, 59(3), 211-220.

- Ghazaleh, P. (2002). Two miles into limbo: Displaced Sudanese in a Cairo slum. *Middle East Report*, 225, 2-7.
- Gibson, K. (2014). *An introduction to ethics*. New Jersey: Pearson.
- Giddens, A. (2005). *Sociology* (4th edition). Cambridge: Polity Press.
- Godoy, A. (2004). When 'justice' is criminal: Lynchings in contemporary Latin America. *Theory and Society*, 33(6), 621-651.
- Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. Englewood Cliffs, N.J: Prentice-Hall.
- Gouldner, A. (1970). *The coming crisis of western sociology*. New York: Basic Books.
- Graeff, P., & Mehlkop, G. (2007). When anomie becomes a reason for suicide: A new macro-sociological approach in the Durkheimian tradition. *European Sociological Review*, 23(4), 521-535.
- Graham, D. (επιμ.) (2010). *The texts of early Greek philosophy: The complete fragments and selected testimonies of the major Presocratics* (Τόμος 2). Cambridge: Cambridge University Press.
- Green, D., McFalls, L., & Smith, J. (2001). Hate crime: An emergent research agenda. *Annual Review of Sociology*, 27, 479-504.
- Grönlund, K., & Setälä, M. (2007). Political trust, satisfaction and voter turnout. *Comparative European Politics*, 5(4), 400-422.
- Guyau, J.-M. (1897). *The non-religion of the future: A sociological study*. New York, NY: Henry Holt & Co. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1887).
- Guyau, J.-M. (1898). *A sketch of morality independent of obligation or sanction* (μτφρ. Gertrude Kapteyne). London: Watts & Co. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1885).
- Handler, R. (1990). Boasian anthropology and the critique of American culture. *American Quarterly*, 42(2), 252-273.
- Hare, R. M. (1991). *The language of morals*. New York: Oxford University Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1952).
- Hargreaves, D. (1975). *Interpersonal relations and education*. London: Routledge & Kegan Paul. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1972).
- Harvey, D. (1990). *The condition of postmodernity: An enquiry into the origins of cultural change*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Heywood, A. (2013). *Politics* (4th edition). New York: Palgrave Macmillan.

- Heywood, A. (2015). *Key concepts in politics and international relations* (2nd edition). London: Palgrave MacMillan.
- Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. Berkeley: University of California Press.
- Hobbes, T., & Pogson, S. (1965). *Hobbes's Leviathan*. Oxford: Clarendon Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1651).
- Hooker, R., & Hill W. (1993). *Of the laws of ecclesiastical polity*. Binghamton, N.Y.: Center for Medieval and Early Renaissance Studies. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1594).
- Horton, J. (1964). The dehumanization of anomie and alienation: A problem in the ideology of sociology. *British Journal of Sociology*, 15(4), 283-300.
- Horwitz, A. (2004). Review: Revisiting an underappreciated classic: John Lofland's deviance and identity. *Sociological Forum*, 19(4), 671-673.
- House, J. (2001). Understanding social factors and inequalities in health: 20th century progress and 21st century prospects. *Journal of Health and Social Behavior*, 43(2), 125-142.
- Hume, D. (1960). *A treatise of human nature*. Oxford: Clarendon Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1739).
- Inglehart, R. (1977). *The silent revolution: Changing values and political styles among Western publics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Ingram, D. (2005). Postmodernism. Στο D. Borchert (επιμ.), *Encyclopedia of philosophy* (τ. 7, σ. 729-731). Farmington Hills, MI: Macmillan Reference.
- James, W. (1891). The moral philosopher and the moral life. *International Journal of Ethics*, 1(3), 330-354.
- James, W. (1907). *Pragmatism: A new name for some old ways of thinking*. New York: Longmans, Green, and Co.
- Jensen, G. F. (1995). Salvaging structure through strain: A theoretical and empirical critique. Στο F. Adler & W. S. Laufer (επιμ.), *The legacy of anomie theory: Advances in criminological theory* (τ. 6, σ. 139-158). New Brunswick, NJ: Transaction.
- Jensen, G. F. (2002). Institutional anomie theory and societal variations in crime: A critical appraisal. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 22(7/8), 45-74.

- Jilek, W. (1974). *Salish Indian mental health and culture change: Psychohygienic and therapeutic aspects of the guardian spirit ceremonial*. Toronto: Holt, Rinehart & Winston.
- Joas, H. (2000). *The genesis of values* (μτφρ. Gregory Moore). Chicago, IL: The University of Chicago Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1997).
- Jonas, H. (1984). *The imperative of responsibility: In search of an ethics for the technological age*. Chicago: University of Chicago Press.
- Jones, S. S. (2001). *Durkheim reconsidered*. Cambridge, UK: Polity.
- Jost, J. (2006). The end of the end of ideology. *American Psychologist*, 61(7), 651-670.
- Killian, L., & Grigg, C. (1962). Urbanism, race, and anomia. *American Journal of Sociology*, 67(6), 661-665.
- Kornhauser, R. (1978). *Social sources of delinquency*. Chicago: University of Chicago Press.
- Krohn, M. (1978). A Durkheimian analysis of international crime rates. *Social Forces*, 57(2), 654-670.
- Kropotkin, P. (2006). *Mutual aid: A factor of evolution*. New York: Dover Publications. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1902).
- Kruskal, J. B. (1964). Multidimensional scaling by optimizing goodness of fit to a nonmetric hypothesis. *Psychometrika*, 29(1), 1-27.
- Kurzman, C., & Owens, L. (2002). The sociology of intellectuals. *Annual Review of Sociology*, 28, 63-90.
- Lacroix, B. (1973). Régulation et anomie selon Durkheim. *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 55, 265-292.
- Lemert, E. (1964). Social structure, social control and deviation. Στο M. Clinard (επιμ.), *Anomie and deviant behavior* (σ. 57-97). New York: The Free Press.
- Levinas, E. (1987). The ego and the totality (μτφρ. Alphonso Lingis). Στο *Collected philosophical papers* (σ. 25-45). Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1954).
- Levinas, E. (1988). Useless suffering (μτφρ. Richard Cohen). Στο R. Bernasconi & D. Wood (επιμ.), *The provocation of Levinas: Rethinking the other* (σ. 156-167). London: Routledge. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1982).
- Lindersmith, A., & Gagnon, J. (1964). Anomie and drug addiction. Στο M. Clinard (επιμ.), *Anomie and deviant behavior* (σ. 158-188). New York: The Free Press.

- Liska, A., & Warner, B. (1991). Functions of crime: A paradoxical process. *American Journal of Sociology*, 96(6), 1441-1463.
- Locke, J. (1836). *An essay concerning human understanding*. London: T. Tegg & Son. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1689).
- Locke, J. (1988). *Two treatises of government* (επιμ. Peter Laslett). Cambridge: Cambridge University Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1689).
- Lotze, H. (1885). *Microcosmus: An essay concerning man and his relation to the world* (μτφρ. Elizabeth Hamilton και E. E. Constance Jones) (Τόμος 1). Edinburgh: T. & T. Clark. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1856).
- Lukes, S. (1977). Alienation and anomie. Στο S. Lukes (επιμ.), *Essays in social theory* (σ. 74-95). London and Basingstoke: Macmillan.
- Luo, F., Florence, C. S., Quispe-Agnoli, M., Ouyang, L., & Crosby, A. E. (2011). Impact of business cycles on US suicide rates, 1928-2007. *American Journal of Public Health*, 101(6), 1139–1146.
- MacIver, R. M. (2005). *Politics and society* (επιμ. David Spitz). New Brunswick, NJ: Transaction Publishers. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1969).
- Malinowski, B. (1939). The group and the individual in functional analysis. *American Journal of Sociology*, 44(6), 938-964.
- Martin, G. (1975). The New Testament of Jesus Christ [translated faithfully into English, out of the authentical Latin]. Στο D. M. Rogers (επιμ.), *English Recusant Literature, 1558-1640* (Τόμος 267). Ilkley: Scholar Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1582).
- Marwah, S., & Deflem, M. (2006). Revisiting Merton: Continuities in the theory of anomie-and-opportunity structures. Στο M. Deflem (επιμ.), *Sociological theory and criminological research: Views from Europe and the United States* (σ. 57-76). Amsterdam: Elsevier/JAI Press.
- Marx, K. (2009). *Critique of Hegel's 'Philosophy of Right'* (μτφρ. Annette Jolin και Joseph O'Malley). Cambridge: Cambridge University Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1844).
- Marx, K. (2010). A contribution to the critique of political economy. Στο J. F. Sitton (επιμ.), *Marx today* (σ. 89-94). New York: Palgrave Macmillan. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1859).

- Marx, K., & Engels, F. (1976). Manifesto of the communist party. Στο K. Marx & F. Engels, *Selected works* (in three volumes) (τ. 1, σ. 98-137). Moscow: Progress Publishers. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1848).
- Marx, K., & Engels, F. (1976). The German ideology. Στο K. Marx & F. Engels, *Selected works* (in three volumes) (τ. 1, σ. 16-80). Moscow: Progress Publishers. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1932).
- Maslow, A. (1954). *Motivation and personality*. New York: Harper & Row.
- McFarland, D., & Pals, H. (2005). Motives and contexts of identity change: A case for network effects. *Social Psychology Quarterly*, 68(4), 289-315.
- Mead, G. H. (1934). *Mind, self and society: From the standpoint of a social behaviorist* (επιμ. C. W. Morris). Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Mead, M. (1928). *Coming of age in Samoa*. New York: William Morrow & Co.
- Menard, S. (1995). A developmental test of Mertonian anomie theory. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 32(2), 136-174.
- Merton, R. (1938). Social structure and anomie. *American Sociological Review*, 3(5), 672-682.
- Merton, R. (1968). *Social theory and social structure*. New York: Free Press.
- Messner, S., & Rosenfeld, R. (2013). *Crime and the American dream* (5th edition). Belmont, CA: Wadsworth. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1994).
- Mestrovic, S. G., & Lorenzo, R. (2008). Durkheim's concept of anomie and the abuse at Abu Ghraib. *Journal of Classical Sociology*, 8(2), 179-207.
- Mill, J. S. (2003). On liberty. Στο M. Warnock (επιμ.), *Utilitarianism and On liberty* (σ. 88-180). Malden: Blackwell Publishing. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1859).
- Mill, J. S. (2003). Utilitarianism. Στο M. Warnock (επιμ.), *Utilitarianism and On liberty* (σ. 181-235). Malden: Blackwell Publishing. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1863).
- Miller, C., & Butler, E. (1966). Anomia and eunomia: A methodological evaluation of Srole's anomia scale. *American Sociological Review*, 31(3), 400-406.
- Miller, R., & Brewer, J. (2003). *The A-Z of social research: A dictionary of key social science research concepts*. London: Sage Publications.
- Mizruchi, E. (1964). *Success and opportunity: A study of anomie*. New York: The Free Press.

- Mizruchi, E. (1965). Alienation and anomie: Theoretical and empirical perspectives. Στο L. Horowitz (επιμ.), *The new sociology: Essays in social science and social theory in honor of C. W. Mills* (σ. 253-267). New York: Oxford University Press.
- Moody, J. (2004). The structure of a social science collaboration network: Disciplinary cohesion from 1963 to 1999. *American Sociological Review*, 69(2), 213-238.
- Nietzsche, F. (1954). *The portable Nietzsche* (μτφρ. και επιμ. Walter Kaufmann). New York: The Viking Press.
- Nye, F. I. (1958). *Family relationships and delinquent behavior*. New York: John Wiley & Sons.
- Orrù, M. (1983). The ethics of anomie: Jean Marie Guyau and Émile Durkheim. *The British Journal of Sociology*, 34(4), 499-518.
- Orrù, M. (1985). Anomie and social theory in ancient Greece. *European Journal of Sociology*, 26(1), 3-28.
- Orrù, M. (1987). *Anomie: History and meanings*. Boston: Allen & Unwin.
- Pampel, F. (2001). *The institutional context of population change: Patterns of fertility and mortality across high-income nations*. Chicago: University of Chicago Press.
- Parsons, T. (1959). The school class as a social system: Some of its functions in American society. *Harvard Educational Review*, 29(4), 297-318.
- Parsons, T. (1961). An outline of the social system. Στο T. Parsons, E. Shils, K. D. Naegle, J. R. Pitts (επιμ.), *Theories of society: Foundations of modern sociological theory* (τ. 1, σ. 30-79). New York: The Free Press of Glencoe.
- Parsons, T. (1968). On the concept of value-commitments. *Sociological Inquiry*, 38(2), 135-160.
- Parsons, T. (1991). *The social system*. London: Routledge. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1951).
- Parsons, T., & Platt, G. M. (1973). *The American university*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Parsons, T., & Shils, E. A. (1962). Values, motives and systems of action. Στο T. Parsons & E. A. Shils (επιμ.), *Toward a general theory of action: Theoretical foundations for the social sciences* (σ. 45-275). Cambridge, MA: Harvard University Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1951).

- Parsons, T., & Smelser, N. J. (2001). *Economy and society: A study in the integration of economic and social theory*. London: Routledge. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1956).
- Passas, N. (1995). Continuities in the anomie tradition. Στο F. Adler & W. S. Laufer (επιμ.), *The legacy of anomie theory. Advances in criminological research* (τ. 6, σ. 91-112). New Brunswick, NJ: Transaction.
- Pedahzur, A., Perliger, A., & Weinberg, L. (2003). Altruism and fatalism: The characteristics of Palestinian suicide terrorists, *Deviant Behavior*, 24(4), 405-423.
- Philipov, D., Spéder, Z., & Billari, F. C. (2006). Soon, later, or ever? The impact of anomie and social capital on fertility intentions in Bulgaria (2002) and Hungary (2001). *Population Studies*, 60(3), 289-308.
- Pierson, G. (1988). Lotze's concept of value. *The journal of value enquiry*, 22, 115-125.
- Pizzorno, A. (1963). Lecture actuelle de Durkheim. *European Journal of Sociology*, 4, 1-36.
- Pollard, A. (1984). Goodies, jokers and gangs. Στο M. Hammersley & P. Woods (επιμ.), *Life in schools: The sociology of pupil cultures* (σ. 238-254). Milton Keynes: Open University Press.
- Pope, W., & Johnson, B. (1983). Inside organic solidarity. *American Sociological Review*, 48(5), 681-692.
- Popper, K. (2005). *The logic of scientific discovery*. Taylor & Francis e-Library. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1934).
- Popper, K. (2013). *The open society and its enemies*. Princeton: Princeton University Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1945).
- Porpora, D. (1989). Four concepts of social structure. *Journal for the Theory of Social Behavior*, 19(2), 195-211.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Realo, A., & Dobewall, H. (2011). Does life satisfaction change with age? A comparison of Estonia, Finland, Latvia, and Sweden. *Journal of Research in Personality*, 45(3), 297-308.
- Regoecki, W. (2002). The impact of density: The importance of nonlinearity and selection on flight and fight responses. *Social Forces*, 81(2), 505-530.

- Reiss, A. J. (1951). Delinquency as the failure of personal and social controls. *American Sociological Review*, 16(2), 196-207.
- Richmond, D. (2003). Embeddedness in voluntary associations and the timing of geographic moves. *Sociological Forum*, 18(2), 295-322.
- Rider, J. (1970). *Bibliotheca scholastica*. Menston: Scholar Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1589).
- Roberts, A., & Rokeach, M. (1956). Anomie, authoritarianism, and prejudice: A replication. *American Journal of Sociology*, 51(4), 355-358.
- Rorty, R. (1989). *Contingency, irony and solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, A. (1966). Prejudice, anomie, and the authoritarian personality. *Sociology and Social Research*, 50, 141-147.
- Rosenfeld, R., & Messner, S. (1997). Markets, morality, and an institutional-anomie theory of crime. Στο N. Passas & R. Agnew (επιμ.), *The future of anomie theory* (σ. 207-224). Boston: Northeastern University Press.
- Rosenfeld, R., Messner, S., & Baumer, E. (2001). Social capital and homicide. *Social Forces*, 80(1), 283-310.
- Rousseau, J.-J. (2002). The social contract. Στο S. Dunn (επιμ.), *Jean-Jacques Rousseau, The Social Contract and the First and Second Discourses* (σ. 149-254). New Haven: Yale University Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1762).
- Rubinstein, D. (2001). *Culture, structure, and agency: Towards a truly multidimensional society*. California: Sage Publications.
- Runciman, W. G. (1966). *Relative deprivation and social justice: A study of attitudes to social inequality in twentieth-century England*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Sartre, J.-P. (1991). *Critique of dialectical reason: Vol. 2. The intelligibility of history* (μτφρ. Quintin Hoare). London, New York: Verso. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1985).
- Savelsberg, J., Cleveland, L., & King, R. (2004). Institutional environments and scholarly work: American criminology, 1951-1993. *Social Forces*, 82(4), 1275-1302.

- Scheler, M. (1973). *Formalism in ethics and non-formal ethics of values* (μτφρ. Manfred Frings & Roger Funk). Evanston: Northwestern University Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1916).
- Schmitt, N. (1996). Uses and abuses of coefficient alpha. *Psychological Assessment*, 8(4), 350-353.
- Schoepfer, A. (2016). Institutional anomie theory. Στο W. G. Jennings (επιμ.), *The encyclopedia of crime and punishment* (τ. 2, σ. 745-749), MA: Wiley-Blackwell.
- Schopenhauer, A. (1915). *On the basis of morality* (μτφρ. Arthur Brodrick Bullock). London: George Allen & Unwin Ltd. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1840).
- Scott, J. (1991). *Social network analysis: A handbook*. New York: Sage Publications.
- Scruton, R. (2007). *The Palgrave Macmillan dictionary of political thought* (3rd edition). New York: Palgrave Macmillan.
- Sennett, R. (2002). *The fall of public man*. London: Penguin Books. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1977).
- Simmel, G. (1917). *Der Krieg und die geistigen Entscheidungen: Reden und Aufsätze*. München/Leipzig: Duncker & Humblot.
- Simmel, G. (1950). *The sociology of Georg Simmel* (μτφρ. και επιμ. Kurt H. Wolff). Glencoe, IL: Free Press.
- Simmel, G. (2010). *The view of life: Four metaphysical essays with journal aphorisms* (μτφρ. A. Y. Andrews & Donald N. Levine). Chicago, IL: University of Chicago Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1918).
- Simon, W., & Gagnon, J. (1976). The anomie of affluence: A post-Mertonian conception. *American Journal of Sociology*, 82(2), 356-378.
- Smart, R. N. (1958). Negative utilitarianism. *Mind*, 67(268), 542-543.
- Smerdon, B. (2002). Students' perceptions of membership in their high schools. *Sociology of Education*, 75(4), 287-305.
- Smith, S., & Razzell, P. (1975). *The pools winners*. London: Caliban Books.
- Spencer, H. (1898). *The principles of sociology* (in Three Volumes). New York: D. Appleton and Company. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε σταδιακά μεταξύ 1874 και 1896).
- Spinoza, B. (2002). *Treatise on the emendation of the intellect*. Στο M. Morgan (επιμ.), *Spinoza: Complete works* (μτφρ. Samuel Shirley, σ. 3-30). Indianapolis: Hackett Publishing. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1677).

- Srole, L. (1956). Social integration and certain corollaries: An explanatory study. *American Sociological Review*, 27, 709-717.
- Stack, S. (1979). Durkheim's theory of fatalistic suicide: A cross-national approach. *The Journal of Social Psychology*, 107(2), 161-168.
- Stevenson, C. (1969). *Ethics and language*. New Haven: Yale University Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1944).
- Stinchcombe, A. (1964). *Rebellion in a high school*. Chicago: Quadrangle books.
- Stirner, M. (1995). *The ego and its own* (επιμ. David Leopold). Cambridge: Cambridge University Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1844).
- Stockard, J., & O'Brien, R. (2002). Cohort variations and changes in age-specific suicide rates over time: Explaining variations in youth suicide. *Social Forces*, 81(2), 605-642.
- Stocking, G. W. (2001). The basic assumptions of Boasian anthropology. Στο G. W. Stocking, *Delimiting anthropology: Occasional essays and reflections* (σ. 24-48). Madison: The University of Wisconsin Press.
- Streiner, D. L. (2003). Starting at the beginning: An introduction to coefficient alpha and internal consistency. *Journal of Personality Assessment*, 80(1), 99-103.
- Stults, B. J., & Baumer, E. P. (2008). Assessing the relevance of anomie theory for explaining spatial variation in lethal criminal violence: An aggregate-level analysis of homicide within the United States. *International Journal of Conflict and Violence (IJCIV)*, 2(2), 215-247.
- Sumner, W. (1907). *Folkways: A study of the sociological importance of usages, manners, customs, mores, and morals*. Boston: Ginn & Company.
- Sutherland, E. (1949). *White collar crime*. New York: Dryden Press.
- Switek, M., & Easterlin, R. A. (2018). Life transitions and life satisfaction during young adulthood. *Journal of Happiness Studies*, 19(1), 297-314.
- Taylor, I., Walton, P., & Young, J. (2003). *The new criminology: For a social theory of deviance*. Taylor & Francis e-Library. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1973).
- Teevan, J. (1975). On measuring anomia: Suggested modifications of the Srole scale. *The Pacific Sociological Review*, 18(2), 159-170.
- Thompson, K. (2002). *Emile Durkheim* (revised edition). New York: Routledge. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1982).

- Treviño, A. J. (2015). Sociology and social problems. Στο A. J. Treviño (επιμ.), *Investigating social problems* (σ. 2-25). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Trochim, W., Donnelley, J., & Arora, K. (2016). *Research methods: The essential knowledge base* (2nd edition). Boston: Cengage Learning.
- Ungvári Zrínyi, I. (2016). From “free-floating responsibility” to self-responsibility: CSR as theoretical and practical context for ethics. Στο M. Coutinho de Arruda & B. Rok (επιμ.), *Understanding ethics and responsibilities in a globalizing world* (σ. 59-81). Cham, Switzerland: Springer International Publishing.
- United Nations Office on Drugs and Crime (2014). *Global study on homicide 2013: Trends, contexts, data*. Vienna: United Nations Publication. Ανακτήθηκε από: http://www.unodc.org/documents/gsh/pdfs/2014_GLOBAL_HOMICIDE_BOOK_web.pdf
- Vallas, S. (2003). Why teamwork fails: Obstacles to workplace change in four manufacturing plants. *American Sociological Review*, 68(2), 223-250.
- Van Slyke, S., Benson, M., & Cullen, F. (επιμ.) (2016). *The Oxford handbook of white-collar crime*. Oxford: Oxford University Press.
- Vaughan, D. (1997). Anomie theory and organizations: Culture and the normalization of deviance at NASA. Στο N. Passas & R. Agnew (επιμ.), *The future of anomie theory* (σ. 95-123). Boston: Northeastern University Press.
- Wallace, R., & Wolf, A. (1995). *Contemporary sociological theory: Continuing the classical tradition* (4th edition). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Warner, L. (1949). What social class is in America. Στο W. L. Warner, M. Meeker & K. Eells, *Social class in America: A manual of procedure for the measurement of social status* (σ. 3-33). Chicago: Science Research Associates.
- Wasserman, S., & Faust, K. (1994). *Social network analysis: Methods and applications*. New York: Cambridge University.
- Watt, T. T. (2003). Are small schools and private schools better for adolescents' emotional adjustment? *Sociology of Education*, 76(4), 344-367.
- Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (επιμ. G. Roth & C. Wittich). Berkeley: University of California Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1922).
- Weber, M. (2005). *The protestant ethic and the spirit of capitalism* (μτφρ. Talcott Parsons). London: Routledge. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1905).

- Wellman, B., Carrington, P., & Hall, A. (1997). Networks as personal communities. Στο B. Wellman & S. D. Berkowitz (επιμ.), *Social structures: A network approach* (σ. 130-184), Greenwich: JAI Press.
- Wetzel, H., Cohen, J., Tanis, S., Hennon, M., & O'Donovan, C. (2005). Review: Girl trouble, *Teaching Sociology*, 33(4), 425.
- Willis, P. (1981). *Learning to labor: How working class kids get working class jobs*. New York: Columbia University Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1977).
- Wilson, J. (1993). *The moral sense*. New York: Free Press.
- Windelband, W. (1901). *A history of philosophy* (μτφρ. James H. Tufts). New York: Macmillan. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1893).
- World Health Organization (2016). *World health statistics 2016: Monitoring health for the SDGs, sustainable development goals*. Geneva: WHO. Ανακτήθηκε από: http://www.who.int/gho/publications/world_health_statistics/2016/en
- Yaremtchuk, S. (2014). Age, gender and life satisfaction in early adulthood in the Far East of Russia. *Life Science Journal*, 11, 161-165.
- Yinger, M. (1964). On anomie. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 3(2), 158-173.

Παράρτημα

Ερωτηματολόγιο έρευνας στα ελληνικά και στα τουρκικά

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Το ερωτηματολόγιο αυτό αποτελεί το ερευνητικό μέρος διδακτορικής διατριβής σχετικά με τις στάσεις των φοιτητών απέναντι στην κοινωνία και το εκπαιδευτικό σύστημα. Η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου είναι ανώνυμη και η συμμετοχή στην έρευνα εθελοντική. Παρακαλούμε, σε κάθε ερώτηση να σημειώσετε την απάντηση που εκφράζει καλύτερα την προσωπική σας άποψη.

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Κοινωνικές αξίες

Αρχικά, δίνεται μια λίστα με δεκατέσσερις ομάδες κοινωνικών αξιών. Σημειώστε πόση σημασία αποδίδετε σε κάθε ομάδα.

	Δίνω πολλή σημασία	Δίνω σημασία	Δεν δίνω σημασία	Δεν δίνω καθόλου σημασία	Δεν έχω άποψη
1. Πολιτισμικές αξίες όπως Ιστορία, Έθιμα, Τέχνη					
2. Οικονομικές αξίες όπως Ανάπτυξη, Ολιγάρκεια, Αποταμίευση					
3. Εκπαιδευτικές αξίες όπως Γνώση, Δεξιότητες, Εξέλιξη					
4. Συναισθηματικές αξίες όπως Αγάπη, Συμπόνια, Αφοσίωση					
5. Ηθικές αξίες Όπως Ειλικρίνεια, Δικαιοσύνη, Εντιμότητα					
6. Υλικές αξίες όπως Χρήμα, Περιουσία, Αγαθά					
7. Προσωπικές αξίες όπως Ευγένεια, Σεμνότητα, Πειθαρχία					
8. Φιλανθρωπικές αξίες όπως Εθελοντισμός, Προσφορά, Αυτοθυσία					
9. Φυσικές αξίες όπως Υγεία, Σωματική άσκηση, Εμφάνιση					
10. Κοινές αξίες όπως Ομάδα, Συνεργασία, Συντροφικότητα					
11. Ψυχαγωγικές αξίες όπως Ξεκούραση, Παιχνίδι, Χόμπι					
12. Διαπροσωπικές αξίες όπως Οικογένεια, Συγγένεια, Συναδελφικότητα					
13. Πνευματικές αξίες όπως Πίστη, Γαλήνη, Εγκράτεια					
14. Εργασιακές αξίες όπως Εργατικότητα, Δημιουργικότητα, Προσπάθεια					

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ

Ικανοποίηση από τη λειτουργία των κοινωνικών θεσμών και φορέων

Τώρα, θα διαβάσετε μια σειρά ερωτήσεων σχετικά με κοινωνικούς θεσμούς και φορείς στην Ελλάδα. Σημειώστε πόσο ικανοποιημένος/η είστε από τη λειτουργία του κάθε θεσμού ή φορέα.

	Πολύ ικανοποι- ημένος/η	Ικανοποι- ημένος/η	Όχι ικανοποι- ημένος/η	Καθόλου ικανοποι- ημένος/η	Δεν έχω άποψη
15. Από τον τρόπο που η ελληνική οικογένεια ανατρέφει τα παιδιά της					
16. Από την ελληνική οικονομία να διανέμει ισόρροπα αγαθά και υπηρεσίες στους πολίτες					
17. Από την αποδοτικότητα των απασχολούμενων στην Ελλάδα					
18. Από το ασφαλιστικό/συνταξιοδοτικό σύστημα στην Ελλάδα					

	Πολύ ικανοποι- ημένος/η	Ικανοποι- ημένος/η	Όχι ικανοποι- ημένος/η	Καθόλου ικανοποι- ημένος/η	Δεν έχω άποψη
19. Από τον τομέα της ελληνικής βιομηχανίας να παράγει ανταγωνιστικά προϊόντα					
20. Από τον κλάδο του τουρισμού να προωθεί με επιτυχία την Ελλάδα στο εξωτερικό					
21. Από τον τρόπο που το πολιτικό σύστημα εξυπηρετεί τα συμφέροντα της Ελλάδας					
22. Από τον τρόπο που η Κυβέρνηση αντιμετωπίζει τα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας					
23. Από το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα να μεταδίδει καλής ποιότητας γνώσεις					
24. Από την ικανότητα των θρησκευτικών λειτουργών να διαμορφώνουν ηθικούς πολίτες στην κοινωνία					
25. Από τη στρατηγική των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων απέναντι στις εξωτερικές απειλές					
26. Από τα σώματα ασφαλείας (αστυνομία) να διασφαλίζουν την έννομη τάξη στο εσωτερικό της χώρας					
27. Από την ελληνική δικαιοσύνη να υπερασπίζεται τα δικαιώματα των πολιτών					
28. Από την ποιότητα πληροφόρησης που παρέχουν τα ελληνικά μέσα ενημέρωσης					
29. Από τις υπηρεσίες που προσφέρουν τα δημόσια μέσα μαζικής μεταφοράς (όπως ΗΣΑΠ, ΟΑΣΑ, ΗΛΠΑΠ)					
30. Από τις υπηρεσίες του Εθνικού Συστήματος Υγείας					
31. Από την ποιότητα ζωής που παρέχει η τοπική αυτοδιοίκηση στην Αθήνα					
32. Από τον τρόπο που τα συνδικάτα διεκδικούν βελτίωση των συνθηκών εργασίας					
33. Από τον τρόπο που λειτουργούν οι αθλητικοί σύλλογοι στην Ελλάδα					
34. Από την προσφορά των σύγχρονων καλλιτεχνών στον ελληνικό πολιτισμό					
35. Από την εξωτερική πολιτική και τις συνεργασίες της Ελλάδας με άλλες χώρες					
36. Από τη δράση των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων για βελτίωση των συνθηκών ζωής					

37. Κατά τη γνώμη σας, στην Ελλάδα οι παραπάνω θεσμοί μπορούν να λειτουργήσουν αρμονικά μεταξύ τους;

☐ Μπορούν
να λειτουργήσουν

☐ Μάλλον μπορούν
να λειτουργήσουν

☐ Μάλλον δεν μπορούν
να λειτουργήσουν

☐ Δεν μπορούν
να λειτουργήσουν

☐ Δεν έχω
άποψη

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Γενικές ερωτήσεις

Σε αυτό το τμήμα, θα διαβάσετε διάφορες απόψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα.

Για κάθε μία από αυτές σημειώστε κατά πόσο συμφωνείτε ή διαφωνείτε.

	Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα	Δεν έχω άποψη
38. Ανταποκρίνεται στις ανάγκες της κοινωνίας					
39. Προσφέρει στους μαθητές ίσες ευκαιρίες για μόρφωση					
40. Εξασφαλίζει στους ικανούς μαθητές μια καλή θέση στην κοινωνία					
41. Είναι περισσότερο πεδίο συνεργασίας παρά ανταγωνισμού					
42. Διαμορφώνει υπεύθυνους πολίτες					

Ερωτήσεις για το Πανεπιστήμιο φοίτησης

Τώρα, σχετικά με το πανεπιστήμιό σας, σημειώστε κατά πόσο συμφωνείτε ή διαφωνείτε με τις παρακάτω απόψεις (από 43 έως 55).

	Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα	Δεν έχω άποψη
43. Απασχολεί διακεκριμένο διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό					
44. Τα μαθήματα ανταποκρίνονται στην αγορά εργασίας					
45. Η βιβλιοθήκη είναι εφοδιασμένη με σύγχρονο υλικό					
46. Οι αίθουσες διδασκαλίας διαθέτουν τεχνολογικό εξοπλισμό					
47. Οι υπηρεσίες πληροφορικής και διαδικτύου ανταποκρίνονται ικανοποιητικά στις ανάγκες των φοιτητών					
48. Η εστία ανταποκρίνεται ικανοποιητικά στις ανάγκες των φοιτητών για στέγαση					
49. Οι τιμές στους χώρους σίτισης είναι προσιτές για τους φοιτητές					
50. Τα έξοδα για φοίτηση στο πανεπιστήμιο είναι προσιτά					
51. Τα συγγράμματα των μαθημάτων παρέχονται στους φοιτητές σε προσιτή τιμή					
52. Η υγειονομική υπηρεσία ανταποκρίνεται ικανοποιητικά στις ανάγκες των φοιτητών					
53. Οι αθλητικές εγκαταστάσεις είναι σε καλή κατάσταση					
54. Διαθέτει επαρκείς χώρους αναψυχής					
55. Υπάρχει επαρκής φύλαξη					

Σχετικά με το πανεπιστήμιό σας, σημειώστε πόσο συχνά συμβαίνουν τα παρακάτω γεγονότα (από 56 έως 60).

	Πολύ συχνά	Μερικές φορές	Σπάνια	Ποτέ	Δεν έχω άποψη
56. Συνεργάζεται με άλλα πανεπιστήμια ή ερευνητικά κέντρα					
57. Διοργανώνονται συνέδρια, σεμινάρια, και ημερίδες					
58. Ενημερώνονται οι φοιτητές για ευκαιρίες απασχόλησης					
59. Οι διοικητικοί υπάλληλοι είναι πρόθυμοι να εξυπηρετήσουν τους φοιτητές					
60. Οι χώροι διατηρούνται καθαροί					

Καθηγητές - Φοιτητές

Τώρα, θα διαβάσετε μια σειρά γεγονότων που συμβαίνουν στα ακαδημαϊκά τμήματα. Για κάθε γεγονός, σημειώστε πόσο συχνά συμβαίνει στο τμήμα που σπουδάζετε.

	Πάντα	Μερικές φορές	Σπάνια	Ποτέ	Δεν έχω άποψη
61. Οι καθηγητές συμπεριφέρονται ίσα σε όλους τους φοιτητές					
62. Οι καθηγητές συμπεριφέρονται φιλικά (οικεία) στους φοιτητές					
63. Οι καθηγητές διδάσκουν ικανοποιητικά την ύλη που ορίζεται από το πρόγραμμα σπουδών					
64. Οι φοιτητές φέρονται με σεβασμό στους καθηγητές					
65. Οι φοιτητές παρακολουθούν με ενδιαφέρον τις διαλέξεις					

	Πολύ συχνά	Μερικές φορές	Σπάνια	Ποτέ	Δεν έχω άποψη
66. Οι καθηγητές απεργούν για να υπερασπίσουν τα δικαιώματά τους					
67. Οι φοιτητές καταλαμβάνουν τα κτίρια της σχολής ως μέσο διαμαρτυρίας					
68. Οι φοιτητές καταστρέφουν την περιουσία του πανεπιστημίου					
69. Οι φοιτητές κυκλοφορούν με ασυμβίβαστο ντύσιμο στους χώρους του πανεπιστημίου					

Βαθμολογήστε μεταξύ «0» και «10» τα παρακάτω. Όπου «0» σημαίνει καθόλου καλά, όπου «10» σημαίνει πολύ καλά.

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Δεν έχω άποψη
70. Το πανεπιστήμιο που σπουδάζετε												
71. Το τμήμα που σπουδάζετε												
72. Τους καθηγητές του τμήματός σας												
73. Τις ακαδημαϊκές επιδόσεις των συμφοιτητών σας												
74. Τη δική σας ακαδημαϊκή επίδοση												

ΑΤΟΜΟ

Συμπεριφορά

Τώρα θα διαβάσετε δέκα διαφορετικά είδη συμπεριφοράς την περίοδο των εξετάσεων. Εσείς, πόσο συχνά συμπεριφέρεστε το ίδιο;

	Πολύ συχνά	Μερικές φορές	Σπάνια	Ποτέ	Δεν έχω άποψη
75. Μελετώ καλά την ύλη των μαθημάτων					
76. Επιλύω τις απορίες μου πριν την εξέταση					
77. Εξετάζω τη βιβλιογραφία των μαθημάτων					
78. Διαβάζω τις σημειώσεις του καθηγητή					
79. Στις εξετάσεις αντιγράφω από τους συμφοιτητές μου					
80. Προσπαθώ να εξασφαλίσω την εύνοια του καθηγητή					
81. Προσέρχομαι απροετοίμαστος/η στις εξετάσεις					
82. Δίνω σημασία στον βαθμό επίδοσης					
83. Αντιδρώ έντονα όταν τα θέματα των εξετάσεων είναι δύσκολα					
84. Αρνούμαι να συμμετέχω σε συγκεκριμένους τρόπους εξέτασης κάποιων μαθημάτων (όπως προφορική εξέταση, «πρόοδος», διπλωματική και απαλλακτική εργασία)					

Πόσο συχνά κάνετε χρήση των παρακάτω ουσιών;

	Πολύ συχνά	Μερικές φορές	Σπάνια	Ποτέ	Δεν έχω άποψη
85. Τσιγάρου					
86. Αλκοόλ					
87. Ψυχοτρόπων ουσιών					

Στάσεις

Σε αυτό το τμήμα, παρουσιάζονται μερικές απόψεις για τη σχέση ατόμου και κοινωνίας. Για κάθε μία από αυτές σημειώστε κατά πόσο συμφωνείτε ή διαφωνείτε.

	Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα	Δεν έχω άποψη
88. Το συμφέρον της κοινωνίας είναι πιο σημαντικό από το δικό μου συμφέρον					
89. Τα άτομα πρέπει να τηρούν τους νόμους ακόμα και αν δεν συμφωνούν με κάποιους από αυτούς					
90. Τα άτομα πρέπει να ανταποκρίνονται σωστά στους κοινωνικούς ρόλους που αναλαμβάνουν					
91. Οι παλιές κοινωνικές αξίες πρέπει να αντικαθίστανται με νέες					
92. Τα άτομα δεν έχουν μόνο δικαιώματα αλλά και υποχρεώσεις απέναντι στην κοινωνία					

	Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα	Δεν έχω άποψη
93. Τα άτομα πρέπει να θέτουν όρια στις ανάγκες τους					
94. Τα άτομα πρέπει να θέτουν ρεαλιστικούς στόχους					
95. Μερικές φορές πρέπει να συμπεριφερόμαστε βίαια προκειμένου να επιτύχουμε τους στόχους μας					
96. Μερικές φορές πρέπει να συμπεριφερόμαστε άδικα προκειμένου να επιτύχουμε τους στόχους μας					
97. Μερικές φορές πρέπει να συμπεριφερόμαστε ανήθικα προκειμένου να επιτύχουμε τους στόχους μας					
98. Μερικές φορές πρέπει να παραβιάζουμε τους κανόνες προκειμένου να επιτύχουμε τους στόχους μας					
99. Δεν πρέπει να χάνουμε όποια ευκαιρία μας παρουσιάζεται για να επιτύχουμε τους στόχους μας					
100. Μερικές φορές πρέπει να κρύβουμε τις προθέσεις μας από τους άλλους προκειμένου να επιτύχουμε τους στόχους μας					
101. Μερικές φορές φταίμε εμείς για τις αποτυχίες της ζωής μας					
102. Ακόμα και αν αποτύχουμε σε κάποιους στόχους μας, θα επιτύχουμε σε άλλους					

103. Εσείς, που θα τοποθετούσατε τον εαυτό σας στο πολιτικό φάσμα;

☐ Άκρα Αριστερά	☐ Αριστερά	☐ Κέντρο Αριστερά	☐ Κέντρο	☐ Κέντρο Δεξιά	☐ Δεξιά	☐ Άκρα Δεξιά	☐ Δεν έχω άποψη

Με ποια από τις παρακάτω εκφράσεις συμφωνείτε; (ΜΙΑ ΑΠΑΝΤΗΣΗ)

104. Γενικά...

- ☐ Η κοινωνία μας είναι σε σωστή κατεύθυνση και συνεχώς εξελίσσεται
- ☐ Η κοινωνία μας είναι σε σωστή κατεύθυνση, αλλά χρειάζονται μικρές αλλαγές
- ☐ Η κοινωνία μας είναι σε λάθος κατεύθυνση και χρειάζονται σοβαρές αλλαγές
- ☐ Η κοινωνία μας είναι σε λάθος κατεύθυνση και χρειάζονται ριζικές ανατροπές
- ☐ Δεν έχω άποψη

Συναισθήματα

Ικανοποίηση από τον τρόπο ζωής

105. Σε γενικές γραμμές, πόσο ικανοποιημένος/η είστε από τη ζωή σας;

☐ Πολύ ικανοποιημένος/η	☐ Ικανοποιημένος/η	☐ Όχι ικανοποιημένος/η	☐ Καθόλου ικανοποιημένος/η	☐ Δεν έχω άποψη

Σε γενικές γραμμές, πως θα αξιολογούσατε τις παρακάτω σχέσεις;

	Πολύ καλές	Καλές	Ούτε καλές Ούτε κακές	Κακές	Πολύ κακές	Δεν έχω άποψη
106.Με την οικογένειά σας						
107.Με τους συγγενείς σας						
108.Με τους γείτονές σας						
109.Με τους φίλους σας						
110.Με τους συμφοιτητές σας						

Σε αυτό το τμήμα θα διαβάσετε μια λίστα από συναισθήματα και σκέψεις ορισμένων ατόμων.
Εσείς, πόσο συχνά νιώθετε το ίδια συναισθήματα ή κάνετε τις ίδιες σκέψεις;

	Πολύ συχνά	Μερικές φορές	Σπάνια	Ποτέ	Δεν έχω άποψη
111.Αισθάνομαι ότι δεν μπορώ να εμπιστευτώ τους άλλους					
112.Ανησυχώ ότι οι σχέσεις που συνάπτω με τους άλλους θα διαρκέσουν για λίγο					
113.Αισθάνομαι την πίεση του κοινωνικού περιβάλλοντος στην προσωπική μου ζωή					
114.Η κοινωνία γίνεται εμπόδιο στα όνειρά μου					
115.Αισθάνομαι αποκλεισμένος/η από τον κοινωνικό περίγυρο					
116.Η κοινωνία δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες μου					
117.Ανησυχώ για το μέλλον					
118.Αισθάνομαι αγανάκτηση για την εποχή μας					
119.Αισθάνομαι ότι οι ελπίδες μου διαψεύδονται					
120.Αισθάνομαι ότι η ζωή μου δεν έχει κανένα νόημα					

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ

Τέλος, εντελώς για στατιστικούς λόγους θα θέλαμε να απαντήσετε στις παρακάτω ερωτήσεις.

121.Εσείς, σε ποια κοινωνική τάξη θα λέγατε ότι ανήκετε;

- ☐ Ανώτερη
- ☐ Ανώτερη μεσαία
- ☐ Μεσαία
- ☐ Κατώτερη μεσαία
- ☐ Κατώτερη
- ☐ Δεν έχω άποψη

122.Φύλο;

- ☐ Άνδρας
- ☐ Γυναίκα

Ευχαριστούμε που απαντήσατε στην έρευνά μας

ANKET FORMU

Bu anket, öğrencilerin topluma ve eğitim sistemine karşı tutumları üzerine doktora tezinin araştırma kısmıdır. Anketin doldurulması anonimdir ve çalışmaya katılım isteğe bağlıdır. Lütfen her soruda kişisel fikrinizi en iyi ifade eden cevabı işaretleyiniz.

KÜLTÜREL SİSTEM

Sosyal Değerler

Öncelikle sosyal değerlerle ilgili on dört kategori verilmiştir. Bu kategorilere ne kadar önem verdiğinizi şıklardan işaretleyiniz.

	Çok önem veriyorum	Önem veriyorum	Önem vermiyorum	Hiç önem vermiyorum	Fikrim yok
1. Kültürel değerler Tarih, Gelenekler, Sanat gibi					
2. Ekonomik değerler Kalkınma, Tutumluluk, Tasarruf gibi					
3. Eğitim değerleri Bilgi, Beceri, Geliştirme gibi					
4. Duygusal değerler Sevgi, Şefkat, Bağlılık gibi					
5. Ahlâki değerler Dürüstlük, Adalet, Onur gibi					
6. Maddi değerler Para, Servet, Eşya gibi					
7. Kişisel değerler Kibarlık, Alçakgönüllülük, Disiplin gibi					
8. Yardımlaşmacı değerler Gönüllülük, Bağış, Fedakârlık gibi					
9. Fiziksel değerler Sağlık, Egzersiz, Görünüş gibi					
10. Paylaşımçı değerler Takım, İşbirliği, Ortaklık gibi					
11. Rekreasyonel değerler Dinlenme, Oyun, Hobi gibi					
12. Kişilerarası değerler Aile, Akrabalık, Meslektaşlık gibi					
13. Manevi değerler İnanç, Sakinlik, Ölçülülük gibi					
14. Çalışma değerleri Çalışkanlık, Yaratıcılık, Çaba gibi					

SOSYAL YAPI

Sosyal kurumların işleyişinden memnuniyet

Şimdi Türkiye'de sosyal kurumlarla ilgili bir dizi soru sorulacaktır. Her biri için o kurumun işleyişinden ne kadar memnun olduğunuzu işaretleyiniz.

	Çok memnunum	Memnunum	Memnun değilim	Hiç memnun değilim	Fikrim yok
15. Türk ailelerinin çocuk yetiştirmesinden					
16. Türk ekonomisindeki mal ve hizmet dağıtım dengesinden					
17. Türkiye'deki çalışanların verimliliğinden					
18. Türkiye'deki sosyal sigorta/emeklilik sisteminden					

	Çok memnunum	Memnunum	Memnun değilim	Hiç memnun değilim	Fikrim yok
19. Türk sanayi sektörünün rekabetçi ürünler üretmesinden					
20. Turizm sektörünün, Türkiye'yi yurt dışında tanııtma başarısından					
21. Siyasal sistemin, Türkiye'nin çıkarlarına hizmet etmesinden					
22. Hükümetin, Türk toplumunun sorunlarını çözme şeklinden					
23. Türk eğitim sisteminde, kaliteli bilginin yayılmasından					
24. Din adamlarının, toplumu ahlâki yönden biçimlendirme yeteneğinden					
25. Türk Silahlı Kuvvetlerinin dış tehditlere karşı stratejilerinden					
26. Türk sivil güvenlik güçlerinin (polis) ülke içinde kamu düzenini sağlamasından					
27. Türk adaletinin vatandaşların haklarını savunmasından					
28. Türk medyası tarafından sağlanan bilgilerin kalitesinden					
29. Türkiye'de kamuya ait toplu taşıma şirketleri (TCDD, ESHOT İZULAŞ gibi) tarafından sunulan hizmetin kalitesinden					
30. Devlet Sağlık Sisteminin hizmetlerinden					
31. İzmir'deki yerel yönetimlerin sağladığı yaşam kalitesinden					
32. Türk sendikaların, çalışma koşullarını iyileştirmeyi talep etme performansından					
33. Türkiye'deki spor kuruluşlarının çalışma şeklinden					
34. Çağdaş sanatçıların Türk kültürünü ilerletme performansından					
35. Türkiye'nin dışişleri politikasından ve diğer ülkelerle işbirliği yapmasından					
36. Sivil Toplum Kuruluşlarının yaşam koşullarını iyileştirme faaliyetlerinden					

37. Sizce, Türkiye’de yukarıdaki bu kurumlar birbirleriyle uyumlu çalışabilirler mi?

☐ Çalışırlar

☐ Çalışabilirler

☐ Çalışamayabilirler

☐ Çalışamazlar

☐ Fikrim yok

EĞİTİM SİSTEMİ

Genel sorular

Bu bölümde, Türk eğitim sistemi hakkında çeşitli fikirler okuyacaksınız. Bunların her biri için katılma durumunuzu işaretleyiniz.

	Tamamen katılıyorum	Katılıyorum	Katılmıyorum	Hiç katılmıyorum	Fikrim yok
38. Toplumun ihtiyaçlarını karşılar					
39. Öğrencilere eğitimde fırsat eşitliği sağlar					
40. Başarılı öğrencilerin toplumda iyi seviyelere gelmesini sağlar					
41. Rekabetten daha çok işbirliği alanıdır					
42. Topluma sorumlu yurttaşlar kazandırır					

Okuduğunuz Üniversite hakkında sorular

Şimdi, üniversiteniz hakkında aşağıdaki 43'ten 55'e kadar olan fikirlere katılma durumunuzu işaretleyiniz.

	Tamamen katılıyorum	Katılıyorum	Katılmıyorum	Hiç katılmıyorum	Fikrim yok
43. Saygıdeğer bir öğretim ve araştırma kadrosuna sahiptir					
44. Dersler işgücü piyasasıyla bağlantılıdır					
45. Kütüphane çağdaş materyallerle donatılmıştır					
46. Derslikler teknolojik ekipmanla donatılmıştır					
47. Bilgisayar ve internet hizmetleri öğrencilerin ihtiyaçlarına yeterince cevap verir					
48. Yurtlar, öğrencilerin barınma ihtiyaçlarına yeterince cevap verir					
49. Yemekhanedeki yemek fiyatları öğrenciler için uygundur					
50. Üniversite harç ücretleri öğrenciler için uygundur					
51. Ders kitapları öğrencilere uygun fiyatla verilir					
52. Sağlık hizmetleri öğrencilerin ihtiyaçlarına yeterince yanıt verir					
53. Spor tesisleri iyi durumdadır					
54. Yeterince dinlenme alanı vardır					
55. Kampüste yeterince güvenlik önlemi vardır					

Üniversiteniz hakkında aşağıdaki 56'dan 60'a kadar olan olayların ne kadar sıklıkla olduğunu işaretleyiniz.

	Sık sık	Bazen	Nadiren	Hiçbir zaman	Fikrim yok
56. Diğer üniversitelerle veya araştırma merkezleriyle işbirliği yapar					
57. Sempozyumlar, seminerler ve konferanslar düzenlenir					
58. Öğrenciler iş bulma olanaklarından haberdar olur					
59. Memurlar öğrencilere yardım etmeye isteklidir					
60. Tesisler temiz tutulur					

Öğretim üyeleri - Öğrenciler

Şimdi, akademik bölümlerde yer alan bir takım olaylar dizisi okuyacaksınız. Bu olayların okuduğunuz bölümde ne kadar olduğunu işaretleyiniz.

	Her zaman	Bazen	Nadiren	Hiçbir zaman	Fikrim yok
61. Öğretim üyeleri tüm öğrencilere eşit davranır					
62. Öğretim üyeleri öğrencilere dostça (samimi) davranır					
63. Öğretim üyeleri müfredatta belirtilen konuları verimli bir şekilde öğretir					
64. Öğrenciler öğretim üyelerine saygılı davranırlar					
65. Öğrenciler dersleri ilgiyle takip ederler					

	Sık sık	Bazen	Nadiren	Hiçbir zaman	Fikrim yok
66. Öğretim üyeleri kendi haklarını savunabilmek için grev yaparlar					
67. Öğrenciler protesto yapmak için fakülte binalarını işgal ederler					
68. Öğrenciler üniversitenin varlıklarına zarar verirler					
69. Öğrenciler kampüste kılık kıyafet yönetmeliğine aykırı biçimde dolaşırlar					

Aşağıdaki değerlendirmelere "0" ile "10" arasında bir puan veriniz. "0" hiç iyi değil, "10" çok iyi anlamına gelmektedir.

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Fikrim yok
70. Okuduğunuz üniversite												
71. Okuduğunuz bölüm												
72. Bölümünüzdeki öğretim üyeleri												
73. Sınıf arkadaşlarınızın akademik performansları												
74. Kendi akademik performansınız												

Kişi

Davranış

Şimdi sınav döneminde olan 10 farklı davranış biçimi okuyacaksınız. Siz, bu davranışları ne kadar sıklıkla yapıyorsunuz?

	Sık sık	Bazen	Nadiren	Hiçbir zaman	Fikrim yok
75. Derslerin müfredatını iyice okurum					
76. Sınavlardan önce anlamadığım sorulara cevap ararım					
77. Derslerin kaynakçasını incelerim					
78. Dersin öğretim üyesinin notlarını okurum					
79. Sınavlarda sınıf arkadaşlarımdan kopya çekerim					
80. Dersin öğretim üyesine hoş görünmeye çalışırım					
81. Sınavlara hazırlıksız girerim					
82. Sınavlarda aldığım notlara önem veririm					
83. Sınav soruları zor olduğu zaman aşırı tepki veririm					
84. Bazı derslerin sınav türlerine (sözlü sınav, vize, final ve sınavlara alternatif ödevler gibi) girmeyi reddederim					

Aşağıdaki maddeleri ne kadar sıklıkla kullanırsınız?

	Sık sık	Bazen	Nadiren	Hiçbir zaman	Fikrim yok
85. Sigara					
86. Alkol					
87. Keyif verici maddeler					

Tutumlar

Bu bölümde, birey ve toplum arasındaki ilişkilerle ilgili çeşitli görüşler vardır. Bunların her biri için katılma durumunuzu işaretleyiniz.

	Tamamen katılıyorum	Katılıyorum	Katılmıyorum	Hiç katılmıyorum	Fikrim yok
88. Toplumun çıkarları benim çıkarlarımdan daha önemlidir					
89. Bireyler bazı yasalara katılmasa bile bu yasalara uyması gerekir					
90. Bireyler üstlendikleri sosyal rolleri iyi oynamalıdır					
91. Eski sosyal değerlerin yenileriyle değişmesi gerekir					
92. Bireylerin hakları olduğu gibi topluma karşı sorumlulukları da vardır					

	Tamamen katılıyorum	Katılıyorum	Katılmıyorum	Hiç katılmıyorum	Fikrim yok
93. Bireyler, ihtiyaçlarına sınırlar koymalıdır					
94. Bireyler, kendilerine gerçekçi hedefler belirlemelidir					
95. Hedeflerimize ulaşmak için bazen şiddet kullanmak gerekir					
96. Hedeflerimize ulaşmak için bazen haksız davranmamız gerekir					
97. Hedeflerimize ulaşmak için bazen ahlâksızca davranmamız gerekir					
98. Hedeflerimize ulaşmak için bazen kuralları ihlal etmek gerekir					
99. Hedeflerimize ulaşmak için bazen bize sunulan her türlü fırsatı kaçırmamamız gerekir					
100. Hedeflerimize ulaşmak için bazen niyetlerimizi başkalarından gizlememiz gerekir					
101. Bazen hayatımızdaki başarısızlıklar için kendimizi suçlarız					
102. Bazı hedeflerimizde başarısız olsak bile başka hedeflerde başarılı oluruz					

103. Kendinizi siyasi yelpazenin neresinde görüyorsunuz?

☐ Aşırı Sol	☐ Sol	☐ Merkez Sol	☐ Merkez	☐ Merkez Sağ	☐ Sağ	☐ Aşırı Sağ	☐ Fikrim yok

Aşağıdaki ifadelerden hangi görüşe katılıyorsunuz? (TEK CEVAP)

104. Genellikle...

- ☐ Toplumumuz iyi yöndedir ve sürekli gelişmektedir
- ☐ Toplumumuz iyi yöndedir, ancak küçük değişimler gerekmektedir
- ☐ Toplumumuz kötü yöndedir ve ciddi değişimler gerekmektedir
- ☐ Toplumumuz kötü yöndedir ve radikal devrimler gerekmektedir
- ☐ Fikrim yok

Duygular

Yaşam tarzı memnuniyeti

105. Genel olarak yaşamınızdan ne kadar memnunsunuz?

☐ Çok memnunum	☐ Memnunum	☐ Memnun değilim	☐ Hiç memnun değilim	☐ Fikrim yok

Genel olarak aşağıdaki ilişkilerinizi nasıl değerlendirirsiniz?

	Çok iyi	İyi	Ne iyi Ne kötü	Kötü	Çok kötü	Fikrim yok
106.Ailenizle						
107.Akrabalarınızla						
108.Komşularınızla						
109.Dostlarınızla						
110.Sınıf arkadaşlarınızla						

Bu bölümde bazı bireylere ait bir takım duygu ve düşünceler okuyacaksınız. Siz ne kadar sıklıkla aynı duygu ve düşünceleri hissediyorsunuz?

	Sık sık	Bazen	Nadiren	Hiçbir zaman	Fikrim yok
111.Başkalarına güvenemediğimi hissediyorum					
112.Başkalarıyla kurduğum ilişkilerimin kısa zaman süreceğinden endişe ediyorum					
113.Özel hayatım üzerinde sosyal çevrenin baskısını hissediyorum					
114.Toplum, hayallerime engel oluyor					
115.Sosyal çevre tarafından dışlanmış hissediyorum					
116.Toplum, benim ihtiyaçlarımı karşılamıyor					
117.Gelecek için endişe duyuyorum					
118.Günümüz çağına öfke duyuyorum					
119.Hayal kırıklığına uğruyormuş gibi hissediyorum					
120.Hayatımın hiç bir anlamının olmadığını hissediyorum					

DEMOGRAFI

Son olarak, sadece istatistiksel nedenlerle aşağıdaki sorulara cevap vermenizi istiyoruz.

121.Kendinizi hangi toplumsal sınıfta görüyorsunuz?

- ☐ Üst
- ☐ Ortanın üstü
- ☐ Orta
- ☐ Ortanın altı
- ☐ Alt
- ☐ Fikrim yok

122.Cinsiyetiniz?

- ☐ Erkek
- ☐ Kadın

Anketimizi cevapladığınız için teşekkür ederiz

